

श्रीयशोविजयउपाध्यायविरचित

द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका

प्रकरण

● प्रकाशक ●

अंधेरी गुजराती जैन संघ

॥ श्री आदिनाथाय नमः ॥
महोपाध्यायश्री यशोविजयगणि विरचित
मुनि यशोविजयरचित नयलताटीका-द्वात्रिंशिकाप्रकाशव्याख्या अलंकृत

द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिका

प्रकरण

भाग ५

• दिव्याशिष •

वर्धमानतपोनिधि संघडितयितक न्यायविशारद स्व.आचार्यदेव श्रीमद् विजय

मुपनमानुसूरीश्वरजु महाराज

• कृपादृष्टि •

सिद्धान्तद्विवाकर गीतार्थशिरोमणि गच्छापिपति आचार्यदेव श्रीमद् विजय

जयधोषसूरीश्वरजु महाराज

• नयलताटीकाकार + द्वात्रिंशिकाप्रकाशव्याख्याकार + संपादक •

पद्मभक्तितीर्थोद्धारक प्रवचनप्रभावक पंन्यासप्रवरश्री विश्वकल्याणविजयजु गणिवरना शिष्य
मुनि यशोविजय

• प्रकाशक •

अंधेरी गुजराती जैन संघ, करमचंद जैन पौषधशाळा

१०६ अ.स.वी.रोड, ईर्लाघ्रीज, अंधेरी (वेस्ट), मुंबई-५६

● સંશોધક ●

પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ ફુલચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ
પૂજ્ય પંચાસપ્રવરશ્રી પુણ્યરત્નવિજયજી ગણિવર આદિ

● પ્રથમ આવૃત્તિ ● ● વિ.સં.૨૦૫૯ ● ● ૫૦૦ નકલ ● ● મૂલ્ય ૨૫૦ રૂ. ●

● સર્વ હક્ક શ્રમણપ્રધાન શ્રી જૈન સંઘને આદીન ●

છટ્ટા ભાગની માર્ગદર્શિકા	પૃ.
ગ્રંથસમર્પણ	૩
પ્રકાશકીય સ્ફુરણા	૪
ગ્રન્થ પ્રસ્તુતિ- પ્રસ્તાવના	
- મુનિશ્રી રત્નવલ્લભવિજયજી મ.સા.	૫
૨૩ થી ૨૬ બત્રીસીનો ટૂંકસાર	૩૪
વિષયમાર્ગદર્શિકા	૪૬
દ્વાત્રિંશિકાની નયલતા ટીકામાં નિઘંટુ, કોશ, દર્શનિક ગ્રંથની સૂચિ	૫૩
દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા ગ્રન્થ ભાગ-૬	૧૫૫૫-૧૮૪૨

● પ્રાપ્તિસ્થાન :- (૧) પ્રકાશક

(૨) દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, મફલીપુર ચાર રસ્તા, ધોળકા, જિ.અમદાવાદ-૩૮૭૮૧૦

અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન થયું છે.
તેથી ગૃહસ્થોએ જ્ઞાનખાતામાં તેનું મૂલ્ય જમા કરાવી પુસ્તકને માલિકીમાં રાખવું.

મુદ્રક : શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ પટ, પટેલ સોસાયટી, જવાહર ચોક, મણિનગર, અમદાવાદ-૮. ફોન : ૩૦૯૧૨૧૪૯

પરમપૂજ્ય
 વિશુદ્ધસંયમૈકલક્ષી
 શ્રીસંઘસ્થવિર
 મુનિ સંમેલનના અધ્યક્ષ
 ઉદારમના
 આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય
રામસૂરીશ્વરજી (ડહેલાવાળા)

મહારાજાના કરકમલમાં
 સમર્પિત કરતાં આનંદ
 અનુભવાય છે.

કૃપાકાંક્ષી
 મુનિ યશોવિજય

// ઈલમિંડનશ્રી આદિનાથાય નમઃ //

પ્રકાશકીય સ્ફુરણા

નવનિર્માણ, પુનર્નિર્માણ અને જીર્ણોદ્ધાર- આ ત્રણેય લાભ એકીસાથે અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેનો આનંદ અમારા હૃદયમાં કોઈ અનેરો જ છે. આથી નવા જ ઉલ્લાસથી અને ઉમંગથી અમે નૂતન સંસ્કૃતવ્યાખ્યા અને ગુજરાતી વિવેચનથી સુશોભિત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત “દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશકા પ્રકરણ” નામના ગ્રન્થરત્નને ચતુર્વિધશ્રીસંઘના કરકમલમાં સમર્પિત કરી રહ્યા છીએ. ૨૮૦૦ કરતાં વધુ પાનાનો આ મહાગ્રંથ એકી સાથે આઠ ભાગમાં પ્રકાશન કરવાનું સૌભાગ્ય-સદ્ભાગ્ય અમને સંપ્રાપ્ત થયું છે તે બદલ અમારું હૃદય પરમાનંદથી પ્રકૃલિત બનેલ છે.

આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે “દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ” અથવા “દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ” નામથી પણ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષામાં “બત્રીસ-બત્રીસી”, “બત્રીસી પ્રકરણ” નામથી પણ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ થાય છે. આ ગ્રંથમાં કુલ બત્રીસ પ્રકરણ છે. તથા દરેક પ્રકરણની ગાથા બત્રીસ છે. તેથી આ મહાગ્રન્થનું નામ છે. બત્રીસ-બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ. સંક્ષેપમાં બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ તરીકે પણ આ ગ્રંથ ઓળખાય છે. મુખ્યત્વે યોગ અને અધ્યાત્મનું આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ છે. યોગ/અધ્યાત્મ વિષય જ ગહન છે. તેમાં વળી નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં તેની છણાવટ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કરે પછી તો પૂછવાનું જ શું હોય ? કહેવાની જરૂર નથી કે આ ગ્રંથ ઉપર એક સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચનની આવશ્યકતા વર્ષોથી હતી. કારણ કે અઘરા અને ઊંચા પદાર્થોને અઘરી અને ઊંચી ભાષામાં લખવાનું કાર્ય બહુશ્રુતો માટે ખૂબ સરળ હોય છે. પરંતુ અઘરા અને ઊંચા પદાર્થો આજની સરળ અને સાદી ભાષામાં સમજાવવાનું અધ્યાપકો માટે ખૂબ જ અઘરું અને કપરું કાર્ય છે. તેવા કુશળ અધ્યાપકની ગરજ સારે તે રીતે સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચન/વ્યાખ્યા/વિવરણથી અલંકૃત કરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નને શ્રીસંઘ સમક્ષ મૂકવાની અમારી ભાવના પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ ગચ્છાધિપતિશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પ્રવચનપ્રભાવક પંચાસપ્રવરશ્રી વિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણીવરના શિષ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજી મ.સા.ને અમારા સંઘના પ્રમુખશ્રી હર્ષદભાઈ મણિલાલ સંઘવીએ જણાવી. મુનિશ્રીએ તે વાતને આનંદ સાથે સ્વીકારી.

સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ મુનિશ્રીએ ‘દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ’ ઉપર ગુજરાતી વિવરણની સાથો-સાથ સંસ્કૃતવિવરણ પણ તૈયાર કર્યું. સંસ્કૃતવિવરણ ‘નયલતા’ ટીકાસ્વરૂપે તથા ગુજરાતી વિવરણ ‘દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ’ વ્યાખ્યારૂપે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સમાવેશ પામેલ છે. પ્રાચીન મુદ્રિત પ્રકાશનોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓને ૭ હસ્તલિખિત પ્રતો દ્વારા દૂર કરીને મૂળ ગ્રંથ તથા સ્વોપજ્ઞટીકાને શુદ્ધ કરવાનું તથા અધ્યેતાવર્ગને સહાયક બને તેવી સંસ્કૃત-ગુજરાતી વ્યાખ્યા લખવાનું એક અત્યંત આવશ્યક અને ઉપયોગી કાર્ય મુનિશ્રીએ કરેલ છે તથા અમારી પ્રબળ લાગણીને ધ્યાનમાં લઈ અમારા શ્રીસંઘને પ્રસ્તુત ગ્રંથ આઠ ભાગમાં એકીસાથે પ્રકાશિત કરવાનો અમૂલ્ય અને અનુપમ લાભ આપેલ છે. તે બદલ અમે મુનિશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. તેમ જ ભવિષ્યમાં પણ આવા અણમોલ સાહિત્યના પ્રકાશનનો અમને લાભ આપવાની તેમને અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

પ્રાન્તે, પ્રસ્તુત મહાગ્રન્થસ્વરૂપ સ્ટીમરમાં બેસી સહુ મુમુક્ષુઓ ભવસાગરનો ઝડપથી પાર પામી શાશ્વત પરમપદને/પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે એ જ શુભકામના.

શ્રાવણ સુદ-૧૦, વિ.સં.૨૦૫૯

લિ. શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ,
મુંબઈ

ગ્રન્થ-પ્રસ્તુતિ

લેખક :- વૈયાકરણ મુનિરાજશ્રી રત્નવલ્લભવિજયજી મ.સા.

મહામહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજના નામથી કોઈ જૈન પ્રાયઃ અજ્ઞાણ નહિ હોય. ફક્ત ૫૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલાં અને દક્ષિણપંડિતો સામે વિજયી બનનાર ન્યાયવિશારદ શ્રી યશોવિજય મહારાજની પ્રતિભાથી જૈનેતરો પણ સુપ્રભાવિત છે.

અધ્યાત્મ, આચાર, ન્યાય આદિ અનેક વિષયો ઉપર સચોટ-સ્પષ્ટ-સંદેહમુક્ત વિપુલ સાહિત્યના સર્જક જેઓનું વચન ટંકશાળી અને સર્વમાન્ય ગણાય છે એવા મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજે જુદાં જુદાં ૩૨ વિષયો ઉપર બત્રીસ-બત્રીસ શ્લોકમાં સંક્ષિપ્ત છતાં અર્થગંભીર વિશદ છણાવટ જેમાં કરી છે તે બત્રીસ-બત્રીસી (દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા) ગ્રન્થ અહીં પ્રસ્તુત છે. આ ગ્રન્થ ઉપર મહોપાધ્યાયશ્રીની જ સ્વોપજ્ઞ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ પણ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે.

આ સ્વોપજ્ઞ ટીકાને અનુસરીને વર્તમાનમાં આગમિક, દાર્શનિક અને યોગવિષયક ગ્રન્થોનો ઊંડાણથી ઠોસ અભ્યાસ કરનાર બહુશ્રુત મુનિરાજશ્રી યશોવિજય મ. સાહેબે મહોપાધ્યાયજીની રચનાને ન્યાય આપવાને સક્ષમ એવી સુંદર-સુવિશદ-સારાર્થસભર તથા મહોપાધ્યાયજીના ગુરુદેવના નામથી ગર્ભિત “નયલતા” નામની વૃત્તિની રચના કરી છે. વળી, તેઓશ્રીએ ગુજરાતીમાં ગાથાર્થ, ટીકાર્થ, અને વિશેષાર્થ લખીને આ ગ્રન્થને સરળ અને સર્વગ્રાહ્ય બનાવેલ છે. આ તમામ વિભાગોનો પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં સમાવેશ કરવાથી મૂળમાં લઘુકાય આ ગ્રન્થ મહાકાય બનવા પામ્યો છે. આથી સમસ્ત ગ્રન્થને ૮ ભાગમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. દરેક ભાગમાં પ્રાયઃ ચાર-ચાર બત્રીસીનો સમાવેશ કરેલો છે. તે દરેક ભાગનું કદ એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ જેટલું બનવા પામ્યું છે.

આ પૈકી પ્રસ્તુત છઠ્ઠા ભાગમાં પ્રગટ થનારી ૨૩ થી ૨૬મી બત્રીસીના નામો આ પ્રમાણે છે-

૧. કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ બત્રીસી	૨. સદ્દૃષ્ટિ બત્રીસી
૩. કલેશહાનોપાય બત્રીસી	૪. યોગમાહાત્મ્ય બત્રીસી

● બત્રીસીઓનો આધાર ●

મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજે પ્રસ્તુત બત્રીસીઓની રચના કેટલાક ગ્રન્થોને અનુસરીને કરી છે. જૈનાગમો ઉપર ન્યાય - નય - નિક્ષેપ - પ્રમાણાદિ દ્વારા જબરદસ્ત ચિંતન - મનન - નિદિધ્યાસન કરીને જેમણે જિનાગમના રહસ્યોને તર્કબદ્ધ રીતે પ્રકાશિત કર્યા છે એવા સૂરિપુરંદર આચાર્યશ્રી હરિભદ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજે નેત્રદીપક મુમુક્ષુજનપ્રિય અનેક યોગવિષયક ગ્રન્થોની રચના કરી છે. તેમાં ય “યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય” ગ્રન્થમાં ૮ યોગ-દૃષ્ટિઓમાં મોક્ષમાર્ગનું ચમત્કારિક પ્રતિપાદન અષ્ટાંગ - યોગના સમવતારપૂર્વક કરેલું છે. તેથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રન્થ પ્રાણ મુમુક્ષુઓના પ્રબળ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનેલો છે. ૮ દૃષ્ટિઓમાં પહેલી ૪ દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વ (ભલે મંદ હોય) અવસ્થાયુક્ત જણાવી અને તેમાં ય દેવ-ગુરુની વિશિષ્ટ ભક્તિ, સંસાર પ્રત્યે કંટાળો, ધર્મક્રિયામાં વિધિનું બહુમાન, તીવ્ર તત્ત્વજિજ્ઞાસા - તત્ત્વશ્રવણની ઈચ્છા, ધર્મના રાગથી ધર્મ ખાતર પ્રાણત્યાગની તૈયારી વગેરે ગુણોનો જે સ્પષ્ટ વિકાસ જણાવ્યો છે તે જાણી ભલભલાં સાધકોની “ઊંચી અવસ્થાના સાધક” હોવાની ભ્રમણા ભાંગી જાય તેમ છે.

“યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયના” પદાર્થોનો મહોપાધ્યાયજીએ ૨૦ થી ૨૪ એમ કુલ પાંચ બત્રીસીઓમાં સંગ્રહ કરેલો છે. ૨૦મી બત્રીસીમાં ઈચ્છા યોગાદિનું વર્ણન, ૨૧ મી બત્રીસીમાં મિત્રાદષ્ટિનું વર્ણન, ૨૨મી બત્રીસીમાં તારાદિ ૩ દષ્ટિઓનું વર્ણન મળે છે. પ્રસ્તુત છઠ્ઠા ભાગની ૨૩મી અને ૨૪મી બત્રીસીઓ પણ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રન્થના જ પદાર્થોના સંગ્રહ રૂપ છે. ૨૫મી ‘કલેશપ્રહાણ ઉપાય’ બત્રીસીમાં પણ આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીરચિત જ “યોગબિન્દુ” ગ્રન્થનું કેટલાંક અંશમાં અનુસરણ કરેલું છે. અને ૨૬મી “યોગમાહાત્મ્ય” બત્રીસીમાં મુખ્યતયા પતંજલિ મુનિકૃત યોગસૂત્રના ૩જા વિભૂતિપાદને ઉદ્દેશીને નિરૂપણાત્મક અને સમીક્ષાત્મક વિવરણ કરેલું છે.

આમ, પ્રસ્તુત ગ્રન્થરત્નમાં મહોપાધ્યાયજીએ સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ગ્રન્થોના પદાર્થોનો સંગ્રહ કરેલો છે... તેઓએ ઘણે ઠેકાણે તો આચાર્યશ્રીની ટીકાના જ શબ્દો યથાવત્ રાખ્યા છે. એમાં જરાય લઘુતા અનુભવી નથી. પરંતુ એ રીતે જાણે તેઓની ભક્તિ જ પ્રગટ કરી છે. માટે જ કદાચ તેઓ અત્યારે “લઘુ-હરિભદ્ર”ના ઉપનામથી બિરદાવાઈ રહ્યા હશે.

બેશક, આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના પદાર્થોને યુક્તિઓને અનુસરવા દ્વારા તેની પુષ્ટિ આપવા સાથે સ્વયં જે નવા તર્કોનું તેમાં સંમિશ્રણ કરેલું છે અને મૂળ પદાર્થોની વધુ સ્પષ્ટતા કરી છે તેથી મહોપાધ્યાયજીની ગ્રન્થરચના પણ ખૂબ આવશ્યક જ છે.

વળી મહોપાધ્યાયજીએ સંક્ષિપ્ત ટીકા રચી હોવાથી તેના અર્થનો વિશદ પ્રકાશ પાડનારી અને રહસ્ય ખોલનારી, બહુશ્રુત મુનિરાજશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે રચેલી ‘નયલતા’ વૃત્તિ અહીં પ્રસ્તુત છે. આની આગવી વિશેષતા એમાં આવેલ અને યથાશક્ય ચર્ચેલ અનેક ગ્રન્થોના પ્રચુર સંદર્ભો છે. આ ટીકા એ અમૂલ્ય નજરાણું છે. અધ્યેતાઓને પરિચય થાય તે માટે ગ્રન્થવિષય અને ગ્રન્થ વિષે મારું ચિંતન યથાશક્તિ રજૂ કરીશ.

• ૨૩મી કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ બત્રીસી •

ન્યાયશાસ્ત્ર (તર્કશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરી રહેલ કોઈ વિદ્યાર્થી રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો હતો. સામેથી ઉન્મત્ત બનેલો હાથી આવી રહ્યો હતો. તે મહાવતના અંકુશની બહાર હતો. આથી મહાવતે બૂમ પાડી, “અરે ભાઈ ! જલ્દી દૂર ભાગ.. નહીંતર હાથી તને મારી નાખશે.” ન્યાયશાસ્ત્રનું હજી પરિણમન નહીં થવાથી વિદ્યાર્થી કહે છે કે “અરે મૂર્ખ ! આ રીતે યુક્તિ વિનાનું કેમ બોલે છે ? શું આ હાથી સ્પર્શેલાને મારશે કે નહીં સ્પર્શેલાને ? જો સ્પર્શેલાને મારે તો પહેલાં તને જ મારવાનો પ્રસંગ આવે. કેમ કે તું હાથીને સ્પર્શેલો છે. અને જો નહીં અડકેલાને મારે તો આખા ય જગતના લોકોને મારશે. કેમકે તે બધાં ય અડકેલા નથી.” (આથી ક્યાંય પણ જઈશ તો પણ મને હાથી મારશે જ.)

આટલું બોલે ત્યાં તો હાથીએ આવીને તેને સૂંઢમાં પકડી લીધો. મહા મુસીબતે તે મહાવત વડે મુક્ત કરાયો. અસ્થાને કરેલાં તર્કોથી અર્થાત્ કુતકોથી પીડિત થયેલાં જીવો પ્રત્યક્ષમાં જ કેવી નુકસાની અને વિનાશ નોતરી શકે છે ? એનું આ પ્રસ્તુત બત્રીસીમાં બતાવેલ સચોટ દષ્ટાંત છે.

વિષયની ભૂમિકામાં એક નજર :- મિથ્યા દષ્ટિઓમાં આ કુતર્કોનું જોર ઘણું હોય છે. આનું કારણ છે અવેદ્યસંવેદ્ય-પદની હાજરી, વેદ્યસંવેદ્ય-પદની અપ્રાપ્તિ.

ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ વખતે કંઈક મંદ-મિથ્યાત્વની અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષથી નિબિડ-ગૂઢ-રૂઢ-વક ગ્રન્થિ પાસે આવવા સુધીનો વિકાસ કરી ચૂકેલો જીવ પ્રથમની ચાર યોગદૃષ્ટિઓ સંબંધી ગુણોનો વિકાસ કરી શકે છે. જો કે ગ્રન્થિભેદ ન થવાથી તે વાસ્તવિક યોગવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનકને પામેલો નથી તો પણ તે મિથ્યાત્વની અવસ્થામાં જ મિથ્યાત્વની મંદતા થવાથી વાસ્તવિક યોગની ભૂમિકા તૈયાર કરી શકે છે. તેથી અનેક ગુણોની ખિલવટ કરી શકે છે. એકાએક કાંઈ ગ્રંથિભેદલભ્ય સમ્યગ્દર્શન આવી જતું નથી. આમ અહીં જીવમાં કંઈક યોગબીજનું આધાન થાય છે.

ગ્રન્થિભેદમાં જરૂરી અપૂર્વ વિશુદ્ધપરિણામ અને વીર્યોલ્લાસની ભૂમિકા અહીં પેદા થવા છતાં ય જ્યાં સુધી ગ્રંથિભેદ થયો નથી ત્યાં સુધી અવેદ્યસંવેદ પદની હાજરી રહેવાની જ... અને તે રવાના ન થાય, વેદ્યસંવેદપદની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મબોધની પ્રાપ્તિ ન થવાથી કુતર્કો પણ થયા કરવાના.

ભાવયોગીઓને જે પદાર્થો (વેદ્ય) જે રીતે (હેયાદિ રૂપે) વેદાવા જોઈએ એ રીતે ભાવિત ન થાય, અનુભવાય નહીં અને જે રીતે અનુભવાવા ન જોઈએ તે રીતે અનુભવાય એવું જે આશય સ્થાન તે અવેદ્ય સંવેદ્ય પદ. અહીં કુકૃત્ય કૃત્ય રૂપે ભાસે, દુઃખમાં ય સુખબુદ્ધિ થાય છે. આથી ઉલટું વેદ્ય-સંવેદ્ય પદ. જો કે પ્રથમ ચાર યોગદૃષ્ટિમાં દેવ, ગુરુ, ધર્મરૂપે તત્ત્વો ઉપાદેય લાગતાં હોવાથી કંઈક યથાર્થ સંવેદન પણ હોય છે, છતાં ય હજી કંચન-કામિની-કુટુંબ-કાયા-કીર્તિ આદિમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ હોવાથી અર્થાત્ વિષયજન્ય ભોગોનું કાંઈક આકર્ષણ હોવાથી અવેદન/અનુભવ થવાથી અવેદ્ય-સંવેદ્યપદની હાજરી હોય જ છે. આથી સૂક્ષ્મબોધ ન હોવાથી કુતર્કો પણ થતા હોય છે.

આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ (વિપરીત આશય) ઉપર વિજય મેળવવા કાંઈ હાથમાં તલવાર લેવાની નથી. ધોકા મારવાથી અંધકાર જતો નથી. તે માટે તો દીવો પ્રગટાવવો પડે. અહીં પણ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયના ટપમા શ્લોકમાં આ. હરિભદ્રસૂરિજીએ “સત્સંજ્ઞાગમયોગેન જેયમ્ ।” કહેવા દ્વારા ઉપાય બતાવેલો છે કે આના ઉપર ભવવ્યાધિના વેદ્યસમાન જ્ઞાની મહાપુરુષના સત્સંગ(ગુરુગમ)પૂર્વક આગમનો /શ્રુતજ્ઞાનનો યોગ કરવા દ્વારા અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ઉપર વિજય મેળવવા યોગ્ય છે.

કુતર્કની ભયાનકતા :- આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કુતર્કોનો વળગાડ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે. જેમ કે, રાજા જીતાતાં શેષ સૈન્ય-સેનાપતિ આદિ પરિવાર સ્વયં જીતાય છે. “કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ” બત્રીસીમાં શરૂઆતમાં આ જ વાત મહોપાધ્યાયજીએ કરી છે.

આ આખીય બત્રીસીમાં એક યા બીજી રીતે કુતર્કોની ખતરનાકતા જ બતાવીને તેને છોડવાની હિતશિક્ષા આપી છે. ઉપશમ એ બગીચો છે તો કુતર્ક અગનજવાળા છે. જ્ઞાન કમળ છે તો કુતર્ક હિમ છે. શ્રદ્ધાને માટે કુતર્ક શત્રુ છે- આગળ વધવા જ ન દે. અહંકારને બહેકાવે છે કુતર્ક. સાચી દૃષ્ટિ મેળવવામાં કુતર્ક સ્ટોપરનું/આગળીઆનું કામ કરે છે..

મુક્તિની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુને તો કુતર્કમાં થોડો પણ આગ્રહ રાખવો હિતકર નથી. મુમુક્ષુઓએ તો શ્રુતજ્ઞાનમાં, શીલપાલન(પરદ્રોહથી વિરામ)માં અને સમાધિમાં જ આદર/આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

કાંટાથી જ કાંટો નીકળે અને દીવેલથી જ કબજ્યાત નીકળે. પછી દીવેલ એની મેળે જાય. તેમ મિથ્યાજ્ઞાનાદિ અતત્ત્વનો આગ્રહ- પક્કડ કે રાગ કાઢવા તત્ત્વમાં આગ્રહ/રાગ પેદા કરવો જરૂરી છે. અહીં આ પદાર્થને સ્પષ્ટ સમજાવવા ‘નયલતા’ વૃત્તિકાર મુનિરાજશ્રી યશોવિજય મહારાજે સુંદર દૃષ્ટાંત

આપતાં કહ્યું છે કે, હકીકતમાં ત્યાજ્ય હોવા છતાં ય જેમ અપ્રશસ્ત કષાયોને કાઢવા પ્રશસ્ત કષાયો (દેવાદિ તત્ત્વોના રાગાદિ રૂપ) ખડાં કરવા જરૂરી છે તેમ અતત્ત્વનો આગ્રહ કાઢવા તત્ત્વનો આગ્રહ રાખવો જરૂરી છે. પછી આત્મવિશુદ્ધિવિશેષ વધતાં પ્રશસ્ત કષાયોની જેમ તત્ત્વનો આગ્રહ પણ જાગ્રત સાધકમાંથી નીકળી જશે.

કુતર્કો પૂર્વે કહ્યા મુજબ અનર્થકારી હોવાથી જ પતંજલિ આદિ યોગમાર્ગના જ્ઞાનીઓએ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને ફેંકી નાંખે એવું વિધાન કરેલું છે કે,

વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપીલકવદ્ ગતૌ ॥ (દ્વા.દ્વા.૨૩/૫, પૃ.૧૫૫૯)

અસિદ્ધિ આદિ દોષોને દૂર કરીને નિશ્ચિતરૂપે વાદ-પ્રતિવાદ કરનારાઓ ક્યારેય 'આત્માની સિદ્ધિ' આદિ રૂપ તત્ત્વના અંતને પામતાં નથી. આંખે પાટા બાંધીને ભ્રમણ કરતાં ઘાણીનું તેલ પીલનારા બળદ ઘણું ભમવા છતાં ય ઠેરના ઠેર હોય છે. તેમ વાદ-પ્રતિવાદમાં ગતિ થાય છે પણ પ્રગતિ થતી નથી.

માટે જ આ બત્રીસીના ૩૧મા શ્લોકમાં ગ્રન્થકારે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ.ના વચનને ટાંકતા કહ્યું છે કે જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન પદાર્થા યદ્યતીન્દ્રિયાઃ । કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્ તેષુ નિશ્ચયઃ ॥

(૨૩/૩૧, પૃ.૧૬૧૨)

હેતુવાદોથી-તર્કથી કે અનુમાનથી જો અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકતું હોય તો અનંતકાળમાં અનંતા વિદ્વાનોએ અનંત અનુમાનો કર્યાં. તેનાથી એ પદાર્થોનો નિર્ણય થઈ ગયો હોત. પણ હજી થયો નથી. આથી કુતર્કની પ્રચુરતાવાળા વાદ-પ્રતિવાદથી કે અનુમાનથી તત્ત્વનો નિશ્ચય થવા રૂપ અંત આવતો નથી.

અફસોસ ! આ હકીકત હોવા છતાં ય વર્તમાન વિજ્ઞાનવાદીઓ-ભૌતિકવાદીઓ આમાં જ રચ્યા-પંચ્યા રહેતાં હોય છે. તેઓની આસ્થા તર્ક(Logic)માં જ હોય છે. અતીન્દ્રિય આત્મા, કર્મ આદિ પદાર્થોની સિદ્ધિ પણ તેઓ તર્કથી જ કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. પરિણામે તેઓ શાસ્ત્રબ્રહ્મથી ૧૨ ગાઉ છેટા અને તેણે બતાવેલ સત્યોથી ૨૪ ગાઉ છેટા રહે છે. તર્કને આધારે આગળ વધતાં વિજ્ઞાને અનેક ચમત્કારિક શોધો કરી છે. પણ એ માર્ગ તેઓને શું વિશ્વશાંતિ-આત્મસંતોષ-ઉપશમભાવ તરફ લઈ જાય છે ખરો ? એ વિનાના ભૌતિક સંશોધનોને કરાતો ખડકલો શું તેને સાચા સુખની પ્રાપ્તિ કરાવી શકશે ખરો ? ના, શ્રદ્ધામાર્ગને તદ્દન પુંઠ કરનારા તેઓએ હકીકતમાં 'કુ' એવા તર્કોથી કરેલાં સંશોધનો દ્વારા ખડકેલ ભોગસામગ્રી અને શસ્ત્રસરંજામ કદાચ સ્વ-પર ઉભયના આંતરિક અધઃપતન અને બાહ્ય સંહારનું સાધન બની ગયું છે. માટે જ પ્રસ્તુતમાં ગ્રન્થકારે કદાગ્રહ-કુતર્કને આપેલી ઉપમાઓ સુસંગત થાય છે.

અહીં 'નયલતા'નૂતનવૃત્તિકાર મુનિરાજે વાદ-પ્રતિવાદ સામે 'રુક જાઓ' નો આદેશ કરનારા સ્વશાસ્ત્ર અને પરશાસ્ત્રના પ્રચુર સંદર્ભો ટાંકીને કમાલ કરી છે. દા.ત. વાદો નાડવલમ્બ્યઃ (નારદભક્તિસૂત્ર.૭૪) ઈત્યાદિ. આમ અન્ય દર્શનોનો પણ કદાગ્રહ સ્વરૂપ કુતર્કની ભયંકરતાથી વાકેફ હોવાથી કુતર્ક-વાદ-વિવાદથી ચેતવે છે. આવા સંદર્ભો સૂચવે છે કે અન્ય દર્શનમાં ય માર્ગાનુસારિતાનો અર્થાત્ સરળતા

ગુણનો સુંદર વિકાસ થાય છે, જે સમ્યગ્દર્શનના બીજરૂપ છે. સરળાત્મા જ સ્વમતના રાગ અને પરમતના દ્વેષના ત્યાગરૂપ મધ્યસ્થતા લાવીને આગળ વધતા પરમાર્થને પામી શકે છે.

કુતર્કનું સ્વરૂપ અને ઉત્પત્તિસ્થાન :- કુતર્ક એ કેવળ શબ્દના, અર્થના કે બેયના વિકલ્પોની કલ્પનારૂપ શિલ્પ છે. આ કલ્પનાઓ સ્વમતિથી શાસ્ત્રનિરપેક્ષ રીતે થતી હોય છે. ૩જા શ્લોકની નવ્ય 'નયલતા' વૃત્તિમાં પણ કુતર્કના અર્થની "કુતર્કે = શાસ્ત્રનિરપેક્ષતર્કણે" એમ સુંદર સ્પષ્ટતા કરેલી છે. આમ કુતર્કનું સ્વરૂપ જ ગદું છે.

વળી, જેની ઉત્પત્તિ બિભત્સ-ગંદકીમાંથી થતી હોય એ પોતે શી રીતે સુંદર હોઈ શકે ? ગ્રન્થકારે કુતર્કની ઉત્પત્તિ અવિદ્યામાંથી જણાવી છે. અવિદ્યા એટલે વિપરીત બોધ. અસુખ-અહિત-અધર્મ-અનિત્ય-અપવિત્ર વસ્તુમાં ક્રમશઃ સુખત્વ-હિતત્વ-ધર્મત્વ-નિત્યત્વ અને પવિત્રપણાની બુદ્ધિ તે અવિદ્યા. જૈન પરિભાષામાં આને મિથ્યાજ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન કહેલ છે. જો શ્રદ્ધાયુક્ત ન હોય તો ૮ પૂર્વનું પણ શ્રુતજ્ઞાન અજ્ઞાન જ કહેવાય. અજ્ઞાનતા એટલે જ્ઞાનનો અભાવ નહીં, કિંતુ વિપરીત જ્ઞાન.

આથી જ કહ્યું છે, 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે...' અન્યત્ર કહ્યું છે કે -

તજ્ઞાનમેવ ન ભવતિ યસ્મિન્નુદિતે વિભાતિ રાગગણઃ ।

તમસઃ કુતોઽસ્તિ શક્તિઃ દિનકરકિરણાગ્રતઃ સ્થાતુમ્ ॥૧૧॥

પોતાની હાજરીમાં ય જો રાગાદિ દોષ ક્ષીણ ન થતાં હોય કિંતુ તગડાં જ રહેતાં હોય, બહેકી ઉઠતાં હોય તો તે જ્ઞાનને જ્ઞાન જ ન કહેવાય, કિંતુ અજ્ઞાન કહેવાય. શું સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકાર ટકી શકે ખરો ?

ખુદ મહોપાધ્યાયજીએ 'જ્ઞાનસાર'ના પાંચમા જ્ઞાનાષ્ટકમાં સ્વભાવલાભસંસ્કાર... (જ્ઞા.અ.૫/૩) શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સ્વભાવની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનારા સંસ્કારો તૈયાર કરી આપે તેને જ્ઞાન કહેવાય. બાકી તો દુનિયાભરની માહિતીની જાણકારી હોય તો ય તે સમ્યગ્ જ્ઞાનનો તો અંધાપો જ છે.

આમ આવા વિપરીત જ્ઞાન-અજ્ઞાન-અવિદ્યામાંથી પૈદા થાય છે કુતર્ક. આથી તે શી રીતે શોભન હોઈ શકે ? 'કારણ' સારું હોય તો 'કાર્ય' પણ સારું થાય ને ? અહીં 'નયલતા' વૃત્તિકાર મુનિવર્યે સરસ સ્પષ્ટતા કરી છે કે અહીં કારણ તરીકે ઉપાદાન-કારણ લેવું, નિમિત્ત નહીં... તેથી કાદવ નિમિત્તે ક્રમણ થાય, નીચકુળમાંથી હરિકેશી જેવા તપસ્વી-ક્ષમાશીલ મુનિવર પ્રગટ થાય તો ય 'જેવું કારણ તેવું કાર્ય' એ નિયમ નહિ ભાંગે. ઈત્યાદિ રીતે પ્રસ્તુત વાતને ન્યાયસંગત કરી છે.

આપણે જોયું કે અજ્ઞાનતા-અવિદ્યા એ કુતર્કની જનની છે. અપેક્ષાએ આ જ સર્વે દોષોનું મૂળ છે. આ અજ્ઞાનનું જ જાડી ભાષામાં પૃથક્કરણ કરાય તો તેના ચાર સ્વરૂપો (પ્રકારો) કલ્પી શકાય. (૧) અનાગ્રહ (૨) અણસમજ (૩) પૂર્વગ્રહ અને (૪) કદાગ્રહ. ચાલો, સંક્ષેપથી આની - કુતર્કજનનીની વિચારણા કરી લઈએ.

(૧) અનાગ્રહ :- જેમાં કોઈ પણ દેવ-ગુરુ-ધર્મનો આગ્રહ ન હોય. ગોળ અને ખોળ બે ય સરખાં. જિનવાણીનું શ્રવણ કરવા જાય અને રજનીશને ય સાંભળે ! ક્યાંય નિશ્ચય નહીં. ટકે શેર ભાજી, ટકે શેર ખાજી. જો કે બીજાની વાત સમજવાની તૈયારી હોવાથી આ મંદ અજ્ઞાન છે.

(૨) અણસમજ :- આના કારણે સ્કંધક મુનિના પિતા પુત્રની દીક્ષિત અવસ્થામાં પણ પુત્રને તાપ ન લાગે માટે છત્ર ધારણ કરતાં હતાં.. પાછળથી પુત્રમુનિની હત્યાના સમાચારથી કેવો આઘાત લાગ્યો હશે ? વર્તમાનમાં પણ ઘણી અણસમજો ચાલે છે. જેમ કે આજના સુધારાવાદી - જમાનાવાદી લોકો પૂર્વની ચાર પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થાની સંસ્કૃતિને ભેદભાવની નીતિમાં ખપાવે છે... કુસંસ્કાર અને કુવિદ્યાના આશ્રય સમાન સ્કૂલ - કોલેજો ઉભી કરવામાં ધર્મબુદ્ધિ, નારીને પુરુષસમોવડી બનાવવામાં નિષ્પક્ષપાતિતાની સમજ, ઈંડા વગેરે માંસાહારનાં ભક્ષણમાં પૌષ્ટિકતાની બુદ્ધિ... આવી અનેક અણસમજ/ અજ્ઞાનતા જમાનાવાદી લોકો જીવોમાં પ્રવર્તે છે.

(૩) પૂર્વગ્રહ :- ઉપરના બે ય કરતાં આ વધારે ખતરનાક અજ્ઞાનતા છે. આ પૂર્વગ્રહ જીવ માત્ર પ્રત્યે મૈત્રીનો વિરોધી છે. કોઈક પોતાની ઈચ્છાથી જરા વિરુદ્ધ વર્તન-વાણી-વિચાર કરે, પોતાના કાર્યોમાં જાણતાં-અજાણતાં વિધ્ન કરે ત્યારે પોતાના કર્મનો દોષ નહીં વિચારવાથી અથવા બીજાનો ઝેલ/ અપેક્ષા નહીં વિચારવાથી તેના પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ બંધાય છે. બસ, પછી તેના પ્રત્યે રોષ, વિરોધી વલણ, ધિક્કાર પેદા થાય છે, જે ચિક્કાર કર્મબંધ અને ભવભ્રમણનું કારણ બને છે. આવા સમયે પોતાના અંતરાયાદિ કર્મોના ઉદયની વિચારણા અથવા “કદાચ તે પણ સાચો હોઈ શકે - એની અપેક્ષાએ એ પણ સાચો છે” એ પ્રમાણે અન્યના દષ્ટિકોણથી વિચારાય તો આ પૂર્વગ્રહ રૂપી અજ્ઞાનતામાંથી અચૂક નીકળી જવાય. આ દોષ સર્વજીવહિતાશય રૂપ ચારિત્રમાં દૂષણરૂપ છે, તેમાં વિધ્નકર્તા છે.

(૪) કદાગ્રહ :- પૂર્વના ત્રણેય દોષો કરતાં સૌથી ખતરનાક આ દોષ છે. ‘મારો મત જ સાચો.. બીજાનો ખોટો.. મારા દેવાદિ જ સાચા... બીજાના નહીં. મારું માનેલું - બોલેલું - આચરેલું સાચું.. બીજાનું તે બધું ય ખોટું’.. આ છે કદાગ્રહનું વરવું સ્વરૂપ.

આ કદાગ્રહની ઉત્પત્તિ અહંકારમાંથી થાય છે. આથી કદાગ્રહ પણ અહંકાર જેટલો જ - કદાચ તેથી ય વધુ ખતરનાક છે. કેમ કે ફળ પ્રાયઃ વધુ બળવાન હોય છે.

સાચા અધ્યાત્મશાસ્ત્રજ્ઞો-યોગશાસ્ત્રજ્ઞો તો આને દૂરથી જ તિલાંજલિ આપે છે. કારણ કે “મારું જ સાચું” એવી દૃઢ માન્યતાવાળા જીવમાં કદીય યોગની નિષ્પત્તિ થતી નથી. કોરું સીઝે, સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે, ઉખરભૂમિમાં વાવેલું બીજ અંકુરિત થાય અને પાણી વલોવવાથી માખણ નીકળે તો જ કદાગ્રહી જીવમાં યોગનો પ્રવેશ થાય. પણ એવું કદી બનતું નથી.

માટે જ યોગવિષયક અનેક પ્રૌઢ ગ્રન્થના રચયિતા આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કદાગ્રહી સાથે વાદ કરવાની કે તેને ધર્મોપદેશ આપવાની પણ ના કહે છે; મહોપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજય મહારાજે તો “અધ્યાત્મસાર”ના અસદ્ગ્રહત્યાગાધિકારમાં આની ચેતવણી આપતી વાણી સુણાવી દીધી છે કે “કાયા ઘડામાં પાણી ભરાય તો શું થાય ? ઘડો પણ ફૂટી જાય અને પાણી પણ ઢોળાઈ જાય. એમ ગુરુ જો કદાગ્રહીને - અપાત્રને ઉપદેશ આપે તો તે શ્રુતનો પણ નાશ થાય અને શ્રુતજ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરવા દ્વારા કદાગ્રહી જીવનો ય નાશ થાય.”

“જે મૂઢાત્મા કદાગ્રહીને હિતોપદેશ આપે છે તે મહોપકારી (!) કૂતરીના શરીર ઉપર કસ્તૂરીનો લેપ લગાવે છે..” (અ.સા. અસદ્ગ્રહત્યાગાધિકાર. ૧૪-૧૫)

આ કદાગ્રહના બે પ્રકાર છે - (૧) ખોટી વાતનો આગ્રહ.. આ તો સારો નથી જ. એમાં બે મત નથી. પણ (૨) સાચી વાતનો ય ખોટો આગ્રહ પણ સારો નથી. ધર્મ સારી વસ્તુ છે. પણ તે ય બીજા ઉપર પરાણે ઠોકી બેસાડવાની નથી. ક્યારેક ધાર્મિક ગણાતા મા-બાપો પોતાના સંતાનો ઉપર ધર્મ આચરવાનો અતિ આગ્રહ રાખવા જતાં અપરિપક્વ સંતાનો ઉલટાં ધર્મવિમુખ થઈ જતાં હોય છે. સત્યનો ગ્રહ સારો છે. માટે સત્યગ્રાહી બનવું જોઈએ. પણ ખોટી રીતે સત્યાગ્રહી બનવું ન જોઈએ. પોતાની વાત સાચી હોવાનો નિશ્ચય થયો હોય તો તેનો પક્ષપાત રખાય, પણ બીજા ઉપર તેને પરાણે ઠોકી બેસાડતાં સંઘર્ષ અને અસમાધિ પેદા થાય છે. આમ સંઘર્ષ અને અસમાધિ રૂપ પરપીડન કરનારો સત્યાગ્રહ પણ સારો ન ગણાય. સત્યનો પણ ખોટો આગ્રહ એ કદાગ્રહ છે.

આમ કુતર્કને પેદા કરે છે અવિદ્યા - અજ્ઞાનતા. એના ઉત્તરોત્તર વધુ ખરાબ (૧) અનાગ્રહ, (૨) અણસમજ, (૩) પૂર્વગ્રહ, (૪) કદાગ્રહ રૂપ ૪ સ્વરૂપો આપણે જોયા.. આવી અવિદ્યામાંથી પેદા થતો કુતર્ક સત્કાર્યનો હેતુ શી રીતે બને ? એટલે કુતર્ક પણ એટલો જ ખતરનાક છે.

વળી કદાગ્રહના બે પ્રકારો અવસ્થાભેદથી કલ્પી શકાય છે. (૧) એક ભવાભિનંદી - ભોગરસિક જીવોનો તીવ્ર કદાગ્રહ. આવા જીવો પ્રાયઃ અર્થ-કામની પ્રવૃત્તિમાં રચ્યા પચ્યા હોવાથી નાસ્તિકપ્રાયઃ હોય છે. આવા જીવો અચરમાવર્તમાં હોવાથી અને સંસારસુખને જ સારભૂત માનવાથી તેઓને યોગમાર્ગને વિશે જિજ્ઞાસા પણ થતી નથી.. સંસાર જ સાર છે. Eat, drink and be merry “આ લોક મીઠાં તો પરલોક કોણે દીઠાં ?” એ તેઓનું જીવનસૂત્ર હોય છે. યોગમાર્ગના તપત્યાગ-કષ્ટો, નિયંત્રણો આકરાં લાગવાથી તેની નિંદા પણ કરતાં હોય..

(૨) બીજા પ્રકારના કદાગ્રહીઓ આસ્તિક પ્રકારના હોય છે - અર્થાત્ આત્મા પરલોકાદિને માને ખરાં. પણ પોતાના મત-દર્શન ઉપર ખૂબ મમત્વ હોવાથી અન્ય દર્શનનું ખંડન કરતાં હોય. બીજાની સારી પણ વાત સ્વીકારવાની તત્પરતા ન હોય. આમ સ્વ-સ્વદર્શન ઉપર એકાંત રાગવાળા હોવાથી આ દષ્ટિરાગ પ્રકારનો કદાગ્રહ છે. ભલે આ કદાગ્રહ નાસ્તિક ભવાભિનંદીના કદાગ્રહ જેટલો તીવ્ર નથી, તોય વિશેષ આત્મવિકાસ - ગુણવિકાસમાં તો આ કદાગ્રહ જરૂર બાધક છે.

આવા વિષયાદિ દોષો પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ વિનાના કોઈ પણ પ્રકારના કદાગ્રહથી ત્રસ્ત જીવો કદાચ દીક્ષા લે તોય તે દુઃખગર્ભિત પ્રકારનો વૈરાગ્ય હોવાથી વિષય-કષાય દબાયેલાં પણ વિદ્યમાન જ હોય છે. આથી આવા જીવો શાસ્ત્રાભ્યાસ સ્વમતિથી જ કરે છે.. “અધ્યાત્મસાર” માં કહેલ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું (અને ક્વચિત્ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનું પણ) લક્ષણ અહીં ઘટી જાય છે. આવા જીવો લુપ્ખા તર્ક ભણી લે છે, વૈદક-જ્યોતિષ આદિ પણ જાણી રાખે છે. પરંતુ તે બિચારા ઉપશમના નીરથી ભરેલી નદી જેવા શાસ્ત્રમાર્ગને તો અડતાં ય નથી..

शुष्कतर्कादिकं किञ्चिद् वैद्यकादिमप्यहो । पठन्ति ते शमनदीं न तु सिद्धान्तपद्धतिम् ॥४॥
તેવા જીવો એકાદ ગ્રન્થનું અધકચરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલામાં તો અભિમાનમાં આવીને ધમધમી ઉઠે છે. પરંતુ પ્રશમ-અમૃતના ઝરણા રૂપી શાસ્ત્રનો સાર (છેડો) તો કદી પામી શકતાં નથી...

ग्रन्थपल्लवबोधेन गर्वोष्माणं च विभ्रति ।

तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति प्रशामामृतनिर्झरम् ॥५॥ (અધ્યાત્મસાર.વૈરાગ્યભેદાધિકાર શ્લો.૫)

અંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે - A little knowledge is dangerous.

કુતર્કનું ફળ :- આમ કદાગ્રહાદિજન્ય કુતર્કનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને સ્વરૂપ બન્ને ખરાબ છે. આથી તેનું ફળ પણ ખતરનાક છે. કુતર્ક માત્ર કદાગ્રહમાંથી પેદા જ નથી થતો, પણ તે કદાગ્રહને પેદા પણ કરે છે. કુતર્કનું ફળ કદાગ્રહ છે- આ વાત બીજા શ્લોકની “નયલતા”માં મુનિપુંગવશ્રી યશોવિજય મહારાજે સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે ‘અસદભિનિવેશજનકત્વાત્ ।’ આથી જ જમાલિ જેવા ૫૦૦ સાધુના ગુરુને ય ભગવાનની સાપેક્ષ વાત- ‘ક્રિયમાણં કૃતં’ એ ન સમજાઈ. આથી એકાંતે તેના નિષેધનો કુતર્ક કરનાર જમાલિને મિથ્યાત્વનો ઉદય થયો. સમ્યક્ત્વ ગુમાવ્યું. માર્ગભ્રષ્ટ થયા. અને તે કદાગ્રહ મૃત્યુ સુધી રહેવાથી ભવભ્રમણ વધારનારો થયો.

ગોષ્ઠામાહિલ, રોહગુમ વગેરે નિહ્વોની શાસનવિરોધી બનનારાઓની વાત શાસ્ત્રોમાં નોંધાઈ છે. આ છે કદાગ્રહજન્ય, કદાગ્રહસ્વરૂપ અને કદાગ્રહજનક એવા કુતર્કોનો કરુણ અંજામ. પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય-દષ્ટાંતમાં તો મહાવતે માંડ માંડ પેલાં વિદ્યાર્થીને બચાવી લીધો પણ અહીં તો મહાવત રૂપી સદ્ગુરુનો તો કરુણાથી પણ કરેલો બચાવ-પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો. જાલિમ કદાગ્રહે નિયતિને સલામ કરવાની ફરજ પાડી. આમ કદાગ્રહી જીવ જ્યારે ઉપદેશને જ લાયક નથી. તો શી રીતે તેમાં યોગના સૂર્યોદયની ઉષા પણ પ્રગટશે ?

સરળ જીવમાં યોગબીજનું વાવતર :- અનંત પુદ્ગલપરાવર્તમય ભવચક્રમાં હવે જે જીવનો માત્ર એક પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી છે, જે જીવની કાળાદિ પ્રભાવે કર્મની લઘુતા થઈ છે; દેવ, ગુરુ, ધર્મ હવે કંઈક ગમવા લાગ્યા છે, તેમાં ય જે જીવ જ્યારે છેલ્લાં યથાપ્રવૃત્તકરણ વખતે ગ્રંથિભેદની નજીક આવી જાય છે અર્થાત્ હવે ફરી ક્યારેય મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાનો નથી- એવી અપુનર્બંધકદશામાં આવે છે ત્યારે જ યોગપ્રાપ્તિના સૂર્યોદયનો ઉષાકાળ પ્રગટે છે. ભૂતકાળના અનંત પ્રવાહમાં નદી-ઘોલ-પાષાણન્યાયે સંસારચક્રમાં ભટકતાં ભટકતાં સહજ રીતે વક્તા-કષાયાદિ દોષો ઘસાતાં ઘસાતાં જેઓના આંતરિક પરિણામો કાંઈક સરળ અને કોમળ બન્યા હોય, જીવદળ કાંઈક કૂણું બનેલું હોય, તેમાં જ વાવેલ હિતોપદેશરૂપી બીજ અંકુરિત થાય છે.

જે જીવો સરળ અને કોમળ હોય તે ધર્મોપદેશ સાંભળવાને તેમજ ધર્મ કરવાને લાયક છે. જેઓ કદાગ્રહી-વક અને નિષ્કુર હોય છે તેઓ ધર્મ સાંભળવાને કે કરવાને જરાય લાયક નથી. ગુરુનો ઉત્કૃષ્ટ વિનય કરનારા ય કદાગ્રહી-વક વિનયરત્ન જેવા તો સાધુવેષમાં ય શયતાનનું કામ કરીને ભવભ્રમણ વધારી મૂકે છે. સરળ અને પ્રજ્ઞાપનીય બની ચૂકેલાં જીવો (ચાર-ચારની હત્યા કરનારા પણ દેહપ્રહારી જેવાઓ) પશ્ચાત્તાપની આગ પ્રગટાવીને એ જ ભવે ભવનો અંત કરનારા બની જાય છે.

સમ્યગ્દર્શનનો પ્રતિબંધક કદાગ્રહ :- કદાગ્રહ એ સમ્યગ્દર્શનને અટકાવનારો દોષ છે. ‘અધ્યાત્મસાર’માં અસદ્ગ્રહત્યાગાધિકારના પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું કે- જ્ઞાનીઓએ મિથ્યાત્વ રૂપી દાવાનળને ઠારવામાં અસદ્ગ્રહના = કદાગ્રહના ત્યાગને જલભરપૂર મેઘની ઉપમા આપી છે. આથી બુદ્ધિમાન શ્રુતજ્ઞાનનો સાર પામેલાં પુરુષોએ તો વિશુદ્ધ સરળતાદિ ભાવો વડે કદાગ્રહની મુક્તિમાં જ રતિ રાખવી જોઈએ. (અ.સા.અસદ્ગ્રહત્યાગાધિ-૧) મિથ્યાત્વદાવાનલનીરવાહમસદ્ગ્રહત્યાગમુદાહરન્તિ ।

અતો રતિસ્તત્ર બુધૈર્વિધેયો વિશુદ્ધભાવૈઃ શ્રુતસારવદ્ધિભઃ ॥૧૧॥

અસદ્ગ્રહ જાય તો મિથ્યાત્વ પણ ખતમ થાય અને તેમ થતાં સમ્યગ્દર્શનના દ્વાર ઉઘડી જાય. મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયવિરચિત 'ઉપદેશરહસ્ય'માં સ્વમતિકલ્પિત કુતર્ક-કદાગ્રહ પૂર્વક સાધ્વાચાર પાળનારને પણ આજ્ઞાબાહ્ય કહેલ છે. એવા સાધુવેષમાં રહેલ પણ જીવો જો નિર્દોષ ગોચરીની શાસ્ત્રાજ્ઞાનો એકાંતે આગ્રહ રાખીને ગુરુકુલવાસસેવનની આજ્ઞાને બાજુ પર મૂકે તો સ્વમતિકલ્પિત તેઓનો સાધ્વાચાર પણ આજ્ઞાબાહ્ય છે. આવું દ્રવ્યચારિત્ર કદી ભાવચારિત્રનું કારણ ન બની શકે. કારણ કે આમાં ભગવાનની આજ્ઞાની સાપેક્ષતા ન હોવાથી, કદાગ્રહથી સ્વમતિકલ્પિત જ આજ્ઞાને માન્ય કરાતી હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ભગવાનનું બહુમાન પણ નથી. ઘણું શ્રુત હોવા છતાં ય કદાગ્રહ તેને નિષ્ફળ બનાવે છે. અને ક્વચિત્ અલ્પશ્રુતજ્ઞાન હોવા છતાં કદાગ્રહથી રહિત અત્યંત સરળ માષતુષ મુનિ જેવા કેવળજ્ઞાનલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે. ભાવચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત ગુરુપરતંત્રતારૂપ ગુણની પ્રાપ્તિમાં ય આ કદાગ્રહ જ નડતો હોય છે.

કદાચ સરળ એવા અલ્પજ્ઞાનીને સંશય અને અનાભોગનિમિત્તે દોષ લાગવાની શક્યતા ઉભી છે. પણ તે આત્માના ગુણોને ખત્મ કરવાને સમર્થ નથી. જ્યારે કદાગ્રહ તો એથી અત્યંત ખતરનાક છે. કદાગ્રહી તો ઘણો શાસ્ત્રાભ્યાસી હોય તો પણ તેને સમ્યગ્દર્શનાદિથી ૧૨૦૦ ગાઉનું છેટું રહી જાય છે. 'ઉપદેશરહસ્ય'ના છઠ્ઠા શ્લોકની ટીકાના આ શબ્દો છે -

નિવિહજડિમજનિતાઽનાભોગશ્ચ નાઽઽત્મગુણં દૂષયિતુમલમ્,
સંશયાઽનધ્યસાયાઽપેક્ષયા વિપર્યાસદોષસ્યૈવ બલીયસ્ત્વાત્ ।

જે વ્યક્તિ પોતે માનેલ દર્શનને કે અભિપ્રાયને જ સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે એ વ્યક્તિ પોતાને પરિપૂર્ણ માનતો હોવાથી અન્ય પાસેથી તત્ત્વ કે ઉપદેશની અપેક્ષા જ રાખતો નથી. આવી વ્યક્તિ શી રીતે પરમાર્થને પામી શકે ? આમ ભવાભિનંદી કક્ષાનો પ્રબળ કદાગ્રહ જીવને તત્ત્વની જિજ્ઞાસા પણ પ્રાપ્ત થવા ન દે. સ્વ-સ્વ દર્શનના અભિપ્રાયને જ પરમાર્થ/સત્ય મનાવનાર કદાગ્રહ મુમુક્ષુઓનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થવા દેતો નથી..

૧૪ વિદ્યાના પારગામી હરિભદ્ર બ્રાહ્મણ “મારાથી અજ્ઞાણ કોઈ પદાર્થ નથી. મારે હવે કશું જાણવાનું બાકી નથી” આવું મિથ્યાભિમાન લઈને ફરતાં હતા. પરંતુ સાથોસાથ “જો કોઈ મને ન સમજાય એવું શાસ્ત્ર ભણાવે તો મારે તેના શિષ્ય થઈ જવું” એવી પ્રતિજ્ઞામાં અન્યદીય સત્યસ્વીકારની તૈયારી રૂપ યોગ્યતા પણ પડી હતી. આમ તેઓની વિશિષ્ટ સરળતા-કદાગ્રહમુક્તતા અને યાકિનીમહત્તર સાધ્વીજીએ પાળેલી શાસનની મર્યાદાના પ્રભાવે તેમનું મિથ્યાત્વ ઓગળી જતાં જૈનશાસનને એક મહાન રત્નની ભેટ મળી.

કદાગ્રહ જો કે સમ્યગ્દર્શનનું બાધક તત્ત્વ છે તો પણ યોગ્ય જીવનો સદ્ગુરુનો યોગ આદિ નિમિત્ત મળવાથી તે કદાગ્રહ ઓગળી જતો જોવા મળે છે. આથી સદ્ગુરુનો યોગ અને તેઓના મુખેથી નીકળતી જિનવાણી - આ બન્ને સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રાપ્તિનું પ્રધાન અંગ છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ સદ્ગુરુનો સત્સંગ અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સમ્યગ્ બોધથી/શ્રુતજ્ઞાનથી મિથ્યાત્વ મોહનીય નબળું પડે છે. તે નબળું પડતાં તજજન્ય કુતર્કોનું પણ ઉપશમન થાય છે. આથી જ ક્રમશઃ અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવણાદિ ગુણોની ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્તિપૂર્વક ક્રમશઃ વધતાં વિશુદ્ધ પરિજ્ઞામ અને વીર્યોલ્લાસ દ્વારા ગ્રન્થિભેદ કરીને વાસ્તવિક સમ્યગ્દર્શન અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સૂક્ષ્મબોધ આદિ ગુણો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પોતાને સર્વજ્ઞ માનવાના મિથ્યાભિમાનમાં રાયતાં ૧૪ વિદ્યા પારગામી ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમ પણ અહંકારજન્ય કદાગ્રહથી પીડિત થઈને પ્રભુ વીર સાથે વાદ કરવા ગયા. પણ પરમ સદ્ગુરુ વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રભુ વીરની સ્યાદ્વાદ અને સમન્વયગર્ભિત મધુરી વાણીથી મિથ્યાભિમાન-કદાગ્રહ સંપૂર્ણતયા ઓગળી જવાથી સમ્યગ્દર્શન પામીને તેઓ સર્વવિરતિધર બન્યા, સરળતા અને વિનયના પરમ શિખર ઉપર આરૂઢ થયા.

બૌદ્ધ મતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવા બૌદ્ધ મઠમાં ગયેલ સિદ્ધર્ષિ ગણિવરે બૌદ્ધ મતનો જ મનથી સ્વીકાર કરી લીધો.. અભિગ્રહ પ્રમાણે ઓઘો પાછો આપવા આવ્યા ત્યાર ગુરુદેવે પુનઃ જૈનમતમાં સ્થિર કર્યા.... પુનઃ બૌદ્ધમતનો અભ્યાસ અને સ્વીકાર... ફરી જૈનધર્મમાં સ્થિર કરાયા.. આમ ૭ (મતાંતરે ૨૧) વખત બન્યું. છેવટે ગુરુએ છેલ્લાં ઉપાય રૂપે યુક્તિપૂર્વક ‘લલિતવિસ્તરા’ ગ્રન્થના અભ્યાસની તક આપી.. અને તેઓ સદાય માટે જૈનધર્મમાં સ્થિર થઈ ગયા. પણ ૭-૭ વખત આમ બનવાનું અને અંતે સત્ય પામવાનું કારણ શું ? સદાય સત્ય સ્વીકારવાની તેમની અપૂર્વ તૈયારી. કેવા સરળ ! નિષ્કપટ ! સત્યગ્રાહી ! પુનઃ પુનઃ વંદન હો તેવા મહાત્માઓને !

આવા મધ્યસ્થબુદ્ધિવાળા સર્વદર્શનમર્મજ્ઞ પણ મહાપુરુષો જૈનદર્શનનો આશ્રય કરે છે તેનું કારણ સ્યાદ્વાદ-સિદ્ધાંતથી સર્વદર્શનમય જિનશાસનની પ્રમાણભૂતતા જ છે, નહીં કે દષ્ટિરાગાદિ. તેઓના જ આવા આંતર ઉદ્ગારો હોય છે,

સ્વાગમં રાગમાત્રેણ દ્વેષમાત્રાત્ પરાગમમ્ । ન શ્રયામસ્ત્યજામો વા કિન્તુ મધ્યસ્થયા દૃશા ॥

આમ પ્રથમ મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિમાં જ જો અજ્ઞાન-અવિદ્યાજનિત કદાગ્રહજનક કુતર્કોની ખતરનાકતા જાણીને તેને ખતમ કરાય તો જરૂર પ્રતિબંધક/બાધક તત્ત્વ જતાં ગ્રન્થિભેદજન્ય સમ્યગ્દર્શનવાળી સૂક્ષ્મબોધસહિત સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે. આવી આ વિષયની અહીં મહત્ત્વની ભૂમિકા હોવાથી જ ગ્રન્થકારે ર૩મી આખીય બત્રીસી આ પદાર્થ સમજાવવા રોકેલી છે.

મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજ ર૩મી બત્રીસીમાં જણાવે છે કે કુતર્ક અસિદ્ધિ આદિ ઘણા દોષોથી દુષ્ટ હોવાથી મોટે ભાગે તે કુતર્ક-યુક્તિઆત્માસ બની જાય છે. આથી આના ઉપર બહુ નિર્ભર રહેવા જેવું નથી.

શાસ્ત્રકારોએ તર્ક કરવાની ના કહી નથી.. પણ આમાં કુતર્ક બની જવાના બે ભયસ્થાનો હોવાથી ખૂબ ચેતવ્યા છે. (૧) અસ્થાને તર્ક ન કરવો જોઈએ. (૨) શાસ્ત્ર(આગમ)નિરપેક્ષ તર્ક કરવો અનુચિત છે. તર્ક આડેધડ થઈ શકતો નથી. પણ જે તર્કમાં/અનુમાનમાં (અ) દષ્ટ અને (બ) ઈષ્ટનો વિરોધ ન આવે તે રીતે જ તર્ક થઈ શકે. (એ) દષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવ. પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થતી વસ્તુ સાથે વિરોધ કરે તેવો તર્ક કુતર્ક છે. (બી) ઈષ્ટ એટલે પોતાને સંમત સર્વજ્ઞોક્ત આગમશાસ્ત્ર. તર્ક આનાથી પણ વિરોધમાં જવો ન જોઈએ. નહીંતર તે કુતર્ક બને. આ હકીકતને પ્રસ્તુત ‘નયલતા’ વૃત્તિકારશ્રીએ ઉજા શ્લોકની ટીકામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે “કુતર્કે = આગમનિરપેક્ષતર્કણે”

જ્ઞેયપદાર્થના બે પ્રકારો :- જૈનદર્શનમાં જ્ઞેય પદાર્થોને બે પ્રકારના કહેલાં છે. (૧) આગમગમ્ય-“આગમ આપ્તવચન રૂપ હોવાથી શ્રદ્ધેય છે” એવી શ્રદ્ધાથી આગમોક્ત દશ્ય-અદશ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આમાં ય જે અતીન્દ્રિય-અદશ્ય અનંતજીવમય નિગોદાદિ પદાર્થો છે તે તો આગમથી જ જાણવા

યોગ્ય છે. ત્યાં તર્કનું ગજું નથી. ત્યાં તર્કનો/યુક્તિનો આગ્રહ રખાય તો તે પ્રાયઃ યુક્તિ-આભાસ જ બને. માટે તર્કની આ સીમા ઓળંગાવી ન જોઈએ. (૨) યુક્તિગમ્ય- જે પદાર્થો તર્કથી/યુક્તિથી પણ જાણી શકાય છે ત્યાં માત્ર શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને સંતુષ્ટ થવું ન જોઈએ. પણ પ્રાણ જનોએ ત્યાં યુક્તિથી તે પદાર્થ શી રીતે ઘટે છે ? બીજી રીતે કેમ ઘટતો નથી ? ઈત્યાદિ ઊહાપોહ કરવો જોઈએ. સબૂર ! અહીં પણ આગમનિરપેક્ષ-આગમબાધક યુક્તિને અવકાશ નથી જ.

‘યોગબિન્દુ’માં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ આ વાત જણાવી છે- યુક્ત્યાઽઽગમાઽનુસારેણ યોગમાર્ગોઽભિધીયતે ॥૩૦॥ યુક્તિપૂર્વક અને આગમપૂર્વક યોગમાર્ગ કહેવાય છે.

તર્ક કરવા જતાં કુતર્ક ન કરી બેસાય એ માટે સાવધાન કરતાં મહાત્મા ભર્તૃહરિ ‘વાક્યપદીયમ્’ માં જણાવે છે કે સર્વોઽદૃષ્ટફલાનર્થાન્ આગમાત્પ્રતિપદ્યતે । વિપરીતં ચ સર્વત્ર શક્યતે વક્તુમાગમે ॥૧૫૭॥ સર્વ જનો અદૃષ્ટ (સ્વર્ગાદિ) ફળ આપનાર બાબતોને આગમથી જાણે છે. અને આગમમાં નિર્દેશેલી બધી બાબતોને શુષ્ક તર્કથી વિરુદ્ધ રીતે જાહેર કરવી પણ શક્ય છે. (કારણ કે શુષ્કતર્કમાં ઐદમ્પર્યર્થ સુધી પહોંચવાનું નથી.)

દરેક વાતે આગમ-સાપેક્ષતા વિના તો ડગલું ય ભરી શકાય નહીં. તર્કની બાબત પણ તેમાંથી બાકાત રહી શકતી નથી. જુઓ, આગળ ભર્તૃહરિ જ કહે છે -

ન ચાગમાદૃતે ધર્મસ્તર્કેણ વ્યવતિષ્ઠતે । ઋષીણામપિ યજ્ઞાનં તદપ્યાગમપૂર્વકમ્ ॥ (વા.પ.૧/૩૦)
આગમની મદદ(સાપેક્ષતા) વિના કેવળ શુષ્ક તર્કથી ધર્મનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ઋષીઓનું જ્ઞાન છે તે પણ આગમમૂલક છે.

હસ્તસ્પર્શાદિવાઽન્ધેન વિષમે પથિ ધાવતા । અનુમાનપ્રધાનેન વિનિપાતો ન દુર્લભઃ ॥ (વા.પ.)
બાકી તો હાથથી સ્પર્શ કરતાં કરતાં વિષમ માર્ગે દોડતા અંધ માણસની જેમ અનુમાનને (તર્કને) જ મહત્વનું માનનારા માટે પતન/વિનાશ દુર્લભ નથી. આવું દુઃસાહસ કરનારાઓ સ્વહિતને ખોઈ બેસે છે.

કુતર્કનો અંત નથી :- આ કુતર્કના તંતનો કોઈ અંત નથી એ વાત મૂળમાં ગ્રન્થકારે કરી છે એની સુંદર સ્પષ્ટતા મુનિપુંગવશ્રી યશોવિજય મહારાજે ‘નયલતા’ વૃત્તિ અને ગુર્જર ભાવાનુવાદમાં કરી છે. તેનો સંક્ષેપ આ પ્રમાણે છે -

“તમામ કુતર્કો અસત્ય દૂષણ બરાબર છે, કારણ કે કુતર્કશીલ વ્યક્તિનો ધ્યેય સામેની વ્યક્તિની માન્યતાને ખોટી સિદ્ધ કરવાનો હોય છે. સામેની વ્યક્તિની વાતનો/રજૂઆતનો ઊલટો અર્થ કાઢી તેના દૂષણો રજૂ કરાતાં હોય છે. વિકલ્પોની જાળ મનમાં ગૂંથાયા જ કરે છે. મન સમાહિત થતું નથી. પેલા મહાવતે તર્કણશીલ વિદ્યાર્થીને ચેતવ્યા છતાં ન ચેતવાથી તે વિનાશને નોતરે છે. છતાં ય મહાવત તેને બચાવે છે. તેમ મુમુક્ષુ કર્મવશ કુતર્ક કરી બેસે તો સદ્ગુરુ રૂપી મહાવત કરુણાપ્લાવિત હૈયે તેને કુતર્કગજરાજથી છોડાવે છે...”

કુતર્કની વણજારનો અંતિમ જવાબ કદાચ ‘સ્વભાવ’ બની શકે છે. અગ્નિ બાળે છે. પાણી ઠારે છે. શાથી ? તેનો અંતિમ જવાબ છે “વસ્તુનો સ્વભાવ જ આવો છે.” આમ છતાંય અહીં કોઈ કુતર્ક

કરે તો તેને કોણ રોકી શકે ? કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ 'કાગડાના કાળા રંગની જેમ પ્રત્યક્ષ નથી.' આથી સ્વભાવમાં કોઈ પ્રતિવાદી એવા કુતર્ક કરશે કે 'પાણીનો બાળવાનો સ્વભાવ છે, અગ્નિના સાંનિધ્યમાં...' તો તેનો જવાબ શું હોય ? આમ પાણીના પ્રત્યક્ષસિદ્ધ ઠારવાના સ્વભાવથી વિરોધી એવા "બાળવાના સ્વભાવ"ની પણ સિદ્ધિ કરતાં કુતર્કશીલ વ્યક્તિને કોઈ રોકી શકશે નહીં.

આ પદાર્થને 'નયલતા' વૃત્તિમાં અને ગુજરાતીભાવાનુવાદમાં મુનિરાજશ્રી યશોવિજય મહારાજે એકદમ સ્પષ્ટ કરી દીધો છે. આથી વાચકના મનમાં જરાય સંદિગ્ધતા રહેતી નથી.

શ્રદ્ધાની શરણાગતિ :- ઈતિહાસના પાને શાસ્ત્ર-ગ્રંથો ઉપર તર્ક-ઊહાપોહ કરવામાં પ્રકાંડ પ્રજ્ઞાવાન મહામેઘાવી તાર્કિકશિરોમણિ એવા અનેક મહાપુરુષોના નામો સુવર્ણાક્ષરે લખાઈ ગયા છે. તેઓ આગમો ઉપર ઘણા તર્ક-ઊહાપોહ-અનુમાન-મંથન કરીને ય છેવટે ભક્તિ યોગ તરફ વળ્યા. આગમાનુસારી સુતર્ક કરવા છતાં ય કેવળ તર્કથી, તેમાં રહેલી કર્કશતાથી ખૂબ સાવધાન રહેવાનું છે. તર્કની મર્યાદા જ્યાં પૂરી થાય છે ત્યાંથી જ શ્રદ્ધાનો માર્ગ મોકળો થાય છે- એવી તર્કની સીમિત સીમાથી વાકેફ અને તર્કમાં રહેલ દોષબહુલતા બાબતમાં સતર્ક એવા એ મહાપુરુષો અનુભવમાર્ગે પ્રયાણ કરવા ભક્તિયોગ તરફ ઢળ્યા... અપૂર્વ મસ્તી મેળવી.. શ્રદ્ધાને જ્વલંત બનાવનાર ભક્તિ-યોગને વિશે અનેક ચિંતનોને તેમણે ગ્રન્થસ્થ પણ કરી લીધાં, જે એમના ભક્તિયોગની ગવાહી પૂરે છે. અહીં કેટલાંક ભક્તિયોગના ગ્રન્થોના સેમ્પલ જોઈએ.

- (૧) આચાર્યશ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ :- કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર, પરમાત્મસ્તુતિ-વિનંતિ સ્વરૂપ દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા (પ્રાચીન), પરમાત્મદ્વાત્રિંશિકા, અરિહંતના નામથી ગર્ભિત શકસ્તવ સ્તોત્ર આદિ.
- (૨) આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ :- પંચાશકાદિમાં જિનપૂજાવિધિ, ચૈત્યવંદન, જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠાવિધિ, પૂજાષ્ટક, સાપેક્ષ ઈશાનુગ્રહનું યોગબિંદુ આદિમાં અને દ્રવ્યસ્તવનું ધર્મબિંદુ આદિમાં પ્રતિપાદન ઈત્યાદિ...
- (૩) કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ :- વીતરાગ સ્તોત્ર, મહાદેવસ્તોત્ર, પરમાત્મસ્તુતિ રૂપે અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા, અયોગ-વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા, ૨૪ તીર્થંકર ચરિત્ર ઈત્યાદિ.
- (૪) મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજ :- પરમજ્યોતિ:પંચવિંશતિ, ચતુર્વિંશતિજિન-સ્તુતિ, પરમાત્મપંચવિંશતિ તથા ચૈત્યવંદન, સ્તવનચોવીસી આદિ અઢળક ગુજરાતી સાહિત્ય...

વર્તમાનમાં પ્રસ્તુત 'નયલતા' ટીકાના સર્જક બહુશ્રુત મુનિરાજશ્રી યશોવિજય મહારાજ પણ જાણે આવા ક્રમને અનુસર્યા હોય તેમ લાગે છે. તેઓશ્રીએ પ્રસ્તુત ટીકા કરતાં ઘણી કઠણ ટીકાઓ ઘણા વધુ કઠણ ગ્રન્થો ઉપર રચી છે. તેઓશ્રી પૂર્વે ૧. ભાષા રહસ્ય, ૨. ન્યાયાલોક, ૩. વાદમાલા ૪. સ્વાદ્વાદરહસ્ય ભાગ-૧, ૨, ૩ જેવા ગ્રન્થો ઉપર નવ્યન્યાયની શૈલીમાં અત્યંત પ્રૌઢ વિદ્વદ્ગમ્ય યથાયોગ્ય સંસ્કૃતટીકા હિન્દી-ગુજરાતી ભાવાનુવાદસહિત ગ્રન્થોની રચના કરી ચૂક્યા છે.. ફક્ત ૭ વર્ષના દીક્ષા-પર્યાયે તેઓશ્રીએ સંસ્કૃતટીકા સહિત પ્રથમ ગ્રન્થની રચના કરેલી. આ ગ્રન્થોમાં ન્યાયની જે છણાવટ કરી છે તેનાથી ન્યાય-વિષય ઉપર તેઓની સિદ્ધહસ્તતા અછતી રહી શકતી નથી.. ઉપરાંત આગમિક ગ્રન્થોના વલોણામાંથી નીકળેલાં માખણ જેવા પદાર્થોવાળા ષોડશક, અધ્યાત્મોપનિષદ્ જેવા ગ્રન્થોની પ્રૌઢ ટીકા તેમણે રચી છે.

આ મહાત્માએ પણ ફક્ત તાર્કિક જ નહીં કિંતુ પરમાત્મભક્તિ-આત્મસંવેદન-શરણાગતિ આદિ

ગુણોને જીવંત બનાવતાં સંવેદનની સુવાસ, સંવેદનની ઝલક, સંવેદનની સરગમ આદિ ગુજરાતી રચનાઓ પણ ખૂબ સુંદર કરી છે. તેઓશ્રીનું ‘સંવેદનની ઝલક’ પુસ્તકનું પ્રકરણ ‘બુદ્ધિ હારે શ્રદ્ધા જીતે’ એ એટલું બધું મનનીય છે કે એની લોકચાહનાને કારણે સ્વતંત્ર પુસ્તિકા રૂપે પ્રગટ કરવામાં આવેલ. બુદ્ધિની અત્યંત સીમિતતા અને શ્રદ્ધાના વિશાળ સામ્રાજ્યનો અનુભવ કરવા માટે લગભગ વિરોધાભાસી જણાતી એ બે વસ્તુની એમાં કરેલી તુલના પણ અંશતઃ અહીં પ્રાસંગિક રીતે રજૂ કરવી અસ્થાને નહીં ગણાય.

(આમાં પૂર્વના પ્રકરણમાં પરમાત્મા પાસે વિનંતી કરી વ્યથા ઠાલવી કે ‘હે પરમાત્મન્ ! તું ગમે પછી મને જગત કેમ ગમી શકે ? તારું રૂપ ગમે પછી વિજાતીય રૂપ કેમ ગમી શકે ? બગીચો ગમે પછી ગટર કેમ ગમી શકે ?’ ઈત્યાદિ... તેનો જવાબ ‘બુદ્ધિ હારે...’ પ્રકરણમાં પરમાત્મા આપી રહ્યા છે.. જગત વગેરે ગમવાનું કારણ બીજું કોઈ નથી પણ જેને શાસ્ત્રની પરિભાષામાં અવિદ્યા-મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનતા-મિથ્યાઅભિનિવેશ જેવા શબ્દોથી ઉલ્લેખી છે તે શિક્ષિતોને, બુદ્ધિજીવીઓને, વિદ્વાનોને, વિજ્ઞાનવાદીઓને અને કવચિત્ સંસારત્યાગીઓને પણ પજવતી અને શુષ્ક તર્કની જનની એવી કદાચલ-વકતાદિ દોષોથી વિકૃત બનેલી બુદ્ધિ છે.. બુદ્ધિની મલિનતા છે.. વાંચો ત્યારે એ સુવર્ણ વાક્યો...)

પરમાત્મા :- વત્સ ! તારી રુચિ મારા પ્રત્યે થઈ એનું કારણ તારી મારા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા છે. તારી શ્રદ્ધા જગત પ્રત્યે થાય છે એનું કારણ છે તારી ચંચળ અશ્રદ્ધાળુ બુદ્ધિ.. તું શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ વચ્ચે ઝૂલી રહેલ છે. તેથી દુનિયા અને મારા પ્રત્યેના આકર્ષણની દ્વિધામાં અટવાયેલો છે.

જ્યારે બુદ્ધિના સીમાડા પૂરા થશે ત્યારે જ પાવન શ્રદ્ધાની હદમાં તારો પ્રવેશ થશે... પછી રહેશે માત્ર મારું, મારા માર્ગ પ્રત્યેનું... મારા ગુણમય સ્વરૂપનું જ અદમ્ય આકર્ષણ.. ખરી પડશે દુન્યવી આકર્ષણ... પણ બુદ્ધિની નાગચૂડમાંથી છૂટવા તેના બિહામણા અંતરંગ સ્વરૂપને ઓળખ. શ્રદ્ધામાં પ્રવેશવા તેના કલ્યાણકારી સોહામણા સ્વરૂપને પીછાણ... બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાની ભેદરેખા તને સમજાવું છું, સાંભળ...

૧. બુદ્ધિની પેદાશ મગજમાંથી થાય છે. શ્રદ્ધાની નીપજ હૃદયમાંથી થાય છે.
૨. બુદ્ધિ બીજાને પ્રભાવિત કરે છે. શ્રદ્ધા પોતાને ભાવિત કરે છે, તૃપ્ત કરે છે.
૩. બુદ્ધિ બહારનું પરિવર્તન કરવાને ઈચ્છે છે. શ્રદ્ધા અંદરનું પરિવર્તન કરવા ઝંખે છે.
૪. બુદ્ધિને જગત સુધારણામાં જ રસ છે. શ્રદ્ધાને જાતસુધારણામાં રસ છે.
૫. બુદ્ધિનું ઉત્પાદન કૂરતા, કઠોરતા, કર્કશતા છે. શ્રદ્ધાનું સર્જન છે કોમળતા, મુલાયમતા, મૃદુતા.
૬. બુદ્ધિને ડોક્ટરની દવામાં વિશ્વાસ છે. શ્રદ્ધાને દુવામાં વિશ્વાસ છે.
૭. બુદ્ધિ પોતાનું દુઃખ પ્રગટ કરે છે. કારણ કે તેને બીજાની સહાનુભૂતિ લેવી ગમે છે. શ્રદ્ધા બીજાના દુઃખને પ્રગટ કરે છે, કારણ તેને સહાનુભૂતિ દેવી ગમે છે.
૮. બુદ્ધિ વકતાની બહેનપણી છે. શ્રદ્ધાની સખી સરળતા છે.

(બસ ! હવે તો પરાણે ય મારે કલમ રોકવી પડશે.. કારણ આવા ૧૫૮ સૂત્રો તેઓશ્રીએ રજૂ કરેલાં છે.. જિજ્ઞાસુઓએ તે પુસ્તિકા જ વાંચવી રહી...)

(પરમાત્માના નિષ્કર્ષ રૂપ અંતિમ ઉદ્ગારો →) બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાની વચ્ચે રહેલું આ આકાશ-

પાતાળનું અંતર સમજીને, શ્રદ્ધાને સ્વીકારીને, બુદ્ધિને ફગાવી જે મને મળવા-મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને જગત ક્યારેય ખેંચી શકતું નથી. તે મારો મટીને જગતનો ક્યારેય બની શકતો નથી. મારા ગુણાત્મક સ્વરૂપને ઝંખતો તે દુનિયાને સ્વપ્નમાં ય ઝંખતો નથી.

પરંતુ વત્સ ! તને બુદ્ધિની બાદબાકી, તર્કનું નામશેષીકરણ, દલીલની કાયમી વિદાય, શંકાની સ્મશાનયાત્રા પસંદ પડશે ને ? તો જ ખરા અર્થમાં નીત-નવી ભક્તિની મહેફીલને તું માણી શકીશ. હાર્દિક ભક્તિને અનુભવવામાં બુદ્ધિ એ મોટો અંતરાય છે, પોલાદી દિવાલ છે.

આમ પરમાત્માના અંતિમ સંદેશાનો હાર્દ કુતર્ક, કદાગ્રહ આદિનું નિવારણ કરવામાં જ છે... 'કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ' બત્રીસીના વિષયમાં પ્રસ્તુત 'નયલતા' વૃત્તિકારે જ આલેખેલી શ્રદ્ધાનું સંવેદન કરાવતી આ કુતર્કનિવારણ પ્રક્રિયા ખૂબ ઉપયોગી છે.

સ્વયં ગ્રન્થકારે આગળ (૧) બુદ્ધિ (૨) જ્ઞાન અને (૩) અસંમોહ રૂપી શ્રુતજ્ઞાનના ૩ ભેદ પાડીને સ્વમતિથી શાસ્ત્રના શબ્દાર્થના જ્ઞાનમાત્ર રૂપ બુદ્ધિને સંસારરૂપી ફળ આપનારી કહી છે. આમ સ્વમતિથી આગમનું આડેધડ અર્થઘટન કરવા રૂપ કદાગ્રહ સંસારફલક જ છે. સરળ વ્યક્તિનો સાચો તર્ક બે રીતે નિયંત્રિત હોય. (૧) તે આગમને અનુસરીને હોય (૨) અસ્થાને ન હોય. જ્ઞાનસારમાં કહ્યું છે કે 'મધ્યસ્થ વ્યક્તિનું મનરૂપી વાદ્યરૂંડું યુક્તિરૂપી ગાયની પાછળ જાય છે. જ્યાં યુક્તિ ત્યાં મતિ. જ્યારે તુચ્છાગ્રહી-કદાગ્રહીનું મન-મર્કટ તો જ્યાં પોતાની મતિ હોય ત્યાં પૂંછડું પકડીને યુક્તિરૂપી ગાયને ઢસડી જાય છે.' આ રહ્યા તે શબ્દો-

મનોવત્સો યુક્તિગર્વી મધ્યસ્થસ્યાઽનુધાવતિ । તામાકર્ષતિ પુચ્છેન તુચ્છાગ્રહમનઃકપિઃ ॥(જ્ઞા.સા.૧૬/૨)

આથી કુતર્ક કોઈ રીતે સારો નથી જ. સાચી તો છે શ્રદ્ધા જ. અસત્યભાષણના કારણરૂપ રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનથી રહિત સર્વજ્ઞ તીર્થંકરના વચન(આગમ) ઉપરની અકાટ્ય શ્રદ્ધા જ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં ય એકાંત નહીં, પણ ગુરુગમથી સ્યાદ્વાદગર્ભિત પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપ આદિ દ્વારા જ તેનું જ્ઞાન કરવું હિતકર બને. કેમ કે શાસ્ત્રની દરેક વાત કોઈને કોઈ અપેક્ષાથી કહેવાયેલી હોય છે. એ અપેક્ષાનું જ્ઞાન તો અનુભવજ્ઞાની સંવિગ્ન ગીતાર્થ ગુરુ પાસેથી જ શિષ્યને થઈ શકે છે.

આમ જિનવચન પ્રત્યેની રુચિ-પ્રીતિ-ભક્તિ-ગૌરવ-બહુમાન-ખુમારીથી ગર્ભિત શ્રદ્ધા જ જ્વલંત બની જાય ત્યાં તર્કને ઝાઝો અવકાશ નથી. હા, એકવાર શ્રદ્ધા જાગી ગયા બાદ પણ તે શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરવા જો કોઈ પદાર્થનો યુક્તિ-તર્ક-અનુમાન દ્વારા વિશેષ બોધ કરાય તો વસ્તુતઃ તે શ્રદ્ધાની જ પુષ્ટિ થવાની છે. અને આ રીતે આગમાનુસારી યથાસ્થાને ઉહાપોહ દ્વારા જૈનદર્શનના પદાર્થો ઉપર અકાટ્ય શ્રદ્ધા જામી જાય તો તેને કોઈ કુતર્કો તોડી શકશે નહીં. 'વાક્યપદીયમ્'માં ભર્તૃહરિએ કંઈક આવા જ તાત્પર્યવાળી વાત કરી છે,

ચૈતન્યમિવ યશ્ચાયમવિચ્છેદેન વર્તતે । આગમસ્તમુપાસીનો હેતુવાદૈર્ન બાધ્યતે ॥

ચૈતન્યની જેમ આત્મામાં અખંડપણે રહેલ આ જે આગમ છે, તેને અનુસરનારો તર્કવાદોથી/શુષ્કતર્કોથી વિચલિત થતો નથી. સારાંશ એ જ છે કે સ્વ-પરની સમ્યક્ શ્રદ્ધાને મજબૂત કરે, દઢ બનાવે તે તર્ક. સ્વ-પરની સત્ શ્રદ્ધાને વિચલિત કરે તે કુતર્ક. પોતાના કે બીજાના અહં, કદાગ્રહ, કષાયાદિને બહેકાવે તે કુતર્ક. તેનું શમન કરે તે તર્ક. કારણ કે તર્ક દ્વારા પણ જે શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું આ જ

ફળ છે. જો તે સમતારૂપ ફળ ન આપે. બલ્કે, વિપરીત ફળ આપે તો તેને કુતર્ક કહેવો પડે.

બુદ્ધિ જ મારે અને તારે પણ :- માણસ પાસે બુદ્ધિ હોવી એ ખરાબ બાબત નથી. જો કુતર્કની જાળથી બુદ્ધિને મુક્ત કરીને સ્વચ્છ કરાય તો તે જ બુદ્ધિ દ્વારા વસ્તુના સાચા સ્વરૂપનું સુંદર રીતે નિરૂપણ-પ્રતિપાદન કરી શકાય છે. વળી, સ્યાદ્વાદગર્ભિત શ્રુતજ્ઞાનથી પરિકર્મિત બનેલી તેવી બુદ્ધિ તો સુંદર તર્કો દ્વારા સમન્વય-દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરાવશે. આવી સમન્વયદૃષ્ટિથી જ જગતમાં ચાલતાં વાદ-વિવાદથી સ્વયં અળગા બનીને અનેક પ્રાજ્ઞ મુમુક્ષુઓને પણ તેનાથી દૂર રાખીને આજ્ઞા-પ્રધાન જીવન જીવવાની શૈલી અપનાવી શકાય છે.

આવું જ ચિંતનનું જે ખેડાણ ૧૪૪૪ ગ્રન્થના રચયિતા સૂરિપુરંદર આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કરેલું છે તેને અનુસરીને મહોપાધ્યાયજીએ પણ અહીં નિરૂપણ કરેલું છે. તેઓએ દાર્શનિક મતભેદ-વિવાદોને ફગાવીને 'સારું તે મારું' ના ન્યાયથી દરેક દર્શનમાં રહેલ સારી બાબતને આગળ કરી-પુષ્ટ કરી શાસ્ત્રઅબાધિત રીતે સમન્વય કરનારું ઐદમ્પર્યાર્થપ્રધાન ચિંતન રજૂ કર્યું છે.

અતીન્દ્રિય પદાર્થની સિદ્ધિ શાસ્ત્રથી જ થાય, તર્કથી નહીં -એ વાત આના દ્વારા નક્કી થઈ. પણ અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે શાસ્ત્રો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી શાસ્ત્રો ઉપર શ્રદ્ધા પણ શે થાય ?

આ વાતનું સમન્વયાત્મક સમાધાન આપતાં ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે તત્ત્વથી એટલે કે ધર્મવાદની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રોનો ભેદ નથી. આનો સુંદર અને જરૂરી ખુલાસો પ્રસ્તુત 'નયલતા' વૃત્તિકારશ્રીએ કરેલો છે કે ટમી બત્રીસીમાં જણાવ્યા મુજબ પાપભીરુ, મધ્યસ્થ અને તત્ત્વજ્ઞો વડે આરંભાયેલ કથા સ્વરૂપ ધર્મવાદના અભિપ્રાયથી અર્થાત્ ગુણને ગ્રહણ કરવામાં તત્પર એવી તત્ત્વબુદ્ધિથી-ઐદમ્પર્યાર્થના બોધની અપેક્ષાએ (પરસ્પર ભિન્ન અર્થના પ્રતિપાદન રૂપ) શાસ્ત્રભેદનો અભાવ છે. અર્થાત્ ઐદમ્પર્યાર્થની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રનો અભેદ છે. કારણ કે શાસ્ત્રના ઉપદેશકોનો અભેદ છે.

જુદાં જુદાં બૌદ્ધ, સાંખ્ય આદિ શાસ્ત્રકારોએ જે જુદી જુદી અનિત્યત્વ, નિત્યત્વ આદિ વસ્તુધર્મને મુખ્ય બનાવીને દેશના આપી છે તે શ્રોતાની વિભિન્ન ભૂમિકાની અપેક્ષાએ સમજવી. તેનો ખ્યાલ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા જીવોને આવતો ન હોવાથી શાસ્ત્રોનો અભેદ હોવા છતાં ય તેમને ભેદ દેખાય છે.

શંકા :- જુદાં જુદાં ધર્મશાસ્ત્રના પ્રણેતાઓ વચ્ચે અભેદ શાથી છે ? એમની વચ્ચે અભેદ હોય તો શાસ્ત્રનો અભેદ સિદ્ધ થાય ને ? સમાધાન :- વિવિધ શાસ્ત્રકારો વચ્ચે વસ્તુતઃ અભેદ જ છે, ભેદ નથી. તેનું કારણ છે કે (૧) એક તો તે બધાં ય ભવ રૂપી વ્યાધિને દૂર કરનારા શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય છે. અને (૨) તેઓમાં પોતાના આશ્રિતોની વંચના કરવી આદિ રૂપ કોઈ દોષ નથી. આમ સ્વરૂપથી ભેદ છતાં અવંચકત્વરૂપે એકતા હોવાથી અભેદ છે. માટે તેઓએ કહેલ શાસ્ત્રોનો પણ અભેદ છે.

જે કારણે પરમાર્થથી અનેક સર્વજ્ઞો પરસ્પર ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી તે કારણે સર્વજ્ઞ પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાળા જીવો સર્વજ્ઞમાં ભેદ માને તે અજ્ઞાન છે.

વળી પૂર્વોક્ત રીતે એક જ મુખ્ય સર્વજ્ઞ છે અને તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણસંપન્ન રૂપે સ્વીકારીને જેટલાં જુદાં જુદાં દર્શનમાં રહેલ ધર્માત્માઓ સર્વજ્ઞની ભક્તિ કરે છે તે તમામ ધર્માત્માઓ સામાન્યથી તે મુખ્ય સર્વજ્ઞનો જ આશ્રય કરનારા છે. કારણ કે સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણસંપન્નરૂપે જેમની ભક્તિ કરાય તે વાસ્તવમાં સર્વજ્ઞ જ હોય. સર્વજ્ઞ જ સર્વગુણસંપન્ન હોય, અસર્વજ્ઞ નહીં. વળી, આરાધ્ય તત્ત્વનો

સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણસંપન્ન રૂપે સ્વીકાર કરવો તે જ વાસ્તવિક ભક્તિ છે. પણ ઉપાસ્ય તત્વનો માત્ર બાહ્ય વૈભવ કે ચમત્કારાદિથી અંજાઈ જઈને કે દષ્ટિરાગથી સ્વીકાર કરવો તે વાસ્તવિક ભક્તિ નથી. સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણોથી આવર્જિત થયેલો ભક્ત કદી ઠગાતો નથી. મહાકવિશ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ “દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા”માં આ જ વાત કરી છે-

ન ભવન્તમતીત્ય રંસ્યતે, ગુણભક્તો હિ ન વચ્ચતે જનઃ ॥ (પ્રાચીન દ્વા.દ્વા.૪/૨)

આમ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણસંપન્નરૂપે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર જેટલાંને છે તેઓ બધાં ય એક જ મુખ્ય સર્વજ્ઞને આશ્રિત છે. જેમ જીવનું લક્ષણ ચૈતન્ય બધાં ય જીવોમાં એક જ છે, ચૈતન્યરૂપે બધા જીવ એક છે; તેમ જે જે આરાધ્ય પુરુષોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણસંપન્નત્વ, સર્વદોષરહિતત્વ રૂપ સર્વજ્ઞપણું હોય તે બધાં ય સર્વજ્ઞપણાથી એક જ છે. બુદ્ધ, શંકર, જિનેશ્વર વગેરે નામ જુદાં જુદાં હોવા છતાં ય આરાધ્ય દેવમાં સર્વગુણસંપન્નતા રૂપે એક જ ગુણધર્મને આગળ કરીને જે જે ભક્તો ઉપાસના કરે છે તે બધાં ય મુખ્ય એક જ સર્વજ્ઞને આશ્રિત છે.

સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજી ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’માં કહે છે કે આવા નિર્ણયનો સ્વીકાર તે શ્રેષ્ઠ ન્યાય છે. આ તમામ પદાર્થો ‘નયલતા’ ટીકા અને ગુજરાતી વિવેચનમાં અસંદિગ્ધ રીતે સ્પષ્ટ કરી દેવાયા છે.

બહુશ્રુત ‘નયલતા વૃત્તિકાર’ મુનિરાજશ્રી યશોવિજય મહારાજે આ વિષયમાં સ્વ અને અન્ય દર્શનના અનેક શાસ્ત્રપાઠો દર્શાવીને કમાલ કરી છે. ૧૫મા શ્લોકની ‘પ્રતિપત્તેઃ વસ્તુતઃ સર્વજ્ઞવિષયકત્વાત્’ એ પદાર્થને ‘શાખાચંદ્રન્યાય’ દ્વારા ખૂબ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે.

અહીં આ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે સર્વજ્ઞના સ્વીકારની જે વાત છે તે પૂર્વોક્ત ભવરોગને દૂર કરનારા આદિ રૂપે સામાન્યથી જ છે. વિશેષ રૂપે નહીં. કારણ કે સર્વજ્ઞમાં રહેલા સર્વ વિશેષ ગુણધર્મોને છદ્મસ્થ-સંસારી જીવ જાણી શકતો જ નથી. અહીં પ્રાસંગિક રીતે ‘નયલતા’ વૃત્તિકારે “જૈનોને જ મુખ્યસર્વજ્ઞની ભક્તિ હોય છે. કેમ કે તેઓ વિશેષજ્ઞ છે. અન્ય દર્શનવાળા ઉપાસકો સામાન્યથી જોનારા હોવાથી તેઓમાં મુખ્ય સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર ન હોઈ શકે” એ વાતનો રદિયો આપતાં કહ્યું છે કે બોધનું ઓછાવત્તાપણું હોવા છતાં ય તમામ છદ્મસ્થોને સર્વજ્ઞગત સર્વ વિશેષતાની અપેક્ષાએ સામાન્યથી જ બોધ હોવાથી સામાન્યથી જ મુખ્ય સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર સંભવે છે. આગળ સ્પષ્ટતા કરી છે કે કદાગ્રહથી રહિત-સરળ-ભદ્રિક જીવોને તેવી ભક્તિ એકાંતે આત્મકલ્યાણ કરનારી જ બને છે.

આ રીતે ‘રાગ-દ્વેષરહિત નિર્મળબુદ્ધિથી ઔચિત્યપૂર્વક સર્વજ્ઞકથિત વચનના પાલનમાં તત્પર એવા સર્વદર્શનમાં રહેલા યોગીઓની તુલ્યતા વિચારવી જોઈએ’ એમ ૧૭મા શ્લોકમાં ગ્રન્થકારે જણાવ્યું છે. અહીં ‘નયલતા’ વૃત્તિકાર મુનિવર્યે બે વસ્તુની અંદર તારવણી કરી છે (૧) જેઓ પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત સર્વજ્ઞકથિત આજ્ઞાના પાલનમાં તત્પર નથી, તેઓ કેવળ વાણી કે લેખન આદિથી પોતાને સર્વજ્ઞભક્ત બતાવે તો પણ તેઓ વસ્તુતઃ મુખ્ય સર્વજ્ઞના ભક્ત બનવા માટે યોગ્ય નથી. (૨) વળી “મારા જ દેવ ભગવાન છે, બીજાના દેવ ભગવાન નથી” એવા કદાગ્રહથી ગ્રસ્ત અંતઃકરણવાળા જીવો કદાચ દુષ્કર તપ આદિ કરે તો પણ તેઓમાં મુખ્ય સર્વજ્ઞની પ્રતિપત્તિ-ભક્તિનો સ્વીકાર સંભવતો નથી... આ વિધાનથી એમ સૂચિત થાય છે કે મુખ્ય સર્વજ્ઞની ભક્તિ માટે દુષ્કર તપ આદિ અનુષ્ઠાન નહીં,

કિંતુ કદાગ્રહરહિત અંતઃકરણની આવશ્યકતા છે. અધ્યાત્મસારમાં પણ કહ્યું છે કે, જે કદાગ્રહરહિત છે તે વિશેષને નહીં જાણવા છતાંય સામાન્યથી યોગમાં આસ્થાવાળો હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞની સેવા કરનારો છે.

વિશેષમપ્યજાનાનો યઃ કુગ્રહવિવર્જિતઃ । સર્વજ્ઞં સેવતે સોઽપિ સામાન્યયોગમાસ્થિતઃ ॥(અ.સા.યોગાધિ.૬૩)

કદાચ મુખ્ય સર્વજ્ઞને સ્વીકારનારા વિભિન્ન દર્શનસ્થ યોગીઓની પ્રાથમિક અપુનર્બંધકાદિ અવસ્થાને ઉચિત એવા આચારમાં તફાવત પડતો હોવાને લીધે એક જીવ સર્વજ્ઞની નજીક હોય અને બીજો દૂર હોય એવો તફાવત પડે છે, તો પણ રાજાના ભિન્ન આચારવાળા મંત્રી, દ્વારપાળ આદિ સેવકની જેમ એક જ સર્વજ્ઞના તેઓ સેવક કહેવાય છે.. આ બાબત 'યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય'માં અને 'અધ્યાત્મસાર'ના યોગાધિકાર શ્લોક ૬૩ થી ૬૬માં વર્ણવેલી છે.

આમ આ તમામ વસ્તુ સર્વ દર્શનોના સામાન્ય અંશને લઈને સમન્વયપ્રધાન દૃષ્ટિથી કરેલી છે. આથી વાદ-વિવાદો, કુતર્કો અને મોહનીય કર્મોદય જનિત મૂઝવણોનું શમન થાય છે.. દૃષ્ટિરાગ મોળો પડે છે. આમ થતાં જીવ સાચા તત્ત્વ ભણી આગળ વધે છે.

વર્તમાનમાં પણ ઘણા બધાં વાદ-વિવાદોના અપ્રધાન વિષયો વસ્તુતઃ ગૌણ કરી શકાય તેમ છે. જો તેવા વિવાદાસ્પદ વિષયોને આગળ ન કરાય, ખૂબ મહત્ત્વ ન અપાય તો જરૂર શ્રીશ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘમાં ઐક્યનું અને સંગઠનનું વાતાવરણ ખડું થઈ શકે તેમ છે. વિવાદગ્રસ્ત વિષયોને બાજુ ઉપર મુકાય, ગૌણ કરાય અને સંવાદી વિષયોને લક્ષ્યમાં લેવાય - પ્રાધાન્ય અપાય તો જરૂર શ્રીસંઘમાં ઐક્યની વસંત ખીલી ઉઠે. શ્રીશ્રમણસંઘમાં કેટલાં બધાં મુદ્દા ઉપર એકમતી છે ? કોઈ પણ પાંચથી ઓછા મહાપ્રતને માનતાં નથી, રાત્રિભોજનને બધાં ય નરકદ્વાર કહે છે. કંદમૂળને ત્યાજ્ય જ ગણે છે. ષટ્જીવનિકાયમાં જીવત્વ સ્વીકારે છે. તેની રક્ષામાં ઉદ્યમ કરે છે. ઈત્યાદિ.

અતીન્દ્રિય પદાર્થો વિષે કાલાતીતનો અભિપ્રાય :- કાલાતીત નામના એક મધ્યસ્થ વિદ્વાનનું મંતવ્ય છે કે જુદાં જુદાં દેવોની પૂજામાં મધ્યસ્થભાવનો આશ્રય કરીને સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણસંપન્નતા રૂપે એક જ શુદ્ધ દેવતત્ત્વની સેવાભક્તિ કરવી જોઈએ. પણ તેઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેઓના જુદાં જુદાં નામો અને જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની ચિંતા કરવી ન જોઈએ. આ જ રીતે સંસારના કારણભૂત રૂપે માનેલ તત્ત્વ તરીકે એક જ હોવાથી અવિદ્યા, કર્મ, ક્લેશ, વાસના, પાશ આદિ નામ ભેદ અને તેના સ્વરૂપના ભેદની ચિંતા કરવી ન જોઈએ. કારણ કે આ પણ અતીન્દ્રિય વસ્તુ છે. અને અતીન્દ્રિય વસ્તુ અનુમાનથી સામાન્યરૂપે જ જાણી શકાય છે. વિશેષરૂપે જાણી શકાતી નથી. તો શા માટે એના વિશેષ ગુણધર્મો અંગે વાદ-વિવાદ, તર્ક-વિતર્ક કરવા ? વળી, નીચેના ચાર કારણસર પણ આની ચર્ચામાં પડવા જેવું નથી.

વિશેષસ્યાઽપરિજ્ઞાનાદ્ યુક્તીનાં જાતિવાદતઃ । પ્રાયો વિરોધતશ્ચૈવ ફલાઽભેદાચ્ચ ભાવતઃ ॥ (યો.બિં.૩૦૪)

મતલબ એ છે કે (૧) બધાં ય (છદ્મસ્થ) દાર્શનિકોને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણસંપન્નત્વ આદિ રૂપે સામાન્યથી જ થાય છે, પણ ઈશ્વરના સર્વ વિશેષ ગુણધર્મોનું જ્ઞાન અનુભવમાં આવતું નથી. (૨) વળી, ઈશ્વરના સ્વરૂપની પુષ્ટિ માટે અપાતી અનુમાનરૂપ યુક્તિઓ અસિદ્ધિ આદિ દોષને લીધે યુક્તિ-આત્માસ(અસત્ યુક્તિ) હોય છે. (૩) સર્વ દર્શનોના મતોમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે. વેદાંત આદિ દર્શનોમાં અંદર-અંદર જ ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે વિરોધ જોવા મળે છે અને (૪)

ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં કદાચ તફાવત પડે તો ય સર્વગુણપ્રકર્ષવાળા રૂપે ઈશ્વરની/દેવની આરાધનાનું ફળ તો સર્વકલેશના ક્ષય રૂપ એક જ મળે છે. સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વગુણવાળા પણ પુરુષને વિશે બહુમાનભાવ જ ફળદાયક હોવાથી તેવું સ્વરૂપ તો સર્વત્ર મુક્ત આદિને વિષે સમાન જ છે.

આમ આ ચારે ય કારણોસર પ્રકૃષ્ટ ગુણવાળા પુરુષના સ્વરૂપના ભેદની ચિંતા કરવા યોગ્ય નથી. આમ અતીન્દ્રિય દેવ, કર્મ આદિના ભેદની ચિંતા ન કરવી પણ 'ઐદમ્પર્યથી તે એક જ વસ્તુ છે' એમ કદાગ્રહમુક્ત બની સ્વીકારવાથી મુખ્ય સર્વજ્ઞની ભક્તિ થાય છે અને 'ચારિસંજીવની ચાર' ન્યાયથી તે સરળાત્મા નિશ્ચિત રૂપે યોગમાર્ગે આગળ વધે છે. એને આત્માદિ તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

આમ આવી સમન્વય દષ્ટિ કેળવવી, પરંતુ અતીન્દ્રિય પદાર્થોના વિશેષસ્વરૂપની કેવળ તર્ક દ્વારા વિચારણા ન કરવી. કારણ કે તેમાંથી કદાગ્રહ અને કુતર્કો પેદા થાય છે. તેથી આગમનો જ આશ્રય કરવો હિતકર છે. અર્થાત્ કુતર્ક-કદાગ્રહને શાંત કરી યોગમાર્ગની જ જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ. યોગમાર્ગની જિજ્ઞાસા પણ કોરા શબ્દશાસ્ત્રી કરતાં ચડી જાય છે. કેમ કે કોરો શબ્દશાસ્ત્રી કશું કરતો નથી. જ્યારે યોગમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ યોગની દિશામાં કાંઈને કાંઈ પ્રગતિ કરે છે. મહોપાધ્યાયજીએ અધ્યાત્મસારમાં ભગવદ્ગીતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં કહ્યું છે કે જિજ્ઞાસાડપિ સતાં ન્યાય્યા યત્પરેડપિ વદન્ત્યદઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ।। (અ.સા.યોગાધિ.શ્લો.૭૬)

આગળ ૨૩મી બત્રીસીમાં (૧) સંસારાતીત અને (૨) સંસારી એવા બે દેવોનો ભેદ વર્ણવી તેઓની ઉપાસનાના ફળનો ભેદ પણ વર્ણવ્યો છે.

કપિલાદિ મહર્ષિની ભિન્ન-ભિન્ન દેશનાનું હાર્દ :- સર્વજ્ઞ એક જ હોય તો તેઓની દેશનામાં તફાવત શાથી પડે છે ? આનો જવાબ ગ્રન્થકારે ખૂબ સુંદર આપેલો છે. શિષ્યોની માનસિક ભૂમિકાને આશ્રયીને જુદા-જુદા પ્રકારની દેશના જુદા-જુદા શાસ્ત્રકારોએ આપી છે. કપિલ વગેરે મહર્ષિઓએ ભાવીમાં આવનારા મૃત્યુ આદિ ઉપદ્રવોથી ડરનારા બ્રાહ્મણાદિ શિષ્યોને ઉદ્દેશીને પર્યાયને ગૌણ કરીને દ્રવ્ય-પ્રધાન દેશના આપી. જ્યારે ગૌતમ બુદ્ધની સામે ક્ષત્રિયપ્રધાન શ્રોતાવર્ગ હતો. મૃત્યુથી નહીં ડરનારો ક્ષત્રિયવર્ગ ભોગની આસ્થાવાળો હોવાથી તેને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યને ગૌણ કરીને પર્યાયની પ્રધાનતાવાળી 'અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક નાશવંત છે. માટે ભોગોમાં આસક્ત ન થવું' ઈત્યાદિ રૂપ દેશના આપી. આમ તે તે ભિન્ન પ્રકારની દેશના જ શ્રોતાઓને હિતકર હોવાથી તેવી ભિન્ન દેશના આપી. આ રીતે 'નયલતા' વૃત્તિકાર મુનિવર્યે આ વિષયને ગુજરાતી વિશેષાર્થમાં એકદમ સ્પષ્ટ અને મંદમતિને ય ગળે ઉતરે તેમ સરળ બનાવી દીધો છે.

અહીં ગ્રન્થકારે એકાંત નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વને સંમતિ આપી નથી. પણ તેના પ્રધાન-ગૌણભાવવાળી (અર્થાત્ નિત્યાનિત્યના સ્વીકારવાળી) જ દેશનાને સંમતિ આપી છે. જો પ્રમાણથી સિદ્ધ આ બન્ને ગુણધર્મોને ન માને તો તેઓ સર્વજ્ઞ જ ન કહેવાય.

આથી જ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રધાન દેશનાને આપનારા કપિલાદિને પર્યાયાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નયપ્રધાન દેશનાને આપનારા ગૌતમ બુદ્ધને દ્રવ્યાર્થિક નય પણ સંમત જ હતો. આથી તેઓ વસ્તુને પરિણામી નિત્ય (નિત્યાનિત્ય) સ્વીકારતાં જ હતાં. અહીં 'નયલતા' વૃત્તિકારે યોગસૂત્રભાષ્ય, ઉપનિષદ્ આદિ અનેક ગ્રન્થોના સંદર્ભ આપીને અન્યદર્શનીઓને પણ નિત્યાનિત્ય રૂપ જ વસ્તુ માન્ય છે- એમ સ્થાપિત કર્યું છે. વળી 'અદ્વૈત' દેશનાનું પ્રયોજનાદિ દર્શાવતાં સંદર્ભો ટાંકીને 'અન્યને પણ અદ્વૈતપણું

એકાંતે માન્ય નથી પણ અમુક અપેક્ષાએ જ માન્ય છે' એમ પુરવાર કરેલું છે. આથી તેનો પણ નય સાપેક્ષ રીતે સમન્વય કરવા યોગ્ય છે. વળી ગૌતમબુદ્ધચરિત્ર વગેરે બૌદ્ધ ગ્રન્થોના પાઠો દ્વારા જ તેઓને વસ્તુની નિત્યતા પણ માન્ય હોવાનું સાબિત કર્યું છે. આવા સંદર્ભો આપવા નૂતન નયલતાવૃત્તિકાર મુનિવરે પુષ્કળ પરિશ્રમ લીધો છે. અને આ તેઓની અસ્ખલિત મેઘા બહુશ્રુતતાની ગવાહી પૂરે છે.

અથવા એક જ સર્વજ્ઞની દેશના અચિંત્ય સામર્થ્યથી જુદાં જુદાં શ્રોતાઓને જુદી જુદી રીતે પરિણમન થવાથી જુદી જુદી ભાસે છે.

અથવા દુઃષમાદિ કાળને આશ્રયીને દ્રવ્યાર્થિકાદિ તે તે નયથી અનેકરૂપે જણાતી પણ કપિલાદિ ઋષિની દેશનાનું મૂળ એક જ સર્વજ્ઞ છે. આથી તેઓની દેશનાનું ખંડન કરવું તે ખૂબ અનર્થક છે. કેમ કે તે વસ્તુતઃ સર્વજ્ઞનું જ ખંડન છે. સર્વનયમય જિનશાસન હોવાથી જિનશાસનમાં રહેલ વ્યક્તિએ તો તે તે નયથી તે તે વિભિન્ન દેશનાનો સમન્વય જ કરવો જોઈએ.

આ રીતે સર્વદર્શનોની આકાંક્ષા રાખવાથી સર્વાકાંક્ષા નામનો સમ્યગ્દર્શન સંબંધી અતિચાર લાગે તેનું શું? આવી શંકા થતાં મુનિપુંગવશ્રી યશોવિજય મહારાજે આનો સુંદર જવાબ આપેલો છે કે 'ઉચિત વિવેકદષ્ટિના પ્રભાવે તે અતિચારને અવકાશ નથી. આ વાતને તેઓએ શાસ્ત્રોક્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી દીધી છે.

વળી 'નયલતા'માં કપિલાદિનું સર્વજ્ઞપણું તત્ત્વથી છે કે ઉપચારથી/વ્યવહારથી? એ વાતને પણ સંદિગ્ધ રહેવા દીધી નથી. આથી ચોથી બત્રીસીમાં સુગત(બુદ્ધ)ના સર્વજ્ઞપણાનો નિષેધ અને આ ૨૩મી બત્રીસીમાં સર્વજ્ઞપણાનો સ્વીકાર -એ વિરોધાભાસનું પણ સમાધાન કરી દીધું છે. આવા નિરૂપણથી ખરેખર વાયકવર્ગ ઉપર નયલતા વ્યાખ્યા દ્વારા અદ્ભુત ઉપકાર થવા પામ્યો છે.

છેલ્લો નિષ્કર્ષ :- આ બધી ય વાત કરી તેનો અંતિમ-નિષ્કર્ષ એ જ આવ્યો કે સર્વજ્ઞનું વચન જ અનુસરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ હાર્દિક શ્રદ્ધાથી જ યોગમાર્ગમાં આગળ વધવા યોગ્ય છે. સર્વજ્ઞવચનથી વિરોધી બનતાં તર્કો-કુતર્કો એ કદાગ્રહાદિ દોષોના જનક હોવાથી કરવા યોગ્ય નથી. વળી, સ્વમતિથી અનુમાનાદિની પણ આસ્થા રાખવા જેવી નથી. અહીં મૂળ ગ્રન્થકાર પોતે રાજર્ષિ ભર્તૃહરિના શબ્દો ટાંકીને અનુમાનથી સાવધાન કરે છે. યત્નેનાડનુમિતોડપ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાતૃભિઃ । અભિયુક્તરૈરન્યૈરન્યથૈવોપપાદ્યતે । । અહીં ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે કુશળ એવા પણ અનુમાનજ્ઞાની વ્યક્તિ વડે અનુમાનથી જાણેલ પદાર્થ બીજા વધુ કુશળ અનુમાતા વડે બીજી જ રીતે (અસિદ્ધિ આદિ રૂપે) જણાવાય છે.

વર્તમાનમાં ય એક વૈજ્ઞાનિકે તર્કથી (Logically) સ્થાપિત કરેલ સિદ્ધાંત પાછળથી અન્ય વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા બીજી રીતે જ સ્થાપિત કરાતો જોવા મળે છે. દા.ત. (૧) ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત (૨) અણુ અવિભાજ્ય હોવાનો નિષ્કર્ષ. 'નયલતા'માં આ વિષયમાં સુંદર સંવાદી સંદર્ભ ટાંકેલો છે- "શાબ્દિકૈસ્તાર્કિકૈર્વાદૈરભ્યોડહં નિરજ્જનઃ" (મહાવીરગીતા-૨/૪૦૦)

વળી, મુક્તિ અવસ્થામાં ક્ષાયોપશમિક ક્ષમા આદિ ધર્મો પણ જો ત્યજી દેવાના છે તો મિથ્યાભિનિવેશને જ તગડો બનાવતા કુતર્કનો વળગાડ શું રાખવાનો છે? એ તો સુતરાં ત્યાજ્ય છે.

વસ્તુતત્ત્વની પ્રાપ્તિના ૩ ઉપાયો :- વસ્તુતઃ વસ્તુના તત્ત્વનું/સ્વરૂપનું જ્ઞાન ૩ રીતે થાય છે. (૧) આગમથી (૨) અનુમાનથી અને (૩) યોગાભ્યાસથી. તેમાં આગમ એટલે આત્મવચન. શ્રદ્ધાપૂર્વક તેના સ્વીકારથી વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. આગમ એ મુખ્ય/પ્રધાન છે. એ વિના અનુમાન/તર્ક એ આભાસિક

હોય- કુતર્ક હોય. આગમથી સર્વ જાણ્યા પછી તેના ઉપર તેને અનુસરીને જ જે અનુમાન કરાય, શબ્દાદિ લિંગથી તેના અર્થનો નિશ્ચય કરાય; ‘અમુક રીતે સંગત થાય છે, બીજી રીતે નહીં’ ઈત્યાદિ ઊહાપોહ કરાય તો તેથી પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી તત્ત્વનો બોધ થાય છે.

આ બન્ને ય તબક્કા દ્વારા વસ્તુના આંતરિક તત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે. તેના હેય અને ઉપાદેયાદિ સ્વરૂપનો જે બોધ થાય છે, તેનો અભ્યાસ તે યોગાભ્યાસ.. યોગાભ્યાસ એટલે વિહિતક્રિયાનું કરવું. અને નિષિદ્ધ ક્રિયાનો ત્યાગ. જિનપૂજા, પ્રતિક્રમણ, દયા આદિ વિહિત ક્રિયાનો યથાશક્ય અમલ કરતાં જવું. અનાચાર, દુરાચાર, વ્યભિચાર, ભ્રષ્ટાચાર વગેરેનો ત્યાગ કરતાં જવું. આવા યોગાભ્યાસથી ય વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન આત્મામાં પરિણામ પામી ગયેલ હોવાથી ખૂબ દૃઢ હોય છે. દા.ત. ‘રાત્રિભોજનનો ત્યાગ શાસ્ત્રવિહિત છે. કારણ કે તેમાં અસંખ્ય જીવોની હિંસા છે.’ આનું જ્ઞાન થયા બાદ તેના નરકાદિ ફળ વગેરેનો નિશ્ચય થયા બાદ, પણ જ્યારે તેને અમલમાં મૂકવાનો અભ્યાસ કરાય અને તેને આત્મસાત્ કરાય ત્યારે આત્મામાં જ અદૃશ્ય એવા પણ તે અસંખ્ય જીવોનું સંવેદન થાય છે.. ભગવાનના વચનની શ્રદ્ધા હવે નિશ્ચયાત્મક તબક્કાથી આગળ વધીને સંવેદનાત્મક તબક્કે પહોંચી ગઈ - એમ સમજવું. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજી ‘યોગદૃષ્ટિ- સમુચ્ચય’માં કહે છે કે ‘આગમપ્રધાન પ્રાજ્ઞ શ્રદ્ધાળુ આત્મા શીલવાળો (પરદ્રોહથી અટકેલ) અને યોગમાં તત્પર હોય તેને પુણ્ય, પાપ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું પણ સંવેદનાત્મક જ્ઞાન થાય છે.’

આગમનો બોધ થયા પછી ય વિહિત-ક્રિયાના આચરણ રૂપે યોગાભ્યાસથી જ તે શ્રદ્ધા સાચી હોવાનું સાબિત થાય છે. યોગાભ્યાસથી શાસ્ત્ર શ્રદ્ધા ખૂબ પાકી થાય છે. જે યોગાભ્યાસમાં પ્રયત્નશીલ છે તેને જ કર્મવશ કરવા પડતાં રાત્રિભોજન કે હિંસાદિના પાપોનો ડંખ સતત રહ્યા કરે છે. આથી તેના પ્રત્યેની હેયબુદ્ધિ સતત જાગ્રત રહેવાથી બાધક કર્મ તૂટતાં ક્રમશઃ યોગની સિદ્ધિ પણ તે મેળવે છે. આ ત્રણેયના ક્રમથી જ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ તત્ત્વ પ્રાપ્તિના આ ત્રણેય ઉપાયો જે પતંજલિ મુનિએ કહેલાં છે તે સ્વમતે પણ સ્વીકૃત હોવાથી ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’માં આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ જણાવેલાં છે. તે આ પ્રમાણે-

આગમેનાડનુમાનેન યોગાભ્યાસરસેન ચ । ત્રિધા પ્રકલ્પયન્ પ્રજ્ઞાં લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥(યો.દૃ.સ.૧૦૧)
આ યોગાભ્યાસ વિનાનો શાસ્ત્રાભ્યાસ સંસારનું કારણ બને છે. યોગબિંદુમાં જણાવેલ છે કે
પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં વિમૂઢવેતસામ્ । વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સઘોગરહિતાત્મનામ્ ॥૫૦૯॥
સંસારી મૂઢ જનોને પુત્ર, પત્ની વગેરે રૂપ સંસાર હોય છે. જ્યારે પંડિત જનોને સદ્યોગાભ્યાસ ન હોય તો તેમને શાસ્ત્ર જ સંસાર(હેતુ) બની જાય છે.

અહીં ૨૩મી કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ-બત્રીસી ઉપર જ ઘણું કહી દીધું છે. આ વિષય જ એવો છે કે એના પર ઘણું ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે પહેલી મિથ્યાત્વસંબંધવાળી ૪ દૃષ્ટિઓ અને આગળની સમ્યક્ત્વસંબંધવાળી ૪ દૃષ્ટિઓ વચ્ચે અહીં એક મહત્ત્વની ભેદ-રેખા ચર્ચાઈ છે. સ્થિરાદિ છેલ્લી ૪ દૃષ્ટિઓ સૂક્ષ્મબોધપૂર્વકની છે. એ સૂક્ષ્મબોધ ગ્રંથિભેદ વિના થાય નહીં. વળી, ગ્રંથિભેદ કાર્ય પણ અવેદ્યસંવેદ-આશયસ્થાન જોર મરતું હોય ત્યારે શક્ય નથી. પૂર્વોક્ત અવેદ્યસંવેદ-પદની હાજરીમાં સ્યાદ્વાદગર્ભિત નય-નિક્ષેપપ્રમાણાદિ દ્વારા થતાં સૂક્ષ્મબોધના અભાવે કુતર્ક, દૃષ્ટિરાગ, અન્યદર્શની ઉપર

દ્વેષ, કદાબ્રહ્મ આદિ બળવાન થવાથી જીવનો વિકાસ રુંધાઈ જાય છે, સમ્યક્ત્વ છેટું રહી જાય છે. માટે જ અપેક્ષાએ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુણ છે સરળતા, પ્રજ્ઞાપનીયતા. આગળ કહેલાં ઉપાયથી જીવ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ઉપર વિજય મેળવે અને વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ કરે પછી તો સર્વકલેશક્ષય રૂપ મોક્ષ ખૂબ નજીક આવી જાય છે.

સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજીએ પણ આ વિષયનું ખૂબ ઊંડું મંથન યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં રજૂ કર્યું છે. ૨૨૮માંથી લગભગ ૮૮ શ્લોક આ વિષયમાં રોકેલાં છે. બાકીના ૧૪૦ શ્લોકમાં ભૂમિકા, ૮ દૃષ્ટિનું નિરૂપણ અને ઉપસંહાર આવી જાય છે. એ જ આ વિષયના અત્યંત મહત્ત્વને બતાવે છે. આથી વાચકો મારા આ પ્રયાસની પણ આવશ્યકતા સમજી શકશે.

• ૨૩મી સદ્દૃષ્ટિ બત્રીસી •

૨૩મી બત્રીસીમાં કહ્યું કે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ઉપર વિજય મેળવવાથી કુતર્કની નિવૃત્તિ થાય છે અને આ જ કર્તવ્ય છે. આથી આના ફળસ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતી સ્થિરાદિ ૪ સદ્દૃષ્ટિઓનું આ બત્રીસીમાં વર્ણન છે.

આ આઠે ય દૃષ્ટિઓ હકીકતમાં આંતરિક બોધની પારાશીશી છે. બોધની નિર્મળતા અને બળવતા જેમ જેમ વધે તેમ તેમ જીવ ઉપર ઉપરની દૃષ્ટિમાં આવતો જાય છે. આથી ક્યારેક સાધુવેષ હોવા છતાં ય અલ્પ અને મલિન બોધના કારણે પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિમાં હોય. તથા નિર્મળ બોધવિશેષ હોવાથી ગૃહસ્થ છતાં પાંચમી વગેરે દૃષ્ટિમાં હોઈ શકે છે. ગ્રંથિભેદવાળી આ સ્થિરાદિ ૪ દૃષ્ટિમાં નિર્મળ સૂક્ષ્મબોધ હોય છે.

૫.સ્થિરા ૬. કાંતા ૭. પ્રભા ૮. પરા -આ ચારેયમાં ક્રમશઃ પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ રૂપ અષ્ટાંગ યોગ પૈકી એક-એક નવું યોગાંગ મળે છે. ક્રમશઃ સૂક્ષ્મબોધ-મીમાંસા-તત્ત્વપ્રતિપત્તિ-સાત્મીકૃત (સ્વાભાવિક) પ્રવૃત્તિ રૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ અને ભ્રમ-અન્યમુદ્-રોગ-આસંગ રૂપ ૪ દોષોની ક્રમશઃ નિવૃત્તિ થાય છે. ચારે ય દૃષ્ટિઓમાં જુદાં જુદાં ક્રમશઃ રત્ન-તારા-સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રકાશની ઉપમા ઘટાવી છે.

અહીં વિશેષ આનંદની વાત એ છે કે વર્તમાન બહુશ્રુત મુનિરાજશ્રી યશોવિજય મહારાજે ‘નયલતા’ વૃત્તિમાં આઠે ય યોગદૃષ્ટિના વિષયમાં ચિંતનનું એક નવું દ્વાર ખુલ્લું મૂક્યું છે. ‘નયલતા’માં તેઓએ ‘મજ્જિમનિકાય’ નામના બૌદ્ધ ગ્રન્થમાં વર્ણવેલ સમ્યક્દૃષ્ટિ-સમ્યક્સંકલ્પ- સમ્યક્ વાચા-સમ્યક્ કર્મ-સમ્યક્ આજીવ-સમ્યક્ વ્યાયામ-સમ્યક્ સ્મૃતિ-સમ્યક્ સમાધિ રૂપ અષ્ટાંગ માર્ગનો પણ સમવતાર કરેલો છે. તથા ‘રામગીતા’, ‘વરાહોપનિષદ્’ વગેરે વૈદિક ગ્રન્થોક્ત આત્મિકવિકાસની ભૂમિકાઓનું અહીં સમ્યક્ અવતરણ કરેલું છે. જેમકે રામગીતાદિમાં વર્ણવેલ શુભેચ્છા-વિચારણા-તનુમાનસી-સત્ત્વાપત્તિ-અસંસક્રિત-પદાર્થાભાવના-તુર્યગા રૂપ ૭ કર્મ ભૂમિકાઓનો પણ મિત્રા વગેરે આઠ દૃષ્ટિઓમાં સમવતાર કરેલો છે. આ બિના તેઓની અદ્ભુત સમન્વયદૃષ્ટિની ચાડી ખાય છે.

શાસ્ત્રોમાં પરકીય અપસિદ્ધાંતોના ખંડનની પરંપરામાં ઓટ આવેલી નથી. જણાતી. પણ આ રીતે સ્યાદ્વાદગર્ભિત સમન્વયદૃષ્ટિથી સમવતારનું કાર્ય ખૂબ ઓછું થાય છે. આથી તે ખૂબ આવકાર્ય અને સ્તુત્ય છે. આમાં અજુગતું કાઈ નથી. જો ‘પરાર્થ’ સંખ્યામાં ‘સો’ સંખ્યાની જેમ સર્વનયમય જિનશાસનમાં એકનયમય પરદર્શનનો અવતાર શી રીતે થાય ? એનું જ્ઞાન ન હોય તો મહોપાધ્યાયજી યશોવિજય

મહારાજ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની ખામી જણાવે છે. અધ્યાત્મસારમાં વૈરાગ્યભેદાધિકારમાં કહ્યું કે-

સ્વાગમેऽન્યાગમાર્થાનાં શતસ્યેવ પરાર્ધકે । નાઽવતારબુધત્વં ચેદ્ ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥૩૬॥

યોગીઓનું ચિંતન :- આ બત્રીસીમાં તે તે સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં રહેલ યોગીનું ભવસ્વરૂપાદિ સંબંધી ચિંતન તથા તેનું વર્તન કેવું હોય ? આ દૃષ્ટિમાં તેઓ શું શું મેળવે છે ? શું સાધે છે ? ક્યા ગુણનું બીજ પાડે અથવા દઢ કરે ? ઈત્યાદિ નિરૂપણ ‘નયલતા’માં અત્યંત અદ્ભુત રીતે કરેલું છે. આનાથી અભ્યાસીના બોધનો વિકાસ, વૈરાગ્ય આદિની પુષ્ટિ જરૂર થશે.

તુલના :- નજીકની બે દૃષ્ટિ વચ્ચે તુલના પણ અદ્ભુત કરી છે. વસ્તુતઃ ગ્રન્થકારે જ કરી હોવા છતાં ય ‘નયલતા’માં તેને અનેક સંદર્ભો દ્વારા ખૂબ વિશદ રીતે કરેલી છે. દા.ત. આઠમા શ્લોકની નયલતામાં કહ્યું છે પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં ભોગની અસારતાથી આત્માને ભાવિત કરવા વડે ભોગેચ્છાની વિરતિ થાય છે. જ્યારે છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં આત્મતત્ત્વના સ્પષ્ટતરસંવેદનથી ભોગેચ્છાથી વિરામની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્થિરાદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ- યથા યથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ । તથા તથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ એવું ઈષ્ટોપદેશ ગ્રન્થનું વચન શુદ્ધ વ્યવહારનયથી ઘટે છે. જ્યારે કાંતા દૃષ્ટિને આશ્રયીને- યથા યથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ । તથા તથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ ॥ એવું વિધાન શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સંગત થાય છે... ઈત્યાદિ. આ તમામ બાબત નૂતન ‘નયલતા’કારના અસાધારણ બોધ અને સર્જનશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

આ પ્રમાણે કાંતા-પ્રભા, પ્રભા-પરા દૃષ્ટિની તુલના બાબતમાં પણ જોવા મળે છે.. આવા ગ્રન્થોનો અભ્યાસ આધ્યાત્મિકતાની અભિમુખતા-રસ પેદા કરી આપે છે.

• ૨૫મી ‘કલેશહાનોપાય’ બત્રીસી •

આગમપ્રજ્ઞ મહાપુરુષોની દૃષ્ટિ અલૌકિક હોય છે. કારણ કે આગમાનુસારી પરિશીલન દ્વારા એ પરિકર્મિત થયેલી હોય છે. વળી, યોગાભ્યાસજન્ય સ્વાનુભવથી તેઓને આત્મામાં રહેલ અદ્ભુત જ્ઞાનનો ઉઘાડ થયો હોય છે. સ્યાદ્વાદ્ગર્ભિત, પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપાદિથી પરિપક્વ બોધ હોય ત્યારે ‘કેલીડે સ્કોપ’ જેવો લાગે છે. એક પદાર્થને જુદાં જુદાં ઐગલથી નિહાળીએ ત્યારે જાણે નવો જ પ્રકાશ- નવો જ પદાર્થ હોય તેમ ભાસે છે. આમ તેઓ ક્યારેક સંગ્રહ નયને આગળ કરીને સર્વદર્શનનો સમન્વય કરતાં હોય છે તો ક્વચિત્ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અન્યના અપસિદ્ધાંતોનું ખંડન પણ કરે છે. બેશક ! અસંગત અર્થનું ખંડન થાય, ત્યારે પણ સંગત પદાર્થના સ્વીકારની તૈયારી હોય જ... તેમાં શબ્દભેદ આડે ન આવે.

આર્ય-સંસ્કૃતિ એ મોક્ષલક્ષી સંસ્કૃતિ છે. આથી તેમાં ઘટક રૂપે રહેલાં જુદાં જુદાં દર્શનો મોક્ષના ઉપાયની વિચારણા કરવાના જ. અને કોઈ પણ મુમુક્ષુને તે જાણવાની જિજ્ઞાસા રહેવાની જ.

પૂર્વની બત્રીસીમાં મોક્ષ કારણીભૂત યોગદૃષ્ટિઓ કેવા સ્વરૂપે હોય તો વસ્તુતઃ સર્વકલેશના નાશ રૂપ મોક્ષનો ઉપાય બને ? એની વિચારણા આ બત્રીસીમાં કરાઈ છે. જુદાં જુદાં દર્શનોએ માનેલાં ઉપાયોનું નિરૂપણ કરીને તેના અસંગત અંશનું નિરાકરણ કરીને અંતે જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રિત હોવાથી જ યોગદૃષ્ટિઓ મોક્ષ આપી શકે, બીજી રીતે નહીં- એમ અહીં પ્રસ્થાપિત કરેલું છે. અન્ય મતના નિરૂપણ વખતે કદાચ તે સાચો જ લાગે. પણ જ્યારે તેની અસંગતતાનું નિરાકરણ કરાય ત્યારે એમ જ લાગે કે અન્ય મતમાં સંમત કલેશનાશનો ઉપાય નયસાપેક્ષ રીતે અસ્વીકાર્ય ન હોવા છતાં ય પ્રમાણભૂત

ઠરતો નથી. 'જ્ઞાન-ક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ' રૂપ જૈનમત જ સર્વ રીતે નિર્દોષ-સચોટ ઉપાય છે. આથી જ્યારે યુક્તિપૂર્વક જિનમત જણાશે ત્યારે અધ્યેતાની શ્રદ્ધા ઓર વધી જશે. અકાટ્ય બની જશે.

જુદાં જુદાં દર્શનની માન્યતા :- સર્વક્લેશનાશના ઉપાયને વિષે જુદા જુદા દર્શનોમાં ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. જેમ કે,

- (૧) બૌદ્ધદર્શન :- નૈરાત્મ્યદર્શનથી ક્લેશ હાનિ માને છે. નૈરાત્મ્યદર્શનથી એટલે આત્માના અભાવના દર્શનથી અથવા ક્ષણિક આત્માના દર્શનથી ક્લેશનાશ માને છે. કારણ કે તૃષ્ણા = રાગ જ સંસારનું કારણ છે. આત્માને જોવાથી તેમાં રાગ થાય, તૃષ્ણા જાગે.. આથી પુનર્જન્મ થાય.. જો આત્મદર્શન બંધ થાય તો 'હું' એવી બુદ્ધિ ન થાય. તેથી તેમાં સ્નેહ-પ્રેમ થતો નથી. આથી જીવ સુખની સામગ્રી પાછળ દોડતો નથી. આમ આત્મદર્શન એ વૈરાગ્યનો વિરોધી હોવાથી નૈરાત્મ્ય દર્શનથી જ મુક્તિ થાય છે.
- (૨) પાતંજલ યોગદર્શન :- વિવેકખ્યાતિથી ક્લેશહાનિ માને છે. જ્યારે દગ્ = ચિદ્વરૂપ પુરુષ અને દશ્ય = બુદ્ધિ વચ્ચે અભેદ હોવાનો ભ્રમ થાય છે, ભોગ્ય-ભોક્તૃભાવ રૂપ વિવેક-અખ્યાતિજન્ય સંયોગનો ભ્રમ થાય છે ત્યારે ભવની પરંપરા ચાલે છે. આવી અવિદ્યા = મિથ્યાજ્ઞાન સ્વરૂપ ક્લેશ જ સંસાર ચલાવે છે. ક્લેશ પાંચ પ્રકારના છે (૧) અવિદ્યા (૨) અસ્મિતા (૩) રાગ (૪) દ્વેષ (૫) અભિનિવેશ. અહીં મુખ્ય તો અવિદ્યારૂપ જ ક્લેશ છે કે જે બાકીના ચાર ક્લેશોનું ક્ષેત્ર (અર્થાત્ ઉદ્દગમસ્થાન) છે.

પરંતુ વિવેકખ્યાતિ રૂપ પ્રતિપક્ષ ભાવનાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. આથી પુરુષ-બુદ્ધિના સંયોગનો-અભેદનો ભ્રમ પણ દૂર થવાથી પુરુષની સર્વક્લેશનાશ રૂપ મુક્તિ થાય છે.

- (૩) નૈયાયિક દર્શન :- ગૌતમ ઋષિ પ્રણીત ન્યાયદર્શનવાળા મુમુક્ષુઓ ચરમ દુઃખના નાશને મુક્તિ માને છે. સંસારનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી તે દૂર થતાં છેલ્લું દુઃખ નાશ પામતાં જીવની મુક્તિ થાય છે.
- (૪) જૈનદર્શન :- સમ્યક્ જ્ઞાન-ક્રિયા દ્વારા મોક્ષ થાય છે, સર્વ ક્લેશનો નાશ થાય છે. પૂર્વોક્ત ત્રણેય દર્શનોમાં બતાવેલાં ઉપાયોનો જૈનદર્શનના જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ઉપાયમાં અંશતઃ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. પણ તે ઉપાયો સ્વતંત્ર રીતે ઘણા દોષોથી યુક્ત છે. આનું જોરદાર ખંડન આ બત્રીસીમાં મહોપાધ્યાયજીએ કરેલું છે. 'નયલતા' વૃત્તિકારે આને ખૂબ સુંદર રીતે વિશદ કરેલું છે. આનો અભ્યાસ કરવાથી જૈનદર્શન કેટલું પ્રમાણભૂત-સચોટ-સંપૂર્ણ છે ? તેની પ્રતીતિ અભ્યાસીઓને થયા વિના નહીં રહે...

અહીં 'નયલતા' વૃત્તિમાં માત્ર એકાંતે ખંડન જ નથી કર્યું પણ 'બૌદ્ધોના સર્વશૂન્યવાદનો ઉપદેશ તેવા કોઈ શિષ્યના અનુસારે આવેલો છે' ઈત્યાદિ 'શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય' આદિના સંદર્ભથી સાપેક્ષ રીતે નૈરાત્મ્યદર્શનાદિ સ્વીકૃત પણ છે. જ્યારે આત્મા કેવળ જ્યોતિર્મય હોય છે ત્યારે બાહ્ય ભાવોથી શૂન્ય જ હોય છે. આથી "શૂન્ય બનીને પૂર્ણ બનો", "અપૂર્ણઃ પૂર્ણતામેતિ" વગેરે સ્વદર્શનોક્ત વિધાનો પણ છે.

'નયલતા' વૃત્તિકારે 'જ્ઞાન-ક્રિયા' બેયની આવશ્યકતાના પુષ્કળ સ્વ-પર શાસ્ત્રોક્ત સંદર્ભો આપીને જ્ઞાન-ક્રિયા જ મુક્તિના ઉપાય હોવાની સ્વ-પરદર્શનાનુસાર સિદ્ધિ કરી છે. અંધ અને પંગૂ, રથ અને

અથ, પક્ષીની બે પાંખ, વર અને કન્યા -એ બે ય વસ્તુ ભેગી થાય તો જ જેમ નગરગમનાદિ કાર્ય થાય તેમ જ્ઞાન-ક્રિયા બે ભેગા થાય તો જ સર્વક્લેશનાશ થાય..

અંતે ગ્રન્થકારશ્રીએ ક્લેશનો અર્થ કર્મ કરેલો છે. અને તેનો નાશ યોગથી જ થાય, ભોગથી નહીં. 'જન્માંતરીય કર્મોનો પણ પ્રાયશ્ચિત્તથી નાશ થાય છે..' ઈત્યાદિ દ્વારા "ભોગથી જ કર્મનાશ થાય" એવા પરમતનું નિરાકરણ કરેલું છે.

• ૨૬મી યોગમાહાત્મ્ય બત્રીસી •

ક્લેશનાશના ઉપાયનું વિવેચન પૂર્વની બત્રીસીમાં કર્યું. જ્ઞાન-ક્રિયા રૂપ યોગ જ ક્લેશ નાશક છે. આવા યોગમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે યોગનો મહિમા આ બત્રીસીમાં વર્ણવેલો છે.

યોગથી આ જન્મમાં પણ વિવિધ લબ્ધિઓ, પરલોકમાં સ્વર્ગાદિ મહોદય-સદ્ગતિ અને અંતે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ યોગ રૂપી કલ્પવૃક્ષનું ફળ છે.

અહીં પાંચમા શ્લોકથી ૨૧મા શ્લોક સુધી પતંજલિ ઋષિએ યોગસૂત્રના ૩૧ વિભૂતિપાદમાં વર્ણવેલી યોગજન્ય લબ્ધિ આદિનું વર્ણન છે... જુદાં જુદાં સંયમથી પ્રતિબંધક વિક્ષેપ દૂર થવાથી જુદી જુદી લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. ધર્માદિ પરિણામ ઉપર સંયમ કરવાથી અતીતાદિગોચર જ્ઞાન થાય છે. અહીં સર્વત્ર સંયમનો અર્થ ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ રૂપ લેવાનો છે.

શબ્દ, શબ્દથી વાચ્ય અર્થ અને તજજન્ય બોધને વિષે સંયમથી પશુ આદિના શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. દા.ત. અમુક પશુએ આવા અભિપ્રાયથી આ શબ્દ ઉચ્ચારેલ છે... ઈત્યાદિ બોધ થાય છે.

શ્લોક ૨૨, ૨૩, ૨૪માં આ યોગફળ વર્ણન કેટલું સંગત-અસંગત છે ? તે જણાવેલ છે. મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજ જણાવે છે કે આ બધી સિદ્ધિઓમાં જે વિવિધતા છે તેમાં કર્મક્ષય આદિ હેતુ છે. દા.ત. અતીત આદિ પદાર્થનું જ્ઞાન થવામાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ આદિ અને હાથીતુલ્યબળ આદિની પ્રાપ્તિમાં વીર્યાતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ વગેરે હેતુ છે. વળી, ધારણાદિસ્વરૂપ સંયમ શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ પૂર્વક જ તેવા ક્ષયોપશમાદિ દ્વારા પૂર્વોક્ત સિદ્ધિનું કારણ બની શકે, બીજી રીતે નહીં. વળી, અનંતવિષયક કેવળજ્ઞાન એ ચિત્તની એકાગ્રતા રૂપ સંયમથી અસાધ્ય છે. કેમ કે દરેક વિષયનું સંયમ થઈ શકતું જ નથી. કિંતુ સર્વજ્ઞ ભગવંતે વિહિત કરેલ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ ક્રિયાથી નિવૃત્તિ સંબંધી શ્રદ્ધાથી પરિપુષ્ટ એવા વિશુદ્ધ પ્રણિધાનમાત્ર રૂપ સંયમથી જ સંપૂર્ણ મોહનીય કર્મક્ષય થવા દ્વારા જ્ઞાનાવરણ કર્મનો પણ નાશ થવાથી જ અનંત પદાર્થવિષયક જ્ઞાન સંભવે છે. ટૂંકમાં પાતંજલમત ચિત્તની એકાગ્રતાથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ જણાવે છે. જૈનદર્શન ચિત્તની નિર્મળતાથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માને છે.

આમ મોહનીય કર્મના નાશ વિના પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિઓ કેવળજ્ઞાન ન આપી શકે. એવા સંયમથી બહુ બહુ તો ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય પણ ચિત્તની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય.. એ તો સર્વજ્ઞની આજ્ઞા પાલનથી જ થાય. આથી જ ઊંચા પ્રકારના સંયમથી આમર્શોષધિ વગેરે લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવી જૈનદર્શનને પણ માન્ય છે. છતાં ય સનત્કુમાર મહામુનિ આદિની જેમ તેનો ઉપયોગ કરવાની લેશમાત્ર પણ ઈચ્છા હોતી નથી. આત્મવિશુદ્ધિ વધતાં લબ્ધિઓ મળે છે.. પણ તેનો ઉપયોગ કરવાની ઈચ્છા તો આત્મવિશુદ્ધિ ઘટવાથી જ થાય છે. માટે જ ૭મા ગુણસ્થાનકે આહારક લબ્ધિ પ્રાયોગ્ય કર્મબંધ થાય પણ ઉદય તો દૃઢા પ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે શરૂ થાય છે.

‘નયલતા’માં અન્યદર્શનમાં પણ આ લબ્ધિઓથી સાવધાન કરનારા વિધાનો દર્શાવ્યા છે. જે ખરેખર નેત્રદીપક છે. જેમ કે રામગીતામાં કહ્યું છે કે ‘મોક્ષના ઘણા પ્રતિબંધક છે પણ અણિમા આદિ સિદ્ધિ જેવા પ્રતિબંધક બીજા કોઈ નથી.’

એક વાત નક્કી છે કે જેમ જેમ આત્મવિકાસ થતો જાય તેમ તેમ શક્તિઓ વધતી જાય. આ શક્તિઓનું પાચન થવું અત્યંત આવશ્યક છે. નહીંતર તે સિદ્ધિ જીવમાં અહંકાર કે આસક્તિ પેદા કરવા દ્વારા મારક બને. પ્રમાદી જીવ પ્રાપ્ત શક્તિનો દુરુપયોગ પણ કરી બેસે. આથી મહાપુરુષોએ ચેતવતાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનની પરીક્ષા નિરભિમાન દશામાં છે, તપની પરીક્ષા પારણામાં છે, સાધુતાની પરીક્ષા દેવલોકમાં છે અને ધ્યાનની પરીક્ષા નિર્દભતામાં છે.

શાસ્ત્રમાં વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો વર્ણવેલો છે. (૧) વિષયવૈરાગ્ય :- ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં અનુભવાતા શબ્દાદિ વિષયો પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય. (૨) ગુણવૈરાગ્ય :- વિષયવૈરાગ્ય દ્વારા જે આત્મવિકાસ શરૂ થયો છે એમાં આગળ જતાં જે લબ્ધિ આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે તેના પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય. પહેલાં નંબરનો વૈરાગ્ય નિમ્ન કક્ષાનો છે. જ્યારે બીજા નંબરનો વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો કહેલો છે. કારણ કે પૂર્વોક્ત રીતે આત્મવિકાસ થયા બાદ પણ ત્યાંથી પતન પામવામાં નિમિત્ત બને છે લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિથી પ્રગટેલ અહંકાર.

છતાં ય જે સ્વરૂપરમણતાના આનંદને અનુભવનાર હોય તથા મોક્ષરૂપી પરમાનંદથી ઓછું જેને કાંઈ ખપતું નથી એવા મહાત્માને તો, ખેડૂતને અનાજ પકવતાં પ્રાપ્ત થયેલ ઘાસની જેમ, આ લબ્ધિઓનો સહેજે મદ થતો નથી. જ્યારે મોક્ષની ઈચ્છા છૂટે છે ત્યારે જ મોક્ષ પણ મળે છે. તે મહાત્મા આવી લબ્ધિઓની ઈચ્છા રાખતા નથી પણ તેના પ્રત્યે અત્યંત ઉદાસીન હોય છે. અધ્યાત્મસારમાં આ વાત વૈરાગ્યવિષયાધિકારમાં મહોપાધ્યાયજીએ કહી છે-

વિષયેષુ ગુણેષુ ય દ્વિધા ભુવિ વૈરાગ્યમિદં પ્રવર્તતે । અપરં પ્રથમં પ્રકીર્તિતં પરમધ્યાત્મબુધૈર્દ્વિતીયકમ્ ॥૧॥
વિપુલર્હિપુલાક-ચારણ-પ્રવલાશીવિષમુખ્યલબ્ધયઃ । ન મદાય વિરક્તચેતસામનુષઙ્ગોપનતાઃ પલાલવત્ ॥૨॥

ગ્રન્થકારે ૨૬ થી ૩૨ શ્લોકમાં પુનઃ યોગના માહાત્મ્યનું સુંદર વર્ણન કરીને ૨૬મી બત્રીસીનું સમાપન કરેલું છે.

● ‘નયલતા’ ટીકાની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ... ●

- વૃત્તિકાર મુનિરાજે દરેક બત્રીસીની ટીકાનો પ્રારંભ અને અંત સ્વરચિત નૂતન શ્લોક વડે કરેલો છે.
- તેઓશ્રી આ ટીકામાં આ જ ગ્રન્થની અન્ય બત્રીસીઓના પાઠોનો અનેક ઠેકાણે અધ્યેતાના સ્મરણ માટે પૂર્વાપર સંબંધ જણાવ્યો છે.
- તેઓશ્રીએ ગ્રન્થના ચાલુ વિષયમાં જ અનેક ઠેકાણે પ્રાસંગિક રીતે અન્ય મતનું ‘એતેન’ એવા શબ્દપૂર્વક ખંડન કરેલું છે... કલેશ પ્રહાણ બત્રીસીના ૨૫મા શ્લોકની ટીકામાં (પૃ. ૧૭૪૯) ઉપર તેઓશ્રીએ એક જ મુદ્દા ઉપર ૪-૪ મતનું નિરાકરણ કરેલું છે જે તેઓશ્રીની વિશિષ્ટ પ્રતિભાને અછતી રહેવા દેતું નથી.
- તેઓશ્રીએ કઠણ જણાતા ભાગની ખાસ સ્પષ્ટતા કરેલી છે. ભણનારને રહી જવા સંભવિત સંદિગ્ધતા પણ ગુજરાતી વિભાગ દ્વારા નિર્મૂળ થઈ જાય છે.

- અધ્યેતાને સંદેહ પેદા કરે એવા સ્થળોની ખાસ સ્પષ્ટતા કરી છે. જેમકે, ૨૩મી બત્રીસીમાં કપિલાદિ મુનિના સર્વજ્ઞપણાના વિધાનની સ્પષ્ટતા.. સ્થિરા દષ્ટિમાં શંકાદિ અતિચારથી બોધ નાશ ન પામે ઈત્યાદિ પદાર્થની વિશદતા...
- તેઓશ્રીએ નિશ્ચય-વ્યવહારની સમતુલના પણ સુંદર રાખી છે.
- દરેક બત્રીસીનો વિષય પૂરો થયા બાદ ‘બત્રીસીનો સ્વાધ્યાય’ અને ‘નયલતાની અનુપ્રેક્ષા’ શીર્ષક હેઠળ સુંદર પ્રશ્નપત્ર રજૂ કરેલું છે. આવા પ્રશ્નપત્ર દ્વારા પરીક્ષા લેવાય તો પદાર્થો વિશેષ રીતે પાકા થાય.
- અનેક ઠેકાણે અન્યમતોનું ખંડન અન્યદર્શનશાસ્ત્રોના પાઠો દ્વારા જ કરેલું છે.
- અનેક ઠેકાણે કપિલ, બુદ્ધાદિ અન્ય દર્શનીઓના મતોનો અધિકાંશે સમન્વય પણ કરેલો છે. જુદાં જુદાં નય લગાડીને તેઓના અભિપ્રાયનો સંગ્રહ કરવો તે તેઓશ્રીના સ્યાદ્વાદમૂલક વિશદ બોધ અને ઉદાર આશયને સૂચવે છે.
- તેઓશ્રીની રચેલા ‘નયલતા’ ટીકામાં સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી વિશેષતા તેઓશ્રીએ આપેલાં વિવિધ વિષયો ઉપર સ્વ-પરદર્શનશાસ્ત્રોના અનેક સંદર્ભો.. ફક્ત ‘ગીતા’ નામના ગ્રન્થનો જ વિચાર કરીએ તો તેઓએ મહાવીરગીતા, અર્હદ્ગીતા, પ્રેમગીતા, અધ્યાત્મગીતા, દેવીગીતા, રામગીતા, કૃષ્ણગીતા, શંભુગીતા, સંન્યાસગીતા, પાંડવગીતા, ગણેશગીતા, અષ્ટાવકગીતા, ભગવદ્ગીતા આદિ અનેક ગીતાઓના સંદર્ભો નયલતા ટીકામાં યથાસ્થાને ભરપૂર રીતે આપેલાં છે. આ રીતે વરાહોપનિષદ્ આદિ ઉપનિષદોની યાદી બનાવવા જઈએ તો કુલ ૧૭૯ ઉપનિષદોના સંદર્ભો નયલતામાં ટાંકેલા છે જે અધ્યેતાવર્ગને બત્રીસીના બીજા ભાગમાં ગ્રંથપ્રારંભપૂર્વે આપેલી નોંધ જોવા દ્વારા ખ્યાલમાં આવી જાય તેમ છે.
- ૨૩મી બત્રીસીની નયલતામાં ઠાલવેલા સાક્ષીપાઠોના મુખ્ય સ્થળરૂપે જોઈએ તો (૧) સેનાપતિ-મોહ જીવતાં સૈન્યાદિ જીતાય તે બાબતમાં (૨) શીલ વિષયક સંદર્ભો (૩) વાદ-પ્રતિવાદના ત્યાગની બાબતમાં (૪) શાસ્ત્ર જ અતીન્દ્રિય પદાર્થના બોધ માટે આશ્રયણીય (૫) બધાંય ભક્તો એક મુખ્ય દેવને આશ્રિત (૬) નામભેદની નિરર્થકતા સંબંધી (૭) મોક્ષ પરંબ્રહ્મ રૂપ હોવાના (૮) અદ્વૈત દેશનાનું તાત્પર્ય જણાવતાં પાઠો (૯) એકાંત ક્ષણિકતાના વિરોધી બૌદ્ધશાસ્ત્ર-પાઠો.. આદિ તથા ૨૪મી બત્રીસીમાં ય પ્રત્યાહાર, ધારણ, ધ્યાન, સમાધિના સ્વરૂપદર્શક અઢળક પાઠો (૧૦) આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમજ્યોતિર્મય હોવાની બાબત વગેરેમાં સ્વપરદર્શનના પ્રચુર શાસ્ત્રપાઠો નયલતા વ્યાખ્યામાં દર્શાવેલા છે તે જોતાં સ્પષ્ટપણે ખ્યાલમાં આવે તેમ છે કે સ્વપરદર્શનશાસ્ત્રના સંદર્ભો ટાંકવામાં ‘નયલતા’વૃત્તિકારશ્રી એકદમ માહીર છે.
- આ ઉપરાંત યોગબિંદુ-અધ્યાત્મતત્વાલોક-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય આદિ સ્વશાસ્ત્રના ય અગણિત સંદર્ભો ટાંક્યા છે. સ્થિરાદિ યોગદષ્ટિના પદાર્થો જેમ યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય રૂપ મૂળ ગ્રન્થમાં મળે તે સ્વાભાવિક જ છે પણ ‘અધ્યાત્મતત્વાલોક’માં ય આ પદાર્થોનો સંગ્રહ કરેલો છે એમ નયલતામાં તારવેલા સંદર્ભો ઉપરથી જાણવા મળે છે. તમામ ગીતાઓ અધ્યાત્મવિષય ઉપર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. વળી, ક્યાંક અષ્ટાંગ યોગ ભિન્ન ક્રમે, ક્યાંક ષષ્ટાંગ યોગ, ક્યાંક

પંચદશાંગ યોગનું પણ પ્રતિપાદન નયલતામાં વિવિધગ્રન્થસંદર્ભપૂર્વક જોવા મળે છે. તેમાંય વિવક્ષાભેદથી ભિન્નસંખ્યાવાળા ભેદો સંભવે છે.... ઈત્યાદિ અનેક વિષયો અનેક સંદર્ભો નયલતા વ્યાખ્યામાં એકી સાથે પ્રાપ્ત થવાથી તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ થઈ શકે છે.

મારો સ્પષ્ટ અનુભવ છે કે તેઓશ્રીની ટીકા વાંચતા જાણે વિષયાંતર થયા વિના અનેક ગ્રન્થોનો એકીસાથે રસાસ્વાદ માણતા હોઈએ એવી અનુભૂતિ થાય છે. ના, અહીં અતિશયોક્તિને જરાય અવકાશ નથી. આવું સર્જન જ આ મહાત્માની પ્રચંડ મેઘાવિતા-બહુશ્રુતતા-પ્રવચનરાગાદિ વિશિષ્ટગુણોનું ઘોતક છે.

- ‘નયલતા’ વૃત્તિકારશ્રીની બીજી એક આનંદદાયક અને સુખેથી બોધ કરાવનારી વિશ્વસનીય પદ્ધતિ એ છે કે જ્યાં જ્યાં પણ ગ્રન્થકારે સ્વદર્શનના કે અન્ય દર્શનના સૂત્ર/શ્લોક આપેલાં છે તે ઠેકાણે તેઓશ્રીએ મૂળ સંદર્ભ પાઠોની ટીકાઓના જ શબ્દો રજૂ કરી દીધાં છે.. દા.ત. યોગદષ્ટિના શ્લોકોમાં આ.હરિભદ્રસૂરિજીની સ્વોપજ ટીકા, પાતંજલ યોગસૂત્રમાં વ્યાસમુનિરચિત ભાષ્ય, ભોજકૃત રાજમાર્તણ્ડ ટીકા, વિજ્ઞાનભિક્ષુરચિત યોગવાર્તિકવૃત્તિ, નાગોજીભટ્ટવૃત્તિ, મણિપ્રભાવૃત્તિ વાયસ્પતિમિશ્રકૃત તત્ત્વવૈશારદી વૃત્તિ આદિ અનેક ટીકાઓને રજૂ કરી દીધી છે. આથી તુલનાત્મક અભ્યાસીને બીજે ક્યાંય જોવા જવાની જરૂર રહેતી નથી.

વારંવાર એક જ વિષયના અનેક સંદર્ભો વાંચવાથી શું ? એવી શંકા વ્યાપક તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારને ન જ થાય. વારંવાર એક વિષયના જુદા-જુદા ગ્રન્થોના સંદર્ભોના વાંચનથી ભણતી વખતે જ અધ્યેતાને અભ્યાસ = વારંવાર પાઠ થઈ જવાથી તેના સંસ્કારો સારા એવા દઢ થાય છે. ૨૪મી બત્રીસીના ૨૭મા શ્લોકની ‘નયલતા’માં (પૃ.૧૬૮૮) સ્વયં વૃત્તિકાર મુનિવરે આવી પુનરુક્તિને દોષ રૂપ ન ગણવા જણાવ્યું છે. આ માટે તેઓએ યજુર્વેદના ઉવ્વટભાષ્યનો સંદર્ભ આપેલો છે-

સંસ્કારોજ્જ્વલનાર્થં હિતજ્વ પથ્યજ્વ પુન:પુનરુપદિશ્યમાનં ન દોષાય ભવતિ । (ય.વે.ઉ.ભા.૧/૨૧)

સંસ્કારોને દઢ-જ્વલંત બનાવવા વારંવાર અપાતો ઉપદેશ હિતકર છે. મંદમતિ માટે તો વિશેષ.

સ્વયં વિશિષ્ટ ન્યાયવેત્તા હોવા છતાં ય નયલતા ટીકામાં પ્રાયઃ નવ્યન્યાયની શૈલી અપનાવી નથી. ક્યાંય એની છાંટ આવી જાય એ જુદી વાત. બાકી તેઓશ્રીએ અધિકતમ સરળ અને વિશદ બોધ થાય એવી રચના કરેલી છે.

અહીં અંતે એટલું જ કહીશ સાકરની મીઠાશ માત્ર વર્ણવવાથી ખબર ન પડે. ચાખવાથી જ એનો સાચો ખ્યાલ આવે. વર્ણન તો યથાશક્તિ કર્યું. હવે ચાખવાનું કાર્ય ભણનારાઓએ જ કરવું રહ્યું.

ઉપસંહાર :- ઉપર ઘણું બધું આ ગ્રન્થ વિષે અને એ દ્વારા ગ્રન્થકાર વિષે કહેવાઈ ગયું છે. ગ્રન્થનો મહિમા જણાવતાં વસ્તુતઃ ગ્રન્થકારની જ પ્રતિભાના દર્શન થાય છે. કહ્યું છે કે - કૃતિઃ (કર્તુઃ) પ્રતિભાં કથયતિ । આ ગ્રન્થના મૂળભૂત રચયિતા મહામહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજનો અને તેઓશ્રીના ગ્રન્થોમાં મુખ્યત્વે જેઓના પદાર્થોની છાંટ દેખાય છે તે યોગદષ્ટિસમુચ્ચય આદિ ગ્રન્થોના રચયિતા સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજીનો જૈનસંઘ ઉપર ઉપકાર તો અત્યંત વર્ણનાતીત છે જ.. કિંતુ વર્તમાનમાં આવા કઠણ વિષયો ઉપર સુંદર, પ્રૌઢ છતાં સરળ, સમતુલિત રીતે વિવેચનવાળી, અને પ્રચુર સંદર્ભપાઠ રૂપ વિશેષતાવાળી જે ‘નયલતા’ ટીકાનું સર્જન કર્યું છે અને તેમાં ય અભ્યાસીઓને

કઠિનતા ન લાગે તે માટે સરળ ગુજરાતી ભાષામાં, સારાંશસભર, સ્પષ્ટ એવા ગાથાર્થ, ટીકાર્થ અને વિશેષાર્થનું જે સંયોજન કરેલું છે એવા ગ્રન્થની રચના કરનાર અને પૂર્વે કહ્યું તેમ જેઓ પહેલાં અનેક ન્યાય-આગમાદિ વિષયના અદ્ભુત ગ્રન્થો રચી ચૂક્યા છે એવા બહુશ્રુત મુનિવર્ય શ્રી યશોવિજય મહારાજનો પણ જૈન સંઘ પરત્વે થઈ રહેલ ઉપકાર શબ્દાતીત છે.. તેઓશ્રીની કૃતિને ન્યાય આપવા મારી પાસે ખરેખર શબ્દો નથી. છતાંય પ્રસ્તાવના લખવાની જવાબદારી સોંપાઈ છે ત્યારે ‘જેવું છે તેવું’ લખવાનો આ યત્કિંચિત્ પ્રયાસ કર્યો છે.

ચાતુર્માસમાં શ્રીસંઘને આરાધના કરાવવાની અને શેષકાળમાં ય કાર્યવિશેષની જવાબદારી તથા અનેક શિષ્યોના સંયમાદિના યોગક્ષેમની જવાબદારી વહન કરવાપૂર્વક તેઓશ્રી આવા ભગીરથ કાર્યો કરી રહ્યા છે. એ જ તેઓશ્રીની વિશિષ્ટ પ્રતિભા, પ્રકૃષ્ટ મેધાવિતા, અંતર્મુખતા પ્રધાન શ્રુતોપાસના, શ્રુતરક્ષા, બહુશ્રુતતા, પ્રવચનચરણ આદિ ગુણોનું ઘોતક છે. તેઓશ્રીએ તાજેતરમાં ‘વિદ્યુત પ્રકાશની સજીવતા અંગે વિચારણા’ પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવા દ્વારા, વિજળીને અચિત્ત (નિર્જીવ) પુરવાર કરવા માંગતા કેટલાંકો વડે જૈનસંઘને-મુખ્યત્વે શ્રમણસંસ્થાને થનાર અનહદ નુકસાનથી અટકાવવામાં નિમિત્ત બનીને અદ્ભુત શાસનસેવા કરી છે.

તેઓશ્રીના ભક્તિયોગના સંવેદનની સરગમ, સંવેદનની ઝલક જેવા ગુજરાતી ગ્રંથો ભાવુકોમાં તથા ‘સંયમીના કાનમાં’, ‘સંયમીના દિલમાં’ ‘સંયમીના રોમરોમમાં’ જેવા ગુજરાતી પુસ્તકો સંયમધરોમાં ખૂબ જ ગ્રાહ્ય બનેલાં છે. તેઓશ્રીના જીવનમાં જ્ઞાનોપાસનાની સાથે તેને ઉપબૃહિત કરનાર તપશ્ચર્યાનો પણ સુભગ સુમેળ છે એ એક નેત્રદીપકસમાન વાત છે. સંયમના તેઓ ખૂબ ખપી છે. નમ્રતા, સરળતા, નિઃસ્પૃહતા આદિ ગુણો તેઓમાં શ્રુતોપાસનાના પરિણમનના ઘોતક છે. આવા ગુણોથી તેઓશ્રી અનેકોમાં શ્રુતજ્ઞાનાદિનો વિનિયોગ કરી રહ્યા છે અને જૈન સંઘમાં, વિશેષતઃ વિદ્વજ્જનોમાં એક આદરણીય સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. તેઓને તો ધન્ય છે, પણ ધન્ય છે તેઓને ઘડનારા ગુરુવર્યોને પણ. ખરેખર સિદ્ધાન્ત મહોદધિ સંયમમૂર્તિ સ્વર્ગીય આચાર્યદેવશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પટ્ટધર વિનેય વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયવિશારદ સ્વ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ, સિદ્ધાંતદિવાકર વર્તમાન ગચ્છાધિપતિ આચાર્યશ્રી જયઘોષસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ અને શાસનપ્રભાવક પંન્યાસપ્રવર વિશ્વકલ્યાણવિજયજી મ. આદિ ગુરુવર્યોની અસીમ કૃપા તેઓને પ્રાપ્ત થઈ છે. તેઓ ખરેખર સમુદાયની શોભા છે, શાસનનું રત્ન છે.

૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલ મહોપાધ્યાય યશોવિજય મહારાજના ગ્રન્થો તેઓશ્રીની હયાતી કરતાં ઉત્તર કાળમાં કદાચ વધુ આદરણીય અને ગ્રાહ્ય બનેલાં છે. અહીં પણ આ ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય તો નવાઈ નહીં. સંસારત્યાગી વર્ગમાંય સ્વાધ્યાયનું પ્રમાણ ઘટવા પામ્યું છે ત્યારે પેલી પંક્તિ યાદ આવે છે- “ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે”... યતુર્વિધ જૈન સંઘ અને તેમાં ય જ્ઞાનયોગના સ્વીકાર રૂપ ચરિત્રનું પાલન કરનાર શ્રમણ-શ્રમણી વર્ગ તો વિશેષ કરીને તેઓના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવા દ્વારા તેઓશ્રીએ અનેક વર્ષોથી લીધેલ આ અથાક પરિશ્રમની સાચી અનુમોદના કરે તે ખૂબ ઈચ્છનીય છે. મુનીશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે રચેલ કલ્યાણકંદલીટીકા-ગુજરાતીવિવરણથી સુશોભિત ષોડશકપ્રકરણ આદિ પ્રાચીન ગ્રન્થોનું વર્તમાન કાળે પણ પઠન-પાઠન શ્રમણ-શ્રમણીવર્ગમાં ઠીક-ઠીક

પ્રમાણમાં થઈ રહ્યું છે. આ પણ એક આનંદનો વિષય છે.

એક મહત્વની વાત... જ્યારે તેઓશ્રી ખૂબ લઘુપર્યાયવાળા હતા, જે વખતે તેઓને સ્વસમુદાયના સાધુવર્ગ સિવાય ખાસ કોઈ જાણતું ન હતું તેવા સમયે “પુત્રના લક્ષણ પારણે” એ ન્યાયે મારા ભવોદધિતારક પૂજ્યપાદ પંન્યાસપ્રવર ગુરુદેવશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજય મ.સાહેબે તેઓશ્રી માટે આગાહી કરેલી કે ‘તેઓ બીજા મીની મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી બનશે.’ અને ખરેખર તેઓ ‘મીની’ યશોવિજય મહારાજ તરીકે ઉભરી આવેલાં સ્વરૂપે દેખાઈ રહ્યા છે.. આશા રાખીએ કે તેઓશ્રી પોતાની સર્જનયાત્રા ચાલુ રાખે અને બીજા મહોપાધ્યાય યશોવિજય મહારાજ બને.

મારા જેવા અલ્પમતિને આ ગ્રન્થરત્નની પ્રસ્તાવના લખવાની તક મળવા દ્વારા આ ગ્રન્થનો યત્કિચિત્ સ્વાધ્યાય થયો તેનો મને ખૂબ આનંદ છે.

પ્રાંતે, સૌ ભવ્યાત્માઓ આ ગ્રન્થના અભ્યાસ દ્વારા કુતર્કના વળગાડથી નિવૃત્તિ પામીને સ્થિરાદિ સદ્ધ્યોગદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વક યોગમાહાત્મ્યથી સર્વકલેશ ક્ષય રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરનારા થાય એ જ અંતરના ય અંતરની અભિલાષા.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્

અષાઠ સુદ-૧, ૨૦૦૩

વરતેજ,

જિ., ભાવનગર

✍ પૂજ્યપાદ પંન્યાસપ્રવર ગુરુદેવશ્રી
ચન્દ્રશેખરવિજય મ.સા.નો શિષ્યાશુ
રત્નવલ્લભવિજય

૨૩ થી ૨૬ બત્રીસીનો ટૂંકસાર

૨૩. કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

૨૨મી બત્રીસીમાં છેલ્લે અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવાની પાવન પ્રેરણા દીપ્રાદષ્ટિવાળા યોગી પુરુષોને કરવામાં આવી હતી. અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉપર વિજય સંપ્રાપ્ત થાય તો શું પરિણામ મળે ? તેનું સવિસ્તાર પ્રતિપાદન ૨૩મી બત્રીસીમાં કરેલ છે. ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે ‘પશુતા’ વગેરે શબ્દોથી ઓળખાવાયેલ અવેદ્યસંવેદ્યપદ મહામિથ્યાત્વનું કારણ છે. તે જીતાય તો કુતર્ક પોતાની જાતે જ ઝડપથી ચાલી જાય, જાણે કે રાજા ઉપર વિજય મળતાં તેની સેના અને જાસુસોનો પરિવાર સ્વતઃ તરત જ રવાના થાય તેમ. (ગા.૧) પ્રશમ, જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને સુનયને કુતર્ક ખતમ કરે છે તથા કુતર્ક હંમેશા મિથ્યા-અભિમાનને વધારે છે. તેથી કુતર્કમાં આગ્રહ રાખવો એ મોક્ષને ઈચ્છનારા સાધકો માટે યોગ્ય નથી. જેમ સતત નડતા અપ્રશસ્ત કષાયથી છૂટવા પ્રશસ્ત કષાય આલંબનરૂપ છે, તે રીતે અહીં સાધકે કુતર્કને/કદાગ્રહને છોડવા શ્રુત, શીલ અને સમાધિનો આગ્રહ રાખવો યુક્તિસંગત છે. (ગા.૨-૩) તપ દ્વારા જેણે આત્માનો ક્યરો ધોઈ નાંખેલ છે તેવા યોગમાર્ગના વિશારદોએ ભાવી યોગીના અત્યંત હિત માટે કહેલ છે કે ગોળ-ગોળ ફરવા છતાં ધાંચીનો બળદ ત્યાં જ હોય છે તેમ વાદ-પ્રતિવાદ કરનારા મુમુક્ષુઓ આત્માદિ તત્ત્વની પ્રકૃષ્ટ જાણકારીને પામી શકતા નથી. માટે તે છોડીને મુમુક્ષુએ યોગસાધનામાં આત્મકલ્યાણના લક્ષે લાગી જવું જોઈએ. (ગા.૪-૫) કાદવને છોડનાર માણસે કાદવમાંથી બનેલ ચીજને પણ છોડવી જોઈએ. તે રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તથા તેમાંથી પ્રગટતી કલ્પના-કાદવતુલ્ય આ બે કુતત્ત્વને કારણે ઉત્પન્ન થતો કુતર્ક/કદાગ્રહ પણ મુમુક્ષુએ છોડવો જોઈએ. (ગા.૬)

કુતર્ક ખોટા = કલ્પિત = અતાત્વિક દૂષણ સમાન છે. તેના કારણે દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની જેમ ખોટા કાલ્પનિક દૂષણો દેખાડીને સામેનાને ખોટા ઠરાવવાનું થાય છે. માટે મુમુક્ષુએ આનાથી દૂર રહેવું. તેમ છતાં કર્મવશ મુમુક્ષુ કુતર્કને કરી બેસે તો સદ્ગુરુ રૂપી મહાવત તેને કરુણાબુદ્ધિથી કુતર્કથી છોડાવે છે. (ગા.૭) નજરે દેખાતા કાગડાના રંગ વિશે કોઈ તર્ક કે વિવાદ થતા નથી. પણ અદૃશ્ય એવા આત્માના વિભિન્ન સ્વભાવને જણાવતા વિવિધ કુતર્કવાદીના કુતર્કોનો અંત નથી. માટે આધ્યાત્મિક માર્ગે અતીન્દ્રિય પદાર્થને વિશે કુતર્ક ત્યાજ્ય છે. (ગા.૮) કુતર્કવાદી ‘સ્વભાવ’નો આધાર લઈ મનફાવતી વસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે. જેમ કે ‘અગ્નિની પાસે રહેલ પાણીનો બાળવાનો સ્વભાવ છે.’ આ વાતને સર્વથા ખોટી પાડી ન શકાય. કારણ કે દુનિયામાં બધી જાતના ઉદાહરણો મળી શકે છે. જેથી પોતાની મનફાવતી ખોટી પણ વાત કુતર્કના જોરથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. જેમ કે બૌદ્ધના યોગાચાર મતવાદી માને છે કે ‘જગતમાં માત્ર જ્ઞાન જ પારમાર્થિક છે. દેખાતી બધી વસ્તુ બ્રાન્તિ જ છે. આકાશમાં દેખાતા બે ચંદ્ર, મૃગજળ, સ્વપ્નના દૃશ્યો આંખથી દેખાવા છતાં અસત્ય છે તે રીતે બાહ્ય તમામ વસ્તુઓ પણ અસત્ય જ છે.’ આવી તેમની સાવ ખોટી વાત પણ તેઓ દૃષ્ટાંતથી સાચી સાબિત કરે છે. માટે કુતર્કથી દૂર જ રહેવું. (ગા.૯-૧૧) લાલ-પીળું રૂપ જેમ અંધ વ્યક્તિનો વિષય નથી, તેમ ધર્મ-અધર્મ, આત્મા-પરમાત્માનું તાત્વિક સ્વરૂપ વગેરે કદાપિ કુતર્કના વિષય બનતા નથી. (ગા.૧૨)

સૂર્યગ્રહણ ક્યાં - ક્યારે - કેટલું થશે ? એ જેમ અગાઉથી જ શાસ્ત્રથી જાણી શકાય છે, તે

રીતે ધર્મ-અધર્મ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થની સિદ્ધિમાં આગમ જ સમર્થ છે. તેવા શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાન, શીલવાન અને યોગવાન હોય તે જ ખરેખર તત્ત્વવેત્તા બની શકે. (ગા.૧૩) ત્રિકાળજ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞો સાંભળનારની ભૂમિકાને જોઈને દેશના આપે છે. તેમાં સામેનાનું હિત કરવાની મુખ્ય બુદ્ધિ સમાન હોવાથી વિવિધ શ્રોતાને આશ્રયીને થતી વિવિધ પ્રકારની દેશના પણ વાસ્તવમાં એક જ કહેવાય. તેથી તેવા વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પણ વાસ્તવમાં કોઈ ભેદ નથી. (ગા.૧૪) પ્રાયઃ સર્વ આસ્તિક દર્શનકારો સર્વજ્ઞને માને છે. સર્વોષ્કૃષ્ટ ગુણસંપન્નત્વ તરીકે અને સર્વદોષરહિતત્વરૂપે તેની ઉપાસના કરે છે. માટે બુદ્ધ, શંકર, જિનેશ્વર વગેરે વિવિધ નામોથી ભલે ને ભગવાનને બોલાવે, સર્વજ્ઞના આંતરિક સ્વરૂપનો કદાચ પૂરેપૂરો નિશ્ચય ન પણ થયો હોય છતાં પણ બધા તાત્પર્યાર્થથી મુખ્ય સર્વજ્ઞને જ પરમ ઉપાસ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. તેમાં કોઈ જ વિવાદ નથી. (ગા.૧૫)

જૈન-જૈનેતર બધાને સામાન્ય રૂપે જ સર્વજ્ઞના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય છે. સંપૂર્ણપણે તો એક સર્વજ્ઞને બીજા સર્વજ્ઞ જ ઓળખી શકે, છદ્મસ્થ જીવ નહિ. (ગા.૧૬) રાગ-દ્વેષ વિના સર્વજ્ઞમાં રહેલા સર્વજ્ઞત્વને ઓધથી સ્વીકારવાની/ઉપાસવાની અપેક્ષાએ બધા મુમુક્ષુ સાધક સર્વજ્ઞના ભક્ત છે. તેટલા અંશે તે સાધકોમાં સમાનતા છે. (ગા.૧૭) રાજાની સેવા કરવા તેના મહેલમાં રહેલા સેવકો અને રાજાજાપાલક બીજા (= દૂરના ગામ-નગરમાં ગયેલા દૂતો વગેરે) બધાને સેવક કહેવાય છે. તે રીતે અલગ અલગ ધર્મમાં રહેલા મુમુક્ષુઓ પણ સર્વજ્ઞના જ સેવક છે. તે બધા યોગીઓ અરિહંત, બુદ્ધ, કપિલ વગેરે નામોથી એક જ પરમાત્માની પરમાર્થથી ઉપાસના કરે છે. (ગા.૧૮) સંસારી દેવો અનેક પ્રકારના છે. જેમ કે લોકપાલ, ક્ષેત્રપાલ, દિક્પાલ વગેરે. તેમની ભક્તિના પ્રકારો પણ અલગ અલગ છે. જ્યારે મુક્ત દેવોની = સર્વજ્ઞ ભગવંતોની ભક્તિ તો એક સરખી જ છે. માટે કહી શકાય કે પરમાર્થથી સર્વજ્ઞમાં કોઈ ભેદભાવ નથી. (ગા.૧૯) જે જીવો સંસારી દેવોને ભજે છે તેઓ તેમના નોકરદેવ વગેરે સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને મુક્ત સર્વજ્ઞ ભગવંતને ભજનારા યોગી પુરુષો કર્મમુક્તિસ્વરૂપ ફળને મેળવે છે. (ગા.૨૦) મોહના કારણે ‘મારું-તારું’ નો ભેદ રહેવાથી પોતાના દેવ પર રાગ અને બીજા દેવ પર દ્વેષ થાય છે. મોહ ન હોય ત્યાં વિવિધ પ્રકારની બાહ્ય ભક્તિ જેમ કે નવાંગી જિનપૂજા, અષ્ટપ્રકારીપૂજા, સત્તરભેદીપૂજા, ૯૯ પ્રકારી પૂજા વગેરે રૂપે વિવિધતા વ્યવહારથી દેખાવા છતાં પરમાર્થથી ઉપશમભાવની જ પ્રધાનતા વણાયેલી હોય છે, આત્મસ્વભાવમાં રમણતા કરવાની જ મુખ્યતા હોય છે. માટે મુક્તાત્માની ભક્તિ પરમાર્થથી એકસરખી જ છે. (ગા.૨૧)

એક જ મંઝીલના મુસાફરોનો માર્ગ એક જ કહેવાય છે. તથા જેમના મંઝીલ-ગંતવ્યસ્થાન અલગ છે તેઓના માર્ગ પણ અલગ કહેવાય છે. તે રીતે ઐશ્વર્ય, આયુષ્ય, રહેઠાણ, રૂપ વગેરેની વિવિધતા જેમાં દેખાય છે તે વિવિધ દેવોના પરિવારમાં ઉત્પન્ન થવાના ઉપાયો પણ અલગ-અલગ છે- એમ માની શકાય છે. (ગા.૨૨) ત્યાર બાદ ગ્રંથકારશ્રી બોધના ત્રણ ભેદ બતાવે છે. (૧) બુદ્ધિ, (૨) જ્ઞાન અને (૩) અસંમોહ. દા.ત. અભણ-ગમાર માણસને રત્નનું દર્શન થાય તે ઈન્દ્રિયવિષયાધારિત બુદ્ધિ. તે રત્નની પરીક્ષા વગેરે દ્વારા તેનો નિશ્ચય થાય તો સાચું જ્ઞાન થાય. તેને મેળવવાની ઈચ્છા થાય તથા સાચી સમજણ અને સાચા પુરુષાર્થથી તે રત્નની પ્રાપ્તિ થાય તો અસંમોહ. પ્રસ્તુતમાં આશય એ છે કે રત્નદર્શન જેમ ઈન્દ્રિયપ્રવૃત્તિપ્રધાન છે તેમ બુદ્ધિ પણ તેવી જ છે. રત્નશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા મુજબ રત્નની કિંમત, પ્રભાવ વગેરેનો નિશ્ચય થાય તેવો બીજોબોધ = જ્ઞાનબોધ સમજવો. તથા

રત્નપ્રાપ્તિતુલ્ય અસંમોહ બોધ સમજવો. બુદ્ધિપૂર્વક થતો ધર્મ પુરુષાર્થ 'નાનો બાળક રત્ન લે' તેના જેવો જાણવો. જ્ઞાનપૂર્વકનો પુરુષાર્થ સમજપૂર્વક કાચના ટુકડા છોડી રત્નોને લેવા જેવો છે. અને નજીકના કાળમાં થનાર બજારની તેજીને ધ્યાનમાં રાખીને રત્નનો વેપારી સાનુબંધ રત્નના લાભ વગેરે લક્ષમાં રાખી રત્નપ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરે તેના જેવો અસંમોહ બોધપૂર્વક થતો આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ જાણવો. (ગા.૨૩)

જેમાં અનુષ્ઠાન પ્રત્યે આદર હોય, આરાધના કરવામાં પ્રીતિ હોય, આરાધના કરતાં અધવચ્ચે વિઘ્ન ન આવે, આરાધના કર્યા બાદ બાહ્ય-અભ્યંતર સંપત્તિ મળે, અનુષ્ઠાનની વિધિ વગેરેમાં જિજ્ઞાસા જાગે અને અનુષ્ઠાનના જાણકારની સેવામાં ઉત્સાહ જાગે -આ સદ્અનુષ્ઠાનના લક્ષણ છે. આદર ન હોય તો તે અનુષ્ઠાન દ્રવ્યસ્વરૂપ બની જાય. અને તે અનુષ્ઠાનના નિષ્ણાત પ્રત્યે દ્વેષ હોય તો તે અપ્રધાન દ્રવ્યસદનુષ્ઠાન બની જાય. (ગા.૨૪) વિવેક વિના પોતાની કલ્પના અને બુદ્ધિથી કરાતું અનુષ્ઠાન સંસારનું કારણ બને છે. અને આત્મશુદ્ધિના લક્ષથી, શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વિવેકદૃષ્ટિથી કરાતું અનુષ્ઠાન મોક્ષ માટે થાય છે. (ગા.૨૫) જ્ઞાનપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન સ્વર્ગનું આંતરું પાડીને મોક્ષને આપે છે. પરંતુ અસંમોહ = તત્ત્વસંવેદનવાળું જ્ઞાન આંતરા વિના શીઘ્ર મોક્ષને આપે છે. સમુદ્રના કાંઠે જનારા માણસોમાં કોઈક કાંઠાથી નજીક હોય, કોઈક દૂર હોય પણ તમામનો કાંઠે જવાનો માર્ગ એક જ છે તેમ સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા વગેરે જુદા-જુદા શબ્દો દ્વારા જણાવાતો મોક્ષ પણ પરમાર્થથી એક જ છે. મોક્ષ એક હોવાથી મોક્ષમાર્ગ પણ એક જ છે. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં પણ કહેલ છે કે 'યોગીઓનો મોક્ષમાર્ગ પણ એક જ છે - શમ માર્ગમાં પરાયણ થવું.' માટે અમુક જ આરાધનાથી મોક્ષ થાય એવો વિવાદ કરનારને પરમાર્થથી બુદ્ધિમાન ન કહી શકાય. (ગા.૨૬)

કપિલ મહર્ષિનો શ્રોતાવર્ગ મહદંશે બ્રાહ્મણપ્રધાન હતો. બ્રાહ્મણો સ્વભાવથી પાપભીરુ હોવાની સાથે મોતભીરુ પણ હોય. તેથી તેમને કપિલે 'તું તો અમર આત્મા છે' એવો ઉપદેશ આપ્યો. જ્યારે ગૌતમબુદ્ધના શ્રોતાવર્ગમાં મુખ્યત્વે ક્ષત્રિયો હતા. માટે રાજ્ય-ભોગસુખ વગેરેમાં આસક્ત અને ઉન્માર્ગ તરફ ખેંચાતા ક્ષત્રિયોને અટકાવવા ગૌતમબુદ્ધે કહેલ છે કે 'આ વિષયસુખો ક્ષણિક-નાશવંત છે.' આમ સર્વજની વાણીમાં વૈવિધ્ય શિષ્યની ભૂમિકાને લીધે હોય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ સર્વજોમાં અને તેમની દેશનામાં ભેદ = તફાવત નથી. (ગા.૨૭)

જો દેશના શ્રોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે અપાય તો તેનાથી શ્રોતાને ચોક્કસ લાભ થાય. તીર્થંકર ભગવંતોને, પૂર્વે ત્રીજા ભવમાં ભાવેલ કરુણા-ભાવનાથી બંધાયેલ, તીર્થંકરનામકર્મ પરોપકારમાં અમોઘ નિમિત્ત છે. તેથી તીર્થંકરની એક જ દેશના વિવિધ શ્રોતાને પોતાની યોગ્યતા મુજબ પરિણમે છે. પણ તેના લીધે તીર્થંકર સર્વજ ભગવંતમાં વિલક્ષણતા સિદ્ધ થઈ ન શકે. અર્થાત્ સર્વજત્વની અપેક્ષાએ તીર્થંકર પણ બીજા સર્વજની સમાન જ છે. (ગા.૨૮) અથવા કલિકાલના કારણે કપિલ વગેરે મહર્ષિઓની દેશના વિવિધ પ્રકારની થઈ ગઈ છે. પણ તે દેશનાનું મૂળ તો પરમાર્થથી સર્વજની જ દેશના છે. તે કારણે તે નયદેશના વિવિધ પ્રકારની બની હોવા છતાં પણ તે ધર્મદેશના અપ્રમાણભૂત ન કહેવાય. તેને અપ્રમાણભૂત કહેવા દ્વારા સર્વજની અવજ્ઞા કરવી તે અત્યંત નુકસાનકારક છે. (ગા.૨૯)

સર્વજના વચનને અનુસરીને જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તેના વચનમાં વિવાદ ઉભો કરનારા તર્ક-કુતર્કપ્રધાન વચનોમાં આસ્થા ન રાખવી. કારણ કે ભર્તૃહરિએ પણ વાક્યપદીય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે એક વિદ્વાન જે વાતને પોતાની બુદ્ધિ-તર્ક-ઉદાહરણો દ્વારા સાચી સાબિત કરે તે વાતને બીજો

વિદ્વાન તર્ક-ઉદાહરણો દ્વારા બીજી જ રીતે સિદ્ધ કરી દેખાડે છે. (ગા.૩૦) જો અતીન્દ્રિય પદાર્થનું સ્વરૂપ માત્ર તર્કથી જાણી શકાતું હોત તો અત્યાર સુધીના દીર્ઘ કાળમાં જબ્બર તાર્કિકશિરોમણિ પુરુષો થઈ ગયા. તેમણે તે અતીન્દ્રિય પદાર્થનો નિર્ણય પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા સચોટ રીતે કરી લીધો હોત. પણ તેવું ન બનવાથી સિદ્ધ થાય છે કે અતીન્દ્રિય પદાર્થનો અભ્રાન્ત નિર્ણય સર્વજ્ઞવચનથી જ થઈ શકે. (ગા.૩૧) માટે આગમમાં નજર કરતા સાધકે કુતર્કનો આગ્રહ છોડવો જોઈએ. તો જ ક્રિયાત્મક ધર્મ અને ક્ષાયોપશમિક ધર્મોની પ્રાપ્તિ થાય. ત્યાર પછી ક્ષાયિક કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ મોક્ષમાર્ગમાં બાધક એવા કુતર્કને સૌપ્રથમ છોડવાની મુમુક્ષુઓને સોનેરી શિખામણ આપીને ૨૩મી બત્રીસી ગ્રંથકારશ્રીએ પૂર્ણ કરેલ છે. (ગા.૩૨)

૨૪. સદૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

૨૪મી બત્રીસીમાં યોગની છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ મહોપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલ છે. છેલ્લી ચાર યોગદૃષ્ટિઓ ગ્રંથિભેદ થયા પછી મળે છે. પૂર્વની ચાર દૃષ્ટિઓ ગ્રંથિભેદ થયા પહેલાં ચરમાવર્તમાં મળે છે. માટે ગ્રંથકારશ્રીએ પ્રારંભમાં જ જણાવેલ છે કે પાંચમી સ્થિરાદૃષ્ટિ ગ્રંથિભેદ કરીને સમ્યગ્દર્શન મેળવનારા જીવોને જ હોય છે. ક્ષાયોપશમની અપેક્ષાએ તે જીવોના બોધમાં કદાચ તરતમતા હોઈ શકે પરંતુ આત્માદિ તત્ત્વનો બોધ મૂળમાંથી સંપૂર્ણતયા ઉચ્છેદ ન પામે. અહીં જીવને ‘પ્રત્યાહાર’ નામનું યોગનું પાંચમું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીંથી ભ્રમ નામનો દોષ રવાના થાય છે અને સૂક્ષ્મ બોધ નામનો ગુણ પ્રગટે છે. (ગા.૧) માટેલા સાંઢ જેવી બળવાન થઈને બાહ્ય વિષયોમાં સતત ભટકતી એવી ઈન્દ્રિયો બહિર્મુખતા છોડીને પોતાના સ્વરૂપને સન્મુખ બને તેવી ચિત્તનિરોધસ્વરૂપ અવસ્થા પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. સામે પડેલી ખુલ્લી, દૂધથી ભરેલી, તપેલીમાં મોઢું નાખવાથી માથે પડેલ લાકડીના મારને અનેકવાર અનુભવી ચૂકેલી બિલાડી દૂધમાં મોઢું નાખવાનું છોડી દે છે તે રીતે અસાર વિષયોના તેવા સ્વભાવથી ભાવિત થયેલી જીવની ઈન્દ્રિયો વિષયોથી અટકી જાય છે. આ જ પ્રત્યાહારનું ફળ છે. (ગા.૨) ગ્રંથિભેદથી બળવાન વિવેકદૃષ્ટિને મેળવનાર આવા જીવોને ભોગસુખાદિ પ્રવૃત્તિ લજ્જાસ્પદ લાગે છે, પછી તે ભોગપ્રવૃત્તિ ચક્રવર્તીની કે દેવની ભલે ને હોય. (ગા.૩) ‘સકલ જગત તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્રસમાન તે કહીએ જ્ઞાની-દશા, બાકી વાચા જ્ઞાન’ આ ઉક્તિ મુજબ સ્થિરાદૃષ્ટિમાં જ્ઞાનસ્વભાવસ્વરૂપ આત્મા જ આદરણીય લાગે છે. બીજું બધું જ અસારભૂત લાગે છે. (ગા.૪)

બેડી લોખંડની હોય કે સોનાની પણ અંતે તો બંધન જ છે. તેમ પુણ્ય અને પાપ બન્ને સંસારમાં બાંધનારા બંધન જ છે. આવી પારદર્શક માન્યતા સ્થિરાદૃષ્ટિના જીવની પાસે હોય છે. ‘કર્મજનિત સુખ તે દુઃખરૂપ, સુખ તે આતમજાંખ’ - આ છે નિર્મળ સમકિતીના ઉદ્ગાર ! (ગા.૫) ‘આગ ચંદનમાંથી ઉત્પન્ન થાય કે કોલસામાંથી પણ તે બાળવાનું જ કામ કરે. તે રીતે ધર્મથી પણ ઉત્પન્ન થતા ભોગસુખ પ્રાયઃ નુકસાનકારી જ થાય છે’ - આવું માનીને સ્થિરાદૃષ્ટિમાં રહેલ જીવ ઈન્દ્રિયોમાં આસક્ત થતો નથી. (ગા.૬) ભોગના સંસ્કાર ભોગેચ્છાના દમનથી કે શમનથી રવાના થતા નથી પણ વિષયોની તુચ્છતા-અસારતાના વિચારથી ભાવિત થવાથી થાય છે. આ છે ભોગતૃષ્ણાનું દહન. આ રીતે અલૌક્ય વગેરે ગુણો પ્રગટે છે. શાર્દૂર્ગધરપદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં કહેલ છે કે ‘લોલતાનો અભાવ, ક્રોમળતા, શરીરમાં સુગંધ, મળ-મૂત્રની અલ્પતા, શરીરની કાંતિ, મુખ ઉપર પ્રસન્નતા, અવાજની સૌમ્યતા વગેરે યોગની પ્રવૃત્તિના પ્રાથમિક ચિહ્નો છે.’ તે ઉપરાંત પણ અનેક વિશેષતા આવા જીવોમાં પ્રગટે છે. તેમનામાં

સ્વાભાવિક રીતે ઊંચી કક્ષાના ગુણો પ્રગટે છે - ખીલે છે - વિકસે છે - દઢ બને છે અને પરલોકમાં પણ સાથે આવે છે. (ગા.૭)

છઠ્ઠી કાન્તાદૃષ્ટિમાં રહેલા જીવને ધારણા નામનું યોગનું છઠ્ઠું અંગ મળે છે. અહીંથી અન્યમુદ્ધ નામનો દોષ રવાના થાય છે. મીમાંસા નામનો ગુણ પ્રગટે છે. તેમની પાસે આત્મબળ ઘણું હોય છે. શુભ અધ્યવસાયોની સ્થિરતા પણ લાંબી હોય છે. આવા યોગીના મનમાંથી દ્વેષ-વાસના-સ્વાર્થ જેવા ભાવો ઓગળી જવાથી લાંબો સમય તેમની પ્રશસ્ત ધારણા ટકે છે. ધારણા એટલે ચિત્તને એક સ્થાનમાં બાંધી રાખવું. આની અસર શરીર પર પણ થાય છે. જેમ કે મુખાકૃતિની સૌમ્યતા, શરીરની કાંતિ વગેરે વિકસે છે. આથી તે યોગી સ્વાભાવિક રીતે લોકોને પ્રિય લાગે છે. આ યોગીઓ પાસે આક્ષેપક જ્ઞાન હોય છે. વિવિધ પ્રવૃત્તિ વખતે પણ તેમનું મન શ્રુતધર્મમાં જ હોય છે. તેથી કર્મજન્ય ભોગસુખ તેમના માટે ભવભ્રમણનું કારણ બનતા નથી. આવા યોગીની વિશેષતા બતાવતા શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે આવા યોગી આસક્તિ વિના, કેવળ કર્મોદયથી ખેંચાઈને આવેલા ભોગસુખોને કેવળ અસંગભાવે ભોગવે છે. માટે નવા કર્મને તેઓ બાંધતા નથી. રણમાં મૃગજળને જોવા છતાં તેમાં મૂંઝાયા વગર પસાર થતા હોશિયાર મુસાફર જેવા આ યોગીઓ ચક્રવર્તીના કે ઈન્દ્રના ભોગસુખને પણ મૃગજળ તુલ્ય માનતા હોય છે. મૃગજળમાં સત્યજળની કલ્પના મુસાફરને ઉભો રાખી દે છે તે રીતે ભોગમાં મૂઢ જીવો મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધતા અટકી જાય છે. પરંતુ કાન્તાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓ આ રીતે મૂઢ બનતા નથી. પરંતુ અસ્ખલિતપણે મોક્ષમાર્ગે આગળ વધે છે. (ગા.૮ થી ૧૪)

નાનકડા દીવાને વાયુ બૂઝવી નાંખે છે પરંતુ ભયંકર દાવાનળને તો તે જ વાયુ સહાય કરે છે. તેમ કાન્તાદૃષ્ટિમાં ભોગશક્તિ ધર્મશક્તિ કરતાં નિર્બળ બની હોવાથી ભોગશક્તિ તેઓની ધર્મશક્તિને ખતમ કરી શકતી નથી પણ તેને સહાયક બને છે. સ્થિરાદૃષ્ટિના જીવ માટે ભોગસુખો પ્રમાદમાં સહકારી બની શકે છે. પરંતુ કાન્તાદૃષ્ટિમાં સમ્યક્ જ્ઞાનનો અત્યંત ઉત્કર્ષ થવાથી તે ભોગસુખો પ્રમાદમાં સહકારી બનતા નથી. કાન્તાદૃષ્ટિના જીવો સંસારમાં રહેલા હોય તો પણ તેઓની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કામદેવ શ્રાવક વગેરેની જેમ કર્મનિર્જરા કરાવનારી હોય છે. આવા જીવોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ ઝળહળતો હોય છે. માટે અવિચારિતપણું-મૂઢતા-અસમજસપણાને અહીં અવકાશ જ નથી. (ગા.૧૫-૧૬)

સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિ ધ્યાનના કારણે અત્યંત રોચક-પ્રિય બને છે. અહીં જીવમાં તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામનો ગુણ પ્રગટે છે અને રોગ નામનો દોષ જાય છે. આ દૃષ્ટિ સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવનારી છે. આ યોગીઓને થતો શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યપ્રકાશ સામાન હોય છે. ધ્યાનનું બળ, જ્ઞાનની પારદર્શકતા અને આત્મવિશુદ્ધિના બળથી આત્મતત્ત્વનું અસંગપણું-સ્થૈર્ય-પ્રૌઢ્ય વગેરે અહીં વધુ વિશદ સ્વરૂપે જણાય છે. (ગા.૧૭) ધારણાના વિષયમાં મનના ઉપયોગની અત્યંત એકતાનતા એટલે ધ્યાન. તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વાધીન તાત્ત્વિક સુખ પ્રવર્તે છે. કારણ કે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય જેવા શ્લેષાંબર ગ્રંથોમાં, ઈષ્ટોપદેશ જેવા દિગંબર ગ્રંથોમાં, ઉદાન વગેરે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં, ભાગવત જેવા વૈદિક શાસ્ત્રોમાં, કવિતામૃતકૂપ જેવા કાવ્યોમાં એક સરખી વાત કહેલ છે કે બધી જ પરાધીન ચીજ દુઃખરૂપ છે અને જે સ્વાધીન છે તે બધું પરમાર્થથી સુખ છે. (ગા.૧૮-૧૯) જેમ વાદળા વિનાના આકાશમાં ચંદ્રપ્રકાશ કાયમ ફેલાયેલો જ રહે છે તેમ તત્ત્વબોધ નિર્મળ હોય તો મહાત્માઓને સદા માટે ધ્યાન જ ચાલુ રહે છે. વિહાર વગેરે ક્રિયા ધ્યાનબાધક બનતી નથી. (ગા.૨૦)

સતત શાસ્ત્રવચનને યાદ કરીને દીર્ઘ સમય સુધી આરાધના કરવાથી પડેલા પ્રબળ સંસ્કારના કારણે તે-તે શાસ્ત્રવચનને યાદ કર્યા વિના જ સહજભાવે સ્વભૂમિકાયોગ્ય આરાધના પ્રભાદષ્ટિવાળા યોગીઓ કરે છે. આવી આરાધનાના એકસરખા ધારાબદ્ધ પરિણામો તેમને પ્રગટ થયા કરે છે. તેને જ અસંગ અનુષ્ઠાન કે સત્પ્રવૃત્તિ પદ કહેવાય. આ અસંગ અનુષ્ઠાનને સાંખ્યો પ્રશાંતવાહિતા નામથી, બૌદ્ધો વિસભાગપરિક્ષય નામથી, શૈવ દર્શનીઓ શિવવર્ત્મ નામથી અને મહાવ્રતિકો ધ્રુવાધ્વા નામથી બોલાવે છે. (ગા.૨૧-૨૨)

પાતંજલ દર્શનની પ્રક્રિયાને લક્ષમાં રાખીને પ્રશાંતવાહિતા (અસંગ અનુષ્ઠાન સ્થાનીય) સારી રીતે ઓળખાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રીમદ્જી યોગસૂત્રના આધારે જણાવે છે કે સર્વાર્થતા = ચિત્તનો વિક્ષેપ. તે ન હોય તો જે એકાગ્રતા પ્રગટે તેને સમાધિપરિણામ કહેવાય. નિરોધજન્ય શુભ સંસ્કારનો આવિર્ભાવ અને વ્યુત્થાનજન્ય અશુભ સંસ્કારનો તિરોભાવ એટલે વૃત્તિનિરોધપરિણામ. અતીતકાળના પ્રત્યયો = શાંત પ્રત્યયો. અને વર્તમાનમાં સ્ફૂરેલા પ્રત્યયો = ઉદિત પ્રત્યયો. એકાગ્રતા પરિણામ એટલે તુલ્ય શાંત-ઉદિત પ્રત્યયવાળી અવસ્થા. પ્રભાદષ્ટિના યોગી આ ત્રણ પરિણામને સાધે છે. માટે આ દષ્ટિ સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવનારી કહેવાયેલ છે. કારણ કે આનાથી પરિપૂર્ણ પ્રશાંતવાહિતા પ્રગટે છે. (ગા.૨૩-૨૪-૨૫)

આઠમી પરાદષ્ટિમાં સમાધિ નામનું યોગનું આઠમું અંગ મળે છે. આસંગ નામનો દોષ અહીં નથી રહેતો અને તત્ત્વપ્રવૃત્તિ નામનો ગુણ પ્રગટે છે. આવા યોગીના આત્મામાં સર્વપ્રકારે વિશુદ્ધિ પ્રગટેલી હોય છે. અને તેમનું મન નિર્વિકલ્પ હોય છે. આ દષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ હોય છે. (ગા.૨૭) 'હું જાણું છું, હું વિચારું છું' આ બધા જ્ઞાનના આકારો = પ્રત્યયાકારો કહેવાય. 'હું ધ્યાન કરું છું' આને ધ્યાનાકાર કહેવાય. આ બન્ને રવાના થાય તેવી ઉચ્ચતમ આત્મદેશને સમાધિ કહેવાય. અથવા ધ્યાતા-ધ્યેય-ધ્યાનનું જ્યાં સંકલન હોય તેને ધ્યાન કહેવાય. અને તે ધ્યાનમાંથી તેવું સંકલન/પ્રતિભાસ નીકળી જાય અને અભેદભાવે ધ્યેયસ્વરૂપ જ માત્ર અનુભવાય તો તેને સમાધિ કહેવાય. (ગા.૨૭)

ભોજન ભૂખ્યા માણસને જરૂરી છે. તૃપ્ત જીવને ભોજન ક્રિયાની આવશ્યકતા હોતી નથી. તે રીતે પરાદષ્ટિવાળા જીવોને અતિચારો જ નથી લાગતા. માટે તેમને પ્રતિક્રમણ વગેરે ચારિત્રાચાર, વાયના-પૃચ્છનાદિ જ્ઞાનાચાર અને સાધર્મિકવાત્સલ્ય વગેરે દર્શનાચાર વગેરે હોતા નથી. આ યોગીઓની ભિક્ષાટન વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ સામાન્ય જીવ કરતા નિર્જરાની અપેક્ષાએ વિલક્ષણ હોય છે. જેમ નજર નજરમાં ફરક હોય છે તેમ ક્રિયા ક્રિયામાં પણ ફરક હોય છે. રત્નના વેપારથી જેમ રત્નનો જાણકાર કૃતાર્થ થાય છે તેમ અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકે ધર્મસંન્યાસનો વિનિયોગ કરવાથી આ યોગીઓ કૃતાર્થ થાય છે. ઉત્સુકતા નિવૃત્ત થવાથી આ યોગીઓ સર્વ લબ્ધિઓના ફળને મેળવી છેવટે કેવળજ્ઞાનને સંપ્રાપ્ત કરે છે. પછી પોતાના પુણ્ય અને જીવની યોગ્યતા પ્રમાણે જીવો ઉપર ઉપકાર કરીને યોગનો છેડો = શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગનિરોધ દ્વારા અઘાતિ કર્મની નિર્જરા કરીને લોકાંતે પરમાનંદમાં મગ્ન બને છે. (ગા.૨૮-૩૨)

- આવું કહીને ૨૪મી બત્રીસી ગ્રંથકારશ્રીએ પૂર્ણ કરેલ છે.

૨૫. ક્લેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

મોક્ષમાં જવાની પ્રબળ ઈચ્છા હોવા છતાં પણ જીવને મોક્ષે જવામાં જે તત્ત્વ નડતરરૂપ થાય

છે તેને કોઈ કર્મ કહે છે, કોઈ અવિદ્યા કહે છે, કોઈ અદૃષ્ટ કહે છે, કોઈ પાશ કહે છે. નામ ગમે તે હોય પણ તે તત્ત્વ જીવને સંસારમાં ક્લેશ-સંકલેશ પેદા કરાવે છે એટલું તો નિશ્ચિત જ છે. તેથી ગ્રંથકારશ્રી તેને 'ક્લેશ' નામથી જ જણાવવાનું યોગ્ય જાણી તેના ઉચ્છેદનો હેતુ શું છે ? એ અંગે વિવિધ દર્શનોમાં પ્રવર્તતી જુદી-જુદી માન્યતા જણાવી તેની સમીક્ષા ૨૫મી બત્રીસીમાં કરે છે. પ્રારંભમાં જ જૈન સિદ્ધાન્ત જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે 'સમ્યુક જ્ઞાન અને સદ્અનુષ્ઠાન = ક્રિયા કર્મરૂપી ક્લેશને દૂર કરવાનો સચોટ ઉપાય છે' જેમ જંગલમાં બે મુસાફરમાં એક આંધળો અને બીજો લંગડો હોય અને અચાનક જંગલમાં આગ લાગે તો તેમાંથી બચવા બન્ને પરસ્પર સહયોગ આપીને, એક થઈને-સંપીને કામ કરે છે. લંગડા છતાં દેખતા એવા બીજા મુસાફરને આંધળો માણસ પોતાને ખભે બેસાડે છે. અને તેના કહેવા પ્રમાણે ચાલતા ચાલતા બન્ને આગથી બચીને નગરમાં પહોંચે છે. આમ સંમીલિત જ્ઞાન અને ક્રિયા, કર્મ-દાવાનળથી છૂટવા અને મોક્ષ-નગરમાં પહોંચવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. (ગા.૧)

બૌદ્ધમતે 'ક્યાંય પણ આત્મા નથી' આવી પ્રતીતિરૂપ નૈરાત્મ્યદર્શન ક્લેશનાશક તરીકે માન્ય કરવામાં આવે છે. આત્મા હોય તો 'હું અને મારું' એવો ભાવ જાગે. તેનાથી બચવા માટે નૈરાત્મ્યદર્શન ભાવ અમૃત છે - એમ બૌદ્ધ માને છે. આત્મદર્શન થાય તો પોતાના સુખની અને પરલોકની ચિંતા, મૂર્ચ્છા, તૃષ્ણા વગેરે થાય. આ વિકૃતિ નૈરાત્મ્યદર્શનમાં નથી. બીજ જ ન હોય તો અંકુરો ક્યાંથી હોય ! આત્મદર્શન જ મમતા-આસક્તિનું કારણ છે. તથા દેવલોક, અપ્સરા વગેરેની ઈચ્છાનું કારણ છે. તેનાથી પુનર્જન્મની પરંપરા વધે છે. આમ આત્મદર્શન વૈરાગ્યવિરોધી, મોક્ષવિરોધી અને સંસારકારણ છે - આવું બૌદ્ધો માને છે. પણ ગ્રંથકારશ્રી તેની સમીક્ષા કરતાં જણાવે છે કે તે બરાબર નથી. કારણ કે - (ગા.૨-૫)

બૌદ્ધમતસંમત નૈરાત્મ્ય એટલે (૧) આત્માનો અભાવ કે (૨) ક્ષણિક આત્મા ? આમ બે વિકલ્પ ઉભા થાય છે. જો આત્મા હોય જ નહિ તો વિપશ્યના, પંચશીલ વગેરેની પ્રરૂપણા થઈ નહિ શકે કારણ કે આત્મા વિના મુક્તિ કોની ? આત્મા જ ન હોય તો અષ્ટાંગ યોગની સાધના પણ કોણ કરે ? જેમ કુંવારી શીલવતી કન્યાને 'મને પુત્ર થયો' એવું તાત્ત્વિક જ્ઞાન સંભવિત નથી, તે રીતે આત્મા જ ન હોય તો નૈરાત્મ્ય સ્વરૂપ વિકલ્પ પણ થઈ શકે નહિ. માટે 'મારે આજીવન મૌન છે' એવું બોલનાર માણસની જેમ 'આત્મા નથી' આવું બોલનારની વાત હાસ્યાસ્પદ બને છે.

શૂન્યવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધના મતનું નિરાકરણ કર્યા બાદ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનના મતની પણ ગ્રંથકારશ્રીએ સમીક્ષા કરેલ છે. આ દુનિયામાં કોઈ પણ પદાર્થ વાસ્તવમાં હાજર નથી પરંતુ તે જ્ઞાનનો જ કેવળ આકાર છે આવી યોગાચારની દલીલ ઉપર પોતાની તર્કની કાતર ફેરવતા મહોપાધ્યાયશ્રી કહે છે કે જેમ જ્ઞાન વાસ્તવિક છે તેમ જ્ઞાનથી ભિન્ન આત્મા અને બાહ્ય જગત પણ વાસ્તવિક પદાર્થ છે. (ગા.૬-૭)

નૈરાત્મ્ય = ક્ષણિક આત્મા. આત્મા ક્ષણભંગુર હોવાથી ન હોવા બરાબર છે - આવો બીજો વિકલ્પ પણ ગ્રંથકારશ્રીની દૃષ્ટિએ બરાબર નથી. 'દયા-દાન કરનાર આત્મા ભવાંતરમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે તથા હિંસાદિ કરનાર નારક રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે' આ પ્રમાણે બૌદ્ધના ત્રિપિટકોમાં બતાવેલી વાત સંગત ત્યારે જ થાય જો આત્માને સર્વથા ક્ષણિક ન માનીએ. આ રીતે બીજો વિકલ્પ

પણ બરાબર નથી. (૧) જો દયા-દાન વગેરે કરનાર આત્મક્ષણ કે તેનો સ્વભાવ બીજી ક્ષણે જ સર્વથા રવાના થતો હોય તો તે આત્મા દેવાત્મા રૂપે ઉત્પન્ન થશે નહિ અને (૨) જો દાન-દયાદિ પુણ્યકર્મ કરનાર આત્મક્ષણનો સ્વભાવ દેવાત્મક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાનો હોય પણ સ્વનાશોત્પાદક સ્વભાવ ન હોય - એવું માનીએ તો તે આત્મક્ષણનો દ્વિતીયક્ષણે નાશ નહિ થઈ શકે. આમ બૌદ્ધોને બન્ને મતમાં સમસ્યા ઉભી થશે. (ગા.૮-૯)

‘જે મેં પૂર્વે અનુભવ કર્યો હતો તે જ હું અત્યારે સ્મરણ કરું છું’ આવી પ્રતીતિ = પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણ આત્માને ક્ષણિક માનવામાં સંગત ન થાય. ‘ભીમ ખાય અને શકુનિને શક્તિ મળે’ એવી નાદિરશાહી કોઈને માન્ય નથી. પરંતુ ‘જે કરે તે જ તેનું ફળ મેળવે’ આવો નિયમ સર્વથા ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતમાં સંગત બનતો નથી. માટે કાલ્પનિક આત્મસંતાન અને એકાંતક્ષણિકવાદ અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે. (ગા.૧૦) ઉપપ્લવ = વિસભાગસંતતિ = રાગાદિ પ્રવાહ અને વિસભાગપરિક્ષય = રાગાદિ ક્લેશનો ક્ષય. રાગાદિનું કારણ અનાદિકાલીન મોહના સંસ્કાર છે. મોહ મૂળમાંથી રવાના થાય એટલે ઉપપ્લવનો વિચ્છેદ થાય. પ્રસ્તુતમાં બૌદ્ધ લોકો દલીલ કરે છે કે ‘આત્માને નિત્ય માનો તો રાગાદિ ક્લેશ થાય. અનિત્ય આત્મામાં રાગાદિ ક્લેશ ન થાય.’ પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે રાગાદિ થવાનું કારણ આત્મદર્શન કે નિત્યઆત્મદર્શન નથી. પરંતુ પોતાનો મોહ = મૂઢદશા છે. મૂઢતા રવાના થાય તો ધ્રુવઆત્મદર્શન થવા છતાં પણ રાગાદિ ઉપપ્લવ થવાની શક્યતા નથી. આથી રાગાદિ ન થવા દેવા માટે મૂઢદશાનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે; નહિ કે નિત્ય આત્માનો ત્યાગ કરવાની. ‘દુઃખે પેટ અને ફૂટે માથું’ આવી નીતિ પંડિતને શોભે નહિ - આવું જણાવીને ગ્રંથકારશ્રીએ ક્લેશઉચ્છેદના ઉપાય અંગે બૌદ્ધ દર્શનના નૈરાત્મ્યવાદનું નિરાકરણ કરેલ છે. મહોપાધ્યાયજી મહારાજે ૨ થી ૧૧ શ્લોક સુધીમાં બૌદ્ધદર્શનની માન્યતાનું પ્રતિપાદન અને નિરાકરણ કરેલ છે. (ગા.૧૦-૧૧)

પાતંજલ દર્શન પ્રમાણે ઉપપ્લવ વિનાની વિવેકખ્યાતિ ક્લેશોનો ઉચ્છેદ કરે છે. મિથ્યા અભિમાન વિનાની અંતર્મુખ બુદ્ધિમાં પુરુષપ્રતિબિંબની સંક્રાંતિને વિવેકખ્યાતિ કહેવાય. તેની સળંગ ધારા ટકે તો ઉપપ્લવ વિનાની વિવેકખ્યાતિ જાણવી. આ વિવેકખ્યાતિના સાત પ્રકાર છે. ચાર પ્રકારની કાર્યવિમુક્તિ અને ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવિમુક્તિ. કાર્યવિમુક્તિ પ્રયત્નસાધ્ય છે અને ચિત્તવિમુક્તિ પ્રયત્ન વિના પ્રગટે છે. આવું વાયસ્પતિમિશ્ર તત્ત્વવૈશારદીમાં જણાવે છે. (ગા.૧૨-૧૩)

વિવેકખ્યાતિના બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે. અવિદ્યા ચાર સ્વરૂપે હોય-પ્રસુમ, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર. નાનું બાળક ટેકા વિના ચાલી ન શકે તેમ નિમિત્તના અભાવે મનમાં પડેલા - એમ ને એમ રહેલા રાગાદિ ક્લેશો પ્રસુમ કહેવાય. પ્રતિપક્ષની ભાવનાથી શિથિલ થયેલા ક્લેશોને તનુ કહેવાય. તેને કાર્ય કરવા માટે પ્રસુમ કરતાં ઘણા વધારે નિમિત્તો જોઈએ. પ્રતિપક્ષી ક્લેશથી અભિભૂત થયેલા ક્લેશો વિચ્છિન્ન કહેવાય. પવનંજયને અંજનાસુંદરી ઉપરનો દ્વેષ માતા-પિતાદિના કહેવા છતાં રવાના ન થયો આ સમયે તેનો અંજનાસુંદરી પરનો રાગ વિચ્છિન્ન થયો એમ કહેવાય. તમામ સહકારી કારણો મળવાથી પોતાનું કામ કરનારા ક્લેશો ઉદાર કહેવાય. જેમ કે કામાસક્ત યુવાન ટી.વી.માં મધ્યરાત્રિએ પીકચર જોતો હોય ત્યારે રાગ ઉદાર અવસ્થા વાળો કહેવાય. (ગા.૧૪-૧૭)

અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ - આ પાંચ ક્લેશ કહેવાય. અવિદ્યા = ગેરસમજ. દા.ત. અનિત્ય શરીરાદિમાં નિત્યત્વનો બોધ. અસ્મિતા = પુરુષ અને અંતઃકરણમાં એકત્વની બુદ્ધિ.

પુરુષ ચેતન છે. અને અંતઃકરણ જડ છે. છતાં તે બન્નેમાં જે ઐક્યનો આભાસ થાય તે અસ્મિતા કહેવાય. અથવા તો સાચું ન જણાવું તે અવિદ્યા અને ખોટું જણાવું તે અસ્મિતા. રાગ = સુખની સામગ્રીમાં લોભનો પરિણામ. દ્વેષ = દુઃખના કારણોની નિંદા. ‘શરીરનો વિયોગ મને ન થાવ’ ઈત્યાદિ દૃઢ અભિલાષા = અભિનિવેશ. (ગા.૧૮ થી ૨૦)

ઉપર જણાવેલ પાંચ ક્લેશોથી ધર્મ-અધર્મ સ્વરૂપ કર્માશય થાય છે. તે આલોક અને પરલોકમાં અનુભૂતિનો વિષય બને છે. અવિદ્યા વગેરેના કારણે જન્મ, આયુષ્ય (જીવન) અને ભોગ નામનો કર્મવિપાક પ્રવર્તે છે. તે દુઃખદાયી અને સુખદાયી એમ બે પ્રકારના હોય છે. તે બન્ને પ્રકારના કર્મવિપાક વિવેકી જીવને માટે (૧) પરિણામના કારણે (૨) તાપના લીધે (૩) સંસ્કારના હેતુથી તથા (૪) ગુણવૃત્તિવિરોધના નિમિત્તે દુઃખમય છે. તે આ રીતે - (૧) ભોગની પ્રવૃત્તિના પરિણામે તૃષ્ણાનું દુઃખ વધતું જાય છે. (૨) સગવડોનો રાગ તેના વિરોધી સાધનો પર દ્વેષ-તિરસ્કાર કરાવે છે. દ્વેષ એટલે જ તાપ-સંતાપ. (૩) સતત સામગ્રીમાં સુખ-દુઃખના વિચારોથી ઉભા થતા તેવા સંસ્કારો સંસારને ચાલુ રખાવશે. આમ તે સંસારના હેતુ બનશે. (૪) પાતંજલ દર્શનના મતે અંતઃકરણ સત્ત્વ-રજસ્-તમસ્સ એમ ત્રિગુણાત્મક છે. એકની અનુભૂતિ વખતે ગૌણ રૂપે બીજા બેની પણ અનુભૂતિ થવાથી તમામ કર્મવિપાક દુઃખાત્મક જ છે. (ગા.૨૧-૨૨) વિવેક = ભેદ, ખ્યાતિ = જ્ઞાન, અખ્યાતિ = અજ્ઞાન. વિવેકઅખ્યાતિ = ભેદઅજ્ઞાન = અવિદ્યા. જ્યાં સુધી અવિદ્યા છે ત્યાં સુધી જ સંસાર છે. પછી સંસાર નથી. (ગા.૨૩) આ રીતે ગા.૧૨ થી ૨૩ સુધી પાતંજલ દર્શનનો સિદ્ધાંત બતાવીને ત્યાર બાદ ગ્રંથકારશ્રીએ જૈનદર્શન મુજબ, તેમાં એકાંતવાદના લીધે આવતા દોષોને લીધે, પાતંજલ મતનું નિરાકરણ કરેલ છે.

પાતંજલ દર્શન મુજબ પુરુષ આકાશની જેમ સર્વદા નિર્લેપ છે તો પછી તે અવિદ્યા વગેરે ક્લેશથી બંધાઈ ન શકે. તે કાયમ મુક્ત હોય તો સંસારના ઉચ્છેદ માટે તેણે પ્રયત્ન કરવો નહિ પડે અને મોક્ષ સ્વયં સર્વદા હાજર જ રહેશે. આમાં તો મોક્ષપુરુષાર્થનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જશે. એકાંતે અપરિણામી એવા આત્માને તાત્ત્વિક બુદ્ધિસંયોગ થતો જ નથી - એવો પાતંજલ સિદ્ધાંત બરાબર નથી. કારણ કે આમાં તો ક્લેશ અને તેનો ઉચ્છેદ પણ માત્ર કલ્પનારૂપ બની જશે. અને માત્ર કલ્પના તો ક્યારેય પણ અર્થસાધક = પ્રયોજનસાધક બની ન શકે. (ગા.૨૪-૨૫)

‘મોક્ષદશામાં અંતઃકરણ ન હોવાથી મુક્તિકાલીન જ્ઞાન નિર્વિષયક હોય છે. અર્થાત્ મોક્ષમાં ચૈતન્યસ્વરૂપ જ્ઞાન હોવા છતાં તેનો કોઈ વિષય હોતો નથી’ આવું પાતંજલદર્શનમાં મનાય છે. આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે અંતઃકરણ ન હોવા છતાં નિરાવરણ જ્ઞાનરૂપ વિષયપરિચ્છેદસામગ્રી હાજર હોવાથી સવિષયક જ્ઞાન રવાના થતું નથી. ‘વિવેકખ્યાતિ’ શબ્દ જ આત્મામાં જ્ઞાનને જણાવે છે અને તે સવિષયક છે. આમ મુક્તિકાલીન આત્મચૈતન્ય સવિષયક સિદ્ધ થાય છે. માટે પાતંજલ વિદ્વાનો પુરુષને ચૈતન્યસ્વરૂપ માનવા છતાં તેમાં સર્વજ્ઞત્વસ્વભાવ નથી માનતા તે પણ માત્ર તેમની માન્યતાનો જ વિલાસ છે. - આવું યોગબિંદુમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ જણાવે છે. આવું કહીને પાતંજલમતની સમીક્ષા ગ્રંથકારશ્રીએ પૂર્ણ કરેલ છે. (ગા.૨૬)

તાર્કિક નૈયાયિકો કહે છે કે - ‘ભૂતકાળનું દુઃખ નાશ પામ્યું છે, વર્તમાનનું દુઃખ નાશ પામવાનું છે. માટે માત્ર ભવિષ્યકાલીન ચરમ એવા દુઃખને = ક્લેશને ઉત્પન્ન કરીને તેનો નાશ કરવો તે જ

મોક્ષપુરુષાર્થ છે.” પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી તેની સમીક્ષા કરતાં કહે છે કે ચરમદુઃખધ્વંસ પૂર્વકાલીન દુઃખધ્વંસની જેમ અર્થસમાજસિદ્ધ છે. માટે તેનું કોઈ ચોક્કસ કારણ બની ન શકે. વળી, તેમના મતે તો મોક્ષમાં જેમ દુઃખ નથી તેમ સુખ વગેરે પણ નથી. જેમાં જરાય સુખ મળવાનું ન હોય એવી કષ્ટદાયક મોક્ષસાધનાની પ્રવૃત્તિ કોઈ ડાહ્યો માણસ કરે જ નહિ. માટે નૈયાયિકમાન્ય મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગ બન્ને વિવેકીને માન્ય બની ન શકે. (ગા.૨૮)

જૈનમતે મુક્તિ પરમાનંદમય છે. તે દુઃખથી અને દુઃખના કારણોથી = કર્મથી રહિત છે. તમામ દુઃખનો અને કર્મનો નાશ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયાથી જ થાય છે. પાપકર્મોનો નાશ યોગથી થાય છે, ભોગથી નહિ. કારણ કે તેમાં તો અનવસ્થા આવે. નૈયાયિકોના મતે મોક્ષગામી યોગીઓ મોક્ષે જતાં પૂર્વે કૂતરા, બિલાડા, કાગડા વગેરે અનેક જન્મમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મોને માટે તેવા તેવા શરીરને એક જ ભવમાં એકી સાથે ધારણ કરીને કાયવ્યુહથી (= અનેકશરીરવૃંદથી) કર્મ ખપાવે છે. ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે આ વાત જુગુપ્સનીય અને કાલ્પનિક છે. જો માત્ર ભોગથી જ કર્મક્ષય માનવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પણ નકામા કહેવા પડે. વળી, ભગવદ્ગીતામાં ‘હે અર્જુન ! જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે’ આવું જણાવેલ છે તે પણ નિરર્થક થાય. માટે ‘કર્મો’ ભોગવવાથી જ નાશ પામે’ એવો નિયમ બાંધવાના બદલે નિકાચિત કર્મો ભોગવવાથી જ નાશ પામે’ તેવો નિયમ સ્વીકારવો વધુ વ્યાજબી છે. આ રીતે કર્મકલેશનો ઉચ્છેદ થવાથી શાશ્વત સિદ્ધશિલા નામના સ્થાનને સાધક પામે છે. આમ જૈનસિદ્ધાન્તહર્ષદ જણાવીને ગ્રંથકારશ્રીએ ૨૫મી બત્રીસી પૂર્ણ કરેલ છે. (ગા.૩૦-૩૨)

૨૬. યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

૨૫મી બત્રીસીમાં યોગ દ્વારા કર્મક્ષય થાય - આ વાત કરી હતી. ૨૬મી બત્રીસીમાં યોગનો મહિમા વર્ણવેલ છે. પાતંજલદર્શનમાં દર્શાવેલ યોગવિભૂતિઓનું પણ વર્ણન તથા સમીક્ષણ આ બત્રીસીમાં કરવામાં આવેલ છે. પ્રારંભમાં જ યોગનો મહિમા જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે શાસ્ત્રનું રહસ્ય યોગ છે. યોગ મોક્ષની કેડી છે, વિઘ્નોને શાંત કરનાર છે, કલ્યાણનું કારણ છે. (ગા.૧) બીજી જ ગાથામાં ગંભીર વાત કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ધનવાન માણસને પુત્ર, પત્ની દ્વારા જેમ સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ શાસ્ત્રો પણ યોગ વિના પંડિતોને સંસારની વૃદ્ધિ કરાવે છે. (ગા.૨) યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષથી આ લોકમાં લાભિઓ મળે છે, પરલોકમાં અભ્યુદય થાય છે, પરમાત્માને આધીન થવાય છે. (ગા.૩) આવા યોગનું ફળ પતંજલિ ઋષિના યોગસૂત્ર નામના ગ્રંથને આધારે પાંચથી એકવીસ ગાથા સુધી જણાવી પછી ગ્રંથકારશ્રી જૈનદર્શનમુજબ અહીં યોગફળ બતાવે છે.

પાતંજલ દર્શન મુજબ, સંયમ = ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને એક વિષયમાં સ્થાપિત કરવા. ત્રણ પ્રકારના પરિણામ સ્વરૂપ સંયમ (= ધર્મ સ્વરૂપ પરિણામ, લક્ષણ સ્વરૂપ પરિણામ અને અવસ્થારૂપ પરિણામના સંયમ)થી અતીત અને અનાગત વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. શબ્દ-અર્થ-બુદ્ધિસંબંધી સંયમથી હંસ, મૃગ, સાપ વગેરે તમામ જીવોના શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વે અનુભવેલ જન્મોની સ્મૃતિ થાય છે, પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે. રૂપને વિશે સંયમ કરવાથી રૂપશક્તિનું સ્તંભન થતાં યોગીને અદૃશ્ય થવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. કર્મના ભેદોને વિશે સંયમ કરવાથી અરિષ્ટ દ્વારા મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારના અરિષ્ટ જાણવા.

કાનને બંધ કરતાં જો અવાજ ન સંભળાય તો મૃત્યુકાળ નજીક છે એમ જાણવું. આ આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ છે. આકાશમાં વિકૃત ઇયાપુરુષનું દર્શન મૃત્યુનું સૂચક છે. આ આધિભૌતિક અરિષ્ટ જાણવું. તથા સ્વર્ગનું અચાનક દર્શન વગેરેથી આસન્ન પરલોકગમન સૂચવાય તે આધિદૈવિક અરિષ્ટ જાણવું. તે રીતે મૈત્રી વગેરે ભાવના પ્રકૃષ્ટ બને તો તેવા સંયમથી તે ભાવનાનું બળ મળે છે. હાથીના બળનું સંયમ કરવાથી હાથી જેવી તાકાત યોગીમાં પ્રગટે છે. (ગા.૫-૭)

પ્રકાશમય સૂર્યને વિશે સંયમ કરવાથી સાત લોકનું જ્ઞાન થાય છે. ચંદ્રને વિશે સંયમ કરવાથી તારાના વ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે. ધ્રુવતારાને વિશે સંયમ કરવાથી તારાઓની નિયત સ્થળમાં નિયત સમયે થનારી ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. નાભિને વિશે સંયમ કરવાથી રસવાહીની, મલવાહિની વગેરે નાડીઓના સ્થાનનું જ્ઞાન થાય છે. કંઠકૂપ વિશે સંયમ કરવાથી ભૂખ-તરસ રવાના થાય છે. કંઠકૂપની નીચેના ભાગમાં રહેલી કૂર્મનાડીને વિશે સંયમ કરવાથી મનની ચંચળતા દૂર થાય છે. મૂર્ધજ્યોતિને વિશે સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન થાય છે. પાતંજલદર્શન મુજબ, સિદ્ધ એટલે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે રહેલા દિવ્યપુરુષો જાણવા. (ગા.૮-૯) વિશિષ્ટ પ્રતિભાસ્વરૂપ પ્રાતિભજ્ઞાનના સંયમથી પ્રગટ થતું તારકજ્ઞાન ચારે બાજુનું જ્ઞાન કરાવે છે. કમળના આકારવાળા, છાતીના ડાબા ભાગમાં રહેલા હૃદયને વિશે સંયમ કરવાથી પોતાના અને બીજાના મનના રાગ-દ્વેષ-સંસ્કાર વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. પરાર્થ એવા ભોગથી ભિન્ન સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષને વિશે જ્ઞાન થાય છે. (ગા.૧૦)

સ્વાર્થ = પુરુષસંયમના અભ્યાસથી પ્રાતિભજ્ઞાન થાય છે. તેના પ્રતાપે યોગી સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત વગેરે પદાર્થોને સાક્ષાત્ જુએ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયનું જ્ઞાન પ્રકૃષ્ટ થવાથી યોગી દિવ્ય શબ્દને જાણે છે. આ રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયને વિશે સમજી લેવું. આવા સંયોગમાં જો યોગીને ‘પોતાનું જીવન સાર્થક-કૃતાર્થ થઈ ગયું’ એમ લાગે તો તેનો સાધનાનો વેગ-ઉત્સાહ ઘટી જાય. આત્માનું ઓજસ અને મનની પવિત્રતા રવાના થાય. દિવ્ય અનુભૂતિની આસક્તિ વધે. આમ તે સાંસારિક ભાવોમાં ફસાઈ જાય. પણ જો તેના પ્રત્યે નિર્લેપ રહી સાધના ચાલુ રાખે તો તેની સમાધિમાં આ અનુભૂતિ વિઘ્નરૂપ ન બને. (ગા.૧૧)

‘આત્મા ભોક્તા છે તથા ચિત્ત ભોગ્ય છે’ - આ રીતે સંવેદન થાય તે દેહબંધ કહેવાય. શરીરબંધના કારણોની શિથિલતાથી અને શરીરમાં રહેલી નાડીઓના નિર્ણયની શક્તિથી યોગીના ચિત્તનો પરકાયપ્રવેશ થાય છે. અર્થાત્ તેવા યોગી મરેલા પશુ-પંખી કે માનવીના દેહમાં પ્રવેશી તેનો ભોગવટો કરી શકે છે. આ યોગની એક પ્રકારની સિદ્ધિ છે. (ગા.૧૨) આ રીતે પાંચ પ્રકારના વાયુ ઉપર વિજય મેળવવાથી મળતી સિદ્ધિઓ, દિવ્યકર્ણપ્રાપ્તિ, આકાશગામિની લલ્બિષિ, પંચભૂત વિજય, અણિમા-મહિમાદિ આઠ ઐશ્વર્યનો પ્રાદુર્ભાવ, વિશોકા સિદ્ધિ વગેરે અનેક સિદ્ધિઓનો યોગસૂત્ર મુજબ ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગાથા ૨૧ સુધી કરેલ છે. જિજ્ઞાસુઓ ૨૬મી બત્રીસીના વિવેચનમાં દષ્ટિપાત કરી શકે છે.

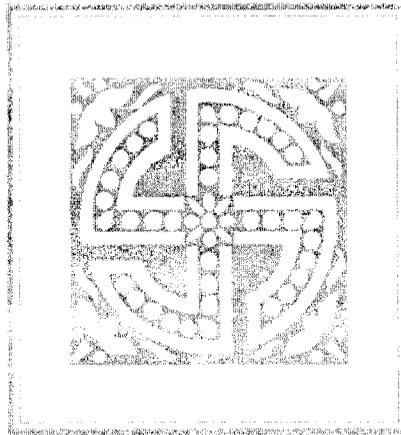
ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે મુખ્યત્વે ઉપરોક્ત સિદ્ધિઓને જ્ઞાનસિદ્ધિ અને શક્તિસિદ્ધિ -એમ બે પ્રકારના વિભાગમાં ગોઠવી શકાય. જ્ઞાનસિદ્ધિમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ કારણ છે તથા હાથી જેવું બળ વગેરે શક્તિસિદ્ધિમાં વીર્યાતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ આદિ કારણ છે. જૈનદર્શન મુજબ સંયમ = સદોષ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને નિર્દોષ પ્રવૃત્તિનો સમન્વય. આવું સંયમ જ ઉપર કહેલ સિદ્ધિનું કારણ છે. કારણ કે પાતંજલમત મુજબ, અગણિત પદાર્થથી ભરપૂર વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થનું પ્રણિધાન = સંયમ કરીને તેની સિદ્ધિ કરવી તે અલ્પજીવી મનુષ્ય માટે અશક્ય છે. જૈન દર્શન મુજબ, શાસ્ત્રવિહિત

અનુષ્ઠાનનું પ્રણિધાન કરવા સ્વરૂપ સંયમથી જ મોહનીય કર્મ રવાના થતાં શેષ અઘાતિકર્મત્રિક-ઉન્મૂલન દ્વારા સર્વ વિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. (ગા.૨૨)

આગળ વધતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત પાપનું નાશક છે. માટે તે પણ યોગ છે. તથા અંતઃકોટાકોટીની સ્થિતિવાળા કર્મોનો નાશ કરવામાં સહાયક ધર્મસંન્યાસ પણ યોગ છે. તેવા યોગથી નિકાચિત્ત કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. કુટિલ વૃક્ષોને જેમ આગ સળગાવે છે તેમ યોગ ક્ષણવારમાં કુટિલ કર્મોને ખતમ કરે છે. પક્ષપાત વિના વરસતા વરસાદ અને પથરાતા સૂર્યપ્રકાશ જેવો યોગ પાપી-ધર્મી બધાને તારવાનું કામ કરે છે. આત્મામાં પ્રવેશતા પાપોને અટકાવવા 'યોગ' એવા બે અક્ષરનું ધ્યાન પણ વજ્રની સ્ટોપર છે. (ગા.૨૩-૨૭)

રસોઈ કરી જીવાડનાર આગની સાથે અટક્યાળા કરવાથી તે આગ મારક બની શકે તેમ તારક એવા યોગનો આજીવિકા માટે ઉપયોગ કરવાથી (= પેટ ભરવા દીક્ષા લેવી વગેરેથી) તે યોગ સંસાર વધારનાર બની શકે છે. સાચા આશયથી યોગની ઝંખના/સ્પૃહા કરવામાં પણ સંસારનો તાપ શાંત થાય છે. સ્વર્ગ-સરોવરની શીતળ લહેરીઓનો સ્પર્શ થાય છે.

ભરતચક્રીએ આ યોગના બળે જ આરિસામહેલમાં પણ કેવલ્યલક્ષ્મી મેળવી હતી. અને પૂર્વે (અનાદિ નિગોદ રાશિમાં અને કેળના ઝાડના ભવમાં) ધર્મ ન મેળવવા છતાં આ યોગના માહાત્મ્યથી જ મરૂદેવા માતાએ મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કર્યું હતું - આમ જૈનદર્શન સંબંધી વક્તવ્ય દર્શાવીને યોગમાહાત્મ્ય બત્રીસી ગ્રંથકારશ્રીએ પૂર્ણ કરેલ છે. (ગા.૨૮-૩૨)

द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिकाप्रकरणे षष्ठा भागनी

विषयमार्गदर्शिका

२३. कुतर्कग्रह निवृत्ति द्वात्रिंशिका

कुतर्कग्रहविलयोपायद्योतनम्	१५५५
कुतर्क विचित्र ग्रह अने वणगाड छे	१५५५
कदाग्रहादेः गुणनाशकता	१५५६
श्रुत-शील-समाधिमां आग्रह राभवो	१५५६
पञ्चविधा शीलव्याख्या	१५५७
तत्त्वाभिनवेशस्याऽऽदरणीयता	१५५८
परोपकार माटे योगीनी प्रवृत्ति	१५५८
कलिकालयोगिनो विवादबहुलाः	१५५९
पतञ्जलि महर्षिनी शिष्यामण्ड	१५५८
सम्यगनयबोधविरहतः शास्त्रकलहः	१५६०
शब्दार्थोभयभेदेन विकल्पत्रैविध्यम्	१५६१
कुतर्कः प्रायः जातिस्वप्नः	१५६२
प्राप्त-अप्राप्त विषयक विकल्प असार	१५६२
स्वभावोत्तरपर्यन्तः कुतर्कः	१५६३
कुतर्कमां छेल्दो जवाब स्वभाव	१५६३
कुतर्कस्वस्वपरामर्शः	१५६४
स्वभावस्याऽपर्यनुयोज्यता	१५६५
अयस्कान्तोदाहरणविचारः	१५६६
कल्पनागौरवादेः युक्तिसिद्धाऽबाधकत्वम्	१५६७
तमाम प्रकारना उदाहरण सुलभ	१५६७
गौरवाऽप्रामाण्यस्य दुर्ग्रहत्वम्	१५६८
निरालम्बनज्ञानमीमांसा	१५६९
योगाचारमत उत्थान	१५६८
अतीन्द्रियार्थसिद्धौ कुतर्काऽसामर्थ्यम्	१५७०
अतीन्द्रिय वस्तुने साधवामां कुतर्क पांगणो ..	१५७०
शास्त्रस्वस्वविद्योतनम्	१५७१
अतीन्द्रिय वस्तु शास्त्रगम्य	१५७१

शील-योग-श्रद्धावतां तत्त्वदर्शिता	१५७२
शास्त्रभेदकल्पनमज्ञानम्	१५७३
तमाम सर्वज्ञो अेक छे	१५७३
सर्वज्ञैक्यमीमांसा	१५७४
तमाम प्राज्ञ धर्मात्मा अेक सर्वज्ञना शरणे ..	१५७४
निरतिशयगुणवत्त्वेन प्रतिपत्तिः सर्वज्ञगोचरा ..	१५७५
हरि-हर-बुद्ध-जिनादिशब्दानामेकार्थता	१५७६
छद्मस्थस्य कात्स्न्येन विशेषग्रहाऽयोगः	१५७७
सर्वज्ञानो संपूर्णतया परिश्रय असर्वज्ञने	
न होय	१५७७
सामान्यप्रतिपत्त्यंशेन सर्वयोगिसाम्यम्	१५७८
सर्वयोगिषु सर्वज्ञसेवकत्वाऽभेदः	१५७९
सर्वज्ञवचनरुच्या कर्मतानवम्	१५८०
दूरसन्नादिभेदस्य सर्वज्ञसेवकाऽभेदाऽबाधकता ...	१५८१
सर्वज्ञाऽभेदात् तद्भक्त्यभेदः	१५८२
यथा गतिस्तथा मतिरिति न्यायो	
विपरीतश्च	१५८३
भे प्रकारनी लक्षितं इण	१५८३
दृष्टिसंमोहः सर्वदोषशेखरः	१५८४
विलक्षण-अविलक्षण लक्षितं स्वरूप	१५८४
आशयभेदे फलभेदः	१५८५
गन्तव्याऽभेदेऽध्वाऽभेदः	१५८६
बोधराजप्रज्ञापना	१५८७
त्रिविध बोधनो परिश्रय	१५८७
रत्नोपलम्भोदाहरणविमर्शः	१५८८
क्लिष्टकर्माऽभावे विज्ञाभावः	१५८९
सदनुष्ठानं लक्षण	१५८८
एकाङ्गादिवैकल्ये सदनुष्ठानस्वस्वमीमांसा	१५९०

संसार अने मोक्षने देनारा अनुष्ठाननी ओणप .. १५८०
बुद्ध्यादिभेदेऽनुष्ठानफलभेदः १५९१
श्रुतशक्तिसमावेशेऽनुबन्धसिद्धिः १५९२
असंभोडजन्य क्रिया शीघ्र मुक्तिदायक १५८२
प्राकृतभावविरक्तानामासन्नमुक्तिः १५९३
भेदभां पक्ष अभेद अनुभवसिद्ध १५८३
समतैव मोक्षमार्गः १५९४
नामभेदेऽपि मुक्त्यभेदः १५९५
परब्रह्मादिव्युत्पत्तिः १५९६
निर्वाणाऽसम्मोहे विवादविरहः १५९७
सर्वज्ञदेशनाभां भेदभावनी विचारणा १५८७
द्रव्यप्रधान-कपिलदेशनाबीजद्योतनम् १५९८
पर्यायप्रधान-बुद्धदेशनाप्रयोजनाऽऽविष्कारः १५९९
सुगत-कपिलादीनां अन्वय-व्यतिरेकज्ञानम् १६००
नानाविधाऽद्वैतदेशनाप्रयोजनाऽऽविष्करणम् १६०१
बौद्धदर्शने सर्वथाक्षणभङ्गाऽनङ्गीकारः १६०२
सुगतदर्शने भवान्तर-कर्मादिस्वीकारः १६०३
महात्मनां कारणं विना द्रव्याऽसत्याऽप्रयोगः . १६०४
विकारानुस्वपः प्रतिकारः १६०५
आध्यात्मिकभावैः शास्त्राविर्भावः १६०६
एकतरनयदेशनाऽपि सम्मता १६०७
कपिलादिनी देशना सर्वज्ञमूलक १६०७
आर्यापवादो जिह्वाच्छेदाधिकः १६०८
सर्वे नयाः स्वस्थाने शुद्धाः १६०९
कपिलादीनां सर्वज्ञत्वमीमांसा १६१०
तर्कवादेऽनवस्थानम् १६११
भर्तृहरिनो अभिप्राय १६११
हेतुवादेनाऽतीन्द्रियार्थासिद्धिः १६१२
अभिनिवेशोऽसङ्गानुष्ठानविरोधी १६१३
शठतया स्वपक्षसाधकयुक्तिः
कदाग्रहात्मिका १६१४

स्मृति संश्लवनी	१६१५
दृष्टिभां सूक्ष्मता लावीअे	१६१६

२४. सदृष्टि द्वात्रिंशिका

बोधनैर्मत्याभावकारणविमर्शः	१६१७
स्थिरा दृष्टिनुं विवेचन १६१७	
अतिचारकारणमीमांसा १६१८	
मिथ्यात्वाद्यनुबन्धविच्छेदविमर्शः १६१९	
प्रत्याहारनो परिचय १६१८	
जैनदर्शने दर्शनान्तरे च प्रत्याहारस्वस्वम् १६२०	
पञ्चविध-प्रत्याहारस्वस्वम् १६२१	
सत्त्वापत्ति-विलापिनीभूमिकयोः समवतारः १६२२	
सम्यग्दृष्टिः नित्यमुद्दिग्नः १६२३	
सांसारिक येष्टा धूलीक्रीडातुल्य १६२३	
स्थिरायां सम्यगाजीविकासमवतारः १६२४	
परंज्योतिः परं तत्त्वम् १६२५	
जगत् तत्त्वतः भ्रमविषयः १६२६	
स्थिरायां विलापिन्याः समवतारः १६२७	
परोक्षाऽपरोक्षात्मदर्शनभेदकोपदर्शनम् १६२८	
सत्त्वापत्तिभूमिकासमवतारः १६२९	
इण्डियरना इटाटोपतुल्य भोगसुभो १६२८	
सातवेदनीयकर्मणो दुःखकारिता १६३०	
इलनी दृष्टिअे पुण्य अने पाप समान १६३०	
पुण्यस्य हेममयबन्धनत्वम् १६३१	
विशुद्धभोगस्य प्रमादबीजत्वाभावः १६३२	
सत्य-मन्त्रसंस्कृताग्नेरदाहकता १६३३	
बन्धनाऽबन्धनाऽनेकान्तः १६३४	
सम्यक्त्वादेः परमार्थतोऽबन्धकता १६३५	
रागादिविरहे भोगस्याऽबन्धकता १६३६	
सम्भोगात् तात्त्विकविरत्ययोगः १६३७	
भोगसुभधी वासना रवाना थाय नहि १६३७	

भोगाऽसारताविभावनम्	१६३८	अध्यात्मचिन्तनैकाग्र्ये मदनमदपलायनम्	१६६२
योगसिद्धलक्षणानि	१६३९	सातमी प्रत्ना दृष्टिनुं प्रतिपादन	१६६२
सम्यग्दृशः चित्तवृत्तिलोकनम्	१६४०	शुद्धात्मगोचरविशदतरानुभवोपायाः	१६६३
स्थिरस्वभावादन्त्यमुद्घोषत्यागः	१६४१	ध्याननो परिशय	१६६३
कान्ता दृष्टिनी कान्ति	१६४१	प्राथमिक-परिपक्वध्यानयोः विभेदोपदर्शनम्	१६६४
धारणासिद्धिचिह्नप्रज्ञापनम्	१६४२	पारतन्त्र्यात् परं न दुःखम्	१६६५
धारणानी ओषभाश	१६४२	सुख-दुःखनी व्याख्या	१६६५
धारणासिद्धिहेतूपदर्शनम्	१६४३	स्वातन्त्र्यात् परं न सुखम्	१६६६
कान्तायां सम्यग्व्यायामसमवतारः	१६४४	निश्चय-व्यवहारनयानुरोधेन सुख-दुःखयोः	
आक्षेपकज्ञानमाहात्म्यम्	१६४५	व्याख्या	१६६७
कान्तादृष्टिमां भोग पश लवकारश्च न अने ..	१६४५	प्रभायां सम्यक्स्मृतिसमवतारः	१६६८
आत्मोपयोगस्थैर्ये प्रवृत्तिः निवृत्तितुल्या	१६४६	बोध निर्भण डोय तो ध्यान कायम रडे	१६६८
भोगसुषो भृगुशृणु तुल्य भासे	१६४६	प्रभायां पदार्थाऽभावनाभूमिकासमवतारः	१६६९
भोगस्वस्वदर्शनम्	१६४७	प्रभायां सूक्ष्मभावदोषप्रतिघातपरायणता	१६७०
तात्त्विकविपश्यनाविद्योतनम्	१६४८	सत्प्रवृत्तिपद = असंग अनुष्ठान	१६७०
यथावद् दर्शनेऽसङ्गभावोपलब्धिः	१६४९	ध्यानाऽबाधिनी संयमदेहनिर्वाहमात्रार्थक्रिया	१६७१
आत्मवञ्चनापाकरणोपदेशः	१६५०	असंग अनुष्ठानना पर्यायवाची शब्दो	१६७१
आत्मवित् कर्म न बध्नाति	१६५१	प्रशान्तवाहितावैविध्यम्	१६७२
भोगमां सुखसाधनतानी बुद्धि इभाडे	१६५१	पूर्वापरविरोधपरिहारः	१६७३
भोगे तत्त्वबुद्धिः विपाकदारुणा	१६५२	प्रशांतवाहितानो परिशय	१६७३
तत्त्वदृष्टिकार्योपदर्शनम्	१६५३	संस्कारद्वैविध्योपवर्णनम्	१६७४
कान्ता दृष्टिमां भोगशक्ति निर्भण अने	१६५३	निरोधपरिणामविमर्शः	१६७५
स्त्रिया इव धर्मशक्तेः पुरुषायितत्वम्	१६५४	समाधिपरिणामप्रज्ञापना	१६७६
भोगानुपधानेऽवश्यभोग्यकर्मक्षयाऽयोगः	१६५५	परिणामत्रैविध्यमीमांसा	१६७७
स्थिरा-कान्तादृष्ट्योः भेदसाधनम्	१६५६	तमां पदार्थ अन्वय-व्यतिरेक	
स्थिरा अने कान्ता दृष्टिनो तज्ञावत	१६५६	संपन्न-पातंश्ल	१६७७
चारित्र्यविरोधिपरिणामविरहेऽपि चारित्राऽलाभः	१६५७	प्रकारान्तरेण त्रिविधपरिणामविमर्शः	१६७८
अनुत्तरसुराणां कान्ता दृष्टिः	१६५८	पातञ्जलदर्शने एकस्याऽपि अनेकपरिणामाश्रयता	१६७९
दर्शनान्तरेऽपि सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मुक्तिः	१६५९	महासमाधिबीजनिर्देशः	१६८०
असंसक्तिभूमिकासमवतारः	१६६०	परायां आसङ्गदोषोच्छेदः	१६८१
कान्तायां मीमांसाप्रकारः	१६६१	आठमी परा दृष्टिनी ओषभाश	१६८१

प्रभा-परादृष्ट्योः भेदद्योतनम्	१६८२
उपेक्षाभावनाऽऽसङ्गोऽपि त्याज्यः	१६८३
समाधौ ज्ञान-ध्यानाकारराहित्यम्	१६८४
समाधिनी सभृश	१६८४
ज्ञानात्मकोऽपि समाधिः	१६८५
योगस्य षडष्ट-पञ्चदशाद्यङ्गानि	१६८६
नानाविधा समाधिव्याख्या	१६८७
परायां तुर्यगाभूमिकासमवतारः	१६८८
परायां विदेहमुक्तताभूमिकासमवतारः	१६८९
परादृष्टिमां निरायारपद	१६८८
परायाः कालमान-गुणस्थानकादिविमर्शः	१६९०
समतासुखमपरोक्षम्	१६९१
समान आयारमां पञ्च इणभेदथी भेद	१६८९
रत्नशिक्षाद्रुगुदाहरणपरामर्शः	१६९२
कर्ताऽपि न कर्ता	१६९३
धर्मसंन्यास विनियोगथी महात्मा कृतार्थ	१६८३
परमसमाधियोगस्थापनम्	१६९४
स्वयोग्यतानुसारेण परत आध्यात्मिकलाभः	१६९५
तन्त्रान्तरेऽपि मुक्तेः पुनरागमनाऽभावः	१६९६
डूअकी लग्गवो, रत्न भणशे	१६९७
शास्त्रसमुद्रना पेटाणमां	१६९८

२५. क्लेशहानउपाय द्वात्रिंशिका

सिद्धान्तानुसारतः क्लेशहानोपायद्योतनम्	१६९९
सम्पद् ज्ञान-क्रियाथी कर्मोच्छेद	१६८८
शुष्कज्ञानस्य क्लेशाऽनाशकता	१७००
सर्वदर्शनेषु ज्ञानक्रियासमुच्चयः	१७०१
नैरात्म्यवादमीमांसा	१७०२
त्रिविध-षड्विधतृष्णोपदर्शनम्	१७०३
नैरात्म्यदर्शन समाधिराज - बौद्ध	१७०३
तृष्णाया जन्मादिवर्धकत्वम्	१७०४

नैरात्म्यदर्शनथी मूर्धनाश - बौद्ध	१७०४
आत्मकामनातः सर्वेषां काम्यता	१७०५
आत्मदर्शन विना आत्मराग असंभव- बौद्ध	१७०५
आत्मदर्शनस्य वैराग्यप्रतिबन्धकताविचारः	१७०६
नैरात्म्यवादापाकरणम्	१७०७
नैरात्म्यदर्शन दूषण	१७०७
नैरात्म्यदर्शने वक्ता न सम्भवति	१७०८
आत्मा विना वक्ता के विकल्प न संभवे-जैन	१७०८
नैरात्म्यज्ञानाऽसम्भवः	१७०९
नैरात्म्यदर्शनस्योच्छृङ्खलताप्रयोजकत्वम्	१७१०
नैरात्म्यदर्शनस्य वैराग्योपयोगिता	१७११
आत्मक्षणिकतामीमांसा	१७१२
अकांतक्षणिकता भाषित - जैन	१७१२
बौद्धदर्शनेऽपि कर्मस्वीकारः	१७१३
निरन्वयनाशे कार्योदयाऽयोगः	१७१४
सर्वथा शून्यमांथी सर्जन असंभव - जैन	१७१४
क्षणिकत्वस्वस्वत्रैविध्य मीमांसा	१७१५
निवृत्तिस्वभावत्वे उत्तरलक्षणजननाऽसम्भवः	१७१६
स्याद्वादसिद्धिः	१७१७
कथञ्चिन्नित्यपक्षे प्रत्यभिज्ञादिसम्भवः	१७१८
अकांतक्षणिक वादमां प्रत्यभिज्ञा	
वगेरे असंगत - जैन	१७१८
सर्वथाक्षणिकत्वे तर्काद्यसम्भवः	१७१९
ध्रुवात्मदर्शनतो रागोत्पादविचारः	१७२०
ध्रुव आत्मानुं दर्शन रागजनक नथी - जैन	१७२०
उपप्लववशात् स्नेहोत्पादविचारः	१७२१
बुद्धदर्शने संवृत्तित्रैविध्यविचारः	१७२२
क्लेश विना स्नेह-राग न जन्मे - जैन	१७२२
परतत्त्वदर्शने विषयरगविलयः	१७२३
नैरात्म्यदर्शनस्य बन्धनस्वप्ता	१७२४
स्याद्वादे सापेक्षतया नैरात्म्यदर्शनसम्पत्तिः	१७२५

विवेकख्यातिपर्यालोचनम्	१७२६	पातंजल सिद्धान्तनुं निराकरणम्	१७४६
विवेकख्याति क्लेशनाशक - पातंजल दर्शन	१७२६	संयोगहानस्य कैवल्यस्वप्ता	१७४७
प्रान्तभूमिप्रज्ञापरामर्शः	१७२७	पातंजलमतमां भोक्षपुरुषार्थनो उच्छेद	१७४७
विवेकख्यातिना सात प्रकार	१७२७	हेय-हेयहेतु-हान-हानोपायवर्णनम्	१७४८
कुशलपुरुषावस्थोपवर्णनम्	१७२८	क्लेशहानि कल्पनामात्र - जैन	१७४८
व्यासमतानुसारेण सप्तविधा प्रज्ञा	१७२९	स्वशक्ति-स्वामिशक्तिविमर्शः	१७४९
चतुर्विधाः क्लेशाः	१७३०	साताऽसातबन्धविचारवैफल्यम्	१७५०
अविद्या अन्य क्लेशनी जन्मभूमि - पातंजल	१७३०	कल्पना अर्थसाधक नथी - जैन	१७५०
प्रतिपक्षभावनोपवर्णनम्	१७३१	उपचाराश्रयणप्रयोजनविमर्शः	१७५१
प्रसङ्ख्यानोदये क्लेशानां वन्ध्यता	१७३२	सविषयकत्वं ज्ञानस्वभावस्य	१७५२
विच्छिन्नक्लेशस्वस्मद्योतनम्	१७३३	मुक्तिकावीन ज्ञान सविषयक ज डोय - जैन	१७५२
उदारसङ्क्लेशनिस्त्वणम्	१७३४	आत्मयैतन्स्य सविषयक ज डोय - जैन	१७५२
अविद्यादिपञ्चविधक्लेशप्रतिपादनम्	१७३५	अप्राकृतज्ञानस्याऽविषयकत्वाऽसम्भवः	१७५३
क्लेशना पांय प्रकार	१७३५	आत्मदर्शनतो मुक्तिविचारः	१७५४
अविद्याप्रस्वणा	१७३६	विवेकख्याति सविषयक ज डोय - जैन	१७५४
अस्मितोपवर्णनम्	१७३७	विवेकख्यातेरन्तःकरणधर्मता	१७५५
द्वेषाभिनवेशव्याख्या	१७३८	सम्बन्धमात्रविरहे उपचाराऽसम्भवः	१७५६
अविद्या अने अस्मितानो भेद	१७३८	चित्तपृथक्करणार्थं योगिसमाधिब्यापारः	१७५७
अभिनिवेशने ओणभीअे	१७३८	तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमविमर्शः	१७५८
कर्मविपाकमीमांसा	१७३९	यरमदुःखध्वंस भोक्ष - नैयायिक	१७५८
कर्मविपाकस्य दुःखस्वप्तासमर्थनम्	१७४०	सुखं विना दुःखार्थश्रमाऽयोगः	१७५९
विवेकीने तमाभ कर्मविपाक दुःखरूप	१७४०	नैयायिकमान्य भोक्षपुरुषार्थनुं निराकरणम्	१७५९
विषयोपभोगात् भोगतृष्णावृद्धिः	१७४१	दुःखजिहासोः मरणादौ प्रवृत्त्यापादनम्	१७६०
परिज्ञामथी भोगादि दुःखात्मक	१७४१	साङ्कर्यात् चरमत्वं न जातिः	१७६१
विषयसुखानुभवकालेऽपि दुःखानुभूतिः	१७४२	यरमत्व दुःखत्वव्याप्य ज्ञाति नथी - जैन	१७६१
ताप अने संस्कारथी कर्मफल दुःखरूप	१७४२	व्यधिकरणयोरेकत्र समावेशदर्शनम्	१७६२
संस्कारदुःखस्वप्तापवर्णनम्	१७४३	शरीरप्रयोज्यज्ञातिव्याप्य विभिन्न	
शान्त-घोर-मूढप्रत्ययारम्भविचारः	१७४४	यरमत्व अप्रामाणिक - जैन	१७६२
गुणवृत्तिविरोधथी कर्मविपाक केवण दुःखात्मक	१७४४	अर्थसमाजसिद्धत्वस्वस्वोपदर्शनम्	१७६३
अविद्यारचितः संसारप्रपञ्चः	१७४५	सभंउ उपाधिद्वय यरमत्वनो	
पातञ्जलमते भोक्षपुरुषार्थच्छेदापत्तिः	१७४६	स्वीकार व्यर्थ - जैन	१७६३

एकान्तनियतिवादानङ्गीकारः	૧૭૬૪	योगફળ : અતીત અનાગત જ્ઞાન	૧૭૮૩
જાતિ તથા અખંડ-સખંડ ઉપાધિની સમજણ ...	૧૭૬૪	परिणामत्रैविध्योपदर्शनम्	૧૭૮૪
सापेक्षनियतिस्वीकारः	૧૭૬૫	स्फोटादिस्वस्मशब्दप्रज्ञापना	૧૭૮૫
જ્ઞાન-ક્રિયાઓનાં મોક્ષ:	૧૭૬૬	योगનું ફળ : પશુ-પક્ષીના	
તાત્ત્વિક મોક્ષમાર્ગની ઓળખાણ	૧૭૬૬	અવાજનું જ્ઞાન	૧૭૮૫
ભોગથી નહિ પણ યોગથી કર્મકથ - જૈન	૧૭૬૬	शब्दार्थप्रत्ययविवेकः	૧૭૮૬
જ્ઞાન-ક્રિયાદોષાપાકરણોપાયકથનમ્	૧૭૬૭	पूर्वजन्मज्ञानोपायद्योतनम्	૧૭૮૭
પ્રારબ્ધ કર્મ અને સંચિત કર્મના		परकीयचित्तज्ञानोपायाऽऽवेदनम्	૧૭૮૮
નાશની વ્યવસ્થા	૧૭૬૭	कायस्वसंयमविमर्शः	૧૭૮૯
ભોગં વિના કર્મનાશસમર્થનમ્	૧૭૬૮	रूपसंयमथी योगी अदृश्य अने	૧૭૮૯
કાયવ્યૂહાદિ કલ્પના અપ્રામાણિક - જૈન	૧૭૬૮	कर्मभेद संयमफलद्योतनम्	૧૭૯૦
જ્ઞાનસ્ય કર્મનાશકત્વમ્	૧૭૬૯	सोपक्रम-निरुपक्रमकर्मनिस्वणम्	૧૭૯૧
જ્ઞાન-કર્મસમુચ્ચયસમર્થનમ્	૧૭૭૦	मरणज्ञानलाभः	૧૭૯૨
કાયવ્યૂહાપાકરણમ્	૧૭૭૧	भैत्री वगेरेना संयमथी બળનો આવિર્ભાવ	૧૭૯૨
કેવલિસમુદ્ઘાતે કાયવ્યૂહશ્રમ:	૧૭૭૨	विषयवती ज्योतिष्मती च प्रवृत्तिः	૧૭૯૩
પ્રયોજકચિત્તાત્ નાનાચિત્તોત્પાદવિચાર:	૧૭૭૩	प्रवृत्त्यालोकसंन्यासफलप्रतिपादनम्	૧૭૯૪
પાતંજલોની નિર્માણચિત્તકલ્પના		सूर्यचन्द्रादिसंयमफलप्रदर्शनम्	૧૭૯૫
મૂઢતા છે - જૈન	૧૭૭૩	नाभिचक्रसंयमफलद्योतनम्	૧૭૯૬
નિકાચિતાનાં ભોગનાશ્યત્વમ્	૧૭૭૪	योगફળ : ભૂખાદિનો નાશ,	
નિકાચિત કર્મ ભોગવવાથી જ		મનની સ્થિરતા અને સિદ્ધદર્શન	૧૭૯૬
રવાના થાય - જૈન	૧૭૭૪	मनःस्थैर्योपायकथनम्	૧૭૯૭
વૈયાકરણ-બૃહજ્ઞાબાલીયાદિમતનિરાસ:	૧૭૭૫	सर्वज्ञानोपायप्रज्ञापनम्	૧૭૯૮
ભસ્મધારણાત્કલેશોચ્છેદપ્રવાદમૂલદ્યોતનમ્	૧૭૭૬	प्रातिभ संयमथी विवेकभ्यातिपूर्वकालीन	
વામમાર્ગીયમુક્તિમાર્ગસ્યાન્માદકારિત્વમ્	૧૭૭૭	તારકજ્ઞાન	૧૭૯૮
યોગાદેવ મુક્તિસમર્થનમ્	૧૭૭૮	प्रातिभज्ञानमीमांसा	૧૭૯૯
પુનરાવર્તનની આધારશિલા	૧૭૭૯	दृढयसंयमथी स्व-पर चित्तज्ञान	૧૭૯૯
ઊહાપોહની ઊંડાઈ અને ઊંચાઈ	૧૭૮૦	आत्मज्ञानलाभोपायप्रतिपादनम्	૧૮૦૦
૨૬. યોગમાહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકા		परार्थभोग्तिन्न स्वार्थसंयमथी पुरुषज्ञान	૧૮૦૦
અમૂલમન્ત્રતન્ત્રકાર્મણોપદર્શનમ્	૧૭૮૧	पातञ्जलसम्मतभोगपदार्थप्रस्वणा	૧૮૦૧
યોગમહિમા	૧૭૮૨	प्रातिभप्रभावप्रदर्शनम्	૧૮૦૨
સંયમજયાત્ પ્રજ્ઞાલોકપ્રકાશનમ્	૧૭૮૩	अणिमादिस्पृहा आत्मज्ञानप्रतिबन्धिका	૧૮૦૩

સાશ્રવાનાશ્રવસિદ્ધિપ્રસ્થાનમ્	૧૮૦૪	યોગિચતુષ્કપ્રકાશનમ્	૧૮૨૪
આર્યાઽનાર્યાસિદ્ધિપ્રસ્થાનમ્	૧૮૦૫	સાદૃશ્ય-વૈસાદૃશ્યનિયામકનિસ્થાનમ્	૧૮૨૫
સિદ્ધિ છતાં ઉપસર્ગ	૧૮૦૫	વિવેકચ્ચાતે: ભેદજ્ઞાનોપલબ્ધિ:	૧૮૨૬
શરીરબન્ધપ્રસ્થાનમ્	૧૮૦૬	તારકજ્ઞાનમીમાંસા	૧૮૨૭
યોગફળ : પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિ	૧૮૦૬	કૈવલ્યલાભોપાયવિજ્ઞાપનમ્	૧૮૨૮
કર્મનાશાત્સર્વત્ર વ્યવહારસિદ્ધિ:	૧૮૦૭	જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમાદે: સિદ્ધિકારણતા	૧૮૨૯
વાયુજયની સિદ્ધિઓ	૧૮૦૭	પાતંજલદર્શન સમીક્ષા	૧૮૨૯
પગ્વવિધવાયુસ્વસ્થપ્રયોગનમ્	૧૮૦૮	સદસત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ: સંયમકારણતા	૧૮૩૦
જલગામિની લબ્ધિ:	૧૮૦૯	દ્રવ્યવિશેષયોગાદપિ સિદ્ધિસમર્થનમ્	૧૮૩૧
.... તો કાન પણ દિવ્ય બને	૧૮૦૯	પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય યોગત્વેન કર્મનાશકતા	૧૮૩૨
દિવ્યશ્ચોત્રલાભોપાયકથનમ્	૧૮૧૦	પ્રાયશ્ચિત્ત અને ધર્મસંન્યાસ પણ યોગ છે	૧૮૩૨
.... તો આકાશગામિની લબ્ધિ પ્રગટે	૧૮૧૦	નિકાચિત્કર્મણામપિ તપસા ક્ષય:	૧૮૩૩
મહાવિદેહા મનોવૃત્તિ:	૧૮૧૧	ઇદાનીન્તનપ્રાયશ્ચિત્તફલમીમાંસા	૧૮૩૪
પ્રકાશાવરણક્ષયહેતુહનમ્	૧૮૧૨	‘જ્ઞાનયોગ: તપ: શુદ્ધમ્’ મીમાંસા	૧૮૩૫
પંચભૂત વિજય	૧૮૧૨	યોગમાહાત્મ્યમ્	૧૮૩૬
પૃથિવ્યાદિગુણનિસ્થાનમ્	૧૮૧૩	પાપીઓને પણ યોગ તારે	૧૮૩૬
યોગિસદ્કલ્પાનુસારીણિ ભૂતાનિ	૧૮૧૪	આશંસાપરિત્યાગોપદેશ:	૧૮૩૭
અણિમાદિ લબ્ધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ	૧૮૧૪	‘યોગ’ શબ્દ પણ તારક	૧૮૩૭
અણિમાદિસિદ્ધૌ નાનામતપ્રતિપાદનમ્	૧૮૧૫	યોગનો દુરુપયોગ ઉપદ્રવકારી	૧૮૩૭
યોગિસામર્થ્યદર્શનમ્	૧૮૧૬	પરાભિમતેશસ્ય યોગાનુગ્રાહ્યતા	૧૮૩૮
અર્થભેદાઽકરણેઽપિ તથાદર્શનસામર્થ્યમ્	૧૮૧૭	ભરત-મેરુદેવાપ્રબન્ધોપવર્ણનમ્	૧૮૩૯
આમર્શાદિલલ્લિસ્ફોરણમ્	૧૮૧૮	ભરતચક્રીને યોગથી કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિ	૧૮૩૯
ઇન્દ્રિયજયહેતુવર્ણનમ્	૧૮૧૯	મરુદેવા માતાનો મોક્ષ યોગમૂલક	૧૮૩૯
મધુપ્રતીકસિદ્ધિ સમર્થનમ્	૧૮૨૦	જયસિંહસૂરિમતપ્રકાશનમ્	૧૮૪૦
સર્વજ્ઞત્વલાભકારણપ્રદર્શનમ્	૧૮૨૧	પ્રજ્ઞા ખીલવીએ	૧૮૪૧
વિશોકા સિદ્ધિ:	૧૮૨૨	સવાલ અમારા, જવાબ તમારા	૧૮૪૨
મધુમતીભૂમિલાભે દિવ્યામન્ત્રણાદિ	૧૮૨૩		

નિઘણ્ટુ-કોશયોરત્ર નયલતોદ્ભૂતાનિ ચ ।^૧

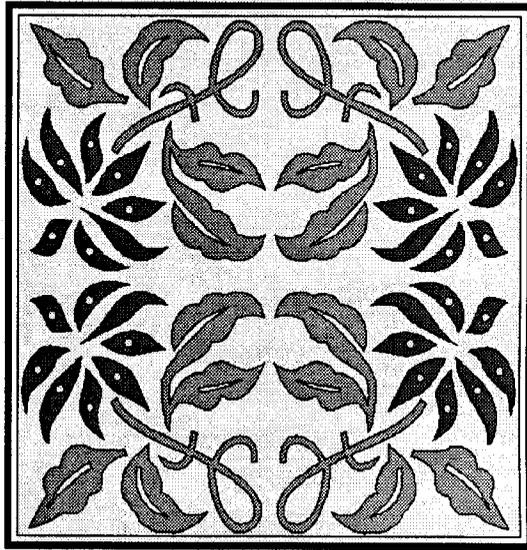
ન્યાયાદિતન્ત્રશાસ્ત્રાણાં નામાનિ વચ્ચિ મોદતઃ ॥

અભિધાનસંપ્રહનિઘણ્ટુ	નિઘણ્ટુસંપ્રહ	વૈદ્યકબૃહત્રિઘણ્ટુ
કૈયદેવનિઘણ્ટુ	બૃહાન્નેઘણ્ટુ	વૈદ્યકશબ્દસિન્ધુ
ધન્વન્તરિનિઘણ્ટુ	બૃહત્રિઘણ્ટુરત્નાકર	શાલિગ્રામનિઘણ્ટુભૂષણ
નિઘણ્ટુ	ભાવપ્રકાશનિઘણ્ટુ	સોઢલનિઘણ્ટુ
નિઘણ્ટુરત્નાકર	મદનપાલનિઘણ્ટુ	
નિઘણ્ટુશોષ	રાજનિઘણ્ટુ	

અભિધાનચિન્તામણિ	દ્રવ્યગુણકોશ
અમરકોશ	રાજનિઘણ્ટુકોશ
આપ્ટેશબ્દકોશ	શબ્દસિન્ધુકોશ
ઓગિલ્વીશબ્દકોશ	શબ્દાર્થચિન્તામણિકોશ
કલ્પદ્રુમકોશ	હલાયુધકોશ

અજ્ઞાનબોધિની	તત્ત્વચિન્તામણ્યા- લોકવૃત્તિ	ન્યાયભૂષણ	પઞ્ચદશી	વિવેકચૂડામણિ
અદ્વૈતસિદ્ધિ	તત્ત્વપ્રદીપિકા	ન્યાયમઞ્જરી	પ્રકરણપઞ્ચિકા	વ્યુત્પત્તિવાદ
આત્મતત્ત્વવિવેક	તત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તિ	ન્યાયરત્નાકર	બૌદ્ધાધિકારદીધિતિ	વ્યોમવતી
આત્મતત્ત્વવિવેકવૃત્તિ	તત્ત્વવૈશારદી	(શ્લોકવાર્તિકવૃત્તિ)	બ્રહ્મસૂત્ર	શક્તિવાદ
કારિકાવલી	નવમુક્તિવાદટીકા	ન્યાયલીલાવતી	બ્રહ્મસૂત્રશાઙ્કરભાષ્ય	શ્રીભાષ્ય
કિરણાવલી	નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિવૃત્તિ	ન્યાયવાર્તિક	મીમાંસા શાબરભાષ્ય	સંક્ષેપશારીરક
કિરણાવલી	ન્યાયકણિકા	ન્યાયવાર્તિક- તાત્પર્યટીકા	મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક	સમ્બન્ધવાર્તિક
સાઙ્ખ્યકારિકાવૃત્તિ	ન્યાયકન્દલિકા	ન્યાયસાર	મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક- કાશિકાવૃત્તિ	સર્વદર્શનસંપ્રહ
કિરણાવલીપ્રકાશ	ન્યાયકુસુમાઞ્જલિ	ન્યાયસારવૃત્તિ	કાશિકાવૃત્તિ	સાઙ્ખ્યકારિકા
કિરણાવલીપ્રકાશટિપ્પણ	ન્યાયકુસુમાઞ્જલિ- પ્રકાશ	ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તા- વલીપ્રભાવૃત્તિ	યોગવાર્તિક	સાઙ્ખ્યકારિકાવૃત્તિ
કિરણાવલીરહસ્ય	ન્યાયચન્દ્રિકા	ન્યાયસૂત્ર	વાક્યપદીય	સાઙ્ખ્યતત્ત્વ- કૌમુદીવૃત્તિ
ખંડનખંડખાદ્ય	ન્યાયતાત્પર્યટીકા	ન્યાયસૂત્રભાષ્ય	વાર્તિક (સૂરેશ્વરા- ચાર્યકૃત)	સાઙ્ખ્યપ્રવચનભાષ્ય
તત્ત્વચિન્તામણિ	ન્યાયતાત્પર્યટીકા	ન્યાયસૂત્રવાર્તિક	વિજ્ઞાનામૃતભાષ્ય	સ્ફોટસિદ્ધિગો- પાલિકાવૃત્તિ
તત્ત્વચિન્તામણિપ્રકાશ			વિવરણપ્રમેયસંપ્રહ	

૧. નયલતા વ્યાખ્યામાં સાક્ષીરૂપે ઉદ્ભૂત કરેલા નિઘંટુ ગ્રંથો, કોશ ગ્રંથો અને ન્યાયાદિ દાર્શનિક ગ્રંથોના નામો અહીં દર્શાવેલ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથોના સ્થાન વગેરેની માહિતી મેળવવા માટે આઠમા ભાગના પરિશિષ્ટ-૬માં જુઓ પૃ.૨૨૧૯ થી ૨૨૪૮

૨૩- કુતર્કગ્રહ નિવૃત્તિ દ્વાત્રિંશિકા

ત્રેવીસમી બત્રીસીની પ્રસાદી

શીલે પરદ્રોહવિરતિલક્ષણે ॥૨૩/૩॥ (પૃ.૧૫૫૬)

બીજા જીવોનો દ્રોહ કરવામાંથી પાછા ફરવું, અટકવું તે શીલ કહેવાય છે.

દુષ્ટકારણપ્રભવસ્ય સત્કાર્યાઽહેતુત્વાત્ ॥૨૩/૬॥ (પૃ.૧૫૬૧)

ખરાબ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય ક્યારેય સુંદર કાર્યનો હેતુ બની ન શકે.

અતીન્દ્રિયાઽર્થાનાં સિદ્ધ્યર્થં ન કુતર્કસ્ય કુત્રચિદવકાશઃ ॥૨૩/૧૨॥ (પૃ.૧૫૭૦)

અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે કુતર્કને ક્યાંય અવકાશ નથી.

શીલવાન્ યોગવાનત્ર શ્રદ્ધાવાંસ્તત્ત્વવિદ્ ભવેત્ ॥૨૩/૧૩॥ (પૃ.૧૫૭૧)

શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાન, શીલવાન અને યોગવાન હોય તે તત્ત્વવેત્તા બની શકે.

शास्तृश्रद्धावतां शास्तृभेदांऽगीकरणं अज्ञानम् ॥२३/१४॥ (पृ.१५७३)

धर्मशास्त्रकारो प्रत्ये श्रद्धा धरावनारा लोको शास्त्रकारोमां

ભેદભાવની બુદ્ધિનો આશ્રય કરે છે તે તેઓનું અજ્ઞાન છે.

નિરતિશયિતગુણવત્ત્વેન પ્રતિપત્તેઃ વસ્તુતઃ સર્વજ્ઞવિષયકત્વાત્,

ગુણવત્તાઽવગાહનેનૈવ તસ્યા ભક્તિત્વાચ્ચ ॥૨૩/૧૫॥ (પૃ.૧૫૭૫)

સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણસંપન્નત્વરૂપે જેની ભક્તિ કરવામાં આવે. તે ભક્તિ સર્વજ્ઞવિષયક જ કહેવાય. કારણ કે સર્વજ્ઞ જ સર્વોત્કૃષ્ટગુણ સંપન્ન હોય, અસર્વજ્ઞ નહિ. ઉપાસ્ય તત્ત્વનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણસંપન્નત્વરૂપે સ્વીકાર કરવો તે ભક્તિ જ છે.

ગુણસ્થાનપરિણતિતારતમ્યેઽપિ યોગિનામેક એવ માર્ગઃ ॥૨૩/૨૬॥ (પૃ.૧૫૯૩)

ગુણસ્થાનકની પરિણતિ તરતમભાવવાળી હોવાથી યોગીઓમાં તે અપેક્ષાએ ભેદ હોવા છતાં પણ યોગીઓનો માર્ગ એક જ છે.

તત્ત્વેન સર્વત્ર ગ્રહઃ મુમુક્ષૂણામસદ્ગતઃ ॥૨૩/૩૨॥ (પૃ.૧૬૧૪)

પરમાર્થથી ક્યાંય પણ આગ્રહ કરવો એ મુમુક્ષુઓ માટે અયોગ્ય છે.

॥ अथ कुतर्कग्रहनिवृत्तिद्वात्रिंशिका ॥२३॥

अनन्तरमवेद्यसंवेद्यपदं जेयमित्युक्तं, अत्र तज्जयेनैव कुतर्कनिवृत्तिर्भवति । सैव चाऽत्यन्तमा-
दरणीयेत्याह-

जीयमानेऽत्र राज्ञीव चमूचरपरिच्छदः । निवर्तते स्वतः शीघ्रं कुतर्कविषमग्रहः^२ ॥१॥

जीयमान इति । जीयमाने अत्र = अवेद्यसंवेद्यपदे महामिथ्यात्वनिबन्धने पशुत्वादिशब्दवाच्ये ।
स्वत एव = आत्मनैवाऽपरोपदेशेन शीघ्रं, कुतर्क एव विषमग्रहो दृष्टाऽऽपायहेतुत्वेन क्रूरग्रहः, कुत-
र्कस्य विषमग्रहः (=कुतर्कविषमग्रहः) कुटिलाऽऽवेशरूपो वा निवर्तते । राज्ञि जीयमान इव

॥ तयलता ॥

अवेद्यादिपदं घोरमनन्तभवकारणम् । तज्जयेन जिनो भूयादसद्ग्रहनिवृत्तये ॥१॥

अत्र = त्रयोविंशतितमद्वात्रिंशिकायां तज्जयेनैव = अवेद्यसंवेद्यपदविजयेनैव जायमाना कुतर्कनिवृत्तिः
अत्यन्तमादरणीया इत्याह- 'जीयमान' इति । अपरोपदेशेन = परोपदेशं विनैव निवर्तते = नियमेनाऽत्यन्तं
पलायते, सम्यग्ज्ञानयोगात्, आगमप्रामाण्याऽवगमाच्च । चमूचरपरिच्छदः = सेना-पदाति-निगूढपुरुषदूतादि-
परिवारः । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → जीयमाने च नियमादेतस्मिंस्तत्त्वतो नृणाम् । निवर्तते स्वतोऽत्यन्तं
कुतर्कविषमग्रहः ॥ ← (यो.दृ.स. ८६) इति । तदुक्तं दशाश्रुतस्कन्धे अपि → सेनावइम्मि णिहए
जहा सेणा पणस्सई । एवं कम्माणि गस्सति मोहणिज्जे खयं गए ॥ ← (द.श्रु.५/१२) इति । यदपि
प्रशमरतौ → मस्तकसूचिविनाशात् तालस्य यथा ध्रुवो भवति नाशः । तद्वत्कर्मविनाशो हि मोहनीयक्षये
नित्यम् ॥ ← (प्र.रति.२६६) इत्युक्तं, यच्च तत्त्वार्थसारे → गर्भसूच्यां विनष्टायां यथा बालो विनश्यति ।
तथा कर्म क्षयं याति मोहनीये क्षयं गते ॥ ← (त.सा.१०/२३) इत्युक्तं तदपीहाऽनुसन्धेयम् । →
हतं सैन्यमनायकम् ← (नरा.११) इति नराभरणवचनं → न विना नायकं सेना मुहूर्त्तमपि तिष्ठति

• कुतर्कग्रहनिवृत्ति द्वात्रिंशिकाप्रकाश •

૨૨ મી બત્રીસીમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવું જોઈએ - આમ જણાવ્યું. અવેદ્યસંવેદ્યપદના જયથી
જ કુતર્કની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે અહીં 'કુતર્કનિવૃત્તિ જ અત્યંત આદરણીય છે' - એવું બતાવવા
ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

• કુતર્ક વિચિત્ર ગ્રહ અને વળગાડ છે •

ગાથાર્થ :- જેમ રાજા જીતાય તો તેની સેના અને જાસુસનો પરિવાર નિવૃત્ત થાય છે તેમ અવેદ્ય-
સંવેદ્યપદ જીતાય તો કુતર્ક સ્વરૂપ વિચિત્ર-ગ્રહ વળગાડ સ્વતઃ ઝડપથી નિવૃત્ત થાય છે.(૨૩/૧)

ટીકાર્થ :- અવેદ્યસંવેદ્યપદ મહામિથ્યાત્વનું કારણ છે. માટે જ પશુતા વગેરે શબ્દોથી અવેદ્યસંવેદ્યપદ
શાસ્ત્રોમાં કહેવાય છે. આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાય તો કુતર્ક સ્વરૂપ વિચિત્રગ્રહ બીજાના ઉપદેશ વિના પોતાની
જાતે જ ઝડપથી નિવૃત્ત થાય છે. જેમ રાહુ-મંગળ વગેરે કૂર ગ્રહ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ થતા અનર્થોનું કારણ છે તેમ
કુતર્ક પણ આ લોકમાં દેખાતા અનેક અનર્થોનું મજબૂત મૂળ છે. અથવા કુતર્કનો કુટિલ આવેશ = વળગાડ
પણ વિષમગ્રહ તરીકે લઈ શકાય. તે પણ અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થતાં સ્વતઃ તરત જ રવાના થાય

૧. હસ્તાદર્શો '...મવદ...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शो '...विषयग्रह' इति पाठः । परं व्याख्यानसारेण सोऽशुद्धः ।

ચમૂચર-પરિચ્છદઃ ॥૧॥

શમાઽઽરામાઽનલજ્વાલા હિમાનિ^૧ જ્ઞાનપઙ્કજે । શ્રદ્ધાશલ્યં સ્મયોલ્લાસઃ કુતર્કઃ સુનયાઽર્ગલા ॥૨॥

શમેતિ । વ્યક્તઃ ॥૨॥

કુતર્કેઽભિનિવેશસ્તન્ન યુક્તો મુક્તિમિચ્છતામ્ । યુક્તઃ પુનઃ શ્રુતે શીલે સમાધૌ શુદ્ધચેતસામ્ ॥૩॥

કુતર્ક ઇતિ । શ્રુતે = આગમે ।

← (મ.ભા. દ્રોણપર્વ-૫/૮) ઇતિ ચ મહાભારતવચનમપ્યેતદર્થાઽનુપાતિ વિજ્ઞેયમ્ ॥૨૩/૧॥

કુતર્કમુપમિનોતિ- 'શમારામે'ત્યાદિ । કુતર્કો હિ શમાઽઽરામાઽનલજ્વાલા, અસદભિનિવેશજનકત્વાત્ । જ્ઞાનપઙ્કજે હિમાનિ, યથાવસ્થિતબોધોપઘાતભાવાત્ । શ્રદ્ધાશલ્યં, યથાક્ષયોપશમં યૌક્તિકાઽર્થસ્વીકારેઽપિ આગમિકાઽર્થાઽપ્રતિપત્તેઃ । સ્મયોલ્લાસઃ, મિથ્યાઽભિમાનજનકત્વાત્ । સુનયાઽર્ગલા, મધ્યસ્થતાભઙ્ગાદિતિ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → બોધરોગઃ શમાઽપાયઃ શ્રદ્ધાભઙ્ગોઽભિમાનકૃત્ । કુતર્કશ્ચેતસો વ્યક્તં ભાવ-શત્રુરનેકધા ॥ ← (યો.દૃ.સ.૮૭) ઇતિ । ઇદમેવ ચેતસિકૃત્ય યોગસારપ્રાપ્તે અમિતગતિનાઽપિ → બોધરોધઃ શમાઽપાયઃ શ્રદ્ધાભઙ્ગોઽભિમાનકૃત્ । કુતર્કો માનસો વ્યાધિર્ધ્યાનશત્રુરનેકધા ॥ ← (યો.સા. પ્રા.૭/૫૨) ઇત્યુક્તમ્ । અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકે ન્યાયવિજયેનાઽપિ → શમામ્બુવાહે પ્રતિકૂલવાતાં સદ્બોધપદ્મે ચ હિમોપપાતમ્ । શ્રદ્ધાનશલ્યં સ્મયપોષકઞ્ચ નિજં હિતં ઘ્નન્તિ કુતર્કમેત્ય ॥ ← (અ.તત્ત્વા.૩/૧૦૮) ઇત્યેવં કુતર્કસ્યાઽપાયકારિત્વમુક્તમ્ । કુતર્કાઽભિનિવેશસ્ય ગુણોચ્છેદકતા તુ → ચઠ્ઠિં ઠાળેહિં સંતે ગુણે નાસેજ્ઞા । (૧) કોહેણં, (૨) પડિનિવેસેણં, (૩) અકયણ્ણુયાણ, (૪) મિચ્છતાભિણિવેસેણં ← (સ્થા.સૂ.૪/૪/૩૭૦) ઇત્યેવં સ્થાનાઙ્ગસૂત્રોક્તેરપિ પ્રસિદ્ધૈવ ॥૨૩/૨॥

યતશ્ચૈવમતઃ કિં કાર્યમ્ ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ- 'કુતર્ક' ઇતિ । તત્ = તસ્માત્ કારણાત્ =

છે, જાણે કે રાજા ઉપર વિજય મળતાં તેની સેના અને જાસુસોનો પરિવાર રવાના થાય તેમ. (૨૩/૧)

ગાથાર્થ :- ઉપશમ ભાવ સ્વરૂપ બગીચાનો નાશ કરવા માટે કુતર્ક અગ્નિજ્વાળા સમાન છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ કમળનો વિનાશ કરવા માટે હિમ સમાન કુતર્ક છે. શ્રદ્ધાને માટે કાંટા સમાન વેદનાદાયક હોય તો તે કુતર્ક છે. મિથ્યા અભિમાનને કુતર્ક ઉલ્લસિત કરનાર છે. તથા સુનયની પ્રાપ્તિમાં કુતર્ક નકુચાં (આગળીયા-સ્ટોપર) સમાન છે. (૨૩/૨)

વિશેષાર્થ :- પ્રશમ, જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, સુનયને કુતર્ક ખતમ કરે છે તથા મિથ્યાઅભિમાનને વધારે છે. માટે પ્રશમભાવ, જ્ઞાન આદિને ઈચ્છનારે વહેલી તકે કદાગ્રહને છોડવો જોઈએ. આવું અહીં સૂચિત થાય છે. (૨૩/૨)

• શ્રુત-શીલ-સમાધિમાં આગ્રહ રાખવો •

ગાથાર્થ :- કુતર્કમાં આગ્રહ રાખવો એ મોક્ષની ઈચ્છા કરતા સાધકો માટે યોગ્ય નથી. શુદ્ધ ચિત્તવાળા સાધકોને માટે તો શ્રુત, શીલ અને સમાધિમાં આગ્રહ રાખવો એ યુક્તિસંગત છે. (૨૩/૩)

ટીકાર્થ :- શ્રુત એટલે આગમ. બીજા જીવોનો દ્રોહ કરવામાંથી પાછા ફરવું, અટકવું તે શીલ તરીકે

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ હસ્તાદર્શે ચ 'હિમાની' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ક્વચિચ્ચ હસ્તાદર્શે 'હિમાજ્ઞાને' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

શીલે = પરદ્રોહવિરતિલક્ષણે । સમાધૌ = ધ્યાનફલભૂતે ॥૩॥

કુતર્કસ્યોપશમ-સજ્ઞાન-શ્રદ્ધા-સુનયનાશકત્વાત્ કુતર્કે = આગમનિરપેક્ષતર્કણે તથાવિધતદ્ગ્રહરૂપઃ અભિનિવેશો ન = નૈવ યુક્તઃ મુક્તિમિચ્છતાં = મુમુક્ષુણાં શુદ્ધચેતસામ્ । તર્હિં કિં કુત્રાઽપિ નૈવ યુક્તોઽભિનિવેશઃ ? इत्याशङ्कायामाह- युक्तः = युक्तिसङ्गतः पुनः आगमे सर्वज्ञोपदिष्टाऽर्थप्रतिपादके, શીલે પરદ્રોહવિરતિલક્ષણે । ઉપલક્ષણાત્ પરાઽનુગ્રહાદિગ્રહઃ કાર્યઃ । તદુક્તં મહાભારતે શાન્તિપર્વણિ → અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા । અનુગ્રહશ્ચ દાનઞ્ચ શીલમેતત્ પ્રશસ્યતે ॥ ← (મ.ભા.શાં. ૧૨૪/૬૬) इति । धर्मरत्नकरण्डके वर्धमानसूरिभिस्तु → शीलं = चित्तसमाधानम् ← (धर्म.क.११/१४१) इत्युक्तम् । તદુક્તં પૂર્વમિહાપિ યોગભેદદ્વાત્રિંશિકાયાં ‘શીલં = ચિત્તસમાધિઃ’ (દ્વા.દ્વા.૧૮/૮-ભાગ-૪ પૃ.૧૨૩૨) इति । तीर्थोद्गालीप्रकीर्णके च → नाणाहितो चरणं पंचहिं समितीहिं तीहिं गुत्तीहिं । एयं सीलं भणितं जिणेहिं तेलोक्कदंसीहिं ॥ ← (तीर्थो.१२२४) इत्युक्तम् । પ્રકૃતે → જીવદયા-દમ-સચ્ચં અચોરિયં બંધચેરસંતોસે । સમ્મદંસણ-ણાણં તવો ય સીલસ્સ પરિવારો ॥ ← (શી.પ્રા.૧૯) इति, → सीलं = विसयविरागो → (शी.प्रा.४०) इति च शीलप्राभृतवचनमपि यथागममनुयोज्यमागममर्मज्ञैः ।

શીલસ્ય સર્વપ્રયત્નૈઃ રક્ષણીયત્વાત્તત્રાઽભિનિવેશો યુક્ત એવ, તદ્વિપતૌ વિપત્તય એવાઽવશિષ્યન્તે । તદુક્તં રાજતરહિંગ્ણ્યાં → કિં નાઽખ્યેતિ વિપર્યયં વિગલને શીલસ્ય ચિન્તામણેઃ ? ← (રા.ત.૭/૩૧૬) इति । પ્રકૃતે → શીલં હિ પરમા વિદ્યા શીલમેવ પરં તપઃ । નૈવ શીલાત્ પરં કિઞ્ચિત્ તસ્માચ્છીલં સદાઽઽશ્રયેત્ ॥ ← (સં.ગી.૨/૪૪) इति संन्यासगीतावचनं, → શીલં પરં ભૂષણં ← (ની. શ.૮૩) इति नीतिशतकवचनं, → વિભૂષણં શીલસમં નાઽન્યત્ ← (પં.ત.૨/૧૫૫) इति पञ्चतन्त्रवचनं, → શીલં હિ શરણં સૌમ્ય ! કાન્તાર ઇવ દેશિકઃ ← (સૌ.નં.૧૩/૨૮) इति सौदरनन्दवचनं, → સર્વ શીલવતા જીતમ્ ← (મ.ભા.ઉદ્યોગપર્વ-૩૪/૪૭) इति महाभारतवचनं, → ચળડાલોઽપિ હિ શીલસ્થઃ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ← (અ.શ.૨૦૪) इति अवदानशतकवचनञ्चावधेयम् । ધ્યાનફલભૂતે સમાધૌ → તદેવાઽર્થમાત્રનિર્ભાસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ ← (યો.સૂ.૩/૩) इति योगसूत्रदर्शिते ।

દીપ્રાયાં દૃષ્ટૌ વર્તમાનસ્ય શ્રવણં શ્રુતાદિલક્ષણતત્ત્વાઽભિનિવેશફલમવગન્તવ્યમ્ । તદુક્તં ષોડશકે → શ્રવણં તત્ત્વાઽભિનિવેશપરમફલમ્ ← (ષો.૧૧/૪) इति । શ્રુતાદ્યભિનિવેશસ્ય યુક્તવાદેવ હરિભદ્ર-સૂરિભિઃ ધર્મબિન્દૌ → તત્ત્વાભિનિવેશઃ ← (ધ.વિં.૫/૪૯) इत्युक्तम् । અતત્ત્વાભિનિવેશસ્તુ મહાત્મનાં ન સમ્ભવતિ । તદુક્તં ધર્મબિન્દૌ → અનભિનિવેશવાંસ્તુ તદ્યુક્તઃ ખલ્વતત્ત્વે, સ્વ-સ્વભાવોત્કર્ષાત્, માર્ગા-નુસારિત્વાત્, તથારુચિસ્વભાવત્વાત્, શ્રવણાદૌ પ્રતિપત્તેઃ, અસદાચારગર્હણાત્ ← (ધ.વિં.૫/૨૦-૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫) इति ।

પ્રકૃતે ચ → કુતર્કેઽભિનિવેશસ્તન્ન યુક્તો મુક્તિવાદિનામ્ । યુક્તઃ પુનઃ શ્રુતે શીલે સમાધૌ ચ મહાત્મનામ્ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૮૮) इति योगदृष्टिसमुच्चयकारिकाऽवधेया । તદુક્તં યોગસારપ્રાભૂતેઽપિ

અહીં વિવક્ષિત છે. ધ્યાનનું ફળ હોય તેથી સમાધિ અહીં સમાધિશબ્દથી ગ્રહણ કરવી. (૨૩/૩)

વિશેષાર્થ :- વાસનાનો ભીખારી શીલબ્રહ્મ જીવ બીજા જીવોને દ્રોહ કરે છે. વિશુદ્ધ શીલવાળો જીવ બીજાને પોતાના નિમિત્તે તથાવિધ કર્મ બંધાય તેવો દ્રોહ નથી કરતો. તે આશયથી અહીં શીલ = પરદ્રોત્યાગ- આમ જણાવેલ છે. બીજા મહત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે મલિન તત્ત્વમાં આગ્રહ-કદાગ્રહ

उक्तं च योगमार्गज्ञैस्तपोनिर्धूतकल्मषैः । १भावियोगिहितायोच्चैर्मोह^२दीपसमं वचः ॥४॥

→ કુતર્કેઽભિનિવેશોઽતો ન યુક્તો મુક્તિકાઙ્ઞિક્ષણામ્ । આત્મતત્ત્વે પુનર્યુક્તઃ સિદ્ધિસૌધપ્રવેશકે ॥ ← (યો.સા.પ્રા. ૭/૫૩) ઇતિ ।

અભિનિવેશત્વાઽવચ્છિન્નસ્ય પરમાર્થતો હેયત્વેઽપિ યોગપ્રાથમ્યદશાયામપ્રશસ્તકષાયનિવારણાય પ્રશસ્ત-કષાયાણામિવ કુતર્કાઘ્ઞિનિવેશવિનિવારણકૃતે શ્રુત-શીલાઘ્ઞિનિવેશસ્ય પ્રયોજનભૂતત્વમપ્રત્યાખ્યેયમેવ । શ્રુત-શીલાદીનાં ભવનિસ્તારકત્વમપિ નૈગમનયદૃષ્ટ્યા સમ્મતમેવ । અત એવ તેષ્વાપ્રહઃ સઙ્ગચ્છત એવ ।

બૌદ્ધદર્શનવર્તી અપુનર્બન્ધકો મિત્રાદિગતઃ → સવ્વદા સીલસમ્પન્નો પઞ્જવા સુસમાહિતો । અઙ્ગત્તચિન્તી સતિમા ઓઘં તરતિ દુત્તરં ॥ ← (સુ.નિ.૧/૨૨) ઇતિ સુત્તનિપાતાદિવચનાઽવલમ્બનેન શીલાઘ્ઞિનિવેશં કરોત્યેવ । એવં વૈદિકદર્શનગતોઽપિ મિત્રાદિવર્તી અપુનર્બન્ધકઃ → અતસ્સમાધિહીનસ્ય સર્વશાસ્ત્રવિદોઽપિ વા । નૂનં દુસ્તર એવાઽયં ભવદુઃખપયોનિધિઃ ॥ ← (રા.ગી.૮/૫૪) ઇતિ રામગીતાદિવચનમાલમ્બ્ય સમાધ્યાઘ્ઞિનિવેશં કુરુતે । જૈનતન્ત્રાઽવસ્થિતોઽપુનર્બન્ધકઃ પુનઃ → કસાયા અગ્ગિણો વુત્તા સુય સીલ તવો જલં ← (ઉત્ત.૨૩/૫૩) ઇતિ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવચનાત્, → સમાહિકારણ ણં તમેવ સમાહિં પડિલભ્મઇ ← (વ્યા.પ્ર.૭/૧) ઇતિ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિવચનાત્, → સીલેણ વિણા વિસયા ણાણં વિણાસંતિ ← (શી.પ્રા.૨) ઇતિ શીલપ્રાભૂતવચનાચ્ચ શ્રુતાદાવભિનિવેશમાલમ્બતે ।

પ્રકૃતે મિત્રાદિદૃષ્ટિચતુષ્કે તુ વિશેષતઃ તત્ત્વાઽભિનિવેશસ્યાઽઽદરણીયત્વમ્ । અયં તત્ત્વાઽભિનિવેશો-ઽપ્યુત્તરોત્તરદૃષ્ટૌ વિશુદ્ધ્યમાનઃ સન્, મતિજ્ઞાનાદ્યુત્કર્ષઃ કેવલજ્ઞાને ઇવ, સાક્ષિભાવપરિણમને વિલીયતે । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય યોગસારપ્રાભૂતે → ન કુત્રાઽપ્યાપ્રહસ્તત્ત્વે વિધાતવ્યો મુમુક્ષુભિઃ । નિર્વાણં સાધ્યતે યસ્માત્ સમસ્તાઽઽપ્રહર્વર્જિતૈઃ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૧/૩૪) ઇત્યુક્તમિતિ ગમ્ભીરધિયા ભાવનીયમ્ ॥૨૩/૩॥

મનને મલિન બનાવીને મોક્ષથી દૂર રાખે છે. જ્યારે શ્રુત, શીલ, સમાધિનો વિવેકપૂર્ણ સાત્ત્વિક આગ્રહ જીવને મોક્ષની નજીક પહોંચાડે છે. ઉપલી ભૂમિકામાં તો તે સાત્ત્વિક આગ્રહ પણ સ્વયં છૂટી જાય છે. જેમ અપ્રશસ્ત કષાયનો અવાર નવાર ભોગ બની જવાય તેવા સંયોગમાં પ્રશસ્ત કષાયનું અવલંબન પ્રયોજનભૂત બની જાય છે. પરંતુ ઊપલી આત્મદશામાં પ્રશસ્ત કષાય પણ સ્વયં છૂટી જાય છે અને જીવ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા-અસંગ સ્વભાવમાં સ્થિર થઈ જાય છે. તેમ કુતર્ક વગેરેનો અપ્રશસ્ત આગ્રહ-કદાગ્રહ રવાના કરવા આગમ-શીલ-સમાધિનો આગ્રહ આદરણીય બને છે. પરંતુ અસંગ આત્મદશા પ્રગટે, સંસાર-મોક્ષ પ્રત્યે તુલ્ય મનોવૃત્તિ વર્તે ત્યારે શ્રુત વગેરેનો આગ્રહ પણ આપમેળે છૂટી જાય છે. પરંતુ ૨૨ મી બત્રીસીમાં જણાવેલા યોગી હજુ સુધી દીપ્રા દૃષ્ટિ સુધી જ પહોંચેલ હોવાથી તેમને માટે આગમ-શીલ વગેરેનો આગ્રહ રાખવો ઉપકારી નીવડે તેમ છે. આ કારણસર અહીં આગમ વગેરેનો આગ્રહ રાખવા ઉપર ભાર આપેલ છે. (૨૩/૩)

❁ પરોપકર માટે યોગીની પ્રવૃત્તિ ❁

ગાથાર્થ :- તપ દ્વારા જેણે આત્માનો કચરો ધોઈ નાંખેલ છે તેવા યોગમર્ગવિશારદોએ ભાવી યોગીના અત્યંત હિત માટે મોહાન્ધકારદીપસમાન વચન કહેલ છે કે [જે કહેલ છે તે પાંચમી ગાથામાં છે.] (૨૩/૪)

૧. હસ્તાદર્શ 'ભાવયોગ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । હસ્તાદર્શાન્તરે ચ 'ભાવયોગ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'મહાદીપ...' ઇતિ પાઠઃ । વ્યાખ્યાનુસારેણ ચ સોઽશુદ્ધઃ ।

उक्तं चेति । उक्तं च निरूपितं पुनः योगमार्गज्ञैः = अध्यात्मविद्भिः पतञ्जलिप्रभृतिभिः^१
^२तपोनिर्धूतकल्मषैः = प्रशमप्रधानेन तपसा क्षीणमार्गाऽनुसारिबोधबाधकमोहमलैः भावियोगिहिताय
 = भविष्यद्विवादबहुलकलिकालयोगिहितार्थं उच्चैः = अत्यर्थं मोहदीपसमं = मोहाऽन्धकारप्रदीपस्थानीयं
 वचो = वचनम् ॥४॥

वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितांस्तथा । तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीलकवद् गतौ ॥५॥

वादांश्चेति । वादांश्च पूर्वपक्षरूपान् प्रतिवादांश्च परोपन्यस्तपक्षप्रतिवचनरूपान् वदन्तो =
 ब्रुवाणाः निश्चितान् असिद्धाऽनैकान्तिकादिहेत्वाभासनिरासेन तथा = तेन प्रकारेण तत्तच्छास्त्रप्रसिद्धेन

योगबिन्दुकारिका(यो.विं.६६)संवादेनैतदेव समर्थयमान आह- 'उक्तमि'ति । योगबिन्दुव्याख्यानसारेणैव
 विवृणोति- 'उक्तं च' = निरूपितं पुन इत्यादि । सुस्पष्ट एव टीकार्थः ॥२३/४॥

पतञ्जल्युक्तमेवाऽऽह- 'वादांश्चे'ति । इयं कारिका अध्यात्मोपनिषद्(१/७४)योगबिन्दु (६७) प्रभृतौ
 समुद्धृता वर्तते । योगबिन्दुव्याख्यानसारेण विवृणोति- वादांश्च पूर्वपक्षरूपानित्यादिः । वादलक्षणं तु
 → विरुद्धयोः धर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनं = वादः ←

टीकार्थः :- योगमार्गस्वरूप अध्यात्म तत्त्वने ज्ञाज्ञकार अेवा पतंजलि वगेरे महर्षिओ थई गया.
 तेओअे प्रशम-उपशम त्वावनी मुष्यता राषीने तप करवा द्वारा पोतानो मोहनो मेल धोई नांष्यो.
 मोक्षमार्गने अनुसरनारा तत्त्वबोधना प्रगटीकरणमां बाधक अेवो मोहनो क्यरो क्षीण थवाना कारणे
 तेओने योगमार्गनो बोध थयो. तेथी त्मविध्यकाणमां वाद-विवादने वारंवार करनारा अेवा कलिकालना
 योगीओना अत्यंत छित माटे अेक सुंदर वात करी. ते वात मोहना अन्धकारने दूर करवा माटे दीवा
 समान छे. ते वात आगणना श्लोकमां अताववामां आवशे. (२३/४)

विशेषार्थः :- छतरदर्शनीओ पण समता-वैराग्यने केन्द्रस्थानमां राषीने तप वगेरे साधना करे तो मोहनो
 क्यरो धोवाई ज्ञय. मतलब के छतरदर्शनवाणा पण पापनो अनुबंध तोडी शके छे. तेना कारणे मार्गानुसारी
 तत्त्वज्ञान तेमने पण थई शके छे. आ तत्त्वज्ञान करुणासभर डोवाना कारणे मात्र वर्तमान काणना ज नछि
 पण त्मविध्यना पण अनेक योगीओना छित माटे सहज रीते अेमना मोढामांथी अेवा उद्गार नीकणी ज्ञय
 छे के जे अनेकनी मूढताने दूर करे. आ बाबत अहीं पूब ज उल्लेखनीय छे. आना उपर छिओ विचार करवाथी
 वाडाबंधी, संकुचितता, क्षुद्रता, तुच्छता, सांप्रदायिक जूनन, दृष्टिराग वगेरे दूर थाय छे तथा मध्यस्थ अने
 मार्गस्थ क्षयोपशम प्रगटे छे, मैत्री वगेरे त्मावो अरा अर्थमां डैयामां छिगी नीकणे छे. (२३/४)

• पतंजलि महर्षिनी शिष्यामण •

गाथार्थः :- शास्त्रमान्य रीते निश्चितरूपे वाद अने प्रतिवादाने करता मुमुक्षुओ आत्मादि तत्त्वनी
 प्रकृष्ट ज्ञाज्ञकारीने पामी शकता नथी. तलने पीलनारो धांशीनो बणद गोण-गोण इरवा छतां पण
 'हुं केटलुं इर्यो ?' अे ज्ञाणी शकतो नथी तेम उपरोक्त वात समजवी. (२३/५)

टीकार्थः :- पूर्वपक्षनी रजुआत करवी ते वाद कहेवाय. वादीअे अतावेली बाबतनो (= पक्षनो) जवाब
 आपवो ते प्रतिवाद कहेवाय. ते ते शास्त्रने मान्य डोय ते रीते असिद्ध, अनैकान्तिक, विरुद्ध वगेरे डेत्वात्मासनुं

१. हस्तादर्श '...प्रभृति...' इति वृत्तिः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'तपसा नि...' इति पाठः । स चाऽर्थतः शुद्धः परं
 सन्दर्भानुसारेणाऽशुद्धः प्रतिभाति ।

સર્વેઽપિ †દર્શનિનો મુમુક્ષવોઽપિ તત્ત્વાન્તં = આત્માદિતત્ત્વપ્રસિદ્ધિરૂપં ન = નૈવ ગચ્છન્તિ = પ્રતિપદ્યન્તે, (ગતૌ) તિલપીલકવત્ = †તિલપીલક ઇવ । નિરુદ્ધાઽક્ષિસજ્વારસ્તિલયંત્રવાહનપરો યથા હ્યયં નિત્યં ભ્રામ્યન્નપિ નિરુદ્ધાઽક્ષતયા ન તત્પરિમાણમવબુદ્ધ્યતે, એવમેતેઽપિ વાદિનઃ સ્વપક્ષાઽભિ- નિવેશાઽન્ધ્યા વિચિત્રં વદન્તોઽપિ નોચ્યમાનતત્ત્વં પ્રતિપદ્યન્તે ઇતિ ॥૫॥

(પ્ર.ન.ત.૮/૧) ઇતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલઙ્કારસૂત્રોક્તં ગ્રાહ્યમ્ । પૂર્વ વાદદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૮/૧ ભાગ-૨, પૃ.૫૪૧) નિર્દિષ્ટાનિ તલ્લક્ષણાન્તરાણીહાનુસન્ધેયાનિ । સ્પષ્ટપ્રાયઃ ટીકાર્થઃ । નવરં તિલયન્ત્રવાહનપરઃ ઇત્યનન્તરં ગતૌ = વહનરૂપાયાં સત્યામિતિ દૃશ્યમ્ । તદુક્તં યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ →

ઊચિરે ધ્યાનમાર્ગજ્ઞા ધ્યાનોદ્ધૃતરજશ્ચયાઃ । ભાવિયોગિહિતાયેદં ધ્વાન્તદીપસમં વચઃ ॥

વાદાનાં પ્રતિવાદાનાં ભાષિતારો વિનિશ્ચિતમ્ । નૈવ ગચ્છન્તિ તત્ત્વાન્તં ગતેરિવ વિલમ્બિનઃ ॥

← (યો.સા.પ્રા.૭/૩૨-૩૩) ઇતિ । અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકેઽપિ → સભાસુ વાદ-પ્રતિવાદ-જલ્પા વિશાર્દાનાં વિવિધા ભવન્તિ । તત્ત્વાન્તસિદ્ધિર્ન હિ લભ્યતે તૈર્દૃષ્ટાન્તભૂતસ્તિલપીલકોઽત્ર ॥ ← (અ.તત્ત્વા. ૩/૧૦૯) ઇત્યુક્તમ્ । તદુક્તં પ્રેમગીતાયાં અપિ → તર્કવાદ-વિવાદાંસ્તુ ત્યજન્તિ પ્રેમયોગિનઃ ← (પ્રે. ગી.૨૦૬) ઇતિ । એતેન → વાદાનાં પ્રતિવાદાનાં નાઽત્ર કિઞ્ચિત્ પ્રયોજનમ્ ← (મ.ગી.૨/૨૨) ઇતિ મહાવીરગીતાવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । તદુક્તં નારદભક્તિસૂત્રે અપિ → વાદો નાઽવલમ્બ્યઃ ← (ના.ભ. સૂ.૭૪) ઇતિ । → યે ચાન્યે હ વૃથા તર્ક-દૃષ્ટાન્ત-કુહકેન્દ્રજાલૈર્વૈદિકેષુ પરિસ્થાતુમિચ્છન્તિ તૈસ્સહ ન સંવસેત્ ← (મૈત્રા.૭/૮) ઇતિ મૈત્રાયણ્યુપનિષદ્વચનતોઽપિ તન્નાન્તરીયો યોગી વિવાદાદિત ઉપરમત્યેવે- ત્યવધેયમ્ । તદુક્તં નારદપરિવ્રાજકોપનિષદિ સંન્યાસગીતાયાઞ્ચ → અતિવાદાંસ્ત્યજેત્ તર્કાન્, પક્ષં કઞ્ચન નાઽઽશ્રયેત્ ← (ના.પરિ.૫/૨૧, સં.ગી.૧૦/૨૪) ઇતિ પ્રાગ્ (દ્વા.દ્વા.૮/૬ ભાગ-૪ પૃ.૫૫૧) દર્શિતમેવ । પ્રકૃતે → સર્વનયોક્તતત્ત્વાનાં બોધં વિના જગજ્જનાઃ । પરસ્પરં ચ યુદ્ધ્યન્તિ ક્લિશ્યન્તિ ધર્મભેદતઃ ॥ ← (અધ્યા.ગી.૧૧૭) ઇતિ અધ્યાત્મગીતાવચનં, → મૂઢા ન જાનન્તિ મિથ્યાતર્કેણ વેષ્ટિતાઃ ← (યો.શિ.૧/ ૩૪) ઇતિ ચ યોગશિખોપનિષદ્વચનં ભાવનીયં મધ્યસ્થૈઃ ॥૨૩/૫॥

નિરાકરણ કરીને વાદ-પ્રતિવાદ કરતા સર્વ ધર્મના અનુયાયી મુમુક્ષુઓ પણ આત્મા વગેરે તત્ત્વની પ્રકૃષ્ટ સમજણ પામતા નથી. તલને પીલનારા બળદનું દષ્ટાંત અહીં વિચારવું. જેમ તલની ઘાણીને ફેરવનાર બળદની આંખ ઢાંકી દેવામાં આવે છે. તેથી તે રોજ સતત ફરવા છતાં પણ તેની આંખ ઢાંકેલી હોવાના કારણે 'કેટલું ફર્યો?' તેનું જ્ઞાન તે બળદને થતું નથી. તેમ પોત-પોતાના પક્ષની પક્કડમાં અંધ થયેલા પ્રસ્તુત અનેક વાદીઓ પણ વિવિધ સ્વરૂપે બોલવા છતાં પ્રતિવાદી દ્વારા બોલવામાં આવતા તત્ત્વને-પદાર્થને સ્વીકારતા નથી. (૨૩/૫)

વિશેષાર્થ :- હેતુ પક્ષમાં ન રહે તો અસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ કહેવાય. હેતુ વિપક્ષમાં પણ રહે તો તે અનેકાન્તિક નામનો હેત્વાભાસ બને. હેતુ સાધ્યાભાવવ્યાપ્ત બને તો વિરુદ્ધ નામે હેત્વાભાસ બને. આ હેત્વાભાસનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો જવાબ ખોટો કહેવાય. આ હેત્વાભાસનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય તો જવાબ સાચો કહેવાય. આવા સાચા જવાબ વાદસભામાં પ્રતિવાદી દ્વારા આપવામાં આવે તો પણ વાદી તે તત્ત્વને સ્વીકારતા નથી હોતા. પરંતુ વાદ-વિવાદ-વાણીનો વ્યાયામ કરે જ રાખે છે; પોતાની માન્યતા છોડતા નથી. પોતાના પક્ષનો કદાગ્રહ તેને વિચારાંધ બનાવી મૂકે છે. માટે પતંજલિ મહર્ષિ કહે છે કે વાદ-

૧. હસ્તાદર્શો 'દર્શિનો' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શો 'તિપી...' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

વિકલ્પકલ્પનાશિલ્પં પ્રાયોઽવિદ્યાવિનિર્મિતમ્ । તદ્યોજનામયશ્ચાઽત્ર કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥૬॥

વિકલ્પેતિ । વિકલ્પાઃ શબ્દવિકલ્પા અર્થવિકલ્પાશ્ચ તેષાં કલ્પનારૂપં શિલ્પં (=વિકલ્પ-કલ્પનાશિલ્પં) પ્રાયો = બાહુલ્યેન અવિદ્યાવિનિર્મિતં = જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મસમ્પર્કજનિતમ્ । તદ્યોજનામયઃ = તદેકધારાત્મા ચાઽત્ર કુતર્કઃ । તત્ કિમનેન મુમુક્ષુણાં, દુષ્ટકારણપ્રભવસ્ય સત્કાર્યાઽહેતુત્વાત્ ॥૬॥

કુતર્કાઽસારતામેવોપદર્શયતિ- 'વિકલ્પે'તિ । 'एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णा-म्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः॥' ( ) इत्यादिस्वरूपाः पूर्वोक्ताः (पृ.२२८, पृ.७४८) शब्दविकल्पाः = शब्दप्रधाना वस्तुशून्या विकल्पाः, 'नीलरूपं घटाद् भिन्नं स्यादभिन्नं वा ? इत्यादिरूपेणाऽर्थं विकल्प्य नीलरूपाद्यर्थाऽपलापकारिणः अर्थविकल्पाः चशब्देन 'वन्ध्यासुतजनकत्वमवन्ध्यायामभिमतं वन्ध्यायां वा?' इत्यादिस्वरूपाः तदुभयविकल्पाः समुच्चिताः । तेषां कल्पनारूपं शिल्पं, तदेव च दुःखमूलम् । तदुक्तं समाधितन्त्रे → यदन्तर्जल्पसम्पृक्तमुत्प्रेक्षाजालमात्मनः । मूलं दुःखस्य तत्राशे शिष्टमिष्टं परं पदम् ॥ ← (स.तं.८५) इति ।

તદેકધારાત્મા = વિકલ્પલૈકપ્રવાહાત્મકઃ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → અવિદ્યાસદ્ગતાઃ પ્રાયો વિકલ્પાઃ સર્વ એવ યત્ । તદ્યોજનાત્મકશ્ચૈષ કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૦) ઇતિ । હસ્તાદર્શો ચ 'તદેકાધારાત્મા' ઇતિ પાઠઃ । તત્ર ચ 'વિકલ્પૈકાઽઽશ્રયાત્મક' ઇત્યર્થઃ કાર્યઃ । દુષ્ટકારણપ્રભવસ્ય = દુષ્ટોપાદાનોપાદેયસ્ય સત્કાર્યાઽહેતુત્વાત્, તેન પડ્કજ-હરિકેશચાણ્ડાલાદીનાં દુષ્ટનિમિત્તકારણપ્રભવત્વેઽપિ પૂજા-પ્રવ્રજ્યાદિહેતુત્વેઽપિ ન ક્ષતિઃ ॥૨૩/૬॥

વિવાદને છોડી, કુતર્કને રવાના કરી મધ્યસ્થ ભાવે યોગસાધનામાં આત્મકલ્યાણના લક્ષે લાગી જવું એ જ એકમાત્ર આપણું કર્તવ્ય છે. (૨૩/૫)

ગાથાર્થ :- વિકલ્પોની કલ્પના સ્વરૂપ શિલ્પ પ્રાયઃ અવિદ્યાથી નિર્મિત હોય છે. પ્રસ્તુતમાં કુતર્ક તેની યોજના કરવા સ્વરૂપ છે. તેથી વિકલ્પથી સર્થુ. (૨૩/૬)

ટીકાર્થ :- વિકલ્પો શબ્દસંબંધી હોય કે અર્થસંબંધી હોય પરંતુ તે બન્ને પ્રકારના વિકલ્પોની કલ્પના સ્વરૂપ શિલ્પ પ્રાયઃ જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મસ્વરૂપ અવિદ્યાના સંપર્કથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રસ્તુતમાં કુતર્ક તો દ્વિવિધ વિકલ્પોની કલ્પનાના એક પ્રવાહસ્વરૂપ જ છે. અથવા કુતર્ક માત્ર વિકલ્પ આધારિત છે. તે કારણે મુમુક્ષુઓને આવા કુતર્કથી સર્થુ. કારણ કે ખરાબ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય ક્યારેય સુંદર કાર્યનો હેતુ બની ન શકે. (૨૩/૬)

વિશેષાર્થ :- 'આ વંધ્યાપુત્ર આકાશપુષ્પની માળા લઈને જાય છે કે વાઘનું શીંગડુ લઈને જાય છે ?' આ શબ્દવિકલ્પ = શાબ્દિક વિકલ્પ કહેવાય. કારણ કે અહીં અર્થશૂન્ય શબ્દ જ કેન્દ્રસ્થાનમાં ગોઠવાયેલ છે. જ્યારે 'આત્મા સર્વથા નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ?' આ વિકલ્પમાં અર્થની મુખ્યતા હોવાના કારણે તે અર્થવિકલ્પ કહેવાય. આ બન્ને વિકલ્પની કલ્પના જ્ઞાનાવરણ કર્મ સ્વરૂપ ખરાબ કારણથી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તથાવિધ કલ્પનાની પરંપરા-ધારાબદ્ધ પ્રવાહ સ્વરૂપ કુતર્ક પણ મુમુક્ષુ માટે ત્યાજ્ય છે. કાદવ અપવિત્ર છે તો કાદવથી બનાવવામાં આવેલી ચીજ પવિત્ર હોઈ ન શકે. કાદવને છોડનાર માણસે કાદવથી બનેલી ચીજ પણ છોડવી જોઈએ. કાદવ = જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અથવા તજજન્ય વિકલ્પકલ્પના. તેનાથી બનેલી ચીજ = કુતર્ક. અપવિત્ર હોવાના કારણે કુતર્કને મુમુક્ષુએ છોડવા જોઈએ. (૨૩/૬)

જાતિપ્રાયશ્ચ બાધ્યોઽયં પ્રકૃતાઽન્યવિકલ્પનાત્ । હસ્તી હન્તીતિવચને પ્રાપ્તાઽપ્રાપ્તવિકલ્પવત્ ॥૭॥

જાતિપ્રાયશ્ચેતિ । જાતિપ્રાયશ્ચઃ દૂષણાઽઽભાસકલ્પશ્ચ બાધ્યઃ પ્રતીતિ-ફલાભ્યાં અયં = કુ-
તર્કઃ, પ્રકૃતાઽન્યસ્ય = ઉપાદેયાદ્યતિરિક્તસ્ય અપ્રયોજનસ્ય વસ્ત્વંશસ્ય વિકલ્પનાત્ (=પ્રકૃતાન્ય-
વિકલ્પનાત્) । ‘હસ્તી હન્તી’તિ વચને હસ્ત્યારૂઢેનોક્ટે પ્રાપ્તાઽપ્રાપ્તવિકલ્પવત્ નૈયાયિકચ્છાત્રસ્ય ।
યથા હ્યયમિત્યં વક્તારં પ્રતિ “કિમયં હસ્તી પ્રાપ્તં વ્યાપાદયતિ? ઉતાઽપ્રાપ્તં ? આદ્યે ત્વામપિ
વ્યાપાદયેત્, અન્યે ચ જગદપી”તિ વિકલ્પયન્નેવ હસ્તિના ગૃહીતો મિષ્ઠેન કથમપિ મોચિતઃ ।
તથા તથાવિધવિકલ્પકારી તત્તદ્દર્શનસ્થોઽપિ કુતર્કહસ્તિના ગૃહીતઃ સદ્ગુરુમિષ્ઠેનૈવ મોચ્યત ઇતિ ॥૭॥

અવિદ્યાનિર્મિતત્વેન કુતર્કસ્ય સત્કાર્યાઽહેતુત્વમેવોપોદ્બલયતિ- ‘જાતી’તિ । → સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યાભ્યાં
પ્રત્યવસ્થાનં = જાતિઃ ← (ન્યા.સૂ.૧/૨/૧૮) ઇતિ ન્યાયસૂત્રં ઉપાદેયાદ્યતિરિક્તસ્ય = ઉપાદેય-હેય-
સંવરાઽઽશ્રવ-બન્ધ-નિર્જરાદિવ્યતિરિક્તસ્ય અપ્રયોજનસ્ય = આધ્યાત્મિકપ્રયોજનાપેતસ્ય વસ્ત્વંશસ્ય વિકલ્પનાત્
= આગમનિરપેક્ષં તર્કણાત્ । તથાહિ- કશ્ચિત્રૈયાયિકઃ છાત્રઃ કુતશ્ચિદાગચ્છન્ અવશીભૂતમત્તહસ્ત્યારૂઢેન
કેનચિદુક્તઃ ‘ભોઃ ! ભોઃ ! ત્વરિતમપસર, હસ્તી વ્યાપાદયતિ’ ઇતિ ચ । તથાઽપરિણતન્યાયશાસ્ત્રઃ
અયં નૈયાયિકશ્છાત્રઃ ઇત્યં વક્તારં હસ્ત્યારૂઢં કઞ્ચિત્ પ્રતિ ‘કિમયં હસ્તી પ્રાપ્તં વ્યાપાદયતિ ઉતાઽપ્રાપ્તમ્?
આદ્યે વિકલ્પે કક્ષીક્રિયમાણે ત્વામપિ = ત્વામેવ વ્યાપાદયેત્, પ્રાપ્તિભાવાત્ । અન્યે ચ અપ્રાપ્તઘાતવિકલ્પે
જગદપિ સકલં વ્યાપાદયેત્, અપ્રાપ્ત્યવિશેષાત્’ ઇતિ વિકલ્પયન્નેવ હસ્તિના ગૃહીતઃ । પ્રકૃતે ચ છાત્રત્રિતયોદા-
હરણમપિ અધ્યાત્મવૈશારદ્યાં (અધ્યાત્મોપનિષદ્ટીકા-૧/૭૪ પૃ.૧૪૮) અસ્મદુક્તમનુસન્ધેયમ્ । તદુક્તં યોગ-
દૃષ્ટિસમુચ્ચયેઽપિ → જાતિપ્રાયશ્ચ સર્વોઽયં પ્રતીતિ-ફલબાધિતઃ । હસ્તી વ્યાપાદયત્યુક્તો પ્રાપ્તાઽપ્રાપ્ત-
વિકલ્પવત્ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૧) ઇતિ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૨૩/૭॥

• પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયક વિકલ્પ અસાર •

ગાથાર્થ :- આ કુતર્ક જાતિપ્રાયઃ છે. અપ્રસ્તુત બાબતનો વિકલ્પ કરવાથી કુતર્ક બાધ્ય છે. ‘હાથી
મારે છે’ - આવા વચનમાં પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિકલ્પની જેમ આ વાત જાણવી. (૨૩/૭)

ટીકાર્થ :- જાતિ એટલે ખોટા દૂષણ. કુતર્ક ખોટા દૂષણ સમાન હોય છે. ઉપાદેય વગેરે પ્રસ્તુત
વિષય સિવાયના અપ્રયોજનભૂત વસ્તુઅંશનો વિકલ્પ ઉઠાવવાના કારણે કુતર્ક પ્રતીતિ અને ફળથી બાધિત
થાય છે. ‘હાથી મારે છે’ - આ પ્રમાણે હાથી ઉપર બેસેલા મહાવત વડે કહેવાયું ત્યારે નૈયાયિક વિદ્યાર્થીના
પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્તવિષયક વિકલ્પની જેમ કુતર્ક જાણવો. જેમ ‘હાથી મારે છે’ આવું કહેનાર મહાવત
પ્રત્યે ‘હાથી શું પ્રાપ્તને મારે કે અપ્રાપ્તને મારે ? જો હાથી પ્રાપ્તને = અડેલાને મારે-આવો પ્રથમ
વિકલ્પ માન્ય કરવામાં આવે તો હે મહાવત ! હાથી તમને પણ મારશે. કારણ કે હાથીથી તમે પ્રાપ્ત
= સંયુક્ત છો. તથા જો હાથી અપ્રાપ્તને પણ મારે તો આખા જગતને પણ મારશે, માત્ર મને નહિ.
માટે હાથીથી ગભરાઈને ભાગવાની જરૂર નથી.’ આ પ્રમાણે અપ્રયોજનભૂત વિકલ્પ કરતો નૈયાયિક
વિદ્યાર્થી હાથી વડે પકડાયો. પછી માંડ માંડ મહાવત વડે તે છોડાવાયો. તેમ અપ્રયોજનભૂત વિષયમાં
વિકલ્પ = ચર્ચા કરનારો તે-તે ધર્મમાં રહેલો સાધક પણ કુતર્ક સ્વરૂપ હાથી વડે પકડાય છે તથા
સદ્ગુરુસ્વરૂપ મહાવત દ્વારા જ તે કુતર્કગજેન્દ્રથી છોડાવાય છે. (૨૩/૭)

સ્વભાવોત્તરપર્યન્ત ણ્ષોઽન્નાઽપિ ચ તત્ત્વતઃ । નાઽર્વાગ્દૃગ્જ્ઞાનગમ્યત્વમન્યથાઽન્યેન કલ્પનાત્ ॥૮॥

સ્વભાવેતિ । ણ્ષ = કુતર્કઃ સ્વભાવોત્તરપર્યન્તઃ, અત્ર ચ “વસ્તુસ્વભાવૈરુત્તરં વાચ્યં” ( )

કુતર્કઃ કથમવસેયઃ ? इत्याशङ्कायामाह- ‘स्वभावे’ति । ‘आपो दहन्ति वह्निसन्निधौ’ ण्ष क्तर्कः । ‘कुत आपो वह्निसन्निधावेव दहन्ति ? न तु तदसन्निधावपि ?’ इति प्रतिवादिना पर्युनुयुक्ते सति ‘अपां तादृश एव स्वभावो यदुत वह्निसन्निधावेव दाहकरणम्’ इत्येवं स्वभाव एव उत्तरपर्यन्ते वाच्य इति क्तर्कः स्वभावोत्तरपर्यन्तो भवति । अत्र च क्तर्कं नाऽर्वाग्दृग्ज्ञानगम्यत्वं, ‘वस्तुस्वभावैरुत्तरं

વિશેષાર્થ :- દષ્ટાંત આ મુજબ છે કે ન્યાયશાસ્ત્રને ભણતો કોઈક વિદ્યાર્થી રસ્તા ઉપરથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. તે સમયે એક ઉન્મત્ત હાથી સામેથી આવી રહ્યો હતો. મહાવતના કાબુની બહાર તે ગાંડો હાથી રસ્તા ઉપર દોડી રહ્યો હતો. હાથીની ઉપર બેસેલા મહાવતે દૂર રહેલા પેલા વિદ્યાર્થીને કહ્યું કે ‘હે યુવાન ! તું જલ્દી દૂર ભાગ. નહિતર હાથી તને મારી નાખશે.’ પેલા યુવાન વિદ્યાર્થીને તર્કશાસ્ત્ર પરિણમેલ ન હોવાથી તે મહાવતને કહે છે કે ‘હે મૂર્ખ ! આ પ્રમાણે યુક્તિશૂન્ય પ્રલાપ કેમ કરે છે ? યુક્તિ આ પ્રમાણે છે. હાથીને જે અડકેલ હોય તેને હાથી મારે કે હાથીને જે અડેલ ન હોય તેને હાથી મારે ? જો અડેલાને હાથી મારે તો પહેલાં હાથી તને જ મારી નાંખે. કારણ કે તું હાથીને અડેલ છે. જો હાથી પોતાને નહિ અડેલને મારે તો જગતના તમામ જીવોને હાથી મારી નાખશે. કારણ કે તારા સિવાય બધા જ તેને અડેલ નથી.’ આ પ્રમાણે તે વિદ્યાર્થી દલીલ કરે છે. તેટલામાં હાથીએ તેને પકડ્યો. પછી કુશળ મહાવતે માંડ-માંડ તેને છોડાવ્યો. આવા કુતર્કો કરવાથી ફાયદો શો ?

તમામ કુતર્કો અસત્ય દૂષણ સમાન હોય છે. કારણ કે સામેની વ્યક્તિ જ્યારે પોતાની વાત રજૂ કરે ત્યારે કુતર્ક કરનારના મગજમાં એ જ ધૂન ચાલતી હોય છે કે સામેની વ્યક્તિની માન્યતા કોઈ પણ રીતે ખોટી જ પાડવી. તેની માન્યતાને ખોટી સિદ્ધ કરવા માટે જ્યારે કુતર્કવાદીને સાચા દૂષણ તેની માન્યતામાં/વાતમાં જણાતા નથી ત્યારે સામેની વ્યક્તિને જે અર્થ માન્ય હોય તેનાથી જુદા જ પ્રકારના અર્થનું ઉદ્ભાવન કરીને દૂષમાંથી પોરા કાઢવાની જેમ ખોટા ખોટા કાલ્પનિક દૂષણો રજૂ કરીને સામેની વ્યક્તિની વાતને ખોટી ઠરાવવા માટે તે મથામણ કરે છે અને ખોટા દૂષણોથી કુતર્કવાદી સામેની વ્યક્તિની માન્યતાને ખોટી ઠરાવે છે. આ ખોટા દૂષણ એટલે જાતિ/કુતર્ક. મુમુક્ષુએ /આત્માર્થીએ આવા કુતર્કોથી કાયમ દૂર રહેવું જોઈએ. તેમ છતાં કર્મવશ મુમુક્ષુ કુતર્કને કરી બેસે તો સદ્ગુરુરૂપી મહાવત કુતર્કગજરાજથી તેને કરુણાબુદ્ધિથી છોડાવે છે. (૨૩/૭)

• કુતર્કમાં છેલ્લો જવાબ સ્વભાવ •

ગાથાર્થ :- જ્યાં સ્વભાવ જ છેલ્લો ઉત્તર છે એવો આ કુતર્ક છે. તથા પરમાર્થથી આ સ્વભાવ પણ છન્નસ્થ જીવના જ્ઞાનથી ઓળખાતો નથી. કારણ કે અન્ય વાદી દ્વારા અન્ય પ્રકારે સ્વભાવની કલ્પના કરાય છે. (૨૩/૮)

ટીકાર્થ :- જ્યાં સ્વભાવ જ છેલ્લો ઉત્તર છે અથવા સ્વભાવ જ જવાબના છેડે રહેલો છે એવો આ કુતર્ક છે. (એક વાદી કુતર્કથી પોતાનો પક્ષ રજૂ કરે. તેની સામે અન્ય વાદી પ્રશ્ન કરે. તેનો વાદી કુતર્કથી જવાબ આપે. પ્રતિવાદી ફરીથી તે બાબતમાં પ્રશ્ન કરે. વાદી ફરીથી કુતર્કગર્ભિત જવાબ

इति वचनात्? । अत्रापि च ♦स्वभावे नाऽर्वागृहशः = छद्मस्थस्य ज्ञानगम्यत्वं (=नाऽर्वागृहज्ञानगम्यत्वं) तत्त्वतः, अन्यथाक्लृप्तस्यैकेन वादिना ♦ स्वभावस्य अन्येनाऽन्यथाकल्पनात् ॥८॥ तथाहि – अपां दाहस्वभावत्वे दर्शिते दहनान्तिके । विप्रकृष्टेऽप्ययस्कान्ते स्वार्थशक्तेः किमुत्तरम् ॥९॥

वाच्यमिति वचनात् । तथा ‘आपः क्लेदयन्ति’ इति अत्रापि च स्वभावे न तत्त्वतः = परमार्थतः छद्मस्थस्य ज्ञानगम्यत्वम् । ‘वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यमिति’ सर्वत्रैव तथा तत्तत्सिद्धौ वक्तुं पार्यते, एकेन वादिना अन्यथाक्लृप्तस्य = अन्येन प्रकारेण निश्चितस्य स्वभावस्य = वस्तुस्वभावस्य अन्येन वादिना अन्यथा = पूर्ववादिक्लृप्तभिन्नप्रकारेण कल्पनात् = कक्षीकरणात् । यदि वस्तुस्वभावः परमार्थतः छद्मस्थज्ञानगोचरः स्यात् तर्हि काके काष्ण्यवत् तत्र न काचिद् विप्रतिपत्तिः स्यात् । परं सा दृश्यते चिरकालतः । अतो वस्तुस्वभावो न तत्त्वतः छद्मस्थगोचर इति सिध्यतीति भावः । यथोक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → स्वभावोत्तरपर्यन्त एषोऽसावपि तत्त्वतः । नाऽर्वागृहगोचरो न्यायादन्यथाऽन्येन कल्पितः ॥ ← (यो.दृ.स. ९२) इति ॥२३/८॥

આપે. ફરીથી પ્રતિવાદી પ્રશ્ન કરે. છેલ્લે કુતર્કવાદીએ કહેવું પડે કે ‘વસ્તુનો સ્વભાવ જ આવો છે.’ આમ પોતે રજુ કરેલ કુતર્કને વિશે પ્રશ્ન વિચારણા સભામાં થાય ત્યારે કુતર્કોના જવાબ આપવામાં અંતે તો ‘વસ્તુનો સ્વભાવ જ આ પ્રમાણે છે’ - આમ કહેવું પડે છે.) કારણ કે ‘કુતર્કમાં વસ્તુના સ્વભાવથી જ ઉત્તર કહેવો.’ - આવું શાસ્ત્રવચન છે.

(અહીં કોઈ દલીલ કરે કે ‘વસ્તુનો સ્વભાવ જવાબ તરીકે દર્શાવવો પડે તો તે રીતે જવાબ આપવામાં વાંધો શું?’ તો આ વાત યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે કુતર્ક કરનાર દ્વારા કલ્પના કરાયેલ) સ્વભાવ પણ પરમાર્થથી છદ્મસ્થ જીવના જ્ઞાનથી ઓળખી શકાય તેવો નથી. કારણ કે એક વાદીએ જે રીતે પદાર્થના સ્વભાવની કલ્પના કરી હોય તેના કરતાં બીજી જ રીતે પ્રતિવાદી પદાર્થના સ્વભાવની કલ્પના કરે છે. (૨૩/૮)

વિશેષાર્થ :- કાગડાનું રૂપ છદ્મસ્થના જ્ઞાનનો વિષય છે. માટે ‘કાગડો કાળો છે.’ એમ બધા એકમતે વાત કરે છે. એક જણ કાગડાને કાળો કહે અને બીજો કાગડાને ધોળો કહે, ત્રીજો પીળો કહે- આવું બનતું નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતા વિષયમાં વિવાદ કોણ કરે ? જો વસ્તુનો સ્વભાવ પણ આ રીતે છદ્મસ્થ જીવને માટે પ્રત્યક્ષ હોય તો વસ્તુસ્વભાવ વિશે ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તી ન શકે. પરંતુ આત્મા વગેરેના સ્વભાવ વિશે અલગ-અલગ દર્શનકારો વિભિન્ન સ્વભાવ કલ્પે છે. તેનાથી જ સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુસ્વભાવ પણ પરમાર્થથી છદ્મસ્થ જીવના જ્ઞાનનો વિષય બની શકતો નથી. માટે એક કુતર્કવાદી કુતર્કના જવાબમાં વસ્તુનો જે સ્વભાવ બતાવે તેના કરતાં બીજો કુતર્કવાદી જુદા જ પ્રકારના વસ્તુસ્વભાવને દેખાડે છે. માટે કુતર્કનો અંત આવવાની કોઈ શક્યતા નથી. માટે કુતર્ક ત્યાજ્ય છે. આ વાત આગળના શ્લોકમાં વધુ સ્પષ્ટ થઈ જશે. (૨૩/૮) તે આ રીતે સમજવું.

ગાથાર્થ :- ‘અગ્નિની પાસે પાણીનો બાળવાનો સ્વભાવ છે’- આવો કુતર્ક દેખાડવામાં આવે ત્યારે જવાબ શું હોય ? કારણ કે દૂર હોવા છતાં પણ લોહચુંબકમાં લોખંડને ખેંચવાની શક્તિ દેખાય

અપામિતિ । અપાં = શૈત્યસ્વભાવત્વાદિનં પ્રતિ અપાં દહનાઽન્તિકે દાહસ્વભાવત્વે દર્શિતે અધ્યક્ષવિરોધપરિહારાત્ । વિપ્રકૃષ્ટેઽપ્યયસ્કાન્તે સ્વાર્થશક્તેઃ = લોહાઽઽકર્ષણશક્તેર્વિપ્રકર્ષમાત્રસ્યાઽ-પ્રયોજકત્વાત્, કિમુત્તરં અન્યથાવાદિનઃ ? સ્વભાવસ્યાઽપર્યનુયોજ્યત્વાદ્વિશેષસ્યાઽવિનિગમનાત્ ।

एतदेव भावयति- तथाहि- 'अपामि'ति । 'आपो दहन्ति अग्निसन्निधौ तथास्वभावत्वादि'त्येवं अपां दहनान्तिके = वह्निसन्निधौ दाहस्वभावत्वे दर्शिते सति अध्यक्षविरोधपरिहारात् = प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध-विरोधप्रच्यवात् । न च सन्निकृष्टस्याऽनलस्यैव दाहकत्वं, न त्वपां, विप्रकृष्टत्वादिति वाच्यम्, वि-प्रकृष्टत्वेऽप्यपामेव दाहलक्षणाऽर्थक्रियाकारिसामर्थ्यशालित्वात् । 'अयमेवापां स्वभावो यद् विप्रकर्षदिव स्वा-र्थक्रियाकारित्वम्; अयस्कान्ते तथादर्शनात्, विप्रकृष्टेऽपि = लोहविप्रकृष्टेऽपि अयस्कान्ते लोहाऽऽकर्ष-णशक्तेः उपलम्भात्, विप्रकृष्टस्याऽपि भास्करस्य क्षितितलगतपदार्थसार्थप्रकाशकत्वोपलम्भाच्च विप्रकर्ष-मात्रस्य = जलगतस्य व्यवधानमात्रस्य अर्थक्रियाकारित्वाऽभावं प्रति अप्रयोजकत्वात्' एवं अन्यथावादिनः = विपरीतवस्तुस्वभाववादिनः शैत्यस्वभावशालिजलवादिना क्किमुत्तरं देयं स्यात्? स्वभावस्य = अकल्पि-तस्येव कल्पितस्याऽपि वस्तुस्वभावस्य अपर्यनुयोज्यत्वात् = पर्यनुयोगाऽनर्हत्वात्, अन्यथा 'शर्कराया एव कुतो माधुर्यस्वभावः, न तु लवणादेः ?' इत्यादिपर्यनुयोगसहस्राणां समाधेयत्वमापद्येत शैत्यस्वभावशालि-जलवादिना । अपां शैत्यस्वभावत्वे दाहस्वभावत्वे वा विशेषस्य = तात्त्विकत्वस्य निर्णायकधर्मविशेषस्य अनुपलम्भेन अविनिगमनात् = एकतरस्वभावविशेषगोचरविनिगमनाविरहात् । तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिः

જ છે. (૨૩/૯)

टीकार्थ :- 'पाणीनो स्वभाव इंडो छे' - आवुं भोलनार वादी प्रत्ये ज्ञे कुतर्कप्रेभी प्रतिवादी 'अग्निनी पासे डोय त्यारे पाणीनो स्वभाव बाणवानो छे' - आम बतावे तो वादी शुं जवाब आपी शके ? अर्थात् कांछे ज कही न शके. कारण के 'पाणीनो स्वभाव बाणवानो छे' - आम ज्ञे प्रतिवादी बोले तो प्रत्यक्ष प्रमाणनो विरोध आववाथी तेने रूपा करी शकाय. परंतु 'अग्निना सान्निध्यमां पाणीनो स्वभाव बाणवानो छे' - आवुं भोलवा द्वारा कुतर्कप्रेभीअे प्रत्यक्ष प्रमाणथी आवता विरोधनो परिहार करेले छे.

(હકીકત એ છે કે પાણી ઠંડક કરે છે અને અગ્નિ બાળે છે. આવો તે બન્નેનો સ્વભાવ છે. પરંતુ અગ્નિ કોઈ માણસને બાળે ત્યારે 'દૂર રહેલ પાણી આ માણસને બાળી રહેલ છે. કારણ કે અગ્નિના સાન્નિધ્યમાં માણસ વગેરે હોય ત્યારે દૂર રહેલ પણ પાણી માણસ વગેરેને બાળવાનો સ્વભાવ ધરાવે છે.' આવા કુતર્કની સામે શું કહી શકાય ? કશું નહિ. કદાચ ડાહ્યો માણસ એવી દલીલ કરે કે 'અગ્નિના સાન્નિધ્યથી માણસ બળે ત્યારે પાણી તો માણસથી દૂર રહેલ છે તથા અગ્નિનો જ દાહસ્વભાવ માનવો ઉચિત છે, નહિ કે દૂરવર્તી પાણીનો. દૂર રહેલ પાણી પોતાનું કાર્ય કરી ન શકે.' તો કુતર્કવાદી પાસે આવી દલીલ ટકી શકતી નથી. કારણ કે) લોખંડથી દૂર રહેલા પણ લોહચુંબકમાં લોખંડને ખેંચવાની શક્તિ દેખાય છે. માટે દૂરવર્તી પણ સમર્થ ચીજ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. માટે દૂરવર્તિત્વ કાંઈ દાહાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન ન થવામાં પ્રયોજક બની ન શકે. આમ અગ્નિના બદલે પાણીનો દાહસ્વભાવ કુતર્કવાદી દેખાડે તો વાદી તેને શું જવાબ આપી શકે ? કાંઈ જ નહિ. કારણ કે સ્વભાવને વિશે

તદુક્તં -

“અતોઽગ્નિઃ ક્લેદયત્યમ્બુસન્નિઘૌ દહતીતિ ચ । ૧અબગ્નિસન્નિઘૌ તત્સ્વાભાવ્યાદિત્યુદિતે તયોઃ ॥
કોશપાનાદૃતે જ્ઞાનોપાયો નાઽસ્ત્યત્ર યુક્તિઃ । વિપ્રકૃષ્ટોઽપ્યયસ્કાન્તઃ સ્વાર્થકૃદ્વૃશ્યતે યતઃ ॥”

(યો.દૃ.સ.૧૩-૧૪) ॥૧॥

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે- ‘અત’ ઇતિ ‘કોશે’તિ ચ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → યતો નાઽર્વાગ્દૃગ્ગોચરોઽધિકૃતસ્વભાવઃ
અતઃ = અસ્માત્ કારણાત્ ‘અગ્નિઃ ક્લેદયતિ । અધ્યક્ષવિરોધપરિહારાયાહ- ‘અમ્બુસન્નિઘૌ ઇતિ । દહતિ
ચામ્બુ । ન પ્રતીતિબાધેત્યાહ- તત્સ્વાભાવ્યાત્ તયોઃ = અગ્ન્યમ્બુનોઃ ઇતિ ઉદિતે સત્યપિ પરવાદિના (યો.દૃ.
સ.૧૩ વૃત્તિ) કિમ્ ? ઇત્યાહ- કોશપાનાદૃતે = કોશપાનં વિના જ્ઞાનોપાયો નાઽસ્તિ અત્ર = સ્વભાવ-
વ્યતિકરે યુક્તિઃ = શુષ્કતર્કયુક્ત્યા । ‘કશ્ચિદપરો દૃષ્ટાન્તોઽપ્યસ્યાઽર્થસ્યોપોદ્બલકો વિઘ્નતે ન વા?’
ઇત્યાહ વિપ્રકૃષ્ટોઽપિ અયસ્કાન્તઃ = લોહાઽકર્ષ ઉપલવિશેષઃ સ્વાર્થકૃત્ = લોહાઽઽકર્ષાદિસ્વકાર્યકરણ-
શીલઃ દૃશ્યતે યતઃ । લોકે સ હિ વિપ્રકૃષ્ટ એવ, ન સન્નિકૃષ્ટઃ; લોહમેવ ન તામ્રાદિ, આકર્ષત્યેવ
ન કર્તયતિ । તદિત્યમસ્યેવ અગ્ન્યાદીનાં તથાસ્વભાવકલ્પનં કેન બાધ્યતે? ન કેનચિદિતિ ભાવનીયમ્
← (યો.દૃ.સ.૧૪ વૃત્તિ) ઇતિ ॥૨૩/૧॥

પ્રશ્ન થઈ નથી શકતો કે દૂર રહેલ પાણી જ શા માટે દાહસ્વભાવ ધરાવે, નિકટવર્તી અગ્નિ કેમ નહિ ?’ સ્વભાવની પાસે કોઈ પ્રશ્ન ન ચાલી શકે. બાકી તો ખાંડનો જ કેમ મધુર સ્વભાવ છે ? કારેલાનો કેમ નહિ ? આવા ઢગલાબંધ પ્રશ્નોની વણઝાર ઊભી થશે. તથા ‘પાણીનો સ્વભાવ ઠારવાનો જ છે, બાળવાનો નહિ.’ - આ બાબતનો નિર્ણય કરાવી આપે તેવો કોઈ વિશેષ ગુણધર્મ પાણીમાં જણાતો નથી. આમ વિનિગમનાવિરહ હોવાથી પણ પાણીનો અગ્નિસાન્નિઘ્યમાં દાહસ્વભાવ માની શકાય છે. આવું કુતર્કના જોરથી પ્રતિવાદી સિદ્ધ કરે ત્યારે વાદી કશું બોલી શકતો નથી. તેથી તો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે “વસ્તુસ્વભાવ છદ્મસ્થ જીવનો વિષય નથી. માટે પ્રતિવાદી એમ કહે કે ‘પાણીના સાન્નિઘ્યમાં અગ્નિ ભીંજવે છે. તથા અગ્નિના સાન્નિઘ્યમાં પાણી બાળે છે’ ત્યારે વાદીએ કહેવું પડે કે ‘તું સોગંદ ખાઈને કહે કે આનો આવો સ્વભાવ છે. કારણ કે આપણે સ્વભાવને જાણી શકતા નથી, તથા યુક્તિ ઉપર ભરોસો રાખી શકાય તેમ નથી.’ ત્યારે સોગંદ ખાવા પૂર્વક કુતર્કવાદી કહી શકે છે કે અમે જે સ્વભાવ બતાવ્યો તે સાચો જ છે. કારણ કે દૂર રહેલ જ લોહચુંબક લોખંડને ખેંચવાનું પોતાનું કાર્ય કરે છે.” (૨૩/૯)

વિશેષાર્થ :- સામાન્યથી એમ કહેવાય છે કે જે માણસ ખોટો હોય તે સોગંદ ખાવા તૈયાર ન થાય. જે સાચો હોય તે જ સોગંદ ખાવા તૈયાર થાય. આ કારણે જે સોગંદ ખાય તે સાચો છે - એવું માની શકાય. સ્વભાવની બાબતમાં આવું જ છે. સ્વભાવ આપણે જાણી શકતા નથી. માટે સામેનો માણસ સોગંદ ખાય તેના દ્વારા જ વસ્તુસ્વભાવનો નિર્ણય થઈ શકે. વસ્તુના સ્વભાવને જાણવા માટે સોગંદ વિના અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. તથા કુતર્કવાદી તો દુઃસાહસ કરીને, ખોટા સોગંદ ખાઈને પોતાને મનફાવતી વસ્તુની સ્વભાવનો આધાર લઈને સિદ્ધિ કરી શકશે. માટે કુતર્કનો આશરો લેવો મુમુક્ષુ

૧. પ્રકૃતે ચ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ‘અમ્બુગ્નિ...’ ઇતિ પાઠો વિઘ્નતે । નાર્યભેદઃ કશ્ચિદ્ ।

દૃષ્ટાન્તમાત્રસૌલભ્યાન્તદયં કેન 'વાર્યતામ્' । સ્વભાવબાધને નાઽલં કલ્પનાગૌરવાદિકમ્ ॥૧૦॥

દૃષ્ટાન્તેતિ । દૃષ્ટાન્તમાત્રસ્ય સૌલભ્યાત્ (=દૃષ્ટાન્તમાત્રસૌલભ્યાત્) તત્ = તસ્માત્ અયં = અન્યથાસ્વભાવવિકલ્પકઃ કુતર્કઃ કેન વાર્યતામ્ ? અગ્નિસન્નિધાવપાં દાહસ્વભાવત્વે કલ્પનાગૌરવં બાધકં સ્યાદિત્યત આહ- સ્વભાવસ્યોપપત્તિસિદ્ધસ્ય બાધને (=સ્વભાવબાધને) કલ્પનાગૌરવાદિકં નાઽલં = ન સમર્થ, કલ્પનાસહસ્રેણાઽપિ સ્વભાવસ્યાઽન્ય^૨થાકર્તુમશક્યત્વાત્ । અત એવ ન કલ્પનાલાઘવેનાઽપિ સ્વભાવાન્તરં કલ્પયિતું શક્યમિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

અથ સ્વસ્ય ભાવઃ = અનાગન્તુકો ધર્મો નિયતકારણત્વાદિરૂપ એવ, સ ચ કલ્પનાલાઘવ-

એતદેવોપોદ્બલયતિ- 'દૃષ્ટાન્તે'તિ । 'અગ્નેર્દાહસ્વભાવત્વે લાઘવમ્ । તદપેક્ષયા 'અગ્નિસન્નિધૌ એવ અપાં દાહસ્વભાવત્વે' કલ્પમાને તુ કલ્પનાગૌરવં = કારણતાઽવચ્છેદકશરીરગૌરવં, દાહકારણતાઽવચ્છેદક-વિધયા અગ્નિત્વાઽપેક્ષયા અગ્નિસન્નિહિતજલત્વસ્ય ગુરુતરશરીરત્વાત્ ઇતિ તત્ તાદૃશસ્વભાવાઽભ્યુપગમે બાધકં સ્યાદિત્યત આશઙ્કાત આહ- સ્વભાવસ્ય = અગ્નિસન્નિહિતજલગતદાહસ્વભાવસ્ય ઉપપત્તિસિદ્ધસ્ય કેવલજલગતદાહસ્વભાવાઽભ્યુપગમનાન્તરીયકપ્રત્યક્ષબાધપરિહારપ્રયોજનકવિશેષણપ્રવેશાત્મકયુક્તિપ્રાપ્તસ્ય બાધને = ઉત્ખનને કલ્પનાગૌરવાદિકં = કારણતાઽવચ્છેદકશરીરકલ્પનાગૌરવાદિકં ન સમર્થમ્ ।

અપાં શૈત્યસ્વભાવત્વં સમર્થયિતું વાદી પ્રક્રમતે 'અથે'તિ । નિયતકારણત્વાદિરૂપઃ = પ્રતિનિયતકારણત્વ-કાર્યત્વાદિલક્ષણઃ એવ । યથા પૃથિવીસ્વભાવો ગન્ધકારણત્વં, ગન્ધસ્વભાવશ્ચ પૃથિવીકાર્યત્વમિતિ । માટે વ્યાજબી નથી. આ પ્રમાણે છઠ્ઠી ગાથાની ટીકામાં જે વાત કરી તે વ્યાજબી જ છે. (૨૩/૯)

• તમામ પ્રકારના ઉદાહરણ સુલભ •

ગાથાર્થ :- તમામ પ્રકારના ઉદાહરણ સુલભ હોવાના કારણે કુતર્કને કોણ અટકાવી શકે ? સ્વભાવનો બાધ કરવામાં કલ્પનાગૌરવ વગેરે સમર્થ નથી. (૨૩/૧૦)

ટીકાર્થ :- પોતાની મનફાવતી ચીજની સિદ્ધિ કરવા માટે તમામ પ્રકારના ઉદાહરણો વિશ્વમાં સુલભ હોવાના કારણે લોક-પ્રતીતિથી બાધિત સ્વભાવની કલ્પના કરનાર કુતર્ક કોના દ્વારા અટકાવી શકાય? અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → "અગ્નિનો દાહ સ્વભાવ કે પાણીનો શૈત્યસ્વભાવ માનવામાં લાઘવ છે. તેની અપેક્ષાએ 'અગ્નિના સાન્નિધ્યમાં પાણીનો દાહ સ્વભાવ છે અને પાણીના સાન્નિધ્યમાં અગ્નિનો શૈત્ય સ્વભાવ છે.' આવું માનવામાં ગૌરવ છે." ← તો આવી શંકાનું સમાધાન એ છે કે એકવાર યુક્તિથી સ્વભાવની સિદ્ધિ થઈ ગઈ પછી તેનો બાધ કરવામાં/અટકાવવામાં કલ્પનાગૌરવ વગેરે સમર્થ નથી. હજારો કલ્પના કરવાથી પણ સ્વભાવને બદલી શકાતો નથી. માટે જ કલ્પનાલાઘવથી પણ અન્યવિધ સ્વભાવની કલ્પના કરવી પણ શક્ય નથી - એમ સ્વયં સમજી લેવું.

શંકા :- 'સ્વસ્ય ભાવઃ = સ્વભાવઃ' આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ પોતાનો ભાવ એટલે સ્વભાવ. અર્થાત્ આવ-જા ન કરે તેવો પોતાનો સ્થિર ભાવ સ્વભાવ કહેવાય. આ ભાવ નિયત કારણતા વગેરે સ્વરૂપ

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ હસ્તાદર્શં ચાત્ર 'બાધ્યતામિ'તિ પાઠઃ । પરં બ્યાખ્યાનુસારેણાત્ર 'વાર્યતામિ'તિ પાઠઃ સઙ્ગચ્છતે । અતો બ્યાખ્યાનુસૃતઃ પાઠોઽત્ર મુદ્રિતઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સ્યાન્વથા...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

જ્ઞાનેન ગૃહ્યતે, અન્યથાગૃહીતશ્ચ કલ્પનાગૌરવજ્ઞાનેન ત્યજ્યતેડપીતિ ચેત્ ? ન, ગૌરવેડપિ અપ્રામાણિક્ત્વસ્ય દુર્ગ્રહત્વાત્ પ્રામાણિક્ત્વસ્ય ચ ગૌરવાદેરપ્યદોષત્વાદિતિ દિક્ ॥૧૦॥

સ ચ ધર્મ આગન્તુકશ્ચેત્, સ્વભાવો ન સ્યાત્, ચન્દ્રકાન્તમણિસમવધાનેડગ્નેરદાહકત્વમિવ । કથમયમનાગન્તુકધર્મો જ્ઞાતું શક્યતે ? ઉચ્યતે, સ ચ અનાગન્તુકો વસ્તુધર્મઃ કલ્પનાલાઘવજ્ઞાનેન સહકારિણા ગૃહ્યતે = પરિચ્છિદ્યતે । અયમેવ તાત્ત્વિકો વસ્તુસ્વભાવો ભવિતુમર્હતિ । ન ચ કેનચિદન્યથાગૃહીતે સ્વભાવે કિં કાર્યમ્ ? इति શઙ્કનીયમ્, યતઃ કુવાદિના અન્યથાગૃહીતશ્ચ = યથાવસ્થિતવસ્તુસ્વભાવવિપરીતપ્રકાર-કલ્પનયા સ્વભાવરૂપેણાડમ્બુપગતો હિ ધર્મઃ કલ્પનાગૌરવજ્ઞાનેન બાધકેન ત્યજ્યતેડપિ । યથાડપામન-લસન્નિધાને દાહસ્વભાવત્વકલ્પના ગૌરવજ્ઞાનપરાહતા ત્યજ્યતે અનલે ચોરરીક્રિયતે લાઘવાત્ । અપાં દાહસ્વભાવત્વે દાહજનકતાડવચ્છેદકો ધર્મો વહ્નિસન્નિહિતજલત્વં સ્યાત્ વહ્નેશ્ચ તથાત્વે દાહકારણતા-ડવચ્છેદકો ધર્મો વહ્નિત્વમેવ કેવલં સ્યાદિતિ વહ્નેર્દાહસ્વભાવત્વેડગ્નીક્રિયમાણે લાઘવમતિવિશદમેવ । અતોડપાં દાહસ્વભાવત્વમમ્બુપગન્તું નાડર્હતિ ઇતિ ચેત્ ?

અન્યથાસ્વભાવવાદી તન્નિરાકરોતિ- 'ને'તિ । અપાં દાહસ્વભાવત્વકલ્પનાયાં ગૌરવેડપિ = કાર-ણતાડવચ્છેદકધર્મશરીરગૌરવે સત્યપિ તત્ર અપ્રામાણિક્ત્વસ્ય = પ્રમાણબાધિતત્વસ્ય દુર્ગ્રહત્વાત્ = દુર્જ્ઞે-ત્વાત્ । અપ્રામાણિક્ત્વાડનિશ્ચયે કલ્પનાગૌરવમાત્રેણ તદપલાપસ્યાડનર્હત્વાત્ । બાધકસમવતારાદિના તત્રાડપ્રામાણિક્ત્વાડનિર્ણયે ત્વન્નીત્યા લાઘવસહકારેણ પ્રામાણિક્ત્વમેવ વક્તું યુજ્યતે, તદ્વતિ તત્પ્રકારક-જ્ઞાનત્વાડપેક્ષયા તદભાવવતિ તત્પ્રકારકજ્ઞાનત્વસ્ય ગુરુતરશરીરત્વાત્ । ઇત્થજ્વ પારિશેષન્યાયેન પ્રામા-ણિકત્વમગ્નિસન્નિહિતજલગતદાહસ્વભાવત્વકલ્પનાયામવ્યાહતમેવ । પ્રામાણિક્ત્વસ્ય ચ ગૌરવાદેરપિ લાઘ-વસ્યેવ અદોષત્વાત્ । અન્યથા ઘટં પ્રતિ દણ્ડ-ચક્ર-કુલાલાદીનામપિ કારણતા ન સિધ્યેત્, ગૌરવાત્ ।

જ છે. તથા તે કલ્પનાલાઘવના જ્ઞાનથી ગ્રહણ કરાય છે. અર્થાત્ જે સ્વભાવની કલ્પના કરવામાં લાઘવ જણાય તેનાથી તે સ્વભાવ નક્કી થાય છે. વસ્તુના મૂળભૂત સ્વરૂપથી અલગ રીતે ગ્રહણ કરેલ સ્વભાવ કલ્પના ગૌરવના જ્ઞાનથી છોડવામાં પણ આવે છે. પ્રસ્તુતમાં અગ્નિમાં દાહ સ્વભાવ માનવામાં લાઘવ છે, અગ્નિસન્નિહિત પાણીમાં દાહસ્વભાવ માનવામાં ગૌરવ છે. આ કલ્પનાગૌરવના જ્ઞાનથી અગ્નિસન્નિહિત પાણીમાં દાહસ્વભાવ ગ્રહણ કરવાના બદલે કેવલ અગ્નિમાં દાહસ્વભાવની કલ્પના કરવી ઉચિત છે - આમ નક્કી થાય છે.

સમાધાન :- ઉપરોક્ત વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે અગ્નિમાં દાહસ્વભાવ માનવાના બદલે અગ્નિસન્નિહિત પાણીમાં દાહસ્વભાવ માનવામાં ગૌરવ હોવા છતાં પણ તે ગૌરવમાં અપ્રામાણિક્ત્વ હોય તો જ તેનો ત્યાગ કરી શકાય, નહિ કે અપ્રામાણિક્ત્વના નિશ્ચય વિના પણ. તથા તે કલ્પના ગૌરવમાં અપ્રામાણિક્તાનું જ્ઞાન કરવું ખૂબ મુશ્કેલ છે. જે અપ્રામાણિક્તાનું તેમાં જ્ઞાન ન થાય તો લાઘવથી તેમાં પ્રામાણિક્ત્વ જ માનવું પડે. તથા પ્રામાણિક કલ્પનાગૌરવ વગેરે તો દોષસ્વરૂપ નથી જ. પ્રસ્તુતમાં અગ્નિસન્નિહિત પાણીમાં દાહસ્વભાવ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. કારણ કે અહીં જે ગૌરવ છે તેમાં અપ્રામાણિક્ત્વનો નિશ્ચય ન હોવાથી તે પ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે. અહીં જે કાંઈ કહેવાયેલ છે તે તો એક દિગ્દર્શનમાત્ર છે. હજુ આ મુજબ આગળ ઘણો વિચાર કરી શકાય છે. આ રીતે કુતર્કવાદી બોલે

द्विचन्द्र-स्वप्नविज्ञाननिदर्शनबलोत्थितः । धियां निरालम्बनतां कुतर्कः साधयत्यपि ॥११॥

द्विचन्द्रेति? । द्विचन्द्र-स्वप्नविज्ञाने एव निदर्शने = उदाहरणमात्रे तद्बलादुत्थितः (=द्विचन्द्र-स्वप्नविज्ञाननिदर्शनबलोत्थितः) कुतर्कः धियां = सर्वज्ञानानां निरालम्बनतां = अलीकविषयतां अपि साधयति ॥११॥

केवललाघवस्यैवाऽऽदरे घटं प्रति केवलस्य दण्डस्यैव कारणत्वं सिध्येत् । अतो न गौरवं लाघवं वा वस्तुस्वभावनिश्चायकं किन्तु प्रामाणिकमबाधितमेव वा तथा । तच्चाऽपां दाहस्वभावत्वेऽप्यक्षतमेव । अनलस्य दाहस्वभावत्वे तु चन्द्रकान्तमणिसमवधानेऽपि दाहकत्वं स्यादेव, अनागन्तुकस्य स्वभावस्याऽ-परिवर्तनीयत्वात् । न चापां दाहस्वभावत्वे तत्स्पर्शं कथं शैत्याऽनुभवः इति शङ्कनीयम्, दाहस्वभावत्वादेव तत्स्पर्शं शैत्याऽनुभवात्, स्वयं शीतलस्यैव परेषां दाहजनकत्वसम्भवात्, सूर्यबिम्बगतपृथिवीकायजीवाना-मातपनामकर्मोदयतः तथैव दर्शनादित्येवं कुतर्कविजृम्भणे सति न केनचिद् वारयितुं शक्यते, स्वनीति-विरोधाऽऽपातात् । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → दृष्टान्तमात्रं सर्वत्र यदेवं सुलभं क्षितौ । एतत्प्रधानस्तत्केन स्वनीत्याऽपोद्यते ह्ययम् ॥ ← (यो.दृ.स.९५) इति ॥२३/१०॥

इहैव दृष्टान्तमप्याह- 'द्विचन्द्रेति' । द्विचन्द्र-स्वप्नविज्ञाने = द्विचन्द्रविज्ञानं स्वप्नविज्ञानञ्च उप-लक्षणादन्यदपि तथाविधविज्ञानं ग्राह्यम् । अयमाशयोऽत्र तैमिरिकादीनां नयनगततिमिरदोषवशतो द्वि-चन्द्रज्ञानं, स्वप्ने सामान्यनराणामपि मेरुगिर्यारोहण-सूर्यगिलनादिज्ञानं, जाग्रदशायामपि च मृगतृष्णिकाज-लादिज्ञानं तथाविधबाह्याऽर्थव्यतिरेकेणाऽपि सञ्जायत एव । यथा चैषामलीकविषयता तथैव सर्वज्ञानानां अलीकविषयतैव । अनाद्यविद्यामुषितवैशद्यं ज्ञानमेव स्वमाकारं बाह्यतयाऽऽरोप्य 'इदं नीलमि'त्याद्याका-रेण गृह्णाति, न तु वास्तवो नीलादिरर्थः कश्चिदस्ति । अविद्यासम्बन्ध एव च ज्ञानस्य बहिरारोपेण स्वाकारग्रहणकारणम् । शश्वदविद्यासङ्गमेन बाह्यनील-पीताद्याकारानऽनवलम्बमानमपि ज्ञानं प्रसारितनय-नानां 'इदं नीलं तत्पीतमि'त्याद्याकारेणोपजायते । ततश्च ज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्याऽर्थः कश्चिदपि नास्त्येवे-त्येवं ज्ञानाऽद्वैतमतमुक्तकुतर्कनिःसृतमिति भावः । तन्मतं च शास्त्रवार्तासमुच्चये → ज्ञानमात्रं च यल्लोके ज्ञानमेवाऽनुभूयते । नाऽर्थस्तद्व्यतिरेकेण ततोऽसौ नैव विद्यते ॥ ← (शा.वा.स.४/३) इत्यादिरूपेणाऽऽ-वेदितम् । कुतर्कनिःसृतत्वात्रैतन्मतमुपादेयम्, उदाहरणमात्रात् प्रतीतिबाधिताऽर्थाऽसिद्धेः । तदुक्तं शास्त्र-

तो तेने अटकाववानो कोर्ध उपाय नथी. माटे आवा कुतर्कना रवाडे यऽवाना बढदे मुमुक्षुअे आत्मसाधनामां लागी जवुं जेर्धअे. आवुं जशाववानो अडीं अंधकारनो आशय छे.(२३/१०)

• योगायामत उत्थान •

गाथार्थ :- द्विचन्द्रविज्ञान अने स्वप्नविज्ञान स्वऽप उदाहरणना बणथी उलो थयेलो कुतर्क बुद्धिनी निरालंबनताने पश साधी आपे छे. (२३/११)

टीकार्थ :- द्विचन्द्रविषयक विज्ञान अने स्वप्नविषयक विज्ञान-इकत आ बे ज उदाहरणना बणथी उलो थयेलो कुतर्क तमाम ज्ञानोमां निरालंबनताने पश साधी आपे छे. जे ज्ञाननो विषय पोटो छेय ते ज्ञान निरालंबन कडेवाय. (२३/११)

१. हस्तादर्श 'इति' पदं नास्ति ।

તત્કુતર્કેણ પર્યાપ્તમસમઙ્ગસકારિણા । અતીન્દ્રિયાડર્થસિદ્ધ્યર્થ નાડવકાશોડસ્ય કુત્રચિત્ ॥૧૨॥

તદિતિ । તદસમઙ્ગસકારિણા = પ્રતીતિબાધિતાર્થસિદ્ધ્યનુધાવિના પર્યાપ્તં કુતર્કેણ । અતીન્દ્રિયાર્થાનાં = ધર્માદીનાં^૧ સિદ્ધ્યર્થ (=અતીન્દ્રિયાર્થસિદ્ધ્યર્થ) ન અસ્ય = ^૨કુતર્કસ્ય કુત્રચિદવકાશઃ ॥૧૨॥

વાર્તાસમુચ્ચયે → દૃષ્ટાન્તમાત્રતઃ સિદ્ધિઃ તદત્યન્તવિધર્મિણઃ । ન ચ સાધ્યસ્ય યત્નેન શબ્દમાત્રમસાવપિ ॥ ← (શા.વા.સ.૫/૨૮) ઇતિ ।

પ્રકૃતમૂલકારિકાગતાડર્થો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → દ્વિચન્દ્રસ્વપ્નવિજ્ઞાનનિદર્શનબલોત્થિતઃ । નિરાલમ્બનતાં સર્વજ્ઞાનાનાં સાધયન્ યથા ॥ → (યો.દૃ.સ.૯૬) ઇત્યમાવેદિતઃ ॥૨૩/૧૧॥

ન ચૈવં તત્ત્વસિદ્ધિરિત્યાહ- 'તદિ'તિ । ધર્માદીનાં = પુણ્યાડપુણ્યાદ્યર્થાનાં સિદ્ધ્યર્થ = પ્રસિદ્ધિકૃતે ન કુતર્કસ્ય તથાવિધદૃષ્ટાન્તમાત્રસારસ્ય પ્રતીતિબાધિતાડર્થસિદ્ધિપ્રેક્ષિણઃ કુત્રચિદ્ અવકાશઃ । પ્રકૃતે → અહેરિવ હિ ધર્મસ્ય પદં દુઃખં ગવેષિતુમ્ ← (મ.ભા.શાંતિપર્વ ૧૩૨/૩૦) ઇતિ મહાભારતવચનમપિ સ્મર્તવ્યમ્ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે અપિ → સર્વં સર્વત્ર ચાડડપ્નોતિ યદસ્માદસમઙ્ગસમ્ । પ્રતીતિબાધિતં લોકે તદનેન ન કિઙ્ચન ॥ (યો.દૃ.સ.૯૭) અતીન્દ્રિયાડર્થસિદ્ધ્યર્થ યથાડડલોચિતકારિણામ્ । પ્રયાસઃ શુષ્કતર્કસ્ય ન ચાડસૌ ગોચરઃ ક્વચિત્ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૯૮) ઇતિ પ્રાગપ્યુક્તમ્ (ભા.૪/૫.૯૭૭) । પ્રકૃતે →

વિશેષાર્થ :- બૌદ્ધદર્શનમાં વિજ્ઞાનવાદી યોગાચાર મત છે. એ માને છે કે આ જગતમાં માત્ર જ્ઞાન જ છે. જ્ઞાન સિવાય કશું વાસ્તવિક સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. કોઈ તેને પૂછે કે 'આ બધું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેનું શું છે ? તો એ કહે છે કે એ બ્રાન્તિ છે. જ્ઞાન સિવાય કોઈ વસ્તુ ન હોવા છતાં બ્રાન્તિથી વસ્તુ દેખાય છે. 'જો વસ્તુ જ ન હોય તો એનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? શું વસ્તુ વિના પણ જ્ઞાન થાય ?' આ પ્રશ્નનો જવાબ છે હા. જુઓ આંખના રોગીને દ્વિચંદ્ર (= બે ચંદ્ર) દેખાય છે. સ્વપ્નમાં જે વસ્તુ નથી તે વસ્તુ દેખાય છે. મૃગતૃષ્ણામાં પાણી ન હોવા છતાં પાણી દેખાય છે. જેમ આ દષ્ટાંતોમાં વસ્તુ ન હોવા છતાં જ્ઞાન થાય છે. તેમ જ્ઞાન સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ન હોવા છતાં બ્રાંતિથી બીજી વસ્તુ દેખાય છે. આ રીતે વિજ્ઞાનવાદી દ્વિચંદ્ર વગેરે દષ્ટાંતના બળથી લોકપ્રતીતિથી બાધિત પણ સ્વસિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરે છે. તેનો આ સિદ્ધાંત કોઈથી બાધિત કરી શકાતો નથી. તેથી નક્કી થયું કે દષ્ટાંતના બળથી અસત્ય સિદ્ધાંત પણ સત્ય સાબિત કરી શકાય છે. માટે માત્ર દષ્ટાંતના બળથી ઊભો થયેલો કુતર્ક પારમાર્થિક વસ્તુને નહિ પણ પોતે ધારેલ હોય તે મુજબના અર્થને સિદ્ધ કરે છે. માટે મુમુક્ષુએ તેવા કુતર્કનો આશ્રય ન કરવો જોઈએ- એવો અહીં આશય છે. (૨૩/૧૧)

❁ અતીન્દ્રિય વસ્તુને સાધવામાં કુતર્ક પાંગળો ❁

ગાથાર્થ :- તેથી અનુચિત પદાર્થને સિદ્ધ કરનારા કુતર્કથી સર્યુ. અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે કુતર્કને ક્યાંય અવકાશ નથી. (૨૩/૧૨)

ટીકાર્થ :- તેથી પ્રતીતિથી બાધિત એવા અનુચિત અર્થની સિદ્ધિ કરવા માટે દોડતા કુતર્કથી સર્યુ. ખરેખર અતીન્દ્રિય એવા ધર્મ-અધર્મ વગેરે પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે કુતર્કને ક્યાંય અવકાશ નથી. (૨૩/૧૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ધર્માર્થાનાં' ઇતિ પાઠોડ્શુદ્ધઃ પ્રતિભાતિ । ૨. હસ્તાદર્શ 'કુતર્કા...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

શાસ્ત્રસ્યૈવાઽવકાશોઽત્ર કુતર્કાઽગ્રહતસ્તતઃ । શીલવાન્ યોગવાનત્ર શ્રદ્ધાવાંસ્તત્ત્વવિદ્ ભવેત્ ॥૧૩॥

શાસ્ત્રસ્યેતિ । અત્ર = અતીન્દ્રિયાર્થસિદ્ધૌ શાસ્ત્રસ્યૈવાઽવકાશઃ, તસ્યાઽતીન્દ્રિયાર્થસાધનસમર્થત્વાત્, શુષ્કતર્કસ્યાઽતથાત્વાત્ । તદુક્તં- “ગોચરસ્ત્વાગમસ્યૈવ તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ । ચન્દ્રસૂર્યો-ધર્માઽધર્મવ્યવસ્થાયાઃ શાસ્ત્રમેવ નિયામકમ્ । તદુક્તસેવનાદ્ ધર્મઃ, અધર્મસ્તદ્વિપર્યયાત્ ॥ ← (બ્ર.સિ.૧૪૩) ઇતિ બ્રહ્મ-સિદ્ધાન્તસમુચ્ચયકારિકાઽવધેયા । સા ચ સર્વજ્ઞાઽઽગમાદેવ પરા, યથોક્તં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ એવ શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયે અપિ → સર્વજ્ઞેન હ્યભિવ્યક્તાત્ સર્વાર્થાદાગમાત્ પરા । ધર્માધર્મવ્યવસ્થેયં યુજ્યતે નાઽન્યતઃ ક્વચિત્ ॥ ← (શા.વા.સ.૧૦/૪૭) ઇતિ । વાત્સ્યાયનેનાપિ કામસૂત્રે → ધર્મસ્યાઽલૌકિક-ત્વાત્તદભિધાયકં શાસ્ત્રં યુક્તં ← (કા.સૂ.૨/૧૮) ઇત્યુક્તમ્ । તદુક્તં વાક્યપદીયે ભર્તૃહરિણાઽપિ → ન ચાઽઽગમાદૃતે ધર્મસ્તર્કેણ વ્યવતિષ્ઠતે ← (વા.પ.૧/૩૦) ઇતિ । યોગબિન્દૌ અપિ → અસ્થાનં રૂપમન્ધસ્ય યથા સન્નિશ્ચયં પ્રતિ । તથૈવાઽતીન્દ્રિયં વસ્તુ છદ્મસ્થસ્યાઽપિ તત્ત્વતઃ ॥ ← (યો.વિં.૩૧૫) ઇત્યુક્તમ્ । પ્રકૃતે → શાસનાત્ ત્રાણશક્તેશ્ચ બુદ્ધેઃ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે । વચનં વીતરાગસ્ય તત્તુ નાઽન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ← (જ્ઞા.સા.૨૪/૩) ઇતિ જ્ઞાનસારવચનં, → યસ્માદ્ રાગદ્વેષોહ્દતચિત્તાન્ સમનુશાસ્તિ સદ્ધર્મે । સન્નાયતે ચ દુઃખાત્ શાસ્ત્રમિતિ નિરુચ્યતે સદ્ભિઃ ॥ ← (પ્ર.રતિ.૧૮૭) ઇતિ પ્રશમરતિવચનં, → શાસ્ત્રમુચ્યતે તદ્ધિ યન્માતૃવત્ શાસ્તિ સર્વસ્મૈ જગતે હિતમ્ ॥ ← (પ.પુ.૧૧/૨૦૯) ઇતિ પદ્મપુરાણવચનઞ્ચાઽનુસ્મર્તવ્યં શાસ્ત્રનિરુક્તિજિજ્ઞાસુભિઃ ।

સદ્ગ્રહનયાઽપેક્ષયા રાગ-દ્વૈષાદિદ્વૈતલયો યચ્છ્રવણાત્ત્ચાસ્ત્રમવસેયમ્ । એતેન → કિં શાસ્ત્રમ્ ? શ્રવણેન યસ્ય ગલતિ દ્વૈતાઽન્ધકારોદયઃ ← (ભા.વિ.૮૪) ઇતિ ભામિનીવિલાસવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

યથાવસ્થિતશાસ્ત્રબોધમન્તરેણ કદાચિત્ તર્કાદિતો ધર્માદિસાધનેઽપિ તદઙ્ગીકરણં બાહુલ્યેન ન બુધસમ્મતમ્ । તદુક્તં → યદવિજ્ઞાતશાસ્ત્રેણ કદાચિત્ સાધિતં ભવેત્ । ન ચૈતદ્ બહુ મન્તવ્યં ઘુનોત્કીર્ણમિવાઽક્ષરમ્ ॥ ← ( ) ઇતિ ભાવનીયમ્ । અપુનર્બન્ધકદ્વાત્રિશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧૪/૨૦ ભાગ-૪ પૃ.૧૭૭) દર્શિતા ધર્માધર્મસાધક-શાસ્ત્રપ્રમાણાવશ્યકતાસાધકાઃ શાસ્ત્ર-યુક્તિસંવાદા અત્રાઽપિ યથા-સમ્ભવમનુયોજ્યા ધારણાકુશલૈઃ ॥૨૩/૧૨॥

તર્હિ કસ્યાઽવકાશોઽતીન્દ્રિયાઽર્થસિદ્ધૌ ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ- ‘શાસ્ત્રસ્યે’તિ । અતથાત્વાત્ = અતીન્દ્રિયાઽર્થસાધનાઽસમર્થત્વાત્ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ‘ગોચર’ ઇતિ । અસ્ય વૃત્તિરેવમ્ → ગોચરસ્તુ = ગોચરઃ પુનઃ આગમસ્યૈવ અતીન્દ્રિયાઽર્થઃ । ‘કુતઃ’ ? ઇત્યાહ તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ = આગમાદતીન્દ્રિ-

વિશેષાર્થઃ :- લાલ-પીળું રૂપ જેમ અંધ વ્યક્તિનો વિષય નથી તેમ ધર્મ, અધર્મ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થો કુતર્કના વિષય બની શકતા નથી. માટે કુતર્કના પનારે પડવા જેવું નથી. (૨૩/૧૨)

• અતીન્દ્રિય વસ્તુ શાસ્ત્રગમ્ય •

ગાથાર્થ :- અતીન્દ્રિય પદાર્થની સિદ્ધિમાં શાસ્ત્રનો જ અવકાશ છે. તેથી કુતર્કને ગ્રહણ કર્યા વિના શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાન, શીલવાન અને યોગવાન હોય તે તત્ત્વવેત્તા બની શકે. (૨૩/૧૩)

ટીકાર્થ :- અતીન્દ્રિય પદાર્થની સિદ્ધિમાં શાસ્ત્રને જ અવકાશ છે. કારણ કે શાસ્ત્ર અતીન્દ્રિય પદાર્થને સાધવામાં સમર્થ છે. શુષ્કતર્ક = કુતર્ક તો અતીન્દ્રિય અર્થને સાધવામાં અસમર્થ છે. તેથી જ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

‘પરાગાદિસંવાદ્યાગમદર્શનાત્ ॥’ (યો.દૃ.સ.૧૯) તતઃ = તસ્માત્ કુતર્કાઽગ્રહતોઽત્ર = શાસ્ત્રે શ્રદ્ધાવાન્ શીલવાન્ = પરદ્રોહવિરતિમાન્^૧ યોગવાન્ = સદા યોગતત્પરઃ તત્ત્વવિદ્ = ધર્માદ્યતીન્દ્રિયાર્થદર્શી ભવેત્ ॥૧૩॥

નનુ શાસ્ત્રાણામપિ ભિન્નત્વાત્કથં શાસ્ત્રશ્રદ્ધાઽપિ સ્યાદિત્યત આહ-

યાઽર્થોપલબ્ધિતઃ । એતદેવાઽઽહ - ચન્દ્ર-સૂર્યોપરાગાદિસંવાદ્યાગમદર્શનાત્ । લૌકિકોઽયમર્થ ઇતિ ભાવનીયમ્
← (યો.દૃ.સ.૧૯ વૃત્તિ) ઇતિ । તદુક્તં શાસ્ત્રવર્તાસમુચ્ચયેઽપિ → ચન્દ્ર-સૂર્યોપરાગાદેસ્તતઃ સંવાદદર્શનાત્ ।
તસ્યાઽપ્રત્યક્ષેઽપિ પાપાદૌ ન પ્રામાણ્યં ન યુજ્યતે ॥ (શા.વા.સ.૨/૩) અતીન્દ્રિયેષુ ભાવેષુ પ્રાય એવ-
મ્વિધેષુ યત્ । છદ્મસ્થસ્યાઽવિસંવાદિ માનમન્યન્ન વિદ્યતે ॥ ← (શા.વા.૨/૨૩) ઇતિ । તસ્માત્ =
કુતર્કસ્યાઽતીન્દ્રિયાર્થસાધનાઽસમર્થત્વાત્ કારણાત્ કુતર્કાઽગ્રહતઃ = કુતર્કાઽનઙ્ગીકારતઃ શાસ્ત્રે = ધર્માઽ-
ધર્માદિપ્રતિપાદકાઽવિસંવાદ્યાગમે શ્રદ્ધાવાન્ = પ્રાજ્ઞઃ, સ્વબુદ્ધ્યગમ્યાઽર્થપ્રતિપાદકસદાગમે ચ તથાપ્રતિપ-
ત્તિકારી, યથા → દો ચંદા ઇહ દીવે, ચત્તારિ ય સાયરે લવણતોએ । ધાયઙ્સંડે દીવે બારસ ચંદા
ય સૂરા ય ॥ ← (સૂ.પ્ર.૧૯/૧૮૩, ચં.પ્ર.૧૯/૧૮૩) ઇતિ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ-ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિવચને, → કાલોયં
ણં સમુદ્ધં બારસજોયણસહસ્રાઈ ઓગાહિત્તા એત્થ ણં ધાયઙ્સંડદીવાણં ચંદાણં ચંદદીવા નામં દીવા પન્નત્તા
← (જીવા.પ્રતિપત્તિ-૩/દ્વીપસ.સૂ. ૨૧૧) ઇતિ જીવાજીવાભિગમવચને ચ ।

તથા પરદ્રોહવિરતિમાન્, સદા યોગતત્પરઃ = સ્વભૂમિકોચિતયોગાઽનુષ્ઠાનાઽભિયુક્તઃ ધર્માદ્યતીન્દ્રિયા-
ઽર્થદર્શી = ધર્માદીનાં પ્રથમદશાયાં વેત્તા પશ્ચાચ્ચરમદશાયાન્તુ દ્રષ્ટા ભવેત્ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે
→ એતત્પ્રધાનઃ સચ્છ્રાદ્ધઃ શીલવાન્ યોગતત્પરઃ । જાનાત્યતીન્દ્રિયાનર્થાન્ ← (યો.દૃ.સ.૧૦૦) ઇતિ ।
એતત્પ્રધાનઃ = આગમપ્રધાનઃ ॥૨૩/૧૩॥

ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘અતીન્દ્રિય પદાર્થ આગમનો જ વિષય છે. કારણ કે આગમથી અતીન્દ્રિય પદાર્થની જાણકારી મળે છે. ચંદ્રગ્રહણ, સૂર્યગ્રહણ વગેરેમાં સંવાદ આપે તેવું આગમ દેખાય જ છે.’
← તેથી કુતર્કને છોડીને શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા અને પરદ્રોહવિરતિસ્વરૂપ શીલને ધારણ કરનારા અને સદા યોગમાં તત્પર એવા યોગી જ ધર્મ-અધર્મ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થના જાણકાર થઈ શકે છે. (૨૩/૧૩)

વિશેષાર્થ :- ‘સૂર્યગ્રહણ કે ચન્દ્રગ્રહણ ક્યારે થશે ? ક્યાં સ્થળમાં દેખાશે ? ગ્રહણ અડધું થશે કે પા થશે કે આખું થશે ?’ ઈત્યાદિ બાબતો ઈન્દ્રિય દ્વારા પહેલેથી જાણી શકાતી નથી. આ અપેક્ષાએ ઉપરોક્ત વિગતો અતીન્દ્રિય બને છે. પરંતુ આગમ દ્વારા તેને ચોક્કસ સ્વરૂપે જાણી શકાય છે. આગમ કહે તે મુજબ ગ્રહણનો સમય, સ્થળ, ખંડગ્રાસ-ખગ્રાસ વગેરે પ્રકાર સાથે સંવાદ મળે છે. આથી અન્ય પણ ધર્મ-અધર્મ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થની સિદ્ધિમાં આગમ સમર્થ છે -એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૩/૧૩)

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે ‘શાસ્ત્રો પણ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના છે. તેથી શાસ્ત્ર પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધા કેવી રીતે થાય ?’ આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

૧. હસ્તાદર્શો ‘પરાગાસંવા...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ-મુદ્રિતપ્રતિષુ સર્વત્ર ‘...વિરતિયોગવાન્’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયાનુસારેણ શુદ્ધઃ પાઠોઽત્ર ગૃહીતઃ ।

તદુક્ત- “ન તત્ત્વતો ભિન્નમતાઃ સર્વજ્ઞા બહવો યતઃ ।

મોહસ્તદધિમુક્તીનાં તદ્ભેદાઽઽશ્રયણં તતઃ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૦૨) ॥૧૪॥

‘સર્વજ્ઞો મુખ્ય એકસ્તત્પ્રતિપત્તિશ્ચ યાવતામ્ । સર્વેઽપિ તે તમાપન્ના મુખ્યં સામાન્યતો બુધાઃ ॥૧૫॥

‘સર્વજ્ઞ’તિ । સર્વજ્ઞો મુખ્યઃ^૨ = તાત્ત્વિકાઽઽરાધનાવિષય એકઃ, સર્વજ્ઞત્વજાત્યવિશેષાત્ ।

તદુક્ત- “સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિત્ પારમાર્થિક એવ હિ । સ એક એવ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદેઽપિ તત્ત્વતઃ ॥”

તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ‘ને’તિ । તદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્ → ન તત્ત્વતઃ = પરમાર્થેન ભિન્નમતાઃ = ભિન્નાઽભિપ્રાયાઃ સર્વજ્ઞા બહવો યતઃ = યસ્માત્, મોહઃ તદધિમુક્તીનાં = સર્વાઽતિશયશ્રાદ્ધાનાં તદ્ભેદાઽઽશ્રયણં = સર્વજ્ઞભેદાઽઽઙ્ગીકરણં તતઃ = તસ્માદ્ ← (યો.દૃ.સ.૧૦૨ વૃત્તિ) ઇતિ ॥૨૩/૧૪॥

એતદેવ સમર્થયતિ- ‘સર્વજ્ઞ’ ઇતિ । ઇયજ્ચ કારિકા અધ્યાત્મસારેઽપિ (અ.સા.૧૫/૬૪) વર્તતે । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે અપિ ‘સર્વજ્ઞ’ ઇતિ । તદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્ → સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિદ્ અર્હ-દાદિઃ પારમાર્થિક એવ હિ = નિરુપચરિતઃ સ એક એવ સર્વત્ર સર્વજ્ઞત્વેન, વ્યક્તિભેદેઽપિ તત્ત્વતઃ ઋષભાદિલક્ષણે સતિ ← (યો.દૃ.સ.૧૦૩ વૃ.) ઇતિ । ‘એ આયા’ (સ્થા.૧/૧/૨) ઇતિ સ્થાનાઙ્ગસૂત્રવૃત્તિ-દર્શિતરીત્યા નાનાવિવક્ષયાઽત્રૈકત્વોપપત્તિઃ કાર્યા । તદુક્તં ગ્રન્થકૃતૈવ પરમજ્યોતિઃપઞ્ચવિંશતિસ્તોત્રે →

ઠગવા સ્વરૂપ દોષ ન હોવાની અપેક્ષાએ તમામ ધર્મશાસ્ત્રકારો એક સરખા જ છે. તેથી જ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘જે કારણે પરમાર્થથી અનેક સર્વજ્ઞો પરસ્પર વિભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી તે કારણે સર્વજ્ઞ પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાળા જીવો સર્વજ્ઞમાં ભેદ માને તે અજ્ઞાન છે.’ ← (૨૩/૧૪)

વિશેષાર્થ :- જે દોષોથી મુક્ત હોય તથા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોથી યુક્ત હોય તેમ જ ત્રણ કાળની ત્રણ લોકની તમામ ચીજને સ્પષ્ટપણે સંપૂર્ણપણે જાણે-જુએ તે સર્વજ્ઞ કહેવાય. ત્રણ કાળના, ત્રણ લોકના તમામ સર્વજ્ઞોનું જ્ઞાન એકસરખું હોય છે. પરંતુ ઉપદેશ તો શ્રોતાની ભૂમિકાને લક્ષમાં રાખીને તેઓ અલગ-અલગ નયની અપેક્ષાએ આપે છે. તેથી તેમની ધર્મદેશનામાં ભેદ હોય તેવું જણાય છે. વાસ્તવમાં તમામ સર્વજ્ઞો શ્રોતાની ભૂમિકાને સાપેક્ષ રહીને તેમનું આત્મહિત થાય તે રીતે જ દેશના આપતા હોય છે. તેથી શ્રોતાને ઠગ્યા વિના શ્રોતૃભૂમિકાસાપેક્ષ ધર્મદેશકત્વરૂપે તમામ સર્વજ્ઞોમાં એક્ય છે. આમ સકલ સર્વજ્ઞો એક હોવાથી તેમની ધર્મદેશના પણ એક જ કહેવાય. તેમ છતાં અલગ-અલગ શ્રોતા અલગ-અલગ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવતા હોય છે. તેથી પોતાના સર્વજ્ઞ ભગવંત કરતાં બીજાના સર્વજ્ઞ ભગવાનને જુદા માને છે - આ એક જાતની ભક્તોની બાલિશતા છે. (૨૩/૧૪)

✽ તમામ પ્રાજ્ઞ ધર્માત્મા એક સર્વજ્ઞના શરણે ✽

ગાથાર્થ :- મુખ્ય સર્વજ્ઞ એક જ છે. જેટલા પ્રાજ્ઞ ધર્માત્માઓ સર્વજ્ઞની ભક્તિ કરે છે તે તમામ ધર્માત્માઓ સામાન્યથી તે મુખ્ય સર્વજ્ઞને જ આશ્રયીને રહેલા છે. (૨૩/૧૫)

ટીકાર્થ :- તાત્ત્વિક આરાધનાનો વિષય બને તેવા મુખ્ય સર્વજ્ઞ ભગવાન એક જ છે. કારણ કે તમામ સર્વજ્ઞોમાં રહેલી સર્વજ્ઞત્વ જાતિ એક છે. તેથી જ તો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘જે કોઈ પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ છે તે વ્યક્તિરૂપે ભિન્ન હોવા છતાં પણ પરમાર્થથી એક જ છે.’ ←

૧. હસ્તાદર્શ ‘સર્વજ્ઞમુ...’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘...ચ્યસ્વાત્ત્વિ...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

(यो.दृ.स.१०३) तत्रतिपत्तिः सर्वज्ञभक्तिश्च यावतां तत्तद्दर्शनस्थानां, ते सर्वेऽपि बुधाः तं = सर्वज्ञं मुख्यं सामान्यतो विशेषाऽनिर्णयेऽपि आपन्नाः = आश्रिताः, निरतिशयितगुणवत्त्वेन प्रतिपत्तेः

बुद्धो जिनो हृषिकेशः शम्भु-ब्रह्मादिपुरुषः । इत्यादिनामभेदेऽपि नाऽर्थतः स विभिद्यते ॥ ← (परम. पं.७) इति । योगबिन्दौ अध्यात्मसारेऽपि च → मुक्तो बुद्धोऽर्हन् वाऽपि यदैश्वर्येण समन्वितः । तदीश्वरः स एव स्यात् संज्ञाभेदोऽत्र केवलम् ॥ ← (यो.बिं.३०२, अ.सा.१५/६९) इत्युक्तं तत्राक् (द्वा.द्वा.१६/१८ भाग-४ पृ.११२३) दर्शितमेवेहाऽनुसन्धेयम् । तदुक्तं योगसारेऽपि → बुद्धो वा यदि वा विष्णुः यद्वा ब्रह्माथवेश्वरः । उच्यतां स जिनेन्द्रो वा नाऽर्थभेदस्तथापि हि ॥ ← (यो.सा.१/३६) इति । यथोक्तं उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायामपि → स बुद्धः प्रोच्यतां लोके ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरः । जिनेश्वरोऽपि वा हन्त ! नार्थभेदस्तथापि च ॥ ← (उ.भ.प्र.८/पृ.१९०, गा.८५९) इति । यथा चाऽ-मीषामभेदस्तथा दर्शयिष्यतेऽग्रे ।

नन्वेवं सति सर्वज्ञभक्तिः कमाश्रितानां स्यात् ? इत्याशङ्कायामाह- सर्वज्ञभक्तिश्च यावतां एव तत्तद्दर्शनस्थानां कदाग्रहशून्यानां मुमुक्षुणां सम्भवति, यतः ते सर्वेऽपि बुधाः = 'आत्मन्येव सर्वोत्तमं सुखमस्ति, तदुपलब्धिश्च सर्वज्ञोपदिष्टमार्गप्रवर्तनेनैव सुलभेति स एव मयाऽऽश्रयितव्य' इति बोधवन्तः विशेषाऽनिर्णयेऽपि = बुद्ध-कपिल-जिनादिगतभेदगोचरनिश्चयाभावेऽपि सामान्यतः = स्वगतभवरोगोच्छेद-कवैद्यत्वाऽऽदिसामान्यधर्मपुरस्कारेण तु मुख्यं एव सर्वज्ञं आश्रिताः = शरणत्वेनोपगताः । अत्र हेतुद्वयमाह- निरतिशयितगुणवत्त्वेन तेषां प्रतिपत्तेः = स्वीकृतेः वस्तुतः = परमार्थतः सर्वज्ञविषयकत्वात् = मुख्यसर्वज्ञगोचरत्वात्, यतो निरतिशयितसकलगुणास्तु मुख्य एव सर्वज्ञे विद्यन्ते इति नामतः कञ्चिदपि बुद्धादिकं काष्ठाप्राप्तसकलगुणशालित्वेन शरणमुपागतास्ते परमार्थतो मुख्यमेव सर्वज्ञं शाखाचन्द्रन्यायेन शरणमाश्रिता इत्यस्वलद्वयत्वा भावनाज्ञानभावितान्तःकरणैकगम्यमेतत्तत्त्वं परमार्थत इति ध्येयम् ।

सम्मतश्च प्रायः सर्वेषामेव दर्शनकाराणामयमेव न्यायः । इत्थमेव → येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ← (भ.गी.९/२३) इति भगवद्गीतावचनोपपत्तेः । तदुक्तं पाण्डवगीतायामपि → आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥ ← (पां.गी.उपसंहार-८०) इति । एतेन → शृणुते सर्वधर्माश्च सर्वान् देवान् नमस्यति । अनसूयुर्जितक्रोधस्तस्य तुष्यति केशवः ॥ ← (वि.धर्मो.१/५८) इति विष्णु-धर्मात्तरपुराणवचनमपि व्याख्यातम्, विशेषविबोधविरहदशायां प्रज्ञापनीयत्वादिगुणकलितकृतस्य परमदेव-धियाऽपरमदेवभक्त्यादेरन्ततो गत्वाऽनन्यगत्या परमदेवे विश्रामात् । इत्थमेव प्रबोधचन्द्रोदयकृतः कृष्ण-मिश्रस्य → तैस्तैरेव सदागमैः श्रुतिमुखैर्नानापथप्रस्थितैर्गम्योऽसौ जगदीश्वरो जलनिधिर्वारां प्रवाहैरिव ← (प्र.चन्द्रो.५/९) इत्युक्तिस्सङ्गच्छते । सूत्रपिटके अङ्गुत्तरनिकाये → यं किञ्चि सुभासितं सब्बं तं तस्स भगवतो वचनं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ← (अङ्गु.भाग.३/स्कन्ध-१ मेत्तावगो-निपात-८) इति यदुक्तं तदप्येनं न्यायमधिकृत्योक्तमिति वेदितव्यम् । सौगतैरपि बुद्धो जिनत्वेनाऽभ्युपगम्यते एव ।

भाटे अलग-अलग धर्मोभां रडेला जेटला प्राज्ञ धर्मी जिवो सर्वज्ञनी भक्ति करे छे ते तमाम धर्मात्माओ विशेष प्रकारनो निर्णय-बोध न डोवा छतां पज्ञ मुष्य सर्वज्ञने आश्रयीने रडेला छे. कारण के सर्वोत्कृष्ट गुणसंपन्नत्वरूपे जेनी भक्ति करवामां आवे ते व्यक्ति वास्तवभां सर्वज्ञ ज डोय. ते भक्ति सर्वज्ञविषयक

વસ્તુતઃ સર્વજ્ઞવિષયકત્વાત્, ગુણવત્તાઽવગાહનેનૈવ તસ્યા ભક્તિત્વાચ્ચ । યથોક્તં- “પ્રતિપત્તિસ્તતસ્તસ્ય સામાન્યેનૈવ યાવતામ્ । તે સર્વેઽપિ તમાપન્ના ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા ॥” (યો.દૃ.સ.૧૦૪) ॥૧૫॥

તદુક્તં બુદ્ધપર્યાયશબ્દનિરૂપણે અમરકોશે → સર્વજ્ઞઃ સુગતો બુદ્ધો ધર્મરાજસ્તથાગતઃ । સમન્તભદ્રો ભગવાન્ મારજિલ્લોકજિત્ જિનઃ ॥ ← (અ.કો.૧/૪/૨૫) ઇતિ । તદુક્તં અન્યત્રાઽપિ → શૌલ્કોદનિઃ દશબલો બુદ્ધઃ શાક્યઃ તથાગતઃ સુગતઃ । મારજિદદ્વયવાદી સમન્તભદ્રો જિનશ્ચ તુલ્યાર્થાઃ ॥ ← (લલિતવિસ્તરા-પઞ્જિકાયાં ઉદ્ધૃતશ્લોકઃ- પૃ.૬૦) ઇતિ ।

નિરતિશયગુણવત્ત્વાવગાહનં વિનૈવ બાહ્યવૈભવ-ચિત્તચમત્કારજનનશક્ત્યાઘવલમ્બનકદૃષ્ટિરાગાદિતઃ ત-ત્તદેવપ્રતિપત્તૌ તુ નૈવ મુખ્યસર્વજ્ઞભક્તિઃ સમ્ભવતિ, ગુણવત્તાઽવગાહનેનૈવ = દોષાઽસમ્પૃક્તાઽનુત્તરસ્પૃહણીય-તમગુણગણવિષયકત્વેનૈવ તસ્યાઃ = તત્તદેવપ્રતિપત્તેઃ ભક્તિત્વાત્ = મુખ્યસર્વજ્ઞભક્તિત્વાત્ । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય લોકતત્ત્વનિર્ણયે શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ → યસ્ય નિખિલાશ્ચ દોષા ન સન્તિ સર્વે ગુણાશ્ચ વિદ્યન્તે । બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ← (લો.ત.નિ.૪૦) ઇત્યુક્તમિતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૨૧૫) અત્રાનુસન્ધેયમ્ । યથોક્તં તૈરેવ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → ‘પ્રતિપત્તિ’રિતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → પ્રતિપત્તિઃ તતઃ તસ્ય = સર્વજ્ઞસ્ય સામાન્યેનૈવ યાવતાં તન્નાન્તરીયાણામપિ, તે સર્વેઽપિ તમાપન્નાઃ સર્વજ્ઞં મુખ્યમેવ ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા, તમન્તરેણ તત્પ્રતિપત્તેરસિદ્ધેઃ ← (યો.દૃ.સ.૧૦૪ વૃત્તિ.) ઇતિ । તદુક્તં યોગપ્રદીપેઽપિ → શઙ્કરો વા જિનેશો વા યો યસ્યાઽભિમતઃ સદા । એક એવ પ્રભુઃ શાન્તો નિર્વાણસ્થો વિલોક્યતે ॥ બ્રાહ્મણૈર્લક્ષ્યતે બ્રહ્મા વિષ્ણુઃ પીતાઽમ્બરૈસ્તથા । રુદ્રસ્તપસ્વિભિર્દૃષ્ટ એષ એવ નિરઞ્જનઃ ॥ જિનેન્દ્રો જલ્પ્યતે જૈનૈઃ બુદ્ધઃ કૃત્વા ચ સૌગતૈઃ । કૌલિકૈઃ કોલ આખ્યાતઃ સ એવાઽયં સનાતનઃ ॥ સ્ફટિકો બહુરૂપઃ સ્યાઘથૈવોપાધિવર્જિતઃ । સ તથા દર્શનૈઃ ષડ્ભિઃ ખ્યાત એકોઽપ્યનેકધા ॥

← (યો.પ્ર.૨૪,૩૩-૩૫) ઇતિ । સમયસુન્દરોપાધ્યાયેનાપિ કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્રવૃત્તૌ → કેનાઽપિ હરિઃ કેનાઽપિ હરઃ પ્રોચ્યતે પરં ત્વમેવ સ વીતરાગઃ ← (ક.મં. ૧૮ વૃત્તિઃ) ઇત્યુક્તમ્ । પ્રકૃતે ચ → યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ ઇતિ બ્રહ્મેતિ વેદાન્તિનો, બૌદ્ધા બુદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ કર્તેતિ નૈ-યાયિકાઃ । અર્હન્નિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ કર્મેતિ મીમાંસકાઃ, સોઽયં મે વિદધાતુ વાચ્છિતફલં ત્રૈલો-ક્યનાથો હરિઃ ॥ ← (સુભાષિતરત્નમાલા-૧૩૧) ઇતિ પરોક્તિરપ્યવશ્યમનુસન્ધેયા ॥૨૩/૧૫॥

જ કહેવાય. કારણ કે સર્વજ્ઞ જ સર્વોત્કૃષ્ટગુણસંપન્ન હોય. ઉપાસ્ય તત્ત્વનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણસંપન્નત્વરૂપે સ્વીકાર (= તસ્યાઃ) કરવો તે ભક્તિ જ છે. જેમ કે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં જણાવેલ છે કે ‘સર્વજ્ઞપણાથી સર્વ સર્વજ્ઞો એક જ હોવાના કારણે જેટલા અન્યદર્શનીઓ છે તે બધાએ પણ સામાન્યથી તો તે મુખ્ય એક જ સર્વજ્ઞનો આશ્રય કર્યો છે - આ પ્રમાણે નિર્ણયનો સ્વીકાર (ન્યાયગતિઃ) જ શ્રેષ્ઠ છે.’(૨૩/૧૫)

વિશેષાર્થ :-પ્રાયઃ સર્વ આસ્તિક દર્શનકારો સર્વજ્ઞમાં માને છે. તથા જેનામાં સર્વજ્ઞપણાના લક્ષણો હોય તે બધા સર્વજ્ઞ છે. એમ પણ માને છે. આથી સર્વજ્ઞને માનવામાં હેતુ સર્વજ્ઞપણું છે. કોઈ અમુક જ સર્વજ્ઞ છે એમ નહિ. કિંતુ જેમાં જેમાં સર્વજ્ઞપણું હોય તે બધા સર્વજ્ઞ છે, પછી ભલે તેમનામાં નામભેદ હોય. જેમ કે જેમાં જેમાં જીવનું લક્ષણ/ચૈતન્ય દેખાય તે બધા જીવ સ્વરૂપે એક જ છે. તેમ જે જે પુરુષમાં સર્વજ્ઞપણું હોય તે તે બધા જ પુરુષો સર્વજ્ઞપણાથી એક જ છે. આથી અન્ય દર્શનીઓએ પણ સામાન્યથી મુખ્ય જે સર્વજ્ઞ છે તેનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. બુદ્ધ, શંકર, જિનેશ્વર વગેરે નામ જુદા-જુદા હોવા છતાં

ન જ્ઞાયતે વિશેષસ્તુ સર્વથાડસર્વદર્શિભિઃ । અતો ન તે તમાપન્ના વિશિષ્ય ભુવિ કેચન ॥૧૬॥

નેતિ । વિશેષસ્તુ = સર્વજ્ઞાનાદિગતભેદસ્તુ અસર્વદર્શિભિઃ = છદ્મસ્થૈઃ સર્વથા = સર્વેઃ પ્રકારૈઃ ન જ્ઞાયતે । અતો ન તે સર્વજ્ઞાડશ્યુપગન્તારઃ તં = સર્વજ્ઞં આપન્નાઃ = આશ્રિતાઃ વિશિષ્ય ભુવિ = પૃથિવ્યાં કેચન । તદુક્તં- “વિશેષસ્તુ પુનસ્તસ્ય કાત્સ્ન્યેનાડસર્વદર્શિભિઃ । સર્વેન જ્ઞાયતે તેન તમાપન્નો ન કશ્ચનઃ^૧ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૦૫) ॥૧૬॥

ઇત્યં તન્નાન્તરીયાણામપિ સામાન્યતઃ સર્વજ્ઞપ્રતિપત્તિમુક્ત્વા સામ્પ્રતમશેષવિશેષરૂપેણ તુ સા છદ્મસ્થતયા જૈનાનામપિ ન સમ્ભવતીત્યાહ- ‘ને’તિ । ઇયમપિ કારિકા અધ્યાત્મસારેડપિ (૧૫/૬૫) વર્તતે । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે અપિ ‘વિશેષ’ ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → વિશેષસ્તુ = ભેદ એવ પુનઃ તસ્ય = સર્વજ્ઞસ્ય કાત્સ્ન્યેન અસર્વદર્શિભિઃ પ્રમાતૃભિઃ સર્વેઃ ન જ્ઞાયતે, તદદર્શનાત્, દર્શનેડપિ તજ્ઞાનાડગતેઃ । તેન કારણેન તં = સર્વજ્ઞં આપન્નઃ = પ્રતિપન્નો ન કશ્ચન અસર્વદર્શી ← (યો.દૃ.સ.૧૦૫ વૃત્તિઃ) ઇતિ । યુક્તઞ્ચૈતત્ । ન હ્યસર્વજ્ઞસ્યાડશેષવિશેષધર્મપુરસ્કારેણ મુખ્યસર્વજ્ઞસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સમ્ભવતિ, તજ્ઞાનાડગતેઃ । અત એવ ઉપદેશપદે અપિ → ઓહેણ વીયરાયવયણમ્મિ બહુમાણો કાયવ્વો ← (ઉપ. પ.૨૩૪) ઇત્યુક્તમ્ । એતેન જૈનાનામેવ મુખ્યસર્વજ્ઞપ્રતિપત્તિઃ, વિશેષજ્ઞત્વાત્, નેતરેષાં સામાન્યદર્શિત્વાદિતિ પ્રત્યુક્તમ્, મુદુ-મધ્યાડધિમાત્રાવબોધભેદસમ્ભવેડપિ સર્વેષામેવ છદ્મસ્થાનાં સર્વજ્ઞજ્ઞાનગતાડશેષવિશેષાડપેક્ષયા સામાન્યત એવ મુખ્યસર્વજ્ઞપ્રતિપત્તિસમ્ભવાત્ । સાડપિ હિ વિમુક્તકદાગ્રહાણામેકાન્તેનૈવાડડત્મહિતકારિણ્યેવેતિ ધ્યેયમ્ ॥૨૩/૧૬॥

પણ ઉપાસ્યતાઅવચ્છેદક ગુણધર્મ કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિત્વ નથી પરંતુ સર્વોત્કૃષ્ટગુણસંપન્નત્વ છે. અન્યદર્શનીઓ જેની ઉપાસના કરે છે તે સર્વજ્ઞ તરીકે, સર્વોત્કૃષ્ટગુણસંપન્નત્વ તરીકે, સર્વદોષરહિતત્વરૂપે જ કરે છે. માટે તે અન્યદર્શનીઓ મુખ્ય સર્વજ્ઞને જ માને છે, સ્વીકારે છે. સર્વોત્કૃષ્ટગુણસંપન્ન તરીકે સર્વજ્ઞને હૃદયથી સ્વીકારવા તે જ સર્વજ્ઞની ભક્તિ છે. પરંતુ હજુ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયું ન હોવાના કારણે સર્વજ્ઞના આંતરિક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો નિશ્ચય અન્યદર્શનીઓને થયો નથી. આ એક અલગ વાત છે. બાકી તેઓ પણ જુદા-જુદા નામે મુખ્ય સર્વજ્ઞને જ સ્વીકારે છે. એમાં કોઈ વિવાદ નથી. (૨૩/૧૫)

• સર્વજ્ઞનો સંપૂર્ણતયા પરિચય અસર્વજ્ઞને ન હોય •

ગાથાર્થ :- સર્વજ્ઞમાં રહેલી વિશેષતાને તો છદ્મસ્થ જીવો સર્વ પ્રકારે જાણી શકતા નથી. માટે દુનિયામાં કોઈ પણ સર્વજ્ઞવાદી ધર્માત્મા સર્વજ્ઞનો અશેષવિશેષસ્વરૂપે આશ્રય કરી શકતા જ નથી. (૨૩/૧૬)

ટીકાર્થ :- સર્વજ્ઞના જ્ઞાન વગેરેમાં રહેલી વિશેષતાઓને તો અસર્વજ્ઞ એવા છદ્મસ્થ જીવો સર્વ પ્રકારે જાણી શકતા જ નથી. માટે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરનાર એવા કોઈ પણ ધર્માત્મા દુનિયામાં નથી કે જેણે સર્વજ્ઞનો સંપૂર્ણ વિશેષસ્વરૂપે આશ્રય કરેલો હોય. તેથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં જણાવેલ છે કે ‘બધું જ જાણવાની શક્તિથી શૂન્ય એવા સર્વ વિદ્વાનો સર્વજ્ઞની વિશેષતાને સંપૂર્ણપણે જાણી શકતા નથી. માટે છદ્મસ્થ જીવે તમામ વિશેષતાની જાણકારી પૂર્વક મુખ્ય સર્વજ્ઞને સ્વીકારેલ જ નથી.’ (૨૩/૧૬)

વિશેષાર્થ :- સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર જૈન અને અજૈન ધર્માત્માઓ કરે છે. અજૈન = અન્યદર્શનીઓ

૧. હસ્તાદર્શો ‘કશ્ચ’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

અતઃ સામાન્યપ્રતિપત્ત્યંશેન સર્વયોગિષુ પરિશિષ્ટા 'તુલ્યતૈવ ભાવનીયેત્યાહ-
સર્વજ્ઞપ્રતિપત્ત્યંશમાશ્રિત્યાઽમલયા^૨ ધિયા । નિર્વ્યાજં તુલ્યતા ભાવ્યા સર્વતન્ત્રેષુ યોગિનામ્ ॥૧૭॥

સર્વજ્ઞેતિ । સર્વજ્ઞપ્રતિપત્ત્યંશમાશ્રિત્ય અમલયા = રાગદ્વેષમલરહિતયા ધિયા = બુદ્ધ્યા
નિર્વ્યાજં = ઔચિત્યેન સર્વજ્ઞોક્તપાલનપરતયા તુલ્યતા ભાવ્યા સર્વતન્ત્રેષુ = સર્વદર્શનેષુ યોગિનાં
= મુમુક્ષુણામ્ । તદુક્તં- “તસ્માત્સામાન્યતોઽપ્યેનમભ્યુપૈતિ ય એવ હિ । નિર્વ્યાજં તુલ્ય એવાઽસૌ
તેનાંશેનૈવ ધીમતામ્ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૦૬) ॥૧૭॥

સર્વજ્ઞપ્રતિપત્ત્યંશં = સર્વજ્ઞત્વલક્ષણસામાન્યધર્મતો મુખ્યસર્વજ્ઞપ્રતિપત્તિરૂપાંશં આશ્રિત્ય = અપેક્ષ્ય
રાગ-દ્વેષમલરહિતયા = સ્વદર્શનગોચરાઽભિનિવિષ્ટરાગ-પરદર્શનવિષયકનિર્નિમિત્તદ્વેષલક્ષણકર્દમશૂન્યયા બુદ્ધ્યા
= નિરુપાધિકસુખોપાયાઽન્વેષણપરયા મત્યા । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → ‘તસ્માદિ’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્
→ તસ્માત્ સામાન્યતોઽપિ એનં = સર્વજ્ઞં અભ્યુપૈતિ ય એવ હિ કશ્ચિદસર્વદર્શી નિર્વ્યાજં ઔચિત્ય-
યોગેન તદુક્તપાલનપરઃ તુલ્ય એવાઽસૌ તેન અંશેન સર્વજ્ઞપ્રતિપત્તિલક્ષણેન ધીમતાં = અનુપહતબુદ્ધીના-
મિત્યર્થઃ ← (યો.દૃ.સ.૧૦૬ વૃત્તિ) ઇતિ । તતશ્ચ યે સ્વભૂમિકૌચિત્યેન સર્વજ્ઞોક્તપાલનપરા ન ભવન્તિ
તે ભાષણ-લેખન-તથાવિધવેષાદિતઃ સ્વાત્માનં સર્વજ્ઞપ્રતિપત્તારમુપદર્શયન્તોઽપિ ન તત્ત્વતો મુખ્યસર્વજ્ઞપ્રતિ-
પત્તારો ભવિતુમર્હન્તીત્યાવેદિતમ્ । તથા ‘મદીયો દેવ એવ કેવલો દેવઃ, ન ત્વદીયઃ’ ઇતિ

મુખ્ય સર્વજ્ઞને સામાન્ય રૂપે સ્વીકારે છે તો જૈનો કાંઈ સર્વજ્ઞને તેની તમામ વિશેષતાની જાણકારીપૂર્વક
સ્વીકારે છે - એવું નથી. જૈનો પણ સર્વજ્ઞને સામાન્યથી જ ઓળખે છે. એક સર્વજ્ઞ બીજા સર્વજ્ઞને જે
વિશેષરૂપે ઓળખે-જાણે-જુએ તે રીતે તો જૈન કે અજૈન કોઈ પણ છદ્મસ્થ ધર્માત્મા જાણતા જ નથી.
માટે જૈન-જૈનેતર બધા સર્વજ્ઞવાદી છદ્મસ્થ ધર્માત્માઓ મુખ્યસર્વજ્ઞને સામાન્યરૂપે જ સ્વીકારે છે. તેથી ‘જૈનો
જ મુખ્ય સર્વજ્ઞને સ્વીકારે છે, અજૈન ધર્માત્માઓ નહિ’ - આવું કહી શકાતું નથી. સામાન્યસ્વરૂપે =
સર્વજ્ઞત્વરૂપે જૈન-જૈનેતર તમામ સર્વજ્ઞવાદીઓ મુખ્ય સર્વજ્ઞને સમાન રીતે સ્વીકારે છે. સર્વજ્ઞગત અશેષવિશેષ
ગુણધર્મોની સંપૂર્ણ જાણકારી પૂર્વક તો જૈન સાધકો પણ મુખ્ય સર્વજ્ઞને સ્વીકારતા નથી. (૨૩/૧૬)

‘માટે સર્વજ્ઞત્વ સ્વરૂપ સામાન્ય ધર્મનો = જાતિનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ એક અંશની અપેક્ષાએ
જૈન-જૈનેતર તમામ યોગીઓમાં તુલ્યતા જ માનવી બાકી રહે છે - એવું ભાવન કરવું જોઈએ. આવા
આશયથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- નિર્મળ બુદ્ધિથી નિર્દભ રીતે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ અંશની અપેક્ષાએ સર્વ
ધર્મમાં રહેલા યોગીઓમાં તુલ્યતાનું ભાવન કરવું જોઈએ. (૨૩/૧૭)

ટીકાર્થ :- સ્વદર્શનરાગ-પરદર્શનદ્વેષ વગેરે કચરાથી રહિત એવી બુદ્ધિથી નિર્દભપણે સર્વજ્ઞ ભગવંતે
કહેલી આજ્ઞા પાળવામાં તત્પર થવા રૂપે સર્વજ્ઞત્વરૂપે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ અંશની અપેક્ષાએ
સર્વદર્શનમાં રહેલા મુમુક્ષુ યોગીઓમાં તુલ્યતાનું ભાવન કરવું જોઈએ. તે જ કારણે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય
ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘તેથી જે કોઈ છદ્મસ્થ પુરુષ નિષ્કપટપણે સર્વજ્ઞત્વરૂપે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરે
છે તે મુમુક્ષુ સાધક તેટલા અંશે તો બુદ્ધિશાળીઓ માટે સમાન જ છે.’ અર્થાત્ તે બધા જ સર્વજ્ઞવાદી

૧. હસ્તાદર્શ ‘તુલ્યૈવ’ इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શ ‘...માલયા’ इत्यशुद्धः पाठः ।

अवान्तरभेदस्तु सामान्याऽविरोधीत्याह—

दूराऽऽसन्नादिभेदस्तु^१ 'तद्भृत्यत्वं निहन्ति न । एको नामादिभेदेन भिन्नाऽऽचारेष्वपि प्रभुः ॥१८॥

दूरेति । दूराऽऽसन्नादिभेदस्तु तद्भृत्यत्वं = सर्वज्ञोपासकत्वं न निहन्ति । एकस्य राज्ञो नानाविधप्रतिपत्तिकृतामपि एकभृत्यत्वाऽविशेषवत् प्रकृतोपपत्तेः । भिन्नाऽऽचारेष्वपि = तथाऽधिकार-भेदेन नानाविधाऽनुष्ठानेष्वपि योगिषु नामादीनां = अर्हदादिसंज्ञादीनां भेदेन (= नामादिभेदेन)

कदाग्रहग्रस्ताऽन्तःकरणानामपि दुष्करतपश्चर्यादिकारिणां न परमार्थतो मुख्यसर्वज्ञप्रतिपत्तिः सम्भवतीत्यपि द्योतितम् । तदुक्तं योगसारे →

ममैव देवो देवः स्यात् तव नैवेति केवलम् । मत्सरस्फुर्जितमेतदज्ञानानां विजृम्भितम् ॥

मदीयं दर्शनं मुख्यं पाखण्डान्यपराणि तु । मदीय आगमः सारः परकीयास्त्वसारकाः ॥

तात्त्विका वयमेवाऽन्ये भ्रान्ताः सर्वेऽप्यतात्त्विकाः । इति मत्सरिणो दूरोत्सारितास्तत्त्वसारतः ॥

← (यो.सा.२/३७,९-१०) इति ॥२३/१७॥

ननु विभिन्नदर्शनस्थितानां नानाविधदेवाऽभ्युपगन्तृणां मिथोविलक्षणाऽनुष्ठाननिरतानां सर्वेषां मुमुक्षु-णामपुनर्बन्धकाद्यवस्थाशालिनां कथं तुल्यता भाव्यमाना समीचीना स्यादिति चेत् ? मैवम्, यतः अ-वान्तरभेदस्तु = मिथो विभिन्नदर्शनस्थितत्व-विविधदेवाऽभ्युपगन्तृत्व-विचित्राऽनुष्ठाननिरतत्वादिलक्षणाऽवा-न्तरविशेषस्तु तेषु योगिषु सामान्याऽविरोधी = मुख्यसर्वज्ञभक्तत्वलक्षणाऽनुगतधर्माऽप्रतिक्षेपी इति आशयवान् ग्रन्थकार आह- 'दूरे'ति । एकभृत्यत्वाऽविशेषवत् = अभिन्ननृपनिष्ठस्वामित्वनिरूपितसेवकत्वाऽभेदवत् । तथाऽधिकारभेदेन = स्वद्रव्य-क्षेत्र-काल-क्षयोपशमप्रभृतिसापेक्षयोगभूमिकाविभेदवशेन नानाविधानुष्ठानेष्वपि = हठयोग-समाधियोग-मन्त्रयोग-ध्यानयोग-लययोग-राजयोग-ज्ञानयोग-भक्तियोग-तपोयोग-नादयोगाऽऽनन्दयो-गाद्यनुसारिविधाऽऽचारवत्स्वपि योगिषु अर्हदादिसंज्ञादीनां = अर्हद्-विधि-ब्रह्म-लोकेशादिसंज्ञा-संस्थानादीनां भेदेन = विशेषेण एक एव सर्वज्ञताऽऽलिङ्गितः प्रभुः उपास्यः = परमोपास्यतयाऽभिमतः ।

सर्वज्ञना लभ्यते । आवुं बुद्धिशिष्याणीमे मानवुं ज्ञेयमे. (२३/१७)

'सर्वज्ञवादीओमां रહેલ અવાંતર ભેદ તો તે સર્વમાં સર્વજ્ઞભક્તત્વ સ્વરૂપ અનુગત ગુણધર્મનો વિરોધી નથી' - એવું જણાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- સર્વજ્ઞથી દૂરપણું, નજીકપણું વગેરે અવાન્તર ભેદ અલગ-અલગ ધર્મમાં રહેલા મુમુક્ષુઓમાં રહેલા હોવા છતાં સર્વજ્ઞસેવકત્વ નામના ગુણધર્મને ખતમ કરતો નથી. કારણ કે વિભિન્ન આચારવાળા યોગીઓએ પણ નામાદિ ભેદથી એક જ પ્રભુને સ્વીકાર્યા છે. (૨૩/૧૮)

ટીકાર્થ :- આત્મભૂમિકાને સાપેક્ષ જુદા-જુદા પ્રકારની યોગ્યતાને લીધે (તથાધિકારભેદેન) અલગ-અલગ અનુષ્ઠાનને કરનારા યોગીઓમાં સર્વજ્ઞથી દૂરવર્તીત્વ, સમીપવર્તીત્વ વગેરે રૂપે તફાવત હોવા છતાં તે તફાવત તેમનામાં સર્વજ્ઞનું ઉપાસકપણું દૂર ન કરે. જેમ એક જ રાજાની અનેક પ્રકારની સેવા કરનારા સેવકોમાં એક રાજાનું સેવકપણું સમાન છે તેમ ઉપરોક્ત વાત સંગત થઈ શકે છે. અલગ-અલગ દર્શનમાં રહેલા

૧. હસ્તાદર્શ-મુદ્રિતપ્રતિષુ ચ '...ભેદોપિ' इति पाठः । परं व्याख्यानुसारेणात्र 'भेदस्तु' इति पाठः समीचीनः । २. हस्तादर्श 'तद्भृत्यं' इत्यशुद्धः पाठः ।

एकः प्रभुः = उपास्यः । तदुक्तं →

“यथैवैकस्य नृपतेर्बहवोऽपि समाश्रिताः । दूराऽऽसन्नादिभेदेऽपि तद्भृत्याः सर्व एव ते ॥
सर्वज्ञतत्त्वाऽभेदेन तथा सर्वज्ञवादिनः । सर्वे तत्तत्त्वगा ज्ञेया भिन्नाऽऽचारस्थिता अपि ॥

तदुक्तं सिद्धसेनदिवाकरसूरिभिः परमात्मद्वात्रिंशिकायां → विधि-ब्रह्म-लोकेश-शम्भु-स्वयम्भू-चतुर्वक्त्र-
मुख्याभिधानां विधानम् । ध्रुवोऽथ य ऊचे जगत्सर्गहितुः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ←
(प.द्वा.७) इति । मुनिसुन्दरसूरिभिरपि गुर्वावल्यां → त्वं शङ्करः सर्वजनेष्टकर्ता, ब्रह्मा त्वमे-
वाऽखिलब्रह्मनिष्ठः ← (गुर्वा.२४७) इत्युक्तम् । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरपि अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायां →
यत्र तत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्यभिधया यया तथा । वीतदोषकलुषः स चेद् भवानेक एव
भगवन्नमोऽस्तु ते ॥ ← (अयो.द्वा. ३१) इत्युक्तमिति पूर्वोक्तं(पृ.२१५) इहानुसन्धेयम् । अर्हन्नामसहस्र-
समुच्चयेऽपि → महाजिनो महाबुद्धो महाब्रह्मा महाशिवः । महाविष्णुर्महाजिष्णुर्महानाथो महेश्वरः ॥
← (अर्हन्ना. ६/२) इत्येवं पर्यायशब्दसङ्ग्रहो दर्शित इत्येक एव स इति स्थितम् । इत्थं च नाना-
ऽऽस्तिकदर्शनस्थितानां यथाऽवबोधं यथाशक्ति च सर्वज्ञोक्तवाक्याऽनुसरणे सहजमलक्षयचारित्राऽपव-
र्गाद्युपलब्धिरप्यनाविलैवोपपद्यते । तदुक्तं ग्रन्थकृतैव वैराग्यकल्पलतायां वैराग्यरतौ च →

आस्तिकेषु च तीर्थेषु, कर्मरोगस्य तानवम् । यद् दृश्यते यश्च सर्वमोक्षो वा श्रूयते क्वचित् ॥
सोऽपि स्वशास्त्रबद्धानां सर्वज्ञवचसां गुणः । अपुनर्बन्धकस्य स्यात्, तद्बुद्ध्या કર્મતાનવમ્ ॥
अनुष्ठानं हि तस्योक्तं, चित्रं दर्शनभेदतः । त्यक्तविप्रतिपन्नाशं, पर्यवस्यत् फलोदये ॥
तस्य सर्वैकवाक्यत्वादहिंसाद्येव सम्मतम् । तत्त्वं निरञ्जनो देवो, गुरुर्ग्रन्थविवर्जितः ॥
इत्थं सदोघसंज्ञानात्, सत्यार्थपदरोचके । सूक्ष्मबोधं विनाऽपि स्यात्, કર્મરોગસ્ય તાનવમ્ ॥
अतिशुद्धिवशाद् भावसम्यक्त्वादिक्रमेण तु । जायेत सर्वमोक्षोऽपि, जिनवाक्याऽनुसारिणाम् ॥

← (वै.क.९/९८८-९९३, वै.रति.८/९८६-९९) इति । पूर्वमुक्तोऽपि(भा.४ पृ.११२८)कारिकाप्रबन्धोऽयं
मन्दधीकृते पुनरुक्त इत्यवधेयम् । प्रकृते → येनांशेन जयेन्मोहं भवेज्जैनस्तदंशतः ← (म.गी. १५/
११२) इति महावीरगीतावचनमप्यनुस्मर्तव्यम् ।

પ્રકૃતે કારિકાત્રિતયેન યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયસંવાદમાહ- ‘યથે’તિ, ‘સર્વજ્ઞે’તિ, ‘ને’તિ ચ । તદ્વ્યાખ્યા
ચૈવમ્ → યથૈવૈકસ્ય નૃપતેઃ કસ્યચિદ્વિવક્ષિતસ્ય, બહવોઽપિ સમાશ્રિતાઃ પુમાંસો, દૂરાઽઽસન્નાદિભેદેઽપિ
સતિ તથા નિયોગાદિભેદેન કૃતે, તદ્ભૃત્યા = વિવક્ષિતનૃપતિભૃત્યાઃ, સર્વ એવ તે સમાશ્રિતા ઇતિ (યો.દૃ.સ.
૧૦૭૫.) ઢાષ્ટાન્તિકયોજનામાહ સર્વજ્ઞતત્ત્વાઽભેદેન = યથોદિતનીત્યા હેતુભૂતેન- તથા નૃપતિસમાશ્રિત-
બહુપુરુષવત્ સર્વજ્ઞવાદિનઃ સર્વે જિનાદિમતભેદાવલમ્બિનઃ તત્તત્ત્વગાઃ = સર્વજ્ઞતત્ત્વગાઃ જ્ઞેયા ભિન્નાચાર-
સ્થિતા અપિ તથાઽધિકારભેદેનેતિ (યો.દૃ.સ.૧૦૮ વૃ.) । ઉપસંહરન્નાહ ન ભેદ એવ તત્ત્વેન = પરમાર્થેન

યોગીઓ અરિહંત, બુદ્ધ, કપિલ વગેરે નામ આદિના ભેદથી એક જ પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે.

તેથી જ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં કહેલ છે કે ‘જેમ અનેક પુરુષો એક રાજાની નોકરી કરવા દ્વારા
એક રાજાનો આશ્રય કરે તેમાં અમુક સેવકો રાજાની સેવા દૂર રહીને કરતા હોય, કોઈ નજીક રહીને સેવા
કરતા હોય. આવો ભેદભાવ હોવા છતાં પણ તે બધા જ એક જ રાજાના સેવક ગણાય તેમ બધા જ

ન ભેદ એવ તત્ત્વેન સર્વજ્ઞાનાં મહાત્મનાં । તથા નામાદિભેદેઽપિ ભાવ્યંમેતન્મહાત્મભિઃ ॥”

← (યો.દૃ.સ. ૧૦૭-૧૦૯) ॥૧૮॥

સર્વજ્ઞાનાં મહાત્મનાં = ભાવસર્વજ્ઞાનામિત્યર્થઃ । તથા ઇષ્ટાનિષ્ટનામાદિભેદેઽપિ સતિ ભાવ્યં એતન્મહાત્મભિઃ શ્રુત-મેધાઽસંમોહસારયા પ્રજ્ઞયા ← (યો.દૃ.સ.૧૦૯ વૃત્તિ) ઇતિ । → નાસ્તિ તેષુ જાતિ-વિદ્યા-રૂપ-કુલ-ધન-ક્રિયાદિભેદઃ, યતઃ તદીયાઃ ← (ના.ભ.સૂ.૭૨,૭૩) ઇતિ નારદભક્તિસૂત્રવચનમપ્યેતદર્થાઽનુપાતિ । પ્રકૃતે ચ → ગવામનેકવર્ણાનાં ક્ષીરસ્યાઽપ્યેકવર્ણતા । ક્ષીરવત્ પશ્યતે જ્ઞાનં લિઙ્ગિનસ્તુ ગવાં યથા ॥

← (બ્ર.વિં.૧૯) ઇતિ બ્રહ્મચિન્દૂપનિષદ્વચનમપ્યનુયોજ્યં યથાગમમ્ । યથોક્તં અધ્યાત્મસારેઽપિ → વિશેષમપ્યજ્ઞાનાનો યઃ કુગ્રહવિવર્જિતઃ । સર્વજ્ઞં સેવતે સોઽપિ સામાન્યયોગમાસ્થિતઃ ॥

સર્વજ્ઞપ્રતિપત્યંશાત્ તુલ્યતા સર્વયોગિનામ્ । દૂરાઽઽસન્નાદિભેદસ્તુ તદ્ભૃત્યત્વં નિહન્તિ ન ॥ માધ્યસ્થ્યમવલમ્બ્યૈવ દેવતાતિશયસ્ય હિ । સેવા સર્વેર્બુધૈરિષ્ટા ← (અ.સા.૧૫/૬૩,૬૬,૬૭) ઇતિ । નાનાનયાનામપીત્યમેવાઽનભિનિવેશેઽવિરોધ ઢ્રષ્ટવ્યઃ । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે → સવ્વે સમયંતિ સમ્મં ચેગવસાઓ નયા વિરુદ્ધા વિ । ભિચ્ચ-વવહારિણો ઇવ રાઓદાસીણવસવત્તી ॥ ← (વિ.આ.ભા.૨૨૬૭) ઇતિ । એતેન →

તેષાં વેષક્રિયાભેદૈર્બાહ્યભેદા અનેકથા । તત્ર મોહો ન કર્તવ્યો મદ્ભક્તેષુ તપસ્વિષુ ॥

કેચિચ્છ્વેતામ્બરાઃ સન્તો વીતરાગતપસ્વિનઃ । કેચિદ્દિગમ્બરાઃ સન્તો, યદૃચ્છાવ્રતધારિણઃ ॥

ભિન્નભિન્નવિચારૈસ્તૈસ્તથાચારૈર્જિનેશ્ચરમ્ । સમ્પ્રાપ્તું નિશ્ચયેનૈકમર્હન્તં સમુપાશ્રિતાઃ ॥

ભિન્નભિન્નાઽધિકારાત્તે, વિભિન્ના બાહ્યભેદતઃ । તથાઽપિ શુદ્ધમાત્માનં, માં સેવન્તે સ્વભાવતઃ ॥

← (મ.ગી.૧૩/૪૯-૫૨) ઇતિ મહાવીરગીતાવચનાનિ વ્યાખ્યાતાનિ । ન ચ બૌદ્ધદર્શને સર્વજ્ઞસ્યૈ-વાઽનન્ડગીકૃતત્વાત્કથં તદ્દર્શનસ્થાનાં સર્વજ્ઞત્વેનેષ્ટદેવાઽધ્યુપગમસમ્ભવ ઇતિ વાચ્યમ્, મજ્ઞિમનિકાયે પા-શરાશિસૂત્રે → સબ્બવિદૂહમસ્મિ ← (મ. નિ.૧/૩/૬/૨૮૫ પૃ.-૨૩૦) ઇત્યેવં સ્વયમેવ સુગતેન સ્વસ્ય સર્વવિત્ત્વાઽધ્યુપગમાત્ । સર્વજ્ઞત્વ-વીતદોષત્વાદિરૂપેણ તદનુપાસનાયાં તુ ન ભાવયોગીત્વસમ્ભવઃ ॥૨૩/૧૮॥

સર્વજ્ઞવાદીઓ અલગ-અલગ આચારમાં રહેલા હોવા છતાં ઉપરોક્ત રીતે સર્વજ્ઞતત્ત્વમાં ભેદ ન હોવાથી સર્વજ્ઞસ્વરૂપ તત્ત્વને અનુસરનારા જાણવા. તથાવિધ નામ વગેરેનો ભેદ હોવા છતાં સર્વજ્ઞ મહાત્માઓમાં પરમાર્થથી કોઈ ભેદ છે જ નહિ - આ પ્રમાણે મહાત્માઓએ વિચારવું જોઈએ.’ (૨૩/૧૮)

વિશેષાર્થ :- રાજાએ પોતાના અમુક સેવકને ચા-પાણીનું કામ સોંપ્યું હોય, કોઈને રાજમહેલ-રાજસભા વગેરેની સફાઈનું કામ સોંપ્યું હોય, અન્યને મંત્રીપદની જવાબદારી સોંપી હોય, કોઈને પ્રધાન તરીકેનો હોદ્દો આપ્યો હોય, કોઈને સેનાપતિ-કોટવાળ-સિપાઈ તરીકેનું કામ સોંપ્યું હોય, કોઈને દૂત તરીકે નીમેલ હોય, કોઈને ન્યાયાધીશનું સ્થાન આપેલ હોય, અન્યને પોતાનાથી નજીકના ગામની સારસંભાળ કરવાની જવાબદારી સોંપેલ હોય, કોઈને પોતાનાથી દૂરના શહેરની જવાબદારી સોંપી હોય..... આવું હોવા છતાં પણ તે બધા એક જ રાજાના સેવક કહેવાય છે. તેમ અપુનર્બંધક વગેરે વિભિન્ન અવસ્થાવાળા તથા શૈવ-બૌદ્ધ-કાપિલ-વેદાંત વગેરે દર્શનમાં રહેલા એવા મુમુક્ષુ સાધકો જુદા-જુદા પ્રકારના આચાર પાળે છતાં પણ તે બધા જ સર્વજ્ઞના સેવક છે. એમાં તો કોઈ શંકા નથી. મતલબ કે શિવ, બુદ્ધ, કપિલ વગેરે નામ જુદા-જુદા હોવા છતાં પણ તેમના અનુયાયીઓ સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણસંપન્ન સર્વજ્ઞ તરીકે જ તેમની ઉપાસના

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘ભાવ્યતે તન્મ...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । પરં મુદ્રિતયોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયપ્રતાનુસારેણ શુદ્ધઃ પાઠો ગૃહીતોઽત્ર ।

દેવેષુ યોગશાસ્ત્રેષુ ચિત્રાઽચિત્રવિભાગતઃ । ભક્તિવર્ણનમપ્યેવં યુજ્યતે તદભેદતઃ ॥૧૯॥

દેવેષ્વિતિ । એવં = ઇષ્ટાઽનિષ્ટનામભેદે અપિ તદભેદતઃ = તત્ત્વતઃ સર્વજ્ઞાઽભેદાત્ યોગ-શાસ્ત્રેષુ = સૌવાધ્યાત્મચિન્તાશાસ્ત્રેષુ દેવેષુ = લોકપાલ-મુક્તાદિષુ ચિત્રાઽચિત્રવિભાગતો ભક્તિવર્ણનં યુજ્યતે । તદુક્તં- “ચિત્રાઽચિત્રવિભાગેન યચ્ચ ૧દેવેષુ વર્ણિતા । ભક્તિઃ સદ્યોગશાસ્ત્રેષુ તતોઽપ્યે-વમિદં સ્થિતમ્ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૧૦) ॥૧૯॥

શાસ્ત્રગર્ભમેવોપપત્યન્તરમાહ- ‘દેવેષુ’ ઇતિ । ઇષ્ટાઽનિષ્ટનામભેદેઽપિ = સ્વસ્યાઽભિમતાનિ અર્હત્તીર્થક-રાદીનિ અનભિમતાનિ ચ બ્રહ્મ-વિષ્ણુ-શઙ્કરાદીનિ યાનિ નામાનિ તેષાં વૈલક્ષણ્યેઽપિ તત્ત્વતઃ = પર-માર્થતઃ સર્વજ્ઞાઽભેદાત્ = શરણીકૃતભાવસર્વજ્ઞૈક્યાત્, તત્તુલ્યાઽપરગુણસમાવેશેન તત્તુલ્યાનાં પરમાર્થતઃ તત્ત્વાત્, કુશલપ્રવૃત્તેષ્ચ સૂક્ષ્માઽઽભોગપૂર્વકત્વાત્, અતિનિપુણબુદ્ધિગમ્યમેતદિતિ (લ.વિ.શક્રસ્તવાન્તે-પૃ. ૭૨) વ્યક્તં લલિતવિસ્તરાયામ્ । ‘સૌવાધ્યાત્મે’ત્યાદિ । → સ્વસ્યેદં - સૌવમ્ ← (ગ.ર.મ.અધ્યા.૩/૧૬૭ પૃ.૧૧૩) ઇતિ ગણરત્નમહોદધિવચનાત્ સ્વક્રીયાધ્યાત્મચિન્તનગ્રન્થેષુ ઇત્યાશયઃ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ‘ચિત્રે’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ચિત્રાઽચિત્રવિભાગેન વક્ષ્યમાણલક્ષણેન યચ્ચ દેવેષુ વર્ણિતા લોકપાલ-મુક્તાદિષુ ભક્તિઃ સદ્યોગશાસ્ત્રેષુ = સ્વીયાઽધ્યાત્મચિન્તાશાસ્ત્રેષુ તતોઽપિ કારણાદ્ એવમિદં સ્થિતં = પ્રસ્તુતમ્ ← (યો.દૃ.સ.૧૧૦વૃત્તિ) ઇતિ । યદિ નિરતિશયગુણભાજનત્વેનાઽઙ્ગીકૃતેષુ સર્વજ્ઞેષુ સંસારિદેવેષ્વિવ પરમાર્થતો વૈલક્ષણ્યમભવિષ્યત્ તર્હિ લોકપાલાદિસંસારિદેવોદેશ્યકભક્તેરિવ સર્વજ્ઞોદેશ્યકભક્તેર્વિભિન્નત્વં સદ્યોગશાસ્ત્રેષ્વવર્ણયિષ્યત । ન ચૈવમવર્ણિ શાસ્ત્રકૃદ્ભિરિતિ નાનાતન્ત્રાવસ્થિતાઽપુનર્બન્ધકાઘમ્બ્યુપગત-સર્વજ્ઞૈષ્વૈક્યમવસીયતે ઇતિ ભાવઃ ॥૨૩/૧૯॥

કરતા હોય તો વાસ્તવમાં મુખ્ય સર્વજ્ઞના જ તે બધાય સેવકો છે. (૨૩/૧૯)

ગાથાર્થ :- યોગશાસ્ત્રોમાં દેવને વિશે વિભિન્ન અને સમાન વિભાગથી કરવામાં આવેલ ભક્તિનું વર્ણન પણ આ રીતે સંગત થઈ શકે છે. કારણ કે દેવતત્ત્વમાં કોઈ ભેદ નથી. (૨૩/૧૯)

ટીકાર્થ :- ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ નામનો ભેદ હોવા છતાં પરમાર્થથી ઉપાસ્ય એવા સર્વજ્ઞ ભગવંતમાં કોઈ ભેદ ન હોવાથી પોતાના અધ્યાત્મચિંતનસંબંધી યોગગ્રંથોમાં લોકપાલ વગેરે દેવને વિશે વિભિન્ન પ્રકારની ભક્તિ, મુક્ત વગેરે દેવને વિશે સમાન ભક્તિ-આ પ્રમાણે સમાન-અસમાન વિભાગ પાડીને જે ભક્તિનું વર્ણન કરેલ છે તે પણ સંગત થાય છે. તેથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં જણાવેલ છે કે ‘જે સુંદર યોગવિષયક શાસ્ત્રોમાં દેવોને વિશે વિભિન્ન અને સમાન આમ બે વિભાગ પાડીને ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે તેનાથી પણ ‘સર્વજ્ઞપણે તમામ સર્વજ્ઞો એકસરખા છે.’ આમ સિદ્ધ થાય છે.’ (૨૩/૧૯)

વિશેષાર્થ :- ‘લોકપાલ, ક્ષેત્રપાલ, દિક્પાલ વગેરે સંસારી દેવોને ઉદ્દેશીને થતી ભક્તિ વિભિન્ન પ્રકારની હોય છે. પરંતુ મુક્ત સર્વજ્ઞ દેવાધિદેવને ઉદ્દેશીને થતી ભક્તિ તો એકસરખી જ હોય છે’ - આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વજ્ઞમાં કોઈ ભેદભાવ નથી. જે મુક્ત દેવો = સર્વજ્ઞ ભગવંતો ભિન્ન-ભિન્ન હોય તો તેમને ઉદ્દેશીને થતી ભક્તિ પણ અલગ-અલગ પ્રકારે શાસ્ત્રકારોએ બતાવી હોત. પરંતુ તેવું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં નથી આવતું. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે બધા જ સર્વજ્ઞોમાં એક્ય છે. (૨૩/૧૯)

૧. હસ્તાદર્શ ‘વેદેષુ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

संसारिषु हि देवेषु भक्तिस्तत्कायगामिनाम् । तदतीते पुनस्तत्त्वे तदतीताऽर्थयायिनाम् ॥२०॥

संसारिष्विति । संसारिषु हि देवेषु = लोकपालादिषु भक्तिः = सेवा तत्कायगामिनां = संसारिदेवकायगामिनाम् । तदतीते पुनः = संसाराऽतीते^१ तु तत्त्वे तदतीताऽर्थयायिनां = संसाराऽतीतमार्गगामिनां योगिनां भक्तिः ॥२०॥

योगदृष्टिसमुच्चय(यो.दृ.स.गा.१११)कारिकोपन्यासेनैव चित्राऽचित्रभक्तिनिरूपणं करोति- 'संसारिषु' इति । योगदृष्टिसमुच्चयवृत्त्यनुसारेणैव व्याख्यानयति- 'संसारिषु हि देवेषु लोकपालादिषु' इत्यादि । स्पष्ट एव टीकार्थः । नवरं नियत्यपराऽभिधान-भवितव्यताऽभिप्रायेणयमुक्तिरवसेया । यथा गतिस्तथा मतिरिति तदाकूतम् । तदुक्तं → तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायश्च तादृशः । सहायास्तादृशा ज्ञेया यादृशी भवितव्यता ॥ ← (सम्यक्त्वकौमुद्यां- उद्धृतः) इति । यथा मतिस्तथा गतिरिति पुरुषकारनयाऽभिप्रायपु- रस्कारे तु तत्प्रणिधानादितः तत्स्वरूपाऽऽपत्तिरिति हेतुरत्र दृश्यः । तदुक्तं योगसारे- वीतरागमतो ध्यायन् वीतरागो विमुच्यते । रागादिमोहितो ध्यायन् सरागो बध्यते स्फुटम् ॥ ← (यो.सार.१/४५) इति । योगशास्त्रेऽपि →

वीतरागो विमुच्येत वीतरागं विचिन्तयन् । रागिणं तु समालम्ब्य रागी स्यात् क्षोभणादिकृत् ॥ येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः । तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥

← (यो.शा.९/१३,१४) इत्युक्तम् । यथाप्रयोजनमुभयनयाऽवलम्बनमात्मश्रेयःसाधकमिति ध्येयम् । प्रकृते → यं यं देवं स्मरन् भक्त्या त्यजति स्वं कलेवरम् । तत्तत्सालोक्यमायाति तत्तद्भक्त्या नराधिप ॥ ← (ग.गी.६/१७) इति गणेशगीतावचनमपि स्मर्तव्यम् । →

अथ स्त्रीलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवाऽस्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥

• जे प्रकारनी भक्तिनुं इण •

गाथार्थ :- संसारी देवोना समुदायमां जनारा जवोनी भक्ति संसारी देवोने उद्देशीने डोय छे. संसारातीत मार्गमां जनारा योगीओनी भक्ति संसारातीत तत्त्वने उद्देशीने डोय छे. (२३/२०)

टीकार्थ :- संसारी देवोना समुदायमां जनारा जवोनी लोकपाल वगेरे संसारी देवोने विशे सेवा-भक्ति डोय छे. तथा संसारातीत मार्गमां जनारा योगी पुरुषोनी भक्ति तो संसारातीत तत्त्वने विशे डोय छे. (२३/२०)

विशेषार्थ :- संसारी देवोना समूहमां उत्पन्न थनारा जवो संसारी देवने भजे छे तथा तेना परिशामे ते उपास्य देवना परिवारमां नोकर देव वगेरे स्वरूपे उत्पन्न थाय छे. तथा भोक्षगामी हणुकर्मी योगीपुरुषो मुक्त सर्वज्ञ भगवंतने भजे छे तथा तेना इणस्वरूपे कर्ममुक्त थाय छे. भोक्ष ओक ज प्रकारनो छे. कर्ममुक्त जवो परमार्थथी ओकसरभा ज छे. माटे तेमनी भक्ति-सेवा-उपासना ओकसरभी डोय छे. संसारना अनेक चित्र-विचित्र प्रकारो छे. संसारी देवो पण विविध प्रकारना छे. माटे तेनी भक्ति पण विविध प्रकारनी थाय ओ युक्तिसंगत छे. (२३/२०)

१. हस्तादर्श '...रात्मंतेषु' इत्यशुद्धः पाठः ।

ચિત્રા ચાઽઽદ્યેષુ તદ્રાગતદન્યદ્વેષસઙ્ગતા । અચિત્રા ચરમે ત્વેષા શમસારાઽખિલૈવ હિ ॥૨૧॥

ચિત્રા ચેતિ । ચિત્રા ચ = નાનાપ્રકારા ચ આદ્યેષુ = સાંસારિકેષુ દેવેષુ (તદ્રાગ-તદન્યદ્વેષસઙ્ગતા =) તદ્રાગ-તદન્યદ્વેષાભ્યાં સ્વાઽભીષ્ટદેવતારાગાનભીષ્ટદ્વેષાભ્યાં સઙ્ગતા = 'યુક્તા, મોહગર્ભત્વાત્ । અચિત્રા = એકાકારા ચરમે તુ = તદતીતે તુ ણ્ણા ભક્તિઃ શમસારા = શમપ્રધાના અખિલૈવ હિ, તથાસંમોહાઽભાવાત્ ઇતિ ॥૨૧॥

← (છાં.૮/૨/૧-૧૦) ઇતિ છાન્દોગ્યોપનિષદ્વચનમપિ ન વિસ્મર્તવ્યમત્ર । અત્ર → તં યથા યથોપાસતે તથૈવ ભવતિ । તસ્માદ્ બ્રાહ્મણઃ 'પુરુષરૂપં પરંબ્રહ્મૈવાઽહમિ'તિ ભાવયેત્ । તદ્વૂપો ભવતિ ← (મુ.૧) ઇતિ મુદ્ગલોપનિષદ્વચનતાત્પર્યમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યં સ્વ-પરસમયસારવેદિભિઃ ॥૨૩/૨૦॥

ચિત્રાઽચિત્રભક્તિગતવિશેષં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (૧૧૨) કારિકાદ્વારોપદર્શયતિ- 'ચિત્રે'તિ । યોગ-દૃષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્ત્યનુસારેણૈવ વ્યાખ્યાનયતિ- ચિત્રા ચ = નાનાપ્રકારા ચ ઇત્યાદિ । સ્પષ્ટ એવ ટીકાર્થઃ । નવરં અખિલૈવ નવાઙ્ગિપૂજાઽષ્ટપુષ્પીપૂજાઽષ્ટવિધપૂજા-સપ્તદશવિધ-ચતુઃષ્ટિવિધ-નવનવતિવિધાદિપૂજા-સન્માન-સત્કાર-વન્દન-પ્રણામ-સ્તુતિ-સ્તવ-સ્તોત્રપાઠાદિલક્ષણા હિ વ્યવહારતો નાનાવિધતયા દૃશ્યમાનાઽપિ મુક્તાત્મસમ્બન્ધિની ભક્તિઃ એકાકારા = એકવિધૈવ, તથાસંમોહાઽભાવાત્ = ભવાભિનન્દ્યાદિગતસંમોહ-સદૃશદૃષ્ટિસંમોહવિરહાત્ શમપ્રધાના = ઉપશમમુખ્યા ઇતિ હેતોઃ । શમસ્વરૂપન્તુ કાવ્યાનુશાસનવૃત્તૌ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિઃ → તૃષ્ણાક્ષયરૂપઃ શમઃ ← (કાવ્યાનુ.વૃ.૨/૧૭) ઇત્યુક્તમ્ । પૂર્વ(પૃ.૧૩૬૮) → 'ગુણતઃ તુલ્યે તત્ત્વે સંજ્ઞાભેદાઽઽગમાઽન્યથાદૃષ્ટિઃ । ભવતિ યતોઽસાવધમો દોષઃ ખલુ દૃષ્ટિસમ્મોહઃ ॥ ← (ષોડ.૪/૧૧) ઇતિ ષોડશકવચનેન દર્શિતસ્ય દૃષ્ટિસમ્મોહસ્ય પ્રચ્યવેઽવશ્યં તથાવિધઃ શમ આવિર્ભવતિ, યેન મુક્તાત્મદેવોદ્દેશ્યકભક્તિપ્રતિયોગિકી સમુચિતયોગ્યતા સમ્પદ્યતેઽપુનર્બન્ધક-માર્ગાભિમુખ-માર્ગપતિત-માર્ગાનુસારિતાદ્યવસ્થાશાલિષુ યોગિષુ । તથાવિધસંમોહસત્ત્વે તુ મુક્તાત્મોદ્દેશ્યકો ભક્તિભાવોઽપિ ન તાત્ત્વિક ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥૨૩/૨૧॥

❁ વિલક્ષણ-અવિલક્ષણ ભક્તિનું સ્વરૂપ ❁

ગાથાર્થ :- સંસારી દેવોને વિશે ભક્તિ તેના સંબંધી રાગ અને અન્ય વિશે દ્વેષથી યુક્ત વિવિધ પ્રકારની હોય છે. તથા સંસારાતીત દેવને વિશે તો બધી જ ભક્તિ એકસરખી હોય છે. કારણ કે તે સમતાપ્રધાન છે. (૨૩/૨૧)

ટીકાર્થ :- સાંસારિક દેવોને વિશે થતી ભક્તિ વિવિધ પ્રકારની હોય છે. તે સેવા-ભક્તિ પોતાને ગમતા દેવ વિશે રાગ અને પોતાને ન ગમતા દેવ ઉપર દ્વેષથી યુક્ત હોય છે. કારણ કે તે ભક્તિ મોહગર્ભિત હોય છે. જ્યારે સંસારાતીત મુક્તાત્માને વિશે થતી ભક્તિ તો એકસરખી જ હોય છે. તે મુક્તાત્માને ઉદ્દેશીને થતી તમામ ભક્તિ ઉપશમભાવનું જ પ્રાધાન્ય ધરાવે છે. કારણ કે તેવી ભક્તિમાં તથાવિધ સંમોહ નથી હોતો. (૨૩/૨૧)

વિશેષાર્થ :- જ્યાં મોહ હોય ત્યાં મારું-તારું આવો સંકુચિત સ્વાર્થભાવ રહેવાના કારણે પોતાના દેવ ઉપર રાગ, બીજા દેવ ઉપર દ્વેષ વગેરે કોલાહલ ઊભા થવા સ્વાભાવિક છે. જ્યાં મોહ ન હોય

ઈષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ લોકે ચિત્રાઽભિસન્ધિતઃ । ફલં ચિત્રં પ્રયચ્છન્તિ તથા બુદ્ધ્યાદિભેદતઃ ॥૨૨॥

ઈષ્ટાપૂર્તાનીતિ । ઈષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ લોકે ચિત્રાઽભિસન્ધિતઃ = સંસારિદેવસ્થાનાદિગત^૧-વિચિત્રાઽધ્યવસાયાત્ મૃદુ-મધ્યાઽધિમાત્રરાગાદિરૂપાત્ । તથા બુદ્ધ્યાદીનાં વક્ષ્યમાણલક્ષણાનાં ભેદતઃ ફલં ચિત્રં = નાનારૂપં પ્રયચ્છન્તિ । વિભિન્નાનાં નગરાણામિવ વિભિન્નાનાં સંસારિદેવસ્થાનાનાં પ્રાપ્તેરુપાયસ્યાઽનુષ્ઠાનસ્યાઽભિસન્ધ્યાદિભેદેન વિચિત્રત્વાત્ । તદુક્તં →

કથમત્ર ફલભેદઃ ? ઇત્યાશઙ્કાપાકરણાયાહ- ‘ઈષ્ટે’તિ । ઈષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ દાનદ્વાત્રિશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧/૪ ભાગ-૧, પૃ.૧૬) વ્યાખ્યાતસ્વરૂપાણિ બાહ્યકારણાણિ લોકે પ્રાણિગણે સંસારિદેવસ્થાનાદિગતવિચિત્રાઽધ્યવસાયાત્ = લોકપાલાદિદેવસત્કવિમાનાદિસ્થાનવિશેષગોચરવિવિધાઽઽશયાત્ તત્સાધનોપાયભૂત-મન્ત્ર-સંસ્કારકરણકદાનવિશેષ-વાપી-કૂપ-તડાગ-સંસારિદેવતાઽઽયતનાઽઽન્નપ્રદાનાદિલક્ષણવિધેયગોચરતથાવિધાઽઽશયલક્ષણાચ્ચ મૃદુ-મધ્યાઽધિમાત્રરાગાદિરૂપાત્ = મન્દ-મધ્યમ-તીવ્રરુચ્યાદિસ્વરૂપાદ્ અન્તરઙ્ગકારણાદ્ યથા ચિત્રં ફલં પ્રયચ્છન્તિ તથા = તેનૈવ પ્રકારેણ બુદ્ધ્યાદીનાં = બુદ્ધિ-જ્ઞાનાઽઽસમ્મોહરૂપાણાં વક્ષ્યમાણ-લક્ષણાનાં અન્તરઙ્ગકારણાનાં ભેદતઃ = ભેદમાશ્રિત્ય સંસારિદેવગોચરા ચિત્રા ભક્તયો નાનારૂપં ઉચ્ચો-ચ્ચતરાદિસંસારિદેવભવાદિલક્ષણં ફલં પ્રયચ્છન્તિ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે →

ઈષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ લોકે ચિત્રાઽભિસન્ધિતઃ । નાનાફલાનિ સર્વાણિ દ્રષ્ટવ્યાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥
ઋત્ત્વિગ્મિર્મન્ત્રસંસ્કારૈર્બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતઃ । અન્તર્વેદ્યાં હિ યદ્ દત્તમિષ્ટં તદભિધીયતે ॥
વાપી-કૂપ-તડાગાનિ દેવતાઽઽયતનાનિ ચ । અન્નપ્રદાનમેતત્તુ પૂર્ત્તં તત્ત્વવિદો વિદુઃ ॥
અભિસન્ધેઃ ફલં ભિન્નમનુષ્ઠાને સમેઽપિ હિ । પરમોઽતઃ સ એવહ વારીવ કૃષિકર્મણિ ॥
રાગાદિભિરયજ્વેહ ભિઘતેઽનેકથા નૃણામ્ । નાનાફલોપભોક્તૃણાં તથાબુદ્ધ્યાદિભેદતઃ ॥

ત્યાં મારું-તારું આવો ક્ષુલ્લક ભાવ ન હોય, ત્યાં રાગાંધતા કે મોહાંધતા ન હોય, ત્યાં કેવલ શમ-પ્રશમ-ઉપશમ જ હોય. માટે મુક્ત દેવને ઉદ્દેશીને થતી નવાંગી પૂજા, અષ્ટપ્રકારી પૂજા, સત્તરભેદી પૂજા, ૬૪ પ્રકારી પૂજા, ૯૯ પ્રકારની પૂજા, સ્તોત્રપાઠ વગેરે સ્વરૂપ ભક્તિમાં વિવિધતા દેખાવા છતાં પણ ભક્તિના તે તમામ પ્રકારોમાં ઉપશમ ભાવની જ પ્રધાનતા વણાયેલી જોવા મળે છે. માટે વ્યવહારથી દેખાતો ભેદ પણ પરમાર્થથી ભેદસાધક બની શકતો નથી. મુક્તાત્માને ઉદ્દેશીને થતી તમામ સેવા-ભક્તિમાં કેવળ આત્મસ્વભાવમાં રમણતા કરવાની જ મુખ્યતા વણાયેલી છે. માટે મુક્તાત્માની ભક્તિ એક જ પ્રકારની પરમાર્થથી બને છે. (૨૩/૨૧)

ગાથાર્થ :- લોકમાં વિવિધ પ્રકારના આશયથી થતા ઈષ્ટાપૂર્ત વગેરે કાર્યો તથાવિધ બુદ્ધિ વગેરેના ભેદથી વિવિધ ઈળને આપે છે. (૨૩/૨૨)

ટીકાર્થ :- સંસારી દેવોના આવાસ-રહેઠાણ-વિમાનાદિ સ્થળ વગેરે સંબંધી વિવિધ અધ્યવસાય મંદ, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ માત્રામાં થતા હોય છે. તેવા અનેક પ્રકારના અધ્યવસાયથી લોકમાં ઈષ્ટાપૂર્ત વગેરે કાર્યો થતાં હોય છે. આગળ ૨૩ મા શ્લોકમાં જે કહેવાશે તે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહના ભેદથી ઈષ્ટાપૂર્ત વગેરે કાર્યો અનેક પ્રકારના ઈળને આપે છે. જેમ જુદા-જુદા નગરોની પ્રાપ્તિનો માર્ગ વિભિન્ન પ્રકારનો હોય છે તેમ વિભિન્ન પ્રકારના સંસારી દેવોના આવાસોની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત અનુષ્ઠાન

૧. હસ્તાદર્શ ‘ગતાવિચિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

“સંસારિણાં હિ દેવાનાં યસ્માન્ચિત્રાણ્યનેકઘા । સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાદ્યૈઃ સ્થાનાનિ પ્રતિશાસનમ્ ॥
તત્ તસ્માત્સાધનોપાયો નિયમાન્ચિત્ર એવ હિ । ન ભિન્નનગરાણાં સ્યાદેકં વર્ત્મ કદાચન ॥”

← (યો.દૃ.સ.૧૧૩,૧૧૪) ॥૨૨॥

← (યો.દૃ.સ.૧૧૫-૧૧૯) ઇતિ । ઇદમુપજીવ્ય યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ →

યતઃ સમેઽપ્યનુષ્ટાને ફલભેદોઽભિસન્ધિતઃ । સ તતઃ પરમસ્તત્ર જ્ઞેયો નીરં કૃષાવિવ ॥

બહુઘા ભિઘતે સોઽપિ રાગ-દ્વેષાદિભેદતઃ । નાનાફલોપભોક્તૃણાં નૃણાં બુદ્ધ્યાદિભેદતઃ ॥

← (યો.સા.પ્રા.૮/૭૯,૮૦) ઇત્યુક્તમ્ ।

વિભિન્નાનામિત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ । કારિકાયુગલેન યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયસંવાદમાહ- ‘સંસારિણામિ’તિ, ‘તદિ’તિ
ચ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → સંસારિણાં હિ દેવાનાં લોકપાલાદીનાં યસ્માત્ ચિત્રાણિ = અનેકાઽઽકારાણિ
અનેકઘા = અનેકૈઃ પ્રકારૈઃ । ‘કૈઃ કાનિ ?’ ઇત્યાહ સ્થિત્યૈશ્વર્ય-પ્રભાવાદ્યૈઃ આદિશબ્દાત્ સહજરૂપાદિ-
પરિગ્રહઃ, સ્થાનાનિ = વિમાનાદીનિ પ્રતિશાસનં = શાસનં પ્રતિ બ્રહ્માણ્ડત્રૈવિધ્યાઽનુભેદાત્ (યો.દૃ.સ.૧૧૩
વૃત્તિ) । યસ્માદેવં તસ્માત્ કારણાત્ તત્સાધનોપાયઃ = સંસારિદેવસ્થાનસાધનોપાયઃ નિયમાત્ ચિત્ર એવ
હિ ભવતિ । ઇદમેવ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધોદાહરણદ્વારેણાહ- ન ભિન્નનગરાણાં સ્યાદ્ = ભવેદ્ એકં વર્ત્મ
કદાચન તથા તદ્ભેદાઽનુપપત્તેઃ (યો.દૃ.સ.૧૧૪ વૃત્તિ) ← ઇતિ । ઇષ્ટાપૂર્તફલસમાપ્ત્યનન્તરં
પુનર્નિમ્નતરસંસારફલભોગપરમ્પરોપતિષ્ઠતે, ભોગૈકરસિકાઽન્તઃકરણત્વાદિત્યવધેયમ્ । યથોક્તં મુળ્લકોપનિષદિ
→ ઇષ્ટાપૂર્તં મન્યમાના વરિષ્ઠં નાઽન્યચ્છેયો વેદયન્તે પ્રમૂઢાઃ । નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેઽનુભૂત્વેમં લોકં
હીનતરં વા વિશન્તિ ॥ ← (મું.૨/૧/૧૦) ઇતિ ॥૨૩/૨૨॥

= ક્રિયાવિશેષ પણ આશય વગેરેના ભેદથી વિવિધ પ્રકારના હોય છે. તેથી તો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય
ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘જે કારણે સંસારી દેવોના વિમાનાદિ સ્થાનો સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, સહજરૂપ
વગેરે કારણથી દરેક લોકમાં જુદા-જુદા પ્રકારના હોય છે તે કારણે તે દેવ, વિમાન વગેરે સ્થાનની
પ્રાપ્તિનો ઉપાય પણ અવશ્ય જુદા-જુદા પ્રકારનો જ હોય છે. ખરેખર, અલગ-અલગ નગરોનો માર્ગ
ક્યારેય એક ન હોય.’ (૨૩/૨૨)

વિશેષાર્થ :- જો માર્ગ સંપૂર્ણતયા એક જ હોય તો પ્રાપ્તવ્ય નગરોમાં ભેદ સંગત ન થાય. જો
માર્ગ જુદા-જુદા હોય તો જ ગંતવ્ય સ્થાનમાં તફાવત યુક્તિથી સંગત થઈ શકે. તે જ રીતે લોકપાલ,
ક્ષેત્રપાલ, દિક્પાલ વગેરે દેવોના આયુષ્ય, ઐશ્વર્ય, ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ, પ્રભાવ, સ્વાભાવિક રૂપ-સૌંદર્ય વગેરેમાં
ભેદ હોવાના કારણે જુદા-જુદા પ્રકારના વિમાન-ભવન-નગર વગેરે સ્થાનોમાં તે સાંસારિક દેવો નિવાસ
કરે છે. આ સ્થાનભેદ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય પણ જુદા-જુદા હોય છે. જો ઉપાય એક હોય
તો તેના દ્વારા જુદા-જુદા જીવોને મળનારા દેવલોક-વિમાન વગેરેમાં રહેલો તફાવત યુક્તિસંગત થઈ
ન શકે.

ઈષ્ટ અને પૂર્તનું સ્વરૂપ પ્રથમ બત્રીસીના ચોથા શ્લોકની (પૃષ્ઠ ૧૬) ટીકામાં બતાવી ગયા
હોવાથી અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં નથી આવતું. જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાં દૃષ્ટિપાત કરી લેવો.
(૨૩/૨૨)

बुद्धिर्ज्ञान'मसंमोहस्त्रिविधो बोध इष्यते । रत्नोपलम्भ-तज्ज्ञान-तदवाप्तिनिदर्शनात् ॥२३॥

बुद्धिरिति । बुद्धिः = तथाविधोहरहितं शब्दार्थश्रवणमात्रजं ज्ञानम् । यदाह- “इन्द्रियार्था-
ऽऽश्रया बुद्धिः” (यो.दृ.स.१२१) । ज्ञानं = तथाविधोहेन गृहीतार्थतत्त्वपरिच्छेदनम् । तदाह-
“ज्ञानं त्वागमपूर्वकम्” । (यो.दृ.स.१२१) असम्मोहो = हेयोपादेयत्यागोपादानोपहितं ज्ञानम् ।
यदाह- “सदनुष्ठानवच्चैतदसम्मोहोऽभिधीयते” (यो.दृ.स.१२१) । एवं त्रिविधो बोध इष्यते

अनुष्ठानभेदप्रयोजकाऽभिसन्धिभेदसम्पादकं बुद्ध्यादिकमाह- ‘बुद्धि’रिति । तथाविधोहरहितं = पदा-
ऽर्थस्वरूपाद्यनुसारितर्कणशून्यं शब्दाऽर्थश्रवणमात्रजं = केवलपदार्थप्रतिपादकशब्दाऽऽकर्णनलक्षणबहिरङ्गका-
रणोत्पन्नं ज्ञानं-पूर्वोक्तरीत्या(पृ.३८९) ‘विष-कण्टक-रत्नादौ बालादिप्रतिभासवत्’ (अ.प्र.९/२) इति
अष्टकप्रकरणोक्तविषयप्रतिभासस्थानीयमज्ञानावरणक्षयोपशमलक्षणाऽन्तरङ्गकारणजनितं ज्ञानं हि बुद्धिः
इत्युच्यते । यदाह श्रीहरिभद्रसूरिः योगदृष्टिसमुच्चये ‘इन्द्रियार्थे’त्यादि । ‘तीर्थयातृकदर्शने तद्गमनबुद्धिर्वादि’ति
(यो.दृ.स.१२१ वृ.) तद्वृत्त्युक्तमुदाहरणम् । तथाविधोहेन = पदार्थस्वरूप-हेतु-फल-तात्पर्याऽर्थाद्यभिमुखसत्तर्कण
गृहीतार्थतत्त्वपरिच्छेदनं हि ज्ञानं उच्यते । तदाह श्रीहरिभद्राचार्यः योगदृष्टिसमुच्चये- ‘ज्ञानमि’ति ।
‘तीर्थयात्राविधिविज्ञानवदि’ति (यो.दृ.स.१२१ वृ.) तद्वृत्तौ । अष्टकप्रकरणोक्ताऽऽत्मपरिणतिमज्ज्ञानस्थानीयमेतत्
ज्ञानावरणक्षयोपशमजमिति साधुसामग्र्यद्वात्रिंशिकोक्तरीत्या (द्वा.द्वा.६/४ भाग-२ पृ.३८५) योजनीयम् ।
प्रकृते → अनाद्यन्ताऽवभासात्मा परमात्मैव विद्यते । इत्येतन्निश्चयं स्फारं सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥
← (अन्न.२/३४) इति अन्नपूर्णापनिषद्वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यमवहितमानसैः । हेयोपादेयत्यागोपादानोपहितं
= स्वभूमिकोचितविरत्यवच्छिन्नं ज्ञानं असंमोह उच्यते । यदाह श्रीहरिभद्रसूरिः योगदृष्टिसमुच्चये- ‘सदि’ति ।
अयमेव बोधराज इत्यभिधीयते । प्रागुक्त(द्वा.द्वा.६/५ भा.२ पृ.३८६) तत्त्वसंवेदनज्ञानस्थानीयमेतत् सम्भवति ।
एतेन → बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः ← (भ.गी.१०/४) इति भगवद्गीतावचनमपि व्याख्यातम् । →

• त्रिविध बोधनो परियय •

२२मा श्लोकनी टीकायां जे बुद्धि, ज्ञान वगेरेनो उल्लेख थयेल छे तेनुं स्वरूप नीये मुजब छे.
गाथार्थ :- रत्ननुं दर्शन, रत्ननुं ज्ञान अने रत्ननी प्राप्ति स्वरूप उदाहरणने अवलंबीने बोध
त्रय प्रकारे मान्य छे. (१) बुद्धि, (२) ज्ञान अने (३) असंमोह. (२३/२३)

टीकार्थ :- तथाविध गिहापोह-वियारणा विना केवण शब्दार्थने सांभणवाथी उत्पन्न थयेलो बोध
बुद्धि कहेवाय छे. जेम के योगदृष्टिसमुच्चय ग्रंथमां जशावेल छे के ‘इन्द्रियना विषयनो आश्रय करनार
बोध बुद्धि कहेवाय.’ तथाविध वियारणापूर्वक जशेला अर्थतत्त्वनो निर्णय करवो ते ज्ञान जशवुं. तेथी
योगदृष्टिसमुच्चय ग्रंथमां जशावेल छे के ‘ज्ञान तो आगमपूर्वक = शास्त्रजन्य होय छे.’ तथा त्याज्य
पदार्थना त्यागसहित अने ग्राह्य तत्त्वना ग्रहणसहित ज्ञान असंमोह कहेवाय. कारण के योगदृष्टिसमुच्चय
ग्रंथमां जशावेल छे के ‘सदनुष्ठानयुक्त ज्ञान असंमोह कहेवाय छे.’ आम बोध त्रय प्रकारे मान्य
छे. बोधपूर्वकना अनुष्ठानमां भेदने सिद्ध करनार आ त्रिविध बोध छे. केम के योगदृष्टिसमुच्चय
ग्रंथमां जशावेल छे के ‘बुद्धि आदि बोधना भेदथी सर्व जवोना तमाम अनुष्ठानो बढलाय छे.’ रत्ननुं

१. हस्तादर्श ‘ज्ञानसंमोह...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

સ્વસ્વપૂર્વાણાં કર્મણાં ભેદસાધક: “તદ્ભેદાત્સર્વકર્માણિ ભિદ્યન્તે સર્વદેહિનાં” (યો.દૃ.સ.૧૨૦) इति वचनात् । रत्नोपलम्भ-तज्ज्ञान-तदवाप्तीनां निदर्शनात् (=रत्नोपलम्भतज्ज्ञानतदवाप्तिनिदर्शनात्) । यथा ह्युपलम्भादिभेदाद्रत्नग्रहणभेदस्तथा प्रकृतेऽपि बुद्ध्यादिभेदादनुष्ठानभेद इति ॥२३॥

बुद्धिः = अन्तकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम् । ज्ञानं = आत्मादिपदार्थानामवबोधः । असम्मोहः = प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः ← (भ.गी.शां.१०/४) इति भगवद्गीताशाङ्करभाष्यम् । भारतभारदीपे अद्वैतवादिनो नीलकण्ठस्य ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने च केवलाद्वैतवादिनो वैकटनाथस्याप्येवंप्रायः अभिप्रायः । → बुद्धिः = मनसो निरूपणसामर्थ्यम् । ज्ञानं = चिदचिद्वस्तुविशेषविषयो निश्चयः । असम्मोहः = पूर्वगृहीताद् रजतादेः विसजातीये शुक्तिकादिवस्तुनि सजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः ← (भ.गी.रा.१०/४) इति भगवद्गीतारामानुजभाष्यम् । → कार्याऽकार्यविनिश्चयः = बुद्धिः । ज्ञानं = प्रतीतिः ← (भ.गी.मा.१०/४) इति भगवद्गीतामाध्वभाष्यम् । → बुद्धिः = सूक्ष्मावबोधसामर्थ्यम् । ज्ञानं = पदार्थाऽवबोधः । असम्मोहः = उपस्थितप्रतिपत्तिसामर्थ्यम् ← (भ.गी.पै.१०/४) इति भगवद्गीतापैशाचभाष्ये केवलाद्वैतवादी हनुमान् । → बुद्धिः तत्त्वतोऽध्यवसायरूपा, ज्ञानं उपदेशजन्यम् ← (भ.गी.त.दी.१०/४) इति भगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां शुद्धाद्वैतवादी वल्लभाचार्यः । → बुद्धिः = धर्मज्ञानकौशलम् । ज्ञानं स्वरूपात्मकम् । असम्मोहो मायाविलासेषु ← (भ.गी.अ.त.१०/४) इति भगवद्गीतामृततरङ्गिण्यां शुद्धाद्वैतवादी पुरुषोत्तमः । प्रकृते यथोपयोगं यथानयं व्याख्यानं ग्राह्यं विवेकिभिः । नयान्तराभिप्रायेण बुद्धि-ज्ञानाऽसंमोहानां क्रमशः श्रुत-चिन्ता-भावनाज्ञानात्मकता यद्वा श्रवण-मनन-निदिध्यासनात्मकता यद्वा विषयप्रतिभासात्मपरिणतिमत्तत्त्वसंवेदनज्ञानात्मकता यथातन्त्रमवसेया बहुश्रुतैः । एवं त्रिविधो बोधः स्वस्वपूर्वाणां = स्वजन्यानां कर्मणां = शास्त्रोक्ताद्यनुष्ठानानां भेदसाधकः = भेदप्रयोजकः । प्रकृते योगदृष्टिसमुच्चयसंवादमाह- ‘तद्भेदादि’ति । → तद्भेदाद् = बुद्ध्यादिभेदात् सर्वकर्माणि इष्टादीनि भिद्यन्ते सर्वदेहिनां, तद्धेतुभेदात् फलभेद इति कृत्वा ← (यो.दृ. स.१२० वृत्तिः) इति तद्वृत्तिः ।

‘रत्नोपलम्भे’त्यादि । ‘इदं तेजस्वी’ति सामान्येनेन्द्रियाऽर्थाऽऽश्रया रत्नविषयिणी रत्नस्वरूप-मूल्य-प्रभावादिगोचरमीमांसाशून्या बुद्धिः, रत्नशास्त्राद्यभ्यासपूर्वकं ‘इदमिन्द्रनीलरत्नं लक्षमूल्यं भङ्ग-छिद्रादिदोषाऽपेतं तथाविधकान्त्यादिगुणोपेतमि’ति तु रत्नज्ञानं, तत्पूर्विका च रत्नाऽवाप्तिरसंमोह इति उच्यते । यथा हि उपलम्भादिभेदात् = उपलम्भ-ज्ञान-प्राप्तिभेदात् रत्नग्रहणभेदः = रत्नग्रहणात्मकक्रियाप्रतियोगिकभेदः सिध्यति तथा प्रकृतेऽपि बुद्ध्यादिभेदाद् = बुद्धि-ज्ञानाऽसम्मोहलक्षणकारणभेदाद् अनुष्ठानभेदः फलभेदप्रसाधकः सिध्यति इति । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → रत्नोपलम्भ-तज्ज्ञान-तत्प्राप्त्यादि यथाक्रमम् । इहोदाहरणं साधु ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये ॥ ← (यो.दृ.स.१२२) इति । प्रकृते च →

बुद्धिर्ज्ञानसंमोहः त्रिविधः प्रक्रमः स्मृतः । सर्वकर्माणि भिद्यन्ते तद्भेदाच्च शरीरिणाम् ॥

बुद्धिमक्षाश्रयां तत्र ज्ञानमागमपूर्वकम् । तदेव सदनुष्ठानसंमोहं विदो विदुः ॥

દર્શન, રત્નનો નિશ્ચય અને રત્નની પ્રાપ્તિના ઉદાહરણથી બોધ ત્રણ પ્રકારે માન્ય છે. જેમ દર્શન, નિશ્ચય વગેરેમાં ભેદ પડવાથી રત્નને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા પરમાર્થથી બદલાઈ જાય છે તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ બુદ્ધિ વગેરે બોધના ભેદથી અનુષ્ઠાનમાં ભેદ પડી જાય છે - આમ સમજવું. (૨૩/૨૩)

આદરઃ કરણે પ્રીતિરવિઘ્નઃ સમ્પદાગમઃ । જિજ્ઞાસા તજ્ઞસેવા ચ સદનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥૨૪॥

આદર ઇતિ । આદરો = યત્નાઽતિશય ઇષ્ટાઽઽત્તૌ । કરણે પ્રીતિઃ = અભિષ્વઙ્ગાત્મિકા ।
અવિઘ્નઃ = કરણ એવાઽદૃષ્ટસામર્થ્યાદપાયાઽભાવઃ । સમ્પદાગમઃ, તત એવ શુભભાવપુણ્યસિદ્ધેઃ ।
જિજ્ઞાસા' ઇષ્ટાદિગોચરા । તજ્ઞસેવા ચ ઇષ્ટાદિજ્ઞસેવા ।

ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનતત્ત્વીકારો યથાક્રમમ્ । તત્રોદાહરણં જ્ઞેયં બુદ્ધ્યાદીનાં પ્રસિદ્ધયે । ।

→ (યો.સા.પ્રા.૮/૮૧-૮૩) ઇતિ યોગસારપ્રાભૂતકારિકા અનુસન્ધેયા મનીષિભિઃ । સમ્મતજ્વેદં પરેષામપિ । તદુક્તં શમ્ભુગીતાયાં → જાયતે ભાવસાહાય્યાદ્ ભૂતિદાઃ ! અન્તરં બહુ । સર્વધર્મસ્વરૂપેષુ સત્યં સત્યં બ્રવીમિ વઃ ॥ (શં.ગી.૮૩) ઇતિ । એતાવતા દાનદ્વાત્રિંશિકાયાં (ભાગ-૧ પૃ.૬૨) 'ફલભેદૌપયિકો જ્ઞાનપૂર્વકત્વેન ક્રિયાભેદ' ઇતિં યદુક્તં ગ્રન્થકૃતા તદત્ર સોદાહરણં વ્યાખ્યાતં દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥૨૩/૨૩॥

સદનુષ્ઠાનલક્ષણમાહ- 'આદર' ઇતિ । ઇયં કારિકા લલિતવિસ્તરાયાં પરોક્તત્વેનોદ્ધૃતેત્યવધેયમ્ (અરિહંત ચેડ્યાણં.. પૃ.૮૧) । શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિરેવ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે (બ્ર.સિ.૩૬૮) અપીયં કારિકોદ્દૃક્તિતેત્યવધેયં નાનાપ્રન્થાઽવધારણકુશલૈઃ । યત્નાઽતિશયઃ = ઉપાદેયબુદ્ધિગર્ભપ્રયત્નવિશેષ ઇષ્ટાઽઽત્તૌ = સ્વાભિમતાર્થ-ક્રિયા-જ્ઞાન-તદુપકરણાઽન્યતરપ્રતિયોગિકપ્રાપ્તિવિષયકો હ્યત્ર આદર ઉચ્યતે । કરણે = નિરુક્તાઽઽદરજન્યચેષ્ટાયાં અભિષ્વઙ્ગાઽઽત્મિકા પ્રીતિઃ જ્ઞેયા । અવિઘ્ન ઇતિ કરણે = દર્શિતપ્રવૃત્તૌ એવ અદૃષ્ટસામર્થ્યાદ્ = યોગગોચરાઽઽદર-પ્રીત્યાદિસમ્પાદિતપુણ્યવિપાકોદયપ્રભાવાદ્ અપાયાઽભાવઃ = કળ્પક-જ્વર-મોહસમાઽખિલાઽન્તરાયવિરહઃ । 'અવિઘ્ન ઇતિ સદનુષ્ઠાનનિહતક્લિષ્ટકર્મતયા સર્વત્ર કૃત્યે વિઘ્ના-ઽભાવઃ' (લ. વિ.પ.પૃ.૮૫) ઇતિ લલિતવિસ્તરાપઞ્જિકાકૃતઃ ।

તત એવ = દર્શિતાઽઽદરોપહિતપ્રીતિગર્ભનિરપાયયોગપ્રવૃત્તિત એવ શુભભાવપુણ્યસિદ્ધેઃ સમ્પદાગમઃ = રત્ન-સુવર્ણ-ધનાદિલક્ષણાયા બાહ્યસમ્પદો વિવક્ષિતયોગસાધકોપકરણ-કલ્યાણમિત્ર-સદ્ગુરુ-પ્રશસ્તક્ષેત્ર-શુભમુહૂર્ત-સ્વાસ્થ્ય-પાવનશકુન-સ્વકીયોત્સાહાદિલક્ષણાયાશ્ચાઽભ્યન્તરસમ્પદઃ પ્રાપ્તિઃ । ઇષ્ટાદિગોચરા = સ્વાભિમતધ્યાનાદિ-તત્સાધનાદિવિષયિણી જિજ્ઞાસા નિર્વ્યાજા તત્ત્વાઽદ્વેષોપહિતા । તજ્ઞસેવા = ઇષ્ટાદિજ્ઞસેવા

વિશેષાર્થ :- બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ આ ત્રણ બોધ છટ્ટી બત્રીસીમાં જણાવી ગયા તે વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન, આત્મપરિણતિવાળું જ્ઞાન અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન - આ ત્રણ જ્ઞાનસમાન ક્રમશઃ બને છે. આ વાત પણ વાયકવર્ગે ધ્યાનમાં લેવી. પ્રથમ બત્રીસીના ૩૧ મા શ્લોકમાં 'ભાવ બદલવાથી ક્રિયા બદલી જાય છે' આ વાત કરી હતી તે પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવી. (૨૩/૨૩)

• સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ •

ગાથાર્થ :- આદર, કરવામાં પ્રીતિ, વિઘ્નનો અભાવ, સંપત્તિનું આગમન, જિજ્ઞાસા, તેના જાણકારની સેવા એ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. (૨૩/૨૪)

ટીકાર્થ :- ઈષ્ટ એવા અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ પ્રકારનો પ્રયત્ન એટલે આદર. તથા અનુષ્ઠાનને કરવામાં અત્યંત રાગાત્મક પરિણતિ એટલે પ્રીતિ. પ્રસ્તુત આરાધનાની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ વિઘ્ન ન આવે. કારણ કે પ્રીતિપૂર્વક કરાયેલ અનુષ્ઠાનથી ઊભું થયેલ પુણ્ય વિઘ્નને દૂર કરે તેવું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

૧. હસ્તાદર્શ '...જ્ઞાસા ચેષ્ટા' ઇતિ પાઠઃ ।

चशब्दात्तदनुग्रहग्रहः^१ । एतत् सदनुष्ठानलक्षणं तदनुबन्धसारत्वात् ॥२४॥

भवाय बुद्धिपूर्वाणि विपाकविरसत्ततः । कर्माणि ज्ञानपूर्वाणि श्रुतशक्त्या च मुक्तये ॥२५॥

= स्वाSभिપ્રેતધ્યાનાદિ-તત્સાધનાદિનિપુણાSSપ્તપુરુષસેવા, આદિપદેન આપ્તપુરુષોદિતસ્યાSSસેવનં, ચશબ્દાત્ તદનુગ્રહગ્રહઃ = તથાવિધાSSપ્તપુરુષકૃપોપલબ્ધિઃ । એતત્ સપ્તકં સદનુષ્ઠાનલક્ષણં = અવિકલસદનુષ્ઠાનલક્ષણં પ્રોક્તં, તદનુબન્ધસારત્વાત્ = તસ્ય સદનુષ્ઠાનસ્યાSવિચ્છેદેનોત્તરોત્તરવર્ધમાનાSSશયપ્રધાનત્વાત્ ।

એતેનૈકાઙ્ગાદિવિરહે સદનુષ્ઠાનત્વં સમ્પદ્યતે ન વા ? ઇત્યપિ શઙ્કા સમાહિતા, દર્શિતસપ્તાઙ્ગોપેતસ્ય પ્રધાનાSવિકલસદનુષ્ઠાનત્વાત્ । એકાઘઙ્ગાહીનન્તુ વિકલં મધ્યમં વા સદનુષ્ઠાનમવસેયમ્ । કળ્પક-જ્વરસ્થાનીયવિઘ્નોપનિપાતેSપિ અર્ણિકાપુત્રાચાર્ય-ઢળ્ળકુમારાદીનામિવ પ્રબલધૃતિ-દૃઢપ્રણિધાન-જ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્ય-સાતિશયિતસંયમરુચિ-સ્વાSઙ્ગીકૃતનિયમપાલનાSપ્રમત્તાદિમાહાત્મ્યેનાSવિકલં પ્રધાનસદનુષ્ઠાનં સમ્પદ્યત એવ, આદરાદિસમુપલક્ષિતાSધ્યવસાયશુદ્ધિવિશેષસ્ય તાત્ત્વિકાSવિકલસદનુષ્ઠાનત્વોપધાયકસ્ય તત્રાSનપાયાત્ । યદ્વાSSદરાદિવૈકલ્યે દ્રવ્યસદનુષ્ઠાનમ્, એકાઘઙ્ગાવૈકલ્યેSપિ તદિતરસત્ત્વે પ્રધાનદ્રવ્યસદનુષ્ઠાનમ્ । અનાદરાદિસત્ત્વે ત્વપ્રધાનં દ્રવ્યસદનુષ્ઠાનમિતિ । ઉપલક્ષણાત્ શ્રદ્ધા-મેધાદિભાવા અપ્યત્રાનુસન્ધેયાઃ । ઇત્યમેવ → ‘ઇક્ષુ-રસ-ગુડ-ખણ્ડ-શર્કરોપમાઃ ચિત્તધર્મા’ ઇત્યન્યૈરપ્યભિધાનાત્ । ઇક્ષુકલ્પં ચ તદાદરાદિ ભવતિ । અતઃ ક્રમેણોપાયવતઃ શર્કરાદિપ્રતિમં શ્રદ્ધાદિ ← (લ.વિ.અરિહંતચેડ્યાણં-પૃ.૮૫) ઇતિ લલિત-વિસ્તરાપ્રબન્ધોપપત્તેરિતિ યથાગમમૂહનીયં बहुश्रुतैः । પ્રકૃતે → આદરઃ કરણે પ્રીતિરવિઘ્નઃ સમ્પદાગમઃ । જિજ્ઞાસા તન્નિસેવા ચ સદનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥ ← (યો.દૃ.સ. ૧૨૩) ઇતિ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયકારિકાSપ્યનુસ્મર્તવ્યા । પ્રકૃતસદનુષ્ઠાનાત્ સદ્દેતુયોગેનાSભિલષિતાSર્થસિદ્ધિઃ । તદુક્તં → અતોSભિલષિતાર્થાSSપ્તિસ્તત્તદ્ભાવ-વિશુદ્ધિતઃ । યથેક્ષોઃ શર્કરાSSપ્તિઃ સ્યાત્ ક્રમાત્ સદ્દેતુયોગતઃ ॥ ← (લલિતવિસ્તરાયામુદ્ધૃતોSયં શ્લોકઃ પૃ.૮૭) ઇતિ ॥૨૩/૨૪॥

તથા પ્રીતિયુક્ત આરાધનાથી ઉપાર્જિત પુણ્યના ઉદયથી બાહ્ય-અભ્યન્તર સંપત્તિનું આગમન થાય છે. તથા મનપસંદ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ, ઇળ, વિધિવિધાન, સામગ્રી વગેરે સંબંધી જિજ્ઞાસા ઊભી થાય છે. વિવક્ષિત અનુષ્ઠાનના જાણકારની સેવા કરવી. તથા મૂળગાથામાં રહેલ ‘ચ’ શબ્દથી જાણકારનો અનુગ્રહ મેળવવો - આ સદનુષ્ઠાનના લક્ષણ છે. કારણ કે તે અનુબંધની પ્રધાનતા ધરાવે છે. (૨૩/૨૪)

વિશેષાર્થ :- ઉપર જણાવેલ આદર આદિથી યુક્ત હોય તે સંપૂર્ણ સદનુષ્ઠાન કહેવાય. કારણ કે આદરાદિથી યુક્ત આરાધના હોય તો જ તે આરાધનાની પરંપરા આગળ ચાલે. આદર વગેરે વિના થતી આરાધના દ્રવ્યારાધના બની જાય. તે દીર્ઘજીવી ન બને. આદર વગેરે સાત બાબતમાંથી એકાદ તત્ત્વ ઓછું હોય તો વિકલ સદનુષ્ઠાન કહેવાય અથવા મધ્યમ કક્ષાનું સદનુષ્ઠાન કહેવાય. અથવા પ્રધાન દ્રવ્યસદનુષ્ઠાન કહેવાય. પરંતુ જો અનુષ્ઠાનનો અનાદર, આરાધના કરવામાં કંટાળો-અરુચિ, આરાધનામાં નિષ્ણાત પ્રત્યે દ્વેષ વગેરે હોય છતાં આરાધના કરે તો અપ્રધાન દ્રવ્ય સદનુષ્ઠાન કહેવાય. (૨૩/૨૪)

❀ સંસાર અને મોક્ષને દેનારા અનુષ્ઠાનની ઓળખ ❀

ગાથાર્થ :- બુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલા અનુષ્ઠાનો સંસાર માટે થાય છે. કારણ કે તેનું પરિણામ વિરસ છે. જ્ઞાનપૂર્વક થતા અનુષ્ઠાનો મોક્ષ માટે થાય છે. કેમ કે તેમાં શ્રુતશક્તિનો અનુવેધ હોય છે. (૨૩/૨૫)

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘...દનુગ્રહ’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

भवायेति । बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि स्वकल्पनाप्राधान्याच्छास्त्रविवेकादनादराद् विपाकस्य विरसत्वतो (=विपाकविरसत्वतः) भवाय = संसाराय भवन्ति । तदुक्तं- “बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि सर्वाण्येवेह देहिनाम् । संसारफलदान्येव विपाकविरसत्वतः ॥” (यो.दृ.स.१.२४) ज्ञानपूर्वाणि च तानि तथाविवेकसम्पत्तिजनितया श्रुतशक्त्या अमृतशक्तिकल्पया मुक्तये = निःश्रेयसाय । यदुक्तं- “ज्ञानपूर्वाणि तान्येव

बुद्ध्यादिभेदप्रयुक्तभेदशाल्यनुष्ठानफलमाह- ‘भवाये’ति । स्वकल्पनाप्राधान्यात् = शास्त्रमर्यादाऽतिशयितस्वकीयकल्पनाजालगोचररुचिशालित्वात् शास्त्रविवेकाऽनादरात् = नानाविनेयाऽनुग्रहप्रवृत्तनानानय-गर्भाऽऽगमगतोत्सर्गाऽपवादादिमर्यादाऽभ्युपगमाऽविनाभाविविवेकदृष्ट्यनुदयात् विपाकस्य = अनुष्ठानसम्पाद्य-परिणामस्य विरसत्वतः = विरसभावात् बुद्धिपूर्वाणि = बुद्धिजनितानि कर्माणि = अनुष्ठानानि संसाराय = चतुर्गतिमयाय द्रव्यसंसाराय कषाय-विषयादिमयाय च भावसंसाराय भवन्ति । न च → जईलिङ्गमिच्छदिद्धिगेवेज्जा जाव जंति उक्कोसं ← (त्रै.दी.१.५५) इति त्रैलोक्यदीपिकायां श्रीचन्द्रर्षिवचनात् द्रव्यानुष्ठान-प्रभावात्तेषामपि ग्रैवेयकोपपातः श्रूयत इति कथं संसाराय तानि कल्पन्त इति शङ्कनीयम्, यतस्ते हि ततः च्युता निर्वाणबीजस्यैकान्तेनाऽसत्त्वेनेहोदीर्णदुर्निवारमिथ्यात्वमोहाः सर्वधेवाऽकार्येष्वस्खलितप्रवृत्तयो नरकादिपातहेतुमुपार्ज्य पापप्राग्भारं पश्चादधस्तान्नरकभाजो भवन्तीति प्रागुक्तं (द्वा.द्वा.२.२/२७ पृ.१.५३७) मा विस्मार्षीः । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये- ‘बुद्धी’ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि सर्वाण्येव सामान्येन इह लोके देहिनां = प्राणिनां, ‘किम्’ इत्याह- संसारफलदान्येव अशास्त्रपूर्वकत्वात् तथा चाह विपाकविरसत्वतः इति तेषां नियोगत एव विपाकविरसत्वाद् ← (यो.दृ.स.१.२४) इति । तदुक्तं योगसारप्राभृतेऽपि → बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि समस्तानि तनुभृताम् । संसारफलदायीनि विपाकविरसत्वतः ॥ ← (यो.सा.प्रा.८/८४) इति । अतो बुद्धिशोधनाय यतितव्यमित्युपदेशो लभ्यतेऽत्र । प्रकृते → बुद्धिज्ञानेन शुध्यति ← (मनु.५/१०९) इति मनुस्मृतिवचनमपि यथातन्मनुयोज्यम् ।

ज्ञानपूर्वाणि च = निरुक्ताऽऽत्मपरिणतिमज्ज्ञानसम्पादितानि हि तानि अनुष्ठानानि तथाविवेक-सम्पत्तिजनितया = नानानयाऽऽकुलाऽऽगमाध्ययनाध्यापनादिलभ्यविशदतरविवेकदृष्टिसम्पादितया श्रुतशक्त्या अवधूताचार्यमतेन उदक-पयोदशामतिक्रम्य अमृतशक्तिकल्पया निःश्रेयसाय भवन्ति । यदुक्तं योगदृष्टि-समुच्चये- ‘ज्ञाने’ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → ज्ञानपूर्वाणि = यथोदितज्ञाननिबन्धनानि तान्येव कर्माणि, ‘किम् ?’ इत्याह मुक्त्यङ्गं भवन्ति कुलयोगिनां वक्ष्यमाणलक्षणानाम् । कुलयोगिग्रहणमन्याऽसम्भवज्ञा-

टीकार्थ :- જે અનુષ્ઠાન કરવાની પાછળ પોતાની કલ્પના જ મુખ્યતથા ભાગ ભજવે તથા તેના લીધે શાસ્ત્રીય વિવેકદૃષ્ટિનો અનાદર કરવામાં આવે તો તે અનુષ્ઠાન બુદ્ધિપૂર્વક = બુદ્ધિજન્ય બની જાય છે. તેનો વિપાક = પરિણામ વિરસ-નીરસ હોવાના કારણે તે અનુષ્ઠાન સંસાર માટે થાય છે. તેથી તો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘લોકમાં બુદ્ધિપૂર્વક કરાતાં બધા જ અનુષ્ઠાનો જીવોને સંસારરૂપ ફળ જ આપનારા થાય છે. કારણ કે તે અનુષ્ઠાનો પરિણામે અવશ્ય કડવા ફળવાળા હોય છે.’ તથા જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે જ અનુષ્ઠાનો મોક્ષ માટે થાય છે. કારણ કે તથાવિધ શાસ્ત્રીય વિવેકદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલી અમૃતશક્તિતુલ્ય શ્રુતશક્તિનો અનુવેધ તેમાં થયેલો હોય છે. તેથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘જ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં તે જ અનુષ્ઠાનો કુલયોગીઓને મુક્તિનું કારણ બને છે. કારણ કે શ્રુતશક્તિનો

મુક્ત્યઙ્ગં કુલયોગિનામ્ । શ્રુતશક્તિસમાવેશાદનુબન્ધફલત્વતઃ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૨૫) ॥૨૫॥
અસંમોહસમુત્થાનિ યોગિનામાશુ મુક્તયે । ભેદેઽપિ તેષામેકોઽધ્વા જલધૌ તીરમાર્ગવત્ ॥૨૬॥

અસંમોહેતિ । અસંમોહસમુત્થાનિ તુ કર્માણિ યોગિનાં ભવાતીતાર્થયાયિનાં આશુ = શીઘ્રં
ન પુનર્જ્ઞાનપૂર્વકવદભ્યુદયલાભવ્યવધાનેનાઽપિ^૧, મુક્તયે ભવન્તિ । યથોક્તં →

પનાર્થમ્ । ‘કુતઃ’ ?’ इत्याह- શ્રુતશક્તિસમાવેશાત્ હેતોઃ । અમૃતશક્તિકલ્પેયં, નૈતદભાવે મુખ્યં
કુલયોગિત્વમ્ । અત એવાઽઽહ - અનુબન્ધફલત્વતઃ = મુક્ત્યઙ્ગત્વસિદ્ધેઃ, તાત્ત્વિકાઽનુબન્ધસ્યૈવમ્ભૂતત્વાદ્
← (યો.દૃ.સ.૧૨૫ વૃત્તિ) इति । અત્ર કુલયોગિલક્ષણન્તુ પૂર્વ (દ્વા.દ્વા.૧૯/૨૧,ભાગ-૫,પૃ.૧૩૦૬) દર્શિતમેવ ।
તદુપજીવ્ય યોગસારપ્રાપ્તૈ અમિતગતિના → તાન્યેવ જ્ઞાનપૂર્વાણિ જાયન્તે મુક્તિહેતવે । અનુબન્ધઃ ફલત્વેન
શ્રુતશક્તિનિવેશિતઃ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૮/૮૫) इत्युक्तम् । યતુ મહોપનિષદિ → જ્ઞાતિર્હિ ગ્રન્થિવિચ્છેદઃ
← (મહો.૫/૪૦) इत्येवं જ્ઞાનલક્ષણં દર્શિતં તત્તુ કારણે કાર્યોપચારાદવસેયમ્ ॥૨૩/૨૫॥

તૃતીયાનુષ્ઠાનફલમાહ- ‘અસંમોહેતિ । જ્ઞાનપૂર્વકવત્ = દ્વિતીયસદનુષ્ઠાનવદ્ અભ્યુદયલાભવ્ય-
વધાનેનાઽપિ = સ્વર્ગાદિલાભાઽવિનાભાવિકાલક્ષેપેનાઽપિ મુક્તયે ભવન્તીતિ ન કિન્તુ શીઘ્રં = ભવાન્તર-
ગમનલક્ષણવ્યવધાનં વિનૈવ તસ્મિન્નેવ ભવે મુક્તયે ભવન્તિ અસંમોહસમુત્થાનિ કર્માણિ = સદનુષ્ઠાનાનિ ।
અત એવ ધ્યાનશતકે → અવહાઽસંમોહ-વિવેગ-વિડસગ્ગા તસ્સ હોંતિ લિંગાઈ । લિંગિજ્જઈ જેહિં મુણી
મુક્કજ્ઞાણોવગયચિત્તો ॥ ← (ધ્યા.શ.૯૦) इत्येवमसंमोहस्य शुक्लध्यानलिङ्गत्वेन निर्देशः कृतः ।

સમાવેશ થયેલ હોવાથી તે અનુષ્ઠાનો સાનુબંધ ફળવાળાં છે.’(૨૩/૨૫)

વિશેષાર્થ :- શ્રુતશક્તિ મોક્ષનું કારણ છે. માટે તે અમૃતશક્તિ તુલ્ય છે. આત્મશુદ્ધિના લક્ષ્યપૂર્વક
શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી જીવમાં યોગ્યતા મુજબ વિવેકદૃષ્ટિ પ્રગટે છે. તેના પ્રભાવે ‘શું હેય ? શું ઉપાદેય ?
શું કર્તવ્ય ? શું અકર્તવ્ય ?’ ઈત્યાદિ બાબતમાં સારી સમજ મળે છે. તેનાથી આત્મામાં શ્રુતશક્તિનો
પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ શ્રુતશક્તિ પ્રગટે તો જ મુખ્ય કુલયોગીપણું આત્મામાં આવે. આ શ્રુતશક્તિનો
અનુવેધ જ્ઞાનપૂર્વક આચરતા અનુષ્ઠાનમાં થવાથી તે અનુષ્ઠાન મોક્ષ માટે થાય છે. કારણ કે તે અનુષ્ઠાન
મોક્ષનું કારણ બને છે. (૨૩/૨૫)

• અસંમોહજન્ય ક્રિયા શીઘ્રમુક્તિદાયક •

ગાથાર્થ :- અસંમોહ નામના બોધથી ઉત્પન્ન થયેલા તે જ અનુષ્ઠાનો યોગીઓને ઝડપથી મોક્ષ આપનાર
થાય છે. યોગીઓમાં ભેદ હોવા છતાં પણ તેઓનો માર્ગ તે રીતે એક હોય છે જેમ સમુદ્રના કાંઠે આવનારમાં
અવસ્થાભેદ હોવા છતાં માર્ગ કાંઠે આવવાનો જ હોય છે. તેથી માર્ગ એક કહેવાય છે. (૨૩/૨૬)

ટીકાર્થ :- સંસારાતીત એવા મોક્ષ પદાર્થને પામનારા યોગીઓના અસંમોહ બોધથી ઉત્પન્ન થયેલા
અનુષ્ઠાનો તો તેઓને ઝડપથી મોક્ષ આપવા માટે થાય છે. જ્ઞાનપૂર્વકના અનુષ્ઠાનો જેમ સ્વર્ગ આપવા
સ્વરૂપ આંતરું પાડીને મોક્ષ આપે છે તેમ અસંમોહપૂર્વકના અનુષ્ઠાનો વચ્ચે સ્વર્ગનું આંતરું પાડતા નથી.
પરંતુ તેવું આંતરું પાડ્યા વિના શીઘ્ર મોક્ષદાયક થાય છે. જેમ કે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે
કે ‘અસંમોહ બોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં તે જ અનુષ્ઠાનો એકાંતપરિશુદ્ધિના કારણે ભવાતીત મોક્ષને અનુસરનારા

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...ધાનેઽપિ’ इत्यशुद्धः पाठः ।

“અસંમોહસમુત્થાનિ ત્વેકાન્તપરિશુદ્ધિતઃ । નિર્વાણફલદાન્યાશુ ભવાઽતીતાઽર્થયાયિનામ્ ॥
પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ યેષાં ચેતો નિરુત્સુકમ્ । ભવભોગવિરક્તાસ્તે ભવાઽતીતાઽર્થયાયિનઃ ॥”

← (યો.દૃ.૧૨૬-૧૨૭) ।

ભેદેઽપિ = ગુણસ્થાનપરિણતિતારતમ્યેઽપિ તેષાં = યોગિનાં **एकोऽध्वा** = એક એવ માર્ગઃ ।
जलधौ = સમુદ્રે **तीरमार्गवत्** દૂરાઽઽસન્નાદિભેદેઽપિ તત્ત્વતસ્તદૈક્યાત્ । પ્રાપ્યસ્ય મોક્ષસ્ય સદા-

યથોક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ‘અસંમોહે’તિ, ‘પ્રાકૃતેષ્વિતિ’ ચ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → અસંમોહસમુત્થાનિ = પુનર્યથોદિતાસંમોહનિબન્ધનાનિ તુ **एकान्तपरिशुद्धितः**- કારણાત્ પરિપાકવશેન કિમિત્યાહ નિર્વાણફલ-
દાનિ આશુ = શીઘ્રં તાન્યેવ કર્માણિ, કેષામિત્યાહ **भवाऽतीतार्थयायिनाम्** = સમ્યક્પરતત્ત્વવેદિનામિત્યર્થઃ
(યો.દૃ.સ.૧૨૬ વૃ.) એતેષામેવ લક્ષણમાહ **प्राकृतेष्विह भावेषु** = શબ્દાદિષુ બુદ્ધિપર્યવસાનેષુ, **येषां चेतो**
निरुत्सुकं = નિઃસઙ્ગતાસમાવેશાત્, **भवभोगविरक्तास्ते** = એવમ્ભૂતા જીવા મુક્તકલ્પા, **भवाऽतीताऽर्थया-**
यिनः ઉચ્યન્તે, ભવચિત્તાઽસંસ્પર્શાદિતિ ← (યો.દૃ.સ.૧૨૭ વૃ.) । નવરં પ્રાકૃતભાવાઃ શબ્દાદિપૃચ્ચત-
ન્માત્રાઽન્તઃકરણ-કર્ણાદિજ્ઞાનેન્દ્રિયપૃચ્ચક-કરાદિકર્મેન્દ્રિયપૃચ્ચક-પૃથિવ્યાદિપૃચ્ચમહાભૂતાઽહઙ્કાર-બુદ્ધિલક્ષણાઃ
ત્રયોવિંશતિરવસેયા અત્ર પાતઙ્ગલપ્રક્રિયાઽનુસારેણ । જૈનદર્શનાઽનુસારેણૌદયિકાદયઃ પ્રાકૃતભાવા વિજ્ઞેયાઃ,
કર્મપ્રકૃતિજન્યત્વાત્ । **योगसारप्राभृतेऽपि** →

सन्त्यसम्मोहहेतूनि कर्माण्यत्यन्तशुद्धितः । निर्वाणशर्मदायीनि भवाऽतीताऽध्वगामिनाम् ॥

भावेषु कर्मजातेषु मनो येषां निरुद्यमम् । भवभोगविरक्तास्ते भवाऽतीताऽध्वगामिनः ॥

← (યો.સા.પ્રા.૮/૮૬-૮૭) ઇત્યુક્તમ્ । અત એવ **आत्मानुशासने** → શમં હિ ફલમામનન્તિ મુનયઃ
તપઃશાસ્ત્રયોઃ ← (આ.અનુ.૧૯૦) ઇત્યુક્તમ્ ।

मज्झिमनिकाये → ‘અસમ્મોહધમ્મો સત્તો લોકે ઉપ્પન્નો બહુજનહિતાય બહુજનસુખાય લોકાનુકમ્પાય
અત્થાય હિતાય સુખાય દેવમનુસ્સાનન્તિ । (મ.નિ.૧૧૧/૫૦) ← ઇત્યુક્તં તદપ્યઽત્રાઽનુસન્ધેયમ્ ।

ભવાતીતાઽર્થયાયિનાં દેવાદિભક્તેરચિત્રત્વોપપાદનાય પ્રક્રમતે- **गुणस्थानपरिणतितारतम्येऽपि** = તત્તદ્-
ગુણસ્થાનકપ્રતિબદ્ધાઽધ્યવસાયવૈચિત્ર્યેઽપિ **योगिनां** ભવાતીતાઽર્થયાયિનાં તત્ત્વત **एक एव मार्गः** સમતા-
લક્ષણઃ, **प्राप्यस्य** = માર્ગપ્રવર્તનલભ્યસ્ય **मोक्षस्य** એકત્વાત્ **तन्मार्गस्याऽपि तथात्वात्** = એકત્વાદિત્યત્રાઽપિ
પુનઃ અન્વયઃ । એતેન → યથા સ્વર્ગપ્રાપ્તૌ નાનાભૂતાઃ પ્રકારાઃ સન્તિ, ન તથા મુક્તૌ ← (ય.વે.ઉવ્વ.૪૦/૨)
ઇતિ **यजुर्वेदोऽव्यटभाष्यवचनमपि व्याख्यातम्** । તદુક્તં **अध्यात्मसारे** → ઉપાયઃ સમતૈવૈકા મુક્તેરન્યઃ
યોગીઓને જલ્દી મોક્ષફળને દેનારાં થાય છે. જેમનું ચિત્ત પ્રાકૃત = કર્મજન્ય ભાવોમાં ઉત્સુકતાથી રહિત
છે અને જેઓ સંસારના ભોગથી વિરક્ત છે તે યોગીઓ સંસારાતીત મોક્ષને અનુસરનારા જાણવા.’

❖ ભેદમાં પણ અભેદ અનુભવસિદ્ધ ❖

ભેદેઽપિ । ગુણસ્થાનકની પરિણતિ તરતમભાવવાળી હોવાથી યોગીઓમાં તે અપેક્ષાએ ભેદ હોવા છતાં
પણ યોગીઓનો માર્ગ એક જ છે. જેમ સમુદ્રના કાંઠે જનારા માણસોમાં કોઈક કાંઠાની નજીક હોય, કોઈ
દૂર હોય - આવો અવસ્થાભેદ હોવા છતાં પણ તમામ માર્ગ સમુદ્ર તરફ જ જાય છે. લક્ષ્ય એક હોવાની

“एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः । अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥
संसाराऽतीततत्त्वं तु परं निर्वाणसंज्ञितम् । तद्ध्येकमेव नियमाच्छब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥
सदाशिवः परं ब्रह्म सिद्धात्मा तथातेति च । शब्दैस्तदुच्यतेऽन्वयादिकमेवैवमादिभिः ॥
तल्लक्षणाऽविसंवादान्निराबाधमनामयम् । निष्क्रियं च परं तत्त्वं यतो जन्माद्ययोगतः ॥
ज्ञाते निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्नसम्मोहेन तत्त्वतः । प्रेक्षावतां न तद्भक्तौ विवाद उपपद्यते ॥”

← (यो.दृ.स.१२८-१३२) ॥२६॥

यसत्कारिकपञ्चकद्वारा प्रकृतं समर्थयति- ‘एक’ इति, ‘संसारे’ति, ‘सदे’ति, ‘तल्लक्षणे’ति, ‘ज्ञात’ इति । एतद्व्याख्या चैवम् → एक एव तु मार्गोऽपि चित्तविशुद्धिलक्षणः । तेषां = भवाऽतीताऽर्थयायिनां शमपरायणः = शमनिष्ठः, अवस्थाभेदभेदेऽपि = गुणस्थानकभेदाऽपेक्षया जलधौ तीरमार्गवत् इति निदर्शनम् । अवस्थाभेदश्चेह तद्वाराऽऽसन्नतादिभेदेन।(यो.दृ.स.१२८ वृ.) परतत्त्वाभिधित्सयाऽऽह संसाराती- ततत्त्वं तु इति संसाराऽतीतं पुनस्तत्त्वम्, किमित्याह परं = प्रधानं निर्वाणसंज्ञा सञ्जाताऽस्येति कृत्वा, तद्ध्येकमेव सामान्येन नियमात् = नियमेन शब्दभेदेऽपि वक्ष्यमाणलक्षणे सति, तत्त्वतः = परमार्थेन (यो.दृ.स.१२९ वृ.) एतदेवाऽऽह, सदाशिव इति सर्वकालं शिवः न कदाचिदप्यशिवः, त्रिकालपरिशुद्धः सर्वाऽशिवाऽभावात्, परं = प्रधानं ब्रह्म तथा बृहत्त्व-बृंहकत्वाभ्यां सद्भावाऽऽलम्बनत्वात्, सिद्धात्मा = कृतकृत्यात्मा निष्ठितार्थ इत्यर्थः, तथातेति च आकालं तथाभावात्, यथोक्तम्- ‘उपादान-निमित्ताभ्याम- धिकारित्वतो ध्रुवा । सर्वकालं तथाभावात्तथातेत्यभिधीयते ॥ ( ) विसंयोगात्मिका चेयं त्रिदुःख- परिवर्जिता । भूतकोटिः परात्यन्तं भूतार्थफलदेति च’ ॥ ( ) इत्यादिशब्दैः तत् = निर्वाणं उच्यते अन्वर्थात् = अन्वर्थेनोक्तनीत्या एकमेव सत् एवमादिभिः इति (यो.दृ.स. १३० वृ.) । कथमेव(मि)त्याह- तल्लक्षणाऽविसंवादात् इति = निर्वाणलक्षणाऽविसंवादात्, एनमेवाह निराबाधं = निर्गत- माबाधाभ्यः अनामयं = अविद्यमानद्रव्य-भावरोगम् निष्क्रियं च कर्तव्याऽभावात्त्रिबन्धनाऽभावेन परं तत्त्वं एवम्भूतं यतो जन्माद्ययोगतो- जन्म-जरा-मरणाऽयोगेन (यो.दृ.स.१३१वृ.) ऐदम्पर्यमाह- ज्ञाते = परिच्छिन्ने,

तेथी योगदृष्टिसमुच्चय ग्रंथमां ज्ञावेले छे के ‘योगीओनो भोक्षभार्ग पश अेक ज छे. शम भावमां परायण थवुं. गुणस्थानकाटि अवस्थाभेदनुं तारतम्य डोवा छतां पश योगीओनो भोक्षभार्ग ते रीते अेक ज्ञावो के जेम डिनाराथी दूरपशुं-नज्जकपशुं वगेरे अवस्थाभेदनुं तारतम्य डोवा छतां पश समुद्रना डिनारे आवनाराओनो मार्ग अेक छे. संसारने पार पामवा स्वरूप श्रेष्ठ तत्त्वनुं नाम निर्वाण = भोक्ष छे. शब्दभेद डोवा छतां परमार्थथी ते निर्वाण तत्त्व नियमा अेक ज छे. सदाशिव, परब्रह्म, सिद्धात्मा, तथाता वगेरे शब्दो वडे निर्वाण = भोक्ष कडेवाय छे. निर्वाण अेक ज डोवा छतां अन्वर्थथी (= शब्दव्युत्पत्तिसिद्ध अर्थथी) सदाशिव वगेरे जुद्धा-जुद्धा शब्दथी ओणभावाय छे. कारण के निर्वाणना स्वरूपमां कोर्ध विसंवाद आवतो नथी. श्रेष्ठ अेवुं निर्वाण तत्त्व निराबाध, अनामय अने निष्क्रिय छे. केम के जन्म, जरा, मरणनो त्यां अभाव छे. असंमोड बोध वडे परमार्थथी जे निर्वाण तत्त्व ज्ञाय तो बुद्धिमान पुरुषोने भोक्षतत्त्वनी उपासनामां कोर्ध विवाद थर्ध न शके.’ (२३/२६)

१. हस्तादर्शे ‘तथा’ इत्यशुद्धः पाठः ।

નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્ એવમ્બૂતે અસંમોહેન બોધેન તત્ત્વતઃ = પરમાર્થતઃ કિમિત્યાહ પ્રેક્ષાવતાં = બુદ્ધિમતાં ન તદ્ભક્તૌ = ન નિર્વાણતત્ત્વસેવાયાં, કિમિત્યાહ વિવાદ ઉપપદ્યતે, તત્તત્ત્વજ્ઞાનભેદાઽભાવાત્ (તત્તત્ત્વજ્ઞાના-ભેદાત્) અન્યથા પ્રેક્ષાવત્ત્વવિરોધાદિતિ ← (યો.દૃ.સ.૧૩૨ વૃ.) । → યત્ર નાઽગ્નિર્દહતિ, યત્ર ન મૃત્યુઃ પ્રવિશતિ, યત્ર ન દુઃખાનિ પ્રવિશન્તિ સદાનન્દં પરમાનન્દં શાન્તં શાશ્વતં સદાશિવં બ્રહ્માદિવન્દિતં યોગિધ્યેયં પરં પદં યત્ર ગત્વા ન નિવર્તન્તે યોગિનઃ ← (નૃસિં.પૂ.૮/૩, વૃ.જા.૮/૬) इति नृसिंहपूर्वताप-नीयोपनिषद्-बृहज्जाबालोपनिषदोर्वचनं सदाशिवं व्याचष्टे ।

→ અથ કસ્માદુચ્યતે પરં બ્રહ્મ ? યસ્માત્ પરમપરં પરાયણં ચ બૃહદ્ બૃહત્યા બૃંહયતિ તસ્માદુચ્યતે પરં બ્રહ્મ ← (અથ.૩૩/૩) इति अथर्वशिरउपनिषद्वचनं तु परं ब्रह्म व्याचष्टे तदिहाऽनुसन्धेयम् । नारायणपूर्वतापिनीयोपनिषदि अपि → नारायणः परं ब्रह्म, ज्ञानं नारायणः परः ← (ना.पू.ता.४/१) इत्युक्तम् । एतेन → परं ब्रह्मैव विष्णुः ← (गो.चं.१।९) इति गोपीचन्दनोपनिषद्वचनं, → परब्रह्म स्वयं चात्मा साक्षान्नारायणः स्मृतः ← (नारा.उत्त. ८) इति नारायणोत्तरतापिनीयोपनिषद्वचनं च व्याख्यातम् । वैखानसे तु तर्ककाण्डे ब्रह्मचिन्ताऽध्याये → जाति-क्रियादिरहितं सरूपं गुणसङ्गतम् । सूक्ष्मात्सूक्ष्ममवाप्नोति परं ब्रह्मेदमव्ययम् ॥ ← (वै./त.कां./ब्र.चि.) इत्येवं तन्निरूपणमुपलभ्यत इत्यवधेयम् । स्कन्दोपनिषदि तु → संविन्मात्रं परं ब्रह्म ← (स्कं.१) इत्युक्तम् ।

ત્રિપાદ્વિભૂતિમહાનારાયણોપનિષદિ ચ → નિરતિશયાઽદ્વૈતપરમાનન્દલક્ષણં પરબ્રહ્મ ભવતિ ← (ત્રિ.વિ.મ.૮/૧૦) इत्येवमुक्तं तत् परसङ्ग्रहनयाऽपेक्षयाऽवगन्तव्यम् । प्रकृते → गुरुरेव परं ब्रह्म ← (अद्व.१४) इति अद्वयतारकोपनिषद्वचनं, → राम एव परं ब्रह्म ← (रा.रह.१/६) इति रामरहस्योपनिषद्वचनं, → रामपदेनाऽसौ परं ब्रह्माऽभिधीयते ← (रा.पू.ता.१/६) इति रामपूर्वतापिन्युपनिषद्वचनं, → शिवं सन्मात्रं परं ब्रह्म ← (शां.३/१) इति शाण्डिल्योपनिषद्वचनं, → प्रणवहंसः परं ब्रह्म ← (प.ब्र.३) इति परब्रह्मोपनिषद्वचनं, → परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ← (गो.पू.१/१) इति गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्वचनं, → बिन्दु-नादकला-ज्योती-रवीन्दु-ध्रुवतारकम् । शान्तं च तदतीतं च परं ब्रह्म तदुच्यते ॥ ← (यो.શિ.૬/૬૬) इति योगशिखोपनिषद्वचनं, → यस्માચ્ચ બૃહતિ બૃંહયતિ ચ સર્વં તસ્માદુચ્યતે પરં બ્રહ્મ ← (શાં.૩/૨) इति च शाण्डिल्योपनिषद्वचनं यथातन्त्रमनुयोज्यम् । प्रकृते च →

एक एव सदा तेषां पन्थाः सम्यक्त्वचारिणाम् । व्यक्तीनामिव सामान्यं दशाभेदेऽपि जायते ॥

निर्वाणसंज्ञितं तत्त्वं संसाराऽतीतलक्षणम् । एकमेवाऽवबोद्धव्यं शब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥

વિશેષાર્થ :- નિરાબાધ = આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક દુઃખસંતાપથી રહિત. આમય એટલે રોગ. અનામય = દ્રવ્ય રોગ અને ભાવરોગથી શૂન્ય. નિષ્ક્રિય = ક્રિયાનું કોઈ કારણ કે પ્રયોજન ન હોવાથી તમામ ક્રિયાઓથી મોક્ષ રહિત છે. તમામ દર્શનકારો મોક્ષનું આવું સ્વરૂપ તો માને જ છે. આ અપેક્ષાએ દરેક દર્શનમાં માન્ય એવો મોક્ષ એક જ છે. આમાં કોઈ વિવાદ નથી. જો સાધ્ય-લક્ષ્ય-પ્રાપ્ત્ય તત્ત્વ એક જ હોય તો તેની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે તેવા ઉપાયમાં વિવાદ કરવો તે નકામો છે. મહત્ત્વ સાધ્યનું છે, સાધનનું નહિ. સાધ્યને સિદ્ધ કરવાના સાધનો અનેક હોય તો શું થયું ?

तस्मादचित्रभक्त्याऽऽप्याः सर्वज्ञा न भिदामिताः । चित्रा गीर्भववैद्यानां तेषां शिष्याऽऽनुगुण्यतः ॥२७॥

तस्मादिति । तस्मात् = 'सर्वेषां योगिनामेकमार्गगामित्वात् अचित्रभक्त्या = एकरूपया भक्त्या आप्याः = प्राप्याः सर्वज्ञाः न भिदामिता = न भेदं प्राप्ताः । तदुक्तं- "सर्वज्ञपूर्वकं

विमुक्तो निर्वृतः सिद्धः परब्रह्माऽभवः शिवः । अन्वर्थः शब्दभेदेऽपि भेदस्तस्य न विद्यते ॥

तल्लक्षणाऽविसंवादात्रिराबाधमकल्मषम् । कार्यकारणताऽतीतं जन्म-मृत्युवियोगतः ॥

ज्ञाते निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन् असंमोहेन तत्त्वतः । मुमुक्षूणां न तद्युक्तौ विवाद उपपद्यते ॥

← (यो.सा.प्रा.८/८-१२) इति योगसारप्राभृतकारिका अनुसन्धेयाः ।

तदुक्तं ग्रन्थकृताऽपि वैराग्यकल्पलतायां →

तत् सत्त्वं मलिनीभूतं, हेतुः संसार-दुःखयोः । तदेव निर्मलं वीर्यं, कारणं सुख-मोक्षयोः ॥

ध्यान-व्रत-तपोमुख्यास्तल्लाभाऽर्थमिमेऽखिलाः । गीयन्ते हेतवश्चित्रास्तत् तत्त्वं पारमेश्वरम् ॥

ज्ञानं तद्गोचरं श्रेष्ठं, श्रद्धानं च तदाश्रयम् । क्रिया च वृद्धिकृत् तस्य, मोक्षमार्गः स कीर्तितः ॥

एतच्च तत्त्वं यैर्ज्ञातं, ध्रुवं तेषां भ्रमः कुतः ? । केवलं वारयन्तीमे, तत्त्वभ्रष्टं कृपापराः ॥

तदेको मोक्षमार्गस्ते, तात्त्विकः कीर्तितो मया । पूर्णानन्दमयो ज्ञेयो, मोक्षेऽप्येकोऽनया दिशा ॥

संसिद्धिर्निर्वृतिः शान्तिः, शिवमक्षरमव्ययम् । अमृतं ब्रह्म निर्वाणं, ध्वनयस्तस्य वाचकाः ॥

सर्वकर्मक्षयादेष, सर्वतन्त्रे व्यवस्थितः । ज्ञान-दर्शन-सद्दीर्य-सुखसाप्राज्यलक्षणः ॥

← (वै.क.९/१०७१-१०७७) इत्यवधेयम् ॥२३/२६॥

प्रकृतमेवोपसंहरति- 'तस्मादि'ति । सर्वेषां भवातीतार्थयायिनां योगिनां एकमार्गगामित्वात् = तत्त्वतोऽभिन्नपथप्रस्थितत्वात् एकरूपया परमसमभावलक्षणया भक्त्या प्राप्याः = ग्राह्याः सन्तः सर्वज्ञाः न भेदं = नैव वैलक्षण्यं प्राप्ताः । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये 'सर्वज्ञे'ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → सर्वज्ञ-पूर्वकञ्च एतद् = अधिकृततत्त्वं निर्वाणाऽऽख्यं नियमादेव यत् स्थितम्, असर्वज्ञस्य निर्वाणाऽनुपपत्तेः । आसन्नः अयं निर्वाणस्य सर्वज्ञलक्षणः ऋजुः = अवक्रो मार्गः = पन्थाः । तद्भेदः = सर्वज्ञभेदः

परंतु 'अमुकं ज्ञं दर्शनं के अमुकं ज्ञं आराधनांती मोक्षं थाय, बीजा दर्शनं के बीजा आराधनांती कदापि मोक्षं न ज्ञं थाय' आवो विवाद करे ते परमार्थंती बुद्धिमानं ज्ञं न कही शक्य. (२३/२६)

• सर्वज्ञदेशनामां भेदभावनी वियारणा •

गाथार्थ :- तेथी अेकसरणी ल्कित्थी भेणवी शक्य तेवा सर्वज्ञो परमार्थंती भेदने पामता नथी. भाववैध अेवा सर्वज्ञोनी वाणीमां वैविध्य तो शिष्यनी लूमिकाने लीधे डोय छे. (२३/२७)

टीकार्थ :- सर्व दर्शनमां रडेला तमाम योगीओ अेकं जं मोक्षमार्गने अनुसरनारा डोवाथी अेकं सरणी ल्कित्थी प्राप्त थई शके तेवा सर्वज्ञो भेदने पामता नथी = भिन्न थता नथी. तेथी जं योगदृष्टिसमुच्चय ग्रंथमां ज्ञावेळ छे के 'निर्वाण तत्त्व नियमा सर्वज्ञपूर्वकं जं डोय छे. अे थोक्कस वात छे. तेथी सर्वज्ञपशुं निर्वाणो नञ्जकनो सीधो मार्ग छे. तेथी मतभेदस्वरूप सर्वज्ञभेद कई रीते थाय ?

१. मुद्रितप्रतौ 'सर्व' इत्यशुद्धः पाठः ।

ચૈત્ત્રિયમાદેવ યત્થિતમ્ । આસન્નોડયમૃજુર્માર્ગસ્તદ્ભેદસ્તત્કથં ભવેત્ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૩૩) 'ઇતિ ।

કથં તર્હિં દેશનાભેદઃ ? इत्यत आह- **तेषां सर्वज्ञानां भववैद्यानां = संसाररोगभिषग्वराणां चित्रा = नानाप्रकारा गीः शिष्याऽऽनुगुण्यतो = विनेयाऽभिप्रायाऽनुरोधात् । यथा वैद्या^२ बालादीन् प्रति नैकमौषधमुपदिशन्ति, किं तु यथायोग्यं विचित्रं, तथा कपिलादीनामपि कालान्तराऽपायभीरून् शिष्यानधिकृत्योपसर्जनीकृतपर्याया द्रव्यप्रधाना देशना ।**

मतभेदलक्षणः तत् = तस्मात् कथं भवेत् ? नैव भवति ← (यो.દૃ.સ.વૃ.૧૩૩) इति । एतदुप-
जीव्य **योगसारप्राभृतेऽपि → सर्वज्ञेन यतो दृष्टो मार्गो मुक्तिप्रवेशकः । प्राञ्जलोऽयं ततो भेदः कदा-
चिन्नाऽत्र विद्यते ॥ ← (यो.सा.प्रा.८/९३) इत्युक्तम् । यथा वैद्या इति । तदुक्तं षोडशके → हितमपि
वायोरौषधमहितं तत् श्लेष्मणो यथाऽत्यन्तम् । सद्धर्मदेशनौषधमेवं बालाद्यपेक्षमिति ॥ ← (षो.१/१५) ।**

स्याद्वादघटकीभूतद्रव્યार्થિક-पर્યાયાર્થિકનયાऽनुसारित्वं यथाक्रमं कपिल-सुगतयोः → जं कापिलं द-
रिसणं एयं दव्वड्डियस्स वत्तव्वं । सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ← (सं.त.
३/४८) इत्येवं **सम्मतितर्के प्रदर्शितम् । एतदेवोपदर्शयति- कपिलादीनामपि द्रव्यार्थिकनयाऽवलम्बिनां
कालान्तराऽपायभीरून् = कालान्तरभाविमरण-व्यसन-सङ्कटादिलक्षणाऽनर्थभीतान् ब्राह्मणादीन् शिष्यान्
अधिकृत्य = आश्रित्य उपसर्जनीकृतपर्याया = गौणीकृतक्षणिकपरिणामा द्रव्यप्रधाना = ध्रुवद्रव्यप्राधान्यका
देशना पुरुषप्रकृतिगोचरा युज्यते एव । अद्भुतशीलाऽऽचरणशालिनः ते नाऽनृतं ब्रूयुरिति तेषामप्यय-
मेवाऽभिप्राय इति भावः । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये → एवं प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वतश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥ ← (शा.वा.स.३/४४) इति ।****

→ प्रकृतिः प्रकृतेः कर्त्री स्वात्मा कर्ता निजाऽऽत्मनः । इत्येवं साक्षिबुद्ध्या यो वेत्ति तस्य
न बन्धता ॥ ← (अध्या.गी.४४२) इति **अध्यात्मगीतावचनमप्यत्राऽऽगमानुसारेणाऽनुसन्धेयम् ।**

एवमेव शत्रु-पुत्रादिगोचरद्वेष-रागप्रस्तान् विनेयानाश्रित्य → पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्
← (ऋ.वे.१०/९०/२) इति **ऋग्वेदवचनं, → 'सर्वं चिन्मात्रमेव' ← (तेजो. उप.२/३९) इति तेजोबिन्दू-
पनिषद्वचनं, → भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म ← (श्वे.१/१२) श्वेता-
श्वतरोपनिषद्वचनं, 'आत्मैवेदं सर्वं' (छान्दो.७/१५/२) इति पूर्वोक्तं(पृ.१०६१) छान्दोग्योपनिषद्वचनं
'ब्रह्मैवेदं सर्वं' (मुण्ड. २/२/११) इति **मुण्डकोपनिषद्वचनं च परमसमभावसिद्ध्यर्थमुपयुज्यते न****

'सर्वज्ञમાં મતભેદ ન હોય તો તેઓની ધર્મદેશનામાં ભેદભાવ શા માટે દેખાય છે?' આ શંકાના નિરાકરણ
માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે - સંસારસ્વરૂપ રોગનો નાશ કરવા માટે શ્રેષ્ઠ ભાવવૈદ્ય એવા સર્વજ્ઞ ભગવંતોની
વાણી શિષ્યોની માનસ ભૂમિકાને અનુસરવાના લીધે અનેક પ્રકારની દેખાય છે. જેમ વૈદ્ય-ડોક્ટર-હકીમ વગેરે
બાલ, વૃદ્ધ વગેરે વિવિધ દર્દીઓને એક સરખી દવા નથી આપતા પણ તેઓની પ્રકૃતિને માફક આવે તે રીતે
વિભિન્ન પ્રકારની દવા આપે છે તેમ કપિલ વગેરે મહર્ષિઓએ પણ કાલાંતરે આવનાર મોત વગેરે અનર્થોથી
ડરનારા બ્રાહ્મણ આદિ શિષ્યોને ઉદ્દેશીને પર્યાયને ગૌણ કરીને અને દ્રવ્યને મુખ્ય કરીને ધર્મદેશના આપી.

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'ઇતિ' પદ નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો 'વૈદ્યા' इति पाठः । ૩. મુદ્રિતપ્રતો 'નૈક મોષ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

सुगतादीनां तु भोगाऽऽस्थावतोऽधिकृत्योपसर्जनीकृतद्रव्या पर्यायप्रधाना देशनेति । न तु

त्वेकान्ताऽद्वैतसाधनार्थम् । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये →

अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं समभावप्रसिद्धये । अद्वैतदेशना शास्त्रे निर्दिष्टा न तु तत्त्वतः ॥

अन्यथा तत्त्वतोऽद्वैते हन्त ! संसार-मोक्षयोः । सर्वाऽनुष्ठानवैयर्थ्यमनिष्टं सम्प्रसज्यते ॥

← (शा.वा.८/८,१०) इति । ‘अन्ये = जैनाः’ । युक्तञ्चैवैतत् । तदुक्तं अध्यात्मगीतायामपि → तात्त्विकज्ञानरूपा न शुद्धाद्वैतादिभावना । सा च चित्तविशुद्ध्यर्थं भावना त्वौपचारिकी ॥ ← (अध्या.गी.३५६) इति । एतेन → ‘अहं ब्रह्मास्मी’त्येवाऽपरोक्षज्ञानयोगतः । सर्वकर्माऽऽवलीबन्धनिवृत्ति-र्जायते ध्रुवम् ॥ ← (शं.गी.६/४१) इति शम्भुगीतावचनमपि व्याख्यातम् ।

न चैवं ‘सर्वं क्षणिकमि’ति बुद्धदेशना कथं सङ्गच्छते ? इति शङ्कनीयम्, यतः सुगतादीनां तु भोगाऽऽस्थावतः = राज्य-सम्पत्ति-कामनीयकन्यादिभोगोपभोगाभिष्वङ्गवतः क्षत्रियादीन् शिष्यान् अधिकृत्य रागनिबन्धनविषयगतनित्यत्ववासनापरित्यागाय उपसर्जनीकृतद्रव्या = गौणीकृतध्रुवद्रव्या पर्यायप्रधाना = क्षणभङ्गुरपरिणाममुख्या देशना युज्यत एव । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये → अन्ये त्वभिदधत्येव-मेतदाऽऽस्थानिवृत्तये । क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न तत्त्वतः ॥ ← (शा.वा.स.६/५१) इति । ‘अन्ये = मध्यस्थाः, जैना’ इति यावत् । एवं ज्ञाननयाऽवधारणयोग्यान् शिष्यान् अधिकृत्य धन-धान्यादिबाह्यार्थपरिष्वङ्गपरित्यागाय उपसर्जनीकृतबाह्याऽर्था ज्ञानप्रधाना देशनाऽपि युज्यत एव । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये → विज्ञानमात्रमप्येवं बाह्यसङ्गनिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य यद्वा तद्देश-नाऽर्हतः ॥ ← (शा.वा.स.६/५२) इति । एवमेव शून्यताविषयविभागाऽवधारणप्रवणविनेयहिताऽनुरोधत् शून्यवाददेशनाऽपि बुद्धस्य सङ्गच्छत एव । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये → एवञ्च शून्यवादोऽपि तद्विनेयाऽऽनुगुण्यतः । अभिप्रायत इत्युक्तो लक्ष्यते तत्त्ववेदिना ॥ ← (शा.वा.स.६/६३) इति । भोगाऽऽसक्त्युच्छेदप्रयोजनाऽभिप्रायात् शून्यवाददेशना, न तु तत्त्वाऽभिधित्सयेति भावः ।

सुगतेन यथावसरं नौकातुल्याः प्रतीत्यसमुत्पादवाद-क्षणिकतावाद-विज्ञानवाद-शून्यवादादयः तत्तद्दोष-ग्रस्तविनेयेभ्यो भवोदधिनिस्तरणाय गदिताः, न तु ‘इत्थमेव तत्त्वमि’ति तत्त्वाऽभिनिवेशग्रहणाय । इद-मेवाभिप्रेत्य मज्झिमनिकाये महातृष्णासङ्क्षयसूत्रे स्वयमेव सुगतेन → अपि नु मे तुम्हे, भिक्खवे ! कुल्लूपमं धम्मं देसितं आजानेय्याथ नित्थरणत्थाय, नो गहणत्थाया ति ← (म.नि.१/४/८/४०१/पृष्ठ-३३१) इत्युक्तम् । ‘कुल्लूपमं = नौकोपमम्’ । शिष्टं तु भावितार्थमेव । सर्वथानिरन्वयक्षणिकत्वस्य सुगताभिप्रेतत्वे तु → जातिपच्यया जरा-मरणं सोक-परिदेव-दुक्ख-दोमनस्सुपायासा सम्भवन्ति ← (म.नि.महातृष्णासङ्क्षयसूत्र १/४/८/४०२/पृष्ठ-३३२) इत्येवं मज्झिमनिकायगता सदुक्तिः न कथम-प्युपपद्येत । न हि निरन्वयं चिरविनष्टस्य जन्मनः आद्यक्षणसम्बन्धविशेषाद्यात्मकस्याऽतिव्यवहितजरा-मरण-शोकादिकारणत्वसम्भव इति भावनीयं सूक्ष्मेक्षिकया ।

तथा बुद्ध वगेरे महर्षिओअे तो राण्य-संपत्ति-भोगसुभमां आस्था राणनारा क्षत्रिय वगेरे शिष्योने उद्देशीने द्रव्यने गौश करी पर्यायने मुष्य अनावनारी धर्मदेशना आपी. परंतु आनो अर्थ ओ नथी के कपिल अने बुद्ध वगेरे महर्षिओ अन्वय-व्यतिरेकवाणी = द्रव्य-पर्यायवाणी = सदसत्स्वरूप वस्तुना ज्ञाशकार

तेऽन्वयव्यतिरेकवद्'वस्तुवेदिनो न भवन्ति, सर्वज्ञत्वाऽनुपपत्तेः ।

ग्रन्थकृत् प्रकृते हेतुमाह- यतो न तु ते अन्वय-व्यतिरेकवद्वस्तुवेदिनः = सदसद्वस्तुज्ञातारो न भवन्ति, सर्वज्ञत्वाऽनुपपत्तेः = सर्ववेदित्वप्रसिद्धयसङ्गतेः । सर्वज्ञत्वात्ते व्यक्ताऽव्यक्त-भिन्नाऽभिन्न-सदसद्-वाच्याऽवाच्य-नित्याऽनित्य-द्रव्यपर्यायात्मकवस्तुवेत्तार एवेत्याशयः । तथाहि- कपिल-पतञ्जल्योः मिथोविरुद्धसत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकायाः प्रकृतेः परिणामिनित्यत्वप्रतिपादनमन्वय-व्यतिरेकशालिवस्तुवेदितामन्तरेण नोपपद्यते । तदुक्तं व्यासेन योगसूत्रभाष्ये → अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः ← (यो.सू.भा.३/१३) इति । उत्पादव्यय-धौव्यात्मकवस्तुनोऽनङ्गीकारे नैव परिणामिनित्यतेयमुपपद्यत इति तयोरन्वय-व्यतिरेकशालिवस्तुवेदित्वं सिध्यति । अन्वय-व्यतिरेकयोरिवोत्सर्गापवादयोरपि ज्ञानं कपिलादिषु आम्नातम् । तदुक्तं महाभारते → उत्सर्गेणाऽपवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः । अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत !!! ← (म.भा.शांति ३६०/६) इति भावनीयं यथातन्त्रम् ।

ब्रह्माऽद्वैतवादिनामप्यनाविलमेव नित्याऽनित्य-व्यक्ताऽव्यक्त-मूर्त्ताऽमूर्त्त-क्षराऽक्षर-मुक्ताऽमुक्त-सर्वाऽसर्व-सदसद्वस्तुवेदित्वम्, → त्वमेव सदसदात्मकः, त्वमेव सदसद्विलक्षणः ← (त्रि.म.१/१) इति त्रिपाद्विभूति-महानारायणोपनिषद्वचनात्, → मुक्ताऽमुक्तस्वरूपात्मा, मुक्ताऽमुक्तविवर्जितः । बन्ध-मोक्षस्वरूपात्मा, बन्ध-मोक्षविवर्जितः ॥ ← (ते.बिं.४/ ६५) इति तेजोबिन्दूपनिषद्वचनात्, → मूर्त्तामूर्त्तं च नारायणः ← (त्रि.महा.२/४) इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्वचनात्, → नान्तःप्रज्ञं, न बहिःप्रज्ञं, नोभयतः प्रज्ञं, न प्रज्ञं, नाऽप्रज्ञं प्रज्ञानघनम् ← (गणे.उत्त.१) इति गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद्वचनात्, → अक्षरमहं क्षरमहं ← (त्रिपु.ता.१) इति त्रिपुरातापिन्युपनिषद्वचनात्, → न सर्वं सर्वमेव च ← (महो.५/४६) इति महोपनिषद्वचनात्, → नैव चिन्त्यं, न चाऽचिन्त्यं, अचिन्त्यं चिन्त्यमेव च ← (ब्र.बिं.६) इति ब्रह्मबिन्दूपनिषद्वचनात्, → द्वैताऽद्वैतविहीनोऽस्मि द्वन्द्वहीनोऽस्मि सोऽस्यहम् । भावाऽभावविहीनोऽस्मि भासा हीनोऽस्मि भास्यहम् ॥ ← (मैत्रे.३/४-५) इति मैत्रेय्युपनिषद्वचनात्, → सोऽहं नित्याऽनित्यो व्यक्ताऽव्यक्तो ब्रह्माऽहम् ← (अथ.१) इति अथर्वशिरउपनिषद्वचनात्, → सदसद्वरेण्यम् ← (मुण्ड.२/१) इति मुण्डकोपनिषद्वचनाच्च ।

एतेन → मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेष्यति । मृदि कुम्भो जले वीचिः कनके कटकं यथा ॥ ← इति अष्टावक्रगीतावचनमपि (अ.व.गी.२/१०) व्याख्यातम्, परमात्मनिष्ठत्रिजगत्स्वामित्वा-ऽभ्युपगमाऽविनाभावभक्तियोगप्राधान्योपयोगितया सङ्ग्रहनयसीम्नि तत्प्रामाण्योपपत्तेः । इत्थमेव → एकस्य ब्रह्मणः सर्वे विवर्ताः प्रतिभान्त्यमी । अनन्तशक्तेर्नाऽनार्थाः क्रियाभावेन वास्तवाः ॥ परसङ्ग्रहवागेषा विषयोऽस्या हि तात्त्विकः । स तात्त्विकः तं यो वेत्ति ज्ञान-वैराग्यसात्त्विकः ॥

← (अ.गी.१५/२०-२१) इति अर्हद्गीतायां मेघविजयगणिवचनमपि सङ्गच्छते । अद्वैतदेशनाप्रयोजनं स्वसंवेद्योपनिषदि → कर्माऽद्वैतं तु न कार्यं, भावाऽद्वैतं तु कार्यम् । निश्चयेन सर्वाऽद्वैतं कर्तव्यम् ← (स्वसं.३/२) इत्येवमुपदर्शितम् । अनेन → ब्रह्मैवेदं विश्वम् ← (अ.मुण्ड.२/२) इति अथर्ववेद-मुण्डकोपनिषद्वचनं, → इदं सर्वं यदयमात्मा ← (बृहदा.५/१४) इति बृहदारण्यकोपनिषद्वचनं, → ब्रह्म

न उता. कार्ष्ण के अेवुं भानो तो ते सर्वेभां सर्वज्ञपशुं ४ संगत थर्ष न शके.

१. मुद्रतप्रतौ '....रेकवस्तु...' इति वृद्धितः पाठः ।

खल्विदं वाव सर्वम् ← (मैत्रा.४/६) इति मैत्रायण्युपनिषद्वचनं, → सर्वं खल्विदं ब्रह्म ← (त्रि.वि. महा.१/४, निरा.४) इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्-निरालम्बोपनिषदोर्वचनं, → ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ← (ते.बिं.३/३२) इति तेजोबिन्दूपनिषद्वचनं, → सर्वं ह्येतद् ब्रह्म आत्मा ← (राधो.२/४) इति च राधोपनिषद्वचनं व्याख्यातम्, तदुक्तं श्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिभिरपि शक्रस्तवे → जिनो दाता जिनो भोक्ता जिनः सर्वमिदं जगत् ← (श.स्त.३) इति । → आत्माऽऽत्मनाऽऽत्मनिमग्नः सर्वत्र ब्रह्म पश्यति ← (म.गी.२/१५) इति महावीरगीतावचनमप्यत्र साक्षि । एतेन → अद्वैतपुरुषस्य पूर्णं ब्रह्म प्रतिभासितम् ← (अद्वै.४) इति अद्वैतोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् ।

मण्डलब्राह्मणोपनिषदि तु → तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति जीवः ← (मं.ब्रा.१/४) इत्येवं स्पष्टमेवाऽद्वैतदेशनातात्पर्यमाविष्कृतम् । पैङ्गलोपनिषदि अपि → मनसो ह्युन्मनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ← (पै.४/२०) इत्येवं स्पष्टमेवोन्मनीदशाऽपेक्षया द्वैतज्ञानाऽभाव एवाऽद्वैतदेशनाप्रयोजनमुक्तम् । महोपनिषदि अपि → दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ← (महो.२/३८) इत्येवं यदुक्तं तदप्यद्वैतदेशनाप्रयोजनतयाऽवसेयम् । ततोऽपि सविकल्पमनोनाश एवाऽद्वैतदेशनाप्रयोजनमित्यवसीयते । तदुक्तं महोपनिषदि एव → द्रष्टा दृश्यवशाद् बद्धो दृश्याऽभावे विमुच्यते । 'जगत् त्वमहमि'त्यादि सर्गात्मा दृश्यमुच्यते ॥ मनसैवेन्द्रियजालश्रीर्जगति प्रवितन्यते । यावदेतत्सम्भवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ ← (महो.४/४८-४९) इति ।

किञ्च, → नाऽद्वैतवादं कुर्वीत गुरुणा सह कुत्रचित् । अद्वैतं भावयेद् भक्त्या गुरोर्देवस्य चाऽऽत्मनः ॥ ← (यो.शि.५/५९) इति योगशिखोपनिषद्वचनमपि विवेकदृष्टिमेव व्यनक्त्यद्वैतदेशनाकृतः । → सर्वमात्मेदमत्राऽहं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् ? । इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिम् ॥ ← (अत्र.२।३) इति अत्रपूर्णोपनिषद्वचनमपि प्रकारान्तरेणाऽद्वैतदेशनाबीजमेवाऽभिव्यनक्ति । तेजोबिन्दूपनिषदि → भावितं तीव्रवेगेन यद् वस्तु निश्चयात्मकम् । दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ विद्वान् नित्यं सुखे तिष्ठेद् धिया चिद्रसपूर्णया । ← (ते.बिं.१/५०-५१) इत्येवमद्वैतदेशनाप्रयोजनमुक्तं तदपीहाऽनुयोज्यं यथातन्त्रम् ।

→ 'देहोऽहमि'ति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ← (ते.बिं.५/९४) इति तेजोबिन्दूपनिषदुक्तद्वैतनिराकरणमेवाऽद्वैतदेशनाप्रयोजनमित्यपि सम्यगाभाति । एतेन → विषं दृष्ट्वाऽमृतं दृष्ट्वा विषं त्यजति बुद्धिमान् । आत्मानमपि दृष्ट्वाऽहमनात्मानं त्यजाम्यहम् ॥ ← (आ.प्र.१७) इति आत्मप्रबोधोपनिषदुक्तमद्वैतदेशनाप्रयोजनमपि व्याख्यातम् । → अद्वैतपुरुषस्य न द्वितीयो भेदोऽस्ति ← (अद्वै.१) इत्येवं अद्वैतोपनिषद्वचनमप्यद्वैतदेशनातात्पर्यमुद्घाटयति । अनेन → एगे आया ← (स्था.१/१/२) इति पूर्वोक्तं (पृ.२४९, १४७९, १५७४) स्थानाङ्गसूत्रमपि व्याख्यातम् ।

किञ्च स्वर्गादिप्रापकदान-स्वाध्यायादिविधायकविधिवाक्यवैयर्थ्यापातेन 'पुरुष एवेदं सर्वं' (ऋग्वेद-१०/९०/२) 'ब्रह्मैव सर्वमिदं' (मुण्डकोपनिषद्-२/२/११) इत्यादीनि पुरुषस्तुतिपराणि जात्यादिमदत्यागहेतोरद्वैतभावनाप्रतिपादकानि च वर्तन्ते (वि.आ. भा.१६४३ वृत्ति) इति विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरयः प्राहुः । जात्यादिमदत्यागेनाऽऽत्मशुद्धिकारकत्वादद्वैतन्योऽपि भावस्याद्वादपरिकरतयाऽवश्यमादरणीयः स्वभूमिकौचित्येन मुमुक्षुभिः । इदमेवाऽभिप्रेत्योक्तं श्रीबुद्धिसागरसूरिभिः अपि अध्यात्मगीतायां →

आत्मशुद्धिकरी भाव्या सर्वत्र ब्रह्मभावना । ब्रह्मभावनया नश्येत् काममोहस्य वासना ॥
सर्वत्र सत्तया भाव्या शुद्धाऽद्वैतस्य भावना । तया जागर्ति सदेवो देहस्थो भगवान् हरिः ॥
सर्वत्र भावना भाव्या ह्येकाऽऽत्मनश्च सत्तया । अभेदब्रह्म जागर्ति राग-द्वेषौ विना हृदि ॥

← (अध्या.गी.३४९,३५०,३५२) इत्यवधेयम् । एतेन → 'अहं ब्रह्मास्मि' मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाशयेत् ← (ते.बिं.३/६३) इति तेजोबिन्दूपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् ।

ननु भवद्भिर्नैकान्तवादिभिरेवाऽविरोधः स्वयमुन्नीयते, न तु परतीर्थिकैरेवमविरोधः क्वचिदप्युपा-
दर्शीति चेत् ? न; परैरपि मध्यस्थबुद्ध्या कण्ठतोऽनेकत्राऽविरोधस्योपपादितत्वात् । तदुक्तं शम्भुगीतायां
→ यथा शक्तिमतः शक्तिस्तत्रैवाऽव्यक्ततां गता । कदाचिद् व्यक्तिमापन्ना तत्पृथक्त्वेन भासते ॥

तथैवोपासनाशास्त्रविधानेन स्वधाभुजः ॥ सृष्टेर्दशायां द्वैतत्वं मुक्तावद्वैतता मता ॥
एतद्विज्ञानतो नूनमद्वैत-द्वैतयोर्द्वयोः । कश्चिद् विरोधो नैवाऽस्त्युपासना सिध्यति त्वलम् ॥
तत्त्वजिज्ञासवः कल्याः ! एवमेव समन्वयः । साङ्ख्यादिदर्शनैः सार्धं वेदान्तस्य भवेद् ध्रुवम् ॥
अतोऽयुक्ताऽस्ति शास्त्रेषु विरोधस्यैव कल्पना । तस्माद् भवद्भिः शास्त्रेषु विरोधो नैव दृश्यताम् ॥

← (शं.गी.६/८३-८७) इति । साङ्ख्यप्रवचनभाष्यादावप्यनेकधा नानाश्रुत्यविरोध उपदर्शित इति न विस्मर्तव्यम् । इति अद्वैतादिनयदेशनासम्यक्त्वमीमांसा ।

अथ बुद्धदेशनासमीचीनत्वविचारः प्रारभ्यते । तथाहि स्वयमेव बुद्धेन पूर्वभवे ब्रह्मलोकगामी मिथिलानरेशः मघदेवाख्यः स्वपर्यायो दर्शितः । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → अहं तेन समयेन राजा मघदेवो अहोसिं ← (म.नि.भाग-२/राजवर्ग-३/३१६) इति । ततश्च परमार्थेन क्षणिकवादिना बुद्धेन नित्याऽनित्यवस्तु स्वीकृतमेव, अन्यथोपदर्शितपरलोकगमनाऽनुपपत्तेः, → इत एकनवतौ कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः । तेन कर्मविपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥ ← (शास्त्रवार्तासमुच्चय ४/१२४) इति पूर्वोक्त(पृ.६१०)सुगतवचनाऽन्यथानुपपत्तेश्च । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → इतो खो सो वच्छ ! एकनवुत्तो कप्पो यमहं अनुस्सरामि ← (म.नि.२/३/१८६ पृ.१५९) इत्यादि । अन्यत्राऽपि सुगतेन → कप्पठाइ पुहवी भिक्खवो ! ← ( ) इत्युक्तम् । सुगतेनानेककल्पगोचरस्वजातिस्मरणोपलब्धिरपि कण्ठत एवोक्ताऽनेकशः । तदुक्तं मज्झिमनिकाये भयभेरवसूत्रे → अनेकविहितं पुब्बे निवासं अनुस्सरामि । सेय्यथीदं एकं पि जातिं द्वे पि जातियो तिससो पि जातियो चतससो पि जातियो पञ्च पि जातियो दस पि जातियो वीसं पि जातियो तिसं पि जातियो चत्तालीसम्पि जातियो पञ्जासम्पि जातियो जातिसतम्पि जाति सहस्सम्पि जाति सतसहस्सम्पि अनेकेपि संवट्टकप्पे अनेकेपि विवट्टकप्पे अनेकेपि संवट्टविवट्टकप्पे ← (म.नि.१/१/५२) इति ।

किञ्च सुगतेन अंगुत्तरनिकाये बालवर्गे → 'मिच्छादिद्विकस्स, भिक्खवे, द्विन्नं गतीनं अज्जतरा गति पाटिकङ्खा-निरयो वा तिरच्छानयोनि वा'ति । 'सम्मादिद्विकस्स, भिक्खवे, द्विन्नं गतीनं अज्जतरा गति पाटिकङ्खा-देवा वा मणुस्सा वा' ति ← (अंगुत्तरनि.भा.१/स्कंध-१/१-२-२८,२९) इति यदुक्तं ततोऽप्यात्मनो नित्यता तस्य सम्मतैवेति प्रतीयते । सूत्रपिटकान्तर्गते दीघनिकाये महावर्गे दशमसूत्रे पृथिव्याघतिरिक्त-जीव-स्वर्ग-नरकादिसाधनादपि बौद्धदर्शने आत्मनो नित्यताऽपि सम्मतैवेति प्रतीयते

(दी.नि.म.व.पायासि सुत्त-पृ.२३८-२६९) ।

या च मज्झिमनिकाये महाहस्तिपदोपमसूत्रे महासमुद्राऽनित्यतोपदर्शनावसरे → बाहिराय आपो-
धातुया ताव महल्लिकाय अनिच्चता पज्जायिस्सति खयधम्मता पज्जायिस्सति, वयधम्मता पज्जायिस्सति,
विपरिणामधम्मता पज्जायिस्सति ← (म.नि.१/३/८/३०२, पृ.२४६) इत्येवमनित्यता-क्षय-व्यय-विपरिणाम-
धर्माणां पर्यायता दर्शिता ततोऽपि न निरन्वयनाशः सुगतस्याऽभिप्रेत इति सिध्यति, यतो मूलस्वरूपेणा-
ऽवस्थितस्य पूर्वावस्थापरित्यागेनोत्तरधर्माऽङ्गीकारो हि विपरिणाम उच्यते । मज्झिमनिकाये महागोशुङ्गसूत्रे
(म.नि.१/४/२/३४५ पृ.२८३) आनन्द-शारिपुत्रानुरुद्ध-महामौद्गल्यायन-रेवत-महाकाश्यपादिपर्यनुयोगनाम-
नेकान्तवादरीत्या सुगतेन समाधान-करणादपि तस्याऽनेकान्तवादप्रतिक्षेपित्वं न सम्भवति परमार्थतः ।
मज्झिमनिकाये शुभसूत्रे तु स्वयमेव सुगतेन → विभज्जवादो खो अहमेत्थ, माणवः ! नाहमेत्थ एकंसवादो
← (म.नि.२/५/९/४६३) इत्येवमात्मनोऽनेकान्तवादित्वमङ्गीकृतमेव कण्ठतः । अनेकान्तवादाङ्गीकारं
विना तु चतुर्विधप्रश्नव्याकरणनिरूपणे → विभज्जव्याकरणीयो पज्जो ← (दी.नि.३/१०/३१२) इति
दीघनिकायवचनं नोपपद्येत कथमपि ।

यदपि दीघनिकाये पाथिकवर्गं प्रासादिकसूत्रे सुगतेन → ये ते समणब्राह्मणा एवंवादिनो एवंदिट्ठिनो-
'सस्सतो अत्ता च लोको च, इदमेव सच्चं मोघमज्ज'न्ति । त्याहं उपसङ्कमित्त्व एवं वदामि- 'अत्थि
नु खो इदं, आवुसो ! वुच्चति- 'सस्सतो अत्ता च लोको चा' ति । यच्च खो ते एवमाहंसु-
'इदमेव सच्चं मोघमज्ज'न्ति । तं तेसं नानुजानामि । तं किस्स हेतु ? अज्जथासज्जिनोपि हेत्थ,
चुन्द! सन्तेके सत्ता ← (दी.नि.३/६/१९२, पृ.१०३) इत्युक्तं ततोऽपि तस्याऽनेकान्तवादाऽभ्युपगन्तृत्वमपरि-
हार्यमेव । इत्थं आत्मनोऽनित्यत्वप्रतिपादनेऽपि कथञ्चिन्नित्यत्वाभ्युपगमादेव → सयंकतानि पुज्जानि तं
मित्तं सम्परायिकं ← (सं.नि.१/१/जरावग्ग-मित्तसुत्त ५३, पृ.४२) इति संयुत्तनिकायवचनमपि सङ्गच्छते
सुगतस्य । 'सम्परायिकं = पारलौकिकम्' । आत्मनः परलोकयायित्वविरहे स्वकृतपुण्यानां पारलौकि-
कमित्तत्वं कथं सङ्गच्छेत ?

किञ्च मज्झिमनिकाये अपि कुक्कुरव्रतिकसूत्रे (भा.२/१/७/८१) कृष्ण-कर्मणा नरकगतिः, शुक्लकर्मणा
च देवगतिः बुद्धेनोपदर्शिता । स्वयमेव बुद्धेन अङ्गुत्तरनिकाये → अकिरियं खो अहं, ब्राह्मण !
वदामि कायदुच्चरितस्स वचीदुच्चरितस्स मनोदुच्चरितस्स, अनेकविहितानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं
अकिरियं वदामि ! किरियञ्च खो अहं, ब्राह्मण ! वदामि कायसुचरितस्स वचीसुचरितस्स मनोसुचरितस्स,
अनेकविहितानं कुसलानं धम्मानं किरियं वदामि ! एवं खो अहं, ब्राह्मण ! किरियवादी च अकिरियवादि
चाति ! ← (अङ्गुत्तरनिकाय-स्कंध-१, भाग-१, समच्चि-त्तवर्ग-१/२/३६) इति यदुक्तं ततोऽप्यन्वय-
व्यतिरेकशालिवस्तुवेदिता तस्याऽनाविलैवेति ध्येयम् ।

नन्वेवमन्वय-व्यतिरेकशालिवस्तुवेदित्वेऽपि कथमेकतरनयाऽवलम्बनेन द्रव्यमृषाभाषित्वमिति चेत् ? न,
यतः तत्तद्विनेयहितप्रयोजनमेवाऽत्र नियामकम् । अत एव तदाप्तताऽनाविला । यथा हि सुवैद्यः कटुक-
मप्यौषधं कटुकौषधपानभीतस्य परस्य प्रवृत्तयेऽकटुकमपि वदन् नाऽनाप्तः स्यात् तथा कपिलादिरनि-
त्यत्वोपेतमपि वस्तु विनेयमतिपरिष्काराय नित्यं वदन् बुद्धश्चाऽक्षणिकस्वभावं ज्ञप्तिमात्राऽस्वभावं शून्य-
मात्राऽस्वभावमपि वस्तु तथाविधशिष्यहिताऽनुरोधेन क्षणिकस्वभावं ज्ञानमात्रस्वभावं शून्यमात्रं च वदन्नपि

તદુક્તં- “ચિત્રા તુ 'દેશનૈતેષાં સ્યાદ્વિનેયાઽઽનુગુણ્યતઃ । યસ્માદેતે મહાત્માનો ભવવ્યાધિભિષ્-
વ્વરાઃ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૩૪) ॥૨૭॥

નાઽનાપ્તઃ સ્યાદિતિ ધ્યેયમ્ । इदमेवाभिप्रेत्य शास्त्रवार्तासमुच्चये → बुद्धो महामुनिः सुवैद्यवद् विना
कार्यं द्रव्याऽसत्यं न भाषते ← (शा.वा.स.६/५३) इत्युक्तम् ।

તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે અપિ → ‘ચિત્રા’ ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ચિત્રા તુ = નાનાપ્રકારા પુનઃ
દેશના ‘નિત્ય આત્મા, અનિત્ય ઇતિ ચ’ ઇત્યાદિરૂપા એતેષાં સર્વજ્ઞાનાં કપિલ-સુગતાદીનાં સ્યાદ્ =
ભવેદ્ વિનેયાઽઽનુગુણ્યતઃ = તથાવિધશિષ્યાઽઽનુગુણ્યેન કાલાન્તરાઽપાયભીરુમધિકૃત્યોપસર્જનીકૃતપર્યાયા
દ્રવ્યપ્રધાના નિત્યદેશના, ભોગાઽઽસ્થાવતસ્ત્વધિકૃત્યોપસર્જનીકૃતદ્રવ્યા પર્યાયપ્રધાના અનિત્યદેશના । ન
તુ તેઽન્વયવ્યતિરેકવદ્વસ્તુવેદિનો ન ભવન્તિ, સર્વજ્ઞત્વાઽનુપપત્તેઃ । એવં દેશના તુ તથાગુણસમ્પાદનેના-
ઽદુષ્ટૈવેત્યાહ- યસ્માદેતે મહાત્માનઃ સર્વજ્ઞાઃ ‘કિમ્ ?’ ઇત્યાહ ભવવ્યાધિભિષ્વરાઃ = સંસારવ્યાધિવૈદ્યપ્રધાનાઃ
← (યો.દૃ.સ.૧૩૪ વૃત્તિ) । તદુક્તં અધ્યાત્મગીતાયામપિ →

परस्परविरुद्धा ये, सर्वे धर्मा जगत्तले । वैद्यानामिव लोकानां भवन्ति चित्तशुद्धये ॥

वैद्यौषधिमहारोग-वैविध्यं च यथातथम् । सर्वदर्शनधर्माणां, वैचित्र्यं चित्तशुद्धये ॥

વૈદ્યા ઔષધયો રોગા વિવિધાશ્ચ યથા તથા । ધર્માશ્ચ ગુરવઃ સર્વે, હ્યાચારા વિવિધા મતાઃ ॥

तारतम्यं च वैद्येषु, रोगेषु ह्यौषधादिषु । तथा वक्तृषु धर्मेषु, धर्मकर्मसु दृश्यते ॥

← (અ.ગી.૪૨૦-૪૨૩) ઇતિ । પ્રકૃતે ચ → વિચિત્રા દેશનાસ્તત્ર ભવ્યચિત્તાઽનુરોધતઃ । કુર્વન્તિ સૂરયો
વૈદ્યા યથાવ્યાધ્યનુરોધતઃ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૮/૯૪) ઇતિ યોગસારપ્રાભૃતકારિકા સ્મર્તવ્યા ॥૨૩/૨૭॥

તેથી તો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘શિષ્યોના અભિપ્રાયને અનુસરવાના લીધે કપિલ
અને ગૌતમ બુદ્ધ વગેરે સર્વજ્ઞોની ધર્મદેશના જુદા-જુદા પ્રકારની જોવા મળે છે. કારણ કે આ સર્વજ્ઞ
મહાત્માઓ સંસાર સ્વરૂપ રોગનો નાશ કરવા માટે ઉત્તમ વૈદ્યો છે.’ (૨૩/૨૭)

વિશેષાર્થ :- કપિલ સામે મુખ્યતથા બ્રાહ્મણો શ્રોતા હતા. જ્યારે ગૌતમ બુદ્ધની સામે ક્ષત્રિયપ્રધાન શ્રોતાવર્ગ
હતો. બ્રાહ્મણો પાપભીરુ તો હોય, સાથે સાથે દુઃખભીરુ-મોતભીરુ પણ હોય. તેથી મૃત્યુ, રોગ, ઘડપણ વગેરેથી
ડરનારા બ્રાહ્મણ આદિ શ્રોતાવર્ગને ‘તું ડરે છે શા માટે ? તું તો અમર છે.’ આવી કહેવા દ્વારા તેની દૃષ્ટિ
ધ્રુવ આત્મદ્રવ્ય તરફ કેન્દ્રિત કરવાનો આશય કપિલ મુનિનો છે. તથા ‘હું ક્યારેય મરવાનો જ નથી. હું અમર
છું. તો શા માટે રાજ્ય-સંપત્તિ-રાજકુમારી વગેરે ભોગ-સુખની સામગ્રીથી જલસા ન કરું?’ આવી વિચારસરણીથી
ઉન્માર્ગ તરફ ખેંચાતા ક્ષત્રિય આદિ શ્રોતાવર્ગને સન્માર્ગે લાવવા માટે ‘ભાઈ! શા માટે આ ભોગસુખમાં આસક્ત
બને છે ? આ કાંઈ કાયમ ટકવાનું નથી. તથા તારે પણ જવાનું છે. સમગ્ર જગતમાં બધું નાશવંત જ છે.’
આવો ઉપદેશ ગૌતમબુદ્ધ આપે છે.

શ્રોતાની ભૂમિકાને લક્ષમાં રાખીને ઉન્માર્ગથી તેને ઉગારવા માટે કપિલ મુનિ દ્રવ્યાર્થિક નયને મુખ્ય કરે
છે, તથા પર્યાયાર્થિક નયને ગૌણ કરે છે. જ્યારે ગૌતમ બુદ્ધ વગેરે પર્યાયાર્થિક નયને મુખ્ય કરે છે તથા દ્રવ્યાર્થિક
નયને ગૌણ કરે છે. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે કપિલ મુનિ પર્યાયસ્વરૂપે આત્માની અનિત્યતાનો અપલાપ
કરે છે અથવા ગૌતમબુદ્ધ દ્રવ્યરૂપે આત્મગત ધ્રોવ્યનો અપલાપ કરે છે. વસ્તુમાં નિત્યાનિત્યત્વ, દ્રવ્ય-
પર્યાયાત્મકતા, તિન્નાતિન્નતા તો પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. તેથી જો વસ્તુના એક અંશને જ તેઓ જાણતા હોય અને

૧. હસ્તાદર્શ ‘દેશનેતે...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તયૈવ બીજાઽઽધાનાદેર્યથાભવ્યમુપક્રિયા । અચિન્ત્યપુણ્યસામર્થ્યદિકસ્યા વા 'વિભેદતઃ ॥૨૮॥

તયૈવેતિ । તયૈવ = ચિત્રદેશનયૈવ બીજાઽઽધાનાદેઃ = ભવોદ્દેગાદિભાવલક્ષણાત્ યથાભવ્યં = ભવ્યસદૃશં ઉપક્રિયા = ઉપકારો ભવતિ । યદુક્તં- “યસ્ય યેન પ્રકારેણ બીજાઽઽધાનાદિસમ્ભવઃ । 'સાનુબન્ધો ભવત્યેતે તથા તસ્ય જગુસ્તતઃ ॥” (યો.દૃ.સ.૧૩૫) એકસ્યા વા તીર્થકરદેશનાંયા અચિન્ત્યપુણ્યસામર્થ્યાદ્ = અનિર્વચનીયપરબોધાઽઽશ્રયોપાત્તકર્મવિપાકાદ્ વિભેદતઃ = શ્રોતૃભેદેન વિચિત્રતયા પરિણમનાદ્યથાભવ્યમુપક્રિયા ભવતીતિ ન દેશનાવૈચિત્ર્યાત્સર્વજ્ઞવૈચિત્ર્યસિદ્ધિઃ । યદાહ→

અતઃ કિમ્ ? ઇત્યાહ- 'તયૈવે'તિ । ભવ્યસદૃશં = શ્રોતૃગતતથાભવ્યત્વાનુસ્થં ઉપકારો ભવતિ । યદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે- 'યસ્યે'તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → યસ્ય પ્રાણિનો યેન પ્રકારેણ નિત્યદેશનાદિલક્ષણેન બીજાઽઽધાનાદિસમ્ભવઃ તથાભવોદ્દેગાદિભાવેન સાનુબન્ધો ભવતિ તથા-તથોત્તરગુણવૃદ્ધ્યા એતે સર્વજ્ઞાઃ તથા = તેન પ્રકારેણ તસ્ય જગુઃ = ગીતવન્તઃ તતઃ ← (યો.દૃ.સ.૧૩૫ વૃત્તિ) ઇતિ । તથાવિધવિનેયાડનુસરણત એવ સમ્યક્પ્રયોગાદિષ્ટનિષ્પત્તેર્યુક્તમેતત્ । તદુક્તં ચરકસંહિતાયાં → સમ્યક્પ્રયોગનિમિત્તા હિ સર્વકર્મણાં સિદ્ધિરિષ્ટા ← (ચ.સં.૧/૧૫/૪) ઇતિ । કુન્દમાલાયાં દિઙ્નાગેનાપિ → વિકારાડનુસ્થ: પ્રતિકારઃ ← (કું.મા.૫/૧૩) ઇત્યુક્તમ્ । પરિહારાન્તરમાહ- 'એકસ્યા' ઇતિ । અનિર્વચનીયપરબોધાશ્રયોપાત્તકર્મવિપાકાદ્ = અનુપમસ્ય યુગપત્રાનાવિધપ્રાણિપ્રતિબોધનિમિત્તીભૂતસ્ય સમુપાર્જિતસ્ય વિપાકોદયપ્રાપ્તસ્ય તીર્થકૃત્રામકર્મણઃ પ્રભાવાત્ શ્રોતૃભેદેન = શ્રોતૃવિશેષાડનુસારેણ વિચિત્રતયા = વિનય-વૈરાગ્ય-વિવેકાદ્યુદ્બોધવૈવિધ્યેન પરિણમનાત્ = ફલોપધાનાત્ । અત્રાડપિ કારિકાયુગલેન યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયસંવાદમાહ- 'એકાપી'તિ, 'યથે'તિ ચ ।

અન્ય અંશને ન જાણતા હોય તો દુનિયામાં તેમની સર્વજ્ઞ તરીકે પ્રસિદ્ધિ છે તે અપ્રામાણિક સાબિત થાય. કારણ કે સર્વજ્ઞ તો તમામ વસ્તુને સંપૂર્ણપણે જાણે. બાકી તેમાં સર્વજ્ઞતા જ માની ન શકાય. તે સમયે લોકોમાં ગૌતમબુદ્ધ, કપિલ વગેરે મહર્ષિઓની પ્રસિદ્ધિ સર્વજ્ઞ તરીકે હોવાના કારણે અથવા તેમની દિવ્ય જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અહીં તેમનો સર્વજ્ઞ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. ગ્રંથકારશ્રી એમ કહે છે કે વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયાત્મક છે - એવું પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી જો કપિલ, બુદ્ધ વગેરે સર્વજ્ઞ હોય તો અવશ્ય વસ્તુને તે સ્વરૂપે જ જાણે. તેમ છતાં તેમણે એક નયને મુખ્ય કરીને બીજા નયને ગૌણ કર્યો તેમાં તત્કાલીન શ્રોતાઓની તથાવિધ ભૂમિકા જ જવાબદાર હતી. માટે સર્વજ્ઞની દેશનામાં પરમાર્થથી કોઈ ભેદ ન હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૩/૨૭)

ગાથાર્થ :- વિભિન્ન દેશના દ્વારા જ બીજાધાન વગેરે થવાથી ભવ્ય જીવોની યોગ્યતા મુજબ ઉપકાર થાય છે. અથવા અર્થિત્ય પુણ્યના સામર્થ્યથી એક જ દેશનાથી શ્રોતા અનુસારે ઉપકાર થાય છે. (૨૩/૨૮)

ટીકાર્થ :- અનેકવિધ દેશનાથી જ ભવવૈરાગ્ય વગેરે પરિણામસ્વરૂપ બીજાધાન થવાના કારણે ભવ્ય શ્રોતાની યોગ્યતા મુજબ ઉપકાર થાય છે. કારણ કે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'માટે જે જીવને જે પ્રકારે સાનુબંધ બીજાધાન વગેરે થવાનો સંભવ હોય તે શ્રોતાને તે પ્રમાણે કપિલ, બુદ્ધ વગેરે મહાત્માઓએ દેશના આપી છે.'

અથવા તીર્થકરની દેશના એક જ હોય છે. તેમ છતાં પણ વર્ણન ન કરી શકાય તે પ્રકારે બીજાને પ્રતિબોધ

“एकापि देशनैतेषां यद्वा श्रोतृविभेदतः । अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्राऽवभासते ॥
यथाभवं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः । जायतेऽवन्ध्यताप्येवमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥”
← (यो.दृ.स.१૩૬-૧૩૭) ॥૨૮॥ प्रकारान्तरमाह-

તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → एकापि देशना तन्मुखविनिर्गममधिकृत्य, एतेषां = सर्वज्ञानां यद्वा श्रोतृविभेदतः
= तथाभव्यत्वभेदेन अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात् = परबोधाऽऽश्रयोपात्तकर्मविपाकादित्यर्थः, तथा = नित्यादिप्रकारेण
चित्राऽवभासते इति (यो.दृ.स.१૩૬ वृत्ति) । न च नैवमपि गुण इत्याह- यथाभवं = भव्यसदृशं
च सर्वेषां उपकारोऽपि = गुणोऽपि तत्कृतः = देशनानिष्पन्नो जायते = प्रादुर्भवति । अवन्ध्यताऽपि
= अणिष्फलताऽपि एवं = उक्तनीत्या अस्याः = देशनायाः सर्वत्र सुस्थिता ← (यो.दृ.स.वृत्ति १૩७)
इति । तदुक्तं शम्भुगीतायामपि →

पुरुषाऽर्थाऽधिकाराणां भेदैर्हि ज्ञानभूमिषु । विरोध इव भासेत भूमिभेदैश्च केवलम् ॥
पार्थक्याज्ज्ञानभूमीनां तत्पार्थक्यं न तत्त्वतः । यथा सोपानतो मर्त्य एकस्मादपरं क्रमात् ॥
प्रासादस्य समारोहन् पृष्ठमारोहति ध्रुवम् । शास्त्रासक्तास्तथा भक्ता लभन्ते सन्निधिं मम ॥
शास्त्रान्तरमतानाञ्च भेदोऽप्येवं विबुध्यताम् । क्रियतां नाऽत्र सन्देहो विस्मयो न विधीयताम् ॥
भावैराध्यात्मिकैः पूर्णः शास्त्रपुञ्जो यतोऽजनि । ऋतम्भराख्यबुद्धेश्चाऽधिकारिभेदलक्ष्यतः ॥
अतो यथार्थतो नास्ति मिथोऽमुष्य विरोधिता ॥

← (शं.गी.૫/૬૩,૭૪-૭૮) इति यथातन्त्रं यथोपयोगं विभावनीयमत्र ॥૨૩/૨८॥

કરવાના નિમિત્તભૂત એવા ઉપાર્જિત તીર્થકરનામ કર્મના વિપાકોદયના લીધે તથાવિધ ભિન્ન-ભિન્ન શ્રોતાને
અનુસરીને એક જ જિનદેશના વિવિધ સ્વરૂપે પરિણમે છે. આ રીતે ભવ્યાત્માઓની યોગ્યતા મુજબ આત્મ-
કલ્યાણસ્વરૂપ ઉપકાર થાય છે. માટે દેશનામાં વૈવિધ્ય હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞોમાં વૈલક્ષણ્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.
કેમ કે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘અથવા સર્વજ્ઞોની એક જ દેશના પણ શ્રોતાની વિશેષતાના લીધે
તથા સર્વજ્ઞના અચિંત્ય પુણ્યના સામર્થ્યથી જુદી-જુદી સમજાય છે. તેનાથી બધા શ્રોતાઓને યોગ્યતા પ્રમાણે
લાભ પણ થાય છે. તથા આ રીતે ધર્મદેશનાની સર્વત્ર અવંધ્યતા સુનિશ્ચિત થાય છે.’(૨૩/૨૮)

વિશેષાર્થ :- બીજાધાન = આત્મામાં ધર્મબીજની વાવણી. ૨૧ મી બત્રીસીમાં જણાવેલ સહજ ભવોદ્વેગ,
દ્રવ્યાભિગ્રહપાલન વગેરે યોગબીજોની પ્રાપ્તિ એટલે બીજાધાન. અપુનર્બંધક, માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત,
માર્ગાનુસારીતા વગેરે શ્રોતાની દશા મુજબ તેમની રુચિ, સામર્થ્ય વગેરે અનુસાર સર્વજ્ઞ ભગવંતો ધર્મદેશના
આપે છે. માટે તેનાથી અવશ્ય શ્રોતાઓને યોગ્યતા મુજબ લાભ થાય છે. તથા તીર્થકર ભગવંતોએ તો
પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં ‘સર્વ જીવો આત્મસ્વભાવને, વીતરાગતાને, મોક્ષસુખને પામો’ આવી ભાવના પ્રકૃષ્ટપણે
કરેલી હોય છે. મહત્વાકાંક્ષી કે મિથ્યા કર્તૃત્વભાવનું કલંક તેવી ભાવનામાં નહતું. તે કરુણાભાવના પરાકાષ્ઠાની
હોવાથી તીર્થકરનામકર્મ તેઓએ નિકાચિત કર્યું. તીર્થકરનામકર્મનો વિપાકોદય સર્વોત્કૃષ્ટ પરોપકારમાં અમોઘ
નિમિત્ત છે. તેથી ધર્મદેશક એવા સર્વજ્ઞ ભગવંત જો તીર્થકર પરમાત્મા હોય તો એક જ સર્વજ્ઞની ધર્મદેશના
વિવિધ ગતિના, વિવિધ રાજ્યના, વિવિધ ભાષાવાળા જીવોને પોતાની ભાષામાં પરિણમે છે અને તેઓની
યોગ્યતા મુજબ તેઓને સમ્યગ્દર્શન, દેશવિરતિ, વગેરે ગુણોનો લાભ થાય છે. તીર્થકરની એક જ દેશના,

चित्रा वा देशना तत्तन्नयैः कालादियोगतः । यन्मूला तत्प्रतिक्षेपोऽयुक्तो भावमजानतः ॥२९॥

चित्रेति । वा = अथवा तत्तन्नयैः = द्रव्याऽऽस्तिकादिभिः कालादियोगतो = 'दुःषमादियोग-
माश्रित्य यन्मूला = यद्वचनाऽनुसारिणी चित्रा = नानारूपा देशना कपिलादीनामृषीणां, तस्य
सर्वज्ञस्य प्रतिक्षेपः (= तत्प्रतिक्षेपः) भावं = तत्तद्देशनानयाऽभिप्रायं अजानतोऽयुक्तः, आर्याऽ-
पवादस्याऽनाभोगजस्याऽपि महापापनिबन्धनत्वात् । तदुक्तं →

“यद्वा तत्तन्नयाऽपेक्षा तत्तत्कालादियोगतः । ऋषिभ्यो देशना चित्रा तन्मूलैषाऽपि तत्त्वतः ॥

ननु तत्त्वतः कपिलादीनामसर्वज्ञत्वात्कथमत्र तद्देशनासमर्थनं युज्यते ? इत्याशङ्कायां प्रकार-
न्तरमाह- 'चित्रे'ति । यद्वा सर्वज्ञकृतायां सद्धर्मदेशनायां प्रतिभासमानं भेदं प्रकारद्वितयेन समर्थं अत्रैव
ग्रन्थकारः प्रकारान्तरमाह- 'चित्रे'ति । यद्वचनाऽनुसारिणी इत्यत्र यत्पदेन सर्वज्ञग्रहः । ततः कपिलादिदेशना-
प्रतिक्षेपे सर्वज्ञस्य एव प्रतिक्षेपः = अपलाप आपद्यते । न च स युज्यते । अतः सर्वज्ञोपदिष्टमूलाग-
मैकदेशरूपायाः कपिलादिदेशनाया मूलागमेनैकवाक्यतामापाद्योपपत्तिरेव कर्तव्या गुणग्रहणरसिकैः । तदुक्तं
षोडशके → तत्रापि च न द्वेषः कार्यो विषयस्तु यत्नतो मृग्यः । तस्याऽपि न सद्धचनं सर्वं यत्प्रवचना-
दन्यत् ॥ ← (षो.१६/१३) इति । 'तत्र = सर्वज्ञोक्तमूलागमैकदेशरूपायां कपिलादिदेशनायाम्' ।
अत एव महावीरगीतायां → कर्तव्या न कदा निन्दा परस्परविधर्मिणाम् । अङ्गीकार्यं सदा सत्यं
सत्यव्याख्याविचारतः ॥ ← (म.गी.५/२६) इत्युक्तम् । अगृहीतग्राहणपरतया श्रोतृविशेषापेक्षयैकतरनय-
देशनाऽपि सङ्गच्छत एवान्वय-व्यतिरेकशालिवस्तुवेदिनाम् । अत एव सम्मतितर्के → पुरिसज्जायं तु
पडुच्च जाणओ पण्णवेज्ज अण्णयरं । परिकम्मणाणिमित्तं दाएहि सो विसेसं पि ॥ ← (सं.त.१/
५४) इत्युक्तमिति प्रागुक्तं(पृ.१२३) अत्रानुसन्धेयम् । स्वरूपतो नयदेशनाऽपीयं परिणामतः प्रमाणदेशनैवेति
प्रागुक्तीत्या (द्वा.द्वा.२/२७ भाग-१, पृ.१२५) योजनीयमत्रेति दिक् ।

प्रकृते योगदृष्टिसमुच्चयसंवादमाह कारिकापञ्चकेन 'यद्वे'त्यादि । तद्वृत्तिः → यद्वा तत्तन्नयापेक्षा
= द्रव्यास्तिकादीनधिकृत्य, तत्तत्कालादियोगतः = दुःषमादियोगात् ऋषिभ्यः = कपिलादिभ्य एव देशना
जुष्ट-जुष्टा प्रकारना श्रोताने पोतानी योग्यता मुज्ज जुष्ट-जुष्टा स्वरूपे भासे अटला मात्रथी कांठ तीर्थकर
सर्वज्ञ भगवंतमां विलक्षणता सिद्ध थर्छ न शके. (२३/२८)

बाह्य दृष्टिमे सर्वज्ञनी देशनामां भेद केम छे ? तेना बे समाधान २८ भी गाथामां आध्या
बाह्य २८ भी गाथामां त्रीज प्रकारे समाधानने ग्रंथकारश्री जशावे छे.

• कपिलादिनी देशना सर्वज्ञमूलक •

गाथार्थ :- अथवा कलिकाल वगेरेना योगे अलग-अलग नामथी सर्वज्ञवचनमूलक धर्मदेशना विविध
प्रकारनी थर्छ छे. तेनो भाव नहि ज्ञानार माणस सर्वज्ञनो अपलाप करे ते योग्य नथी. (२३/२८)

टीकार्थ :- अथवा दुःषम कलिकाल वगेरेना योगे करीने द्रव्यास्तिक वगेरे नय द्वारा सर्वज्ञवचनने
अनुसरनारी कपिल वगेरे मर्छिओनी धर्मदेशना विविध प्रकारनी थर्छ गर्थ छे. माटे तथाविध देशनानी पाछण
रहेला विविध नयोनी अभिप्राय न ज्ञानार माणस सर्वज्ञनो अपलाप करे ते योग्य नथी. कारण के अज्ञानता

१. हस्तादर्श 'दुःखमा...' इति पाठः ।

તદભિપ્રાયમજ્ઞાત્વા ન તતોઽર્વાગ્દૃશાં સતામ્ । યુજ્યતે તત્પ્રતિક્ષેપો મહાનર્થકરઃ પરઃ ॥
 નિશાનાથપ્રતિક્ષેપો યથાઽન્ધાનામસઙ્ગતઃ । તદ્ભેદપરિકલ્પશ્ચ તથૈવાઽર્વાગ્દૃશામયમ્ ॥
 ન^૧ યુજ્યતે પ્રતિક્ષેપઃ સામાન્યસ્યાપિ તત્સતામ્ । આર્યાપવાદસ્તુ પુનર્જિહ્વાચ્છેદાઽધિકો મતઃ ॥
 ♦કુદૃષ્ટાદિ^૨ ચ નો સન્તો ભાષન્તે પ્રાયશઃ ક્વચિત્ । નિશ્ચિતં સારવચ્ચૈવ કિં તુ સત્ત્વાર્થકૃત્સદા ॥”♦
 ← (યો.દૃ.સ.૧૩૮-૧૪૨) ॥૨૯॥

ચિત્રા ઇતિ । ન ચેયમપિ નિર્મૂલેત્યાહ- તન્મૂલૈષાપિ = સર્વજ્ઞદેશનામૂલૈષાઽપિ તત્ત્વતઃ = પરમાર્થેન તત્પ્રવચનાઽનુસારતસ્તથાપ્રવૃત્તેરિતિ (યો.દૃ.સ.૧૩૮ વૃત્તિ) । પ્રકૃતે ઋષિભ્યો યોજનમાહ તદભિપ્રાયં = સર્વજ્ઞાઽભિપ્રાયં અજ્ઞાત્વા ન તતઃ કારણાત્ અર્વાગ્દૃશાં સતાં = પ્રમાતૃણાં કિમિત્યાહ યુજ્યતે તત્પ્રતિક્ષેપઃ = સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપઃ, કિંવિશિષ્ટઃ ? ઇત્યાહ મહાઽનર્થકરઃ પરઃ = મહાઽનર્થકરણશીલઃ પ્રધાન ઇતિ (યો.દૃ.સ.૧૩૯ વૃત્તિ) । ઇહૈવ નિદર્શનમાહ નિશાનાથપ્રતિક્ષેપઃ = ચન્દ્રપ્રતિક્ષેપઃ યથાઽન્ધાનાં = ચક્ષુર્વિકલ્પાનાં અસઙ્ગતો નીત્યા તદ્ભેદપરિકલ્પશ્ચ = નિશાનાથભેદપરિકલ્પશ્ચ વક્રચતુરસ્રત્વાદિઃ તથૈવાઽર્વાગ્દૃશાં = છદ્મસ્થાનાં અયં = સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપઃ તદ્ભેદપરિકલ્પશ્ચાઽસઙ્ગત ઇતિ (યો.દૃ.સ.૧૪૦ વૃત્તિ) । કિઞ્ચ ન યુજ્યતે પ્રતિક્ષેપો નિરાકરણરૂપઃ સામાન્યસ્યાઽપિ = કસ્યચિત્પુરુષાદેઃ તત્ = તસ્માત્ સતાં = મુનીનાં આર્યાપવાદસ્તુ પુનઃ સર્વજ્ઞપરિભવ ઇત્યર્થઃ કિમિત્યાહ જિહ્વાચ્છેદાઽધિકો મતઃ તથાવિધપ્રત્યપાયભાવેન (યો.દૃ.સ.૧૪૧ વૃત્તિ) । કિઞ્ચ કુદૃષ્ટ્યાદિ = કુત્સ્યમિત્યાદિ નો સન્તો = મુનયો ભાષન્તે ક્વચિત્ । કથં તર્હિ ભાષન્ત ઇત્યાહ નિશ્ચિતં = અસંદિગ્ધં સારવચ્ચૈવ નાઽપાર્થકં કિન્તુ સત્ત્વાર્થકૃત્ = પરાર્થકરણશીલં સદા ભાષન્તે ← (યો.દૃ.સ.૧૪૨ વૃત્તિ) ઇત્યેવં વર્તતે ।

તતશ્ચ લોકમાન-ચ્ચાતિ-ધનલિપ્સાદિરહિતાનાં યથાવબોધં યથાશક્તિ ચ પરોપકારપ્રવૃત્તાનાં આભોગતઃ પરાપાયકારિવિરુદ્ધાઽર્થાઽભાષિણાં ઋષીણાં તાત્પર્યમેવાઽઽગમયુક્ત્યાઘવિરોધેનોત્રેયમિત્યભિપ્રાયઃ । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે → શાસ્ત્રકારા મહાત્માનઃ પ્રાયો વીતસ્પૃહા ભવે । સત્ત્વાર્થસમ્પ્રવૃત્તાશ્ચ

પણ આર્ય પુરુષોની નિંદા થઈ જાય તે મહાપાપનું કારણ છે. તેથી તો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘અથવા કપિલ વગેરે ઋષિઓથી તે તે કાળ વગેરેના યોગથી અલગ-અલગ નયની અપેક્ષાવાળી જુદી-જુદી ધર્મદેશના પ્રવર્તી. આ વિભિન્ન ધર્મદેશનાનું પણ મૂળ તો પરમાર્થથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે. તેથી સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સર્વજ્ઞનો કે સર્વજ્ઞદેશનાનો અપલાપ કરવો એ છદ્મસ્થ એવા સજ્જનોને માટે યોગ્ય નથી. તે અપલાપ ભયંકર અનર્થને કરનાર છે. જેમ ચંદ્રનો વિરોધ કરવો કે ચંદ્રના ભેદની કલ્પના કરવી તે જન્માંધ પુરુષો માટે ન્યાયસંગત નથી તેમ છદ્મસ્થ પુરુષોને માટે સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો કે સર્વજ્ઞના ભેદની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી. કોઈ સામાન્ય માણસનો પણ અપલાપ કરવો યોગ્ય નથી. તેથી જ મહાત્માઓ સર્વજ્ઞપુરુષની અવજ્ઞાને જીભ કપાય તે કરતાં અધિક નુકસાનકારી માને છે. પ્રાયઃ મહાત્માઓ જે બરોબર જોયું ન હોય કે વ્યવસ્થિત રીતે સાંભળેલ ન હોય તેવું ક્યાંય બોલતા નથી. પરંતુ બોલવાનો પ્રસંગ આવે તો અસંદિગ્ધ, તાત્ત્વિક અને બીજાને લાભ કરનારું વચન સદા બોલે છે.’ (૨૩/૨૯)

♦.....♦ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ । ૧. હસ્તાદર્શો ‘નિયુ...’ ઇત્યશુબ્દઃ પાઠઃ । ૨. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયપ્રતૌ ‘કુદૃષ્ટ્યાદિવન્નો’ ઇતિ પાઠ ઇત્યવધેયમ્ । સ ચાશુબ્દઃ પ્રતિભાતિ ।

कथं तेऽयुक्तभाषिणः ? ॥ (शा.वा.स.३/१५) अभिप्रायस्ततस्तेषां सम्यग् मृग्यो हितैषिणा । न्याय-
शास्त्राऽविरोधेन ← (शा.वा.स. ३/१६) इत्युक्तमिति प्रागुक्तं(पृ.११४१) अत्र स्मर्तव्यम् । अत्यन्तकुदृष्टीनां
लोकायतादीनां परलोकाऽवद्याद्यभीरुणां व्यवच्छेदाय 'प्राय' इत्युक्तम् ।

एतेनैवं सर्वेषां दर्शनानामाकाङ्क्षणे सर्वाऽऽकाङ्क्षाऽभिधानः सम्यग्दर्शनाऽतिचारः प्रसज्येतेति निरस्तम्,
यथोचितविवेकदृष्टिप्रभावेन तदनवकाशात् । तदुक्तं अध्यात्मसारे → अर्वाग्दशायां दोषाय वैषम्ये साम्य-
दर्शनम् । निरपेक्षमुनीनां तु राग-द्वेषक्षयाय तत् ॥ ← (अ.सा.१५/४६) इति । प्रकृते → सव्ये
वि ह्येति सुद्धा नत्थि असुद्धो नयो उ सद्गणे ← (व्य.भा.पी.४७) इति व्यवहारभाष्यपीठिकावचनमपि
स्मर्तव्यम् । ततश्च न शब्दभेदे दृष्टिरागादिना वितण्डावादादिपरतया भवितव्यमत्र । तदुक्तं अध्यात्म-
तत्त्वालोके अपि →

न वादमार्गान्न च तर्कशास्त्रात् प्रकाशमायात्यकृतात्मनां धीः ।
तत्त्वस्य सिद्धेः परमस्तु पन्था योगः सतां सम्मत एक एव ॥
शास्त्रार्थशक्त्या न पराभिभूतेरभ्यासमात्रान्न च शास्त्रराशेः ।
सिद्धिं समागच्छति तत्त्वभूमिरालम्बतेऽसौ शमशालि शीलम् ॥
न शब्दभेदे कलहो विधेयो नानाविधानां खलु दर्शनानाम् ।
विचारणीयं परमार्थतत्त्वं समं हि पश्यन्ति समेक्षिणस्तु ॥
स्वजीवनं शोधयितुं प्रयत्नः तत्त्वाऽवबोधाय सदा विधेयः ।
समाहिते चेतसि शुद्धिभाजि सम्यग्दृशः सम्भविता प्रकाशः ॥

← (अ.त.३/११२-११५) इति ।

युक्तञ्चैतत्, इत्थमेव सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतस्य मिथ्याश्रुतस्याऽपि सम्यक्श्रुतत्वसिद्धेः । वेषवैलक्षण्य-
मात्रेण निर्व्याजपरार्थकरणशीलतन्त्रान्तरीयमहर्षितिरस्कारेऽखिलमहर्षितिरस्काराऽऽपत्तिः, एकस्याऽपि गुणिनः
तिरस्कारे तद्गतगुणतिरस्कारेण तद्द्वारा निखिलगुणितिरस्कारस्य न्याय्यत्वात् । इत्थमेवैकस्मिन् साधौ
हीलिते पूजिते वा सकलसाधूनां हीलना पूजा वेति सङ्गच्छते । यथा चैतत्तथा स्पष्टीभविष्यति
विनयद्वात्रिंशिकायाम् (भाग-७,पृ.१९७६) । इत्थञ्च (शास्त्रवार्तासमुच्चय ३/४४) दिव्यमहामुनिकपिलाद्यभिप्राय-
मनुनीय तद्देशनाद्वेषस्तु दृष्टिवादद्वेषपर्यवसायित्वात् युक्तो वीतरागसमयस्थितानाम् । तदुक्तं उपदेशपदे
→ जं अत्यओ अभिन्नं अण्णत्था सहओ वि तह चेव । तम्मि पओसो मोहो विसेसओ जिणमय-
ठियाणं ← (उप.प.६९३) इति पूर्व(पृ.१०४) उक्तमेव । तदुक्तं अध्यात्मगीतायामपि → सर्वदर्शनभेदेषु

विशेषार्थ :- सर्वज्ञनी देशना तो सर्वनयमय ओकसरणी ज उती. पण दुःखम काण, त्तरतक्षेत्र,
त्तारेकर्मी जवो, तेमना त्तावो- वगेरेने आधारे कपिल वगेरे मडर्षिओओ ते जवोने जेवी धर्मदेशनाथी
आत्मकल्याण आदि लात्त थवानुं जेयुं ते मुजब द्रव्यास्तिक नय वगेरेने मुप्य बनावीने सद्धर्मदेशना
आपी. पण ते देशनानुं मूण तो परमार्थथी सर्वज्ञनी ज देशना डोवाना कारणे ते नयदेशना विविध
प्रकारनी बनी डोवा छतां पण ते धर्मदेशना अप्रमाणत्भूत न कडेवाय. तेने अप्रमाणत्भूत कडेवा द्वारा
सर्वज्ञनी अवज्ञा करवी ते अत्यंत नुक्शानकारक छे. (२३/२८)

विरुद्धेषु सुपण्डिताः। राग-द्वेषौ न कुर्वन्ति शुद्धब्रह्मोपयोगिनः ॥ (अध्या.गी.६३) परस्परविरुद्धेषु धर्मेषु दर्शनेषु च। सत्यं सापेक्षिकं यत् तद् गृह्णन्ति नयकोविदाः ॥ ← (अध्या.गी.६८) इति ।

तथापि सम्प्रदायादिप्राधान्येन कुतर्कवादिनो धर्ममुपसर्जयन्तीति करालकलिकालविलासो बोध्यः । तदुक्तं शम्भुगीतायां अपि → धार्मिके विप्लवे जाते धर्मं गौणं विदन्त्यहो !। अहम्मन्या जनाः सर्वे पाषण्डे पण्डिता भृशम् ॥ ← (शं.गी.१/५३) इति । प्रकृते → भिन्नेषु धर्मशास्त्रेषु विरुद्धाऽऽचारकर्मसु । अविरोधे प्रपश्यन्ति मद्भ्रमं ज्ञानयोगिनः ॥ ← (म.गी.२/३७६) इति महावीरगीतावचनमपि दृढतरमवधेयम् । ततश्चाऽन्यदर्शनेष्वपि क्षीर-नीरन्यायेनाऽपुनर्बन्धकादिगृहीतानां सुविशुद्धशीलादिपदार्थानां सर्वज्ञवचनाऽनुसारितया सर्वज्ञशासन-भावस्याऽव्याहृतत्वमेव । इदमेवाभिप्रेत्य ग्रन्थकृताऽपि वैराग्यकल्पलतायां →

हंसेनेव जलात् क्षीरमपुनर्बन्धकेन तत् । विवेकेन गृहीतं तु स्यात् स्वरूपेण सुन्दरम् ॥

इत्थं स्वरूपशुद्धत्वं, तत्राऽन्यपदमिश्रणात् । निहन्यते न सिद्धान्ते, यथा मिथ्यात्विसंग्रहात् ॥

अत एवाऽन्यशास्त्रस्य, सत्यार्थपददूषणे । तन्मूलपूर्वजलधेर्भवत्याशातना ध्रुवा ॥

तदेवं सर्वतीर्थेषु, भावात् सर्वगुणात्मकम् । जैनतीर्थं स्थितं ज्ञेयं, न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥

तदेतद् व्यापकं प्रोक्तं, मया ते जैनदर्शनम् । यद् वेद्यसंवेद्यपदस्थितैर्भावेन दृश्यते ॥

उपलब्धे हि तत्तत्त्वे, जीवानां मलसम्भवाः । स्वयमेव निवर्तन्ते, मोहिन्यो भेदबुद्धयः ॥

नयेषु स्वार्थसत्येषु, मोघेषु परचालने । समशीलं मनो यस्य, स हि सम्यक्त्वभूषितः ॥

उच्यतां वैष्णवं वा तद् ब्राह्मणं वाऽभिधीयताम् । बौद्धं वा गीयतां यद् वा माहेश्वरमुदीर्यताम् ॥

कथ्यतां वाऽथ जैनेन्द्रं ज्ञातार्थैर्मानवैर्मतम् । अविनष्टे हि भावार्थे शब्दभेदो न दुष्यति ॥

प्रसीदन्त्यर्थवैशद्याद् न बुधाः शब्दमात्रतः । विनाऽर्थं 'देव' इत्युक्तो मूर्ख एव हि तुष्यति ॥

← (वै.क.ल.९/१००५-८, १०४७-४९, १०८३-१०८५) इत्युक्तम् । अत्र 'जैनतीर्थं यद्वा जैनदर्शनं = सर्वज्ञशासनम्' इत्यर्थः कार्यो मध्यस्थैः ।

प्रकृते कपिलादीनां सर्वज्ञत्वं दिव्यज्ञानाऽपेक्षया यद्वाऽतीत-व्यवहित-विप्रकृष्टार्थविज्ञानविवक्षयोपचाराद् बोध्यम्, न तु कृत्स्नद्रव्य-पर्यायगोचराऽपरोक्षकृत्स्नज्ञानापेक्षयेति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रकृते → लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः ।... लौकिकपरीक्षकग्राह्येषु उपचारगम्येषु यथास्थूलार्थेषु सम्प्रत्ययो व्यवहारः।... समुदाय-व्यक्त्याकृति-सत्ता-संज्ञादिनिश्चयापेक्षम् । लोकोपचारनियतं व्यवहारं विस्तृतं विद्यात् ॥ ← (त.सू.१/३५ भा.पृष्ठ ११८-१२३-१२७) इति तत्त्वार्थभाष्यवचनतः, → लोगववहारपरो ववहारो ← (वि.आ.भा.३५८९) → ववहारपरो व जओ विसेसओ तेण ववहारो ← (वि.आ.भा.२२१२) इति विशेषावश्यकभाष्यवचनतश्च कपिलादीनां सर्वज्ञत्वोक्तिः तथाविधतत्कालीनलोकप्रवादापेक्षया व्यवहारनयाभिप्रायेण बोध्येति वदन्ति ।

एतेन → कलिकलुषकृतानि यानि लोके मयि निपतन्तु विमुच्यतां स लोकः। मम हि सुचरितेन सर्वसत्त्वाः परमसुखेन सुखावनीं प्रयान्तु ॥ ← ( ) इति सुगतभावना पूर्वं (द्वा.द्वा.१८/४ भाग-४ पृ.१२२४) मोहगर्भकरुणारूपतयाऽऽवेदिता तादृशकरुणायुक्ततच्चित्तस्य चाऽप्रामाणिकत्वं पूर्वं (द्वा.द्वा.४/२४ भाग-१, पृ.२८८) दर्शितं इह च सुगतस्य सर्वज्ञत्वमुक्तिमिति कथं न विरोधः ? इति समस्याऽपि

♦તસ્માત્સર્વજ્ઞવચનમનુસૃત્યૈવ પ્રવર્તનીયં♦, ન તુ તદ્વિપ્રતિપત્ત્યાઽનુમાનાદ્યાસ્થયા સ્થેયં, તદનનુસારિણસ્તસ્યાઽવ્યવસ્થિતત્વાદિત્યત્ર ભર્તૃહરિવચનમનુવદન્નાહ—

યત્નેનાઽનુમિતોઽપ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાતૃભિઃ । અભિયુક્તતરૈરન્યૈરન્ય^૧થૈવોપપાદ્યતે^૨ ॥૩૦॥

યત્નેનેતિ । યત્નેન = ^૩અસિદ્ધત્વાદિદોષનિરાસપ્રયાસેન = અનુમિતોઽપ્યર્થઃ કુશલૈઃ = વ્યાપ્તિગ્રહાદિદક્ષૈઃ અનુમાતૃભિઃ અભિયુક્તતરૈઃ = અધિકવ્યાપ્ત્યાદિગુણદોષવ્યુત્પત્તિકૈઃ અન્યૈઃ ♦અન્યથૈવ = અસિદ્ધત્વાદિનૈવ ઉપપાદ્યતે^૪ ॥૩૦॥♦

સમાહિતા, પૂર્વ તત્ત્વનિરૂપણાઽપેક્ષયોક્તં, અત્ર તુ તથાવિધલોકવ્યવહારપેક્ષયેતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયગ્રન્થે દીપ્રાયામવસ્થિતો યદ્ મન્યતે તન્નિરૂપણદૃષ્ટ્યા તેષાં સર્વજ્ઞત્વોક્તિરિતિ તુ સામ્પ્રદાયિકાઃ । ભગવદનુમતવિવિધનયાભિપ્રાયાનુસારિણઃ સર્વેઽપ્યેતે સદાદેશા ઇતિ વિભાવનીયમનેકનયાઽભિપ્રાયાઽન્વેષણપરાયણૈરતિગમ્भीરધિયા ॥૨૩/૨૯॥

નિષ્કર્ષમાહ- તસ્માત્ કારણાત્ સર્વજ્ઞવચનં અનુસૃત્યૈવ પ્રવર્તનીયમ્ । તદુક્તં આત્મદર્શનગીતાયાં અપિ → અત્તં મિથ્યા વિવાદેન જ્ઞાનં સર્વજ્ઞભાષિતમ્ । અનેકાન્તનયાત્ સિદ્ધિઃ ભાષિતા જ્ઞાનયોગિભિઃ ॥ ← (આ.દ.ગી.૧૭૦) ઇતિ । અતઃ તદનનુસારિણઃ = સર્વજ્ઞવચનાઽનનુસારિણઃ તસ્ય = અનુમાનાદેઃ અવ્યવસ્થિતત્વાત્ = સર્વદા સ્વવિષયે પ્રામાણ્યસ્યાઽયોગાદ્ ઇત્યત્ર યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે (યો.દ્.સ. ૧૪૫) ઉદ્ઘૃતં વાક્યપદીય(વા.પ. ૧/૩૪)ગતં ભર્તૃહરિવચનં અનુવદન્નાહ- ‘યત્નેને’તિ । અસિદ્ધત્વાદિદોષનિરાસપ્રયાસેન = અસિદ્ધત્વ-બાધિતત્વ-વિરુદ્ધત્વ-વ્યભિચારાદિદોષનિરાકરણપરિશ્રમેણ વ્યાપ્તિગ્રહાદિદક્ષૈઃ = વ્યાપ્તિગ્રહ-પક્ષધર્મતાગ્રહાદિનિપુણૈઃ = અનુમાતૃભિઃ અનુમિતોઽપિ અર્થઃ નિત્યત્વાદિલક્ષણઃ અધિકવ્યાપ્ત્યાદિગુણદોષવ્યુત્પત્તિકૈઃ = હેતુગતવ્યાપ્ત્યાદિગુણ-નિગ્રહસ્થાનાદિદોષગોચરનિપુણતરવ્યુત્પત્તિશાલિભિઃ અન્યૈઃ અનુમાતૃભિઃ અસિદ્ધત્વાદિનૈવ = અસિદ્ધત્વ-બાધિતત્વ-વિરુદ્ધત્વાદિપ્રકારેણૈવ ઉપપાદ્યતે । તદુક્તં અધ્યાત્મતત્વા-

માટે સર્વજ્ઞના વચનને અનુસરીને જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. પરંતુ સર્વજ્ઞવચનમાં વિવાદ ઊભો કરીને અનુમાન વગેરે પ્રમાણો ઉપર આસ્થા ન રાખવી. કારણ કે સર્વજ્ઞને ન અનુસરે તેવા અનુમાન વગેરેનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. આ બાબતમાં ભર્તૃહરિના વાક્યપદીય ગ્રન્થના વચનને અનુવાદરૂપે રજુ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

• ભર્તૃહરિનો અભિપ્રાય •

ગાથાર્થ :- કુશળ એવા અનુમાનકારોએ પ્રયત્નપૂર્વક પણ જે પદાર્થને અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યો હોય છે તે પદાર્થને તેમના કરતાં અધિક વિદ્વાનો બીજી જ રીતે સંગત કરી દેખાડે છે. (૨૩/૩૦)

ટીકાર્થ :- અસિદ્ધત્વ, અનૈકાંતિકત્વ વગેરે દોષો હેતુમાં રહેલા હોય તો સાધ્યની સિદ્ધિ તાત્વિક રીતે થઈ શકતી નથી. તેથી તે તમામ દોષોનું નિરાકરણ કરવાના પ્રયત્નપૂર્વક કુશળ અનુમાનકારો સાધ્યની અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધિ કરે છે. વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન વગેરે કરવામાં કુશળ એવા પણ તે અનુમાનકારો વડે આ રીતે જે પદાર્થની અનુમિતિ કરવામાં આવે છે તે જ પદાર્થને તેમના કરતાં વ્યાપ્તિ વગેરેના

♦...♦ ત્રિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ । ૧.મુદ્રિતપ્રતૌ બહુષુ હસ્તાદર્શોષુ ચ ‘...ન્ય એવોપપદ્યત’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨.હસ્તાદર્શવિશેષે ચ ‘ઉપપાદ્યતે’ ઇતિ પાઠો વર્તતે । ૩.હસ્તાદર્શ ‘અસિદ્ધત્વાદિ’ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । ૪.મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ઉપપદ્યતે’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

◆અભ્યુચ્ચયમાહ -

જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન પદાર્થો યદ્યતીન્દ્રિયાઃ । કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્તેષુ નિશ્ચયઃ ॥૩૧॥

જ્ઞાયેરન્નિતિ । હેતુવાદેન = અનુમાનવાદેન યદિ અતીન્દ્રિયા ધર્માદયઃ પદાર્થોઃ જ્ઞાયેરન્ તદા ઇતાવતા◆ કાલેન પ્રાજ્ઞૈઃ = તાર્કિકૈઃ તેષુ અતીન્દ્રિયેષુ પદાર્થેષુ નિશ્ચયઃ કૃતઃ સ્યાત્, ઉત્તરોત્તરતર્કોપચયાત્ ॥૩૧॥

લોકેડપિ → એકેડભિયુક્તા અમુકં પદાર્થ યથાનુમાનૈઃ પરિકલ્પયન્તિ । અન્યેડભિરૂપા અમુમેવ ભાવમન્ય-સ્વરૂપં પ્રતિપાદયન્તિ ॥ ← (અ.તત્ત્વા.૩/૧૧૦) ઇતિ । તથાહિ - ન્યાયકુસુમાઝ્જલૌ ઉદયનેન → શઙ્કા ચેદનુમાડસ્ત્યેવ, ન ચેચ્છઙ્કા તતસ્તરામ્ । વ્યાઘાતાવધિરાશઙ્કા તર્કઃ શઙ્કાવધિર્મતઃ ॥ ← (ન્યા.કુ.૩/૭) ઇત્યુક્તે સતિ હર્ષેણ ખણ્ડનઃખણ્ડઘો → વ્યાઘાતો યદિ, શઙ્કાસ્તિ, ન ચેચ્છઙ્કા તતસ્તરામ્ । વ્યાઘાતાવધિરાશઙ્કા તર્કઃ શઙ્કાવધિઃ કૃતઃ ? ॥ ← (ખં.ખં.ખા.પરિ.૧/૫૪.૩૭૧) ઇત્યેવમન્યથૈવોપપાદિતમ્ ।

પ્રકૃતે → શાબ્દિકૈસ્તાર્કિકૈર્વાદૈરભ્યોડહં નિરઙ્ગનઃ ← (મ.ગી.૨/૪૦૦) ઇતિ મહાવીરગીતાવચનમપિ યથાગમમનુયોજ્યમ્ । આર્ષચક્ષુષાડતીન્દ્રિયાર્થોપલમ્ભે તુ નૈવ બાધકં, કિઙ્ચિદાપદ્યતે । તદુક્તં ભર્તૃહરિણૈવ વાક્યપદીયે → અતીન્દ્રિયાનસંવેદ્યાન્ પશ્યન્ત્યાર્ષેણ ચક્ષુષા । યે ભાવાન્ વચનં તેષાં નાડનુમાનેન બાધ્યતે ॥ (વા.પ. ૧/૩૮) ચૈતન્યમિવ યશ્ચાડયમવિચ્છેદેન વર્તતે । આગમસ્તમુપાસીનો હેતુવાદૈર્ન બાધ્યતે ॥ (વા.પ.૧/૪૧) ઇતિ । અવિચ્છિન્નાડસગમસ્તુ દ્રવ્યાર્થોડસદેશેન તત્ત્વતો દ્વાદશાઙ્ગ્યેવેતિ ધ્યેયમ્ ॥૨૩/૩૦॥

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયકારિકયા (૧૪૬) અત્રૈવ અભ્યુચ્ચયં = નિયમેનાડન્ચયં આહ- 'જ્ઞાયેરન્નિ'તિ । જ્ઞાનસારે (૨૬/૪) અપીયં કારિકોઢ્ઢતા વર્તતે । ઉત્તરોત્તરતર્કોપચયાત્ = પ્રબલ-પ્રબલતરન્યાયપ્રયોગાત્ । તદુક્તં ન્યાયવિજયેનાડપિ અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકે → અતીન્દ્રિયાડર્થો યદિ હેતુવાદૈઃ વિનિશ્ચયસ્યૈકપદીમુપેયુઃ । ઇતાવતઃ કાલત એવ તે સ્યુર્વિનિશ્ચિતા વિશ્વવિશારદેષુ ॥ ← (અ.ત.૩/૧૧૧) ઇતિ ॥૨૩/૩૧॥

ગુણ-દોષની વ્યુત્પત્તિમાં વધુ કુશળ એવા અન્ય અનુમાનકારો જુદી જ રીતે સંગત કરી દેખાડે છે. અર્થાત્ અસિદ્ધત્વ વગેરે હેત્વાભાસોથી દુષ્ટ તરીકે હેતુને ઠરાવે છે. (૨૩/૩૦)

વિશેષાર્થ :- એક વાદી ગમે તેટલી સાવધાનીથી પોતાને માન્ય એવા સાધ્યની સિદ્ધિ કરી આપે પણ બીજો કુશળ પ્રતિવાદી તેનાથી વિપરીત રીતે પદાર્થની સિદ્ધિ કરે છે. આ દુનિયામાં શેરને માથે સવાશેર મળવા દુર્લભ નથી. માટે સર્વજ્ઞના વચનને જ સાધકે મુખ્ય બનાવવું જોઈએ. (૨૩/૩૦)

આ જ વાતનું નિયમા સમર્થન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

ગાથાર્થ :- જો અતીન્દ્રિય પદાર્થો હેતુવાદથી જ જણાતા હોત તો તાર્કિક પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ આટલા કાળ સુધી તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો નિર્ણય કરી લીધો હોત. (૨૩/૩૧)

ટીકાર્થ :- જો પુણ્ય-પાપ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થો અનુમાનવાદથી = હેતુવાદથી જણાતા હોત તો તાર્કિક એવા પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ આટલા કાળ સુધીમાં ઉત્તરોત્તર નવા નવા અકાટ્ય તર્કોને ભેગા કરીને તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો નિશ્ચય કરી લીધો હોત. (૨૩/૩૧)

વિશેષાર્થ :- યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાંથી ઉદ્ઘટ કરેલી ઉપરોક્ત ગાથાનો આશય એ છે કે અતીન્દ્રિય

◆.....◆ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ ।

તત્કુતર્કગ્રહસ્ત્યાજ્યો દદતા દૃષ્ટિમાગમે । પ્રાયો ધર્મા અપિ ત્યાજ્યાઃ પરમાનન્દસમ્પદિ ॥૩૨॥

તદિતિ । તત્ તસ્માત્ કુતર્કગ્રહઃ = શુષ્કતર્કાઽભિનિવેશઃ ત્યાજ્યો દૃષ્ટિમાગમે દદતા । પરમાનન્દસમ્પદિ = મોક્ષસુખસમ્પત્તૌ પ્રાયો ધર્મા અપિ ક્ષાયોપશમિકાઃ^૧ ક્ષાન્ત્યાદયઃ ત્યાજ્યાઃ । તતઃ કુતર્કગ્રહઃ સુતરાં ત્યાજ્ય એવ । ક્વચિદપિ ગ્રહસ્ત્યાસઙ્ગાનુષ્ઠાનપ્રતિપન્થિત્વેનાઽશ્રેયસ્ત્વાદિતિ ભાવઃ । ક્ષાયિકવ્યવચ્છેદાર્થં પ્રાયોગ્રહણં ।

ઉપસંહરત્રાહ- ‘તદિ’તિ । કુતર્કગ્રહાઽઽવેશે સતિ સમ્યગ્દર્શનાદીનામપ્યસમ્ભવઃ । યથોક્તં દર્શન-શુદ્ધિપ્રકરણે → અન્નાણંધા મિચ્છત્તમોહિયા કુગ્ગહુગ્ગહગહિયા । મગ્ગં ન નિયંતિ ન સદ્દહંતિ ચિદ્વંતિ ન ય ઉચિયં ॥ ← (દ.શુ.૧૧૨) ઇતિ । તસ્માત્ કારણાત્ શુષ્કતર્કાઽભિનિવેશઃ સર્વજ્ઞોપદિષ્ટે આગમે ઉપાદેયભાવેન દૃષ્ટિં દદતા ધીમતા ત્યાજ્યઃ = પરિહાર્ય એવ કાત્સ્વર્વેન । યતઃ મોક્ષસુખસમ્પત્તૌ = અનન્તજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્યાઽક્ષયસ્થિતિપ્રભૃતિસહભાવિવિશુદ્ધતમનિત્યાનન્દવિભૂતૌ ક્ષાયોપશમિકાઃ ક્ષાન્ત્યાદયો ધર્મા અપિ ત્યાજ્યાઃ । ક્વચિદપિ પદાર્થે ગ્રહસ્ય = અભિનિવેશસ્ય અસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનપ્રતિપન્થિત્વેન = અમૃતતુલ્યાઽસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનપ્રતિબન્ધકતયા અશ્રેયસ્ત્વાત્ = અકલ્યાણાઽઽવહત્વાત્ । મુક્તૌ ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શનાદયો ધર્માઃ સન્ત્યેવેતિ ક્ષાયિકવ્યવચ્છેદાર્થં = તત્ર કર્મક્ષયજન્યધર્મપ્રતિયોગિકત્યાગનિરાકરણાય પ્રાયો ગ્રહણમ્ ।

કારિકાયુગલેનાઽત્ર યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય-સંવાદમાહ- ‘ન ચે’તિ, ‘ગ્રહ’ ઇતિ ચ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ પદાર્થનું સ્વરૂપ વગેરે કેવળ તર્ક-અનુમાનથી જાણી શકાતું હોત તો અત્યાર સુધીના દીર્ઘ કાળમાં જબર તાર્કિક શિરોમણિ પુરુષોએ એકમતિથી સર્વદા સર્વમાન્ય બને તે રીતે અતીન્દ્રિય પદાર્થનો, તેના સ્વરૂપ-કાર્ય-હેતુ વગેરેનો અભ્રાન્ત નિર્ણય કરી લીધો હોત. તથા ઉત્તરકાલીન તમામ તાર્કિક પુરુષોએ સર્વસંમતિથી તે જ રીતે તે તે પદાર્થનું સમર્થન કર્યું હોત. પરંતુ આવું નથી બન્યું. કોઈ આત્માને અણુ માને છે, કોઈ વિભુ માને છે, કોઈ દેહવ્યાપી માને છે, કોઈ સર્વથા નિત્ય, તો કોઈ સર્વથા અનિત્ય, તો કોઈ નિત્યાનિત્ય... માને છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે અતીન્દ્રિય પદાર્થનો સર્વદા સર્વમાન્ય બને તેવો સંપૂર્ણતયા અભ્રાન્ત નિર્ણય તર્ક-દલીલ વગેરેથી ન થાય પણ સર્વજ્ઞવચનથી જ થાય. (૨૩/૩૧)

ગાથાર્થ :- માટે આગમમાં નજર કરતા સાધકે કુતર્કનો આગ્રહ છોડવો જોઈએ. ખરેખર પરમાનંદની સંપત્તિ મળે ત્યારે પ્રાયઃ ધર્મો પણ છોડવાના છે. (૨૩/૩૨)

ટીકાર્થ :- તેથી આગમમાં દૃષ્ટિને દેતા સાધકે શુષ્ક તર્કનો/કુતર્કનો આગ્રહ-હઠાગ્રહ છોડવો જોઈએ. ખરેખર પરમાનંદસ્વરૂપ મોક્ષસુખનો વૈભવ મળે ત્યારે ક્ષાયોપશમિક ક્ષમા-નમ્રતા વગેરે ગુણો પણ છોડવાના છે. તેથી આ કુતર્કનો વળગાડ તો સુતરાં છોડવાનો જ છે. અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે ક્યાંય પણ ઊભો થતો આગ્રહ અસંગ અનુષ્ઠાનનો વિરોધી હોવાથી કલ્યાણકારી નથી. ક્ષાયિક આત્મધર્મો મોક્ષમાં છોડવાના નથી/છૂટવાના નથી. માટે તેની બાદબાકી કરવા માટે મૂળ ગાથામાં ‘પ્રાયઃ’ શબ્દ લખેલ છે. તેથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં એવું કહેલું છે કે ‘અતીન્દ્રિય પદાર્થો યુક્તિથી જાણી શકાતા નથી. તેથી મુમુક્ષુઓએ શુષ્ક તર્કનો હઠાગ્રહ છોડવો જ જોઈએ. કારણ કે તે મિથ્યા અભિમાનનું કારણ છે. પરમાર્થથી

તદિદમુક્ત- “ન ચૈતદેવં યત્તસ્માચ્છુષ્કતર્કગ્રહો મહાન્ ।

મિથ્યાઽભિમાનહેતુત્વાત્યાજ્ય એવ મુમુક્ષુભિઃ ॥

ગ્રહઃ સર્વત્ર તત્ત્વેન મુમુક્ષૂણામસઙ્ગતઃ ।

મુક્તૌ ધર્મા અપિ પ્રાયસ્ત્યક્તવ્યાઃ કિમનેન તત્ ॥”

(યો.દૃ.સ.૧૪૭-૧૪૮) ઇતિ ॥૩૨॥

॥ ઇતિ કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિદ્વાત્રિંશિકા ॥૨૩॥

→ ન ચૈતદેવં યદ્ = યેન કારણેન તસ્માત્ શુષ્કતર્કગ્રહો મહાન્ = અતિરોદ્રઃ મિથ્યાઽભિમાનહેતુત્વાત્ ત્યાજ્ય એવ મુમુક્ષુભિઃ = મોક્તુમિચ્છુભિઃ (યો.દૃ. સ.૧૪૭ વૃત્તિ) । કિઞ્ચ ગ્રહઃ સર્વત્ર વસ્તુનિ તત્ત્વેન = પરમાર્થેન મુમુક્ષૂણાં અસઙ્ગતઃ = અયુક્તઃ । ‘કુતઃ’ ? ઇત્યાહ મુક્તૌ ધર્મા અપિ પ્રાયઃ ત્યક્તવ્યાઃ, પ્રાયોગ્રહણં ક્ષાયિકધર્મવ્યવચ્છેદાર્થ, કિં અનેન ગ્રહેણ તત્ ? ન કિઞ્ચિદિત્યર્થઃ ← (યો.દૃ.સ.૧૪૮ વૃત્તિ) ઇતિ ।

તદુક્તં સમાધિતન્ત્રેઽપિ → જાતિ-લિઙ્ગવિકલ્પેન યેષાઞ્ચ સમયાઽસઙ્ગતઃ । તેઽપિ ન પ્રાપ્નુવન્ત્યેવ પરમં પદમાત્મનઃ ॥ ← (સ.તં.૮૯) ઇતિ । એવમેવ શઠતયા લાભ-હ્યાત્યાઘર્થ સ્વપક્ષસાધકયુક્તિપ્રયોગોઽપિ તત્ત્વતોઽસદ્ગ્રહ એવ । તદુક્તં પઞ્ચલિઙ્ગિપ્રકરણે જિનેશ્વરસૂરિભિઃ → સઢયાઈ પઞ્ચસાહજુત્તી વિ અસઙ્ગહો મુણેયવ્વો ← (પં.લિં.૧૩) ઇતિ । તતઃ શાઠ્યાદિના કુત્રાપિ ન કદાગ્રહઃ કાર્ય ઇતિ ફલિતમિતિ શમ્ ॥૨૩/૩૨॥

દૃષ્ટિસંમોહતઃ સ્વાઽન્યતન્ત્રાદૌ રાગ-રોષતઃ । ચાઽઽનાદિકાલતો ભ્રાન્તઃ તતો રક્ષ જિનેશ્વર ! ॥૧॥

ઇતિ મુનિયશોવિજયવિરચિતાયાં નયલતાયાં કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિદ્વાત્રિંશિકાવિવરણમ્ ॥૨૩॥

ક્યાંય પણ આગ્રહ કરવો એ મુમુક્ષુઓ માટે અયોગ્ય છે. કેમ કે મોક્ષમાં પ્રાયઃ (= ક્ષાયોપશમિક આદિ) ધર્મોનો પણ ત્યાગ કરવાનો છે. આથી આ શુષ્કતર્કના કદાગ્રહથી સર્યુ.’ (૨૩/૩૨)

વિશેષાર્થ :- ધર્મ બે પ્રકારનો છે. (૧) ક્રિયાત્મક અને (૨) ગુણાત્મક. ગુણાત્મક ધર્મ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) ઔપશમિક, (૨) ક્ષાયોપશમિક અને (૩) ક્ષાયિક. મોક્ષમાં ક્રિયાત્મક સર્વ ધર્મો છૂટી જાય છે. ઔપશમિક સમક્રિતાદિ તથા ક્ષાયોપશમિક ક્ષમા-નમ્રતા વગેરે તમામ ધર્મો પણ મોક્ષમાં છૂટી જાય છે. ફક્ત ક્ષાયિક ક્ષમા-નમ્રતા-કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણો મોક્ષમાં રહે છે. આ હકીકતને ખ્યાલમાં રાખીને મૂળ ગાથામાં પ્રાયઃ શબ્દ લખેલો છે. આશય એ છે કે મોક્ષમાર્ગે આગળ વધવામાં સહાયભૂત એવા શિષ્ટાચાર-સદાચાર-પંચાચાર આદિ આચારધર્મ તથા ક્ષાયોપશમિક વગેરે આત્મગુણો પણ જો ઉપલી ભૂમિકામાં છોડવાના હોય તો મોક્ષમાર્ગબાધક એવા કુતર્કના હઠાગ્રહને અવશ્ય સૌપ્રથમ છોડી જ દેવો જોઈએ. કુતર્કનો વળગાડ છૂટે તો જ અંશિભેદ કરવાની યોગ્યતા આવે. માટે સમક્રિતની ઝંખના કરનારે કુતર્કના વળગાડથી ઝડપથી મુક્ત થવું એવો ઉપદેશ અહીં ધ્વનિત થાય છે. (૨૩/૩૨)

• ૨૩- કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ બત્રીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયક વિકલ્પો અસાર કઈ રીતે છે તે સમજાવો.
૨. અતીન્દ્રિય વસ્તુ શાસ્ત્રગમ્ય નથી તે કઈ રીતે ? તે સમજાવો.
૩. બે પ્રકારની ભક્તિનું ફળ જણાવો.
૪. ત્રણ પ્રકારના બોધને દષ્ટાંતસહિત સમજાવો.
૫. સદનુષ્ઠાનના લક્ષણને વિસ્તારથી સમજાવો.
૬. ક્યુ અનુષ્ઠાન સંસાર માટે થાય છે ? ને ક્યુ અનુષ્ઠાન મોક્ષ માટે થાય છે ?
૭. સર્વજ્ઞની દેશના જુદી જુદી કેમ હોય છે તે સમજાવો.
૮. અતીન્દ્રિય પદાર્થો હેતુવાદથી જ જણાતા નથી તેનું કારણ સમજાવો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડણી કરો.

૧. શ્રુત	શમારામાનલજૂવાલા
૨. જાતિ	પરદ્રોહવિરતિ
૩. ધ્યાનનું ફળ	આગમ
૪. કુતર્ક	અવિદ્યાનિર્મિત
૫. સર્વજ્ઞ	ખોટાદૂષણ
૬. શીલ	સમાધિ
૭. વાદ	એક
૮. જ્ઞાનાવરણીયકર્મજનિત	પૂર્વપક્ષરૂપ

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. શ્રદ્ધાને માટે કાંટા સમાન વેદનાદાયક હોય તો તે ..... છે. (કુતર્ક, તર્ક, વિતર્ક)
૨. જે વિકલ્પમાં અર્થની મુખ્યતા હોય તેને ..... વિકલ્પ કહેવાય. (શબ્દ, અર્થ, ઉભય)
૩. અવેદ્યસંવેદ્યપદનાં વિજયથી ..... ની નિવૃત્તિ થાય છે. (કુતર્ક, વાદ, પ્રતિવાદ)
૪. સદ્ગુરુસ્વરૂપ ..... દ્વારા કુતર્કગજેન્દ્રથી છોડાવાય છે. (મહાવત, સિંહ)
૫. સર્વજ્ઞરૂપે બ્રાહ્મણો વડે ..... જણાય છે. (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર)
૬. .... ને સર્વજ્ઞવચનની રૂચિથી કર્મનું લઘુપણ થાય છે. (અપુનર્બંધક, અચરમાવર્તી, સુકૃદ્બંધક)
૭. ત્રિંચિથી રહિત હોય તેને ..... કહેવાય. (ગુરુ, દેવ, સજ્જન)
૮. બોધના ..... પ્રકાર છે. (૪, ૩, ૨)

• ૨૩- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. અસિદ્ધ, અનૈકાન્તિક અને વિરૂદ્ધ હેત્વાભાસ કોને કહેવાય ?
૨. સ્વભાવવાદ સમજાવો.
૩. યોગાચારમત શું છે તે જણાવી તેનું નિરાકરણ કરો ?
૪. સર્વજ્ઞ એક છે... કઈ રીતે તે સમજાવો ?
૫. દેવતત્ત્વમાં કોઈ ભેદ નથી તેના માટે શાસ્ત્રગર્ભિત યુક્તિ આપો.
૬. વિલક્ષણ અને અવિલક્ષણ ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૭. સર્વજ્ઞની દેશનામાં ભેદ કેમ છે ? તેનું ત્રીજું સમાધાન જણાવો.
૮. ધર્મ ૨ પ્રકારે છે. તે બે પ્રકાર સમજાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. વાદ અને પ્રતિવાદ કોને કહેવાય ?
૨. સ્વભાવની વ્યુત્પત્તિ જણાવો.
૩. સર્વજ્ઞનો સંપૂર્ણતયા પરિચય અસર્વજ્ઞને ન હોય... તેનું કારણ જણાવો.
૪. અપુનર્બંધક વગેરે જુદી જુદી અવસ્થાવાળા હોવા છતાં એકજ છે તે દૃષ્ટાંત સહિત સમજાવો.
૫. દ્રવ્ય સદનુષ્ઠાન કોને કહેવાય ?
૬. અસંમોહજન્યક્રિયા શીઘ્ર મુક્તિને આપનાર કઈ રીતે થાય છે ?
૭. સાધકે કુતર્કનો આગ્રહ શા માટે છોડવો જોઈએ ?
૮. ભર્તૃહરિનો અભિપ્રાય જણાવો.

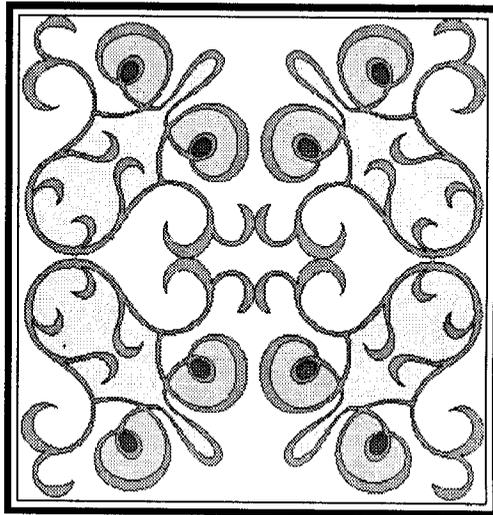
(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. કુતર્કમાં છેલ્લો જવાબ ..... છે. (વિભાવ, સ્વભાવ, નસીબ)
૨. .... એ વિચિત્ર ગ્રહ અને વળગાડ છે. (કદાગ્રહ, કુતર્ક, સુતર્ક)
૩. .... થી આત્માનો કચરો ધોવાઈ જાય છે. (તપ, ક્રિયા, સંયમ)
૪. શાસ્ત્રભેદ નથી કારણ કે ..... નો ભેદ નથી. (વચન, શાસ્ત્રકર્તા, શાસ્ત્ર)
૫. જે દોષોથી મુક્ત હોય, તથા ઉત્કૃષ્ટગુણોથી યુક્ત હોય તેને ..... કહેવાય.
(છન્નસ્થ, સર્વજ્ઞ, સંયમી)
૬. .... એ દ્રવ્યરોગ અને ભાવરોગથી શૂન્ય છે. (સ્વર્ગ, મોક્ષ, ગતિ)
૭. મહત્ત્વ સાધ્યનું છે ..... નું નહિ. (કાર્ય, સાધન)
૮. .... ની ભૂમિકાને લક્ષમાં રાખીને ઉપદેશ અપાય છે. (વક્તા, શ્રોતા, લોકો)

૨૪- સદ્દૃષ્ટિ દ્વાત્રિંશિકા

ચોવીસમી બત્રીસીની પ્રસાદી

સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ॥૨૪/૧૯॥ (પૃ.૧૬૬૫)
પરાધીન બધી ચીજ દુઃખરૂપ છે. જે સ્વાધીન છે તે બધું સુખ છે.

॥ अथ सदृष्टिद्वात्रिंशिका ॥२४॥

अनन्तरमवेद्यसंवेद्यपदजयात् कुतर्कनिवृत्तिर्भवति, सैव च विधेयेत्युक्तं, अथ तत्फलीभूताः सदृष्टीर्विवेचयन्नाह—

प्रत्याहारः स्थिरायां स्याद्दर्शनं^१ नित्यमभ्रमम् । तथा निरतिचारायां सूक्ष्मबोधसमन्वितम् ॥१॥

प्रत्याहार इति । स्थिरायां दृष्टौ प्रत्याहारः स्यात् वक्ष्यमाणलक्षणः । तथा निरतिचारायां दर्शनं नित्यं अप्रतिपाति । सातिचारायां तु प्रक्षीणनयनपटलोपद्रवस्य तदुत्कोपाद्यनवबोधकल्प-

✽ जयलता ✽

गहनो योगमार्गोऽयं प्रागाऽऽराधितवर्त्मनाम् । स्फुटं प्रकाशते चित्तेऽभ्रान्ताऽनुभवयोगतः ॥१॥

अथ तत्फलीभूताः = अवेद्यसंवेद्यपदजयलभ्यकुतर्कनिवृत्तिफलात्मिकाः सदृष्टीः स्थिराद्याः चतस्रः विवेचयन् ग्रन्थकार आह- 'प्रत्याहार' इति । निरतिचारायां क्षायिकौपशमिक-निरतिचारक्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनोपेतायां स्थिरायां दर्शनं सच्छ्रद्धासङ्गत-शुद्धात्मादितत्त्वगोचरनिर्मलबोधलक्षणं अप्रतिपाति = स्वसामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वसम्बन्धेन निरतिचारस्थिरादृष्टिनिष्ठाऽभावाऽप्रतियोगि भवति । न हि क्षायिकसम्यग्दर्शने औपशमिकदर्शने निरतिचारक्षायोपशमिकसम्यक्त्वे वा सति स्थिरायां दृष्टौ तत्त्वबोधगतनैर्मल्याऽभावः सच्छ्रद्धोपेततत्त्वबोधाऽभावो वा सम्भवति, यथाक्रमं तत्कारणीभूतयोरतिचाराऽनाचारयोर्विरहात् । सातिचारायां = शङ्का-काङ्क्षा-विचिकित्सादिलक्षणाऽतिचारोपेतक्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनसहचरितायां तु स्थिरायां दृष्टौ प्रक्षीणनयनपटलोपद्रवस्य = प्रक्षीणा नयनपटलयोः तिमिर-काचकामलादिलक्षणा उपद्रवा यस्य स तथा तस्य प्राणिनः कालान्तरे तदुत्कोपाद्यनवबोधकल्पं = तिमिरादिप्रकोपादिप्रयुक्त-

✽ सदृष्टिद्वात्रिंशिका प्रकाश ✽

आगली २३ मी अत्रीसीमां એવું જણાવવામાં આવ્યું કે 'અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉપર વિજય મેળવવાથી કુતર્કની નિવૃત્તિ થાય છે અને તે કુતર્કનિવૃત્તિ જ કરવા જેવી છે.' હવે ૨૪ મી અત્રીસીમાં કુતર્કનિવૃત્તિના ફળસ્વરૂપે જે સદ્દૃષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વિવેચન કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે —

✽ સ્થિરા દૃષ્ટિનું વિવેચન ✽

ગાથાર્થ :- નિરતિચાર સ્થિરા દૃષ્ટિમાં પ્રત્યાહાર નામનું યોગનું પાંચમું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા ભ્રમ વિનાનું શાશ્વત દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તે દર્શન સૂક્ષ્મબોધથી યુક્ત હોય છે. (૨૪/૧)

ટીકાર્થ :- યોગની પાંચમી દૃષ્ટિનું નામ સ્થિરા છે. આ દૃષ્ટિ અતિચાર વિનાની હોય છે. યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગમાં પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર છે. તે પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યાહારનું લક્ષણ આ અત્રીસીના બીજા શ્લોકમાં કહેવાશે. સ્થિરા દૃષ્ટિમાં જે તત્ત્વદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે નિત્ય હોય છે. એક વાર આવ્યા પછી તે તત્ત્વદર્શન ક્યારેય રવાના થતું નથી. આનું કારણ એ છે કે આ સ્થિરાદૃષ્ટિ પોતે જ નિરતિચાર છે. જો દૃષ્ટિ સાતિચાર હોય તો, જેમ કમળા વગેરે રોગના કારણે આંખના પડલ ઉપર પૂર્વે આવેલ પિત્ત-પીળાશ-તિમિર વગેરે ઉપદ્રવો જેના ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તેવા માણસને કાલાન્તરે ફરીથી પિત્ત-પીળાશ-તિમિર વગેરે દોષોનો પ્રકોપ થતાં નજરની સ્પષ્ટતામાં ખામી

૧. હસ્તાદર્શો '...દર્શનાં નિત્યવિભ્રમાં' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शो 'तदुक्ताऽपायाद्य....' इति पाठः ।

મપિ ભવતિ, તથાઽતિચારભાવાત્, રત્નપ્રભાયામિવ ધૂલ્યાદેરુપદ્રવઃ ।

દૃષ્ટિમાલિન્યં યથા ભવતિ તથૈવ યેનાઽનન્તાનુબન્ધ્યાદિકષાયાઘ્ઠાઃ ક્ષયોપશમમાનીતાસ્તસ્ય તત્તુલ્યં તત્ત્વ-
બોધમાલિન્યમન્દત્વાઽસ્પષ્ટતાદિકં અપિ ભવતિ, તથાઽતિચારભાવાત્ = શઙ્કા-કાઙ્કાઘતિચારલક્ષણપ્રકોપ-
સદ્ભાવાત્ । એતેન શઙ્કાદિસદ્ભાવે મૂલતઃ તત્ત્વબોધોચ્છેદકલ્પના નિરસ્તા, યતો રત્નપ્રભાયાં = પ્રક્ષીણ-
મલસ્ય જાત્યરત્નસ્ય કાન્તૌ ધૂલ્યાદેઃ આવરણસ્ય ઉપદ્રવઃ ઇવ તત્ત્વબોધનૈર્મલ્યે શઙ્કાઘતિચારોપદ્રવો
વર્તતે । યથા જાત્યરત્નોપરિ ધૂલ્યાદિપ્રક્ષેપે તદીયપ્રભા કેવલમાચ્છાઘતે ન તુ મૂલતઃ સર્વથોચ્છિઘતે તથૈવ
શઙ્કા-કાઙ્કાઘતિચારધૂલ્યુપદ્રવે તત્ત્વબોધીયનિર્મલતા કેવલમાચ્છાઘતે, ન તુ મૂલતઃ સર્વથૈવોચ્છિઘતે ।
યથા ધૂલ્યાદિઃ જાત્યરત્નપ્રભાં પ્રત્યેવોપદ્રવઃ, ન તુ જાત્યરત્નં પ્રતિ તથૈવ શઙ્કાઘતિચારઃ તત્ત્વબોધ-
નિર્મલતાં પ્રત્યેવોપદ્રવઃ, ન તુ તત્ત્વબોધં પ્રતિ । તત્ત્વબોધસ્તુ તદાનીમપિ વિઘત એવ । અત એવ
શઙ્કાઘા અતિચારત્વેન ખ્ખ્યન્તે, ન ત્વનાચારતયા ઇત્યવધેયમ્ ।

નનુ પ્રક્ષીણમલસ્ય જાત્યરત્નસ્ય પ્રભાયાં બહિરઙ્ગસ્ય ધૂલ્યાદેરાવરણસ્યોપદ્રવઃ સમ્ભવતુ, સ્થિરાયાં
દૃષ્ટૌ તુ નાઽતિચારઃ સમ્ભવતિ, સર્વવિરતાવેવ સઙ્ગ્જ્વલનોદય એવાઽતિચારાઽભિધાનાદિતિ શઙ્કાઘુપધાય-
કમિથ્યાત્ત્વવિપાકોદયતઃ સર્વથા નાશ એવ તસ્યાઃ ભવેદ્, મિથ્યાત્ત્વપ્રદેશોદયસ્ય શઙ્કાઘતિચારોપધાયકત્વે
તુ ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દર્શનસહચરિતાયાં સ્થિરાયાં નિરતિચારત્વં દુર્લભં સ્યાદિતિ ચેત્ ? મૈવમ્, યતઃ
→ ‘સવ્વે વિ ય અઙ્ગારા સંજલાણં તુ ઉદયઓ હોંતિ । મૂલચ્છેજ્જં પુણ હોઙ્ગે બારસણં કસાયાણં ।।’
← (આ.નિ.૧૧૨) ઇતિ આવશ્યકનિર્યુક્તિવચનાત્ યથા સઙ્ગ્જ્વલનોદયે સર્વવિરતિરવાપ્યતે તત્રાતિચારાશ્ચ
ભવન્તિ, એવં પ્રત્યાખ્યાનાવરણોદયે દેશવિરતિઃ તદતિચારાશ્ચ, અપ્રત્યાખ્યાનાઽઽવરણોદયે સમ્યક્ત્વં જાયતાં
તદતિચારાશ્ચ ભવન્તુ, ન્યાયસ્ય સમાનત્વાત્ । વિચિત્રો હ્યુદયઃ કષાયાણાં, તતોઽસૌ ગુણલાભસ્યાઽપ્રતિબન્ધકઃ
તદતિચારાણાઙ્ચ નિમિત્તં ભવતિ, સઙ્ગ્જ્વલનોદયવદિતિ । અન્યે પુનરાહુઃ સમ્યક્ત્વ-દેશવિરત્યતિચારાઃ
ક્રમેણ પ્રથમ-દ્વિતીયકષાયોદયાદ્ ભવન્તિ, વિચિત્રો હિ તદુદયઃ દેશતઃ સર્વતશ્ચ વિરાધનાયા હેતુર્ભવતીતિ
મતદ્વયમિદં પઙ્ચાશકવૃત્તૌ (પઙ્ચા.૧/૧ વૃ.) સ્પષ્ટમ્ । ન ચૈવમપિ ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વસહચરિતાયાઃ
તુ તસ્યાઃ નિરતિચારત્વં દુર્લભમેવ, અતિચારનિમિત્તસ્યાઽપ્રત્યાખ્યાનાવરણોદયસ્ય સત્ત્વેન શિથિલમૂલત્વાદિતિ
વાચ્યમ્, અતિચારનિમિત્તસ્યાઽપ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયોદયસ્ય સત્ત્વેઽપિ શઙ્કાઘકરણેઽતિચારાઽસમ્ભવાત્ ।
ન હિ નિમિત્તમસ્ત્યેતાવતા માત્રેણ નૈમિત્તિકં નિષ્પદ્યતે, અતિપ્રસઙ્ગાત્ । કેવલકર્મોદયવશત ઉત્થિતુકા-

આવે, બરાબર ન દેખાય, ઝાંખું દેખાય, તેમ તથાવિધ શંકા-કાંક્ષા વગેરે અતિચારોના ઉપદ્રવના કારણે
સાતિચાર દૃષ્ટિમાં તત્ત્વબોધમાં થોડી મલિનતા-અસ્પષ્ટતા મંદતા આવી જાય છે. જેમ નિર્મળ શ્રેષ્ઠ રત્નની
ઉપર કોઈ બહારથી ધૂળ-કાદવ વગેરે નાંખે તો નિર્મળ રત્નની પ્રભા માટે તે ઉપદ્રવભૂત સાબિત થાય
છે તેમ નિર્મળ બોધ ઉપર અતિચારરૂપ ધૂળનો ઉપદ્રવ સમજવો. અર્થાત્ ધૂળ જેમ નિર્મળ રત્નની
કાંતિને ઢાંકે છે, પ્રભાને આવરે છે પણ તેનો નાશ કરવાની તાકાત તેનામાં નથી તેમ અતિચાર પણ
બોધની નિર્મળતાને આવરે છે. પરંતુ તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાની તાકાત અતિચાર-ધૂળમાં નથી હોતી.
શંકા વગેરે અતિચારો લાગે કે ન લાગે પરંતુ સ્થિરા દૃષ્ટિમાં રહેલા સાધકનું તત્ત્વદર્શન-તત્ત્વવિનિશ્ચય

अभ्रमं = भ्रमरहितम् । तथा सूक्ष्मबोधेन समन्वितम् (=सूक्ष्मबोधसमन्वितम्) ॥१॥
विषयाऽसम्प्रयोगेऽन्तःस्वरूपाऽनुकृतिः किल । प्रत्याहारो हृषीकाणामेतदायत्तताफलः ॥२॥

मस्याऽपि शङ्कादेः निजनिर्विकल्पाऽसङ्ग-सहज-विशुद्धचैतन्यस्वरूपगोचरप्रबलपक्षपात-भेदविज्ञानपरिणतिभ्यां तत्कालमेव विघटने कुतोऽतिचारप्रसङ्गः ? इत्थमेव तथाभव्यत्वपरिपाकाऽन्तरङ्गपुरुषार्थादिवशेन मिथ्यात्वाद्यनुबन्धोच्छेदः क्रियते मुमुक्षुभिः ।

एतेन → उष्णणाऽणुष्णणा माया अणुमगगतो निहंतव्या । आलोयणणिंदण-गरहणाते ण पुणो वि विडयं ति ॥ ← (नि.भा.३८६४, म.प्र.२१, म.वि.२२३) इति निशीथभाष्य-महाप्रत्याख्यानप्रकीर्णक-मरणविभक्तिप्रकीर्णकाणां वचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते च → यदा तथाभव्यत्वपरिशुद्धिवशादत्यन्त-मननुबन्धीभूतेषु मिथ्यात्वादिषु सम्यक्त्वादि प्रतिपद्यते तदाऽतिचाराणामसम्भव एव, अन्यथा प्रतिपत्तो तु स्युरप्यतिचाराः ← (ध.विं. ३/३७ वृत्ति) इति धर्मबिन्दुवृत्तिकृद्वचनमपि विभावनीयम् ।

स्थिरायां दृष्टौ शङ्कादिसत्त्वेऽसत्त्वे वा दर्शनं = आत्मादितत्त्वदर्शनं तु भ्रमरहितं = पूर्वोक्त (द्वा.द्वा.१८/१५ भाग-४ पृ.१२४२) भ्रान्तिलक्षणचित्तदोषशून्यं एव भवति, खेदोद्वेग-क्षेपोत्यानादिदोषत्यागाऽविना-भाविप्रशान्तवाहितादिबलेन ग्रन्थिभेदात् । तथा सूक्ष्मबोधेन = अवेद्यसंवेद्यपदवर्तिबोधगतस्थूलत्वाऽपेक्ष-सूक्ष्मत्वोपेतेन जीवादितत्त्वबोधेन समन्वितं, प्रागुक्तरीत्या (द्वा.द्वा.२२/२६ भाग-५, पृ.१५३४) सूक्ष्मबोधविघात-कृदपायशक्तिमालिन्यवतः स्थूलबोधाऽवन्ध्यबीजस्याऽवेद्यसंवेद्यपदस्य सद्गुरु-कल्याणमित्रादियोग-सदागमाऽ-वबोधादिप्रसूतभेदविज्ञानगर्भप्रबलतरवैराग्यादिबलेन विजयात् । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → स्थिरायां दर्शनं नित्यं प्रत्याहारवदेव च । कृत्यमभ्रान्तमनघं सूक्ष्मबोधसमन्वितम् ॥ ← (यो.दृ.स.१५४) इति । अध्यात्मतत्त्वा-लोकेऽपि → प्रत्याहृतिस्तत्र भवेत् स्थिरायां रत्नप्रभाऽऽभं पटु दर्शनञ्च ← (अ.त.३/११९) इति, → आद्यामिमां सदृशमागतस्य सूक्ष्माऽवबोधो भ्रमवर्जितश्च ← (अ.त.३/१२०) इति चोक्तम् ॥२४/१॥

अ्यारेय विपर्यासवाणो = भ्रान्त = पूर्वे (द्वा.१८/१५ भाग-४, पृ.१२४२) जज्ञावेव भ्रमदोषधी अस्त यतो नथी. तेभ ज ते तत्त्वदर्शन सूक्ष्मबोधधी युक्त डोय छे. (२४/१)

विशेषार्थ :- पांयमी स्थिरा दृष्टि ग्रन्थिभेद करीने सम्यग्दर्शन भेजवनारा जवोने ज डोय छे. क्षायिक समकिती पासे निरतियार स्थिरा दृष्टि डोय छे. क्षायोपशमिक सम्यग्दर्शनवाणा जवोनी पासे सातियार स्थिरा दृष्टि डोय छे. शंकादि अतियार लागे तो तत्त्वबोधनी निर्भणतामां/विशदतामां इरक पडी ज्ञय ञरो. परंतु आत्मादि तत्त्वनो बोध भूणमांथी संपूर्णतया उच्छेद न पाभे. योगना आठ अंगमांथी प्रत्याहार नामना पांयमा अंगनी प्राप्ति दृष्टिमां थाय. अही भेदादि आठ दोषमांथी पूर्वे (द्वा.१८/१५ भाग-४, पृ.१२४२) अतावेव भ्रम = भ्रान्ति नामनो पांयमो दोष रवाना थाय छे. अद्वेष वगेरे आठ गुणोमांथी पांयमो सूक्ष्म बोध नामनो गुण अही प्राप्त थाय छे. बाकीनी विगत टीकार्थमां स्पष्ट छे. (२४/१) डवे प्रत्याहारनुं ग्रन्थकारश्री निरूपण करे छे.

• प्रत्याहारनो परियय •

गाथार्थ :- विषयो-नो संप्रयोग न यतां यित्तनिरोधस्वरूपने अनुसरवुं ते अरेअर ईन्द्रियो-नो प्रत्याहार

વિષયેતિ । વિષયાણાં = ચક્ષુરાદિગ્રાહ્યાણાં રૂપાદીનાં અસંપ્રયોગે = તદ્ગ્રહણાઽઽભિમુખ્યત્યાગેન સ્વરૂપમાત્રાઽવસ્થાને સતિ (=વિષયાસમ્પ્રયોગે) અન્તઃસ્વરૂપાઽનુકૃતિઃ = ચિત્તનિરોધનિરોધ્યતાસમ્પત્તિઃ કિલ હૃષીકાણાં ચક્ષુરાદીનામિન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ । યત ઉક્તં- “સ્વવિષયાઽસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાઽનુકાર

પ્રત્યાહારં વ્યાખ્યાનયતિ- ‘વિષયે’તિ ।

રૂપાદીનાં વિષયાણાં → ‘નૈવ કિઞ્ચિત્ કરોમી’તિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ । પશ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશન્ જિઘ્રન્નશનન્ ગચ્છન્ સ્વપન્ શ્વસન્ ॥ ← (ભ.ગી.૫/૮) ઇતિ ભગવદ્ગીતોક્તરીત્યા યદ્વા → રૂપં કાન્તં પશ્યન્નપિ શૃણ્વન્નપિ ગિરં કલમનોજ્ઞામ્ । જિઘ્રન્નપિ ચ સુગન્ધીન્યપિ ભુઙ્જાનો રસાન્ સ્વાદૂન્ ॥ ભાવાન્ સ્પૃશન્નપિ મૃદૂનવારયન્નપિ ચેતસો વૃત્તિમ્ । પરિકલિતૌદાસીન્યઃ પ્રણષ્ટવિષયભ્રમો નિત્યમ્ ॥ બહિરન્તશ્ચ સમન્તાત્ ચિન્તા-ચેષ્ટાપરિચ્યુતો યોગી । ← (યો.શા.૧૨/૨૩-૨૪-૨૫) ઇતિ યોગશાસ્ત્રોક્તપદ્ધત્યા તદ્ગ્રહણાઽઽભિમુખ્યત્યાગેન = રૂપાદ્યુપભોગપ્રયત્નપરિહારેણ હૃષીકાણાં સ્વરૂપમાત્રાઽવસ્થાને = નિજનિરુપાધિક- નિષ્કલ-સ્વચ્છ-પ્રશાન્તૈકસ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાને સતિ ચક્ષુરાદીનામિન્દ્રિયાણાં ચિત્તનિરોધનિરોધ્યતાસમ્પત્તિઃ = અન્તઃ- કરણવૃત્તિનિરોધાઽવિનાભાવિનિરોધાર્હતોપલબ્ધિઃ કિલ પ્રત્યાહાર ઉચ્યતે । યત ઉક્તં પતઙ્ગલિના યોગસૂત્રે- ‘સ્વે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્ડવ્યાખ્યા એવમ્ → ઇન્દ્રિયાણિ વિષયેભ્યઃ પ્રતીપમાહ્રિયન્તેઽસ્મિન્નિતિ પ્રત્યાહારઃ । ‘સ ચ કથં નિષ્પદ્યતે?’ ઇત્યાહ- ચક્ષુરાદીનામિન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયો રૂપાદિઃ તેન સમ્પ્રયોગઃ = તદાઽઽભિમુખ્યેન વર્તનં, તદભાવઃ = તદાભિમુખ્યં પરિત્યજ્ય સ્વરૂપમાત્રેઽવસ્થાનમ્ । તસ્મિન્ સતિ ચિત્તસ્વરૂપમાત્રાઽનુકારીણીન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ, યતઃ ચિત્તમનુવર્તમાનાનિ મધુકરરાજમિવ મધુમક્ષિકાઃ સર્વાણીન્દ્રિયાણિ પ્રતીયન્તે । અતઃ ચિત્તનિરોધે તાનિ પ્રત્યાહતાનિ ભવન્તિ । તેષાં તત્સ્વરૂપાઽનુકારઃ પ્રત્યાહાર ઉક્તઃ ← (યો.સૂ.૨/૫૪ વૃ.રા.મા.) ઇતિ ।

પ્રકૃતે મણિપ્રભાવૃત્તિસ્તુ → શુદ્ધચિત્તસ્ય શબ્દાદિભિઃ સ્વવિષયૈરસમ્પ્રયોગે સતિ = વૈરાગ્યાદ્ વિષયેભ્યો વિયુજ્ય તત્ત્વાઽભિમુખે સતીતિ યાવદ્, ઇન્દ્રિયાણાં ચક્ષુરાદીનાં યઃ ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાઽનુકારઃ સ્વવિષયા- ઽસમ્પ્રયોગેન તત્ત્વાઽભિમુખરૂપઃ સ પ્રત્યાહારઃ, ઇન્દ્રિયાણિ વિષયેભ્યઃ પ્રાતિલોમ્યેનાઽઽહ્રિયન્તેઽસ્મિન્નિતિ વ્યુત્પત્તેઃ । ઇન્દ્રિયાણાં વિષયશૂરાણાં ચિત્તવત્ તત્ત્વાઽઽભિમુખ્યં નાસ્તીતિ દ્યોતનાર્થ ઇવશબ્દઃ । યથા મક્ષિકા મધુકરરાજં ચલન્તમનુચલન્તિ સ્થિતમનુસ્થિતા ભવન્તિ તથા ચિત્તાનુસારીણીન્દ્રિયાણિ ચિત્તનિ- રોધેનૈવ નિરુદ્ધ્યન્તે, ન યત્નાન્તરેણેતિ તાત્પર્યમ્ ← (મ.પ્ર.૨/૫૪) ઇત્યેવં વર્તતે ।

જૈનદર્શનાઽનુસારેણ તુ શબ્દાદિવિષયાણામપ્રાપ્તાનાં નિરોધઃ, કર્ણાદિગોચરમાગતેષુ ચેષ્ટાઽનિષ્ટેષુ તેષુ કહેવાયેલો છે. તેનું ઇળ ઇન્દ્રિયોનું નિયંત્રણ છે. (૨૪/૨)

ટીકાર્થ :- ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય એવા રૂપ વગેરે વિષયોનો અનુભવ કરવાની અભિમુખતા- તત્પરતા છોડીને ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરે ત્યારે ચિત્તનિરોધ જેવી ઇન્દ્રિયનિરોધયોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે જ પરેખર ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર છે. કારણ કે યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘ઇન્દ્રિયોનો પોતાના વિષય સાથે સંપ્રયોગ ન થતાં ઇન્દ્રિયો જાણે કે ચિત્તના સ્વરૂપને અનુસરે છે. તે ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.’

૧. હસ્તાદર્શ ‘વિષયા...’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः” इति (यो.सू.२-५४) । कीदृशोऽयमित्याह- एतदायत्तताफलः = इन्द्रिय-
वशीकरणैकफलः । अभ्यस्यमाने हि प्रत्याहारे तथाऽऽयत्तानीन्द्रियाणि भवन्ति यथा 'बाह्यविषयाऽभिमुखतां

राग-द्वेषनिग्रहः प्रत्याहारः कथ्यते । तदुक्तं ओघनिर्युक्तिभाष्ये → इंदियविसयनिरोहो पत्तेसु वि राग-
दोसनिग्गहणं ← (ओ.नि.भा.१६७) इति । आचाराङ्गसूत्रे तु →

न सक्का न सोउं सद्दा सोतविसयमागया । रागदोसा उ जे तत्थ, ते भिक्खू परिवज्जेण ॥

न सक्का रूवमदडुं, चक्खुविसयमागयं । रागदोसा उ जे तत्थ, ते भिक्खू परिवज्जेण ॥

न सक्का गन्धमग्घाउं, नासाविसयमागयं । रोगदोसा उ जे तत्थ, ते भिक्खू परिवज्जेण ॥

न सक्का रसमस्साउं, जिहाविसयमागयं । रोगदोसा उ जे तत्थ, ते भिक्खू परिवज्जेण ॥

न सक्का फासमवेएउं, फासविसयमागयं । रागदोसा उ जे तत्थ, ते भिक्खू परिवज्जेण ॥

← (आचा.२।३।१५।१३१-१३५) इत्येवं प्रतीन्द्रियं प्रत्याहारस्वरूपमेवाऽऽवेदितमित्यवधेयम् ।
दशवैकालिकनिर्युक्तौ → सद्देसु अ रूवेसु अ गंधेसु रसेसु तह य फासेसु । न वि रज्जइ न
वि दुस्सइ एसा खलु इंदियप्पणिही ॥ ← (द.वै.नि.२९५) इत्येवमिन्द्रियप्रणिधिपदेन प्रत्याहार एवोक्त
इत्यप्यनुसन्धेयं स्व-परतन्त्रपदार्थसमन्वयदक्षैर्यथागमम् । अध्यात्मतत्त्वालोकेऽपि → समाहृतिर्याऽर्थत
इन्द्रियाणां प्रत्याहृतिः सा परिवेदितव्या ← (अ.त. ३/१२०) इत्युक्तम् ।

अमृतनादोपनिषदि → शब्दादिविषयाः पञ्च मनश्चैवाऽतिचञ्चलम् । चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्
प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ← (अ.नादो. ५) इत्येवं प्रत्याहार उक्तः ।

योगतत्त्वोपनिषदि तु → इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ॥ योगी कुम्भकमास्थाय
प्रत्याहारः स उच्यते । यद्यत्पश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ← (यो.त. ६८-६९) इत्यादिरूपेण
प्रत्याहारो निरूपितः । → चित्तस्याऽन्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तमः ← (त्रि.ब्रा. ३०) इति तु
त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषदि दृश्यते । → विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनोनिरोधनं = प्रत्याहारः ← (मं.ब्रा.१।५)
इति मण्डलब्राह्मणोपनिषदि । प्रकृते → चरतां चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम् । यत् प्रत्याहरणं तेषां
प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ← (यो.चू.१२०) इति योगचूडामण्युपनिषद्वचनमपि स्मर्तव्यम् । तेजोबिन्दूपनिषदि
तु → विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्तरज्जकम् । प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥
← (ते.बिं.१।३४) इत्येवं प्रत्याहारो व्याख्यातः । वेदान्तानुसारेण प्रत्याहारस्वरूपं शङ्कराचार्येण
अपरोक्षानुभूतौ → विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्ति मज्जनम् । प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो
मुमुक्षुभिः ॥ ← (अपरो.१२१) इत्येवमुक्तम् ।

शाण्डिल्योपनिषदि तु → अथ प्रत्याहारः । स च पञ्चविधः । (१) विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां
बलादाहरणं = प्रत्याहारः । (२) यद्यत्पश्यति तत्सर्वमात्मेति प्रत्याहारः । (३) नित्यविहितफलत्यागः
= प्रत्याहारः । (४) सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः । (५) अष्टादशसु मर्मस्थानेषु क्रमाद् धारणं
= प्रत्याहारः ← (शां.उप.१।६९) इत्यादिरूपेण पञ्चविधः प्रत्याहार उक्तः सोऽपीह यथातन्त्रमनुयोज्यो-

प्रत्याहार केवो छे ? अे शंकांनुं समाधान आपता ग्रंथकारश्री कहे छे के ईन्द्रियप्रत्याहारनुं इण
अेक मात्र ईन्द्रियोनुं नियमन छे. प्रत्याहारनो अल्यास करवामां आवे तो ईन्द्रियो ते रीते स्वाधीन

१. हस्तादर्श 'बाह्यनीयमा...' इत्यशुद्धः त्रुटितः पाठः ।

नीयमानान्यपि न यान्तीति । तदुक्तं- “ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणामिति” (यो.सू.२-५५) ॥२॥

ऽवहितमानसैः । जाबालदर्शनोपनिषदि तु → देहे स्वात्ममतिं विद्वान् समाकृष्य समाहितः । आत्मनाऽऽत्मनि निर्द्वन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥ प्रत्याहारः समाख्यातः साक्षाद् वेदान्तवादिभिः । ← (जा.दर्श.७/१३-१४) इत्येवं तल्लक्षणमुक्तमित्यनुस्मर्तव्यम् ।

दर्शितप्रत्याहारोपायभूतस्वरूपाऽवस्थानसिद्ध्या स्थिरायां दृष्टौ पूर्वं (द्वा.द्वा.२०/२७ भाग-५ पृ.१४०१) **संन्यासगीता**संवादेनोद्दिष्टा सप्तविधकर्मयोगसम्बन्धिनी शुभेच्छा-विचारणा-तनुमानसीभूमिकोत्तरकालिकी → भूमिकात्रितयाऽभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् । सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वाऽऽपत्तिरुदाहता ॥ ← (वरा.४/६, रा.गी. ७/८) इति **विराहोपनिषद्-रामगीता**व्यावर्णितस्वरूपा सत्त्वापत्तिनाम्नी चतुर्थी कर्मयोगभूमिकाऽप्यत्र निराबाधमाविर्भवतीत्यवधेयं पूर्वापराऽवधारणकुशलैः स्व-परतन्त्रसमवतारकामिभिर्मध्यस्थैः । एतेन → भूमिकात्रितयाभ्यासात् चित्ते तु विरतेर्वशात् । सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहता ॥ ← (महो.५/३०) इति **महोपनिषत्कारिकोक्ता** चतुर्थी ज्ञानयोगभूमिकाऽप्यनाविलमेवाऽवतारिता । एवमेव → विलापिनी चतुर्थी स्याद् वासनाविलयात्मिका ← (अत्र.५/८२) इति **अत्रपूर्णोपनिषदुक्ता** चतुर्थी भूमिकाऽप्यत्राऽवतारिता द्रष्टव्या, अवेद्यसंवेद्यपदवासनाप्रविलयात् ।

प्रत्याहारफलोपदर्शने **योगसूत्रसंवादमाह-** ‘तत’ इति । अत्र **मणिप्रभाव्याख्या** → अनिषिद्धविषय-सेवाविषये तन्त्रत्वं विना स्वेच्छया भोगः, राग-द्वेषाऽभावे सुख-दुःखाऽनुत्पादकं शब्दादिदर्शनमिन्द्रियाणां वश्यता सा न परमा विषयाऽऽशीविषयोगात् । या तु विषयैः स्वाभिमुखं नीयमानानामपीन्द्रियाऽबलानां तत्त्वपतिव्रतात्वेन विषयेष्वत्यन्तमप्रतिपत्तिः रावणेन स्वाभिमुख्यं नीयमानाया अपि श्रीसीतायाः श्रीराम-व्रतत्वेन राक्षसाऽधमाऽप्रतिपत्तिवत् सा परमेति **जैगीषव्यः** (ऋषिराह) । प्रत्याहारादिन्द्रियाणां परमा वश्यता भवतीत्यर्थः ← (यो.सू.२/५५ म.प्र.) इत्येवं वर्तते । तदुक्तं **विष्णुपुराणेऽपि** →

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याऽक्षाणि योगवित् । कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥

वश्यता परमा तेन जायते निष्कलात्मनाम् । इन्द्रियाणामवश्यैः तैर्न योगी योगसाधकः ॥

← (वि.पु.६/७/४३-४४) इति । **अमृतनादोपनिषदि कपिलदेवहृतिसंवादे** च → प्राणायामैर्देहदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ← (अमृ.८,क.दे.सं.४/११) इत्येवं प्राणायामादिफलमुक्तं तदपीहाऽनुसन्धेयम् ।

यदपि **ब्रह्मविद्योपनिषदि** → मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् । तथापि योगिनां योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्तते ॥ ← (ब्र.वि.४४) इत्युक्तं तदपि प्रत्याहारफलतयाऽनुयोज्यं यथातन्त्रम् । → विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ← (यो.चू.१०९) इति **योगचूडामण्युपनिषद्वचनमप्यत्रावधेयम्** ।

प्रकृते च स्थिरायां दृष्टौ अविरतसम्यग्दृशः देशविरतस्य चाऽविरुद्धशब्दादिप्रतिपत्तिरूपा अपरमा इन्द्रियवश्यता प्रत्याहारफलत्वेन ज्ञेया, सर्वविरतस्य चोपदर्शिता परमा इन्द्रियवश्यतेति विवेकः ॥२४/२॥

थाय छे के ईन्द्रियोने आह्य विषयोनी अभिमुष लई जवाभां आवे तो पक्ष ते बडारभां जती नथी. तेथी तो योगसूत्रभां कडेल छे के ‘प्रत्याहारथी ईन्द्रियोभां प्रकृष्ट नियंत्रण आवे छे.’ (२४/२)

अतो ग्रन्थिविभेदेन विवेकोपेतचेतसाम् । त्रपायै भवचेष्टा स्याद् बालक्रीडोपमाऽखिला ॥३॥

अत इति । अतः = प्रत्याहारात् ग्रन्थिविभेदेन विवेकोपेतचेतसां भवचेष्टाऽखिला चक्रव-
त्यादिसुखरूपाऽपि बालक्रीडोपमा^१ = बालधूलीगृहक्रीडातुल्या, प्रकृत्यसुन्दरत्वाऽस्थिरत्वाभ्यां त्रपायै

प्रत्याहारप्रभावमाह- 'अत' इति । ग्रन्थिविभेदेन हेतुना विवेकोपेतचेतसां = निराधार-जड-विनश्वरा-
ऽसाराऽशुचि-देह-गेह-स्नेहादिविविक्तध्रुवाऽऽनन्दमयाऽऽत्मबोधभाविताऽन्तःकरणानां, शिष्टं स्पष्टम् । तदुक्तं
योगदृष्टिसमुच्चये → बालधूलीगृहक्रीडातुल्याऽस्यां भाति धीमताम् । तमोग्रन्थिविभेदेन भवचेष्टाऽखिलैव
हि ॥ मायामरीचिगन्धर्वनगरस्वप्नसन्निभान् । बाह्यान् पश्यति तत्त्वेन भावान् श्रुतविवेकतः ॥ ← (यो.दृ.स.
१५५/१५६) इति । अध्यात्मतत्त्वालोकेऽपि → प्रत्याहृतेर्ग्रन्थिविभेदेन स्फुरद्विवेकोज्ज्वलमानसानाम् ।
संसारचेष्टा प्रतिभाति बालधूलीगृहक्रीडनसन्निभैव ॥ ← (अ.त.३/१२१) इत्युक्तम् । अविरतसम्यग्दृष्टिमधिकृत्य
पञ्चलिङ्गप्रकरणे अपि →

बालोहधूलिगिहिरमणसनिभं तस्स सव्वमाभाइ । देविंदचक्कवट्टणाइपयमच्छुयमवस्सं ॥
इय सव्वत्थ असरणं अणंतदुहभायणंमि संसारे । अप्पाणं मन्नंतो निच्चुव्विग्गो महादुक्खं ॥

विशेषार्थ :- अनादि काण्ठी ईन्द्रियो मातेला सांढ जेवी अणवान थईने आह्य विषयोमां सतत लट्टे
छे. ईन्द्रियोनी आ अह्मिभुपता छूटे तो ईन्द्रियो अंतर्भुज अने, पोताना स्वप्नने सन्भुज अने. तेवी
अवस्थायां चित्तनो निरोध थाय छे. चित्तनो निरोध थतां ईन्द्रियो पण निरोधयोग्य अने छे. जे के चित्त
जे रीते तत्त्वने सन्भुज अने छे तेम ईन्द्रियो कांई परमार्थथी तत्त्वने अभिभुज अनती नथी. परंतु तेना
जेवी अवस्था ईन्द्रियोमां आवे छे. माटे योगसूत्रमां 'इव' शब्द प्रयोजेलो छे. ईन्द्रियोनी उपरोक्त अवस्था
प्रत्याहार कहेवाय छे. स्थिरा दृष्टिमां रहेला सम्यग्दर्शनवाणा साधक जवो विषयोनी असारता विचारिने
ईन्द्रियो उपर ते रीते अंकुश मेणवे छे के ईन्द्रियोना ओंयामां ओंया विषयो उपस्थित थवा छतां ईन्द्रियो
त्यां जवा तैयार थती नथी. जेम बिलाडीनी समक्ष दूधनी तपेली मूकेली होय पण जेवी बिलाडी दूध पीवा
जय के आजुमां छूपायेलो माणस लाकडी मारे. थोडी-थोडी वारे दूध पीवा आवती बिलाडी अवारनवार
लाकडीनो मार पाईने त्रासी जय पछी बिलाडीनी सामे दूधनी तपेली मूकवामां आवे तो पण बिलाडी
दूध पीवा तैयार थती नथी. आ रीते समकित्ती जवो पांयमी दृष्टिमां रहेला होय त्यारे ते रीते विषयना
दारुण परिशाम, विषयनी क्षणलंगुरता-असारता-तुच्छता विचारे छे के ईन्द्रियोने पोताना विषयमां छोडी
जवानी वृत्ति ओम्बी थती नथी. ते रीते आत्माने आवित करे छे. पांयमी दृष्टिमां रहेला जवो प्रत्याहार
स्वप्न अेक विशिष्ट कोटिनी सिद्धिने आत्मसात् करे छे. (२४/२)

• सांसारिक चेष्टा धूलीक्रीडातुल्या •

गाथार्थ :- ग्रन्थिलेदथी विवेकसंपन्न चित्तवाणा जवोने प्रत्याहारना लीधे तमाम सांसारिक चेष्टा
बालक्रीडासमान लज्जा माटे थाय छे. (२४/३)

टीकार्थ :- ग्रन्थिनो विशेष प्रकारे लेद थवाथी विवेकसंपन्न चित्तवाणा साधकोने प्रत्याहारना कारणे
यकवर्ती वगेरेना भोगसुखस्वप्न पण तमाम सांसारिक प्रवृत्ति नाना छोकरा धूणना घर अनाववानी
रमत करे तेवी लागे छे. सधणी सांसारिक प्रवृत्ति स्वभावथी ज अराज अने विनश्वर होवाना कारणे

१. हस्तादर्श 'बालक्रीडोपमा' इति पदं द्विरुक्तम् ।

સ્યાત્ ॥૩॥

← (પં.લિ. ૪૭/૪૮) इत्येवं यदुक्तं तदप्यत्रानुसन्धेयं यथागमम् । एतेन → निशामयति निःशेषमिन्द्रजालोपमं जगत् । स्पृहयत्यात्मलाभाय गत्वाऽन्यत्राऽनुतप्यते ॥ ← (इष्टो.३९) इति इष्टोपदेशवचनमपि व्याख्यातम् ।

इदञ्चात्रावधेयम्-तृष्णादिवर्धकभवाभिनन्दित्वदोषोच्छेदेन ग्रन्थिभेदपूर्वं चेतोविमुक्तिः सम्पद्यते ग्रन्थिभेदोत्तरं च तारतम्यशालिनी प्रज्ञाविमुक्तिः मिथ्यादर्शनविलयादिप्रयुक्तोदयते । स्थिरायामवस्थितो योगी ताभ्यां विमुक्तिभ्यां सम्यगालोचयति भवस्वरूपादिकमभ्रान्ततया, अपुनर्बन्धकादपि सूक्ष्मतरम् । अत एव न भोगसुखकृते मिथ्याऽऽजीविकामस्यामवस्थितोऽवलम्बते । ततश्च शाक्यपुत्रोक्ताऽष्टाङ्गिकमार्गगता सम्यगाऽऽजीविकाऽप्यत्रानाविलैव । तदुक्तं मज्झिमनिकाये दीघनिकाये च → कतमो च, भिक्खवे, सम्माआजीवो ? इध, भिक्खवे, अरियसावको मिच्छाआजीवं पहाय सम्माआजीवेन जीवितं कप्पेति । अयं वुच्चति, भिक्खवे, सम्माआजीवो ← (दी.नि.२ । ९ । ४०९, म.नि.भाग-१/१/१०/१३५, सत्यविभङ्गसूत्र-३ । ४ । ११ । ३७५ । पृष्ठ-३००) इति । मज्झिमनिकाये महाचत्वारिंशत्कसूत्रे → कुहना, लपना, नेमित्तिकता, निष्पेसिकता, लाभेन लाभं निजिगीसनता- अयं भिक्खवे ! मिच्छाआजीवो ← (म.नि.३ । २ । ७ । १४०) इत्येवमुपवर्णिता मिथ्याऽऽजीविका न स्वरसतः सम्यग्दर्शनशालिनि सम्भवति । न हि प्रज्ञादोषविमुक्तो मिथ्याऽऽजीविकामुपजीवति स्वरसतः, अन्यथा तत्त्वहान्यापत्तेः । भोगे प्रकृतिसुन्दरत्व-स्थिरत्वादिभानं तु मिथ्याऽऽजीविकादिप्रयोजकं महामोहविलसितमित्याकूतम् । तदुक्तं योगसारप्राभृते → गन्धर्वनगराऽऽकारं विनश्चरमवास्तवम् । स्थावरं वास्तवं भोगं बुध्यन्ते मुग्धबुद्ध्यः ॥ ← (यो.सा.प्रा.९/१५) इति । तच्चात्र न सम्भवति, यतोऽस्यां दृष्टौ प्रलीनो महामोहराजः, उच्चाटितो महामिथ्यादर्शनपिशाचः, सञ्चूर्णिता अविद्याविकल्पाः, निरस्तो विषयतृष्णाऽनुबन्धः, निर्वासिता महामूढता, विपाटिता मकरध्वजगोचरा उपादेयता, निर्भिन्ना राग-द्वेषादयः, प्रज्ञया साक्षात्कृता आश्रवाः । अत एव न तत्र लीयतेऽसौ किन्तु साक्षिभावमवलम्बते यथासामर्थ्यम् । बौद्धदर्शनाभिप्रेतः तात्त्विकः कायसाक्षी योगी परमार्थतः स्थिरायां सम्पद्यते (मज्झिमनिकाय-कीटागिरिसुत्त- २ । २ । १० । १८२) । मज्झिमनिकायदर्शितानि उपशमसम्बोधिगामीनि श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञाबलानि प्रभवन्त्यस्यां वस्तुगत्येत्यवधेयम् (म.नि.महासकुलुदायिसुत्त- २ । ३ । ७ । २४७) । इत्थञ्च →

पाणच्चये वि न कुणइ जत्तो जिणसासणस्स उड्डाहो । गुणिणो बहुमाणपरो दाराइसु सिढिलपडिबंधो ॥ संसारियअब्भुदये न मुणि हरिसं, असंजमे धणियं । वट्टन्तो परितप्पइ, मुणइ उवादेयमह धम्मं ॥ चेइय-जइसूवजुज्जइ जत्तियमत्तं तदेव सहलं ति । अन्नमणत्थमणत्थस्स वड्ढयं मुणइ निच्चंपि ॥

← (पं.लिं. २९/३०/३१) इति पञ्चलिङ्गिप्रकरणोक्ता सम्यग्दृष्टिदशाऽपि स्थिरायामनुसन्धेया मनीषिभिः यथागमम् ॥२४/३॥

પાંચમી દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવને પોતાની તથાવિધ સાંસારિક પ્રવૃત્તિ લજ્જાસ્પદ લાગે છે. (૨૪/૩)

વિશેષાર્થ :- ગ્રન્થિભેદના કારણે પાંચમી દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવોમાં તથાવિધ બળવાન વિવેકદૃષ્ટિ ઊભી થયેલી હોય છે તેમ જ પ્રત્યાહાર નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. તેથી બિનજરૂરી ભોગસુખ

તત્ત્વમત્ર પરંજ્યોતિર્જ્ઞસ્વભાવૈકમૂર્તિકમ્ । વિકલ્પતત્પમારૂઢઃ શેષઃ પુનરુપપ્લવઃ ॥૪॥
તત્ત્વમિતિ । અત્ર = સ્થિરાયાં જ્ઞસ્વભાવ એકા મૂર્તિર્યસ્ય તત્તથા (=જ્ઞસ્વભાવૈકમૂર્તિકમ્),
જ્ઞાનાદિગુણભેદસ્યાઽપિ વ્યાવહારિકત્વાત્ । પરંજ્યોતિઃ આત્મરૂપં તત્ત્વં પરમાર્થસત્ ।

‘ભવયોગસ્યાઽખિલસ્યાઽપારમાર્થિકત્વે કિં પારમાર્થિકં તત્ત્વમ્ ?’ इत्याशङ्कायामाह- ‘तत्त्वमि’ति ।
જ્ઞાનાદિગુણભેદસ્યાઽપિ = મત્યાદિજ્ઞાન-ક્ષાયોપશમિકાદિદર્શન-છેદોપસ્થાપનીયાદિચારિત્રગુણભેદસ્યાઽપિ કાદાચિ-
ત્કત્વ-સોપાધિકત્વાભ્યાં વ્યાવહારિકત્વાત્ ન પારમાર્થિકત્વમ્ । પરંજ્યોતિઃ આત્મરૂપં = ધ્રુવાત્મૈકસ્વરૂપં
પરમાર્થસત્, સદા તથાભાવાત્ । શુદ્ધનિશ્ચયનયતો ધ્રુવનિર્વિકલ્પૈકચૈતન્યમાત્મસ્વરૂપમસમ્મોહનિબન્ધનમનાવૃતમસઙ્ગ-
સાક્ષિમાત્રકં સર્વદાઽવસ્થિતં પરમાર્થસત્ । તદુક્તં સમરાદિત્યચરિત્રે પ્રદ્યુમ્નસૂરિભિઃ → ચિત્રભાનુ-સુધા-
ભાનુ-ચણ્ડભાનુપ્રભાધિકમ્ । શાશ્વતં જયતિ જ્યોતિઃ પરમં પરમમઙ્ગલમ્ ॥ ← (સ.ચ. ૧/૧-૫.૧)
इति । → तात्त्विकज्ञेयविषयमसमोहननिबन्धनम् । આત્મજ્યોતિઃ સ્થિરં શુદ્ધમ્.... ← (બ્ર.સિ. ૧૨૧)
इत्यादि ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयवचनमप्यत्राऽवधेयम् । શકસ્તવે સિદ્ધસેનદિવાકરૈરપિ → ॐ नमोऽर्हते
પરમાત્મને પરમજ્યોતિષે ← (શ.સ્ત.૧) इत्येवं परतत्त्वमभाणि । षोडशकेऽपि → ज्योतिः परं परस्तात्
तमसः ← (षो.१५/१४) इत्येवं तदेवोपदर्शितं श्रीहरिभद्रसूरिभिः । अर्हन्नामसहस्रसमुच्चयेऽपि → परं
ज्योतिस्तमोऽपहः ← (अ.ना.२/४) इत्येवं तत्रिर्देशः। वीतरागस्तोत्रेऽपि → यः परात्मा परं ज्योतिः
परमः परमेष्ठिनाम् ← (वी.स्तो.१/१) इति तदुल्लेखः वर्तते ।

પરેષામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં રામગીતાયાં →
ज्योतिरेव परं ब्रह्म ज्योतिरेव परं सुखम् । ज्योतिरेव परा शान्तिः ज्योतिरेव परं पदम् ॥
ज्योतिरेव परं लक्ष्यं ज्योतिरेव परा गतिः । ज्योतिरेव परं रूपं तस्माज्ज्योतिर्विलोकयेत् ॥
← (रा.गी. १५/२४-२५) इति । प्रकृते → ‘अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमि’ति भावयेत् ।

વગેરેની પ્રવૃત્તિ તેમના જીવનમાંથી રવાના થાય છે. તથા જે જરૂરી સાંસારિક ભોગસુખાદિ પ્રવૃત્તિ
ચાલતી હોય છે તે પણ વિવેકદૃષ્ટિના પ્રભાવે અસાર અને વિનશ્ચર લાગવાથી લજ્જાસ્પદ લાગે છે.
અહીં પ્રત્યાહાર બિનજરૂરી ભોગસુખાદિ પ્રવૃત્તિ છોડાવે છે. તથા બળવાન ચારિત્રમોહનીયાદિ કર્મોના
લીધે જે કોઈ ભોગસુખાદિ પ્રવૃત્તિ કે કુટુંબપરિપાલનાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે તેમાં અસારતા-તુચ્છતા-
વિનશ્ચરતા-વિક્ષેપકારિતા-નુકશાનકારિતાદિનું ભાન ગ્રંથિભેદજન્ય વિવેકદૃષ્ટિના કારણે થાય છે. ચક્રવર્તીના
કે દેવલોક વગેરેના ભોગસુખને ભોગવવા પડે તો પણ તે પ્રવૃત્તિ તેને લજ્જાસ્પદ લાગે છે.(૨૪/૩)

ગાથાર્થ :- સ્થિરા દૃષ્ટિમાં માત્ર જ્ઞાનસ્વભાવસ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ એવો આત્મા જ તત્ત્વરૂપે જણાય
છે. તે સિવાયનું બધું વિકલ્પશય્યા ઉપર આરૂઢ થયેલું બ્રાન્તરૂપે જણાય છે. (૨૪/૪)

ટીકાર્થ :- સ્થિરાદૃષ્ટિમાં માત્ર આત્મા જ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપે જણાય છે. નિશ્ચયથી આત્માનો સ્વભાવ
માત્ર જાણવાનો છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે ગુણોના ભેદભાવ તો વ્યવહારનયને માન્ય છે. નિશ્ચયનયથી
તો આત્મા પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ કેવળ જ્ઞાતાસ્વભાવ જ છે. આવો જ સ્વરૂપે શુદ્ધાત્મા પરમાર્થ સત્ તરીકે
પાંચમી દૃષ્ટિમાં જણાય છે.

**शेषः पुनः भवप्रपञ्चो विकल्पलक्षणं तल्पमारूढ (=विकल्पतल्पमारूढः) उपप्लवो भ्रमविषयः, परि-
दृश्यमानरूपस्याऽभावात् ॥४॥**

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं परम् ॥ ← (ते.बिं. २।२४) इति तेजोबिन्दूपनिषद्वचनं → परं
ज्योतिरेष सर्वेश्वरः ← (तुरी.२) इति तुरीयोपनिषद्वचनं, → यज्ज्योतिरात्मा ← (नृ.ष.६) इति
नृसिंहषट्चक्रोपनिषद्वचनं च स्मर्तव्यम् । भगवद्गीतायां अपि → ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः ← (भ.गी.१३/
१८) इति तस्यैव द्योतनम् । योगचूडामण्युपनिषदि → ॐ नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं
निराख्यातं अनादिनिधनमेकं तुरीयं ← (यो.चू.७२) इत्येवं यदुक्तं तदप्यत्रैव योज्यं शुद्धनिश्चयाऽभिप्रायेण ।
यथोक्तं मुण्डकोपनिषदि अपि → सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा, सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ← (मुंड.उप.२।२) इति
परंज्योतिःस्वरूपञ्चामितगतिना योगसारप्राभृते →

अक्षज्ञानार्थतो भिन्नं यदन्तरवभासते । तद्रूपमात्मनो ज्ञातृज्ञातव्यमविपर्ययम् ॥

यत्राऽसत्यखिलं ध्वान्तमुद्योतः सति चाखिलः । अस्त्यपि ध्वान्तमुद्योतस्तज्ज्योतिः परमात्मनः ॥

← (यो.सा.प्रा.१/४५) इत्येवमावेदितम् । अमृतचन्द्राचार्येण पुरुषार्थसिद्ध्युपाये → तज्जयति
परं ज्योतिः समं समस्तैरनन्तपर्यायैः । दर्पणतल इव सकला प्रतिफलति पदार्थमालिका ॥ ← (पुरुषा.
१) इत्येवं परंज्योतिःस्वरूपमावेदितम् ।

अशुद्धनिश्चयनयतश्च परंज्योतिः तत्त्वं शुद्धचैतन्यमात्मनो धर्मः सर्वदाऽऽत्मनिष्ठत्वेऽपि कर्माऽ-
पगमेनाऽऽविर्भवति जलदाऽपगमे चन्द्रचन्द्रिकावत् । अशुद्धनिश्चयनयाभिप्रायतो योगसारप्राभृते →
यथा चन्द्रे स्थिता कान्तिर्निर्मले निर्मला सदा । प्रकृतिर्विकृतिः तस्य मेघादिजनिताऽऽवृतिः ॥
तथाऽऽत्मनि स्थिता ज्ञप्तिर्विशदे विशदा सदा । प्रकृतिर्विकृतिस्तस्य कर्माष्टककृताऽऽवृतिः ॥
जीमूताऽपगमे चन्द्रे यथा स्फुटति चन्द्रिका । दुरिताऽपगमे शुद्धा तथैव ज्ञप्तिरात्मनि ॥

← (यो.सा.प्रा.९/६-७-८) इत्युक्तम् । क्षायिकसम्यग्दर्शनवतः स्थिरायामवस्थितस्य शुद्धनिश्चयनय-
परिणतिरनवरतमुक्तिमार्गप्रयाणे समालम्बनम् । क्षायोपशमिकसम्यक्त्ववतस्तु स्थिरायां दृष्टौ वर्तमानस्या-
ऽशुद्धनिश्चयनपरिणतिस्तथेति विवेकः कार्यः । उभयोरेव स्थिरायां शेषो भवप्रपञ्चः विकल्पलक्षणं
तल्पं = शयनीयं आरूढो भ्रमविषय एव, ऋजुसूत्रनयानुसारेण परिदृश्यमानस्य भवप्रपञ्चस्य परकीयत्वेना-
ऽसत्त्वात्, शुद्धद्रव्यग्राहकनिश्चयनयानुसारेण च परिदृश्यमानरूपस्य = दृश्यमानस्वरूपेण भवप्रपञ्चस्य
विविच्यमानस्य श्वेतकुड्यस्य इव चेतनाऽचेतनयोरेकत्राऽन्तर्भावाऽसम्भवेन अभावात् = विरहात् । यथा
चैतत्तत्त्वं तथा विभावितामेव योगलक्षणद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.१०/३० भाग-३, पृ.७३२) विस्तरत इति
नेह तन्यते । नवरं → न मे बन्धो न मे मुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः । मायामात्रविकारत्वात्मायाऽतीतो-
ऽहमद्वयः ॥ ← (आ.प्र.१९) इति आत्मप्रबोधोपनिषद्वचनमप्यवश्यमनुस्मर्तव्यं यथागमम् । तथा →
वासनामात्रमेवैतत् सुखं दुःखं च देहिनाम् । तथा ह्युद्वेजन्त्येते, भोगा रोगा इवाऽऽपदि ॥

ते सिवाय सधणो संसारप्रपंच विकल्पस्वरूप शय्या उपर आरूढ थयेल आन्त ज्ञाय छे. करण
के जे स्वरूपे संसारनो प्रपंच देषाय छे ते स्वरूपे ते आजर नथी. (२४/४)

मोहेन संवृतं ज्ञानं, स्वभावं लभते न हि । मत्तः पुमान् पदार्थानां यथा मदनकोद्रवैः ॥

← (इष्टो. ६-७) इति इष्टोपदेशकारिके नैवेह विस्मर्तव्ये । तदुक्तं भक्तपरिज्ञाप्रकीर्णके अपि
→ नरविबुहेसरसुखं दुःखं परमत्थओ तयं बिंति । परिणामदारुणमसासयं च जं ता अलं तेण ॥

← (भ.प.५) इति । इत्थं स्व-परयोः तात्त्विकस्वरूपनिश्चय एव सम्यग्ज्ञानं व्यवतिष्ठेत, नान्यथा ।

एतेन → एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनम् ← (का.नी.सा. १२।२१) इति कामन्दकीयनीतिसार-
वचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते → इन्द्रजालमिदं सर्वं यथा मरुमरीचिका । अखण्डितमनाकारो वर्तते
केवलः शिवः ॥ ← (अव.गी.७।१३) इति अवधूतगीतावचनं, → एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म । नेह
नानाऽस्ति किञ्चन । तस्माद् ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं बाधितमेव । सत्यमेव परं ब्रह्म ← (त्रि.वि.३।१९)
इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्वचनं, → सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं दृश्यते चिज्जगद्गतम् । चिन्निष्पन्दां-
शमात्रं तन्नाऽन्यदस्तीति भावय ॥ ← (महो.४/१०) इति महोपनिषद्वचनं, → ये ये भावाः स्थिता
लोके तानविद्यामयान् विदुः । त्यक्ताऽविद्यो महायोगी कथं तेषु निमज्जति ? ॥ ← (अन्न.४/४)
इति च अन्नपूर्णापनिषद्वचनमप्यनुयोज्यं यथातन्त्रम् । तदुक्तं महावीरगीतायामपि → स्वप्नोपमान् जग-
द्भावान् ज्ञात्वा सर्वमहाजनैः । परात्मा ज्योतिषां ज्योतिः सम्प्राप्यो देहसंस्थितः ॥ ← (महा.गी.१३।६४)
इति । प्रकृते → पृथुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथाऽत्र किम् ? । अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योति-
रान्तरम् ॥ ← (चि.भ.ना.) इति चित्रभरतनाटकोक्तिरपि स्मर्तव्या ।

मित्रादिदृष्टिचतुष्टये समवतारितं शुभेच्छादिभूमिकात्रितयं पौद्गलिके जगति सत्यत्वदर्शनमूलका-
ऽऽस्थादियुक्तत्वात् तन्त्रान्तरपरिभाषया जाग्रदित्युच्यते, स्थिरायां दृष्टौ समवतारिता विलापिन्याद्यभिधाना
चतुर्थी भूमिका स्वप्नरूपेण प्रतिपाद्यते, बाह्ये जगति भ्रान्तत्वाऽसारत्व-तुच्छत्व-विनश्वरत्वाद्यवगमेनाऽऽ-
स्थादिप्रच्यवात् । एतेन → पूर्वावस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव संस्थितम् । चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं
यत्र वै जगत् ॥ ← (अन्न.५/८७) इति अन्नपूर्णापनिषदुक्तिरपि व्याख्याता । अनयैव रीत्या →

भूमिकात्रितयाऽभ्यासादज्ञाने क्षयमागते । समं सर्वत्र पश्यन्ति चतुर्थी भूमिकां गताः ॥

अद्वैते स्थैर्यमागते द्वैते च प्रशमं गते । पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थी भूमिकां गताः ॥
भूमिकात्रितयं जाग्रत्, चतुर्थी स्वप्न उच्यते ← (अक्षु.३१-३३) इति अक्षुपनिषत्कारिका व्याख्येयाः।→

शुभेच्छादित्रयं भूमिभेदाऽभेदयुतं स्मृतम् । तथावद् वेद बुद्ध्येदं जगत् जाग्रति दृश्यते ॥

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते । पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं तूर्यभूमिसुयोगतः ॥

← (वरा.४/११-१२) इति वराहोपनिषत्कारिके अपि यथातन्त्रमत्राऽनुसन्धेये । → एगे आया
← (स्था.१।१।२) इति स्थानाङ्गसूत्रतात्पर्यमप्यत्र यथागममनुयोज्यम् । यथोक्तं नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि
अपि → अमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव तस्मादद्वय एवाऽयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः
सत्यो मुक्तो निरञ्जनः ← (नृ.उत्त. ९/४) इत्यादि । स्थिरायां दृष्टौ समवस्थितस्यैतदतिगम्भीरं तत्त्वं
न केवलं बुद्धौ प्रतिभासते किन्त्वस्वल्लक्ष्म्या तथाविधस्वाऽनुभवगम्यमपि भवति । तथा → भारो

विशेषार्थः :- 'सकल जगत ते अँठवत्, अथवा स्वप्नसमान; ते कडीअे ज्ञानीदशा, भाकी वाया
ज्ञान.' आ उँकित अडी अनायासे याद आवी ज्ञाय छे. पांयभी दृष्टिभां शुद्धात्मा ज परम उपादेयभूत

વિલવિયમેત્તં સવ્વે કામા દુહાવહા ← (નિ.ખા.૫૬૭) इति निशीथभाष्यवचनं, → सव्वं विलवियं गीयं, सव्वं नट्टं विडम्बियं । सव्वे आहरणा भारा, सव्वे कामा दुहावहा ॥ ← (उत्तरा.१३/१६, सम.क.भव-९/पृ.९६९) उत्तराध्ययन-समरादित्यकथावचनं, → इन्द्रजालमिव मायामयं, स्वप्न इव मिथ्या-दर्शनं, कदलीगर्भ इवाऽसारं, नट इव क्षणवेशं, चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरमम् ← (मैत्रा.४/२) इति मैत्रायण्युपनिषद्वचनं चाऽत्र निरुपचरितमनुभूयत एवेति ध्येयम् । प्रकृते च →

अबाह्यं केवलं ज्योतिर्निराबाधमनामयम् । यदत्र तत्परं तत्त्वं शेषः पुनरुपप्लवः ॥

एवं विवेकिनो धीराः प्रत्याहारपरास्तथा । धर्मबाधापरित्यागयत्नवन्तश्च तत्त्वतः ॥

← (यो.दृ.स.१૫૭-૧૫૮) इति योगदृष्टिसमुच्चयकारिके विभावनीये समाकलितनिश्चयसारैः । तदुक्तं अध्यात्मतत्त्वालोकेऽपि → तत्त्वं परं ज्योतिरिह ज्ञरूपं वैकल्पिकः सर्व उपप्लवोऽन्यः ← (अ.त. ३/१२२) इति । योगसारप्राभृतेऽपि →

विकारा निर्विकारत्वं यत्र गच्छन्ति चिन्तिताः । तत् तत्त्वं तत्त्वतः चिन्त्यं चिन्तान्तरनिराशिभिः ॥
विविक्तमाऽऽन्तरं ज्योतिर्निराबाधमनामयम् । यदेतत् तत् परं तत्त्वं तस्याऽपरमुपद्रवः ॥

← (यो.सा.પ્રા.૯/૩૨,૩૩) इत्युक्तम् । → अविद्याभिदुरं ज्योतिः परं ज्ञानमयं महत् । तत्प्रष्टव्यं तदेष्टव्यं तद् द्रष्टव्यं मुमुक्षुभिः ॥ ← (इष्टो. ४९) इति इष्टोपदेशवचनमप्यत्रानुसन्धेयम् ।

परं જ્યોતિર્દર્શનેનાઽસ્ય યોગિનો રાગોઽપિ વિલીયતે । તદુક્તં ગણેશગીતાયાં → રાગોઽપિ દૃષ્ટ્વા બ્રહ્મ વિનશ્યતિ ← (ગ.ગી.૧/૫૬) इति । एतेन → रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ← (भ.गी.२/५९) इति भगवद्गीतावचनमपि व्याख्यातम् । अत्र चाऽऽत्मदर्शनमपरोक्षमवगन्तव्यम् । परोक्षाऽपरोक्षात्म-दर्शनभेदपरिज्ञानोपायस्तु → ‘अस्ति ब्रह्मे’ति चेद् वेद ? परोक्षज्ञानमेव तत् । ‘अहं ब्रह्मे’ति चेद् वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ← (व.रा.२/४९) इत्येवं वराहोपनिषदि दर्शितः स्मर्तव्यः ।

अपरोक्षाऽऽत्मदर्शनोपायजिज्ञासुभिस्तु प्रकृते →

भ्रूयुग्ममध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि । केषांचित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः ॥

परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् । विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसંवेद्यम् ॥

तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत्पश्यन् । उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ॥

← (रस.१/२१-२३) इति रसहृदयप्रबन्धोऽपि यथातन्त्रं विभावनीयः ।

→ स्वकीયા દેહસમ્બન્ધાઃ ક્ષણિકાઃ સ્વપ્નવન્મૃષા । જ્ઞાતૈવં ત્વં પરપ્રીત્યા લીનો ભવ ચિદાત્મનિ ॥

← (અધ્યા.ગી. ૨૪૨) इति अध्यात्मगीतावचनमप्यत्र दृष्टौ सम्यक् परिणमति । प्रकृते → तस्मिन् (= परब्रह्मणि) मनो विलीयते, मनसि सङ्कल्प-विकल्पे दग्धे पुण्य-पापे सदाशिवः शक्त्यात्मना सर्वत्राऽवस्थितः स्वयंज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो निरञ्जनः शान्तः प्रकाशते ← (हंसो.२) इति

લાગે છે. કેવલ જ્ઞાયકસ્વભાવ સ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા છે. ગ્રન્થિભેદ થવાના કારણે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ પાંચમી દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવોને પ્રગટપણે થતો હોય છે. પરમાનંદમય આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતો હોવાના કારણે તે સિવાય બીજું બધું જ અસારભૂત લાગે છે. અનાત્મ જગતમાંથી તેનું મન ઉઠીને આત્મજગતમાં સ્થિર થવા માંડે છે. આત્મદર્શનનો આ લાભ અદ્વિતીય છે. (૨૪/૪)

ભવભોગિફળાઽઽભોગો ભોગોઽસ્યામવભાસતે । ^૧ફલં હ્યનાત્મધર્મત્વાત્તુલ્યં યત્પુણ્ય-પાપયોઃ ॥૫॥

ભવેતિ । અસ્યાં = સ્થિરાયાં । ભોગઃ = ઇન્દ્રિયાર્થસુખસમ્બન્ધઃ । ભવભોગિફળાભોગઃ = સંસાર-સર્પફળાટોપઃ અવભાસતે, બહુદુઃખહેતુત્વાત્ । નાઽનુપહત્ય ભૂતાનિ ભોગઃ સમ્ભવતિ, તતશ્ચ પાપં,

હંસોપનિષદ્વચનં, → યસ્ત્વેનં પરં અનૂદ્યન્તં વેદ અથ તથોપાસ્તે પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્યતે ← (આર્ષ. ૬) ઇતિ ચ આર્ષયોપનિષદ્વચનમપિ યથાગમમનુયોજ્યમ્ ।

પરમતે પ્રત્યાહારેણેવ જ્યોતિર્દર્શનેનાઽપીન્દ્રિયવશિતા જાયતે । તદુક્તં રામગીતાયાં → નાદાઽન્તે વિદિતં જ્યોતિર્યેનૈવ ધ્યાનયોગતઃ । તસ્યેન્દ્રિયાણિ વશ્યાનિ સદશ્ચા ઇવ સારથેઃ ॥ ← (રા.ગી.૧૫/૨૨) ઇતિ । તત્ત્વજ્ઞાનાદિકમપીન્દ્રિયવશ્યતયા સમ્પદ્યતે । તદુક્તં રામગીતાયામેવ → વાસનાક્ષય-વિજ્ઞાનમનોનાશા-ઽભિધં ત્રયમ્ । સમકાલં સમમ્યસ્તં યેનૈવ વિષયા જિતાઃ ॥ ← (રા.ગી.૬।૬) ઇત્યવધેયમ્ ।

કિઞ્ચ, જગતોઽસ્યામુપપ્લવરૂપેણ પ્રતિભાસનાત્ પૂર્વં (દ્વા.દ્વા.૨૦/૨૭ ભાગ-૫ પૃ.૧૪૦૧) ડદિષ્ટા ઇહ (દ્વા.દ્વા.૨૪/૨ પૃ.૧૬૨૨) ચ સમવતારિતા સત્ત્વાપત્તિનામ્ની કર્મયોગભૂમિકા પ્રકૃષ્યતે । પ્રકૃતે → શુભેચ્છાદિત્રયં ભૂમેર્ભેદાઽભેદયુતં સ્મૃતમ્ । યથાવદ્ ભેદબુદ્ધ્યેદં જગજ્જાગ્રતિ દૃશ્યતે ॥ અદ્વૈતે સ્થૈર્યમાયાતે દ્વૈતે ચ પ્રશમં ગતે । પશ્યન્તિ સ્વપ્નવલ્લોકં તૂર્યભૂમિષુ યોગતઃ ॥ વિચ્છિન્નશરદ્ભ્રાંશવિલયં પ્રવિલીયતે । સત્ત્વાઽવશેષ એવાઽઽસ્તે મારુતે ! ત્વં દૃઢીકુરુ ॥ ← (રા.ગી. ૭/૧૩-૧૪-૧૫) ઇતિ રામગીતાકારિકા અપ્યવશ્યમનુસન્ધેયાઃ સ્વપરતન્ત્રાખ્યાસનિ-પુર્ણેઃ ॥૨૪/૪॥

સ્થિરાયાં ભોગભાસનં યથા ભવતિ તથાઽઽહ- 'ભવે'તિ । સૂક્ષ્મવિવેકદૃષ્ટિપ્રાધાન્યેન દીર્ઘપરિણામદર્શિત્વાત્ સ્થિરાયાં ઇન્દ્રિયાઽર્થસુખસમ્બન્ધઃ = પ્રાગુક્ત(દ્વા.દ્વા.૯/૧ ભાગ-૩, પૃ.૬૩૩)સામાન્ય-વિશેષકામસુખજનકસંસર્ગઃ સંસારસર્પફળાઽઽટોપ એવ સ્વતઃ અન્તઃ અવભાસતે, બહુદુઃખહેતુત્વાત્ = બહુતરદીર્ઘકાલીનતીવ્રદુઃખ-દુર્ગતિ-દોષાઽનુબન્ધનિમિત્તત્વાઽવગમાત્ । તદુક્તં અધ્યાત્મસારેઽપિ → ક્રુદ્ધનાગફળાઽઽભોગોપમો ભોગોદ્ભવોઽખિલઃ । વિલાસશ્ચિત્રરૂપોઽપિ ભયહેતુર્વિવેકિનામ્ ॥ ← (અ.સા.૧૮/૭૨) ઇતિ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → ન હ્યલક્ષ્મીસહી લક્ષ્મીર્યથાઽઽનન્દાય ધીમતામ્ । તથા પાપસખા લોકે દેહિનાં ભોગવિસ્તરઃ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૫૯) ઇતિ । અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકેઽપિ → એવઞ્ચ ભોગો ભવભોગિભોગાઽઽભોગસ્વરૂપઃ પ્રતિભાસતેઽત્ર ← (અ.ત.૩/૧૨૨) ઇત્યુક્તમ્ । યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ → વિપત્સહીર્યથા લક્ષ્મીર્નાઽઽનન્દાય વિપશ્ચિતામ્ ।

• ફલિધરના ફટાટોપતુલ્ય ભોગસુખો •

ગાથાર્થ :- સ્થિરા દષ્ટિમાં સંસારરૂપી સર્પની ફેણના ફેલાવા સમાન ભોગસુખો લાગે છે. કારણ કે પુણ્ય અને પાપનું ફળ અનાત્મધર્મ હોવાથી સમાન જ છે. (૨૪/૫)

ટીકાર્થ :- ઇન્દ્રિયો અને તેના અનુકૂળ વિષયોનો પરસ્પર સંબંધ જો સુખનો અનુભવ કરાવે તો તે ભોગસુખ કહેવાય. સ્થિરા દષ્ટિમાં આવેલા સમકિતી જીવને આ સાંસારિક ભોગસુખ સંસારરૂપી સાપની ફેણના ફેલાવા સમાન લાગે છે. કારણ કે 'તે તે ભોગસુખ ઢગલાબંધ દુઃખને ઉત્પન્ન કરવામાં મહત્ત્વનું કારણ છે' - આવું સમકિતી જીવને અંતઃકરણમાં વસી ગયેલ હોય છે. સ્થિરા દષ્ટિમાં રહેલો જીવ

૧. હસ્તાદર્શ 'ફલે' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તતો દારુણદુઃખપરમ્પરેતિ ।

‘ધર્મપ્રભવત્વાદ્ ભોગો ન દુઃખદો ભવિષ્યતી’ત્યત્રાહ- યદ્ = યસ્માત્ **પુણ્ય-પાપયોઃ** દ્વયોઃ
હિ ફલં અનાત્મધર્મત્વાત્ તુલ્યમ્ । વ્યવહારતઃ સુશીલત્વ-કુશીલત્વાભ્યાં દ્વયોર્વિભેદેડપિ નિશ્ચયતઃ

ન કલ્મષસખો ભોગઃ તથા ભવતિ શર્મણે ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૧/૨૬) इत्युक्तम् । પ્રકૃતે → સગાહં
સરં બુદ્ધં વિસં વા હુમણુજોજિતં । સામિસં વા ણદીસોયં સાતાકમ્મં દુહંકરં ॥ ← (ઋ.ભા. ૪૫/
૪૪) इति ऋषिभाषितवचनमपि परमार्थतः परिणमति ।

પરેષામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં લોકાનન્દે → જન્માન્તરેડપિ વિષયા વિષતાં વ્રજન્તિ ←
(લોકા.પૃ.૧૪૩) इति । પ્રકૃતે → મોહં વિધત્તે વિષયાડભિલાષઃ ← (કિરા.૩ 193) इति → આપાતરમ્યા
વિષયા પર્યન્તપરિતાપિનઃ ← (કિરા.૧૧ 192) इति च किरातार्जुनीयवचनं, → દુર્જયા હિ વિષયા
વિદુષામપિ ← (નૈ.ચ. ૫/૧૦૯) इति नैषधीयचरितवचनं, → ગતાયુરપિ સન્ વિષયાન્ સમુપાર્જયત્યન્ધઃ
← (પ્ર.સુ.૬૪) इति प्रबोधसुधाकरवचनं, → અન્ધાદયં મહાનન્ધો વિષયાડન્ધીકૃતેક્ષણઃ ← (આત્મા.
૩૫) इति, → વૃથા વો વિષયૈષિતા ← (આત્મા.૩૬) इति च आत्मानुशासनवचनं, → નીયન્તે વિષયૈઃ
પ્રાયઃ સત્ત્વવન્તોડપિ વશ્યતામ્ ← (પ.પુ. ૮/૭૩) इति पद्मपुराणवचनञ्च पौनःपुन्येन स्मरति बहुश्रुतः
स्थिरादृष्टिसम्पन्नः । અત ઇવાડસ્યામવસ્થિતોડવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિર્ભવનિર્વેદભાવનાભાવિતાડન્તઃકરણોડત્યન્તં
દુઃખી ભવતિ । તદુક્તં પઞ્ચલિઙ્ગપ્રકરણે →

बहुसो अणाइसंसारसायरे नरय-तिरियदुक्खाइं । पत्ताइं कम्मवसवत्तिजन्तुणा नत्थि संदेहो ॥
अच्छिनिमीलियमित्तं नत्थि सुहं दुक्खमेव संतत्तं । नरए नेरईयाणं अहोणिसं पच्चमाणाणं ॥
नरयाओ उव्वट्ठो तिरिओ नरए पुणो वि तिरिएसुं । दमणंऽकणाइजणियं भय-तणह-छुहाइजणियं च ॥
दुक्खं नरयसमाणं तत्थ य मणुओ तु हयविहिनियोगा । हीणकुलजाइ जीवो पेसाण वि पेसणनिउत्तो ॥
देवो वि पुढवीकाए उववज्जिउकामु तं विचिंतेइ । जं जिणवराउ अन्नो वागरिउं जे समत्थो को? ॥
ता देव-मणुय-नारय-तिरिक्खजोणिसु जाइं दुक्खाइं । भाविभवभावुगाइं हियाए वियरंति ताण सया ॥
इत्तो च्चिय संलत्तं अप्पडिविरओ सुदिट्ठीजं दुक्खं । वेयइ तं न अन्नो संसारी माणसं भयइ ॥

← (પં.લિં.૩૪,૩૬,૩૮,૩૯,૪૩,૪૫,૪૬) इति तदप्यत्र यथागमं योज्यं बहुश्रुतैः ।

વ્યવહારતઃ = વ્યવહારનયાડભિપ્રાયતઃ શુભાડશુભજીવપરિણામનિમિત્તત્વેન કારણભેદાત્ શુભાડશુભ-
પુદ્ગલપરિણામમયત્વેન સ્વભાવભેદાત્, શુભાડશુભફલપાકત્વેન અનુભવભેદાત્, શુભાડશુભમોક્ષબન્ધ-
માર્ગાડશ્રિતત્વેન ચાશ્રયભેદાત્ સુશીલત્વ-કુશીલત્વાભ્યાં દ્વયોઃ = પુણ્ય-પાપયોઃ વિભેદે અભ્યુપગમ્યમાને
જાણે છે કે ‘સ્ત્રી વગેરેની સાથે સેવેલા ભોગસુખો જીવહિંસા કર્યા વિના સંભવતા નથી. તથા જીવહિંસાથી
પાપકર્મ બંધાય છે. તેમ જ પાપથી તો ભયંકર દુઃખની પરંપરા સર્જાય છે.’ આ કારણે સ્થિરા દૃષ્ટિમાં
રહેલા યોગીને ભોગસુખો ડોલતા ફણિધરના ફટાટોપ જેવા ભયાનક લાગે છે.

• ફલની દૃષ્ટિએ પુણ્ય અને પાપ સમાન •

કોઈને શંકા થાય કે ‘ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાના કારણે ભોગસુખ દુઃખદાયી નહિ બને’ - તો
ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે - તમામ ભોગસુખો દુઃખનું જ નિમિત્ત હોવાનું કારણ એ છે કે પુણ્ય અને પાપનું

संसारप्रवेशकत्वेन कुशीलत्वाऽविशेषात् ॥५॥

सति अपि निश्चयतः संसारप्रवेशकत्वेन = संसाराऽवस्थाननिमित्तत्वेन पुण्य-पापयोः कुशीलत्वाऽविशेषात् = कुशीलत्वसाम्यात् । यथोक्तं आवश्यकनिर्युक्तौ → सत्त्वं कम्मं पावं, भामिज्जइ जेण संसारे ← (आ.नि.१५०९) इति । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्येऽपि → पुण्यफलं दुहं चिय कम्मोदयओ फलं व पावस्स ← (वि.आ.भा.२००४), → विसयसुहं दुक्खं चिय दुक्खपडियारओ तिगिच्छ व्व ← (वि. आ.भा.२००६) इति पूर्वोक्तं(भाग-५ पृ.१३६४) अत्रानुसन्धेयम् । ततश्च पुण्ये कर्मणि सुशीलत्वं गौणमेव, गौणलक्षणयोगात् । तदुक्तं काव्यानुशासने श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः → मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाऽभेदाभ्यां आरोपितो गौणः ← (काव्यानु.१/१७) इति । अत एव पुण्यस्य स्वर्णशुद्धिखलात्वं पापस्य च लोहशुद्धिखलात्त्वमुच्यते, बन्धनत्वन्तूभयत्र परमार्थतः तुल्यमेव । तदुक्तं कुन्दकुन्दाचार्येण समयसारे → कम्मसुहं कुशीलं सुहकम्मं वाऽवि जाणह सुशीलं । कह तं होदि सुशीलं जं संसारं पवेसेदि ? ॥ सोवण्णियं पि णियलं बंधदि कालायसं पि जह पुरिसं । बंधदि एवं जीवं सुहमसुहं वा कदं कम्मं ॥

← (स.सा.१४५/१४६) इति । शास्त्रवार्तासमुच्चये श्रीहरिभद्रसूरिभिः अपि → न चाऽऽयसस्य बन्धस्य तथा हेममयस्य च । फले कश्चिद् विशेषोऽस्ति पारतन्त्र्याऽविशेषतः ॥ ← (शा.वा.स. १/१८) इत्युक्तम् । प्रकृते → हेमं वा आयसं वा वि बंधणं दुक्खकारणं । महघस्सा वि दंडस्स णिवाए दुक्खसंपदा ॥ ← (ऋ.भा. ४५/५०) इति ऋषिभाषितवचनमपि स्मर्तव्यम् ।

इदमेवाऽभिप्रेत्य ग्रन्थकृताऽपि वैराग्यकल्पलतायां →

फलैकरूपे भुवि पुण्यपापे, न संगिरन्ते व्यवहारमत्ताः । समाधिभाजस्तु तदेकभावं जानन्ति हैमाऽऽयसबन्धनीत्या ॥ पुण्यस्य पापस्य च चिन्त्यमानो, न पारतन्त्र्यस्य फलस्य भेदः । समाहिताः पुण्यभवे सुखेऽपि दुःखत्वमेव प्रतियन्ति तेन ॥ रम्यं सुखं यद्विषयोपनीतं, नरेन्द्रचक्रिन्द्रिदशाधिपानाम् । समाहितास्तज्ज्वलदिन्द्रियाग्निज्वालाघृताहुत्युपमं विदन्ति ॥ उक्तो हेममयो बन्धः पुण्यं पुण्यानुबन्ध्यपि ← (वै.क.स्त. ६/२२६-२२८,२८०) इत्युक्तम् ।

अध्यात्मसारेऽपि ग्रन्थकृता → न ह्यायसस्य बन्धस्य तपनीयमयस्य च । पारतन्त्र्याऽविशेषेण फलभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ← (अ.सा.१८/६१) इत्युक्तम् । परेषामपि सम्मतमिदम् । अत एवोक्तं रामगीतायां → पापानीव च पुण्यानि विधूयन्ते बुधैः खलु ← (रा.गी.१६/४७) । अत एव उद्योत-करेणापि न्यायसूत्रवार्तिके सुखमपि षडिन्द्रिय-तद्विषयषट्कतदनुभवषट्क-देह-दुःख-सुखलक्षणैकविंशतिदुःख-मध्ये निवेशितम् (न्या.वा.१/१/२,९) । ततश्च सुखजनकमपि पुण्यं तत्त्वतः पापरूपमेव । तथापि तयोर्भेदोपगमे दुरन्तभवकान्तारभ्रमणमनिवारितप्रसरमेव स्यात् । इदमेवाभिप्रेत्य प्रवचनसारे → जदि संति हि पुण्णाणि य परिणामसमुब्भवाणि विविहाणि । जणयंति विसयतण्हं जीवाणं देवदंताणं ॥ ते पुण उदिण्णतण्हा दुहिदा तण्हाहिं विसयसोक्खाणि । इच्छंति अणुभवंति य आमरणं दुक्खसंतत्ता ॥ सपरं बाधासहियं विच्छिण्णं बंधकारणं विसमं । जं इंदियेहिं लद्धं तं सोक्खं दुक्खमेव तहा ॥

इण अनात्मधर्म डोवाथी निश्चयथी समान ज छे. व्यवहारदृष्टिमे सुशीलत्व अने कुशीलत्व अमे भे जुद्धा गुणधर्मना लीधे पुण्य अने पापमां भेद डोवा छतां निश्चय दृष्टिमे तो ते अत्रे संसारमां रभऽववाना लीधे कुशील ज छे. भवअमशकारशत्वनी अपेक्षामे पुण्य अने पाप समान ज छे.(२४/५)

ધર્માદપિ ભવન્ ભોગઃ પ્રાયોઽનર્થાય દેહિનામ્ । ચન્દનાદપિ સમ્ભૂતો દહત્યેવ હુતાઽશનઃ ॥૬॥

ધર્માદિતિ । ધર્માદપિ ભવન્ ભોગો દેવલોકાદૌ પ્રાયો = બાહુલ્યેન અનર્થાય દેહિનાં, તથાપ્રમાદવિધાનાત્ । પ્રાયોગ્રહણં શુદ્ધધર્માઽઽક્ષેપિભોગનિરાસાર્થ, તસ્ય પ્રમાદબીજત્વાઽયોગાત્, અત્યન્તાનવદ્યતીર્થકરાદિફલશુદ્ધેઃ પુણ્ય(પુષ્પ)શુદ્ધ્યાદાવાગમાઽભિનિવેશાદ્ધર્મસારચિત્તોપપત્તેરિતિ ।

ળ હિ મણ્ણદિ જો એવં, ણત્થિ વિસેસો ત્તિ પુણ્ણ-પાવાણં । હિંડદિ ઘોરમપારં સંસારં મોહસંછળ્ણો ॥

← (પ્ર.સા. ૧/૭૪-૭૭) ઇતિ ગદિતમ્ । તદુક્તં ભાવપ્રાપ્તૈ અપિ → સદ્દહદિ ય પત્તેદિ ય રોચેદિ ચ તહ પુણો વિ ફાસેદિ । પુણ્ણં ભોયણિમિત્તં, ણ હુ સો કમ્મવ્વચ્ચયણિમિત્તં ॥ ← (ભા.પ્રા.૮૪) ઇતિ । પ્રકૃતે → પરદવ્વરઓ બજ્જદિ, વિરઓ મુચ્ચેઙ્ગ વિવિહકમ્મેહિં । એસો જિણવવએસો સમાસદો બંધ-મુક્કવ્વસ ॥ ← (મો.પ્રા.૧૩) ઇતિ મોક્ષપ્રાપ્તૈવચનમપિ યથાગમમનુયોજ્યમ્ । → ધમ્મસસ ફલં મોક્કવો ← (દ.વૈ.નિ.૨૬૫) ઇતિ દશવૈકાલિકનિર્નયુક્તિવચનં તુ સંજ્ઞાનયોગલક્ષણતાત્ત્વિકધર્માઽપેક્ષયાઽવગન્તવ્યં, ન તુ પુણ્યલક્ષણદ્રવ્યધર્માઽપેક્ષયેતિ ધ્યેયમ્ ॥૨૪/૫॥

સ્થિરાદૃષ્ટિસમ્પન્નયોગિપરિભાવ્યમાનં પ્રકૃતમેવ સમર્થયતિ- ‘ધર્માદિ’તિ । તથાપ્રમાદવિધાનાત્ = અવિરત્યાદિ-જન્યપજ્વવિધપ્રમાદાઽઽક્ષેપાત્ તસ્ય ચ પાપબન્ધે કારણત્વાત્ । શુદ્ધધર્માઽઽક્ષેપિભોગનિરાસાર્થ = અત્યન્તા-ઽનભિષ્વઙ્ગ-નિર્વ્યાજપરાર્થકરણવ્યસનાદ્યનુવિદ્ધાઽધ્યવસાયનિબદ્ધપ્રબલનિરવદ્યપુણ્યપ્રસૂતસ્ય, અત એવાઽનાસ-ક્તભાવેન ભુજ્યમાનસ્ય, સ્વક્ષયદ્વારા પ્રતિબન્ધકાભાવવિધયા વિશુદ્ધધર્મોપધાયકસ્ય, ઇન્દ્રિયાર્થસમ્બન્ધજન્યસુ-ખાનુભવાત્મકસ્ય ભોગસ્ય વ્યવચ્છેદાર્થં જીવનનિર્વાહ-સંયમયાત્રાનિર્વાહાદ્યૌપયિકાહાર-વસ્ત્ર-પાત્રાદિભોગોપયોગયોઃ વા નિરાકરણાર્થં પ્રાયોગ્રહણમ્ । ન ચ શુદ્ધધર્માઽઽક્ષેપકભોગસ્ય કથં નાઽનર્થનિમિત્તત્વમિતિ શઙ્કનીયમ્, તસ્ય = વિશુદ્ધધર્માઽઽક્ષેપકસ્ય ભોગસ્ય પ્રમાદબીજત્વાઽયોગાત્ = તાત્ત્વિકધર્મસેવનવિલમ્બકારિત્વેઽપિ અનર્થનિમિત્તભૂતવિભાવદશારમણતાકારણત્વવિરહાત્, ઉત્તરોત્તરવર્ધમાનવિશુદ્ધ્યા પરિણામતઃ અત્યન્તાઽનવદ્ય-તીર્થકરાદિફલશુદ્ધેઃ = શાન્તિનાથચક્ર્યાદૌ અત્યન્તનિર્દોષતીર્થસ્થાપના-યુગપદસંખ્યેયભવ્યજીવપ્રતિબોધા-ઽનુકૂલસાત્તિશયસદ્ધર્મદેશનાઽનુત્તરસુરસંશયાપનોદનાદિલક્ષણસ્ય ક્રમશઃ કાય-વાઙ્-મનોવ્યાપારાનુવિદ્ધસ્ય ફલસ્ય શુદ્ધેઃ દર્શનાત્ ન શુદ્ધધર્માઽઽક્ષેપકભોગસ્યાઽનર્થકારિત્વમિત્યાશયઃ । ઇત્યં પુણ્યશુદ્ધ્યાદૌ = ઉદ્દેશ્યતાયાઃ સપ્તમ્યર્થતયા પુણ્યશુદ્ધિ-તદનુબન્ધશુદ્ધિ-સદ્ધર્મવિનિયોગાદ્યુદ્દેશ્યકાત્ આગમાઽભિનિવેશાત્ = સદાગમ-તદુપદિષ્ટ-સિદ્ધાન્ત-વિધિ-યતનાદિપક્ષપાતાત્ ધર્મસારચિત્તોપપત્તેઃ = સદ્ધર્મપ્રધાનાન્તઃકરણવૃત્ત્યુપપત્તેઃ । ધર્મસ્તુ પ્રકૃતે

વિશેષાર્થ :- બેડી લોખંડની હોય કે સોનાની પણ બેડી અંતે તો બંધન જ છે. પુણ્ય = સોનાની બેડી અને પાપ = લોખંડની બેડી. સંસારમાં બાંધી રાખવાનું કામ તો બન્ને એક્સરખું જ કરે છે. ‘કર્મજનિત સુખ તે દુઃખરૂપ, સુખ તે આતમજાંખ’ - આ છે નિર્મળ સમકિતીના ઉદ્ગાર. (૨૪/૫)

ગાથાર્થ :- ધર્મથી પણ ઉત્પન્ન થતા ભોગસુખ મોટા ભાગે જીવોને નુકશાનકારી જ થાય છે. ખરેખર શીતળ ચંદનથી પણ ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ બાળે જ છે. (૨૪/૬)

ટીકાર્થ :- ધર્મથી પણ દેવલોક વગેરેમાં ઉત્પન્ન થતા ભોગસુખ મોટા ભાગે જીવોને નુકશાનકારી જ થાય છે. (કારણ કે તે ભોગસુખ તથાવિધ પ્રમાદને ઉત્પન્ન કરે છે. અને પ્રમાદથી પાપકર્મબંધ થાય છે. તેમ જ પાપકર્મના ઉદયથી દુઃખ-દુર્ગતિ-દુર્નિમિત્ત વગેરે મળે છે.) ‘મોટા ભાગે’ આવું કહેવાનું કારણ એ છે કે શુદ્ધ ધર્મને લાવનાર ભોગસુખની અહીં બાદબાકી કરવી અભિપ્રેત છે. અર્થાત્ વિશુદ્ધ

સામાન્યતો દૃષ્ટાન્તમાહ- ચન્દનાદપિ તથાશીતપ્રકૃતેઃ સમ્ભૂતો દહત્યેવ હુતાશનઃ, દહનસ્ય દાહસ્વભાવાઽપરાવૃત્તેઃ । પ્રાય એતદેવં, ન દહત્યપિ કશ્ચિત્સત્યમન્ત્રાભિસંસ્કૃતાદાહાઽસિદ્ધેઃ સકલ-

અહિંસાલક્ષણઃ, યતનાલક્ષણઃ, પઞ્ચાચારપાલનલક્ષણઃ, શ્રમણોપાસકદ્વાદશવ્રતપાલનલક્ષણઃ, પઞ્ચમહાવ્રત-પાલનલક્ષણઃ, દશવિધયતિધર્મપાલનલક્ષણઃ, આત્મવસ્તુસ્વભાવલક્ષણો વા યથાગમમત્રાઽનુયોજ્યઃ । પ્રકૃતે → ન વેહ ગ્રન્થિભેદેન પશ્યતો ભાવમુત્તમમ્ । ઇતરેણાઽઽકુલસ્યાઽપિ તત્ર ચિત્તં ન જાયતે ॥ ← (યો.વિં.૨૦૫) ઇતિ યોગવિન્દુવચનમનુસ્મર્તવ્યમવહિતમાનસૈઃ । હસ્તાદર્શાદૌ 'પુષ્પશુદ્ધ્યાદૌ' ઇતિ પાઠઃ । સ ચાઽશુદ્ધઃ પ્રતિભાતિ । નયાન્તરાભિપ્રાયેણ વૈતદતિગમ્भीરં તત્ત્વં बहुश्रुतैः યોજનીયમ્ ।

ન દહત્યપિ કશ્ચિત્ હુતાશનઃ, સત્યમન્ત્રાઽભિસંસ્કૃતાત્ → સચ્ચેણ ય તત્તતેલ્લ-તઽ-લોહ-સીસગાઈં છિવંતિ ધરંતિ, ણ ય ડજ્ઙંતિ મણુસ્સા । સચ્ચેણ ય અગણિ સંભમમ્મિ વિ ણ ડજ્ઙંતિ ઉજ્જુગા મણુસ્સા ← (પ્ર.વ્યા. ૨ ૭ ૧૨૪) ઇતિ પ્રશ્નવ્યાકરણોક્તિપ્રામાણ્યતઃ, → સચ્ચમ્પભાવઑ ચ્ચિય અગ્ની ણો ડહદ્ તં હિયં કુણદ્ ← (સં.પ્ર.૬/૫૬) ઇતિ પૂર્વોક્ત(પૃ.૩૬૪)સમ્બોધપ્રકરણપ્રામાણ્યાચ્ચ સત્યલક્ષણેન મન્ત્રેણ અભિસંસ્કૃતાત્ દાહાઽસિદ્ધેઃ । એતેન → જે વિ ય લોગમ્મિ અપરિસેસા મંતજોગા જયા ય વિજ્ઞા ય । જંભગા ય અત્થાણિ ય સત્થાણિ ય સિવ્ખાઓ ય ॥ આગમા ય સવ્વાઈં પિ તાઈં સચ્ચે પદ્ધિયાઈં ← (પ્ર.વ્યા.૨ ૭ ૧૨૪) ઇતિ પ્રશ્નવ્યાકરણવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । પ્રકૃતે ચ → સત્યેનાઽગ્નિર્ભવેચ્છીતોઽગાધં દત્તેઽમ્બુ સત્યતઃ । નાઽસિઃ છિનત્તિ સત્યેન સત્યાદ્ રજ્જુયતે ફણી ॥ ← ( ) ઇત્યુક્તિરપિ સાક્ષિણી વર્તતે । યદ્વા સત્યેન મન્ત્રેણ વા અભિસંસ્કૃતાદ્ ઉપલક્ષણાત્ સૂર્યકાન્ત-મણ્યસમવહિતચન્દ્રકાન્તમણિસન્નિહિતાચ્ચ દહનાત્ દાહાઽસિદ્ધેઃ = દાહાઽનિષ્પત્તેઃ । તદુક્તં હર્ષવર્ધનોપાધ્યાયેન અધ્યાત્મવિન્દૌ → વિષમશ્નન્ યથા વૈદ્યો વિક્રિયાં નોપગચ્છતિ । કર્મોદયે તથા ભુજ્જાનોઽપિ જ્ઞાની ન બદ્ધ્યતે ॥ (અ.વિં.૩/૨૬) મન્ત્રાદિધ્વસ્તસામર્થ્યો ન દહત્યનલો યથા । બહું નાઽલં તથા જ્ઞાનશક્તિ-કુણ્ઠીકૃતોઽપ્યયમ્ ॥ ← (અ.વિં.૩/૨૭) ઇતિ । પ્રત્યુત તાદૃશકર્માઽપનયનદ્વારા કેષાઞ્ચિદ્ ભોગસ્યોપકારકતાઽપિ સત્યાયતો ન વિરુદ્ધ્યતે । યથા ચન્દનં લેપકરણે શૈત્યસમ્પાદકં જ્વાલને ચ દાહસમ્પાદકં તથૈવ ભોગા સતિ અસદ્ગભાવે કર્મનિર્જરાસમ્પાદકાઃ આસક્તિકરણે ચ કર્મબન્ધકારકા ઇત્યાશયઃ । પ્રકૃતે → કેષાઞ્ચિદ્ ગુણવદ્ ગુણાય મહતે દોષોઽપિ સજ્જાયતે ← (રા.તરં.જોનરાજકૃત-૬૦) ઇતિ રાજતરઙ્ગિણીવચનમપ્યવધેયમ્ ।

ધર્મને લાવવામાં નિમિત્ત થનાર ભોગસુખ પ્રમાદનું કારણ બનતું નથી. પ્રકૃષ્ટપુણ્યશાળી શાંતિનાથ ચક્રવર્તી વગેરેના જીવનમાં અત્યંત નિર્દોષ તીર્થકર પદની પ્રાપ્તિ વગેરે ફળની શુદ્ધિ દેખાય જ છે. આ રીતે પુણ્યની શુદ્ધિ વગેરેને ઉદ્દેશીને સમ્યક્ આગમનો પક્ષપાત-આદર-અવિહાસ રાગ કરવાથી ધર્મપ્રધાન ચિત્તની પ્રાપ્તિ સંગત થાય છે. અર્થાત્ સદાગમપક્ષપાતથી ચિત્તમાં ધર્મની મુખ્યતા સંગત થઈ શકે છે.

સામાન્યથી ભોગસુખ અનર્થકારી છે. તેનું દષ્ટાન્ત આપતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે - શીતળ પ્રકૃતિવાળા ચંદનથી પણ ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ બાળે જ છે. કારણ કે અગ્નિ કોલસાથી ઉત્પન્ન થાય કે ચંદનથી ઉત્પન્ન થાય પરંતુ તેનો બાળવાનો સ્વભાવ ક્યારેય બદલાતો નથી. ઠારવાનો સ્વભાવ અગ્નિમાં ક્યારેય આવતો નથી. મોટા ભાગે વ્યવહારમાં અગ્નિ માટે આવું જ બનતું હોય છે. 'મોટા ભાગે' આવો શબ્દ પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે ક્યારેક કોઈક અગ્નિ ન પણ બાળે. કેમ કે સત્યથી

લોકસિદ્ધત્વાદિતિ વદન્તિ? । યુક્તં ચૈતન્નિશ્ચયતો યેનાંશેન જ્ઞાનાદિકં તેનાંશેનાઽબન્ધનમેવ, યેન ચ પ્રમાદાદિકં તેન બન્ધનમેવ ।

સકલલોકસિદ્ધત્વાદિતિ શ્રીહરિભદ્રસૂરયઃ → ધર્માદપિ ભવન્ ભોગઃ પ્રાયોઽનર્થાય દેહિનામ્ । ચન્દનાદપિ સમ્ભૂતો દહત્યેવ હુતાશનઃ ॥ ← (યો.દ્.સ.૧૬૦) ઇતિ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયકારિકાયા વૃત્તૌ વદન્તિ । તદુક્તં પ્રકૃતકારિકામનુસૃત્ય દિગમ્બરાચાર્યેણ અમિતગતિનાઽપિ યોગસારપ્રાપ્તે → ધર્મતોઽપિ ભવો ભોગો દત્તે દુઃખપરમ્પરામ્ । ચન્દનાદપિ સમ્પન્નઃ પાવકઃ પ્લોષતે ન કિમ્ ? ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૯/૨૫) ઇત્યુક્તમ્ ।

એતેન → બન્ધ ઇન્દ્રિયવિક્ષેપા મોક્ષ ણ્ણાં ચ સંયમઃ ← (શ્રી.ભા.૧૧ 19૮ 1૨૨) ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્, સંયમસ્યાઽનિવર્તનીયભોગગોચરાઽનાસક્તાઽઽસેવન-નિવર્તનીયભોગપરિહારાઽન્યતરપરત્વાત્ । યુક્તં ચ એતદ્ = ધર્માઽઽક્ષેપિભોગસ્યાઽનર્થકારિત્વાઽભાવપ્રતિપાદનં, યતો નિશ્ચયતઃ = અંશાત્મકસૂક્ષ્મતત્ત્વ-ગ્રાહકનિશ્ચયનયાભિપ્રાયમાશ્રિત્ય ઇન્દ્રિયાઽર્થસમ્બન્ધજન્યસુખાઽનુભવાત્મકે અર્થસમાજસિદ્ધે ભોગે યેન અંશેન → ફલાભ્યાં સુખ-દુઃખાભ્યાં, ન ભેદઃ પુણ્ય-પાપયોઃ । દુઃખાન્ન ભિદ્યતે હન્ત, યતઃ પુણ્યફલં સુખમ્ ॥

સર્વપુણ્યફલં દુઃખં, કર્મોદયકૃતત્વતઃ । તત્ર દુઃખપ્રતીકારે, વિમૂઢાનાં સુખત્વધીઃ ॥ પરિણામાચ્ચ તાપાચ્ચ, સંસ્કારાચ્ચ બુધૈર્મતમ્ । ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ, દુઃખં પુણ્યભવં સુખમ્ ॥

← (અ.સા.૧૮/૬૨-૬૩-૬૪) ઇતિ અધ્યાત્મસારવચનશ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનપ્રસૂતં જ્ઞાનાદિકં = વિરક્તપરિણામાઽનુવિદ્ધભાવનાજ્ઞાન-સ્પર્શજ્ઞાનાઽઽત્મપરિણતિમજ્ઞાન-સાક્ષિભાવ-તત્ત્વરુચિલક્ષણસમ્યગ્દર્શનાદિકં તેન અંશેન હેતુના અબન્ધનમેવ = કર્મબન્ધકારિત્વાઽભાવ એવ યેન ચ અંશેન પ્રમાદાદિકં = અભિષ્વઙ્ગ-કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વપરિણામાદિકં તેન તુ અંશેન હેતુના બન્ધનમેવ = કર્મબન્ધકારિત્વમેવ । વિશુદ્ધગુણસ્ય ન કર્મબન્ધકારકત્વમિત્યાશયઃ ।

નનુ યેનાંશેન સમ્યગ્જ્ઞાનાદિકં તેનાંશેન કર્મબન્ધાઽનભ્યુપગમે સમ્યક્ત્વાદીનાં કથં તીર્થકરનામકર્માદિબન્ધ-કત્વં સ્યાત્ ? તદુક્તં શિવશર્મસૂરિભિઃ શતકે → સમ્મત્તગુણનિમિત્તં તિત્થયરં, સંજમેણ આહારં ← (શતકકર્મગ્રન્થ-૪૫) ઇતિ । દ્વિતીયકર્મગ્રન્થવૃત્તૌ દેવેન્દ્રસૂરિભિરપિ → તીર્થકરનામ તાવત્ સમ્યક્ત્વગુણનિમિત્તમેવ બદ્ધ્યતે, આહારકશરીરાહારકાઙ્ગોપાઙ્ગલક્ષણમાહારકદ્વિકં ત્વપ્રમત્તયતિસમ્બન્ધિના સંયમેનૈવ ← (દ્વિ. કર્મ.૩ વૃત્તિ) ઇત્યુક્તમ્ । અન્યત્રાઽપિ → તિત્થયરં પિ મણુસ્સો અવિરયસમ્મે સમજ્જેઙ્ઘ ← ( ) ઇત્યુક્તમ્ । તતો યેનાંશેન સમ્યગ્જ્ઞાનાદિકં તેનાંશેનાબન્ધનમેવેતિ વક્તું ન યુજ્યત ઇતિ ચેન્ ? અત્રોચ્યતે, છદ્મસ્થા-વસ્થાયામવર્જનીયસન્નિધિરૂપતયાઽન્યથાસિદ્ધત્વાત્ સમ્યક્ત્વાદીનાં પરમાર્થતઃ તીર્થકરનામકર્મબન્ધાદાવકાર-ણત્વમેવ તથાપિ કર્મગ્રન્થાદાવુપદર્શિતસ્ય સમ્યક્ત્વાદીનાં = સમ્યગ્દર્શનાઽપ્રમત્તસંયમાદીનાં તીર્થકરનામક-

અથવા સાચા મંત્રથી અભિસંસ્કૃત કરેલા અગ્નિથી દાહ થતો નથી. આવું દરેક લોકો જાણે છે. આવું પણ પૂર્વાચાર્યો કહે છે. આ વાત યુક્તિસંગત પણ છે. કેમ કે નિશ્ચયનયથી તો જે અંશે ભોગસુખાદિપ્રવૃત્તિ-અનુભૂતિમાં જ્ઞાનાદિ રહેલ હોય તે અંશે બંધન નથી જ. તેમ જ જે અંશમાં ભોગાદિમાં પ્રમાદાદિ રહેલ હોય તે અંશે તો તે ભોગાદિ બંધન જ છે.

૧. પ્રાચીનમુદ્રિતપ્રતૌ 'વદતિ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'ચૈતવઃ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

सम्यक्त्वादीनां तीर्थकरनामकर्मादिबन्धकत्वस्याऽपि तदविनाभूतयोग-कषायगतस्योपचारेणैव सम्भवात् । 'इन्द्रियार्थसम्बन्धादिकं तूदासीनमेवेत्यन्यत्र' विस्तरः ॥६॥

मादिबन्धकत्वस्याऽपि = जिननामाऽऽहारकद्विकादिकर्मबन्धकत्वस्याऽपि तदविनाभूत-योगकषायगतस्य = वस्तुतः सम्यक्त्वादिसहभाविकायादियोगाऽप्रत्याख्यानावरणादिकषायनिष्ठस्य उपचारेणैव = उपचारमात्रेण सम्भवात् । अयमाशयः → जोगा पयडि-पएसं, ठिइ-अणुभागं कसायाओ ← (श.क. ९६) इति पूर्वोक्तात्(भाग-३, पृ.८७६)शतकाभिधानपञ्चमकर्मग्रन्थकृद्देवेन्द्रसूरिवचनात् कर्मप्रकृति-प्रदेशबन्धकर्तृत्वं योगेषु स्थित्यनुभागबन्धकर्तृत्वञ्च कषायेषु एव निश्चयतः सिद्धम् । अतः सम्यक्त्वादिसहचरितेषु योग-कषायेष्वेव जिन-नामकर्मादिबन्धकत्वं पर्यवस्यति । तथापि 'घृतं दहती'तिन्यायाद् व्यवहारत उपचारमात्रेण सम्यक्त्वादीनां तीर्थकरनामकर्मबन्धकत्वमभिमतम् । तदुक्तं अध्यात्मसारे →

तीर्थकृन्नामहेतुत्वं यत्सम्यक्त्वस्य वर्णयते । यच्चाऽऽहारकहेतुत्वं संयमस्याऽतिशायिनः ॥
तपः-संयमयोः स्वर्गहेतुत्वं यच्च पूर्वयोः । उपचारेण तद्युक्तं स्याद् 'घृतं दहती'तिवत् ॥
येनांशेनाऽऽत्मनो योगस्तेनांशेनाऽऽश्रवो मतः । येनांशेनोपयोगस्तु तेनांशेनाऽस्य संवरः ॥
तेनाऽसावंशविश्रान्तौ बिभ्रदाश्रव-संवरौ । भात्यादर्श इव स्वच्छाऽस्वच्छभागद्वयः सदा ॥
← (अ.सा.१८/१४६-७-८-९) इति । तदुक्तं पुरुषार्थसिद्ध्युपाये अपि → येनांशेन ज्ञानं तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति । येनांशेन तु रागः तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥ (पु.सि.२१३) एकस्मिन् समवायादत्यन्तविरुद्धकार्ययोरपि हि । इह दहति घृतमिति यथा व्यवहारस्तादृशो रूढिमितः ॥ ← (पु.सि.२२१) इति । इत्थञ्च 'घृतं दहती'ति न्यायेनाऽर्हत्पूजागता स्वरूपहिंसा सम्यक्त्वादिगुणयोगादेव मोक्षफलकत्वेनाऽभिमता व्यवहारनयतः । तदुक्तं मार्गपरिशुद्धिप्रकरणे →

शुद्धेतरपरिणामौ, निश्चयतो मोक्षबन्धनोपायौ । अत्याज्यसन्निधानाः, परपरिणामा उदासीनाः ॥
सम्यक्त्व-चरित्रे यत्, तीर्थकराहारबन्धके तूक्ते । नो योग-कषायाणां, व्याप्त्या वैशिष्ट्यमात्रेण ॥
तदिह यदंशे सम्यग्, गुणप्रकर्षो न तेन बन्धोऽस्ति । अविरत्यंशेनासावविशिष्टो निष्फला हिंसा ॥
भक्त्या च व्यवहारः, सान्निध्यात्स्याद्यथा घृतं दहति । इत्थं च कल्प्यहिंसा, गुणयोगान्मोक्षफलदोक्ता ॥

← (मा.परि.२२१-२२४) इति । न चैवमपीन्द्रियाऽर्थसम्बन्धजन्यसुखाऽनुभवात्मकभोगघटकीभूतमिन्द्रियाऽर्थसम्बन्धादिकं किं कर्मबन्धकारणं स्यान्न वा? इति शङ्का त्वसमाहितैवेति वाच्यम्, यतो भोगाऽन्तर्गतं इन्द्रियार्थसम्बन्धादिकं = चक्षुरादीन्द्रिय-रूपादिविषय-तदाऽऽभिमुख्यादिलक्षणोन्द्रियार्थसन्निकर्ष-करण-

श्लो ३ 'सम्यक्त्व वगेरे तीर्थकर नामकर्म वगेरेना बंधनुं कारण छे' अेवुं कर्मग्रन्थ वगेरेमां जशावेव छे तो पश ते बंधकारणता वास्तवमां तो सम्यक्त्व वगेरेनी साथे रडेनार योग अने कषायमां ज रडेली छे. परंतु छद्मस्थदशांमां कर्मबंधकारणीभूत कषाय वगेरेनी साथे ते समकित वगेरे रडेला होवाना कारणे कषायमां रडेली कर्मबंधकारणतानो समकित वगेरेमां उपचार थाय छे. स्थिरा दृष्टिमां रडेलो जव कर्मजन्य ईन्द्रियविषयसंबंधनो अनुभव करवा छतां पश निर्मण सम्यक्त्व वगेरेना प्रभावे तेमां आसक्त बनतो नथी. माटे कर्मबंध प्रत्ये ईन्द्रिय अने विषयोनो संबंध कारण नथी बनी शकतो. पश तेना प्रत्ये ते उदासीन ज रडे छे. आ बाबतनो विस्तार अन्यत्र जेवानी ग्रंथकारश्री ललामण करे छे. (२४/६)

१. हस्तादर्श 'इन्द्रियन्त्र विस्तर' इति त्रुटितः पाठः । २. हस्तादर्श '....वेदित्यन्यत्र' इत्यशुद्धः पाठः ।

મનઃસન્નિકર્ષાદિકં તુ કર્મબન્ધાદિકં પ્રતિ ઉદાસીનમેવ । અત એવ રાગાદિવિરહે સ્ત્ર્યાદિરૂપદર્શનસ્યાપ્ય-
 ઽદુષ્ટત્વમભિમતમાપ્તાનામ્ । તદુક્તં યોગશાસ્ત્રવૃત્તૌ → ઈક્ષણમાત્રન્તુ રાગદ્વેષરહિતસ્યાઽદુષ્ટમેવ ←
 (યો.શા.૧/૩૦ વૃત્તિ) ઇતિ । ઇત્યમેવ → નો સક્કા રૂવમદદ્દું ચક્ષુવિસયમાગયં । રાગ-દોસા ય
 જે તત્થ તે ભિક્ષુ પરિવજ્જણે ॥ ← (આચા.૨/૩/૧૫/૧૩૨) ઇતિ આચારાઙ્ગોક્તિરપિ સઙ્ગચ્છતે ।

સમ્યક્ત્વપ્રાધાન્યાઽર્પણપ્રવળનયાઽભિપ્રાયેણ તુ પ્રત્યિભેદાત્ પૂર્વં કલ્યાણમિત્રાદિયોગતઃ બાહ્યપાપા-
 ઽકરણેઽપિ મિથ્યાત્વશક્ત્યનુગમતઃ ચેતસાઽવિરતતયાઽવિરત એવ, સતિ વિશુદ્ધે સમ્યગ્દર્શને તુ તચ્છક્તિવ્યપગમતઃ
 ચેતસા વિરતતયા કાયાદિતઃ કામભોગાદિપાપકરણેઽપિ વિરત એવ । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય હરિભદ્રસૂરિભિઃ
 બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે →

બાહ્યેઽપ્રવૃત્તિમાત્રં તુ વિરતિર્નેવ તત્ત્વતઃ । ચેતસાઽવિરતસ્યૈવં તથા તચ્છક્તિયોગતઃ ॥

સામગ્ર્યભાવતો વસ્તિરદહન્નપિ દાહકઃ । યથા તચ્છક્તિયોગેન તથાઽયમપિ પાપકૃત્ ॥

તચ્છક્તિપ્રતિબન્ધે તુ યથેન્ધનગતોઽપિ ન । દાહકોઽસૌ તથૈવાઽઽત્મા વિરતઃ પાપભાગપિ ॥

← (બ્ર.સિ.૧૪-૧૬) ઇત્યુક્તમ્ । એતેન → સવ્વંગં પેચ્છંતો ઇત્થીણં વા મુયદિ દુભ્ભાવં । સો બમ્હ-
 ચેરભાવં સુક્કદિ ક્ખલુ દુચ્છરં ધરદિ ॥ ← (દ્વાદશા.૮૦) ઇતિ દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । ન
 હિ પરિપક્વભેદવિજ્ઞાનાઽનુવિદ્ધાઽસઙ્ગસાક્ષિભાવાઽવલમ્બને વિરક્તાનાં વિષયવ્યામોહઃ સમ્ભવતિ । પ્રકૃતે →
 અલ્લો સુક્કો ય દો સ્ફૂઠા ગોલયા મટ્ટિયામયા । દો વિ આવડિયા કૂડે જો અલ્લો સો વિલગ્ગઈ ॥
 એવં લગ્ગંતિ દુમ્મેહા જે નરા કામલાલસા । વિરત્તા ઉ ન લગ્ગંતિ જહા સુક્કે અ ગોલણે ॥

← (ઈન્દ્રિ.શ.૧૧-૨૦) ઇતિ ઈન્દ્રિયપરાજયશતકવચનતાત્પર્યમપ્યત્ર યોજ્યં સમ્યગ્દૃષ્ટિપરિણતિવિભા-
 વનકુશલૈઃ । વ્યવહારભાષ્યેઽપિ → અજ્ઞસ્થં તુ પમાણં, ન ઈંદિયત્થા જિણા બેંતિ ← (વ્ય.ભા.૨/
 ૫૪) ઇત્યુક્તમ્ । → ભાવો તત્થ પમાણં ન પમાણં કાયવાવારો ← (ભા.કુ.૧૮) ઇતિ ભાવકુલક-
 વચનમપ્યત્રાનુસન્ધેયમ્ । પૂર્વં ધર્મવ્યવસ્થાદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૭/૩૦ પૃ.૫૩૩) દર્શિતમપીદં શ્રોતૃણાં
 વિષયદાદર્યાય પુનરુપદિશ્યમાનં ન દુષ્ટમિત્યવધેયમ્ । તતશ્ચ કાયસત્ત્વે, ઈન્દ્રિયસત્ત્વે, શબ્દાદિવિષયસત્ત્વે,
 કરણવિષયસન્નિકર્ષસત્ત્વે, કરણાઽન્તઃકરણસંસર્ગસત્ત્વેઽપિ → લિપ્યતે પુદ્ગલસ્કન્ધો ન લિપ્યે પુદ્ગ-
 લૈરહમ્ । ચિત્રવ્યોમાજ્જનેનેવ ધ્યાયન્નિતિ ન લિપ્યતે ॥ ← (જ્ઞા.સા.૧૧/૩) ઇતિ જ્ઞાનસારવચન-
 તાત્પર્યાર્થાઽઽત્મસાત્કરણતો રાગાદ્યકરણેન કેવલમસઙ્ગભાવેન જાનાનો નૈવ કર્મણા લિપ્યત ઇતિ ફલિતમ્ ।
 તદુક્તં સૂત્રકૃતાઙ્ગે → અકુલ્લવતો ણવં ણત્થિ કર્મં નામ ← (સૂ.કૃ.૧/૧૫/૭) ઇતીન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષાદિકં
 કર્મબન્ધં પ્રત્યુદાસીનમેવેતિ સુષ્ટૂક્તમ્ ॥૨૪/૬॥

વિશેષાર્થઃ :- ‘સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર મોક્ષના-કર્મનિર્જરાના કારણ છે. એવું તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવેલ
 છે. તથા કર્મગ્રંથ વગેરેમાં જણાવેલ છે કે તીર્થંકર નામકર્મના બંધ પ્રત્યે સમ્યક્ત્વ અને આહારકશરીરનામકર્મના
 બંધ પ્રત્યે ચારિત્ર કારણ છે. મતલબ કે સમકિત વગેરેને એક ઠેકાણે કર્મનિર્જરાનું કારણ જણાવેલ છે તથા
 અન્યત્ર કર્મબંધનું કારણ કહેલ છે. આ બન્ને વિરોધી વાત લાગે તેમ છે. આ વિરોધના નિરાકરણ માટે
 ગ્રન્થકારશ્રી કહે છે કે વાસ્તવમાં સમકિત વગેરે કર્મનિર્જરાના જ કારણ છે. કર્મબંધનું મુખ્ય કારણ તો
 કષાય-મિથ્યાત્વ વગેરે જ છે. પરંતુ છન્નસ્થ દશામાં કષાયની સાથે સમકિત રહેલું હોવાથી સમકિત વગેરેમાં
 તીર્થંકરનામકર્મબંધ વગેરેની કારણતાનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. જેમ કોઈ માણસ ધગધગતું પાણી પગ
 ઉપર પડવાથી દાઝી જાય, પગ ઉપર ફોડલા પડી જાય તે અવસ્થામાં તેને કોઈ પૂછે કે ‘શાના કારણે

સ્કન્ધાત્સ્કન્ધાન્તરાઽઽરોપે ભારસ્યેવ ન તાત્ત્વિકી । ઇચ્છાયા વિરતિર્ભોગાત્તત્સંસ્કારાઽનતિક્રમાત્ ॥૭॥

સ્કન્ધાદિતિ । સ્કન્ધાત્ સ્કન્ધાન્તરાઽઽરોપે 'ભારસ્યેવ ભોગાત્ ઇચ્છાયા વિરતિર્ન તાત્ત્વિકી । તત્સંસ્કારસ્ય = કર્મબન્ધજનિતાઽનિષ્ટભોગસંસ્કારસ્યાઽનતિક્રમાત્ (=તત્સંસ્કારાઽનતિક્રમાત્) ।

નનુ ભોગાત્ તત્તદિન્દ્રિયાર્થગોચરેચ્છાવિરતેસ્તસ્ય યોગૌપયિકત્વં સ્યાદિત્યાશઙ્કામપાકર્તુમાહ- 'સ્કન્ધા-દિ'તિ । સ્કન્ધોપારૂઢભારાઽપનોદાર્થં સ્કન્ધાત્ ભારસ્ય સ્કન્ધાન્તરાઽઽરોપે = અન્યસ્કન્ધોપારોહે તસ્ય ઉચ્છિત્તિઃ ન તાત્ત્વિકી ઇવ = યથા તથા ભોગાત્ સકાશાત્ ઇચ્છાયાઃ = ભોગેચ્છાયા વિરતિઃ = તાત્કાલિકી ઉચ્છિત્તિઃ ન તાત્ત્વિકી સમ્ભવતિ, કર્મબન્ધજનિતાઽનિષ્ટભોગસંસ્કારસ્ય = તથાકર્મબન્ધેન કર્મબન્ધજનિતત્વે સતિ ભોગોપનાયકકર્મબન્ધજનકસ્યાઽનિષ્ટવિષયભોગગોચરસંસ્કારસ્ય અનતિક્રમાત્ = અનુલ્લઙ્ઘનાત્ । યોગવૃષ્ટિસમુચ્ચયેઽપિ → ભોગાત્તદિચ્છાવિરતિઃ સ્કન્ધભારાઽપનુત્તયે । સ્કન્ધાન્તરસમારો-પસ્તત્સંસ્કારવિધાનતઃ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૬૧) इत्युक्तम् । અતો ભોગસ્ય દુઃખરૂપતૈવ । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય અધ્યાત્મસારે →

જલૂકાઃ સુખમાનિન્યઃ પિબન્ત્યો રુધિરં યથા । ભુજ્જાના વિષયાન્ યાન્તિ દશામન્તેઽતિદારુણામ્ ॥ તીવ્રાગ્નિસઙ્ગસંશુષ્યત્પયસામયસામિવ । યત્રૌત્સુક્યાત્ સદાઽક્ષાણાં તપ્તતા તત્ર કિં સુખમ્ ॥ પ્રાક્ પશ્ચાત્ ચાઽરતિસ્પર્શાત્પુટપાકમુપેયુષિ । ઇન્દ્રિયાણાં ગણે તાપવ્યાપ એવ ન નિર્વૃત્તિઃ ॥ સદા યત્ર સ્થિતો દ્વેષોલ્લેખઃ સ્વપ્રતિપન્થિષુ । સુખાનુભવકાલેઽપિ તત્ર તાપહતં મનઃ ॥ સ્કન્ધાત્ સ્કન્ધાન્તરાઽઽરોપે ભારસ્યેવ ન તત્ત્વતઃ । અક્ષાઽઽહ્લાદેઽપિ દુઃખસ્ય સંસ્કારો વિનિવર્તતે ॥ સુખં દુઃખં ચ મોહશ્ચ તિસ્રોઽપિ ગુણવૃત્તયઃ । વિરુદ્ધા અપિ વર્તન્તે દુઃખજાત્યનતિક્રમાત્ ॥

તમે દાઝી ગયા ?' તો તે કહે છે કે 'પાણીના લીધે દાઝી ગયો.' વાસ્તવમાં પાણીનો સ્વભાવ તો ઠારવાનો છે, બાળવાનો નથી. પાણી શીતળ હોય છે. પાણી કોઈને દઝાડે નહિ. વાસ્તવિકતા એ છે કે પાણીથી નહિ પણ પાણીમાં રહેલ ઔપાધિક ઉષ્ણતાના લીધે તે દાઝી ગયેલ છે. પણ અગ્નિસંયોગના લીધે ઉષ્ણતા પાણીમાં આવેલી હોવાથી પાણીમાં દાહકતાનો ઉપચાર થાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં સમજવું. કષાય નીકળી ગયા પછી ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ ગુણઠાણે સમકિત વગેરે હોવા છતાં પણ તીર્થકરનામ કર્મ કે આહારકનામકર્મ બંધાતું નથી. આ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે સમકિત વગેરે પરમાર્થથી નિર્જરાના જ કારણ છે. (૨૪/૬)

• ભોગસુખથી વાસના રવાના થાય નહિ •

ગાથાર્થ :- એક ખભા ઉપરથી બીજા ખભા ઉપર ભાર-બોજ મૂકવામાં આવે તો જેમ તાત્ત્વિક ભારનિવૃત્તિ થતી નથી તેમ ભોગસુખથી ઈચ્છાની નિવૃત્તિ તાત્ત્વિક થતી નથી. કારણ કે ભોગસુખના સંસ્કાર તેનાથી ભૂંસાતા નથી. (૨૪/૭)

ટીકાર્થ :- એક ખભા ઉપર રહેલા ભારબોજને એક ખભા ઉપરથી બીજા ખભા ઉપર લાદવામાં આવે તો હળવાશનો કાંઈક અંશે અનુભવ થવા છતાં પણ ભારબોજ તાત્ત્વિક રીતે રવાના થતો નથી. તેમ ભોગસુખમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી કામવાસનાની ભૂખ-તૃષ્ણા ત્યારે કાંઈક હળવી થઈ હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ ભોગતૃષ્ણાની તે નિવૃત્તિ પણ તાત્ત્વિક નથી હોતી. કારણ કે ભોગપ્રવૃત્તિથી બંધાયેલ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા અનિષ્ટ ભોગસુખના સંસ્કાર તો રવાના નથી જ થતા. (તે સંસ્કારો ફરીથી ભોગતૃષ્ણા

तदतिक्रमो हि प्रतिपक्षभावनया तत्तनूकरणेन स्यात् । न तु विच्छेदेन प्रसुप्ततामात्रेण वेति । इत्थं भोगाऽसारताविभावेन स्थिरायां स्थैर्यमुपजायते । सत्यामस्यामपरैरपि योगाचार्यैरलौल्यादयो गुणाः प्रोच्यन्ते । यथोक्तं-

“अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं, गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।

कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च, योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥१॥ (शाङ्गधरपद्धति-१९०/१)

← (अ.सा.૧૮/૬૬-૭૭) इत्यादि । यथा चैतत् तथा क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.૨૫/૨૨ भाग-६, पृ.૧૭૪०) विस्तरतो भावयिष्यते ।

ननु भोगाद् भोगसंस्कारस्याऽनतिक्रमे कथं तदतिक्रमः तात्त्विकः स्यात्? इत्याशङ्कयामाह- तदतिक्रमः = भोगसंस्काराऽतिलङ्घनं हि प्रतिपक्षभावनया = ‘त्यक्त्वा भोगान् पुनस्तानाददानः श्ववृत्तेन तुल्योऽहमि’त्यादिरूपेण वैराग्यभावनया अग्रेतनदशायां वा विषयाऽऽत्मगोचरविवेकख्यातिलक्षणप्रसङ्ख्यानभावनया तत्तनूकरणेन तदुच्छेदकरणेन वा स्यात् । न तु = नैव विच्छेदेन = भोगेच्छादमनेन प्रसुप्ततामात्रेण वा = भोगेच्छाशमनमात्रेण वा इति । अध्यात्मसारेऽपि → बलेन प्रेर्यमाणानि करणानि वनेभवत् । न जातु वशतां यान्ति प्रत्युताऽनर्थवृद्धये ॥ ← (अ.सा.૫/૨૯) इत्युक्तम् । इत्थं = → नागभोगोपमा भोगा भीमा नरकपातिनः । तेषु कुर्यान्नरः सङ्गं को वा यः स्यात् सचेतनः? ॥ ← (प.पु.૫/૨૩४) इति पद्मपुराणादिदर्शितरीत्या भोगाऽसारताविभावेन = भोगस्याऽनित्यत्वाऽशरणत्वाऽशुचित्वाऽसारत्वाऽनात्मत्व-दुःखान्तरजनकत्व-कर्मजनितत्व-फणिफणाऽऽभोगोपमत्व-विपाकदारुणत्वाऽन्तःशल्यत्व-महाविषत्व-दुरन्तभवभ्रमणकारणत्व-दुर्गतिदायकत्व-दोषशताऽऽकुलत्व-हेयत्वादिविभावेन स्थिरायां दृष्टौ स्थैर्यं = विवेकदृष्टिस्थैर्यं उपजायते ।

शाङ्गधरपद्धतिसंवादमाह- ‘अलौल्यमि’त्यादि । तदुक्तं स्कन्दपुराणेऽपि → अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं ઊભી કરે છે. ફરીથી તે જીવ ભોગસુખમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કામચલાઉ ભોગેચ્છા રવાના થવા છતાં તેના સંસ્કાર તો અંદરમાં સલામત રીતે પડેલા જ રહે છે. તેથી નિમિત્ત મળતાં ફરી તે સંસ્કાર જોરથી ડગળે છે અને જીવને વાસનાના વમળમાં તે મલિન સંસ્કાર તાણીને લઈ જાય છે. આમ ભોગસુખપ્રવૃત્તિથી ભોગતૃષ્ણાની પારમાર્થિક નિવૃત્તિ થતી નથી. ‘સંભોગથી સમાધિ મળે’ એ વાત ભોગસ છે - તેમ આના ઉપરથી ફલિત થાય છે.)

ભોગસુખના સંસ્કારનું અતિક્રમણ-ઉલ્લંઘન કાંઈ ભોગસુખની પ્રવૃત્તિથી ન થાય પણ તેના પ્રતિપક્ષની = પરમ નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપની ભાવના-સંવેદના દ્વારા ભોગસંસ્કારોને ઓછા કરવાથી થાય. ભોગેચ્છાનું દમન કરવાથી કે ભોગેચ્છાનું શમન કરવા માત્રથી ભોગના સંસ્કાર રવાના થતા નથી. ‘પરમાનંદમય પરમનિર્વિકારી આત્મસ્વરૂપની આગળ ભોગસુખ તો સાવ અસાર છે, તુચ્છ છે.’ આ પ્રમાણે ભોગસુખની અસારતાની વિચારણા-ભાવના કરવાથી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં સ્થિરતા ઊભી થાય છે. આવી સ્થિરા દૃષ્ટિ હોય ત્યારે અન્ય દર્શનના યોગાચાર્યો પણ કહે છે કે આ અવસ્થામાં અલૌલ્ય વગેરે ગુણો પ્રગટે છે. જેમ કે શાઙ્ગધરપદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં કહેલ છે કે → ‘ઈન્દ્રિયોની લોલતાનો અભાવ, આરોગ્ય, અનિષ્ટુરતા-કોમળતા, શરીરમાં સુગંધ, મળ-મૂત્રની અલ્પતા, શરીરની કાંતિ, મુખ ઉપર પ્રસન્નતા, અવાજની સૌમ્યતા

મૈત્ર્યાદિયુક્તં વિષયેષુ ચેતઃ, પ્રભાવવદ્ધૈર્યસમન્વિતં ચ ।

દ્વન્દ્વૈરધૃષ્ટત્વમભીષ્ટલાભો, જનપ્રિયત્વં ચ તથા પરં સ્યાત્ ॥૨॥

દોષવ્યપાયઃ પરમા ચ તૃપ્તિરૌચિત્યયોગઃ સમતા ચ ગુર્વી ।

વૈરાદિનાશોઽથ ઋતમ્ભરાધીર્નિષ્પન્નયોગસ્ય તુ ચિહ્નમેતત્ ॥૩॥(યોગદૃષ્ટિસમુ.શ્લો.૧૧૧ વૃત્તિ ઉદ્ધૃત, યોગબિન્દુવૃત્તિ-૫૫ ઉદ્ધૃત” ઇતિ । ઇહાઽપ્યેતદકૃત્રિમં ગુણજાતમિત એવાઽઽરમ્ય વિજ્ઞેયમ્ ॥૭॥

ગન્ધઃ શુભો મૂત્ર-પુરીષયોશ્ચ । કાન્તિઃ પ્રસાદઃ સ્વરસૌમ્યતા ચ યોગપ્રવૃત્તેઃ પ્રથમં હિ ચિહ્નમ્ ॥

← (સ્કં.પુ.માહેશ્વર/કુમારિકા-૫૫/૧૩૮) ઇતિ । તદુક્તં શ્વેતાશ્વતરોપનિષદિ અપિ → લઘુત્વમારોગ્યમલોલુપત્વં વર્ણપ્રસાદઃ સ્વરસૌષ્ટવજ્ચ । ગન્ધઃ શુભો મૂત્ર-પુરીષમલ્પં યોગપ્રવૃત્તિં પ્રથમાં વદન્તિ ॥ ← (શ્વેતા.૨/

૧૩) ઇતિ । લઘુત્વાદિકં નાડીશુદ્ધિચિહ્નતયાઽપિ યોગતત્ત્વોપનિષદિ → શરીરલઘુતા દીપ્તિર્જાઠરાઽગ્નિવિ- વર્ધનમ્ । કૃશત્વં ચ શરીરસ્ય તદા જાયેત નિશ્ચિતમ્ ॥ ← (યો.ત.૪૫) ઇત્યાદિનોપદર્શિતમિત્યવધેયમ્ ।

પ્રાણાયામફલતયા યોગતત્ત્વોપનિષદિ →

અલ્પમૂત્રપુરીષશ્ચ સ્વલ્પનિદ્રશ્ચ જાયતે । કીલંવો દૂષિકા લાલા સ્વેદદુર્ગન્ધતાઽઽને ॥

એતાનિ સર્વથા તસ્ય ન જાયન્તે તતઃ પરમ્ । તતોઽધિકતરાઽમ્યાસાદ્ બલમુત્પદ્યતે બહુ ॥

← (યો.ત.૫૭-૫૮) ઇત્યાદિકમુક્તં તદપીહાઽનુયોજ્યં યથાગમં બહુશ્રુતૈઃ । પાતઞ્જલૈરપિ →

જ્યોતિષ્મતી સ્પર્શવતી તથા રસવતી પરા, ગન્ધવત્યપરા પ્રોક્તા ચતસ્રસ્તુ પ્રવૃત્તયઃ । આસાં યોગપ્રવૃત્તીનાં યદ્યેકાઽપિ પ્રવર્તતે, વૃત્તયોગં તં પ્રાહુર્યોગિનો યોગચિન્તકાઃ ॥ ← ( ) ઇત્યેવં યોગપ્રવૃત્તયોઽઙ્ગીક્રિયન્તે ।

ઇહ જૈનપ્રવચને અપિ એતદ્ = અનન્તરોપવર્ણિતં અકૃત્રિમં = નિજસ્વભાવબલૈકપ્રસૂતં ગુણજાતં

= અલૌલ્યાદિ-મૈત્ર્યાદિગુણગણં, ઇત એવ = સ્થિરાત એવ આરમ્ય વિજ્ઞેયમ્, તત્પૂર્વં તુ તત્ સમાનાઽઽકારમપિ કૃત્રિમમવસેયમ્, પ્રતિપાતિત્વાત્, સાપાયત્વાચ્ચેતિ ભાવનીયમ્ ।

અસ્યાજ્ચ દૃષ્ટૌ વ્યવસ્થિતો યોગી ‘કામભોગા મોહજનિતાઃ મોહહેતવો મોહસ્વરૂપા મોહાનુબન્ધાઃ,

સઙ્ક્લેશજનિતાઃ સઙ્ક્લેશહેતવઃ સઙ્ક્લેશરૂપાઃ સઙ્ક્લેશાનુબન્ધાઃ, હાલાહલોપમાઃ, કિંપાકફલસદૃશા

એકાન્તેનાઽનર્થદાયિન’ ઇતિ સંવેગસારં ચિન્તયન્ મોહાઽનુબન્ધાન્ પ્રશિથિલયતિ, સ્નેહનિગડાનિ ત્રોટયતિ,

- આ બધા યોગની પ્રવૃત્તિના પ્રાથમિક ચિહ્નો છે. તથા યોગને નિષ્પન્ન કરનારા યોગસિદ્ધ પુરુષોની

નિશાની આ મુજબ સમજવી કે - તેમનું મન મૈત્રી વગેરે ભાવનાના વિષયભૂત એવા જીવોને વિશે

મૈત્રી વગેરે ભાવોથી સંપન્ન હોય છે. તદુપરાંત તેમનું મન પ્રભાવશાળી અને ધૈર્યથી યુક્ત હોય છે.

યોગસિદ્ધ પુરુષો સુખ-દુઃખ, ઠંડી-ગરમી, ભૂખ-તરસ વગેરે દ્વન્દ્વોથી પરાભવ પામતા નથી. મનોવાંછિત

વસ્તુની તેમને પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા તેઓની લોકપ્રિયતા શ્રેષ્ઠ કોટિની હોય છે. તેમના જીવનમાંથી દોષો

રવાના થયેલા હોય છે. તેઓ સદા પરમ તૃપ્ત હોય છે. ઔચિત્ય તેમના સમગ્ર જીવનમાં વણાયેલું હોય છે. તેઓની સમતા પણ જબ્બર કોટીની હોય છે. તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં પ્રાણીઓના વૈરાદિ નાશ પામે છે. તેઓની પાસે ઋતંભરા પ્રજ્ઞા હોય છે.’ ← જિનશાસનમાં પણ ઉપરોક્ત સ્વાભાવિક ગુણસમુદાય સ્થિરાદૃષ્ટિથી માંડીને પ્રગટે છે. - એમ જાણવું. (૨૪/૭)

કુશલબુદ્ધિ પરિભાવયતિ, મોહધૂલીઃ પ્રકાલયતિ, ભવવિકારાન્ સમાલોચયતિ, પ્રતિક્ષિપતિ મૂઢતાં, મોહચેષ્ટિતાનિ હાસયતિ, નિવર્તતે સઙ્ક્લેશાત્, પ્રતિપદ્યતે પ્રશમભાવં, નિરૂપયતિ તત્ત્વં, સન્તર્પયતિ ગુરુજનાન્, પરિવર્ધયતિ કુશલપરિણામં, ઉન્મૂલયતિ ક્લીબતાં, પ્રકટયતિ પૌરુષં, અપનયતિ કર્મમલં, છેદયતિ ભવપરમ્પરાં, સન્ધયતિ મોક્ષં નિજનિરુપાધિકસ્વરૂપાઽનુસન્ધાનેન । અત એવ કામભોગાદિપ્રવૃત્તિરપિ નાઽસ્યાઽતિસઙ્ક્લેશમુખ્યા કિન્તુ તથાવિધકર્મપરિણામમાત્રતઃ પ્રવૃત્તિમાત્રં, રહિતા ચ મલિનાઽનુબન્ધેન ।

પ્રકૃતાર્થસમર્થનપરાઃ →

સમ્મદ્દિટ્ઠી જીવો કમ્મવસા વિસયસંપુત્તો વિ । મણસા વિરત્તકામો તાણ સરૂવં વિચિતેઙ્ગે ॥
આવાયસુંદરા વિ હુ ભાવિભવાઽસંગકારણત્તણઓ । વિસયા સપ્પુરિસાણં સેવિજ્જંતા વિ દુહજ્જણયા ॥
હા ધી વિલીણબીભચ્છકુસ્સણિજ્જમ્મિ રમઙ્ગમ્મિ । કિમિકવ્વ એસ જીવો દુહં પિ સુહં તિ મન્તંતો ॥
તા તાણ કએ દુક્ખસયનિબંધણં ભયઙ્ગે બહુવિહં જીવો । આરંભમહપરિગ્ગહમઓ વિ બંધો વિ પાવાણં ॥
તો નરયવેયણાઓ તિરિયર્ગઈસંભવો અણેગાઓ । તા જરિયજંતુણો મજ્જિયાએ પાણોવમા વિસયા ॥
જઙ્ગે હુજ્જઙ્ગે ગુણો વિસયાણં કો વિ તિત્થયર-ચક્કિ-બલદેવા । જુત્તત્તણં પિ વિસએ ચએડં અબ્બુદ્ધિયા કહં ણુ ॥
વિસયાસાસંદામિયચિત્તો વિસએહિં વિપ્પુત્તો વિ । પરિભમઙ્ગે કંડરીઓવ્વ નિયમઓ ઘોરસંસારે ॥
તા અલમિમેહિં મઙ્ગલં અજ્જં કલ્લં ચદે ચઙ્ગેસ્સામિ । મુક્ખસુહાઓ કિમન્તં પરમત્થેણત્થિ સુક્ખં તિ ॥

← (પં.લિ. ૧૪-૨૧) ઇતિ પઞ્ચલિઙ્ગિપ્રકરણગાથાઃ સ્મર્તવ્યા અત્ર ।

કુશલપક્ષે ત્વત્યન્તભાવસારા, ભવપ્રપજ્વનિરપેક્ષા નિર્દમ્બા, આગમિકવિધિ-નિષેધાઽનુવિદ્ધા ઉત્સર્ગા-
ઽપવાદગર્ભા જિનવન્દન-પૂજનાદિ-ગુરુવિનય-વૈયાવૃત્યાદિ-શાસ્ત્રશ્રવણ-મનનાદિ-સાધર્મિકભક્તિ-વાત્સલ્યાદિ-
પ્રવચનરક્ષાપ્રભાવનાદિપ્રવૃત્તિરવ્યાહતપ્રસરા વિજ્ઞેયા । ઇત્યમુલ્લસન્નાત્મવીર્યો બાહુલ્યેન પ્રસર્પત્યભ્યન્તરાઽપવર્ગમાર્ગે
ઇત્યાદિકં યથાગમમત્ર ભાવનીયમ્ ॥૨૪/૭॥

વિશેષાર્થ :- ભોગસુખમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી ભોગતૃષ્ણા તત્કાલ શાંત પડે છે પણ તેના સંસ્કાર તો વધુ દઢ બનતા જાય છે. માટે નિમિત્ત મળતાં ફરીથી ભોગતૃષ્ણાના દાવાનળમાં જીવ શેકાઈ જાય છે. માટે ભોગતૃષ્ણાનું દમન કે શમન કરવાના બદલે દહન થવું જોઈએ. તે માટે પોતાના પરમનિર્વિકારી પરમાનંદમય પાવન આત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી સમકિતી જીવ પોતાને ભાવિત કરે છે. આ ભાવના ભોગતૃષ્ણાની પ્રતિપક્ષભાવના કહેવાય છે. પાતંજલ યોગદર્શનની પરિભાષા મુજબ આ ભાવના સંપ્રસંખ્યાન કે પ્રસંખ્યાન કહેવાય છે. તેનાથી ભોગતૃષ્ણાના સંસ્કારો ઢીલા પડે છે, નિરનુબંધ બને છે, મૂળમાંથી ઉપડે છે અને કાલાંતરે સંપૂર્ણતયા ઉચ્છેદ પામે છે. માટે કુસંસ્કારના વિષમ વમળમાંથી કાયમી છૂટકારો મેળવવા ઝંખતા સાધકે પ્રતિપક્ષભાવના-પ્રસંખ્યાન આત્મસાત્ કરવા લાગી જવું જોઈએ. તો જ સ્થિરા દૃષ્ટિ મજબૂત બને અને સાચી સમાધિ સંપ્રાપ્ત થાય. સંભોગથી સમાધિ મેળવવાની બ્રાન્તિમાં સુજ સાધકે અટવાવું ન જોઈએ. સંભોગથી મળતી સમાધિ બ્રાન્ત-કલ્પિત-તુચ્છ છે. તેના ઉપર મદાર બાંધવા જેવો નથી. ભોગતૃષ્ણાના સંસ્કારો મૂળમાંથી નીકળતાં-નીકળતાં સાધનાની ઝલકરૂપે જે સમાધિ મળે તે જ સમાધિ સાચી-સ્થાયી અને સારી સમજવી. તેના પ્રતાપે સ્વાભાવિક એવા ગુણો આત્મામાં ખીલવા માંડે છે. તે ગુણોમાં ઔપાધિકતા, કૃત્રિમતા કે આડંબરપણું નથી હોતું. તે ગુણો સ્થાયી, શુદ્ધ અને વર્ધમાન

ધારણા પ્રીતયેઽન્યેષાં કાન્તાયાં નિત્યદર્શનમ્ । નાઽન્યમુત્ સ્થિરભાવેન મીમાંસા ચ હિતોદયા ॥૮॥

ધારણેતિ । કાન્તાયાં ઉક્તરીત્યા નિત્યદર્શનમ્ । તથા ધારણા વક્ષ્યમાણલક્ષણા અન્યેષાં પ્રીતયે ભવતિ । તથા સ્થિરભાવેન નાઽન્યમુત્ = નાઽન્યત્ર હર્ષઃ, તદા તત્પ્રતિભાસાઽભાવાત્ । હિતોદયા = સમ્યગ્જ્ઞાનફલા મીમાંસા ચ સદ્વિચારાત્મિકા ભવતિ ॥૮॥

સ્થિરા દર્શિતા । સામ્પ્રતમવસરસઙ્ગતિપ્રાપ્તાં કાન્તામાહ- ‘ધારણે’તિ । અન્યેષાં = સ્વવ્યતિરિક્તાનાં પ્રાણિનાં પ્રીતયે ભવતિ મૈત્ર્યાદિવાસિતચિત્તત્વાત્, ન તુ દ્વેષાય ભવતિ । સ્થિરાતોઽપિ અધિકતરેણ સ્થિરભાવેન ન અન્યત્ર = અનુષ્ઠીયમાનવ્યતિરિક્તે હર્ષઃ સમ્ભવતિ, તદા = પ્રકૃતાઽનુષ્ઠાનકરણસમયે અનુષ્ઠીયમાને એવ સમુચિતોપયોગપરતયા તત્પ્રતિભાસાઽભાવાત્ = અક્રિયમાણગોચરકુતૂહલૌત્સુક્યાદિવિરહાત્ ।

સદ્વિચારાત્મિકા = નિત્યં સદાગમાઽનુસારિવિચારવિમર્શસ્વરૂપા, ન તુ સ્વકલ્પનાશિલ્પિઘટિતરૂપા । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → કાન્તાયામેતદન્યેષાં પ્રીતયે ધારણા પરા । અતોઽત્ર નાઽન્યમુત્નિત્યં મામા- સાઽસ્તિ હિતોદયા ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૬૨) ઇતિ । અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકેઽપિ →

તતશ્ચ કાન્તાદૃશિ સમ્પ્રવેશસ્તારાપ્રભાસન્નિભદર્શનાયામ્ । ચિત્તસ્ય દેશે સ્થિરબન્ધનં યત્ તાં ધારણામત્ર વદન્તિ સન્તઃ ॥ યોગસ્ય ષષ્ઠાઙ્ગમિહોપગમ્ય સ્વસાધને યાત્યધિકં વિકાસમ્ । સ્થિરસ્વભાવાદિહ નાન્યમુચ્ચ સ્વધર્મરક્તેર્ન ભવાય ભોગાઃ ॥

← (અ.તત્ત્વા.૩/૧૨૩,૧૨૪) ઇત્યેવં કાન્તોપવર્ણનમકારિ ન્યાયવિજયેન ॥૨૪/૮॥

હોય છે. પરલોકમાં પણ તે ગુણો પ્રાયઃ સાથે આવે છે. આ છે પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીની અલપ-ઝલપ. (૨૪/૭)

• કાન્તા દૃષ્ટિની કાન્તિ •

ગાથાર્થ :- કાન્તા દૃષ્ટિમાં નિત્ય તત્ત્વદર્શન હોય છે. તથા અન્ય જીવોને પ્રીતિનું નિમિત્ત બને તેવી ધારણા હોય છે. સ્થિરભાવ હોવાના લીધે અન્યમુદ્દ નામનો દોષ નથી હોતો. તથા હિતકારી મીમાંસા હોય છે. (૨૪/૮)

ટીકાર્થ :- પાંચમી દૃષ્ટિમાં બતાવી ગયા તે મુજબ કાન્તા નામની છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં તત્ત્વદર્શન નિત્ય-સ્થાયી હોય છે. તથા બીજા જીવોને પ્રીતિનું નિમિત્ત બને તેવી ધારણા છઠ્ઠી યોગદૃષ્ટિમાં પ્રગટે છે. ધારણાનું લક્ષણ નવમી ગાથામાં કહેવામાં આવશે. તથા ભાવની સ્થિરતા હોવાના કારણે છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીનો અન્યમુદ્દ નામનો દોષ ન હોય અર્થાત્ એક સાધના કરતી વખતે બીજા આરાધનાનું આકર્ષણ તેમને નડે નહિ. આનું કારણ એ છે કે જે સાધના ચાલી રહેલી હોય તેમાં ઉપયોગ-રુચિ-પ્રણિધાન-લીનતા એટલી તીવ્ર હોય છે કે ત્યારે તે યોગીને અપ્રસ્તુત આરાધના યાદ જ નથી આવતી. (૧૮ મી બત્રીસીમાં ૧૮ મી ગાથામાં અન્યમુદ્દ દોષનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલ છે.) વળી, કાન્તા દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીની સદ્વિચારણાસ્વરૂપ તત્ત્વમીમાંસા પણ સમ્યગ્જ્ઞાનસ્વરૂપ હિતકારી ફળને આપે છે. (૨૪/૮)

વિશેષાર્થ :- યમ-નિયમ આદિ અષ્ટાંગ યોગમાંથી ધારણા નામનું યોગનું છઠ્ઠું અંગ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં મળે છે. ખેદ-ઉદ્વેગ વગેરે આઠ દોષો ૧૮ મી બત્રીસીમાં દેખાડી ગયા તેમાંથી અન્યમુદ્દ નામનો ચિત્તદોષ અહીં રવાના થાય છે. તથા અદ્વેષ આદિ આઠ ગુણોમાંથી મીમાંસા નામનો ગુણ અહીં પ્રગટે છે. પાંચમી દૃષ્ટિ કરતાં છઠ્ઠી યોગદૃષ્ટિવાળા જીવ પાસે આત્મબળ ઘણું હોય છે; શુભ અધ્યવસાયોની સ્થિરતા ચિરંજીવી

‘દેશબન્ધો હિ ચિત્તસ્ય ધારણા તત્ર સુસ્થિતઃ । પ્રિયો ભવતિ ભૂતાનાં ધર્મેકાગ્રમનાસ્તથા ॥૧॥

દેશેતિ । દેશે = નાભિચક્ર-નાસાગ્રાદૌ બન્ધો = વિષયાન્તરપરિહારેણ સ્થિરીકરણાત્મા (=દેશબન્ધો)
હિ ચિત્તસ્ય ધારણા । યદાહ- “દેશબન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા” (યો.સૂ.૩-૧) ।

ધારણામેવ વ્યાખ્યાનયતિ- ‘દેશે’તિ નાભિચક્ર-નાસાગ્રાદૌ આદિપદગૃહીતે હૃદયપુન્ડરીકે મૂર્ધ્નિ ઉપરિ દ્વાદશાઙ્ગુલપરિમિતે દેશે જ્યોતિષિ, જિહ્વાગ્રે તાલ્વાદૌ વા । તદુક્તં ગરુડપુરાણે → પ્રાઙ્ નાભ્યાં હૃદયે વાઽથ તૃતીયે ચ તથોરસિ । કળ્ઠે મુખે નાસિકાઽગ્રે નેત્રભ્રૂમધ્યમૂર્ધ્વસુ ॥ કિઞ્ચિત્તસ્માત્ પરસ્મિંશ્ચ ધારણા દશ કીર્તિતાઃ ॥ ← (ગરુ.૧/૨૧૮/૨૧-૨૨) ઇતિ । કૂર્મપુરાણે ચ → હૃત્પુન્ડરીકે નાભ્યાં વા મૂર્ધ્નિ પર્વતમસ્તકે । એવાદિપ્રદેશેષુ ધારણા ચિત્તબન્ધનમ્ ॥ ← (કૂર્મ.ઉત્ત.૧૧/૨૯) ઇત્યુક્તમ્ । યોગસૂત્રસંવાદમાહ-‘દેશબન્ધ’ ઇતિ । અત્ર યોગસુધાકરવૃત્તિરેવં વર્તતે → આધારાદિદેશા અધસ્તાદભિહિતાઃ તત્ર આત્મનિ વા ચિત્તસ્ય બન્ધઃ = સ્થાપનં ધારણોચ્યતે ← (યો.સૂ.૩/૧) ઇતિ । યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતૌ અપિ → યમાદિગુણયુક્તસ્ય મનસઃ સ્થિતિરાત્મનિ । ધારણેત્યુચ્યતે સદ્ધિર્ભયોગશાસ્ત્રવિશારદૈઃ ॥ ← (યાજ્ઞ.સ્મૃ.) ઇતિ ગદિતમ્ । તેજોબિન્દૂપનિષદિ અપરોક્ષાનુભૂતૌ ચ → યત્ર યત્ર મનો યાતિ બ્રહ્મણસ્તત્ર દર્શનાત્ । મનસો ધારણં ચૈવ ધારણા સા પરા મતા ॥ ← (અપરો.૧૨૨) ઇત્યેવં ધારણાલક્ષણમુક્તમ્ ।

ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદિ તુ → ચિત્તસ્ય નિશ્ચલીભાવો = ધારણા ← (ત્રિ.બ્રા.૩૧) ઇત્યુક્તમ્ । મળ્ડલબ્રાહ્મણોપનિષદિ તુ → વિષયવ્યાવર્તનપૂર્વકં ચૈતન્યે ચેતઃસ્થાપનં = ધારણમ્ ← (મં.બ્રા.૧ 1૭) ઇત્યેવં તલ્લક્ષણમુક્તમ્ । ગરુડપુરાણે ચ કાલમાનગર્ભ ધારણાલક્ષણમ્ → પ્રાણાયામૈર્દ્વાદશધિર્યાવત્ કાલઃ કૃતો ભવેત્ । સ તાવત્કાલપર્યન્તં મનો બ્રહ્મણિ ધારયેત્ ॥ ← (ગરુ.૧/૧૨૭/૨૪) ઇત્યમાવેદિતમ્ ।

વિષ્ણુપુરાણે ચ → મૂર્ત્તં ભગવતો રૂપં સર્વોપાશ્રયનિસ્પૃહમ્ । ણા વૈ ધારણા જ્ઞેયા યચ્ચિત્તં તત્ર ધાર્યતે ॥ ← (વિ.પુ.૬/૭/૭૮) ઇત્યેવં ધારણાસ્વરૂપમુક્ત્વા → ચિન્તયેત્ તન્મયો યોગી સમાધાયાઽઽત્મ-માનસમ્ । તાવદ્ યાવદ્ દૃઢીભૂતા તત્રૈવ નૃપ ! ધારણા ॥ (વિ.પુ.૬/૭/૮૬) એતદાતિષ્ઠતોઽન્યદ્ વા સ્વેચ્છયા કર્મ કુર્વતઃ । નાઽપયાતિ યદા ચિત્તં સિદ્ધાં મન્યેત તાં તદા ॥ ← (વિ.પુ.૬/૭/૮૭) ઇત્યેવં ધારણાસિદ્ધિલક્ષણમાવેદિતમ્ । આદિપુરાણે જિનસેનાચાર્યસ્તુ → ધારણા = શ્રુતનિર્દિષ્ટબીજાનામ-વધારણમ્ ← (આ.પુ.૨૧/૨૨૭) ઇતિ પ્રાહ ।

હોય છે. નબળા પાપકર્મો કાન્તા દષ્ટિવાળા પાસે પોતાનું કાર્ય કરાવી શકતા નથી. (૨૪/૮)

• ધારણાની ઓળખાણ •

ગાથાર્થ :- ચિત્તને એક સ્થાનમાં બાંધી રાખવું તે ધારણા કહેવાય છે. ધારણામાં રહેલા યોગી જીવોને પ્રિય બને છે. તથા તેનું મન ધર્મમાં એકાગ્ર હોય છે. (૨૪/૮)

ટીકાર્થ :- અન્ય વિષયોનો ત્યાગ કરીને નાભિચક્ર, નાકના અગ્ર ભાગ વગેરે કોઈ એક સ્થાનમાં ચિત્તને બાંધી રાખવું, સ્થિર કરવું, ધારી રાખવું તે ધારણા કહેવાય છે. કારણ કે પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘ચિત્તને એક ઠેકાણે બાંધી રાખવું તે ધારણા કહેવાય.’ કાન્તા દષ્ટિમાં રહેલ યોગીનું ચિત્ત ધારણામાં લાંબો સમય સારી રીતે સ્થિર રહી શકે છે. કારણ કે (૧) તે યોગીનું મન મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓના દીર્ઘ

તત્ર = ધારણાયાં સુસ્થિતઃ મૈત્ર્યાદિચિત્તપરિકર્મવાસિતાઽન્તઃકરણતયા, સ્વભ્યસ્તયમનિયમતયા, ળજિતાઽઽસનત્વેન પરિહૃતપ્રાણવિક્ષેપતયા, પ્રત્યાહૃતેન્દ્રિયગ્રામત્વેન ઋજુકાયતયા, જિતદ્વન્દ્વતયા, સમ્પ્રજ્ઞાતાઽભ્યાસાઽઽવિષ્ટતયા ચ સમ્યગ્વ્યવસ્થિતઃ। ભૂતાનાં = જગલ્લોકાનાં પ્રિયો ભવતિ । તથા ધર્મેકાગ્રમના ભવતિ ॥૧॥

મૈત્ર્યાદિચિત્તપરિકર્મવાસિતાઽન્તઃકરણતયેતિ । ઇદં પ્રાથમિકભૂમિકાપેક્ષયોક્તં, અગ્રેતનભૂમિકાયાઞ્ચ ચિન્માત્રવાસનાવાસિતત્વમેવાઽવસેયમ્ । તદુક્તં મુક્તિકોપનિષદિ →

માનસીર્વાસનાઃ પૂર્વં ત્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ । મૈત્ર્યાદિવાસનાનામ્નીર્ગુહાણાઽમલવાસનાઃ ॥
તા અપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય તાભિર્વ્યવહરન્નપિ । અન્તઃ શાન્તઃ સમસ્નેહો ભવ ચિન્માત્રવાસનઃ ॥ ←
(મુક્તિ.૨/૬૧-૭૦) ઇતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૧૩૪૬) ઇહાનુસન્ધેયમ્ । નિષ્પન્નયોગાનાં નિર્વિકલ્પસંસ્કારેણ મૈત્ર્યાદિભાવના-
નાશાત્ મૈત્ર્યાદિશૂન્યમેવ સદ્બોધમાત્રં ચિત્તમિતિ વ્યક્તં ત્રયોદશે ષોડશકે (ષો.૧૩/૧૨) । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ।
તથા ધર્મેકાગ્રમનાઃ = સદ્ધર્મસ્થિરચિત્તો ભવતિ । ધર્મેકાગ્રમનસ્ત્વઞ્ચાઽનુદિતપાપાનુદયેનોદિતા-
ઽવઘવિફલીકરણેનાઽનુદિતસદ્ધર્મોદયકરણેનોદિતસદ્ધર્મવૃદ્ધ્યાદિગોચરપરાક્રમાદિના ચાઽત્રાઽવસેયમ્ ।
યોગચૂડામણ્યુપનિષદિ તુ → ધારણાભિર્મનો ધૈર્યં યાતિ, ચૈતન્યમદ્ભુતમ્ ← (યો.ચૂ.૧૧૦) ઇત્યેવં
ધારણાફલમુક્તં તદપિ યથાતન્ત્રમિહા-ઽનુયોજ્યમ્ ।

ઇત્યઞ્ચ કાન્તાયાં માયાપુત્રીયોક્તાઽષ્ટાઙ્ગિકમાર્ગગતઃ સમ્યગ્વ્યાયામોઽપિ સુખેનૈવ સમ્પદ્યતે । તત્સ્વ-
રૂપઞ્ચ દીઘનિકાયે મઙ્ગિમનિકાયે ચ મહાસ્મૃતિપ્રસ્થાનસૂત્રે → કતમો ચ, ભિક્ષવે! સમ્માવાયામો?
ઇધ, ભિક્ષવે, ભિક્ષુ અનુપ્પન્નાનં પાપકાનં અકુસલાનં ધમ્માનં અનુપ્પાદાય છન્દં જનેતિ, વાયમતિ,
વીરિયં આરભતિ, ચિત્તં પગ્ગણ્હાતિ પદહતિ; ઉપ્પન્નાનં પાપકાનં અકુસલાનં ધમ્માનં પહાનાય છન્દં
જનેતિ, વાયમતિ, વીરિયં આરભતિ, ચિત્તં પગ્ગણ્હાતિ પદહતિ; અનુપ્પન્નાનં કુસલાનં ધમ્માનં ઉપ્પાદાય
છન્દં જનેતિ, વાયમતિ, વીરિયં આરભતિ, ચિત્તં પગ્ગણ્હાતિ પદહતિ; ઉપ્પન્નાનં કુસલાનં ધમ્માનં ઠિતિયા
અસમ્મોસાય, ભિય્યોભાવાય, વેપુલ્લાય, ભાવનાય પારિપૂરિયા છન્દં જનેતિ, વાયમતિ, વીરિયં આરભતિ,
ચિત્તં પગ્ગણ્હાતિ પદહતિ । અયં વુચ્ચતિ, ભિક્ષવે, સમ્માવાયામો ← (દી.નિ.૨/૧/૪૦૧, મ.નિ.ભાગ-
૧/૧/૧૦/૧૩૫/પૃ.૧૦) ઇત્યમાવેદિતમ્ । ‘પદહતિ = નિગૃહ્ણાતિ, ઠિતિયા = સ્થિતયે, અસમ્મોસાય =
અનાશાય, ભિય્યોભાવાય = ભૂયોભાવાય પુનરુત્પાદાયેતિ યાવત્, વેપુલ્લાય = વૈપુલ્યાય, ભાવનાય =

અભ્યાસથી સુવાસિત થયેલું હોય છે. (૨) તેણે અહિંસાદિ પાંચ યમ અને (૩) સ્વાધ્યાયાદિ નિયમોનો
સારી રીતે અભ્યાસ કરેલ હોય છે. (૪) પદ્માસન વગેરે આસનો પણ આત્મસાત્ કરેલા હોય છે. (૫)
શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસના વિક્ષેપોને તેણે કાબૂમાં લઈ લીધા હોય છે. (૬) પ્રત્યાહારના પ્રતાપે ઈન્દ્રિયોને તેના
વિષયોમાંથી સહજપણે પાછી વાળેલી હોય છે. (૭) તેની કાયા અક્કડ નથી હોતી પણ ઋજુ-મૃદુ હોય
છે. (૮) તેણે રતિ-અરતિ, સુખ-દુઃખ, ભૂખ-તરસ, ઠંડી-ગરમી, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરે દ્વન્દ્વોને જીતી
લીધા હોય છે. (૯) સંપ્રજ્ઞાતયોગનો અભ્યાસ કરવામાં તેનું મન પરોવાયેલું હોય છે. આ નવ કારણોને
લીધે કાન્તા દૃષ્ટિવાળા યોગીનું અન્તઃકરણ ધારણામાં સારી રીતે લાંબો સમય ટકી શકે છે. આવા યોગી
જગતના જીવોને પ્રિય બને છે. તથા ધર્મમાં તેમનું મન એકાગ્ર બને છે, દૃઢ બને છે. (૨૪/૯)

૧. હસ્તાદર્શો ‘જિતાસત્વેન’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

અસ્યામાક્ષેપકજ્ઞાનાન્ન ભોગા ભવહેતવઃ । શ્રુતધર્મે મનોયોગાચ્છેષ્ટાશુદ્ધેર્યથોદિતમ્ ॥૧૦॥

વિભાવન-સંવરાભિધાનભાવનાદ્વિતયાય, પારિપૂરિયા = પરિપૂર્ણતાયૈ' શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । ન ચૈતાદૃશસમ્ય-
ગ્વ્યાયામસ્તુ પ્રથમાદિદૃષ્ટાવપિ સુલભ ઇતિ શઙ્કનીયમ્, બૌદ્ધાઽભિમતાયાં સાશ્રવાયાં પુણ્યભાજિ ઉપધ્ય-
ભિધાનવિપાકદાયિન્યાં સમ્યગ્દૃષ્ટૌ મિત્રાગતાયાં સત્યાં પ્રકૃતસમ્યગ્વ્યાયામાઽનુપગમાત્, અધિકારિભેદે ક્રિ-
યાભેદાત્ । બૌદ્ધૈરપિ નિરાશ્રવ-લોકોત્તરસમ્યગ્દૃષ્ટ્યુત્તરમેવ સમ્યગ્વ્યાયામાદેરુપગમાદિતિ વ્યક્તં મજ્ઞિમનિકાયે
મહાચત્વારિંશત્કસૂત્રે (મ.નિ.૩।૨।૭।૧૩૬) । મિથ્યાત્વાઽનન્તાનુબન્ધ્યાઘાશ્રવવિગમાઽપેક્ષ્યા નિરાશ્રવલોકો-
ત્તરસમ્યગ્દૃષ્ટ્યુત્તરકાલીનઃ સમ્યગ્વ્યાયામઃ કાન્તાયામનાવિલ એવેત્યતિસૂક્ષ્મેક્ષિકયા ચૈતત્તત્ત્વં યથાગમમિહા-
ગ્રે ષાઽનુયોજ્યં સમાકલિતસ્વ-પરતન્ત્રસિદ્ધાન્તૈઃ । એતાદૃશસમ્યગ્વ્યાયામયોગાત્ કાન્તાયામવસ્થિતો યોગી
શિષ્ટાનાં ભદ્રકાળાઞ્ચ લોકાનાં પ્રિયઃ સમ્પદ્યતે । એતેન → અસ્યાં તુ ધર્મમાહાત્મ્યાત્ સમાચારવિશુદ્ધિતઃ ।
પ્રિયો ભવતિ ભૂતાનાં ધર્મેકાગ્રમનાસ્તથા ॥ ← (યો.દ્.સ.૧૬૩) ઇતિ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયવચનં વ્યાખ્યાતમ્ ।

પ્રકૃતે ચ → પળ્ડિતો સીલસમ્પન્નો સળ્હો ચ પટિભાનવા । નિવાતવુત્તિ અત્થહ્હો તાદિસો લભતે
યસં ॥ ઉદ્ધાનકો અનલસો આપદાસુ ન વેધતિ । અચ્છિન્નવુત્તિ મેધાવી તાદિસો લભતે યસં ॥
(દી.નિ. ૩।૮।૨૭૩/પૃ.૧૪૬) । છન્દા દોસા ભયા મોહા યો ધમ્મં નાતિવત્તતિ । આપૂરતિ યસો
તસ્સ સુક્કપક્કવેવ ચન્દિમા ॥ ← (દી.નિ.સિઙ્ગાલસુત્ત-૩।૮।૨૪૬-પૃ.૧૩૮) ઇતિ દીઘનિકાયગાથાઃ
સ્મર્તવ્યા મનીષિભિઃ । સળ્હો = સ્નેહવાન્, વાત્સલ્યવાનિતિ યાવત્, પટિભાનવા = પ્રતિભાવાન્, નિવાતવુત્તિ
= એકાન્તવર્તી, અત્થહ્હો = અસ્તહ્હ્યઃ, ઉદ્ધાનકો = ઉદ્ધમી, વેધતિ = વ્યથતિ, અચ્છિન્નવુત્તિ =
અચ્છિન્નનિયમઃ, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૨૪/૧॥

વિશેષાર્થ :- નાભિચક, નાસાગ્રભાગ, આજ્ઞાચક, બ્રહ્મરન્ત્ર વગેરે સ્થાનોમાં ચિત્તને સ્થાપિત કરવું
અથવા નાભિચક વગેરે સ્થાનોમાં અરિહંત-સિદ્ધ વગેરે અક્ષરોની કલ્પના કરીને તેમાં મનને સ્થિર કરવું.
અથવા નાભિચક વગેરે સ્થાનોમાં સમવસરણ-ભગવદ્બિંબ-વિચરતા ભગવાનની પ્રતિકૃતિ વગેરેની કલ્પના
કરીને ત્યાં અન્તઃકરણને દીર્ઘ સમય સુધી એકાગ્ર રાખવું તે ધારણા કહેવાય. જો મન દ્વેષ-ધિક્કાર-
વાસના-તૃષ્ણા-સ્વાર્થ વગેરે મલિન ભાવોથી ખરડાયેલું હોય તો ઉપરોક્ત ધારણામાં મન સ્થિરતાપૂર્વક
લાંબો સમય ટકી શકતું નથી. વચ્ચે વચ્ચે વાસના-તૃષ્ણા વગેરેના વિકલ્પોથી-વિક્ષેપોથી તેનું મન વિશુભ્ધ
બની જાય છે. અને ધારણા તૂટી જાય છે. આથી ઉપર જણાવેલા નવ કારણો જેની પાસે હોય તે
જ તન્મયપણે દીર્ઘ કાળ સુધી ધારણામાં ટકી શકે છે. આ ધારણાની અસર શરીરના વિવિધ અંગો
ઉપર પણ પડે છે. મુખાકૃતિની સૌમ્યતા, ત્વચાની મૃદુતા, શરીરની કાંતિ વગેરે પણ વિક્સે છે. તેથી
સ્વાભાવિક રીતે તે યોગી લોકોને પ્રિય લાગે છે. આચારશુદ્ધિ તથા પરોપકાર વગેરેના લીધે તેનું સૌભાગ્ય
નામકર્મ, આદેયનામકર્મ, યશનામકર્મ સ્વાભાવિક રીતે ઉદયમાં આવે છે. તેમ છતાં યોગી તેમાં લપેટાવાના
બદલે યોગસાધનામાં, સ્વધર્મમાં, કર્તવ્યપાલનમાં, આત્મસ્વભાવમાં વધુને વધુ એકાગ્ર બનતા જાય છે.
તેમની રગેરગમાં આત્મસ્વભાવને માણવાની ઝંખના-સંવેદના-ભાવના વણાઈ ગયેલી હોય છે. (૨૪/૯)

ગાથાર્થ :- કાન્તાદંષ્ટિમાં ભોગસુખો પણ શ્રુતધર્મમાં મન જોડાયેલ હોવાથી આક્ષેપક જ્ઞાનના કારણે
સંસારનું કારણ બનતા નથી. તેની પ્રવૃત્તિ પણ શુદ્ધ હોય છે. જેમ કે કહેલ છે કે (જે કહેલ છે

અસ્યામિતિ । અસ્યાં કાન્તાયાં કાયચેષ્ટાયા અન્યપરત્વેઽપિ શ્રુતધર્મે = આગમે મનોયોગાત્
= નિત્યં મનઃસમ્બન્ધાત્ આક્ષેપકજ્ઞાનાદ્ = નિત્યપ્રતિબન્ધરૂપચિત્તાઽઽક્ષેપકારિજ્ઞાનાત્ ન ભોગા
ઇન્દ્રિયાર્થસમ્બન્ધા ભવહેતવો ભવન્તિ, ચેષ્ટાયાઃ = પ્રવૃત્તેઃ શુદ્ધેઃ (=ચેષ્ટાશુદ્ધેઃ), મનોનૈર્મલ્યાત્ ।
યથોદિતં હરિભદ્રસૂરિભિર્યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ॥૧૦॥

ધર્મેકાગ્રમનસ્ત્વફલમાહ- 'અસ્યામિ'તિ । અન્યપરત્વેઽપિ = જીવનનિર્વાહાદિસાધનીભૂતભિક્ષાઽટનાદિપ-
રાયણત્વેઽપિ આગમે = સર્વજ્ઞોદિતતન્ત્રે નિત્યં = સદૈવ મનઃસમ્બન્ધાત્ = અન્તઃકરણોપસર્પણાદ્ આક્ષે-
પકજ્ઞાનાત્ નિત્યપ્રતિબન્ધરૂપચિત્તાઽઽક્ષેપકારિજ્ઞાનાત્ = નિજવિશુદ્ધકેવલનિર્વિકલ્પાઽસદ્ગસાક્ષિમાત્ર-
ધ્રુવચૈતન્યસ્વરૂપગોચરધ્રુવપક્ષપાતસ્વરૂપો યોઽન્તઃકરણાઽઽક્ષેપઃ તદુપધાયકસ્યાઽપૂર્વાઽઽત્મજાગરણસ્વરૂપ-
સ્ય સમ્યજ્ઞાનસ્ય પ્રભાવાત્ ન = નૈવ ઇન્દ્રિયાર્થસમ્બન્ધાઃ શ્રોત્રાદ્યનુયોગિક-શબ્દાદિપ્રતિયોગિકસન્નિકર્ષાઃ
તજ્જન્યસુખાનુભવા વા ભવહેતવઃ = ભવાન્તરોપાર્જનહેતવો ભવન્તિ, પ્રવૃત્તેઃ શુદ્ધેઃ । તદુક્તં ઓઘનિર્યુક્તો
→ અણુમિત્તો વિ ન કસ્સઈ, બંધો પરવત્થુપચ્ચઓ ભણિઓ ← (ઓ.નિ.૫૭) ઇતિ પૂર્વમપિ(ભાગ-
૨ પૃ.૫૩૪) દર્શિતમ્ । સમયસારેઽપિ → ણ ય વત્થુદો હુ બંધો અજ્ઞવસાણેણ બંધોત્થિ ← (સ.સા.
૨૬૫) ઇત્યુક્તમ્ । ન ચ શબ્દાદિવિષયેન્દ્રિયસન્નિકર્ષે કથં પ્રવૃત્તેઃ શુદ્ધિરિતિ શઙ્કનીયમ્, →

ધી ધી મજ્ઞ અણજ્જસ્સ ઇંદિયત્થેસુ સંપઉત્તસ્સ । પરમત્થવેરિણ્ણેસુ વિ દારાઈસુ ગાઢરત્તસ્સ ॥

ઈહ ભાવણાસમેઓ વિરત્તકામો પયટ્ટમાણો । કમ્મવસા, વિરણ્ણંસું બહુમાણપરો સદોસન્નૂ ॥

← (પં.લિ.૨૬-૨૭) ઇતિ પઞ્ચલિઙ્ગિપ્રકરણદર્શિતરીત્યા મનોનૈર્મલ્યાત્ = વિષયતુચ્છત્વ-
સ્વકીયદોષવિભાવનાદિગર્ભ-શુદ્ધચિન્માત્રસ્વરૂપગોચરપ્રતિબન્ધાઽવિનાભાવિચિત્તવિશુદ્ધેઃ હેતોઃ પ્રવૃત્તિશુદ્ધિરસ્યાં
વિજ્ઞેયા, અભિસન્ધિભેદાદનુષ્ઠાનભેદસિદ્ધેઃ પ્રાક્ (દ્વા.દ્વા.૨૩/૨૨ પૃ.૧૫૮૫) દર્શિતત્વાત્ । તદુક્તં યોગસાર-
પ્રાપ્તેઽપિ → શુદ્ધજ્ઞાને મનો નિત્યં કાયેઽન્યત્ર વિવેષ્ટિતે । યસ્ય તસ્યાઽઽગ્રહાઽભાવાન્ન ભોગા ભવહેતવઃ ॥
← (યો.સા.પ્રા.૯/૨૦) ઇતિ । અધ્યાત્મસારે અપિ →

બહુદોષનિરોધાર્થમનિવૃત્તિરપિ ક્વચિત્ । નિવૃત્તિરિવ નો દુષ્ટા યોગાઽનુભવશાલિનામ્ ॥
વિષયાણાં તતો બન્ધજનને નિયમોઽસ્તિ ન । અજ્ઞાનિનાં તતો બન્ધો જ્ઞાનિનાં તુ ન કર્હિચિત્ ॥

તે ૧૧ મી વગેરે ગાથામાં જણાવવામાં આવશે.) (૨૪/૧૦)

• કાન્તાદૃષ્ટિમાં ભોગ પણ ભવકારણ ન બને •

ટીકાર્થ :- પ્રસ્તુત કાન્તાદૃષ્ટિમાં કાષિક પ્રવૃત્તિ અન્યત્ર જોડાયેલ હોય તો પણ તે યોગીનું મન
હંમેશા શ્રુતધર્મમાં જ જોડાયેલું હોય છે. તેથી અસંગ આનંદમય નિજ સ્વભાવમાં જ કાયમ ખેંચી રાખે-
જોડી રાખે તેવી જ્ઞાનદશા પ્રગટે છે. યોગતંત્રની પરિભાષા મુજબ આ આક્ષેપક જ્ઞાન કહેવાય છે.
તેના કારણે કર્મજન્ય ઈન્દ્રિયોના પોત-પોતાના વિષયો સાથે સંબંધ થવા સ્વરૂપ ભોગસુખો પણ તે યોગી
માટે સંસારનું કારણ બનતા નથી. તેના અંતઃકરણની નિર્મળતાના લીધે તેની પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ જ હોય
છે. જેમ કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે [આ વાત
૧૧ મી વગેરે ચાર ગાથામાં જણાવાશે.] (૨૪/૧૦)

૧. હસ્તાદર્શ 'કાયાચે...' ઇતિ પાઠઃ ।

માયાઽમ્બસ્તત્ત્વતઃ પશ્યન્નનુદ્વિગ્નસ્તતો દ્રુતમ્ । તન્મધ્યેન પ્રયાત્યેવ યથા વ્યાઘાતવર્જિતઃ ॥૧૧॥

← (અ.સા.૫/૨૩,૨૪) इत्युक्तम् । पूज्यपादस्वामिना अपि इष्टोपदेशे →

ब्रुवन्नपि न ब्रूते, गच्छन्नपि न गच्छति । स्थिरीकृतात्मतत्त्वस्तु पश्यन्नपि न पश्यति ॥
यो यत्र निवसन्नास्ते स तत्र कुरुते रतिम् । यो यत्र रमते तस्मादन्यत्र स न गच्छति ॥
अगच्छंस्तद्विशेषाणामनभिज्ञश्च जायते । अज्ञाततद्विशेषस्तु बध्यते न, विमुच्यते ॥

← (इष्टो. ४१, ४३, ४४) इत्युक्तम् । यदपि मज्झिमनिकाये षट्षट्कसूत्रे → सुखाय वेदनाय
रागानुसयं पहाय दुक्खाय वेदनाय पटिघानुसयं पटिविनोदेत्वा अदुक्खमसुखाय वेदनाय अविज्जानु-
सयं समूहनित्वा अविज्जं પહાય વિજ્જં ઉપ્પાદેત્વા દિદ્દેવ ધમ્મે દુક્ખસ્સન્તકરો ભવિસ્સતીતિ-ઠાનમેતં
વિજ્જતિ ← (મ.નિ. ૩।૫।૬।૪૨૭,૫૩૪૪) इत्युक्तं तदप्यत्र यथागममनुयोज्यम् ॥२४/१०॥

વિશેષાર્થ :- છટ્ટી દૃષ્ટિમાં સતત શ્રુતજ્ઞાન-ચિંતાજ્ઞાન-ભાવનાજ્ઞાનના પરિશીલનથી આક્ષેપક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચેય ઈન્દ્રિયોના અનુકૂળ વિષયો પ્રત્યે અનાદિ કાળથી ખેંચાતા-તણાતા મનને ઈષ્ટ વિષયોમાંથી વાળીને, ભોગતૃષ્ણાને બાળીને શ્રુતધર્મમાં-આનંદમય આત્મતત્ત્વમાં સતત જોડી રાખે તેવું જ્ઞાન આક્ષેપક જ્ઞાન કહેવાય છે. માટે ભોગ પણ ભવભ્રમણકારણ બની શકતા નથી. અંતઃકરણની નિર્મળતાના લીધે કાન્તા દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીની પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ હોય છે - આવું જે જણાવેલ છે તે બહુ મહત્ત્વની વાત છે. પરસ્ત્રીગમન, મદ્યપાન, બળાત્કાર, વેશ્યાગમન વગેરે અત્યંત અનુચિત પ્રવૃત્તિથી મળનારા ભોગસુખો કાન્તાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીના જીવનમાં હોતા જ નથી.

જો કાન્તાદૃષ્ટિમાં રહેલો જીવ સંસારમાં રહેલો હોય તો સ્વદારાસંતોષ, નીતિપૂર્વક જીવનજરૂરી અર્થોપાર્જન તેના જીવનમાં જોવા મળે છે. સામાયિક-પૌષ્ઠ-શ્રાવકની પડિમાને વહન કરવી, રાત્રે દીર્ઘ સમય સુધી કાપોત્સર્ગ-જપ આદિ સાધના પ્રત્યે અત્યંત આકર્ષણ હોય છે. જે કાંઈ અર્થ-કામપ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે પણ આક્ષેપક જ્ઞાનના લીધે ભવભ્રમણકારણ બને નહિ. જો કાન્તા દૃષ્ટિમાં રહેલો જીવ સંસારત્યાગી સાધુ હોય તો તેના જીવનમાં શાસ્ત્રવિહિત ભિક્ષાટન-ભોજન-જલપાન-પરિમિત નિદ્રા વગેરે પ્રવૃત્તિ 'ભોગ' તરીકે સમજવી. આક્ષેપક જ્ઞાનના કારણે તેની ઉપરોક્ત ભોગપ્રવૃત્તિ કર્મબંધનું કારણ બનતી નથી. જે કાંઈ ભોજનાદિ પ્રવૃત્તિ હોય છે તે વધુ સારી રીતે આત્મસાધનામાં-જિનાજ્ઞાપાલનમાં જોડાવા માટે હોય છે. ખાવાનું ગમે છે માટે તેઓ ખાતા નથી. પરંતુ 'શરીરને ભોજનાદિનો ટેકો આપ્યા વિના આત્મસાધનામાં શરીર સાથ-સહકાર નહિ આપે' આવી સમજણથી ધર્મસાધનીભૂત કાયાને શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે ટેકો આપે છે. અંતઃકરણ તો આક્ષેપક જ્ઞાનના કારણે વિષયોમાંથી પાછું વળીને ધર્મમાં-આત્મસ્વભાવમાં જ નિરંતર જોડાયેલ હોય છે. માટે જ ભોજનાદિ પ્રવૃત્તિ ભવભ્રમણકારણ બનતી નથી. (૨૪/૧૦)

કાન્તા દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીને ઉદ્દેશીને યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જે ચાર શ્લોક જણાવેલ છે તેને મહોપાધ્યાયજી મહારાજ સાક્ષીરૂપે ટાંકે છે. તેનો અર્થ નીચે મુજબ છે.

• ભોગસુખો મૃગજળ તુલ્ય ભાસે •

ગાથાર્થ :- જેમ મૃગજળને પરમાર્થથી મૃગજળ તરીકે જોતો માણસ તેનાથી ઉદ્વિગ્ન થયા વિના મૃગજળની અંદરથી તકલીફ વિના ઝડપથી પસાર થઈ જાય છે. તેમ ભોગોને સ્વરૂપથી મૃગજળ તરીકે જોતો સાધક

मायाम्भ इति । मायाऽम्भः तत्त्वतो = मायाम्भस्त्वेनैव पश्यन् अनुद्विग्नः ततो = मायाम्भसो द्रुतं = शीघ्रं तन्मध्येन = मायाम्भोमध्येन प्रयात्येव, न न प्रयाति । यथा इत्युदाहरणोपन्यासार्थः । व्याघातवर्जितो, मायाम्भसस्तत्त्वेन व्याघाताऽसमर्थत्वात् ॥११॥

भोगान् स्वरूपतः पश्यंस्तथा मायोदकोपमान् । भुञ्जानोऽपि ह्यसङ्गाः सन् प्रयात्येव परं पदम् ॥१२॥

भोगानिति । भोगान् = इन्द्रियाऽर्थसम्बन्धान् स्वरूपतः पश्यन् समारोपमन्तरेण तथा =

‘मनोविशुद्धिसमन्विता भोगाः संसारहेतवो न भवन्ती’त्यत्र योगदृष्टिसमुच्चयगतकारिकाचतुष्टयेन श्रीहरिभद्रसूरिसम्मतिमाह- ‘माये’त्यादि । योगदृष्टिसमुच्चयवृत्त्यनुसारेणैव व्याख्यानयति- तत्त्वतः = मायाम्भस्त्वेन इत्यादि । तत्त्वेन = मायाम्भस्त्वेन ज्ञातस्य मायाम्भसो = मरुमरीचिकादिरूपस्य व्याघाताऽसमर्थत्वात् = गतिस्खलन-पदन्यासभेदादिलक्षणव्याघातजननशक्तिविरहात् । तदुक्तं अध्यात्मतत्त्वालोके → तत्त्वेन मायाम्बु यथेक्षमाणस्तन्मध्येतो यात्यविषण्ण आशु । भोगान् स्वरूपेण तथैव मायाऽम्बुवद् विदन्नस्खलितं प्रयाति ॥ ← (अ.त.३/१२५) इति ॥२४/११॥

→ न ह्यु पावं हवइ हियं, विसं जहा जीवियऽत्थिस्स ← (म.स.६१४) इति मरणसमाधिप्रकीर्णक-वचनतात्पर्यपरिणमनतः पापपक्षपातविगमेन, → यज्जीवस्योपकाराय, तद्देहस्याऽपकारकम् । यद्देहस्योपकाराय, तज्जीवस्यापकारकम् ॥ ← (इष्टो.१९) इति इष्टोपदेशवचनाऽऽशयविभावेन च → संसारभोगेषु सुखं यदेव प्रतीतिमायाति तदस्ति दुःखम् । कर्मोद्भवत्वात् क्षणभङ्गुरत्वात्, दुःखान्वितत्वादमहत्त्वतश्च ॥ ← (अ.तत्त्वा.२।४०) इति अध्यात्मतत्त्वालोकदर्शितरीत्या समारोपं = पीयूषत्व-स्वेष्टसाधनत्वादिधर्माऽऽरोपं अन्तरेण हेतुतः स्वरूपतः अनुबन्धतश्च कर्मोद्भवत्व-क्षणभिदेलिमत्व-परकीयत्व-व्रणोपमत्व-शल्यतुल्यत्व-रोगत्व-क्लेशान्वितत्व-तुच्छत्व-कर्मबन्धजनकत्वादिरूपेण इन्द्रियाऽर्थ-सम्बन्धान् आवश्यकानपि पश्यन् = जानानः सामान्यतः स्वरसतो भोगान् नैव ज्ञानाऽमृतास्वादी भुङ्क्ते ।

भोगसुभोने भोगववा छतां पण तेमां अलिम रडेलो ते परम पदने पामे छे. (२४/११-१२)

टीकार्थ :- (रक्षप्रदेश वगेरेमां मुसाङ्गरी करनार मुसाङ्गरे उनाणामां मध्याह्न समये यारे बाजु मृगजण-आंजवाना नीरने जुअे छे. सामान्य गामडीयो-अलाण के लदिक माणस तो ‘यारे बाजु पाणी छे तो कर्छे रीते आगण जर्छे ? आ विचारथी मुंजाई ज्ञाय छे. परंतु) मृगजणने परमार्थथी मृगजण तरीके ज ज्ञेतो होशियार मुसाङ्गरे मृगजणथी उद्विगेन थया विना उडपथी मृगजणनी वज्जेथी पसार थर्छे ज ज्ञाय छे. ते मुंजाईने तेमांथी पसार न थाय तेवुं न बने. वणी, मृगजणमांथी पसार थवा छतां पण ते व्याघात-अउयण पामतो नथी. कारण के मृगजण तरीके ओणप्रायेल मृगजण आगण जवामां व्याघात करवा माटे समर्थ नथी. मूण गाथामां जे ‘यथा’ शब्द जशावेले छे ते उदाहरण रजु करवा माटे छे. (२४/११) जे रीते ते कुशण मुसाङ्गरे मृगजणमांथी पसार थर्छे ज्ञाय छे ते ज रीते मृगजणतुल्य ईन्द्रिय-विषयसंबंधरूपी भोगसुभोने तेना मूणभूत स्वरूपे, असाररूपे कांतादृष्टिमां रडेला योगी ज्ञां छे. तेमां कोई आरोपित सारभूत तत्त्वनुं दर्शन तेने नथी थतुं. माटे तेने भोगववा माटेनी तृष्णा पण तेने थती नथी. केवण कर्मोदयथी ज षंयाईने आवेला भोगसुभोने ते असंगत्वावे भोगवे

तेनैव प्रकारेण मायोदकोपमान् = असारान् भुञ्जानोऽपि हि कर्माऽऽक्षिप्तान् असङ्गः^१ सन् प्रयात्येव परं पदं तथाऽनभिष्वङ्गतयाऽपरवशभावात् ॥१२॥

तदुक्तं अध्यात्मोपनिषदि → आस्वादिता सुमधुरा येन ज्ञानरतिः सुधा । न लगत्येव तच्चेतो विषयेषु विषेष्विव ॥ ← (अ.उप.२/७) इति । निकाचिताऽऽदिकर्मपरवशश्चेत् तर्हि तेनैव = समारोपशून्येनैव प्रकारेण असारान् मायोदकोपमान् कर्माऽऽक्षिप्तान् = विशिष्टप्रयत्नमन्तरेण कर्मविपाकोदयोपनतान् तान् भुञ्जानोऽपि = अनुभवन्नपि → सम्पदिष्टी सया अमूढे ← (द.वै.१०/७) इति दशवैकालिकसूत्रवचन-प्रामाण्यात्, → सव्वस्स लोगस्स सदेवगस्स कामाणुगिद्धिप्पभवं खु दुक्खं ← (उत्त.३२/१९) इति उत्तराध्ययनसूत्रतात्पर्योपलम्भात्, → जं इंदियेहिं लद्धं तं सोक्खं दुक्खमेव तथा ← (प्र.सा.१/७६) इति प्रवचनसारवचनैदम्पर्यार्थपरिणमनाच्च भोगमृगजले असङ्गः = असङ्गसाक्षिमात्रः सन् तत्र रागाद्यकरणेन 'अकुच्चओ णवं णत्थि' (सू.कृ.१/१५/७) इति पूर्वोक्तसूत्रकृताङ्गसूत्रप्रामाण्यादभिनवं कर्म अबध्नन्, अत एव → तुट्ठंति पावकम्माणि नवं कम्ममकुच्चओ ← (सू.कृ.१/१५/६) इति सूत्रकृताङ्गसूत्रप्रामाण्यात् प्राक्तनकर्माणि क्षपयन्, → कामनियत्तमई खलु संसारा मुच्चइ खिप्पं ← (आ.नि.१/७७) इति आचाराङ्गनिर्युक्तिवचनानुसारतः → रत्तो बंधदि कम्मं मुंचदि जीवो विरागसंपत्तो ← (स.सा.१/५०) इति समयसारवचनानुसारतश्च परं पदं मोक्षाऽभिधानं प्रयात्येव, → आत्मज्ञाने मुनिर्मग्नः सर्वं पुद्गलविभ्रमम् । महेन्द्रजालवद् वेत्ति नैव तत्राऽनुरज्यंते ॥ ← (अ.उप. २/६) इति अध्यात्मोपनिषद्वचनानुसारतः तथाऽनभिष्वङ्गतया = मोक्षबाधकाऽऽसक्तिशून्यतया अपरवशभावात् = परिणामतो भोगादिपारवश्यविरहात् । तदुक्तं धर्मांते अपि → यो भुञ्जानोऽपि नो भुङ्क्ते विषयांस्तत्फलाऽत्ययात् । यथा परप्रकरणे नृत्यन्नपि न नृत्यति ॥ ← (धर्मा.८/३) इति । केवलं कर्मपारवश्याद् भोगप्रवृत्तिरियमवसेया । तदुक्तं विद्यापरिणयने → मोहस्य किल स वेगः केनाऽपि न निवार्यते ← (वि.प.५/४०) इति । अत एव बृहन्नारदीयपुराणे अपि → नास्ति मोहसमं भयम् ← (बृ.ना.७/५४) इत्युक्तमिति प्रागुक्तं (पृ.१४२८) स्मर्तव्यम् ।

प्रकृते भोगप्रवृत्तौ अपि कर्माऽबन्धं प्रति 'भोगान् स्वरूपतः पश्यन्' इति प्रधानहेतुः बोध्यः, यथा-वस्थितभोगस्वरूपदर्शनेन वैराग्योत्कर्षात्कर्मलेपाऽसम्भवात् । तदुक्तं उत्तराध्ययनसूत्रे → सव्वेसु कामजाएसु पासमाणो न लिप्पई ताइ ← (उत्त. ८/४) इति । प्रकृते → अन्नो जीवो, अन्नं सरीरं ← (सू.कृ.२/१९/१९) इति, → अन्ने खलु कामभोगा, अन्नो अहमंसि ← (सू.कृ.२/१९/१३) इति च सूत्रकृताङ्गसूत्रोक्तिरपि यथागममनुशीलनीया । इयमेव हि तात्त्विकी विपश्यना विज्ञेया बुधैः, यतो निर्वेद-वैराग्ये सम्पद्येते ।

सम्मतञ्चेदं बौद्धानामपि । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → ...तं 'नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता'ति-एवमेतं यथाभूतं सम्मप्पज्जाय दड्ढब्बं । एवमेतं यथाभूतं सम्मप्पज्जाय दिस्वा पथवीधातुया निब्बिन्दति, पथवीधातुया चित्तं विराजेति ← (म.नि. महाराजलोवादसुत्त-२/१२/१२ । ११४ पृष्ठ.९२) इत्येवं पृथ्वी-

छे. आ रीते कर्मनी निर्जरा करता ते योगी परमपद मोक्षने पाभे छे. कारण के आसक्ति-भोगतृष्णा न छोवाथी ते योगी भोगसुषोने परवश थता नथी. भाटे नवा कर्मथी ते बंधाता नथी. (२४/१२)

१. हस्तादर्श 'असंगतः' इत्यशुद्धः पाठः ।

धातुमुद्दिश्य विपश्यनाधिकारे । 'न एतत् मम, नाऽस्याहमस्मि, न ममैष आत्मा' इत्येवं ज्ञानचक्षुषा यथाभूतदर्शनेऽनात्मद्रव्याद् ज्ञातदोषबहुलाद् निर्वेद-वैराग्ये सुलभे एव ।

परमार्थतस्तु विषयाऽऽकाङ्क्षोच्छेदिनी दृष्टिरेव चक्षुष्ट्वेन सम्मता । तदुक्तं सूत्रकृताङ्गे → से हु चक्खु मणुस्साणं, जे कंखाए य अन्तए ← (सू.कृ.११५।१४) इति । इत्थञ्च प्रकृते → जे इंदियाणं विसया मणुन्ना, न तेसु भावं निसिरे कयावि ← (उत्त.३२।२९) इति उत्तराध्ययन-सूत्राऽऽशयपरिणमनेन भुज्यमानविषयेषु रुच्यकरणतो नेक्षणमात्राद्दोषः तथाविधः । न हि रागाद्यकरणे शब्दादिविषयेषु स्वरूपतो विषमतादिजनकत्वमस्ति । तदुक्तं उत्तराध्ययनसूत्रे → न कामभोगा समयं उर्वेति, न यावि भोगा विगइं उर्वेति । जे तप्पदोसी य परिग्गहीयं, सो तेसु मोहा विगईं उवेति ।। ← (उत्त. ३२/१०९) इति । यथावत्स्वरूपदर्शने त्वाश्रवमुक्तिः सुलभा ।

बौद्धानामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं मज्झिमनिकाये कन्दरकसूत्रे → 'इमे आसवा'ति यथाभूतं पजानाति; 'अयं आसवसमुदयो'ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं आसवनिरोधो'ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं आसवनिरोधगामिनी पटिपदा'ति यथाभूतं पजानाति । तस्स एवं जानतो एवं पस्सतो कामासवापि चित्तं विमुच्चति, भवासवापि चित्तं विमुच्चति, अविज्जासवापि चित्तं विमुच्चति । विमुत्तस्मिं विमुत्तमिति जाणं होति ← (म.नि.२।१।१।१९६,पृ.११) इति, पाशराशिसूत्रे च → इमे पञ्च कामगुणे अगथिता अमुच्छिता अनज्झोपपन्ना आदीनवदस्साविनो निस्सरणपज्जा परिभुज्जन्ति, ते एवमस्सु वेदितब्बा- 'न अनयमापन्ना, न ब्यसनमापन्ना, न यथाकामकरणीया पापिमतो' ← (म.नि.१।३।६।२८७, पृ.२३४) इति भावनीयं स्व-परतन्त्रैदम्पर्यार्थविभावनपरायणैर्यथागममतिगम्भीरधिया । → सर्वमद्भुतमज्ञानां जानतां तु न किञ्चन ← (स.रं.श.१०) इति सभारज्जनशतकोक्तिरपि स्मर्तव्याऽत्र ।

प्रकृते → न लिप्पई भवमज्जे वि संतो जलेण व पोक्खरिणीपलासं ← (उत्त.३२/४७) इति उत्तराध्ययनसूत्रवचनं, → णाणी रागप्पजहो सव्वदव्वेसु कम्ममज्झगदो । णो लिप्पइ रजएण दु कद्धम-मज्जे जहा कणयं ।। ← (स.सा.२१८) इति समयसारवचनं, → जह सलिलेण ण लिप्पइ कमलिणीपत्तं सहावपयडीए । तह भावेण ण लिप्पइ कसाय-विसएहिं सप्पुरिसो ।। ← (भा.प्रा.१५४) इति भाव-प्राभृतवचनं, → ज्ञानवैभव-विरागताबलात् सेवकोऽपि तदसावसेवकः ← (ना.स.सा.ना.निर्जरा.३) इति नाटकसमयसारकलशवचनं, → यो न भुङ्क्ते भुज्यमानानपि भोगान् स बुद्धिमान् ← (यो.वा.निर्वाण.पूर्वा.५९/३२) इति योगवाशिष्ठवचनं, → किं वा विमोहाय विवेकिनां स्यात् ? ← (ध.श.४।६९) इति धर्मशार्माभ्युदयवचनञ्च यथागममनुयोज्यम् ।

ननु मायोदकत्वज्ञाने कथं तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति चेत् ? न, कर्मबन्धं प्रति जीवस्य स्वतन्त्रत्वेऽपि तत्फलभोगं प्रति परतन्त्रत्वात्, यथोक्तं बृहत्कल्पभाष्ये → कम्मं चिणांति सवसा तस्सुदयम्मि उ परव्वसा होंति । रुक्खं दुरुहइ सवसो विगलइ स परव्वसो तत्तो ।। ← (बृ.क.भा.२६८९) इति । तदुक्तं दर्शनशुद्धि-प्रकरणे अपि → रागोरगगरलभरो तरलइ चित्तं तावइ दोसऽग्गी । कुणइ कुमग्गपवित्तिं महामईणं पि हा ! मोहो ।। ← (द.शु.३/४३) इति । प्रकृते च केवलबलवत्कर्मोदयमाहात्म्यतः तथा सम्भवेऽपि ज्ञानिनः तत्र निर्दोषत्वात् । तदुक्तं अध्यात्मोपनिषदि → स्वत एव समायान्ति कर्माण्यारब्ध-शक्तिः । एकक्षेत्राऽवगाहेन ज्ञानी तत्र न दोषभाक् ।। ← (अ.उप.२/३२) इति । प्रकृते च →

विशेषार्थः :- उनाणामां रक्षप्रदेशमां त्तरअपोरे अणसभञ्जु व्यक्ति भृगुजणने सायुं जण मानी बेसे.

માયામ્બો મન્યતેઽસત્યં તત્ત્વતો યો મહામનાઃ । અનુદ્વિગ્નો નિરાશઙ્કસ્તન્મધ્યે સ ન ગચ્છતિ ॥
માયાતોયોપમા ભોગા દૃશ્યન્તે યેન વસ્તુતઃ । સ ભુજ્જાનોઽપિ નિસઙ્ગઃ પ્રયાતિ પરમં પદમ્ ॥

← (યો.સા.પ્રા.૯/૨૧-૨૨) ઇતિ યોગસારપ્રાભૃતકારિકાયુગલમનુસન્ધેયમ્ । શુદ્ધાત્માઽઽનન્દવેદિત્વાન્ન
સતિ વિશુદ્ધસમ્યક્ત્વે ભોગતૃષ્ણાઽનુરાગસમ્ભવઃ । અત એવ મોક્ષોપદેશપચ્ચાશકે મુનિચન્દ્રસૂરિભિઃ →
યથાઽમૃતરસાસ્વાદી, નાન્યત્ર રમતે જનઃ । તથા મુક્તિસુખાભિજ્ઞો, રજ્યતે ન સુખાન્તરે ॥ ← (મો.પ.૩૯)
ઇત્યુક્તમ્ । તદુક્તં ષોડશકેઽપિ →

અમૃતરસાસ્વાદજ્ઞઃ કુભક્તરસલાલિતોઽપિ બહુકાલમ્ । ત્યક્ત્વા તત્ક્ષણમેનં વાઙ્મત્યુચ્ચૈરમૃતમેવ ॥
એવં ત્વપૂર્વકરણાત્ સમ્યક્ત્વામૃતરસજ્ઞ ઇહ જીવઃ । ચિરકાલાઽઽસેવિતમપિ ન જાતુ બહુમન્યતે પાપમ્ ॥
યદ્યપિ કર્મનિયોગાત્ કરોતિ તત્તદપિ ભાવશૂન્યમલમ્ । અત એવ ધર્મયોગાત્ ક્ષિપ્રં તત્સિદ્ધિમાપ્નોતિ ॥

← (ષો. ૩/૧૪-૧૬) ઇતિ પ્રાગુક્તં(પૃ.૧૫૩૬) સ્મર્તવ્યમ્ । દાનદ્વાત્રિંશિકોક્તં (ભા.૧/૫૩૯)
કુશલાનુબન્ધિપુણ્યલભ્યભોગાનાં વૈરાગ્યજનકત્વમિહાનુસન્ધેયમ્ ।

ઇદમપ્યત્રાવધેયમ્- સ્વપ્રયત્નનિવર્તનીયેષ્વપિ કામભોગેષ્વાસક્તતયાઽવસ્થાને ભવનિમજ્જનં દુરન્તમેવ
પ્રસજ્યેત । એતેન → જાનન્નપિ ચ યઃ પાપં શક્તિમાન્ ન નિયચ્છતિ । ઈશઃ સન્ સોઽપિ તેનૈવ
કર્મણા સમ્પ્રયુજ્યતે ॥ ← (મ.ભા.આદિપર્વ-૧૭૯/૧૧) ઇતિ મહાભારતવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । પરં
નિકાચિતકર્મોપનીતકામભોગાદિનિરાકરણપ્રયાસે ચ સ્વસ્ય કર્મણા પ્રવાહિતત્વમેવ સ્યાદિતિ કેવલાઽસઙ્ગ-
સાક્ષિભાવાઽવલમ્બનેન તતો નિઃસરણમેવ શ્રેયઃ । સમ્મતઙ્ગેદં બૌદ્ધાનામપિ । તદુક્તં સંયુત્તનિકાયે
દેવતાસંયુક્તે ઓઘતરણસૂત્રે → યદા ઝ્વાહં, આવુસો ! સન્તિદ્ધામિ તદાસુ સંસીદામિ; યદા ઝ્વાહં,
આવુસો ! આયૂહામિ તદાસુ નિબ્બુદ્ધામિ । એવં ઝ્વાહં, આવુસો ! અપ્પતિદ્ધં અનાયૂહં ઓઘમતરિન્તિ
← (સં.નિ. ૧/૧૧૧, પૃ.૨) ઇતિ યથાગમં સૂક્ષ્મેક્ષિકયોહનીયં વિદિતસ્વ-પરસમયરહસ્યૈઃ ।

ઇત્યજ્ચ ભવેચ્છાવિચ્છેદેન પ્રાક્કર્માઽપરાધપ્રયુક્તપ્રવૃત્તૌ સત્યામપિ ન કાન્તાઽવસ્થિતસ્ય શુદ્ધિહાનિઃ
પ્રત્યુત શુદ્ધિવૃદ્ધિરેવ, તથાકર્મનિર્જરણાત્ । તદુક્તં અધ્યાત્મસારે →

ભવેચ્છા યસ્ય વિચ્છિન્ના પ્રવૃત્તિઃ કર્મભાવજા । રતિસ્તસ્ય વિરક્તસ્ય સર્વત્ર શુભવેદ્યતઃ ॥

અતશ્ચાઽઽક્ષેપકજ્ઞાનાત્ કાન્તાયાં ભોગસન્નિધૌ । ન શુદ્ધિપ્રક્ષયઃ ← (અ.સ.૫/૧૪-૧૫) ઇતિ ।
તદુક્તં મહાવીરગીતાયાં અપિ → પ્રારબ્ધકર્મભોક્તારઃ ક્વાપિ મુહ્યન્તિ નૈવ તે । મદર્થં સર્વકર્માણિ કુર્વન્તિ
શુદ્ધબુદ્ધિતઃ ॥ ← (મ.ગી.૨/૧૦૦) ઇતિ, → જ્ઞાન-વૈરાગ્યયોગેન ભોગ્યકર્મસ્વસઙ્ગતા ← (મહા.ગી.૮/

તેથી તે આગળ જવામાં મૂંઝાય. પણ મૃગજળમાં સત્ય જલત્વનો આરોપ ન કરે તે તેમાં ન મૂંઝાય.
તેમ ભોગસુખ મૂળભૂત સ્વરૂપે અસાર-તુચ્છ-અનિત્ય-અનાત્મ-અશરણરૂપ હોવા છતાં તેમાં જે સારપણાનો-
સુખસાધનતાનો આરોપ કરે છે તેને ભોગસુખનું આકર્ષણ મૂંઝવે છે. તે તેમાં અટવાઈને મોક્ષમાર્ગ આગળ
વધતો નથી. પરંતુ કાન્તા દષ્ટિવાળા યોગી ભોગસુખને મૃગજળતુલ્ય સમજે છે. અસાર અને તુચ્છ સ્વરૂપે
તેને ઓળખે છે. તેમાં કોઈ ઈષ્ટત્વ-સુખસાધનત્વ વગેરે ગુણધર્મોનો આરોપ કરતા નથી. માટે જ મિષ્ટાન્ન-
ફળ-ફરસાણ-ડનલોપની ગાદી વગેરેનું આકર્ષણ તેના અંતઃકરણમાંથી નીકળી ગયેલ હોય છે. કેવળ
બળવાન કર્મના વિપાકોદયથી વિષયોનો ભોગવટો કરવો પડે કે જીવનનિર્વાહ માટે જરૂરી ભોજનાદિ
પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. તેમાં પણ તે અસંગ અને અલિપ્ત રહે છે. કેવળ કર્મનિર્જરા માટે જ તેની તેમાં

ભોગતત્ત્વસ્ય તુ પુનર્ન ભવોદધિલઙ્ઘનમ્ । માયોદકદૃઢાઽઽવેશસ્તેન યાતીહ કઃ પથા ॥૧૩॥

૮૬) ઇતિ ચ । અત એવ તસ્ય ભોગપ્રવૃત્ત્યુપરમે ચિત્તશાન્તિલાભેન ભોગતૃષ્ણા હીયતે । પ્રકૃતે → વિના દ્વેષજ્વ રાગજ્વ ગોચરાન્ યસ્તુ ધૈર્યચરેત્ । સ્વાધીનહૃદયો વશ્યૈઃ સન્તોષં સ સમૃચ્છતિ ॥ ← (ગ.ગી. ૧/૬૧) ઇતિ ગણેશગીતાવચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ । ‘ઋઃ = ઇન્દ્રિયૈઃ’, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । ભવાભિનન્દિનસ્તુ ભોગપ્રવૃત્ત્યુપરમે મહામોહાઽનલદાહેન ભોગતૃષ્ણાઽભિવર્ધત એવેત્યવધેયમ્ । તદુક્તં અધ્યાત્મગીતાયામપિ →

વૈષયિકપદાર્થૈર્હિ સ્વાત્મવિત્તૈવ બધ્યતે । જ્ઞાનિનો બન્ધનં કર્તુ શક્તઃ કોઽપિ ન જાયતે ॥

સ્પર્શાદીન્દ્રિયભોગેભ્યો જન્યં પરવશં સુખમ્ । વસ્તુતો દુઃખમેવાઽસ્તિ તત્ર જ્ઞાની ન મુહ્યતિ ॥

← (અધ્યા.ગી.૨૮,૨૮૦) ઇતિ । અત એવ ભોગપ્રવૃત્તાવપિ ન તસ્ય નવીનકુસંસ્કારોત્પાદઃ, અસઙ્ગભાવેન ભોગપ્રવૃત્તેઃ પ્રારબ્ધકર્મપ્રયુક્તત્વાત્ । સમ્મતજ્વેદં પરેષામપિ । તદુક્તં શમ્ભુગીતાયાં → યથા કુલાલચક્રસ્ય કુમ્ભકારેણ કોઽપ્યહો ! । સાર્ધં ઘૂર્ણાયમાનસ્ય સમ્બન્ધો નાસ્તિ તત્ક્ષણમ્ ॥ નિસઙ્ગરૂપતો ભોગાત્ તત્ત્વજ્ઞે ભોગજાસ્તથા । સંસ્કારાઃ ક્રિયમાણાનાં જાયન્તે નૈવ કર્મણામ્ ॥

← (શં.ગી. ૬/૫૮-૫૯) ઇતિ । ઇદજ્વ વિશુદ્ધતરસમ્યક્ત્વમાહાત્મ્યમવસેયમ્ । અત એવ મોક્ષપ્રાપ્તૈ અપિ → કિં બહુણા ભણિણં જે સિદ્ધા ણરંવરા ગણ કાલે । સિદ્ધિહિ જે વિ ભવિયા તં જાણહ સમ્મમાહપ્પં ॥ ← (મો.પ્રા.૮૮) ઇત્યુક્તમિતિ ભાવનીયં તત્ત્વમેતદતિગમ્બીરબુદ્ધયા વિષયવિરક્ત-કષાયવિપ્રમુક્તાઽન્તઃકરણૈઃ ।

બૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમિદં યદુત કામભોગાઽઽસ્વાદ-દુષ્પરિણામાનાં તત્ત્યાગ-સુપરિણામાનાં ચ યથાવસ્થિ-તસ્વરૂપેણાઽદર્શને નૈવ સ્વયં પરમાર્થતઃ તત્ત્યાગઃ, દર્શને ચ તદુપસેવનેઽપિ તતઃ પ્રીતિ-શાન્ત્યાદ્યનુપલમ્બેન સ્વયમેવ પ્રયાણમસ્ખલિતગત્યેતિ । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય મજ્ઞિમનિકાયે મહાદુઃખસ્કન્ધસૂત્રે → “યે હિ કેચિ, ભિક્ષુવે, સમણા વા બ્રાહ્મણા વા એવં કામાનં અસ્સાદજ્વ અસ્સાદતો આદીનવજ્વ આદીનવતો નિસ્સરણજ્વ નિસ્સરણતો યથાભૂતં નપ્પજાનન્તિ તે વત સામં વા કામે પરિજાનિસ્સન્તિ નેતં ઠાનં વિજ્જતિ । યે ચ યો કેચિ, ભિક્ષુવે, સમણા વા બ્રાહ્મણા વા એવં કામાનં અસ્સાદજ્વ અસ્સાદતો આદીનવજ્વ આદીનવતો નિસ્સરણજ્વ નિસ્સરણતો યથાભૂતં પજાનન્તિ, તે વત સામં વા કામે પરિજાનિસ્સન્તિ ।... ઠાનમેતં વિજ્જતિ ← (મ.નિ.૧ ૧૨ ૧૭૭૦ પૃ.૧૨૨) ઇત્યુક્તમ્ । ‘અસ્સાદજ્વ = આસ્વાદજ્વ’, ‘આદીનવઃ = દુષ્પરિણામઃ’, ‘સામં = સ્વયં’, શિષ્ટજ્વ વિભાવિતાર્થમેવ । એતેન → નાઽફુસન્તં ફુસતિ ચ ફુસન્તજ્વ તતો ફુસે ← (સં.નિ.શક્તિવર્ગ-૧ ૧૭ ૧૩ ૧૨ ૧૨૨ ૧૫) ઇતિ સંયુક્તનિકાયવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્, સ્પર્શપદસ્યાઽઽસક્તિપરત્વાદિતિ નાનાતન્ત્રતાત્પર્યપર્યાલોચનકુશલૈર્વિભાવનીયં તત્ત્વમેતત્ ॥૨૪/૧૨॥

પ્રવૃત્તિ હોય છે. અહીં પૂર્વે બળવાનપણે બંધાયેલા કર્મો રવાના થવા માટે ઉદયમાં આવેલા હોય છે, નહિ કે કાન્તાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી પુરુષોને બાંધવા માટે. કાન્તાદૃષ્ટિવાળા યોગીની અપૂર્વ આત્મજાગૃતિના બળે કેવળ કર્મનિર્જરા થાય છે. આ રીતે તે યોગી કર્મને ખપાવી મોક્ષે પહોંચે છે. (૨૪/૧૧-૧૨)

• ભોગમાં સુખસાધનતાની બુદ્ધિ ડૂબાડે •

ગાથાર્થ :- ભોગમાં તત્ત્વની બુદ્ધિવાળો તો ભવસાગરનો પાર પામતો નથી. મૃગજળમાં સત્ય

ભોગેતિ । ભોગતત્ત્વસ્ય તુ = ભોગં પરમાર્થતયા પશ્યતસ્તુ (પુન:) ન ભવોદધિલઙ્ઘનમ્ ।
માયોદકદૃઢાઽઽવેશ: તથાવિપર્યાસાત્ તેન યાતીહ ક: પથા યત્ર માયાયામુદકબુદ્ધિ: ॥૧૩॥
સ તત્રૈવ 'ભયોદ્વિગ્નો યથા તિષ્ઠત્યસંશયમ્ । મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ તથા ભોગજમ્બાલમોહિત: ॥૧૪॥

સ ઇતિ । સ = માયાયામુદકદૃઢાઽઽવેશ:૨ તત્રૈવ પથિ ૩ભયોદ્વિગ્ન: સન્ યથા ઇત્યુદાહરણોપન્યા-
સાર્થ: તિષ્ઠત્યસંશયં = તિષ્ઠત્યેવ જલબુદ્ધિસમારોપાત્ ૪ । (તથા) મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ જ્ઞાનાદિલક્ષણે

ભોગં = ઇન્દ્રિયાઽર્થસમ્બન્ધં પરમાર્થતયા = સત્યતયા સંસારસારતયા નિજજન્મફલતયા વા પશ્યત:
તુ ન ભવોદધિલઙ્ઘનં સમ્ભવતિ, તથાવિપર્યાસાત્ = સત્યત્વ-સ્વેષ્ટસુખસાધનત્વ-પિયૂષત્વાદિપ્રકારકધ્રમત:
તત્યાગાઽસમ્ભવાત્ । યત્ર પથિ માયાયાં = મરુમરીચિકાયાં ઉદકબુદ્ધિ: = સત્યજલપ્રતીતિ: તેન પથા
ઇહ લોકે કો માયોદકદૃઢાઽઽવેશ: = મરુમરીચિકાવિશેષ્યકજલત્વપ્રકારકદૃઢપ્રતીતિમાન્ યાતિ ? તદુક્તં
યોગસારપ્રાપ્તૈ → ભોગાંસ્તત્ત્વધિયા પશ્યન્ નાઽભ્યેતિ ભવસાગરમ્ । માયામ્ભસો જ્ઞાનતા સત્યં ગમ્યતે
તેન નાઽધ્વના ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૯/૨૩) ઇતિ । દેહેન્દ્રિયાઘ્નેદધ્યાતિવિલસિતમેતદ્ । યથોક્તં અધ્યા-
ત્મસારે → મધ્યાહ્ને મૃગતૃષ્ણાયાં પય:પૂરો યથેક્ષ્યતે । તથા સંયોગજ: સર્ગો વિવેકાઽધ્યાતિવિપ્લવે ॥
← (અ.સા.૧૮/૨૯) ઇતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૭૩૩) અત્રાઽનુસન્ધેયમ્ ॥૨૪/૧૩॥

ભયોદ્વિગ્ન: = નિમજ્જન-વસ્ત્રાઽઽર્ધીભવનાદિભયવિષ્ણ્ણ: સન્ માયાયાં = મરુમરીચિકાયાં ઉદકદૃઢાઽઽવેશ:
= સત્યજલત્વપ્રકારકાભિનિવેશશાલી તત્રૈવ પથિ તિષ્ઠત્યેવ, જલબુદ્ધિસમારોપાત્ = સત્યજલબુદ્ધિસમ્પ્રમાત્ ।
તદુક્તં યોગસારપ્રાપ્તૈઽપિ → સ તિષ્ઠતિ ભયોદ્વિગ્ન: યથા તત્રૈવ શક્તિ: । તથા નિર્વૃત્તિમાર્ગેઽપિ

જળની દઢ બ્રાન્તિવાળો જગતમાં ક્યો માણસ તે માર્ગે ચાલીને જાય ? (૨૪/૧૩)

ટીકાર્થ :- ભોગસુખને જ પરમાર્થરૂપે-સારરૂપે જોતો માણસ ભવસાગરનો પાર પામતો નથી. કારણ કે તેને તેવા પ્રકારની ગેરસમજ થયેલી છે. જેમ કે મૃગજળમાં સત્યજળની બ્રાન્તિ થવાથી 'સામે દેખાય છે તે પાણી જ છે. તેમાં જઈશ તો હું ડૂબી જ જઈશ.' આવા દઢ આગ્રહવાળો ક્યો માણસ તે રસ્તેથી ચાલીને જાય કે જે રસ્તે તેને મૃગજળમાં સત્યજલની ભ્રમણા ઊભી થઈ છે ? (૨૪/૧૩)

વિશેષાર્થ :- ૧૧-૧૨ નંબરની ગાથામાં આ ગાથાનો ભાવ અમે જણાવી ગયા છીએ. માટે તેનું પુનરાવર્તન નથી કરતા. (૨૪/૧૩)

ગાથાર્થ :- મૃગજળમાં સત્યજળની ભ્રમણાવાળો માણસ ડૂબી જવાના ભયથી ઉદ્વિગ્ન થવાથી જેમ નિ:શંકપણે ત્યાં જ ઊભો રહે છે તેમ ભોગરૂપી કાદવથી મૂઢ બનેલો જીવ મોક્ષમાર્ગમાં પણ ઊભો જ રહે છે, આગળ વધતો નથી. (૨૪/૧૪)

ટીકાર્થ :- મૃગજળમાં સત્ય જળ તરીકેનો દઢ અભિનિવેશ કરનાર માણસ ડૂબી જવાના ભયથી જેમ તે જ માર્ગમાં નિ:શંકપણે ઊભો જ રહે છે, આગળ વધતો નથી. કારણ કે તેને મૃગજળમાં સત્યજલની બ્રાન્તિ બુદ્ધિ મગજમાં ચઢી ગઈ છે. તેમ ભોગના સાધનરૂપ મૃગજળતુલ્ય દેહાદિથી મોહિત

૧. હસ્તપ્રતૌ મુદ્રિતપ્રતૌ ચ 'ભવો...' ઇતિ પાઠ: । પરં બ્યાખ્યાનુસારેણ સન્દર્ભાનુસારેણ ચ 'ભયો..' ઇતિ પાઠ: શુદ્ધ: ।
૨. મુદ્રિતપ્રતૌ '...દકસમાવેશ' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ભવો...' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: । હસ્તાદર્શ 'ભયો...' ઇતિ શુદ્ધ: પાઠ: । ૪. મુદ્રિતપ્રતૌ '...સમાવેશાત્' ઇતિ પાઠ: ।

તિષ્ઠત્યસંશયં ભોગજમ્બાલમોહિતો = ભોગનિબન્ધનદેહાદિપ્રપञ्चમોહિત इत्यर्थः ॥૧૪॥

ધર્મશક્તિં ન હન્યત્યાં ભોગશક્તિર્બલીયસીમ્ । હન્તિ દીપાપહો વાયુર્જ્વલન્તં ન દવાનલમ્ ॥૧૫॥

ધર્મશક્તિમિતિ । અસ્યાં = કાન્તાયાં કર્માઽઽક્ષિપ્તત્વેન નિર્બલા ભોગશક્તિઃ અનવરતસ્વરસ-
પ્રવૃત્તત્વેન બલીયસીં? ધર્મશક્તિં ન હન્તિ,

ભોગમાયાવિમોહિતઃ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૯/૨૪) ઇતિ । ભોગસુખમોહિતસ્ત્રૈવ તિષ્ઠતીત્યર્થઃ । તદુક્તં
અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકે → મરીચિકાં વારિતયા વિલોક્ય મૃગો યથા ધાવતિ ભૂરિતૃષ્ણઃ । ભોગાન્ સુખત્વેન
તથા વિદિત્વા ધાવન્ત્યહો ! તાન્ પ્રતિ દેહભાજઃ ॥ ← (અ.તત્ત્વા.૧૧૪૦) ઇતિ । તતશ્ચૌઘદૃષ્ટિત્યાગેન
પારમાર્થિકતત્ત્વદૃષ્ટિપરતયૈવ ભાવ્યં મુમુક્ષુણેત્યુપદેશઃ પ્રકૃતે લભ્યતે । પ્રકૃતે ચ →

ગ્રામાઽઽરામાદિમોહાય યદ્ દૃષ્ટં બાહ્યયા દૃશા । તત્ત્વદૃષ્ટ્યા તદેવાન્તર્નીતં વૈરાગ્યસમ્પદે ॥
બાહ્યદૃષ્ટેઃ સુધાસારઘટિતા ભાતિ સુન્દરી । તત્ત્વદૃષ્ટેસ્તુ સા સાક્ષાદ્ વિષ્ણુત્રપિઠરોદરી ॥
લાવણ્યલહરીપુણ્યં વપુઃ પશ્યતિ બાહ્યદૃક્ । તત્ત્વદૃષ્ટિઃ શ્વ-કાકાનાં ભક્ષ્યં કૃમિકુલાઽઽકુલમ્ ॥
ગજાઽશ્વૈર્ભૂપભવનં વિસ્મયાય બહિર્દૃશઃ । તત્રાઽશ્વેભવનાત્કોઽપિ ભેદસ્તત્ત્વદૃશસ્તુ ન ॥

← (જ્ઞા.સા.૧૯/૩-૪-૫-૬) ઇતિ જ્ઞાનસારકારિકા અનુસન્ધેયાઃ ॥૨૪/૧૪॥

કાન્તાયાં ધર્મશક્તેર્બલવત્ત્વમુપદર્શયતિ- 'ધર્મશક્તિમિ'તિ । સ્વરસતોઽત્યન્તમુપાદેયત્વધિયાઽનવરતં
ભોગશક્તિરુદીરિતા સ્યાત્, સ્યાદેવ તર્હિ સા ધર્મશક્તિતો બલીયસી । પરં કાન્તાયાં નૈવંવિધા ભોગશક્તિઃ
સમ્ભવતિ । કેવલં સ્વપ્રયત્નાઽનિવાર્યકર્મોદયાદેવ ભોગશક્તિરત્રાઽવકાશમુપલભતે । इत्थं કાન્તાયાં પ્રા-
ધાન્યતઃ કર્માઽઽક્ષિપ્તત્વેન સા ભોગશક્તિઃ ધર્મશક્ત્યપેક્ષયા નિર્બલા । ધર્મશક્તિસ્તુ સ્વરસતોઽત્યન્તમુપા-
દેયત્વધિયાઽનવરતમત્ર વિજૃમ્ભમાણા ભોગશક્તિતો બલીયસ્યેવ । અતઃ સા ભોગશક્તિઃ બલીયસીં ધર્મશક્તિં
ન હન્તિ ।

થયેલો માણસ પણ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં નિઃશંકપણે ઊભો જ રહી જાય છે, આગળ
વધતો અટકી જાય છે. આગળ વધતો નથી. (૨૪/૧૪)

વિશેષાર્થ :- અહીં 'મોક્ષમાર્ગમાં ઊભો રહી જાય છે' આ વાક્યનો અર્થ મોક્ષમાર્ગ સુધી તે પહોંચી ગયો
તેમ સમજવાની જરૂર નથી. પરંતુ મોક્ષમાર્ગ તરફ તે આગળ વધતો નથી- આવો અર્થ સમજવો. (૨૪/૧૪)

• કાન્તા દૃષ્ટિમાં ભોગશક્તિ નિર્બળ બને •

ગાથાર્થ :- કાન્તા દૃષ્ટિમાં ભોગશક્તિ બળવાન એવી ધર્મશક્તિને હણતી નથી. ખરેખર દીવાને
બૂઝવનારો વાયુ સળગતા દાવાનળને બૂઝવતો નથી. (૨૪/૧૫)

ટીકાર્થ :- કાન્તા દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી પુરુષની ભોગશક્તિ અત્યંત નિર્બળ બની જાય છે. કારણ
કે (યોગી પુરુષ ભોગશક્તિ પ્રત્યે ઉદાસીન બનેલ હોવાથી તેને બોલાવતો નથી. ભોગશક્તિનું સ્વાગત
કરતો નથી.) કર્મના ઉદયથી જ ખેંચાઈને ભોગશક્તિ યોગી પુરુષ પાસે આવે છે. તથા ધર્મશક્તિનું
યોગી પુરુષ અંતઃકરણથી સતત સ્વાગત કરે છે. ધર્મશક્તિનો જ નિરંતર સાદર ઉપયોગ તે કરે છે.
માટે ધર્મશક્તિ કાન્તા દૃષ્ટિવાળા પુરુષની ખૂબ જ બળવાન બને છે. તે કારણે ભોગશક્તિ બળવાન

વિરોધિનોઽપિ નિર્બલસ્યાઽકિઞ્ચિત્કરત્વાત્ । અત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ- દીપાઽપહો = દીપવિનાશકો વાયુર્જ્વલન્તં દવાનલં ન હન્તિ । પ્રત્યુત બલીયસસ્તસ્ય સહાયતામેવાઽઽલમ્બતે । ઇત્યમત્ર ધર્મશક્તેરપિ બલીયસ્યા અવશ્યભોગ્યકર્મક્ષયે ભોગશક્તિ: સહાયતામેવાઽઽલમ્બતે ।

નનુ વિપક્ષવર્ગાઽન્તર્ગતસ્ય હિ સ્વરૂપમેવ સુદુર્લભં, પ્રાગેવ કાર્યકરણમ્ । ન ખલુ દહનાઽન્તર્ગતં બીજં ત્રિચતુરક્ષણાવસ્થિતમુપ્તમપ્યઙ્કુરાયોપકલ્પતે । અતોઽનાદિકાલતો પ્રવૃત્તા ભોગશક્તિર્દહનસ્થાનીયા બીજસ્થાનીયાં ધર્મશક્તિં હન્યાદેવેતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, વિરોધિનોઽપિ = ધર્મશક્તિવિરોધિનોઽપિ ભોગ-સામર્થ્યસ્ય નિર્બલસ્ય અકિઞ્ચિત્કરત્વાત્ = વિરોધ-વિઘાતાદિકારિત્વવિરહાત્ । યથા સુરતવિશેષે પુરુષસ્ય સ્ત્રીધર્માઽનુકારિત્વં સ્ત્રિયાશ્ચ પુરુષાયિતં સમ્પદ્યતે તથૈવ કાન્તાયાં ધર્મશક્તેરનલસ્થાનીયત્વં અનાદિકાલ-પ્રવૃત્તત્વેઽપિ ભોગશક્તેશ્ચ બીજસ્થાનીયત્વમુપસમ્પદ્યત એવેતિ ક્ષીયમાણા ભોગશક્તિર્ન ભોગાન્તરાઽઽક્ષેપક-સંસ્કારાઽઙ્કુરાયોપકલ્પતેઽત્ર । યદુક્તં ઉપદેશપદે → પરિસુદ્ધાઽઽણાજોગા પાણં આયચિત્તજુત્તાણં । અદ્રોદં પિ હુ કમ્મં ણ ફલઙ્ગ તહભાવઓ ચેવ ॥ ← (ઉપ.પ.૩૨૩) ઇતિ । પ્રત્યુત બલીયસ્યા ધર્મશક્તે: પરિશુદ્ધાજ્ઞાયોગરૂપાયા અવશ્યભોગ્યકર્મક્ષયે = ભોગૈકનિવર્તનીયકર્મોચ્છેદે ભોગશક્તિ: સહાયતામેવ આલમ્બતે । ઇત્યજ્ચ → ઉત્પદ્યમાના રાગાદ્યા વિવેકજ્ઞાનવહ્નિના । યદા તદૈવ દહ્યન્તે કુતસ્તેષાં પ્રરોહણમ્ ? ॥ ← (વરા.૩/૨૪) ઇતિ વરાહોપનિષદુક્તિરપ્યત્ર લઘ્વાવકાશાઽવસેયા । તથાપિ ભોગપ્રવૃત્તે નિર્જરાકાઙ્કિક્ષણિ તસ્મિન્ સદોષત્વકલ્પનમજ્ઞાનવિલસિતમેવ । તદુક્તં કાદમ્બર્યા અપિ → ન હ્યત: પરમપરં કષ્ટતરં કિઞ્ચિદપિ પીઢાકરણં યદ્ ગુણેષુ વર્તમાનો દોષેષુ સમ્ભાવ્યતે ← (કાદ.પૃ.૪૯૨) ।

ન ચ સર્વવિરતિનિયતસદનુષ્ટાનવિરહાદત્ર કથં ધર્મશક્તે: બલીયસ્ત્વમ્ ? ઇતિ શઙ્કનીયમ્, અસઙ્ગસાક્ષિભાવોપધાયકતત્ત્વજ્ઞાનાદિસાચિવ્યેનાઽત્ર ધર્મશક્તે: બલીયસ્ત્વાત્ । ન હિ સ્વલ્પસ્યાઽપિ વજ્ર-રત્નસ્ય મહાપરિમાણકાચશકલવૃન્દાદ્ મહાર્ઘત્વે કોઽપિ વિજ્ઞો વિપ્રતિપદ્યતે । પ્રકૃતે ચ → જં જહ મોલ્લં રયણં તં જાણતિ રયણવાણિઓ નિઉણો । થોવં તુ મહલ્લસસ વિ કાસતિ અપ્પસસ વિ બહું તુ ॥ અધવા કાયમણિસસ ઉ સુમહલ્લસસ વિ ઉ કાગિણીમોલ્લં । વઙ્ગરસસ ઉ અપ્પસસ વિ મોલ્લં હોતી સતસહસસં ॥

← (વ્ય.સૂ.ભા. ૧૦/૨૧૫-૨૧૬) ઇતિ વ્યવહારસૂત્રભાષ્યગાથે અપિ નિપુણધિયાઽત્ર યોજ્યે । તતશ્ચ સ્પર્શજ્ઞાનમાહાત્મ્યેન તથાવિધરાગાદ્યુપનાયકક્લિષ્ટકર્મનાશકતયા તાદૃશપ્રવૃત્તેરપિ તદાનીં પરમાર્થત: કર્તવ્યતૈવ, તદુક્તં મરણસમાધિપ્રકીર્ણકે મહાપ્રત્યાખ્યાનપ્રકીર્ણકે ચ → જેણ વિરાગો જાયઙ્, તં તં સવ્વાયરેણ કરણિજ્જં ← (મ.સ. ૨૯૬, મહાપ્ર.૧૦૬) ઇતિ । તાદૃશપ્રવૃત્તાવપિ વિરક્તતયા ન કર્મલેપસમ્ભવ: । તદુક્તં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રે → ભાવે વિરત્તો મણુઓ વિસોગો ણણ દુક્ખોહપરંપરેણ । ન લિપ્પઈ ભવમજ્ઞે વિ

એવી ધર્મશક્તિને હણતી નથી. ભોગશક્તિ ધર્મશક્તિની વિરોધી હોવા છતાં પણ ધર્મશક્તિ કરતાં નબળી પડી ગયેલી છે. તેથી તે ભોગશક્તિ ધર્મશક્તિનું કશું બગાડી શકતી નથી. પ્રસ્તુતમાં ઉદાહરણને દેખાડતા શાસ્ત્રકાર પરમર્ષિ કહે છે કે વાયુ દીવાને બૂઝવી નાંખે છે. આ અપેક્ષાએ અગ્નિનો તેને વિરોધી ગણી શકાય. પણ તે વાયુ સળગતા ભયંકર દાવાનળને બૂઝવી શકતો નથી. પણ ઊલટું બળવાન એવા દાવાનળને સળગવામાં પવન સહાય જ કરે છે. આ જ રીતે પ્રસ્તુતમાં અવશ્ય ભોગવવા પડે તેવા કર્મોને ખપાવવામાં ભોગશક્તિ પણ બળવાન એવી ધર્મશક્તિને સહાય જ કરે છે.

न तु निर्बलत्वेन तां विरुणद्धीति ।

सन्तो जलेण वा पोक्खरिणीपलासं ॥ ← (उत्त.३२/९९) इति । युक्तञ्चैतत् । न हि मालती-
कुसुममकरन्दरसाऽऽस्वादलीनस्य भ्रमरस्य करीरवनगोचरा स्वारसिकी स्पृहा सम्पद्यते ।

एतेन भोगशक्त्यनलगतं योगकाष्ठं भस्मसाद् भवतीति कल्पनाऽपीह निरस्ता । न ह्युदकार्द्रं
चिरकालत उदकपरिभावितमुदकगतञ्च काष्ठं दहनेन ज्वालयितुं शक्यते कात्स्न्येन । इत्थञ्च सर्वत्र
सदैव प्रायशः श्रुतभावावबोधनियन्त्रिततया तथाविधेन्द्रियप्रवृत्तेरपि गुणोत्पादकत्वं तु मरणसमाधिप्रकीर्णके
→ हुंति गुणकारकाइं सुयरज्जूहिं धणियं नियमियाइं । नियगाणि इंदियाइं ← (म.स.६२३) इत्यादिना
प्रसिद्धमेव । तदुक्तं महाभारते अपि → कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ← (म.भा.शांतिपर्व
२४०/७) इति । यद्वा → अत्रे खलु कामभोगा, अत्रो अहमंसि ← (सू.क.२।१।१३) इति प्रागुक्त
(पृ.१६४८) सूत्रकृताङ्गसूत्रतात्पर्यगोचरसदभिनिवेशशालिनं कान्ताऽवस्थितं प्रति परिणामसुन्दरत्वेन तदानीं
तादृशप्रवृत्तेः गुणरूपता → जो उ गुणो दोसकरो ण सो गुणो दोसमेव तं जाणे । अगुणो वि होति
उ गुणो विणिच्छओ सुंदरो जस्स ॥ ← (नि.भा.५८७७/बृ.क.भा.४०५२) इति निशीथभाष्य-बृहत्कल्प-
भाष्यवचनादेव सिद्धा । तदुक्तं अध्यात्मसारे अपि → यस्मिन्निषेव्यमाणेऽपि यस्याऽशुद्धिः कदाचन । तेनैव
तस्य शुद्धिः स्यात् कदाचिदिति हि श्रुतिः ॥ ← (अ.सा.५/२३) इति । यदपि अध्यात्मगीतायां →
अल्पं कर्म प्रबध्नाति करोति बहुनिर्जराम् । भुज्जन् हि सर्वभोगान् स ज्ञानी याति शिवं रयात् ॥
कर्मणो निर्जरा बह्वी स्वल्पबन्धोऽस्ति देहिनाम् । ज्ञानिनां हि गृहवासवर्तितीर्थङ्करादिवत् ॥
← (अध्या.गी.१६७,१८५) इत्युक्तं तदपीह कान्तायां दृष्टौ योज्यम् ।

युक्तञ्चैतद्, यतो भोगशक्त्या भोगाऽनुपधाने अवश्यभोग्यकर्मक्षयोऽपि नैव स्यात् । न हि
घटानुत्पादे घटध्वंसः सम्भवति, प्रतियोगिनोऽपि स्वध्वंसं प्रति कारणत्वात् । अतो निर्बलत्वेन भोगशक्तिः
भोगैकनिवर्तनीयकर्मोच्छेदप्रवणां तां = बलीयसीं धर्मशक्तिं न तु = नैव विरुणद्धि = भोगान्तरोप-
नायकसंस्काराऽऽधानलक्षणं विरोधमुपदधाति । ततश्च मिथ्यात्वाऽनन्तानुबन्धिकषायक्षयोपशमजनित-
भावाऽऽरोग्यमास्वादयन् मुक्त्यनुष्ठानस्य सुकरत्वमुपादेयत्वञ्च चिन्तयन् संसारव्याधौषधभूते तीव्राऽऽदरोपहि-
तसदनुष्ठाने यथाशक्ति प्रवर्तमानः चारित्रमासादयति स्थिराशयः सन् । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये →
सति चास्मिन्नसौ धन्यः सम्यग्दर्शनसंयुतः । तत्त्वश्रद्धानपूतात्मा रमते न भवोदधौ ॥
स पश्यत्यस्य यद्रूपं भावतो बुद्धिचक्षुषा । सम्यक्शास्त्राऽनुसारेण रूपं नष्टाऽक्षिरोगवत् ॥
तद् दृष्ट्वा चिन्तयत्येवं प्रशान्तेनाऽन्तरात्मना । भावगर्भं यथाभावं परं संवेगमाश्रितः ॥
जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-रोग-शोकाद्युपद्रुतः । क्लेशाय केवलं पुंसामहो ! भीमो महोदधिः ॥
सुखाय तु परं मोक्षो जन्मादिक्लेशवर्जितः । भयशक्त्या विनिर्मुक्तो व्याबाधावर्जितः सदा ॥
हेतुर्भवस्य हिंसाऽऽदिर्दुःखाद्यन्वयदर्शनात् । मुक्तेः पुनरहिंसादिव्याबाधाविनिवृत्तितः ॥
बुद्धैवं भवनैर्गुण्यं मुक्तेश्च गुणरूपताम् । तदर्थं चेष्टते नित्यं विशुद्धात्मा यथागमम् ॥

पशु निर्बल डोवाना करणे ते भोगशक्ति धर्मशक्तिने अतम करी शक्ती नथी.

યદ્યપિ સ્થિરાયામપિ જ્ઞાનાડપેક્ષયા ભોગાનામકિઞ્ચિત્કરત્વમેવ, તથાપિ તદાં(દં)શે પ્રમાદ-સહકારિત્વમપિ તેષામ્ ।

દુષ્કરં ક્ષુદ્રસત્त्वાનામનુષ્ઠાનં કરોત્યસૌ । મુક્તૌ દૃઢાડનુરાગત્વાત્કામીવ વનિતાન્તરે ॥
 ઉપાદેયવિશેષસ્ય ન યત્સમ્યક્પ્રસાધનમ્ । દુનોતિ ચેતોડનુષ્ઠાનં તદ્ભાવપ્રતિબન્ધતઃ ॥
 તતશ્ચ દુષ્કરં તન્ન સમ્યગાલોચ્યતે યદા । અતોડન્યદ્ દુષ્કરં ન્યાયાદ્ધેયવસ્તુપ્રસાધકમ્ ॥
 વ્યાધિગ્રસ્તો યથાડડરોગ્યલેશમાસ્વાદયન્ બુધઃ । કષ્ટેડપ્યુપક્રમે ધીરઃ સમ્યકપ્રીત્યા પ્રવર્તતે ॥
 સંસારવ્યાધિના ગ્રસ્તસ્તદ્વજ્ઞોયો નરોત્તમઃ । શમાડડરોગ્યલવં પ્રાપ્ય ભાવતસ્તદુપક્રમે ॥
 પ્રવર્તમાન એવં ચ યથાશક્તિ સ્થિરાશયઃ । શુદ્ધં ચારિત્રમાસાઘ કેવલં લંભતે ક્રમાત્ ॥

← (શા.વા. ૯/૮-૨૦) ઇતિ । ઇદઞ્ચાડત્ર યથાસમ્ભવં યોજ્યમાગમમર્મવેદિભિઃ ।

યદ્યપિ સ્થિરાયામપિ દૃષ્ટૌ જ્ઞાનાડપેક્ષયા = દેહેન્દ્રિયાદિવિવેકજ્ઞાનાડપેક્ષયા ભોગાનાં = ઇન્દ્રિયાડર્થસમ્બન્ધાનાં અતિતપ્તાડયઃકટાહગતકતિપયજલબિન્દૂનામિવ અકિઞ્ચિત્કરત્વમેવ = વિવેકજ્ઞાનકાર્યાધિકકાર્યાડકારિત્વમેવ, વિવેકજ્ઞાનપ્રભાવેન શુદ્ધચૈતન્યાંશે સ્વતાદાત્મ્યાડનુભવાત્ । ન હિ ગ્રન્થિભેદોત્તરભેદવિજ્ઞાનમાહાત્મ્યેન શુદ્ધચૈતન્યાંશે સ્વાસ્તિત્વાડનુભવે સતિ સોપાધિકધર્મષ્વેકત્વબુદ્ધિઃ સમ્ભવતિ । ઇદમેવાભિપ્રેત્ય ધર્મપરીક્ષાવૃત્તૌ → સ્વાભાવિકધર્મજ્ઞાનસામગ્ર્યા ઔપાધિકધર્મજ્ઞાનમાત્રં પ્રતિ પ્રતિબન્ધકત્વાત્ ← (ધ.પ.વૃ. ૯૮ વૃત્તિ) ઇત્યુક્તં તથાપિ તદંશે = સુખાડનુભવાંડશે તેષાં ભોગાનાં પ્રમાદસહકારિત્વમપિ = અભિષ્વઙ્ગાદિસહકારિત્વમપિ સમ્ભવતીતિ સ્થિરાયાં ભોગશક્તિઃ કથઞ્ચિદ્ ધર્મશક્તિં વિરુણદ્ધિ અપિ । કાન્તાયાં તુ દૃષ્ટૌ ધારણયા = શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવગોચરાડન્તઃકરણસ્થિરીકરણલક્ષણયા ષષ્ટયોગાડ્ગાત્મિકયા જ્ઞાનોત્કર્ષાત્ = વિવેકજ્ઞાનપ્રકર્ષાત્ હેતોઃ તેષાં ભોગાનાં ન તથાત્વમપિ = નૈવ અભિષ્વઙ્ગાદિસહકારિત્વં સમ્ભવતિ । અત એવ ન તન્નિમિત્તઃ કર્મબન્ધઃ કાન્તાયાં સમ્ભવતિ । તદુક્તં અધ્યાત્મસારે →

ધર્મશક્તિં ન હન્ત્યત્ર ભોગયોગો બલીયસીમ્ । હન્તિ દીપાડપહો વાયુર્જ્વલન્તં ન દવાનલમ્ ॥

બદ્ધ્યતે વાઢમાસંત્કો યથા શ્લેષ્મણિ મક્ષિકા । શુષ્કગોલવદશ્લિષ્ટો વિષયેભ્યો ન બદ્ધ્યતે ॥

← (અ.સા.૫/૨૦,૨૧) ઇતિ । કિઞ્ચ સ્થિરાયાં પ્રાગુક્તરીત્યા (દ્વા.દ્વા.૨૪/૭ ભાગ-૬ પૃ.૧૬૩૮) ભોગાડસારતાવિભાવનેન ભોગેચ્છાવિરતિર્જાયતે કાન્તાયાં તુ સ્પષ્ટતરાડડત્ત્વસંવેદનપ્રાબલ્યેન સોપજાયત ઇત્યપ્યનયોર્ભેદોડનાવિલ એવ । સ્થિરામધિકૃત્ય → યથા યથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ । તથા તથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ← (ઈષ્ટો.૩૮) ઇતિ ઇષ્ટોપદેશવચનં શુદ્ધવ્યવહારનયાભિપ્રાયેણ સડ્ગચ્છતે । કાન્તામધિકૃત્ય તુ → યથા યથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ । તથા તથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ ॥ ← (ઈષ્ટો.૩૭) ઇતિ ઇષ્ટોપદેશવચનં શુદ્ધનિશ્ચયનયાભિપ્રાયેણોપપદ્યતે । → શુદ્ધૈવ જ્ઞાનધારા સ્યાત્ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્ત્યનન્તરમ્ ← (અ.સા.૧૮/૧૫૦) ઇતિ અધ્યાત્મ-

• સ્થિરા અને કાન્તા દૃષ્ટિનો તફાવત •

યદ્ય । જો કે સ્થિરા દૃષ્ટિમાં પણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ભોગસુખો કાંઈ બગાડી શકતા નથી. તેમ છતાં સુખાનુભવના અંશમાં ભોગસુખો પ્રમાદના સહકારી પણ બને છે.

कान्तायां तु धारणया ज्ञानोत्कर्षान्न तथात्वमपि तेषाम् । 'गृहिणामप्येवंविधदशायामुपचारतो यतिभाव एव । चारित्रमोहोदयमात्रात्केवलं न संयमस्थानलाभः । न तु तद्विरोधिपरिणाम- लेशतोऽपीत्याचार्याणामाशयः ॥१५॥

सारवचनात् स्थिरायां ज्ञानधारायाः शुद्धत्वमेव । न च व्युत्थानदशायामुपयोगाऽशुद्धत्वमपि सम्भवतीति प्रणिधान-लब्धि-शक्ति-क्षयोपशमाद्यव्यक्तरूपेणैव शुद्धत्वं ज्ञानज्ञारयाः स्यादिति शङ्कनीयम्, तथा सति 'शुद्धैव संस्कारधारा स्यादिति वक्तव्यताऽऽपत्तेः । एतेन भोगप्रवृत्तिकाले उपयोगाऽशुद्धत्वेऽपि ततः पूर्वं पश्चाद्वा वैराग्यपश्चात्तापादिभावेन ज्ञानधारायाः शुद्धत्वमिति निरस्तम्, 'मधुरं किम्पाकफलं दारुणापायकारी'तिवत् 'सर्वाङ्गीणाह्लादजनका इमे भोगाः पर्यन्तदारुणा' इति संवेदनस्य सम्भवेन भोगप्रवृत्तिकालेऽपि ज्ञानधारायाः शुद्धत्वोपपत्तेः । इत्यमेव → सम्यग्दृशो विशुद्धत्वं सर्वास्वपि दशास्वतः ← (अ.सा.१८/१५१) इति अध्यात्मसारवचनोपपत्तेः । यद्वाऽस्तु सम्यग्दृशः हेयोपादेयगोचरसंवेदनधारायाः शुद्धत्वेऽपि भोगप्रवृत्तौ कदाचित् संविज्ञानधाराया अशुद्धत्वमपि स्यात् । न चोपयोगस्य विज्ञानलक्षणतयैकविधत्वात् ज्ञानधारायाः शुद्धत्वे संविज्ञानधाराया अपि शुद्धत्वमेव, तयोरैक्यादिति वाच्यम्, संवेदनात्मकोपयोगे विज्ञानलक्षणोपयोगभिन्नत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं सिद्धसेनगणिभिः तत्त्वार्थटीकायां → उपयोगस्तु द्विविधा चेतना (१) संविज्ञानलक्षणा (२) अनुभवनलक्षणा च ← (त.सू.२।२०। वृत्ति पृष्ठ-१६८) इति । संविज्ञानं वस्तुनो बहिरङ्गस्वरूपगोचरं, अनुभवनं तु वस्तुनोऽन्तरङ्गस्वरूपगोचरमित्यनयोर्महान् भेदो वर्तते । भोगादिप्रवृत्तावपि 'इदमतात्त्विकमुपाधिरूपमुपाधिजनितमुपाधिजनकमाभासिकमेव सुखमि'ति प्रणिधानगर्भस्य हेयोपादेयगोचरस्य संवेदनस्य तु शुद्धत्वमेव । स्थिरायामार्तध्यान-कृष्णलेश्यादिपारवश्येन 'कमनीयामेनां कन्यां बलादुपभोक्ष्ये, तं च हनिष्यामी'त्यादिरूपायाः संविज्ञानधारायाः अशुद्धत्वमप्यनपलपनीयं सत्यक्याद्युदाहरणतः । कान्तायां तु संविज्ञानधारायाः अपि शुद्धप्रायत्वम्, भोगाऽनाक्षेपकशुद्ध- चैतन्यसंवेदनाऽऽक्षेपकचित्तोत्कर्षात् । अत एव स्थिरापेक्षया कान्तायां वैराग्यस्याप्युत्कर्षोऽप्रत्याख्येयः । एतेन → न दोषदर्शनाच्छुद्धं वैराग्यं विषयाऽऽत्मसु । मृदुप्रवृत्त्युपायोऽयं तत्त्वज्ञानं परं हितम् ॥ ← (सि.द्वा.द्वा.१०/११) इति सिद्धसेनदिवाकरकृतद्वात्रिंशिकावचनमपि व्याख्यातम् । → अविमणे वीरे, तम्हा वीरे न रज्जइ ← (आचा. १।२।६) इति आचाराङ्गसूत्रोक्तिरपि गम्भीरधियाऽत्र योजनीया नानानयाऽभिप्रायकुशलैः ।

गृहिणामपि = चतुर्थ-पञ्चमगुणस्थानकाऽवस्थितानामपि एवंविधदशायां = कान्तायां दृष्टौ भोगशक्तेः भोगैकनाशयकर्मक्षयसहायकत्वाऽवस्थायां उपचारतो = 'वर्तमानसमीपे वर्तमानवद्वा' इत्यादिन्यायबलोत्थोपचारमा-

ज्यारे कान्ता दृष्टिमां तो धारणा भगवान् डोवाथी सम्यक् ज्ञाननो उत्कर्ष थवाथी सुभानुत्पन्ना अंशमां भोगसुभो प्रमादना सहकारी बनता नथी. गृहस्थने पश आवी कान्तादृष्टिनी निर्मण उच्य दशांमां औपचारिक रीते साधुपशुं ज डोय छे. मात्र चारित्रमोहनीय कर्मना विपाकोदयना लीधे संयमस्थाननो तेमने दात्म नथी थयो डोतो- आटलो ज इरक डोय छे. परंतु चारित्रना विरोधी परिणामनो तो अेक अंश पश तेमनामां नथी डोतो के जेना लीधे ते कान्तादृष्टिवाणा गृहस्थोने संसारमां रडेवुं पडे - आ प्रमाषे श्रीडरिभद्रसूरिञ्च मडाराज्जो आशय डोय तेम ग्रंथकार मडोपाध्यायञ्च मडाराज्ज जशावे छे. (२४/१५)

१. मुद्रितप्रतौ 'गृहिणो' इति पाठः ।

શ્રિત્ય યતિભાવઃ = સાધુકલ્પત્વં એવ, સંસારસ્થતીર્થકરાદિવત્ । દેહાઽઽત્મવિવેકજ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્યપ્રકર્ષે સત્યપિ ચારિત્રમોહોદયમાત્રાત્ = ચારિત્રધર્માન્તરાયોદયમાત્રાત્ કેવલં ન સંયમસ્થાનલાભઃ, ન તુ તદ્વિરોધિપરિણામલે-શતોઽપિ = સંયમાઽધ્યવસાયવિઘટકપરિણામલવમપ્યાશ્રિત્ય । એતેન → ગોયમા ! જસ્સ ણં ધમ્મંતરા-ઇયાણં કમ્માણં ખઓવસમે કડે ભવતિ સે ણં અસોચ્ચા કેવલિસ્સ વા કેવલિસાવગસ્સ વા કેવલિસા-વિયાએ વા કેવલિઉવાસગસ્સ વા કેવલીઉવાસિયાએ વા તપ્પક્ખિચયસ્સ વા તપ્પક્ખિચયસાવગસ્સ વા તપ્પક્ખિચયસાવિયાએ વા તપ્પક્ખિચયઉવાસગસ્સ વા તપ્પક્ખિચયઉવાસિયાએ વા કેવલં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં પવ્વએજ્જા । જસ્સ ણં ધમ્મંતરાઇયાણં કમ્માણં ખઓવસમે નો કડે ભવતિ સે ણં અસોચ્ચા કેવલિસ્સ વા જાવ મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં ણો પવ્વએજ્જા ← (વ્યા.પ્ર.૧।૪।૩૬૫) ઇતિ **ભગવતીસૂત્રવચનપ્રબન્ધો**ઽપિ વ્યાખ્યાતઃ । ધમ્મંતરાઇયાણંતિ અન્તરાયઃ = વિઘ્નઃ સોઽસ્તિ યેષુ તાનિ અન્તરાયિકાણિ । ધર્મસ્ય ચારિત્રપ્રતિપત્તિલક્ષણસ્યાઽન્તરાયિકાણિ = ધર્માન્તરાયિકાણિ, તેષાં = વીર્યા-ન્તરાયચારિત્રમોહનીયભેદાનામિત્યર્થઃ” (ભ.સૂ.૧।૪।૩૬૫ વૃત્તિ) ઇતિ તદ્વૃત્તૌ અભયદેવસૂરયઃ । તતશ્ચ પ્રકૃતે કાન્તાયામવસ્થિતાનાં અન્તઃકરણં તુ → તા કઇયા તં સુદિણં સા સુતિહી તં ભવે સુનક્ષતં? । જંમિ સુગુરુપરતંતો ચરણભરધુરં ધરિસ્સમહં ॥ ← (દ.શુ.૧૧૩) ઇત્યેવં દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણદર્શિતભાવના-ભાવિતમેવાઽઽસ્તે । તદુક્તં **પઞ્ચલિઙ્ગપ્રકરણે** અપિ સમ્યગ્દૃષ્ટિભાવનાપ્રદર્શનાવસરે → કઇયા હોહી સો વાસરુત્તિ ગીયત્થગુરુસમીવંમિ । સવ્વવિરયં પવ્વજ્જિય વિહરિસ્સામિ અહં જમ્મિ ॥ ← (પં.લિ.૨૫) ઇતિ । તદુક્તં સાક્ષેપપરિહારં **અધ્યાત્મસારે** →

ચતુર્થેઽપિ ગુણસ્થાને નન્વેવં તત્ પ્રસજ્યતે । યુક્તં ખલુ પ્રમાતૃણાં ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનમ્ ॥ સત્યં ચારિત્રમોહસ્ય મહિમા કોઽપ્યયં ખલુ । યદન્યહેતુયોગેઽપિ ફલાઽયોગોઽત્ર દૃશ્યતે ॥ દશાવિશેષે તત્રાઽપિ ન ચેદં નાઽસ્તિ સર્વથા । સ્વવ્યાપારહતાસઙ્ગં ← (અ.સા.૫/૧૦-૧૧-૧૨) ઇતિ । પ્રકૃતિરેવ તેષાં શીતલા પાનીયવત્ કેવલં ધૂમધ્વજસ્થાનીયક્લિષ્ટકર્મોદયમાત્રાદુપજાયમાના ભોગ-પ્રવૃત્તિઃ ક્વાચિત્કી કાદાચિત્કી ઔષ્ણ્યસ્થાનીયા ઙ્ગટિતિ પુનર્નિવર્તત એવ । એતેન → ઉષ્ણત્વમગ્ન્યાતપસં-પ્રયોગાચ્છૈત્યં હિ યત્સા પ્રકૃતિર્જલસ્ય ← (રઘુ.૫/૫૪) ઇતિ રઘુવંશવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । **વીતરાગ-સ્તોત્રે**ઽપિ → યદા મરુત્રરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાથોપભુજ્યતે । યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્તત્વં તદાઽપિ તે ॥ ← (વી.સ્તો.૧૨/૪) ઇત્યુક્તમિતિ પ્રાગુક્તં(પૃ.૪૦) સ્મર્તવ્યમ્ । સાધિકષટ્ષ્ટિસાગરોપમસ્થિતિકાવધિજ્ઞાન-વતામન્યેષાં વા તથાવિધવૈરાગ્યશાલિનાં ગર્ભાવસ્થાયામપિ ન વૈરાગ્યવ્યાહતિઃ, કિં પુનઃ તદુત્તરમ્? તદુક્તં **અધ્યાત્મસારે** → અત એવ મહાપુણ્યવિપાકોપહિતશ્રિયામ્ । ગર્ભાદારમ્ય વૈરાગ્યં નોત્તમાનાં વિહન્યતે ॥ ← (અ.સા.૫/૨૬) ઇતિ । અનુત્તરસુરાણામપિ કાન્તા દૃષ્ટિરેવ સમ્ભવતિ । કેવલં તે → આત્માનં સતતં જ્ઞાત્વા કાલં નય મહામતે ! । પ્રારબ્ધમખિલં ભુજ્જન્ નોદ્વેગં કર્તુમર્હસિ ॥ ઉત્પન્ને તત્ત્વવિજ્ઞાને પ્રારબ્ધં નૈવ મુજ્જતિ । ← (ના.બિં.૨૧/૨૨) ઇતિ **નાદબિન્દૂપનિષદાદિદર્શિતરીત્યા** કાલમેવ યાપયન્તીત્યાદિકં યથાતન્ત્રમત્રોહનીયમ્ ।

એતેન ‘સમ્મત્તદંસી ન કરેઇ પાવં’ (આચા.૧૦/૩/૨) ઇતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૧૬૭) **આચારાઙ્ગવચનં**, ‘જં

વિશેષાર્થઃ:- પાણી સ્વભાવથી શીતળ હોય છે. પણ ચૂલા ઉપર ગરમ કરવામાં આવે તો ગરમી પકડે છે. પણ ચૂલાની નીચે ઉતારવામાં આવે કે ઉષ્ણતા ઘટતી જાય છે. પાણી ફરીથી ઠંડુ થાય છે. તેમ કાન્તા દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી સ્વભાવથી તૃપ્ત

मीमांसा दीपिका चाऽस्यां मोहध्वान्तविनाशिनी । तत्त्वाऽऽलोकेन तेन स्यान्न कदाप्यसमञ्जसम् ॥१६॥

मीमांसेति । मीमांसा = सद्विचारणा दीपिका चाऽस्यां = कान्तायां मोहध्वान्तविनाशिनी = अज्ञानतिमिराऽपहारिणी तत्त्वाऽऽलोकेन = परमार्थप्रकाशेन । तेन कारणेन न कदाप्यसमञ्जसं स्यात् । अज्ञाननिमित्तको हि तद्भाव इति ॥१६॥

कुणदि सम्मदिद्वी तं सव्वं णिज्जरणिमित्तं' (स.सा.१९३) इति पूर्वोक्तं(भा.४ पृ.९६६) समयसारवचनं, 'अध्यात्मज्ञानतो ज्ञानी प्रारब्धकर्मशक्तितः । कामभोगे ह्यनासक्तो भोगभोक्ता न बध्यते ॥' (अ.गी.१८८) इति अध्यात्मगीतावचनं, 'प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् भोगेष्विच्छा भवेद्यदि । क्लिश्यन्नेव तदाऽप्येष भुङ्क्ते विष्टिगृहीतवत् ॥ (पं.द. ७/१४३) इति पञ्चदशीवचनं, 'सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते' (म. स्म. ६/७४) इति मनुस्मृतिवचनं, 'सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षो भवति' (भ.गी.भा.४/३९) इति शङ्कराचार्यकृत-भगवद्गीताभाष्यवचनं च पूर्वोक्तं(पृ.९६७) व्याख्यातम्, कान्तामधिकृत्य तदुपपत्तेः इति आचार्याणां = श्रीहरिभद्रसूरीणां आशयः प्रतिभात्यस्माकमिति श्रीमहोपाध्यायकथनम् ॥२४/१५॥

कान्तायां गुणलाभमाह- 'मीमांसा' इति । कान्तायां दृष्टौ सद्विचारणा = तत्त्वबोधाऽनन्तरभाविनी देहेन्द्रियादिभिन्नाऽऽत्मतत्त्वविचारणा दीपिका समुपलभ्यते या परमार्थप्रकाशेन = पारमार्थिकाऽऽत्मतत्त्वप्रकाशेन अज्ञानतिमिराऽपहारिणी = देहाध्यास-रागाध्यासादिलक्षणविपर्यय-संवरादिसंशय-शुद्धनयगम्याऽबन्धात्मतत्त्व-गोचराऽनध्यवसायस्वरूपतमस्त्रितयोच्छेदिनी सम्पद्यते । तेन कारणेन न = नैव कदापि असमञ्जसं = प्रमादगर्भदेहाध्यासादिप्रयुक्तकर्मबन्धादिलक्षणं स्यात्, अज्ञाननिमित्तकः = देहाद्यभेदभ्रमादिजन्यो हि तद्भावः = निरुक्ताऽसमञ्जससद्भाव इति । अत एव नित्यं हितोदयोऽत्र । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → मीमांसाभावतो नित्यं न मोहोऽस्यां यतो भवेत् । अतस्तत्त्वसमावेशात् सदैव हि हितोदयः ॥ ← (यो.दृ.स.१६९) इति । तदुक्तं अध्यात्मतत्त्वलोकेऽपि → मीमांसना दीपिकया समाना मोहाऽन्धकारक्ष-

હોય છે, શીતળ હોય છે. કેવળ બળવાન કર્મરૂપી અગ્નિના કારણે ક્યારેક ક્યાંક થોડીક ભોગસુખાદિ પ્રવૃત્તિ હોય છે. તેનું પણ જોર ઘટતું જતું હોય છે. સ્વરસથી-સ્વેચ્છાથી કાન્તા દૃષ્ટિવાળા યોગી ભોગસુખમાં પ્રવર્તતા નથી. માટે ભોગશક્તિ ક્ષીણ થયેલી હોય છે. કાન્તા દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીઓ જો ગૃહસ્થ હોય, સંસારી હોય તો તેમાં માત્ર ચારિત્રના અંતરાયનો ઉદય ભાગ ભજવતો હોય છે. પણ સંસારનું - ભોગસુખનું આકર્ષણ તેમને આંશિક પણ નથી હોતું. સંસારમાં રહેવા છતાં સાધુ જેવું જ પ્રાયઃ તેમનું જીવન હોય છે. તેઓ જપ-પૌષ્ઠ-સામાયિક-કાયોત્સર્ગસાધના વગેરેમાં સતત જોડાયેલા રહે છે. પ્રતિમા ધારણ કરનાર કામદેવ શ્રાવક, શતક શ્રાવક વગેરે આના ઉદાહરણ રૂપે સમજી શકાય. આવા યોગીઓ જીવનનિર્વાહ માટે જે કાંઈ અર્થ-કામપુરુષાર્થ કરે કે ભોજન-શયનાદિ પ્રવૃત્તિ કરે તે નિર્જરા માટે જ થતી હોય છે. (૨૪/૧૫)

ગાથાર્થ :- કાન્તા દૃષ્ટિમાં મીમાંસારૂપી દીવડી મોહનું અંધારું ખતમ કરે છે. તેથી તત્ત્વ પ્રકાશના કારણે ક્યારેય પણ અસમંજસપણું -અવિચારિતપણું અહીં થતું નથી. (૨૪/૧૬)

ટીકાર્થ :- કાન્તા દૃષ્ટિમાં સદ્વિચારણા-તત્ત્વમીમાંસા સ્વરૂપ દીવડી એવી તેજસ્વી હોય છે કે તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ અંધકારનો ઉચ્છેદ કરે છે. તત્ત્વમીમાંસાથી પારમાર્થિક તત્ત્વનો-શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ થવાના કારણે ક્યારેય પણ અવિચારિતપણું-મૂઢતા આવી જ ન શકે. કેમ કે અસમંજસપણું -અવિચારિતપણું-અનુચિતપણું અજ્ઞાનના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા કાન્તા દૃષ્ટિમાં તો તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ-ઝળહળતો હોય છે. માટે અસમંજસપણાને અહીં અવકાશ જ નથી. (૨૪/૧૬)

पणोऽत्र भाति । तत्त्वप्रकाशे च महोज्ज्वलत्वेऽसमज्जसस्याऽपि कुतः प्रचारः ? ॥ ← (अ.त.३/१२६) इति । प्रकृते → उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ← (मैत्रे.२/२१) इति **मैत्रेय्युपनिषद्**-वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । तादृशमीमांसाप्रभावादेवेन्द्रियवञ्चनादिद्वारा वैराग्यमत्र परिपक्वतामुपैति । तदुक्तं **अध्यात्मसारे** →

वञ्चनं करणानां तद् विरक्तः कर्तुमर्हति । सद्भावविनियोगेन सदा स्वान्यविभागवित् ॥
प्रवृत्तेर्वा निवृत्तेर्वा न सङ्कल्पो न च श्रमः । विकारो हीयतेऽक्षाणामिति वैराग्यमद्भुतम् ॥
दारुयन्त्रस्थपाज्वालीनृत्यतुल्याः प्रवृत्तयो । योगिनो नैव बाधायै ज्ञानिनो लोकवर्तिनः ॥
इयञ्च योगमायेति प्रकटं गीयते परैः । लोकाऽनुग्रहहेतुत्वान्नास्यामपि च दूषणम् ॥

← (अ.सा.५/३१-३४) इति । 'अस्यां = कान्तायाम्' । शिष्टं स्पष्टम् ।

केवलं कर्मपारवश्येन भोगजम्बालप्रवृत्तोऽपीह तीव्रसंवेगपरायणतयेन्द्रियवञ्चन-संवर-निर्जराऽऽत्मवि-
शुद्ध्यादिकं कान्तायामवस्थितः साधयतीति महान् चमत्कार आयतौ भोगाऽसंसर्गफलतयाऽवसेयः । अत
एव पूर्वं (द्वा.द्वा.२०/२७ भाग-५ पृ.१४०१) **संन्यासगीता**संवादेनोद्दिष्टां सप्तविधकर्मयोगाऽन्तर्गतां शुभेच्छा-
विचारणातनुमानसी-सत्त्वापत्युत्तरकालीनां → दशाचतुष्टयाऽभ्यासादसंसर्गफला तु या । रूढसत्त्वचमत्कारा
प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ॥ ← (वरा.४/७, रा.गी. ७।९) इत्येवं **वराहोपनिषद्-रामगीता**व्यावर्णितस्वरूपां
पञ्चमीं असंसक्तिनाम्नीं कर्मयोगभूमिकामारोहति कान्तायामवस्थितो योगीति दृढतरमवधेयम् । इयमेवा-
ऽसंसक्त्याख्या दशा **महोपनिषदि** (महो.५/३१) ज्ञानयोगभूमिकारूपेणोपदर्शितेति साऽपीह समवतारिता-
ऽवसेया बहुश्रुतैः ।

भोगतृष्णाप्रविलयेनाऽऽत्मानन्दोऽत्र घनीभवति येन बाह्ये जगति प्रवृत्तोऽपि परमार्थतः सुषुप्त
एवाऽवसेयः कान्तायामवस्थितो योगी । एतेन → आनन्दैकघनाऽऽकारा सुषुप्ताऽऽख्या तु पञ्चमी
← (अन्न.५/८८) इति **अन्नपूर्णापनिषदुपदर्शिता** पञ्चमी भूमिकाऽत्राऽवतारिता द्रष्टव्या । कान्तायां
विज्ञानधाराया विशुद्धतरत्वाद् आनन्दधाराया घनीभूतत्वाद्, आंशिकस्याऽपि भवभयस्योन्मूलितत्वाच्च
जीवन्मुक्तदशाभास्करस्योदयोऽकृत्रिमः समुपतिष्ठते । एतेन → शुद्धसंविन्मयाऽऽनन्दरूपा भवति पञ्चमी ।
अर्धसुप्तप्रबुद्धाऽऽभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ ← (अन्न.५/८३) इति **अन्नपूर्णापनिषद्वचनमपि व्या-**
ख्यातम्, तत्प्रदर्शिता च पञ्चमी भूमिकाऽत्र समवतारिता समर्थिता च द्रष्टव्या ।

अस्यां च अवस्थितो योगी पूर्वकालाभ्यासवशेन अनुरज्यतेतरामध्यात्मशास्त्रेषु, मीमांसते सदन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां यथानयं, सस्पृहं चिन्तयति तानि यथावस्थितनिश्चयवृत्त्या, प्रयुङ्क्ते स्वगोचरे, विचारयति
कर्मसिद्धान्तं, समालम्बते द्रव्यापदादिषु धैर्यं, न अध्युपपद्यते शरीरसत्कारादिषु, न सेवतेऽनुचितग्रामधर्मान्,
न क्रीडति विचित्रक्रीडाभिः, न प्रार्थयति विषयसौख्यम्, इन्द्रियश्रिया युक्तोऽपि न गृह्यते मदेन, न
मुच्यते आर्जवतया, गच्छति सर्वत्र भावसारं संवेगं, कुचेष्टाप्रवृत्तविषयाऽऽसक्तकामिजनदर्शने "अहो !
अपूर्वं किमपि मोहसामर्थ्यं, अहो ! कुगतिनयनप्रवणणा अकार्यधीरता, अहो ! रौद्रा विषयपरिणतिः,
अहो ! दारुणविपाकं प्रमादचेष्टितं, अहो ! विचित्रा कर्मपरिणतिः, अहो ! अपरमार्थदर्शिता, अहो!
अदीर्घदर्शिता, अहो ! अनादिऽभवाभ्यस्ता अशुभभावना, अहो ! कष्टं अनालोचकत्वं, अहो ! कष्टकारी

अकल्याणमित्रयोगः, धिक् संसारविलसितम्” इति प्रवर्धमानेन संवेगेन विदारयति क्लिष्टकर्माणि, क्वचिच्च प्रज्ञापनीयबालजनप्रतिबोधार्थं जल्पति परिमितं सुमधुरं वाग्जालं, तदप्रतिबोधे च निभालयति स्वात्म-प्रयोजनं, उत्प्रेक्षते चित्तभावान्, निरूपयति सम्यक्, घटयति तत्त्वयुक्त्या, भावयति समभावेन, लक्षयति चित्तविश्रोतसिकां, प्रतिविधत्ते चाऽनागतमेवास्याः प्रतिविधानं, निर्मलयति सततं मानसमन्यमुद्दोषपरिहारेण, विशोधयति ज्ञानं ज्ञेयाऽभिष्वङ्गपरित्यागेन, विशदयति दर्शनं विषयाऽध्यासपरिमोचनेन, विघटयति चारित्र-मोहं प्रशमगर्भकान्तनिरवद्यकुशलाऽनुष्ठानोपादेयतापरिभावेन, समुद्यच्छति स्वोचितकुशलाऽनुष्ठानेषु जीव-वीर्यात्कटतावशेन, स्वभ्यस्यति परिशुद्धभावयोगमार्गं परवैराग्यवशेन, स्थापयति चेतसि परमात्मानं, निब-ध्नाति तत्र धारणां, परित्यजति बहिर्विक्षेपं, यतते योगसिद्धौ, परिवेदयति स्वसंवेदनेन भगवद्वचन-तात्पर्यार्थं, पश्यति स्फुटं सदा देहेन्द्रियादिविविक्तमात्मानं, निश्चिनोति निरुपमाऽऽनन्दरूपं परमपदं, आसन्नतरपरमपदतया केवलं भवविरक्तचित्तः वर्धमानशुभपरिणाम-प्रशस्ताध्यवसाय-विशुद्धतरलेश्यागर्भा-ऽध्यात्मशास्त्रश्रवण-मनन-निदिध्यासनाऽऽदियोगतो गमयति कालमिति ।

अस्याञ्च दृष्टौ स्थितो गृही अपि दशाविशेषे व्यवहारतः सकलसावद्यविरतमुनेः परिणामानप्यतिक्रामति । अत एव समरादित्य-राजकुमारं प्रति तन्मित्राणां → अहो ! विवेगो कुमारस्स, अहो भावणा, अहो भवविराओ, अहो कयन्नुया । सव्वहा न ईसो मुणिजणस्स वि परिणामो होइ ← (स.क.भव-९/पृ.८७३) इत्येवं चिन्तनं हरिभद्रसूरिभिः समरादित्यकथायामावेदितमित्यवधेयम् ।

स्यादेतत्- कर्मनिर्जराऽस्यां दृष्टौ समवस्थितस्य गृहिणोऽनन्तानुबन्धिकषायवियोजने दर्शनसप्तकक्षये वा क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनोपेतसाध्वपेक्षयाऽसङ्ख्येयगुणा प्रतिपत्तव्या । तदुक्तं तत्त्वार्थसूत्रे → सम्यग्-दृष्टि-श्रावक-विरताऽनन्तवियोजक-दर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोह-क्षपक-क्षीणमोह-जिनाः क्रमशोऽसङ्ख्ये-यगुणनिर्जराः ← (त.सू.९/४७) इति । अत एव सप्ततिकाऽभिधानषष्ठकर्मग्रन्थदर्शितरीत्योत्कृष्टतो गृहिणोऽपि क्षीणानन्तानुबन्धिकषायस्य साधिकद्वात्रिंशदुत्तरशतसागरोपमकालं यावत् क्षायोपशमिकदर्शनो-पेतसाध्वपेक्षया प्रतिक्षणमसङ्ख्येयगुणकर्मनिर्जरा सम्पद्यते ततोऽप्यसङ्ख्येयगुणकर्मनिर्जरा क्षीणदर्शनसप्त-कस्योत्कृष्टतः साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपणकालं यावत् प्रतिक्षणमुपजायत इति चेत् ? मैवम्, अविरत-सम्यग्दर्शां निम्नगुणस्थानवर्तितया प्रतिक्षणं गुणश्रेण्यादिसम्पन्नसंयतापेक्षयाऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराया असम्भ-वात् । श्रेणिबहिर्वर्तिनोऽपि क्षपकस्य सर्वविरतिसम्पन्नस्यैव क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनोपेतसर्वविरतापेक्षया-ऽसङ्ख्येयगुणा निर्जरा शास्त्रकृतां सम्मता । अत एव कर्मप्रकृतिचूर्णिकृता → संमत्तं उप्पाएंतो मिच्छदिद्वी सो कम्मदलं थोवं खवेति, संमत्तनिमित्तं(संमत्तं)पडिवन्नस्स ततो असंखेज्जगुणा गुणसेढी भवति । ततो देसविरयस्स गुणसेढी असंखेज्जगुणा देसोवरमत्तातो । ततो संजमगुणसेढी असंखेज्जगुणा सव्वोवरमत्तातो । अणंताणुबंधिविसंजोयणागुणसेढी असंखेज्जगुणा हेट्टिल्लाण तिण्हं अणंताणुबंधिणो खवेताणं, तत्थ संजयं पडुच्च तिकरणसहितो अणंताणुबंधिणो खवेतित्ति काउं । ततो दंसणमोहखवगसेढी असंखेज्जगुणा, जेणं अणंताणुबंधिणो खवेत्तु विसुद्धतरो दंसणतिगं खवेति । एए सवे असेढिगया लब्भति ← (क.प्र.नि-धत्तिकरण-गा.८-९, चू.पृ.४६८) इत्युक्तमिति भावनीयम् ।

ધ્યાનસારા પ્રભા તત્ત્વપ્રતિપત્તિયુતા રુજા । વર્જિતા ચ વિનિર્દિષ્ટા સત્પ્રવૃત્તિપદાઽઽવહા ॥૧૭॥

ધ્યાનેતિ । (ધ્યાનસારા =) ધ્યાનેન સારા = રુચિરા પ્રભા, તત્ત્વપ્રતિપત્ત્યા યથાસ્થિતાઽઽત્મા-

યચ્ચ મજ્જિમનિકાયે → સુતવતો અરિયસાવકસ્સ ઉપ્પજ્જતિ સુખા વેદના । સો સુખાય વેદનાય ફુટ્ઠો સમાનો ન સુખસારાગી ચ હોતિ, ન સુખસારાગિતજ્ચ આપજ્જતિ । તસ્સ સા સુખા વેદના નિરુજ્જતિ । સુખાય વેદનાય નિરોધા ઉપ્પજ્જતિ દુક્ખા વેદના । સો દુક્ખાય વેદનાય ફુટ્ઠો સમાનો ન સોચતિ, ન કિલમતિ, ન પરિદેવતિ, ન ઉરત્તાલિં કન્દતિ, ન સમ્મોહં આપજ્જતિ । તસ્સ યો એસા, અગ્ગિવેસ્સન, ઉપ્પન્નાપિ સુખા વેદના ચિત્તં ન પરિયાદાય તિટ્ઠતિ ભાવિત્તા કાયસ્સ, ઉપ્પન્નાપિ દુક્ખા વેદના ચિત્તં ન પરિયાદાય તિટ્ઠતિ ભાવિત્તા ચિત્તસ્સ ← (મ.નિ. ૧ ૧૪ ૧૬ ૧૩૬૯ મહાસચ્ચકસુત્ત-પૃ.૩૦૫) इत्युक्तं तदपीह दृष्टौ यथागमं भाव्यं समाकलितस्व-परतन्त्रपरमार्थैः ।

इहाऽविद्यावियोगाद्, विद्यायोगात्, तृष्णापरित्यागाच्च पुनर्जन्मपरम्पराबीजं दह्यते परमार्थतः । सम्मतञ्चेदं बौद्धानामपि । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → अविज्जाविरागा, खो, आवुसो ! विज्जुप्पादा, तम्हा निरोधा- एवं आयतिं पुनर्भवाऽभिनिव्वत्तिं न होती'ति ← (म.नि.महावेदल्लसुत्त- १ १५ १३ १४५३, पृ.३७४) इति गम्भीरधिया भावनीयम् ॥२४/१६॥

उक्ता षष्ठी कान्ता दृष्टिः । साम्प्रतं सप्तम्युच्यते- 'ध्याने'ति । → वज्जेह अट्ट-रुदं संसारविव-ड्ढणं कुगइमूलं । सग्गाइसिद्धिहेउं धम्मं सुक्कं च झाइज्जा ॥ ← (आ.सा.२५८) इति आरा-धनासाराऽपराभिधान-पर्यन्ताराधनावचनपरिणमनतो धर्म-शुक्लान्यतरेण ध्यानेन सप्तमयोगाङ्गेन रुचिरा = प्रियतरा सप्तमी प्रभा दृष्टिः भवति । कान्तायां तु कर्मोदयतो भोगप्रवृत्तिरसङ्गभावेन कदाचिद् भवत्यपि, प्रभायां तु ध्यानस्थैर्यात्रैव मदनोद्भवसम्भवः । तदुक्तं अध्यात्मतत्त्वालोकै → ध्येयस्थिरं संविकसद्विवेकं, प्रचण्डधैर्यं विषयाद् विरक्तम् । अध्यात्मचिन्तानिरतं मनश्चेत्, किं तस्य कुर्याद् मदनः शिखण्डी ? ॥ ← (अ.तत्त्वा.१ १९०४) इति । अत एव सा यथावस्थिताऽऽत्माऽनुभवलक्षणया = केवल-निर्विकल्पाऽसङ्ग-साक्षिमात्र-शान्त-स्थिरैक-ध्रुव-शुद्धचैतन्यस्वरूपाऽऽत्मगोचराऽपरोक्षाऽनुभूतिरूपया सप्तमगुणात्मिकया तत्त्वप्रतिपत्त्या युता सम्पद्यते । मित्रादियोगदृष्टौ ग्रन्थिभेदपूर्वं शुद्धात्मतत्त्वाऽनुभवो-ऽरुणोदयादिप्रभातुल्यो जायते, ग्रन्थिभेदोत्तरकालं स्थिरादिदृष्टौ सूर्योदयादिकालीनप्रकाशतुल्यः सज्जायते, प्रभायां तु मध्याह्नकालीनमार्तण्डप्रकाशतुल्यो विशदतरः सम्पद्यत इत्यवधेयम् । परिपक्वकाल-स्वभाव-

• सातमी प्रभा દૃષ્ટિનું પ્રતિપાદન •

ગાથાર્થ :- પ્રભાદૃષ્ટિ ધ્યાનના કારણે અત્યંત રોચક-પ્રિય બને છે. તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામના ગુણથી પ્રભા દૃષ્ટિ સંપન્ન હોય છે. રોગ નામનો દોષ અહીં હોતો નથી. તથા પ્રભાદૃષ્ટિ સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવનારી કહેવાયેલી છે. (૨૪/૧૭)

ટીકાર્થ :- સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિ ધ્યાનના કારણે અત્યંત રોચક-પ્રિયતર બને છે. અહીં અસંગ સાક્ષીમાત્ર નિર્વિકલ્પ શાંત શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ સ્વરૂપ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ પ્રગટે છે. ૧૮ મી બત્રીસીમાં જણાવેલ

ऽनुभवलक्षणया युता, (=तत्त्वप्रतिपत्तियुता) रुजा वर्जिता, वक्ष्यमाणलक्षणसत्प्रवृत्तिपदाऽऽवहा^१
च विनिर्दिष्टा ॥१७॥

चित्तस्य धारणादेशे प्रत्ययस्यैकतानता । ध्यानं ततः सुखं सारमात्माऽऽयत्तं प्रवर्तते ॥१८॥

चित्तस्येति । चित्तस्य = मनसो धारणादेशे = धारणाविषये प्रत्ययस्यैकतानता विसदृश-
परिणामपरिहारेण सदृशपरिणामधाराबन्धो = ध्यानम् । यदाह- “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं”

भवितव्यता-कर्मलाघव-पुरुषकारप्राबल्यसम्प्रयुक्तं ध्यानबलं ज्ञानवैशद्यं प्रकटनिजात्मतत्त्वविशुद्धत्वञ्च
शुद्धात्मतत्त्वगोचरविशदतराऽनुभवे नियामकमवसेयम् । तत एव च लब्धाऽनुबन्धशक्तिमाहात्म्यतः सा
रुजा = अनुष्ठानत्वोच्छेदकभङ्ग-पीडान्यतरस्वरूपरुग्भिधानचित्तदोषेण वर्जिता भवति । वक्ष्यमाणलक्षण-
सत्प्रवृत्तिपदाऽऽवहा = एकविंशतितमकारिकायां वक्ष्यमाणलक्षणस्य सत्प्रवृत्तिपदस्य उपनायिका शमाऽन्विता
च । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → ध्यानप्रिया प्रभा प्रायो नाऽस्यां रुगत एव हि । तत्त्वप्रतिपत्तियुता
विशेषेण शमाऽन्विता ॥ ← (यो.दृ.स.१७०) इति । अध्यात्मतत्त्वालोकेऽपि → दृष्टिः प्रभाऽर्कद्युतितुल्यबोधा
ध्यानैकसारा रहिता रुजा च । प्रवर्तते ध्यानसमुद्भवं शं शमप्रधानं स्ववशं गरिष्ठम् ॥ ← (अ.त.३/
१२७) इत्युक्तम् ॥२४/१७॥

प्रभालभ्यध्यानस्वरूपमाह- ‘चित्तस्ये’ति । योगसूत्रसंवादमाह- ‘तत्रे’ति । अत्र राजमार्तण्डवृत्तिरेवं
→ तत्र = तस्मिन् प्रदेशे यत्र चित्तं प्रत्ययस्य = ज्ञानस्य या एकतानता विसदृशपरिणामपरिहारद्वारेण

(દા.૧૮/૨૦ ભાગ-૪, પૃ.૧૨૪૮) રોગ નામનો દોષ અહીંથી રવાના થાય છે. તથા આ બત્રીસીના
૨૧ મા શ્લોકમાં જેનું લક્ષણ બતાવવાનું છે તે સત્પ્રવૃત્તિપદને આ પ્રભા નામની યોગદૃષ્ટિ લાવનારી
છે તેમ શાસ્ત્રકારોએ ફરમાવેલ છે. (૨૪/૧૭)

વિશેષાર્થ :- યોગદૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરનારા સાધકને ગ્રન્થિભેદ પૂર્વે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ
અરુણોદય પ્રભા સમાન હોય છે. ગ્રન્થિભેદ પછી શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો અનુભવ સૂર્યોદય કાલીન પ્રકાશતુલ્ય
હોય છે. સાતમી દૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરનારા યોગીને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ મધ્યાહ્નકાલીન સૂર્યપ્રકાશસમાન
ઝળહળતો હોય છે. ધ્યાનનું બળ અને જ્ઞાનની પારદર્શકતા તથા આત્મવિશુદ્ધિની બળવત્તાના લીધે શુદ્ધ
આત્મતત્ત્વનું અસંગપણું-અલિપ્તપણું-નિર્વિકલ્પપણું-શાન્તપણું-સ્થૈર્ય-દ્રોવ્ય-સાક્ષિત્વ-કેવલજ્ઞાયકત્વ-દૃષ્ટૃત્વ વગેરે
અહીં વધુ વિશદ સ્વરૂપે જણાય છે; અનુભવાય છે. (૨૪/૧૭)

• ધ્યાનનો પરિચય •

ગાથાર્થ :- ધારણાના વિષયમાં મનના ઉપયોગની એકતાનતા એટલે ધ્યાન. ધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વાધીન
સુખ પ્રવર્તે છે. (૨૪/૧૮)

ટીકાર્થ :- ધારણાના વિષયમાં મનના ઉપયોગની એકતાનતા એટલે ધ્યાન. અલગ-અલગ પ્રકારના
પરિણામને છોડીને એકસરખા પરિણામની ધારા જ્ઞાનોપયોગમાં ટકાવી રાખવી તે ઉપયોગની એકતાનતા
સમજવી. કારણકે યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે ‘ધારણાના વિષયમાં જ્ઞાનની એકતાનતા એટલે ધ્યાન’ આ

૧. હસ્તાદર્શ ‘...ત્તિપદા’ इति वृत्तिः पाठः ।

इति (यो.सू.३-२) । ततः = तस्मात् सुखं सारं = उत्कृष्टं आत्माऽऽयत्तं = पराऽनधीनं प्रवर्तते ॥१८॥

यदेव धारणायामालम्बनीकृतं तदालम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ← (यो.सू.३/२ रा.मा.) ।

योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रस्तु → तत्र = यथोक्तदेशे प्रत्ययस्य एकतानता = एकविषयप्रवाहः, स च विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानो ध्यानं भवति ← (यो.सुधा.३/२) इत्याह । मणिप्रभाकृत् तु → यत्र धारणा विजातीयवृत्तिपरिहारे यत्नापेक्षा भवति तत्रैव या प्रत्ययानां = वृत्तीनां एकतानता = यत्नमनपेक्ष्यैकविषयता तद् ध्यानम् ← (म.प्र.३/२) इत्याचष्टे । योगसुधाकरोक्तिः प्राथमिकध्यानापेक्षया मणिप्रभाकृदुक्तिस्तु परिपक्वध्यानाऽपेक्षया योजनीया । यम-नियमाऽऽसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणाभिध्यानिं निष्पद्यते । तदुक्तं विष्णुपुराणे खाण्डिकजनकं प्रति केशिध्वजेन → तद्रूपप्रत्ययैकाग्रसन्ततिश्चाऽन्यनि-स्पृहा । तद् ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप !!! ← (वि.पु.६/७/९१) इति । कूर्मपुराणे च → देशावस्थितमालक्ष्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्ततिः । वृत्त्यन्तरैरसंस्पृष्टा तद् ध्यानं सूरयो विदुः ॥ ← (कू.पु.उ.-११/४०) इत्युक्तम् । इत्थं धारणागोचरप्रत्ययैकतानताऽपि तन्त्रान्तरे ध्यानमुच्यते ।

तेजोविन्दूपनिषदमुपजीव्य अपरोक्षानुभूतौ तु शङ्कराचार्येण → 'ब्रह्मैवाऽस्मी'ति सद्वृत्त्या निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्ददायिनी ॥ ← (अपरो. १२३) इत्येवं ध्यानलक्षणं वेदान्तदर्शनाऽनुसारेणोक्तम् । एतेन → ध्यानं निर्विषयं मनः ← (मैत्रे. २।२) इति मैत्रेयुपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम्, निरालम्बनध्यानविषयकत्वात्तस्य । त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषदि च → सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ← (त्रि.ब्रा.३१) इत्येवं यदुक्तं तत्सालम्बनध्यानमधिकृत्याऽवसेयम् ।

यदपि → अथ ध्यानम् । तद् द्विविधं - सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं मूर्तिध्यानम् । निर्गुणमात्म-याथात्म्यम् ← (शां.१।७१) इत्येवं शाण्डिल्योपनिषदि निरूपितं तदपि सालम्बन-निरालम्बनतया ध्यान-द्वैविध्यपक्षे समनुयोज्यम् । मण्डलब्राह्मणोपनिषदि तु → सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता = ध्यानम् ← (मं.ब्रा.१।६) इत्येवं तल्लक्षणमद्वैतनयाऽनुरोधेनोक्तं तत् परसङ्ग्रहनयापेक्षयाऽत्राऽनुयोज्यम् ।

वस्तुतः सर्वत्र ध्याने देशनियमो नास्तीति 'तत्र'पदं ध्यानपरिचायकतयाऽवगन्तव्यम्, न तु तल्लक्षणघटकतया । अत एव गरुडपुराणे → तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणा ← (ग.पु.१/२२७/२५) इत्येवं कालमानगर्भं ध्यानस्य लक्षणान्तरमुक्तम् । तस्यैव = द्वादशप्राणायामकालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालाऽवच्छिन्नं चिन्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थं इति योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः (यो.वा.३/२) । एतेन → धारणा द्वादश प्रोक्तं ध्यानं योगविशारदैः ← (यो.चू.११२) इति योगचूडामण्युपनिषद्वचनं व्याख्यातम् । जैनदर्शनाऽनुसारेणान्तर्मुहूर्तमानसच्चित्तैकाग्र्यं सूक्ष्माऽऽभोगसमन्वितं सदध्यानलक्षणं अप्यत्राऽनुसन्धेयम् । पूर्वं तुनोक्तं(पृ.१२३६) अधुनापिनोक्तमिति न पौनरुक्त्यमित्यवधेयं मीमांसामांसलैः । उपदेशपदवृत्तौ → ध्यानं = चित्तवृत्तिनिरोधः ← (उप.प.८८९ वृ.) इत्युक्तं तत्तु नयविशेषाभिप्रायेणावसेयम् ।

तस्मात् = देहात्मविवेकविज्ञानसमुपजातसद्ध्यानाद् उत्कृष्टं = कामसुखातिशायि परानधीनं =

ध्यानधी उत्कृष्ट सुख प्रगटे छे. ते सुख स्वाधीन होय छे, पराधीन नधी होतुं. (२४/१८)

સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ । એતદુક્તં સમાસેન લક્ષણં સુખ-દુઃખયોઃ ॥૧૯॥

સર્વમિતિ । સર્વં પરવશં = પરાધીનં દુઃખમ્, તલ્લક્ષણયોગાત્ । સર્વમાત્મવશં = અપરાધીનં સુખમ્, અત એવ હેતોઃ । એતદુક્તં મુનિના સમાસેન^૧ = સંક્ષેપેણ લક્ષણં = સ્વરૂપં સુખ-દુઃખયોઃ^૨ ।

સ્વેતરાડવશં સુખં સદૈવાડસ્યાં પ્રવર્તતે । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ જિતમન્મથસાધનમ્ । વિવેકબલનિર્જાતં શમસારં સદૈવ હિ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૭૧) ઇતિ । પ્રકૃતે → ધ્યાનેન હીનસ્ય કુતોડસ્તિ સિદ્ધિઃ ? ← (ઉપ.પ્ર.૬૧) ઇતિ ઉપદેશપ્રકરણવચનમપ્યનુસન્ધેયમ્ ॥૨૪/૧૮॥

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય(યો.દૃ.સ.૧૭૨)કારિકાસંવાદેન સુખ-દુઃખવ્યાખ્યામાવિષ્કરોતિ- 'સર્વમિ'તિ । સર્વં = મદ-માન-કામ-રસાડસ્વાદાદિકં પરાધીનં = રૂપૈશ્ચર્ય-પત્ની-મિષ્ટાન્નાદિપરદ્રવ્યાડધીનં દુઃખં એવ, તલ્લક્ષણયોગાત્ = પ્રતિકૂલવેદનીયત્વાત્મકસ્ય દુઃખસ્વરૂપસ્ય સત્ત્વાત્ । સર્વં = ઋજુતા-નમ્રતા-સન્તોષ-ક્ષમા-નિઃસ્પૃહતાદિકં અપરાધીનં = સ્વાધીનં સુખં એવ, અત એવ હેતોઃ = અનુકૂલવેદનીયત્વાત્મકસ્ય સુખસ્વરૂપસ્ય યોગાત્ । ઉપકારાડપકાર-વિપાકાદિકમવલમ્બ્ય જાયમાનમૃજુતા-નમ્રતાદિકં તુ ન તત્ત્વતઃ સુખમ્, સ્વમાત્રાડધીનત્વાભાવાદિતિ । અનુકૂલપત્ની-પુત્ર-ધન-નીરોગતાદિકમપિ પુણ્યાડધીનત્વાદ્ દુઃખમેવેતિ ધ્યેયમ્ । એતદુક્તં મુનિના = પરમમુનિના સમાસેન = અલ્પાડક્ષરેણ સ્વરૂપં = સ્વલક્ષણં સુખ-દુઃખયોઃ । એતદનુસારેણ યોગસારપ્રાભૃતેડપિ અમિતગતિના → સર્વં પરવશં દુઃખં, સર્વમાત્મવશં સુખં । વદન્તીતિ સમાસેન લક્ષણં સુખ-દુઃખયોઃ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૧/૧૨) ઇત્યુક્તમ્ । તદુક્તં ગ્રન્થકૃતાડપિ વૈરાગ્યકલ્પલતાયાં → સર્વં પરવશં દુઃખં, સર્વમાત્મવશં સુખમ્ । બહિશ્ચ પરવત્તા તે, સુખં સ્વાધીનમાત્મનિ ॥ ← (વૈ.ક.લ.૮ । ૪૫૮) ઇતિ । → પારતન્ત્ર્યાત્ પરં દુઃખં, ન સ્વાતન્ત્ર્યાત્ પરં સુખમ્ ← (શુ.ની.૩ ।૩૨૩) ઇતિ શુક્રનીતિવચનં, → સન્તુષ્ટસ્ય નિરીહસ્ય સ્વાત્મારામસ્ય યત્ સુખમ્ । કુતઃ તત્કામ-લોભેન ધાવતોડર્થેહયા વિશઃ ? ॥ ← (ભા.૭ ।૧૧૫/૧૬) ઇતિ ચ ભાગવતવચનં પ્રકૃતાર્થાનુપાત્યેવ । મનુસ્મૃતૌ

વિશેષાર્થ :- ધ્યાનનું નિરૂપણ પૂર્વે ૧૮ મી બત્રીસીમાં ૧૧ મી ગાથામાં જૈનદર્શન મુજબ કરેલ છે. અહીં પાતંજલદર્શન મુજબ ધ્યાનનું લક્ષણ બતાવેલ છે. માટે પુનરુક્તિ દોષને અવકાશ નથી. થોડી વાર મનને આજ્ઞાયકમાં રાખે, થોડી વાર પછી નાભિયકમાં રાખે, વચ્ચે-વચ્ચે આડા અવળા વિકલ્પો કરે તો તે ધ્યાન ન કહેવાય. પરંતુ ધારણાના એક જ વિષયમાં જ્ઞાનને એકસરખા પરિણામે ધારી રાખવું તે ધ્યાન કહેવાય છે. (૨૪/૧૮)

• સુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા •

ગાથાર્થ :- પરાધીન બધી ચીજ દુઃખરૂપ છે. જે સ્વાધીન છે તે બધું સુખ છે. આ સંક્ષેપથી સુખ-દુઃખનું લક્ષણ કહેવાયેલ છે. (૨૪/૧૮)

ટીકાર્થ :- જે પરાધીન હોય તે બધું જ દુઃખરૂપ છે. કારણ કે દુઃખનું લક્ષણ તેમાં રહેલું છે. જે પરાધીન ન હોય પણ સ્વાધીન હોય તે બધું જ સુખરૂપ છે. કારણ કે તેમાં સુખનું લક્ષણ રહેલું છે. મહામુનિઓએ સંક્ષેપમાં આ સુખ-દુઃખનું લક્ષણ જણાવેલ છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સંક્ષેપેણ સમાસેન' ઇતિ પાઠવ્યત્યયઃ । સ ચ મૂલગ્રન્થાનુસારેણાડશુદ્ધઃ પ્રતિભાતિ । ૨. હસ્તાદર્શં 'સુખયોઃ' ઇત્યશુદ્ધઃ વૃત્તિઃ પાઠઃ ।

अपि → सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखम् । एतद् विद्यात् समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥
 ← (मनु.४/१६०) इत्युक्तम् । → सत्त्वं परवसं दुःखं, सत्त्वं इस्सरियं सुखं ← (उदान.२/९) इति
 उदानग्रन्थवचनमपि स्मर्तव्यमत्र । ऐश्वर्यं = आत्मैश्वर्यं विशुद्धगुणस्वरूपमित्यवधेयम् । अध्यात्मतत्त्वालोकेऽपि
 → सर्वं भवेदन्यवशं हि दुःखं, सर्वं भवेदात्मवशं हि सौख्यम् । सुखाऽसुखं वस्तुत एतदुक्तम् ←
 (अ.त.लो.३/१३०) इत्युक्तम् । पञ्चसूत्रेऽपि दुःखलक्षणं → अविच्छिन्ना अणाण्डे ← (पं.सू.५) इत्युक्तम् ।
 यदपि महाभारते → नास्ति रागसमं दुःखं, नास्ति त्यागसमं सुखम् ← (म.भा.शांतिपर्व-१७५/
 ३५) इत्युक्तं तदपि हेतुमुखेन तल्लक्षणमवगन्तव्यम् । एतेन → ममता परमं दुःखं, निर्ममत्वं परं
 सुखम् ← (दे.भा.५/४/४६) इति देवीभागवतवचनं, → आशा हि परमं दुःखं, नैराश्यं परमं सुखम्
 ← (भा.११-८-४४) इति भागवतवचनं च व्याख्यातम्, आशाया दुःखकारणत्वात् । तदुक्तं बृहन्नारदीय-
 पुराणेऽपि → आशा भङ्गकारी पुंसामजेयाऽरातिसन्निभा । तस्मादाशां जयेत् प्राज्ञो यदीच्छेच्छाश्रितं
 सुखम् ॥ ← (बृ.ना.पु.३३/३४) । अत एवोक्तं धर्मरत्नकरण्डके वर्धमानसूरिभिः → आशापिशाचिका
 नित्यं देहस्था दुःखदायिनी । सन्तोषवरमन्त्रेण स सुखी येन नाशिता ॥ ← (ध.क.१३०) इति ।
 तदुक्तं योगसारेऽपि → नैरपेक्ष्यादनौत्सुक्यमनौत्सुक्याच्च सुस्थता । सुस्थता च परानन्दस्तदपेक्षां क्षयेद्
 मुनिः ॥ ← (यो.सा.५/१४) इति ।

→ आशापत्नीं त्यजेद् यावत् तावन्मुक्तो न संशयः ← (मैत्रे.२/१२) इति मैत्रेय्युपनिषद्वचनं,
 → सेवाध्वजोऽज्जलिर्मूर्ध्नि हृदि दैन्यं मुखे स्तुतिः । आशाग्रहगृहीतानां कियतीयं विडम्बना ? ॥
 ← (सेव्य.१२) इति सेव्यसेवकोपदेशवचनं, → धिगिच्छामन्तवर्जिताम् ← (प.पु. ५/३०७) इति
 पद्मपुराणवचनं, → आशायाः खलु ये दासाः ते दासाः सर्वदेहिनाम् । आशा दासीकृता येन तस्य
 दासायते जगत् ॥ ← (कवि.कू.२६) इति कवितामृतकूपवचनं, → आशाभिभूताः पुरुषा दुःखमश्नुवते
 क्षणात् ← (स्क.पु.वै.ख.मा. २०/१६/१७) इति स्कन्दपुराणवचनं, → पुरःफलायामाशायां जनः कामं
 विडम्ब्यते ← (वि.मा. ४/१८) इति च विदग्धमाधववचनमपि प्रकृताऽर्थपरमेवाऽवसेयम् । सारसमुच्चयेऽपि
 → निर्ममत्वे सदा सौख्यं संसारस्थितिच्छेदनम् ← (सा.स.२३६) इत्युक्तम् । इष्टोपदेशे अपि →
 परः परः, ततो दुःखमात्मैवाऽऽत्मा ततः सुखम् । अत एव महात्मानस्तत्रिमितं कृतोद्यमाः ॥ ←
 (इष्टो.४५) इत्युक्तम् ।

इदमेवाभिप्रेत्योक्तं ज्ञानसारे प्रकृतग्रन्थकृतैव → परस्पृहा महादुःखं निःस्पृहत्वं महासुखं । एतदुक्तं
 समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥ ← (ज्ञा.सा.१२/८) इति । → किमिह परमसौख्यं ? निःस्पृहत्वं
 यदेतत्, किमथ परमदुःखं ? सस्पृहत्वं यदेतत् । इति मनसि निधाय त्यक्तसङ्गाः सदा ये, विदधति
 जिनधर्मं ते नराः पुण्यवन्तः ॥ ← (सु.र.सं. १४) इत्यपि सुभाषितरत्नसन्दोहगता अमितगतिः सदुक्तिः
 नाऽत्र विस्मर्तव्या । तदुक्तं कृष्णगीतायामपि → आत्माधीनं सुखं नित्यम् ← (कृ.गी.११) इत्यादि ।
 अध्यात्मगीतायां अपि → दुःखं भवति मोहेन, सुखं निर्मोहभावतः ← (अध्या.गी.३१९) इत्येवं हेतुमुखेन

इत्थं च ध्यानजमेव तत्त्वतः सुखं, न तु पुण्योदयभवमपीत्यावेदितं भवति । तदाह- “पुण्यापेक्ष-
मपि ह्येवं सुखं परवशं स्थितम् । ततश्च दुःखमेवैतद् ध्यानजं तात्त्विकं सुखम् ॥” (योगदृष्टि-
१७३) ॥१९॥

सुख-दुःखनिरूपणमकारि । स्वरूपाऽनुबन्धाभ्यां तदुभयलक्षणं तु तत्रैव → आत्मवशं सुखं सत्यमात्मनो
दुःखनाशकम् । परवशं सुखं नास्ति किन्तु दुःखं भृशं सदा ॥ ← (अध्या.गी.२७४/२७५) इत्येवमुपादर्शि
श्रीबुद्धिसागरसूरिभिः । → कामरागसमं दुःखं नैव भूतं भविष्यति ← (प्रे.गी.२४७) इति प्रेमगीता-
वचनमप्यत्राऽनुस्मर्तव्यम् । → स्पृहा सर्वाऽऽपदामेकसखी → (महो.३/३६) इति महोपनिषद्वचनमप्यत्र
न विस्मर्तव्यम् । → यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहा । तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च
शाश्वतम् ॥ ← (सं.गी.८/७०) इति संन्यासगीतावचनमप्यनुयोज्यमत्र । अन्यत्रापि → सन्तोषः परमं
सौख्यमाकाङ्क्षा परमं दुःखं ← ( ) इत्युक्तमिति । स्वस्थता = आत्मनिष्ठता = आत्मरमणता
परमं सुखं तथा परस्थता = पुद्गलनिष्ठता = पुद्गलरमणता हि परमं दुःखमिति निष्कर्षः इति
निश्चयनयः ।

शुद्धव्यवहारनयस्तु परिणामचारु सुखं तदचारु च दुःखं यद्वा स्वस्वरूपाऽनुकूलं सुखं परस्वरूपा-
नुकूलं च दुःखमिति न श्रुतादिज्ञानस्य शास्त्र-गुर्वाद्यधीनत्वेऽपि सुखत्वक्षतिर्न वा दुःखत्वापत्तिरित्याहेति
नयमतभेदेनेदं तत्त्वमत्र भावनीयम् ।

इत्थञ्च दर्शितरीत्या ध्यानजमेव सुखं तत्त्वतः = परमार्थतः सुखं = सुखशब्दवाच्यम्, अपराऽऽय-
त्त्वात्, कर्मवियोगमात्रजत्वादिति यावत् ।

पुण्यप्रभवसुखस्य दुःखरूपतासमर्थनाय योगदृष्टिसमुच्चय(यो.दृ.स.१७३)संवादमाह- पुण्यापेक्ष-
मिति । भावितार्थैवेयं कारिका । यत्तु योगसारप्राभृते → ततः पुण्यभवा भोगा दुःखं परवशत्वतः ।
सुखं योगभवं ज्ञानं स्वरूपं स्ववशत्वतः ॥ ← (यो.सा.प्रा.९/१३) इत्येवं ज्ञानस्य सुखरूपत्वमुक्तं
तत्तु तयोरभेदाभिप्रायेणावबोद्धव्यम्, प्रकाशशक्त्या ज्ञानात्मकस्यैवाऽऽत्मस्वरूपस्य निजरूपविश्रान्तिशक्त्या
सुखशब्दवाच्यत्वात् । तदुक्तं अध्यात्मोपनिषदि → प्रकाशशक्त्या यद्रूपमात्मनो ज्ञानमुच्यते । सुखं स्व-
रूपविश्रान्तिशक्त्या वाच्यं तदेव तु ॥ ← (अ.उप.२/११) इति । अधिकन्त्वस्मत्कृतायां अध्यात्मवैशारद्यां
दृश्यम् ॥२४/१९॥

आ रीते ध्यानथी उत्पन्न थयेलुं सुખ જ પરમાર્થથી સુખ છે. પુણ્યોદયજન્ય સુખ એ પરમાર્થથી સુખ
નથી. આવું સૂચિત થાય છે. તેથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રન્થમાં જણાવેલ છે કે ‘પુણ્યસાપેક્ષ સુખ પણ આ
રીતે પરવશ જ નક્કી થાય છે. તેથી તે દુઃખ જ છે. ધ્યાનજન્ય સુખ જ તાત્ત્વિક સુખ છે.’ (૨૪/૧૯)

વિશેષાર્થ :- યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગસાર, જ્ઞાનસાર, વૈરાગ્યકલ્પલતા, અધ્યાત્મતત્વાલોક, ધર્મરત્ન-
કરંડક આદિ શ્લોકાંબર આમ્નાયના ગ્રંથોમાં, યોગસારપ્રાભૃત, ઈષ્ટોપદેશ વગેરે દ્વિગંબર આમ્નાયના ગ્રંથોમાં;
મનુસ્મૃતિ, ભાગવત, બૃહન્નારદીયપુરાણ વગેરે જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં, કવિતામૃતકૃપ વગેરે કાવ્યોમાં સુખ-
દુઃખનું ઉપરોક્ત લક્ષણ જ બતાવેલ છે. આત્માથી ભિન્ન જે જે પુત્ર, પત્ની, પૈસો, પરિવાર, પર્યટન,

ધ્યાનં ચ વિમલે બોધે સદૈવ હિ મહાત્મનામ્ । સદા પ્રસૂમરોઽનશ્ચે પ્રકાશો ગગને વિધોઃ ॥૨૦॥
ધ્યાનં ચેતિ । વિમલે બોધે ચ સતિ મહાત્મનાં સદૈવ હિ ધ્યાનં ભવતિ, તસ્ય તન્નિય-

પ્રભાયાં સર્વદા ધ્યાનસત્તાં સાધયિતુમાહ- 'ધ્યાનમિ'તિ । તૃષ્ણા-દૌર્મનસ્યાદિપરિહારેણાઽસઙ્ગસાક્ષિભાવતો દેહ-વેદના-ચિત્ત-ધર્મદર્શનેનાઽસ્યાં સૌગતાભિમતાઽષ્ટાઙ્ગિકમાર્ગગતા સમ્યક્સ્મૃતિર્જાયમાના સ્થિરીભવતિ । તદુક્તં મજ્ઞિમનિકાયે દીઘનિકાયે ચ → કતમા ચ, ભિક્ષવે, સમ્માસતિ ? ઇધ, ભિક્ષવે, ભિક્ષુ કાયે કાયાનુપસી વિહરતિ આતાપી સમ્પજાનો સતિમા વિનેય્ય લોકે અભિજ્ઞા-દોમનસં (૧) વેદનાસુ વેદનાનુપસી વિહરતિ આતાપી સમ્પજાનો સતિમા વિનેય્ય લોકે અભિજ્ઞા-દોમનસં (૨), ચિત્તે ચિત્તાનુપસી વિહરતિ આતાપી સમ્પજાનો સતિમા વિનેય્ય લોકે અભિજ્ઞા-દોમનસં (૩), ધમ્મેસુ ધમ્માનુપસી વિહરતિ આતાપી સમ્પજાનો સતિમા વિનેય્ય લોકે અભિજ્ઞા-દોમનસં (૪) । અયં વુચ્ચતિ, ભિક્ષવે, સમ્માસતિ ← (દી.નિ.૨/૯/૪૦૯,મ.નિ.ભાગ-૧/૧/૧૦/૧૩૫/પૃષ્ઠ.૯૧) ઇતિ । 'આતાપી = તપસ્વી, 'સમ્પજાનો = સંપ્રજાનાનઃ, સતિમા = સ્મૃતિમાન્, વિનેય્ય = વિનીય, દૂરીકૃત્યેતિ યાવત્ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । ન હિ દેહાદિચેષ્ટાઽસ્યામુપયોગશૂન્યા ભવતિ કાચન પરિપક્વભેદવિજ્ઞાનપરિણત્યા । ન ચેયં સમ્યક્ સ્મૃતિઃ મિત્રાદાવપિ સમ્ભવતિ, સમ્યગ્વ્યાયામાદિકમુતે તદયોગાત્ । તદુક્તં મજ્ઞિમનિકાયે મહાચત્વારિં-શત્કસૂત્રે → સમ્માદિટ્ટિસ્સ, ભિક્ષવે સમ્માસઙ્કપ્પો પહોતિ, સમ્માસઙ્કપ્પસ્સ સમ્માવાચા પહોતિ, સમ્માવાચસ્સ સમ્માકમ્મન્તો પહોતિ, સમ્માકમ્મન્તસ્સ સમ્માઆજીવો પહોતિ, સમ્માઆજીવસ્સ સમ્માવાયામો પહોતિ, સમ્માવાયામસ્સ સમ્માસતિ પહોતિ, સમ્માસતિસ્સ સમ્માસમાધિ પહોતિ ← (મ.નિ. ૩|૨|૭|૧૯૪૧, પૃ.૧૨૨) ઇતિ । મજ્ઞિમનિકાયે કાયગતસ્મૃતિસૂત્રે → અરતિ-રતિસહો હોતિ । ન ચ તં અરતિ સહતિ, ઉપ્પન્નં અરતિં અભિભુય્ય વિહરતિ । ભયભેરવસહો હોતિ । ન ચ તં ભયભેરવં સહતિ, ઉપ્પન્નં ભયભેરવં અભિભુય્ય વિહરતિ ← (મ.નિ. ૩|૨|૧૯|૧૫૯) ઇત્યાદિરૂપેણ યત્ સમ્યક્સ્મૃતિફલમુપદર્શિતં તત્ પ્રભાયામેવ દૃષ્ટૌ સઙ્ગચ્છતે, ન તુ મિત્રાદૌ । 'સહતિ = પરાભવતિ', શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । ઇત્યમ-પ્રસઙ્ગાઽતિપ્રસઙ્ગપરિહારેણ યથાગમં સ્વ-પરસમયસમનુવેધેન બહુશ્રુતૈઃ → સત્ત્વનયમયં જિણમયમણવજ્જમચ્ચંતં ← (વિ. આ.ભા. ૭૨) ઇતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવચનાત્ સર્વનયાત્મકે જિનપ્રવચને યોજ્યમ્ ।

ઇત્યં વિમલે = સંશયત્વ-વિપર્યયત્વાઽનધ્યવસાયત્વ-બહિર્મુખત્વ-પરોક્ષત્વાદિમલશૂન્યે બોધે સ્પષ્ટક્ષયોપશ-પ્રસિદ્ધિ, પુણ્યોદય વગેરે વસ્તુથી આનંદનો અનુભવ થાય તે તમામ આનંદ પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે. પુત્ર વગેરે તો આત્માથી ભિન્ન છે જ. પુણ્ય પણ આત્માથી જુદું જ છે. માટે પુણ્યજનિત સુખ પણ દુઃખરૂપ જ છે- એવું નક્કી થાય છે. ધ્યાનના માધ્યમે જે સુખ મળે છે તે આત્મામાંથી પ્રગટે છે, તે સ્વાધીન છે. માટે તે જ પારમાર્થિક સુખ છે. (૨૪/૧૯)

• બોધ નિર્મળ હોય તો ધ્યાન કાયમ રહે •

ગાથાર્થ :- તત્ત્વબોધ નિર્મળ હોય તો મહાત્માઓને સદા માટે ધ્યાન જ ચાલુ રહે છે. કેમ કે વાદળા વિનાના આકાશમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ કાયમ ફેલાયેલો જ રહે છે. (૨૪/૨૦)

ટીકાર્થ :- આત્માદિ તત્ત્વનો બોધ નિર્મળ હોય તો મહાત્માઓને હંમેશા ધ્યાન જ ચાલતું હોય

તત્વાત્ । દૃષ્ટાન્તમાહ- અનન્ત્રે = અન્નરહિતે ગગને 'વિદ્યોઃ ઉદિતસ્ય પ્રકાશઃ સદા પ્રસૂમરો ભવતિ, તથાઽવસ્થાસ્વાભાવ્યાદિતિ ॥૨૦॥

મસમુત્થે સતિ મહાત્મનાં = મહામુનીનાં સદૈવ હિ સૂક્ષ્મભાવદોષોન્મૂલનપરં ધ્યાનં = ધ્યાનસન્તાનં ભવતિ, તસ્ય = આત્માદિગોચરક્ષાયોપશમિકતથાવિધવિમલતરબોધસ્ય તન્નિયતત્વાત્ = તાદૃશધ્યાનવ્યાપ્યત્વાત્ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → ધ્યાનઞ્ચ નિર્મલે બોધે સદૈવ હિ મહાત્મનામ્ । ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ સદા કલ્યાણમેવ હિ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૭૪) ઇતિ । યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ → ધ્યાનં વિનિર્મલજ્ઞાનં પુંસાં સમ્પદ્યતે સ્થિરમ્ । હેમ ક્ષીણમલં કિં ન કલ્યાણત્વં પ્રપદ્યતે ? ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૯/૧૪) ઇત્યુક્તમ્ । ભિક્ષાઽટનાદિકા ક્રિયાઽપિ ધ્યાનબાધાયૈ ન સમ્પદ્યતેઽત્ર । અપ્રમત્તતયા ધ્યાનયોગસમારાધનાત્ પરમસુખ-લાભોઽપ્યસ્યામનિવારિત એવ । બૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં સંયુક્તનિકાયે → 'મા પમાદમનુયુઞ્જેથ, મા કામરતિસંથવં । અપ્પમત્તો હિ જ્ઞાયંતો પપ્પોતિ પરમં સુખં ॥ ← (સં.દેવતાસંયુક્ત/સતુલ્લકાધિક વગ્ગ-સહ્ધાસુત્ત-૩૬/પૃ.૩૦) ઇતિ । પ્રવૃત્તચક્રસ્યૈવ પ્રાગ્(દ્વા.દ્વા.૧૯/૨૩ ભાગ-૬ પૃ.૧૩૦૮)દર્શિતસ્યેદં ધ્યાનં સમ્પન્નાઽધિકારમવસેયમ્ । તદુક્તં ષોડશકે → પ્રવૃત્તચક્રસ્ય ધ્યાનમપિ શસ્તમસ્ય ત્વધિકૃતમ્ ← (ષો. ૧૪/૧૪) ઇતિ । સ્વાત્મારામપરાયણતયા પરદ્રવ્ય-પરભાવોદાસીનત્વાત્ પ્રભાયાં પૂર્વ (દ્વા.દ્વા.૨૦/૨૭ ભાગ-૫ પૃ.૧૪૦૧) સંન્યાસગીતાસંવાદેનોદિષ્ટા શુભેચ્છાદિસપ્તવિધકર્મયોગગતા →

ભૂમિકાપચ્ચકાઽધ્યાસાત્ સ્વાત્મારામતયા મૃશમ્ । આભ્યન્તરાણાં બાહ્યાનાં પદાર્થાનામભાવનાત્ ॥ પરપ્રયુક્તેન ચિરપ્રયત્નેનાઽવબોધનમ્ । પદાર્થાઽભાવના નામ ષષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા ॥ ← (વરા.૪/૮-૯, રા.ગી.૭/૧૦-૧૧) ઇતિ વરાહોપનિષદ્-રામગીતાવ્યાવર્ણિતસ્વરૂપા ષષ્ઠી કર્મ-યોગભૂમિકા પ્રાદુર્ભવતીત્યવધેયં સ્વ-પરતન્ત્રસમવતારનિષ્ણાતૈઃ યથાતન્ત્રમ્ ।

ઇત્થઞ્ચ મહોપનિષદિ →

ભૂમિકાપચ્ચકાઽધ્યાસાત્ સ્વાત્મારામતયા દૃઢમ્ । આભ્યન્તરાણાં બાહ્યાનાં પદાર્થાનામભાવનાત્ ॥ પરપ્રયુક્તેન ચિરં પ્રયત્નેનાઽવબોધનમ્ । પદાર્થાઽભાવના નામ ષષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા ॥ ← (મહો.૫/૩૨-૩૩) ઇતિ યા જ્ઞાનયોગભૂમિકોપદર્શિતા સાઽપીહાઽવતારિતેત્યવસેયમ્ । એતેન → અસંવેદનરૂપા ચ ષષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા । આનન્દૈકઘનાઽઽકારા સુષુપ્તસદૃશી સ્થિતિઃ ॥ ← (અન્ન.૫/૮૪) ઇતિ અન્નપૂર્ણોપનિષદુક્તા ષષ્ઠી ભૂમિકા સપ્તમ્યાં યોગદૃષ્ટૌ સમવતારિતા, પરિશુદ્ધતત્ત્વપ્રતિ-પત્તિ-પ્રશાન્તવાહિતા-ધ્યાનજન્યસુખાઽનુભવપ્રકર્ષેણ વૈષયિકસુખાદ્યસંવેદનોપપત્તેઃ ।

અસ્યાઞ્ચ દૃષ્ટૌ નોચ્છલતિ શોકઃ, ન વિદ્યતે દૈન્યં, પ્રલીનમૌત્સુક્યં, અસમ્ભવી અરતિવિકારઃ, વ્યપગતઃ ચિત્તોદ્વેગઃ, જુગુપ્સનીયા જુગુપ્સા, દૂરવર્તિની તૃષ્ણા, સમૂલકાષઙ્કષિતઃ સન્નાસઃ, વર્તતે છે. કારણ કે નિર્મળ બોધ ધ્યાનનો વ્યાપ્ય છે. જ્યાં જ્યાં નિર્મળ તત્ત્વબોધ હોય ત્યાં ત્યાં ધ્યાન હોય છે. જ્યાં ધ્યાન નથી હોતું ત્યાં તથાવિધ નિર્મળબોધ પણ નથી હોતો. આ બાબતમાં ગ્રંથકારશ્રી ઉદાહરણ બતાવે છે કે - વાદળા વિનાના આકાશમાં ઉગેલા ચન્દ્રનો પ્રકાશ કાયમ ચારે બાજુ ફેલાઈ જનાર હોય છે. કારણ કે વાદળા વિનાની અવસ્થામાં ચંદ્રપ્રકાશનો તેવો જ સ્વભાવ હોય છે. (૨૪/૨૦)

૧. હસ્તાદર્શો 'વિરધો' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહાસડ્ગાડનુષ્ઠાનસંજ્ઞિતમ્ । 'સંસ્કારતઃ સ્વરસતઃ પ્રવૃત્ત્યા મોક્ષકારણમ્ ॥૨૧॥

સદિતિ । સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહ પ્રભાયાં અસડ્ગાડનુષ્ઠાનસંજ્ઞિતં ભવતિ, સંસ્કારતઃ પ્રાચ્યપ્રયત્નજાત્ સ્વરસતઃ = ઇચ્છાનૈરપેક્ષ્યેણ પ્રવૃત્ત્યા = પ્રકૃષ્ટવૃત્ત્યા મોક્ષકારણમ્ ।

સમિતિ-ગુપ્તિપરિપૂરિતસમાચરણેન, સમ્પ્રવર્તતે ચાડત્ર ધીરતા, કૃતાડડસ્પદા ચાડસ્યાં ગમ્भीરતા, અત્રાડતિપ્રબલોડવષ્ટમ્ભઃ, નિરતિશયમૌદાર્ય, સુસ્થિરં સ્વાભાવિકઞ્ચ પ્રશમસુખાડમૃતમ્ । અયમવલમ્બતે દ્રવ્યાપાયાદિષુ વૃઢં ધૈર્યં, ધ્યાયતિ દિવાનિશં વિશુદ્ધમાત્મસ્વભાવં, વિનાશયતિ ભવપરમ્પરાં, આસત્રીકરોતિ ચ પરમપદમ્ । તદુક્તં ભાવપ્રાપ્તૈ અપિ → જો જીવો ભાવંતો જીવસહાવં સુભાવસંજુત્તો । સો જર-મરણવિણાસં કુળઇ, ફુઢં લહઇ ણિવ્વાણં ॥ ← (ભા.પ્રા.૬૧) ઇતિ ભાવનીયમ્ । પ્રકૃતે ચ →

અથ સૂક્ષ્મભાવદોષપ્રતિઘાતપરાયણઃ પ્રશમપૂર્ણઃ । પરિગલિતલોકસંજ્ઞો, વૈષયિકસુખે નિરાકાઙ્ક્ષઃ ॥ અક્ષ્ણોર્વિમલાલોકં, નિદધાત્યઞ્જનમધીતપરમાર્થઃ । તત્ત્વપ્રીતિકૃદમ્ભઃ, પિબતિ ચ નિત્યં પવિત્રાત્મા ॥ વિધિના ભુક્તે ચ મહાકલ્યાણં ચરણકરણચારુમતિઃ । ધીર્ઘૃતિરોજઃ સ્વાસ્થ્યં, પ્રસ્ફુરતિ તતો ધામ હર્ષશ્ચ ॥ ← (વૈ.ક.સ્ત.૨/૨૪૯-૨૫૧) ઇતિ વૈરાગ્યકલ્પલતાવચનવિન્યાસોડપિ યથાગમમનુયોજ્ય ઇતિ ॥૨૪/૨૦ ॥

યોગાવતારદ્વાત્રિંશિકાયાં (યોગા.દ્વા.૨૦/૨૫ પૃ.૧૩૮૧) નામોત્કીર્તનમાત્રેણોપદર્શિતં ઇહ ચ (દ્વા.દ્વા.૨૪/૧૭ ભાગ-૬ પૃ.૧૬૬૨) સપ્તદશકારિકાયામુદ્દિષ્ટં સત્પ્રવૃત્તિપદં લક્ષયતિ- 'સદિ'તિ । પ્રાચ્યપ્રયત્નજાત્ = પ્રીતિ-ભક્તિ-વચનાડનુષ્ઠાનાડધ્યાસપરિપાકકાલીનવિશુદ્ધાન્તરઙ્ગયત્નજનિતાદ્ નિરવધાનુષ્ઠાનગોચરાત્ સંસ્કારતઃ = નિજશુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવાડભિમુખદૃઢતરસંસ્કારાત્ ઇચ્છાનૈરપેક્ષ્યેણ = કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વભાવનિરપેક્ષતયૈવ પ્રકૃષ્ટ-વૃત્ત્યા = શુદ્ધિપ્રકર્ષપ્રાપ્તાડન્તરઙ્ગવૃત્ત્યા મોક્ષકારણં = અનાગામિપદોપધાયકં ભવતિ । એતેન → ન કુર્યાન્ન વદેત્ કિઞ્ચિદ્ ન ધ્યાયેત્ સાધ્વસાધુ વા । આત્મારામોડનયા વૃત્ત્યા વિચરેજ્જડવન્મુનિઃ ॥ ← (નારદ.૫/૨૪) ઇતિ નારદપરિવ્રાજકોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્, સસડ્ગકર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વભાવશૂન્યતયા જડત્વોક્તિસડ્ગતેઃ ।

પ્રકૃતે પૂર્વોક્તં(પૃ.૧૩૦૫,૧૩૧૬) → જ્ઞાનામૃતેન તૃપ્તસ્ય કૃતકૃત્યસ્ય યોગિનઃ । ન ચાસ્તિ કિઞ્ચિત્કર્તવ્ય-મસ્તિ ચેત્ ? ન સ તત્ત્વવિત્ ॥ ← (જા.યો.૧ ॥૨૩) ઇતિ જાબાલયોગવચનં → યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ અથ મર્ત્યોડમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥ ← (કઠો.૨/૩/૧૪) ઇતિ કઠોપનિષદ્વચનં

વિશેષાર્થ :- સાતમી દૃષ્ટિમાં રહેલા જિનકલ્પી વગેરે મહાત્માઓ અત્યંત નિર્મળ આત્મતત્ત્વબોધના લીધે સદા ધ્યાનમાં જ રહેલા હોય છે. અત્યંત જાગૃતિ, શ્રુતનું વિશિષ્ટ બળ વગેરેના લીધે ભિક્ષાટન, વિહાર આદિ ક્રિયા ધ્યાનબાધક બનતી નથી. (૨૪/૨૦)

• સત્પ્રવૃત્તિપદ = અસંગ અનુષ્ઠાન •

ગાથાર્થ :- સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રસ્તુતમાં અસંગ અનુષ્ઠાન નામે સમજવું. સંસ્કારના લીધે સ્વરસથી પ્રવૃત્તિ કરાવવા દ્વારા તે સત્પ્રવૃત્તિપદ મોક્ષનું કારણ બને છે. (૨૪/૨૧)

ટીકાર્થ :- પ્રભા નામની સાતમી યોગદૃષ્ટિમાં પૂર્વે ૧૭ મી ગાથામાં જણાવેલ સત્પ્રવૃત્તિપદ અસંગ અનુષ્ઠાન નામે હોય છે. પૂર્વકાલીન પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલા દૃઢ સંસ્કારના કારણે, પ્રવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છા કર્યા વિના જ સ્વરસથી જ પ્રવૃત્તિ = પ્રકૃષ્ટ વૃત્તિ કરાવવા દ્વારા સત્પ્રવૃત્તિપદ = અસંગ અનુષ્ઠાન

૧. હસ્તાદર્શો 'સંસ્કાર' ઇતિ વૃદ્ધિતઃ પાઠઃ ।

યથા દૃઢદણ્ડનોદનાઽનન્તરમુત્તરશ્ચક્રભ્રમિસન્તાનસ્તત્સંસ્કારાઽનુવેધાદેવ ભવતિ, તથા પ્રથમાઽધ્યાસાદ્ ધ્યાનાઽનન્તરં તત્સંસ્કારાઽનુવેધાદેવ 'ભવન્ । તત્સદૃશપરિણામપ્રવાહોઽસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનસઙ્ગાં લભત્તિ ઇતિ ભાવાર્થઃ' ॥૨૧॥

પ્રશાન્તવાહિતાસંજ્ઞં વિસભાગપરિક્ષયઃ । શિવવર્ત્મ ધ્રુવાઽધ્વેતિ યોગિભિર્ગીયતે હૃદઃ ॥૨૨॥

ચ યથાગમનુયોજ્યમ્ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → સત્પ્રવૃત્તિપદજ્વેહાઽસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનસંજ્ઞિતમ્ । મહાપથપ્રયાણં યદનાગામિપદાવહમ્ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૭૭૫) ઇતિ । યથા = યેન પ્રકારેણ દૃઢદણ્ડનોદનાઽનન્તરં = દૃઢદણ્ડકૃતદીર્ઘકાલીનચક્રભ્રમણાઽનુકૂલનોદનાઽઽધ્યપ્રયત્નાઽનન્તરં ઉત્તરઃ = ઉત્તરકાલીનઃ ચક્રભ્રમિસન્તાનઃ = ચક્રભ્રમણપ્રવાહઃ તત્સંસ્કારાઽનુવેધાદેવ = દૃઢદણ્ડનોદનજન્યવેગાઽઽધ્યસંસ્કારવશાદેવ ભવતિ તથા = તેનૈવ પ્રકારેણ પ્રથમાઽધ્યાસાત્ = વચનાઽનુષ્ઠાનાઽધ્યાસપરિપાકવશાત્ ધ્યાનાઽનન્તરં તત્સંસ્કારાઽનુવેધાદેવ = તત્સામર્થ્યવિશેષવશાદેવ ભવન્ = જાયમાનઃ સર્વદા તત્સદૃશપરિણામપ્રવાહઃ સ્વોચિતાઽનુષ્ઠાનસમ્પાદકઃ અસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનસંજ્ઞાં લભતે । તદુક્તં યોગશતકે → કિરિયા ઉ દંડજોગેણ ચક્કભ્રમણં વ હોઈ એયસ્સ । આણાજોગા પુવ્વાઽણુવેહઓ ચેવ નવરં તિ ॥ ← (યો.શ.૧૯) ઇતિ । અસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનમાહાત્મ્યાદેવ ભિક્ષાઽટનાદિકમસ્યાં ધ્યાનોપઘાતાય ન સમ્પદ્યતે । તદુક્તં અધ્યાત્મસારે → દેહનિર્વાહમાત્રાર્થા યાઽપિ ભિક્ષાઽટનાદિકા । ક્રિયા સા જ્ઞાનિનોઽસઙ્ગાત્રૈવ ધ્યાનવિઘાતિની ॥ ← (અ.સા.૧૫/૧૧) ઇતિ પ્રાગુક્તં (દ્વા.દ્વા.૨૦/૨૬ ભાગ-૫ પૃ.૧૩૯૪) સ્મર્તવ્યમત્ર ॥૨૪/૨૧॥

મોક્ષનું કારણ બને છે. જેમ કુંભાર ચક્ર ઉપર જોરથી મજબૂત દંડ ધૂમાવે પછી દંડ ચાક ઉપરથી ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ ચક્રરુંડ સતત ધારાબદ્ધ રીતે ધૂમે જ રાખે છે. કારણ કે જોરથી દંડ ધૂમાવવાથી વેગ નામના સંસ્કારનો અનુવેધ તે ચક્રમાં હાજર હોય છે. તેમ પ્રીતિ-ભક્તિ-વચન અનુષ્ઠાનના દૃઢ અભ્યાસથી ધ્યાન બાદ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારના અનુવેધથી-બળથી જ તેના જેવા પરિણામોની ધારા પ્રગટે છે. તે ધારા અસંગ અનુષ્ઠાન નામને પામે છે. આવો અહીં ભાવાર્થ છે. (૨૪/૨૧)

વિશેષાર્થ :- શાસ્ત્રવચનને યાદ કરીને વિધિ-જયણા-ઉપયોગ-આદરસહિત દીર્ઘ સમય સુધી નિરંતર આરાધના કરતાં કરતાં તેના સંસ્કાર અત્યંત પ્રબળ બનતા જાય છે. પછી શાસ્ત્રવચનને યાદ કર્યા વિના જ, આરાધના કરવાના સંકલ્પ-વિકલ્પ-અભિલાષ કર્યા વિના જ સહજભાવે - સ્વભૂમિકાયોગ્ય આરાધના પ્રભાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓના જીવનમાં થયા કરે છે. તે તે સમયે, તે તે ક્ષેત્રમાં તથાવિધ આરાધના કરવાના એકસરખા પરિણામો ધારાબદ્ધ રીતે તેના અંતઃકરણમાં સ્ફુરાયમાન થયા જ કરે છે. આના લીધે તે તે અવસ્થાને ઉચિત એવી આરાધના તે તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં થયા જ કરે છે. જિનકલ્પીઓની સાધના આવી હોય છે. ઉપરોક્ત ધારાબદ્ધ સંસ્કારો અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તે સત્પ્રવૃત્તિપદ પણ કહેવાય છે. 'પદ' શબ્દ આત્માની તેવી અવસ્થાને/દશાને સૂચવે છે. મતલબ કે બે-ચાર કલાક કે બે-ચાર દિવસ ટકે તેવા સંસ્કારનો પ્રવાહ અસંગ અનુષ્ઠાન ન કહેવાય. પણ સ્થાયી એવી તથાવિધ અવસ્થા અસંગ અનુષ્ઠાન તરીકે વ્યવહાર્ય બની શકે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. (૨૪/૨૧)

✽ અસંગ અનુષ્ઠાનના પર્યાયવાચી શબ્દો ✽

ગાથાર્થ :- આ અસંગ અનુષ્ઠાન યોગીઓ વડે પ્રશાંતવાહિતા, વિસભાગ-પરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવાધ્વા નામે કહેવાય છે. (૨૪/૨૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ભવન્' ઇતિ પદં નાસ્તિ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ભાવાથ' ઇતિ વ્રુટિતઃ પાઠઃ ।

પ્રશાન્તેતિ । પ્રશાન્તવાહિતાસંજ્ઞં સાઙ્ખ્યાનાં, વિસભાગપરિક્ષયો બૌદ્ધાનાં, શિવવર્ત્મ શૈવાનાં, ધ્રુવાધ્વા મહાવ્રતિકાનાં ઇતિ = એવં હિ યોગિભિઃ અદઃ = અસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનં ગીયતે ॥૨૨॥

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (યો.દૃ.સ.૧૭૬) કારિકોપન્યાસેનાઽસઙ્ગાઽનુષ્ઠાનનામાન્યાહ- 'પ્રશાન્તે'તિ । યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્ત્યનુસારેણૈવ વ્યાખ્યાનયતિ-'પ્રશાન્તવાહિતાસંજ્ઞં સાઙ્ખ્યાનામિ'તિ । ઉપલક્ષણાત્ પાતઙ્ગ-લાનામપિ પ્રહઃ । બૌદ્ધાનાં વિસભાગપરિક્ષયઃ = હીનત્વોચ્ચત્વાદિસઙ્કલ્પ-વિકલ્પાત્મકલૌકિકસંજ્ઞા-કા-માસ્રવ-ભવાસ્રવાઽવિદ્યાશ્રવલક્ષણવિસભાગસન્તતિપ્રણાશઃ । પ્રકૃતે → સો 'અત્થિ ઇદં, અત્થિ હીનં, અત્થિ પળીતં, અત્થિ ઇમસ્સ સઙ્ગાગતસ્સ ઉત્તરિં નિસ્સરણ'ન્તિ પજાનાતિ । તસ્સ એવં જાનતો એવં પસ્સતો કામાસવાપિ ચિત્તં વિમુચ્ચતિ, ભવાસવાપિ ચિત્તં વિમુચ્ચતિ, અવિજ્જાસવાપિ ચિત્તં વિમુચ્ચતિ । વિ-મુત્તસ્મિં વિમુત્તમિતિ જાણં હોતિ । 'ખીણા જાતિ, વુસિતં બ્રહ્મચરિયં, કતં કરણીયં, નાપરં ઇત્થતાયા'ત્તિ પજાનાતિ । અયં વુચ્ચતિ, ભિક્ખવે, 'ભિક્ખુ સિનાતો અન્તરેન સિનાનેના'તિ ← (મ.નિ.વસ્ત્રસૂત્ર ૧/૧/૭-૭૮) ઇતિ મઙ્ગિલ્લમનિકાયસૂત્રસન્દર્ભો દ્રષ્ટવ્યો નાનાતન્ત્રતાત્પર્યજિજ્ઞાસુભિઃ ।

અવશિષ્ટઃ સ્પષ્ટ એવ ટીકાર્થ ઇતિ ન તન્યતે । નવરં પ્રકૃતે → અસઙ્ગવૃત્ત્યાખ્યકસત્પ્રવૃત્તિપદં પ્રભાયાં લભતે મહાત્મા । પ્રશાન્તવાહિત્વમપીદમેવેદમેવ નામાન્તરતોઽન્ય આહુઃ ॥ ← (અ.ત.૩/૧૩૦) ઇતિ અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકકારિકાઽનુસન્ધેયા । શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે →

ચારિત્રલબ્ધિરેષા સા સંયમશ્રેણિરુત્તમા । ભવદ્દુમાઽનલજ્વાલા ક્લેશાનાં પ્રલયક્રિયા ॥
પરા નિવૃત્તિઃ પ્રકૃતેર્દિદ્દૃશાભવનક્રિયા । સંયોગશક્તિવ્યાવૃત્તિકૈવલ્યાપ્તેશ્ચ સત્સ્થિતિઃ ॥
બોધમણ્ડનકરી ચૈવ રાગાદિનિધનક્રિયા । ભવાન્તપ્રાપ્તિયાત્રા ચ સ્કન્ધાઽભાવક્રિયેતિ ચ ॥
પ્રશાન્તવાહિતા ચૈવ ગીયતે મુખ્યયોગિભિઃ । ભવાબ્ધિવેલાવ્યાવૃત્તિર્ઘાતિકર્મનિર્જરેતિ ચ ॥
અસ્યામયમવસ્થાયાં નિર્વાણાર્થં તુ ચેષ્ટતે । ભાવેનૈકાન્તતો ધીમાન્ દ્રવ્યતસ્તુ વિકલ્પતઃ ॥

← (બ્ર.સિ.સ.૧૮૨-૧૮૬) ઇતિ યદુક્તં તદપ્યત્ર ન વિસ્મર્તવ્યમનેકતન્ત્રાઽભિપ્રાયાઽન્વેષણાઽનુપ્રેક્ષાઽ-વધારણાદિકુશલૈઃ ।

ન ચ પૂર્વ (દ્વા.દ્વા.૨૨/૧૬ ભાગ-૫ પૃ.૧૫૦૪) દીપ્રાયાં દૃષ્ટૌ પ્રશાન્તવાહિતાલાભો દર્શિત ઇહ ચ પ્રભાયામિતિ કથં નાઽનયોર્વિરોધઃ? ઇતિ શઙ્કનીયમ્, દીપ્રાયાં લોકસંજ્ઞાપરિહારાઽઽરમ્ભક-મૃદુસંજ્ઞક-પ્રશાન્તવાહિતાલાભઃ પૂર્વમભિપ્રેતઃ ઇહ ચ મોહોન્મૂલનકારકાઽધિમાત્રસંજ્ઞકપ્રકૃષ્ટપ્રશાન્તવાહિતાલાભ ઇતિ

ટીકાર્થ :- આ અસંગ અનુષ્ઠાન સાંખ્યદર્શનના યોગીઓ વડે પ્રશાન્તવાહિતા નામથી ઓળખાવાય છે. બૌદ્ધ યોગીઓ અસંગ અનુષ્ઠાનને વિસભાગપરિક્ષય નામે જણાવે છે. શૈવ દર્શનીઓ શિવવર્ત્મ નામે અસંગ અનુષ્ઠાનને જણાવે છે. મહાવ્રતિકો અસંગ અનુષ્ઠાનને ધ્રુવાધ્વા નામથી બોલાવે છે. (૨૪/૨૨)

વિશેષાર્થ :- આ શ્લોકમાં જૈનદર્શનમાન્ય અસંગઅનુષ્ઠાન અન્ય દર્શનોમાં કયા નામથી ઓળખાવાય છે ? તે બાબત ઉપર પ્રકાશ પાથરેલ છે. પ્રશાન્તવાહિતા વિશે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ સ્વયં વિશેષ વિગત આગળના ત્રણ શ્લોકમાં જણાવશે. તેથી તેના વિશે અહીં વિશેષ વાત અમે નથી કરતા. બૌદ્ધમાન્ય વિસભાગપરિક્ષય વિશે થોડી વિગત જોઈએ. બૌદ્ધ ક્ષણિકવાદી છે. તેના મતે સર્વવસ્તુ ક્ષણભંગુર છે.

एकस्मिन्नेवाऽऽलम्बने^१ सदृशपरिणामिता तयोः (=सर्वार्थतैकाग्रतयोः) क्षयोदयौ तु अत्यन्ताभि-
भवाभिव्यक्तिलक्षणौ समाधिः = उद्विक्तसत्त्वचित्ताऽन्वयितयाऽवस्थितः समाधिपरिणामोऽभिधीयते ।
यदुक्तं- “सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः” इति (यो.सू.३-११) । पूर्वत्र
विक्षेपस्याऽभिभवमात्रं, इह त्वत्यन्ताऽभिभवोऽनुत्पत्तिरूपोऽतीताऽध्वप्रवेश इत्यनयोर्भेदः ।

धाऽર્थग्रहणं हि चित्तस्य विक्षेपो = विक्षिप्तत्वલक्षणો ધર્મો ભવતિ । एवमेव एकस्मिन्नेव आलम्बने नाभि-
चक्रादौ सदृशपरिणामिता अपि चित्तस्य धर्मः । पातञ्जलदर्शने सन्न विनश्यति असच्च नोत्पद्यत इति
क्षयोदयौ तु अत्यन्ताऽभिभवाऽभिव्यक्तिलक्षणौ विज्ञेयौ । ततश्च सर्वार्थतालक्षणस्य विक्षिप्तताऽपराभिधानस्य
चित्तधर्मस्याऽत्यन्ताऽभिभवः एकाग्रतालक्षणस्य चित्तधर्मस्याऽभिव्यक्तिः चित्तस्योद्विक्तसत्त्वस्याऽन्वयितयाऽव-
स्थानं समाधिपरिणामोऽभिधीयते । यदुक्तं योगसूत्रे → ‘सर्वार्थते’त्यादि । अत्र योगसुधाकरवृत्तिः →
रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वान् पदार्थान् गृह्णाति । तस्य रजोगुणस्य निरोधाय क्रियमाणेन
योगिनः प्रयत्नविशेषेण दिने दिने सर्वार्थता क्षीयते एकाग्रता चोदेति । तादृशचित्तस्य परिणामः
समाधिरित्युच्यते ← (यो.सू.सुधा.३/११) इति वर्तते । → चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रत-
योर्धर्मयोरपायकाल उपजनकाले चानुगतं यत् समाधीयते स समाधिपरिणामः ← (यो.वा.३/११) इति
योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः । न च निरोधाऽऽख्ये परिणामेऽपि विक्षेपतिरोभावो वर्तत एव इति ततोऽस्य
पार्थक्यं न स्यादिति वाच्यम्, यतः पूर्वत्र = निरोधपरिणामे विक्षेपस्य = नानाऽर्थाऽऽकारत्वस्य
अभिभवमात्रं = न्यग्भावमात्रं, इह समाधौ तु विक्षेपस्य अत्यन्ताऽभिभवः अनुत्पत्तिरूपः = अनुदयात्मकः
अतीताध्वप्रवेश इति हेतोर्वर्तत एव अनयोः = निरोधपरिणाम-समाधिपरिणामयोः भेदः = विशेषः ।
अयमाशयः निरोधपरिणामादस्याऽयं विशेषः - तत्र संस्कारलक्षणयोः धर्मयोरभिभव-प्रादुर्भावौ पूर्वस्य
व्युत्थानसंस्काररूपस्य न्यग्भावः, उत्तरस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवः = अनभिभूतत्वेनाऽवस्थानम् । इह

પ્રકારના વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. અન્તઃકરણની આ સર્વાર્થતા અવસ્થા વિક્ષેપ કહેવાય છે. સર્વાર્થતાદશા
સ્વરૂપ વિક્ષેપ ચિત્તનો ગુણધર્મ છે. તથા ચિત્તને એક જ વિષયમાં એકસરખા આકારે પરિણમાવવું તે
ચિત્તની એકાગ્રતા કહેવાય. ચિત્તની સર્વાર્થતાનો અત્યન્ત પરાભવ થાય તથા ચિત્તની એકાગ્રતાનો
આવિર્ભાવ થાય તે સમાધિપરિણામ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં રજોગુણ અને તમોગુણ કરતાં સત્ત્વગુણની
મુખ્યતા હોય છે. સત્ત્વ ગુણના (છાળાવાળા) ચિત્તમાં આ સમાધિપરિણામ અન્વયી રૂપે રહેલો હોય
છે. તેથી તો યોગસૂત્ર ગ્રન્થમાં કહેલ છે કે ‘ચિત્તની સર્વાર્થશ્રાહિતાનો ક્ષય અને એકાગ્રતાદશાનો ઉદય
એટલે ચિત્તનો સમાધિપરિણામ.’ પૂર્વે નિરોધ પરિણામમાં તો વિક્ષેપનો માત્ર અભિભવ થયેલો હતો.
જ્યારે અહીં સમાધિપરિણામમાં તો વિક્ષેપનો અત્યંત પરાભવ થયેલો છે કે જેના કારણે ભવિષ્યમાં ક્યારેય
વિક્ષેપનો આવિર્ભાવ થવાનો જ નથી. મતલબ કે વિક્ષેપને ભૂતકાળના પેટાળમાં એવો ધૂસાડી દીધેલ
છે કે ભવિષ્યમાં તે પ્રગટ થઈ જ ન શકે. આટલો નિરોધપરિણામ અને સમાધિપરિણામમાં તફાવત
છે. [મતલબ કે નિરોધપરિણામ અને સમાધિપરિણામમાં વિક્ષેપનો પરાભવ વિદ્યમાન હોવાથી તે બન્ને
એક છે - એમ માનવાની ભૂલ ન કરવી.]

૧. હસ્તાદર્શો ‘...નેલંબન’ इत्यशुद्धः पाठः ।

इह = अधिकृतदर्शने तुल्यौ = एकरूपाऽऽलम्बनत्वेन सदृशौ शान्तोदितौ अतीताऽध्व-
प्रविष्टवर्तमानाऽध्वस्फुरितलक्षणौ च प्रत्ययौ एकाग्रता उच्यते समाहितचित्ताऽन्वयिनी । तदुक्तं
- “शान्तोदितौ हि’ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः” (यो.सू.३-१२) ।

न चैवमन्वयव्यतिरेकवद्वस्त्वसम्भवः, यतोऽन्यत्राऽपि धर्म-लक्षणाऽवस्थापरिणामा दृश्यन्ते ।
तु क्षयोदयादिति सर्वार्थतारूपस्य विक्षेपस्याऽत्यन्ततिरस्काराद् अनुत्पत्तिः अतीतेऽध्वनि प्रवेशः = क्षयः,
एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्योद्भवो = वर्तमानेऽध्वनि प्रकटत्वमिति (रा.मा.३/११) राजमार्तण्डकारः ।

ननु समाधिघटकीभूता एकाग्रता किंस्वरूपा ? इत्याशङ्कामाह अधिकृतदर्शने = पातञ्जलयोग-
दर्शने । योगसूत्रसंवादमाह- ‘शान्ते’ति । अत्र राजमार्तण्डव्याख्या → समाहितस्यैव चित्तस्य एकप्रत्ययो
वृत्तिविशेषः शान्तोऽतीतमध्वानं प्रविष्टः । अपरस्तूदितो वर्तमानेऽध्वनि स्फुरितः । द्वावपि समाहितचि-
त्तत्वेन तुल्यौ = एकरूपाऽऽलम्बनत्वेन सदृशौ प्रत्ययौ उभयत्राऽपि समाहितस्यैव चित्तस्याऽन्वयित्वेना-
ऽवस्थानं स एकाग्रतापरिणाम इत्युच्यते ← (रा.मा.३/१२) इत्येवं वर्तते । ‘शान्तः = अतीतः, उदितः
= वर्तमानः, प्रत्ययश्च चित्तवृत्तिः । अतीतः प्रत्ययो यं पदार्थं गृह्णाति तमेव चोदितोऽपि गृह्णीयात्
तदा तौ तुल्यौ भवतः । तादृशचित्तपरिणाम एकाग्रतोच्यते । इत्थं निरोधपरिणामः समाधिपरिणामः
एकाग्रतापरिणामश्चेत्ययं त्रिविधः परिणामः चित्तस्य धर्मपरिणाम इत्युच्यते (यो.सू.३/१२) इति योगसुधाकरे
सदाशिवेन्द्रः ।

न च एवं = उदय-व्ययाऽनुगतस्वरूपेण अन्वय-व्यतिरेकवद्वस्त्वसम्भवः = अस्तित्व-नास्तित्वशा-
लिनोऽनुगतस्यैकस्य चित्तस्वरूपस्य वस्तुनोऽसम्भव इति शङ्कनीयम्, यतः = यस्मात् कारणात् अन्य-
त्राऽपि = घटादावपि धर्म-लक्षणाऽवस्थापरिणामाः = धर्म-लक्षणाऽवस्थाख्याः त्रिविधाः परिणामा दृश्यन्ते ।

इह. । प्रस्तुत पातञ्जलयोगदर्शनમાં અતીતકાળમાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલો પ્રત્યય શાન્ત કહેવાય છે.
તથા વર્તમાનકાળમાં સ્ફુરાયમાન થયેલ પ્રત્યય ઉદિત કહેવાય છે. શાંત પ્રત્યય અને ઉદિત પ્રત્યય જ્યારે
એક સરખા વિષયને ગ્રહણ કરે ત્યારે તે બન્ને પ્રત્યય સમાન = તુલ્ય થાય છે. આ તુલ્ય શાંત-ઉદિતપ્રત્યય
જ એકાગ્રતા કહેવાય છે. આ એકાગ્રતા સમાધિપરિણામવાળા ચિત્તમાં હાજર રહે છે. તેથી યોગસૂત્ર
ગ્રન્થમાં જણાવેલ છે કે ‘સમાન એવા શાન્ત-ઉદિત પ્રત્યય એટલે ચિત્તનો એકાગ્રતા પરિણામ.’

• તમામ પદાર્થ અન્વય-વ્યતિરેકસંપન્ન-પાતંજલ •

ન ચૈ. । અહીં એવી શંકા થાય કે ‘આ રીતે ઉદયગત અન્વયપરિણામ અને વ્યયગત વ્યતિરેક
પરિણામ તો એક જ વસ્તુમાં કેવી રીતે સંભવે ? કારણ કે અન્વય અને વ્યતિરેક- આ બન્ને પરસ્પર
વિરોધી છે.’ પણ આ શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે બીજે પણ ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા સ્વરૂપ
ત્રણ પરિણામો દેખાય જ છે. તે ત્રણમાંથી (૧) ધર્મપરિણામ તેને કહેવાય કે ધર્મી = આધાર હાજર
હોય અને તેમાં પૂર્વકાલીન ગુણધર્મ રવાના થતાં ઉત્તરકાલીન નવા ગુણધર્મ પ્રગટે. જેમ કે માટી સ્વરૂપ
આધાર મૃત્પિંડસ્વરૂપ ગુણધર્મનો ત્યાગ કરીને ઘટસ્વરૂપ અન્ય ગુણધર્મનો સ્વીકાર કરે છે તે ધર્મપરિણામ

૧. ‘હિ’ પદં યોગસૂત્રે સામ્પ્રતં નોપલખ્યતે । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...રેકવસ્તુ...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

“एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्म-लक्षणाऽवस्थापरिणामा व्याख्याताः (यो.सू.३-१३)” शान्तोदिताऽव्यपदेश्य-धर्माऽनुपाती धर्मी (यो.सू.३-१४) “क्रमाऽन्यत्वं परिणामाऽन्यत्वे हेतुरिति (यो.सू.३-१५)” ॥२४॥

उक्तेन चित्तपरिणामेन भूतेषु स्थूल-सूक्ष्मेषु इन्द्रियेषु बुद्धि-कर्मलक्षणभेदेनाऽवस्थितेषु धर्मलक्षणाऽवस्थाभेदेन त्रिविधः परिणामो व्याख्यातोऽवगन्तव्यः । अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तराऽऽपत्तिः परिणामः । यथा मूललक्षणस्य धर्मिणः पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरस्वीकारो धर्मपरिणाम इत्युच्यते । लक्षणपरिणामो यथा तस्यैव घटस्याऽनागताऽध्वपरित्यागेन वर्तमानाऽध्वस्वीकारः तत्परित्यागेन चाऽतीताऽध्वपरिग्रहः । अवस्थापरिणामो यथा - तस्यैव घटस्य प्रथम-द्वितीययोः सदृशयोः क्षणयोरन्वयित्वेन । यतश्च गुणवृत्तिः नाऽपरिणममाना क्षणमप्यस्ति (यो.सू. ३/१३ रा.मा.) ।

ननु कोऽयं धर्मी ? इत्याशङ्क्य धर्मिणो लक्षणमाह शान्ताः = ये कृतस्व-स्वव्यापारा अतीतेऽध्वनि अनुप्रविष्टाः, उदिताः = येऽनागतमध्वानं परित्यज्य वर्तमानेऽध्वनि स्वव्यापारं कुर्वन्ति । अव्यपदेश्याः = ये शक्तिरूपेण स्थिता व्यपदेश्यं न शक्यन्ते । तेषां यथास्वं सर्वात्मकत्वमित्येवमादयो नियत-कार्यकारणरूपयोग्यतयाऽवच्छिन्ना शक्तिरेवेह धर्मशब्देनाऽभिधीयते । तं त्रिविधमपि धर्मं योऽनुपतति = अनुवर्तते = अन्वयित्वेन स्वीकरोति स शान्तोदिताऽव्यपदेश्यधर्माऽनुपाती धर्मीत्युच्यते । यथा सुवर्णरुचकरूपधर्मपरित्यागेन स्वस्तिकरूपधर्मान्तरपरिग्रहे सुवर्णरूपतयाऽनुवर्तमानं तेषु धर्मेषु कथञ्चिद् भिन्नेषु धर्मिरूपतया सामान्याऽऽत्मना धर्मरूपतया विशेषाऽऽत्मना स्थितमन्वयित्वेनाऽवभासते (रा.मा.३/१४) ।

एकस्य धर्मिणः कथमनेके परिणामाः ? इत्याशङ्कामपनेतुमाह - धर्माणामुक्तलक्षणानां यः क्रमः तस्य यत्प्रतिक्षणमन्यत्वं परिदृश्यमानं तत् परिणामस्योक्तलक्षणस्य अन्यत्वे = नानात्वे हेतुः = ज्ञापकं लिङ्गं भवति । अयमर्थः योऽयं नियतः क्रमो मृच्चूर्णाद् मृत्पिण्डः, ततः कपालानि, तेभ्यश्च घट इत्येवंरूपः परिदृश्यमानः परिणामस्याऽन्यत्वमावेदयति । तस्मिन्नेव धर्मिणि यो लक्षणपरिणामस्याऽवस्थापरिणामस्य वा क्रमः सोऽपि अनेनैव न्यायेन परिणामाऽन्यत्वे गमकोऽवगन्तव्यः । सर्व एव भावा नियतेनैव क्रमेण प्रतिक्षणं परिणममानाः परिदृश्यन्ते । अतः सिद्धं क्रमाऽन्यत्वात् परिणामान्यत्वम् । सर्वेषां चित्तादीनां परिणममानानां केचिद् धर्माः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते, यथा सुखादयः संस्थानादयश्च । केचिच्चैकान्तेनाऽनुमानगम्याः, यथा धर्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः । धर्मिणश्च भिन्नाऽभिन्नरूपतया सर्वत्राऽनुगमः ← (रा.मा.३/१५) इति ।

अधिकं बुभुत्सुभिस्तु अत्रत्ये योगसूत्रभाष्य-नागोजीभट्टवृत्ती विलोकनीये । अतिग्रन्थविस्तरभयान्नेह ते दर्शयते ॥२४/२४॥

माटे कोઈ असंगति प्रस्तुतमां नथी आवती. तेथी योगसूत्रमां जज्ञावेले છે કે → ‘ચિત્તના પરિણામ બતાવવા દ્વારા પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતતત્ત્વ, કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને હાથ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયને વિશે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ તેમ સમજવું. શાંત, ઉદિત અને અવ્યપદેશ્ય આમ ત્રણ પ્રકારના ગુણધર્મોમાં જે અનુગત હોય તે ધર્મી = આધાર કહેવાય. તથા મૃત્પિંડ, કપાલ, ઘટ વગેરે સ્વરૂપે જુદો-જુદો કાર્યનો ક્રમ ગોઠવાયેલ છે તે કારણે પ્રતિક્ષણ જુદા-જુદા પરિણામો દેખાય છે.’ ← (૨૪/૨૪)

समाधिनिष्ठा तु परा तदाऽऽसङ्गविवर्जिता । सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च तदुत्तीर्णाऽऽशयेति च ॥२६॥

समाधीति । परा तु दृष्टिः समाधिनिष्ठा वक्ष्यमाणलक्षणसमाध्यासक्ता । तदाऽऽसङ्गेन समाध्यासङ्गेन विवर्जिता (=तदासङ्गविवर्जिता) । सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च = सर्वांगीणैकत्वपरिणतप्रवृत्तिश्च

योगिनोऽन्तरङ्गपरिणतिस्वरूपलेशमावेदयतीत्यवधेयम् । → सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योग-वैराग्ययुक्तया । मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ॥ ← (क.दे.सं.७/४८) इति कपिलदेवहृतिसंवादवचनमपि प्रभायामवस्थितं योगिनमपेक्ष्य यथातन्त्रमनुयोज्यमवहितमानसैः ॥२४/२५॥

उक्ता सप्तमी दृष्टिः । अधुना चरमां परां दृष्टिं योगदृष्टिसमुच्चय (यो.दृ.स.१७८) कारिकोप-
न्यासेनाऽभिधत्ते- 'समाधी'ति । परिपक्वाऽतिदृढ-विशुद्धभेदविज्ञानपरिणतिप्रभावेण कामभोगादितः बाह्य-
प्रवृत्तितः, योगचाञ्चल्यतः, सङ्कल्प-विकल्पादितः, प्रशस्तकषायादितः, कर्तृत्व-भोक्तृत्वपरिणामतः, मुमुक्षागर्भसद-
नुष्ठानादिगोचरप्रीतिसुखतः, असङ्गाऽनुष्ठानाऽवलम्बनकोपेक्षासुखाऽभिरतितः, समुपनतलौकिक-लोकोत्तराऽमोघ-
दिव्ययोगैश्वर्याऽऽनन्दतः, वर्धमानप्रशस्तपरिणामाऽध्यवसाय-लेश्या-योगाद्युपहितसुखतश्च विरज्य परिपक्वविशु-
द्धाऽसङ्गसाक्षिभावपरिणमनेन सहजतः सर्वत्र सर्वदा समाधिगन्तया तन्मात्रगुणस्थानकस्थितिकारिणा
समाध्यासङ्गेन = समाधिसुखाऽऽस्वादप्रयुक्तेन समाधौ विहितेतराऽनुष्ठानगोचरप्रीत्यतिशयितप्रीतिलक्षणेना-
ऽऽसङ्गाभिधानचरमचित्तदोषेण विवर्जिता । न चैवं चित्तविस्त्रोतसिकाऽऽपत्तिः शङ्कनीया, यतः परा
दृष्टिः चन्दनगन्धन्यायेन = चन्दनसमभिव्याप्तसौरभोदाहरणेन सर्वाङ्गीणैकत्वपरिणतप्रवृत्तिः = अभि-

विशेषार्थ :- सत्प्रवृत्तिपद अेटले असंग अनुष्ठान - आ वात २१ मी गाथांमां ज्ञावावी गया. तथा 'असंग अनुष्ठान सांप्यदर्शन अने पातंजलयोगदर्शनमां प्रशान्तवाहिता तरीके ओणभाय छे' - आ वात २२ मा श्लोकमां ज्ञावावी गया. प्रस्तुतमां २३ अने २४ गाथांमां प्रशांतवाहितानुं अने तेना कारणनुं निरूपण विस्तारथी ग्रंथकारश्रीअे कर्तुं. पातंजलदर्शनमां रडेला सातमी दृष्टिमां वर्तता योगी तेमनी प्रक्रिया मुजब निरोध-समाधि-अेकाग्रतापरिणामने प्रगट करता डोय छे. तेना लीधे परिपूर्ण प्रशांतवाहिता प्रगटे छे के जेनुं बीजुं नाम सत् प्रवृत्तिपद छे. माटे सातमी प्रभादृष्टि सत् प्रवृत्तिपदने लावनारी छे - आवुं जे ज्ञावेले छे ते व्याजबी ज छे. आ रीते सातमी दृष्टिनुं विवेचन पूर्ण थाय छे. (२४/२५)

• आठमी परा दृष्टिनी ओणभाए •

गाथार्थ :- परा दृष्टि तो समाधिनिष्ठ डोय छे. तथा समाधिना आसंग विनानी डोय छे. प्रवृत्ति अही आत्मसात् थयेली डोय छे तेमज प्रवृत्ति करवाना आशयने आ दृष्टि पार पामेली डोय छे. (२४/२६)

टीकार्थ :- परा नामनी आठमी योगदृष्टि समाधिनिष्ठ - समाधिलीन डोय छे. समाधिनुं लक्षण आगण २७ मी गाथांमां ज्ञावावाशे. समाधिनिष्ठ डोवा छतां परादृष्टि समाधिना आसंगथी वर्जित डोय छे. तथा तमाम प्रवृत्ति सर्वांगीण अेकत्वपरिणामने पामेली डोय छे. जेम चंदनमां सुवास आत्मसात् थयेली डोय छे तेम परादृष्टिमां सत्प्रवृत्ति आत्मसात् थयेली डोय छे. तथा सर्वथा विशुद्धि अही

चन्दनगन्धन्यायेन । तदुत्तीर्णाशयेति च सर्वथा विशुद्ध्या प्रवृत्तिवासकचित्ताऽभावेन ॥२६॥

व्यक्तशुद्धचैतन्यमय-स्वभूमिकोचितभिक्षाटनादिबाह्य-क्षमाद्यभ्यन्तरपरिपक्वसत्प्रवृत्तिवृत्त्युभयशालिनी भवति । परायामवस्थितस्य योगिन ईर्यादिसमिति-भिक्षाटनादिलक्षणा बाह्यप्रवृत्तिः क्षमाद्यभ्यन्तरप्रवृत्तिश्च चन्दन-स्येव शरीरस्य छेद-दाहादिषु सौरभादिस्वधर्मकल्पा परोपकारिणी न विक्रियते किन्तु सहजभावमनु-विधत्ते । असङ्गानुष्ठानमाहात्म्येन षोडशक (षो.१०/१०) विंशिका (विं.विं.११/७) प्रकरणाद्युपदर्शिता इह च वक्ष्यमाणा (द्वा.द्वा.२८/७ भाग-७ पृ.१९१०) धर्मोत्तराऽभिधाना पञ्चमी क्षमाऽस्यां काष्ठाप्राप्तप्रकर्षा सम्पद्यते । समाधिभङ्गश्च न सम्पद्यते । प्रकृते → न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः ← (किरा. १०/२३) इति किरातार्जुनीयवचनमपि यथागमं विभावनीयम् । न चाऽसङ्गानुष्ठानस्य प्रभायामपि दृष्टौ विद्यमानत्वादनयोरैक्यं स्यादिति शङ्कनीयम्, प्रभायामसङ्गाऽनुष्ठानसामान्यस्य परायञ्च परिपक्वाऽसङ्गाऽनुष्ठानस्य सत्त्वेन तयोर्भेदात् ।

किञ्च प्रभायामसङ्गाऽनुष्ठानसत्त्वेऽपि तदुत्तीर्णाऽऽशयत्वं नाऽस्ति परा तु तदुत्तीर्णाऽऽशया = सात्मीकृतप्रवृत्त्यतिक्रान्तान्तःकरणपरिणतिः भवतीति तयोर्भेदोऽनपलपनीय एव । न च सात्मीकृतप्रवृत्तित्वे सति कथं तदुत्तीर्णाऽऽशयत्वमुपपद्येतेति शङ्कनीयम्, यतः परायां दृष्टावनवरतप्रवृत्तशुक्लाऽऽभोगमहिम्ना सर्वथा = सर्वैरेव सङ्क्रमाऽपवर्तनोपशमोदयोदीरण-क्षयोपशमादिप्रकारैः जायमानया विशुद्ध्या → सर्वतः पश्यन्न पश्यति ← (मन्त्रि.१) इति मन्त्रिकोपनिषदादिदर्शितरीत्या प्रवृत्तिवासकचित्ताऽभावेन = अभिन-वप्रवृत्त्युपधायकसंस्कारान्तरोत्पादकान्तःकरणविरहेण हेतुना तदुत्तीर्णाऽऽशयत्वोपपत्तेः । ततश्च → अन्तः संसक्तिनिर्युक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् बहिः । कुर्वन्नकुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि क्वचित् ॥ ← (अन्न.१।५७) इति, → सर्वकर्मपरित्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः । न पुण्येन न पापेन नेतरेण च लिप्यते ॥ ← (अन्न.५।९७) इति च अन्नपूर्णाऽपनिषद्वचनं परमार्थत इहैवोपलब्धाऽधिकारमवसेयं योगदृष्टिविशारदैः ।

इत्थमेवाऽस्यां → संशान्तसर्वसङ्कल्पा या शिलावदवस्थितिः । जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ← (मैत्रे.२।३०) इत्येवं मैत्रेय्युपनिषदुक्ता स्वरूपस्थितिः सम्पद्यते ।

किञ्च प्रभायां प्रायशः कादाचित्कत्वेनाऽतिव्यवहितसन्तानभावाः सूक्ष्मा अतिचाराः क्षमादौ सम्पद्यन्तेऽपि, परायामस्तु वक्ष्यमाणरीत्या (द्वा.द्वा.२४/२८ पृ.१६८९) सर्वथा निरतिचारत्वमिति स्फुट एवाऽनयोर्भेदः ।

किञ्च प्रभायां समाधिर्नास्ति परायञ्चाऽस्ति । प्रभायामासङ्गाख्यो दोषोऽस्ति परायञ्च नास्ति । परिशुद्धप्रतिपत्त्यन्तरभाविनी तत्त्वविषया प्रवृत्तिरष्टमगुणात्मिका प्रभायां नास्ति परायञ्चास्तीति । प्रभायां बोधोऽर्कभातुल्यः परायञ्च चन्द्रिकासमः । प्रभायां प्रायशोऽतिविरलाः सूक्ष्मा विकल्पाः, परायां तु निर्विकल्पं मनः इति प्राक् (द्वा.द्वा.२०/२६ भाग-५ पृ.१३९६) कथितम् । प्रभायां मैत्र्यादिभावसमन्वितं

प्रगटेली डोवाना कारणे प्रवृत्तिना नवा संस्कार डोव्वा करे तेवुं यित्त अहीं न डोवाना कारणे प्रवृत्ति करवानो आशय आठमी दृष्टिमां नथी डोतो. (२४/२६)

विशेषार्थ :- आठमी दृष्टिमां यम-नियमादि अष्टांग योगमांथी समाधि नामनुं योगनुं आठमुं अंग मणे छे. भेद-उद्वेग वगरे आठ यित्तदोषमांथी आसंग नामनो आठमो दोष अहीं डोतो नथी. तथा अद्वेष-जिज्ञासा वगरे आठ गुणोमांथी तत्त्वप्रवृत्ति नामनो गुण विशिष्ट कक्षाये प्रगटे छे. आठमी दृष्टिमां तत्त्वप्रवृत्ति आत्मसात्

१. हस्तादर्शो 'विधा' इत्यशुद्धः पाठः ।

चित्तं, परायां तु निर्विकल्पसंस्कारेण मैत्र्यादिभावनानाशात् तद्रहितमेव (षोडशक-१३/१२) मनः । प्रभायां कर्तृत्वादिभावाऽनुविद्धसज्जानोपेतं चित्तं, परायान्तु निर्मलतरबोधमात्रमेवाऽन्तःकरणम् । परायां मोक्षयोजको योगः कात्स्न्येन परिणतः प्रभायां तु न । प्रभायां सामायिकमात्रं परायान्तु महासामायिकं (समराड्च्यकहा-भव-९ पृ.९६०) वर्तते । प्रभायाः स्वामिनः प्रवृत्तचक्रा योगिनः, परायास्तु निष्पन्नयोगस्वामिकत्वमिति कार्य-कारण-स्वरूप-स्वाम्यादिभेदेन तयोर्विभेदः स्फुट एवेति विभावनीयमवहितमानसैः ।

→ दृष्टिः परा नाम समाधिनिष्ठाऽष्टमी तदासङ्गविवर्जिता च । सात्मीकृताऽस्यां भवति प्रवृत्तिर्बोधः पुनः चन्द्रिकया समानः ॥ ← (अ.त. ३/१३१) इति अध्यात्मतत्त्वालोककारिकाऽनुसन्धेयात्र ।

सौगतमताऽनुसारेण नैवसज्जानाऽसज्जानाऽऽयतनसमापत्तिवर्ती अपि योगी तथाविधोपेक्षाभावनायामु-पलिप्तः सन्न परिनिर्वाति, अनुपलिप्तः सन् तु विज्ञानाऽलेपेन परिनिर्वाणमेत्येव । तदुक्तं मज्झिमनिकाये आनिज्ज्यसम्प्रेयसूत्रे → इध आनन्द ! भिक्खु एवं पटिपन्नो होति- 'नो चस्स, नो च मे सिया; न भविस्सति, न मे भविस्सति; यदत्थि, यं भूतं - तं पजहामी'ति । एवं उपेक्खं पटिलभति । सो तं उपेक्खं अभिनन्दति, अभिवदति अज्झोसाय तिट्ठति । तस्स तं उपेक्खं अभिनन्दतो अभिवदतो अज्झोसाय तिट्ठतो तन्निस्सितं होति विज्जाणं तदुपादानं । सउपादानो, आनन्द, भिक्खु न परिनिब्बायती'ति ।... 'इध आनन्द ! भिक्खु एवं पटिपन्नो होति- 'नो चस्स, नो च मे सिया; न भविस्सति, न मे भविस्सति; यदत्थि, यं भूतं- तं पजहामी'ति । एवं उपेक्खं पटिलभति । सो तं उपेक्खं नाभिनन्दति, नाभिवदति, न अज्झोसाय तिट्ठति । तस्स तं उपेक्खं अनभिनन्दतो अनभिवदतो अनज्झोसाय तिट्ठतो न तन्निस्सितं होति विज्जाणं न तदुपादानं । अनुपादानो, आनन्द ! भिक्खु परिनिब्बायती'ति ← (म.नि.३/१/६/७१-७२, पृ.४८-४९) इति यथागममत्राऽनुयोज्यमागमविशारदैः । ततश्चान्तत उपेक्षा-भावनाजन्याऽऽनन्दाऽभिरतिरपि परमार्थतः त्याज्यैव परिपक्वाऽसङ्गाऽनुष्ठानकामिभिरासन्नतममुक्तिगामि-भिरिति फलितम् ।

एतेन → मानं पहाय सुसमाहिततो सुचेतसो सब्धि विप्पमुत्तो । एको अरज्जे विहरमप्पमत्तो स मच्चुधेय्यस्स तरेय्य पारं ॥ ← (सं.नि.१/१/४/८/१३८-पृ.३३) इति संयुत्तनिकायवचनमपि व्याख्यातम् । 'सब्धि = सर्वथा, मच्चुधेय्यस्स = मृत्युराज्यस्य, शिष्टं स्पष्टम् । इह चावस्थायां बौद्धा-भिमता → 'पज्जाय चस्स दिस्वा आसवा परिक्खीणा होन्ति । अयं वुच्चति, भिक्खवे, भिक्खु अन्धमकासि मारं अपदं । वधित्वा मारचक्खुं अदस्सनं गतो पापिमतो । तिण्णो लोके विसत्तिकं विस्सत्थो गच्छति, विस्सत्थो तिट्ठति, विस्सत्थो निसीदति, विस्सत्थो सेय्यं कप्पेति । तं किस्स हेतु? अनापाथगतो, भिक्खवे, पापिमतो'ति ← (म.नि. १/३/६/१२८७, पृ.२३५) इत्येवं मज्झिमनिकायगत-पाशराशिसूत्रप्रदर्शिता प्रज्ञादर्शनक्षीणाश्रवपापिष्ठकामस्य विश्वस्तस्य महायोगिनः पराकाष्ठाऽप्यवतार्या स्व-परसमयगतपदार्थादिसमवतारनिष्णातैः ॥२४/२६॥

थઈ ગઈ હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરવાના આશય વિના સહજપણે તે-તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિને ઊચિત પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. જેમ ચંદનમાં સુવાસ આત્મસાત્ થઈ ગઈ હોય છે તેમ અહીં તત્ત્વપ્રવૃત્તિ આત્મસાત્ થઈ ગઈ હોય છે. તેમ છતાં 'આ જ તત્ત્વપ્રવૃત્તિ સારી છે. આ જ સમાધિ શ્રેષ્ઠ છે.' આ પ્રમાણે આસંગ નામનો યોગિચિત્તદોષ

हि समाधिः । तदुक्तं- “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” इति (यो.सू.३-३) ।

= उक्तलक्षणं ध्यानं यत्राऽर्थमात्रनिर्भासं अर्थाऽऽकारसमावेशाद् उद्भूताऽर्थरूपं न्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेन स्वरूपशून्यतामिवाऽऽपद्यते स समाधिरित्युच्यते । सम्यग् आधीयते = एकाग्रीक्रियते विक्षेपान् परिहृत्य मनो यत्र स समाधिः ← (रा.मा.३/३) इति । ‘ध्यानस्वरूपस्य वस्तुतः सत्त्वादिवशब्दप्रयोगः, तथा ध्यातृ-ध्येय-ध्यानकलनावद् ध्यानं तद्रहितञ्च समाधिरिति ध्यान-समाध्योर्विभागः’ (यो.वा.३/३) इति योगवार्तिककृद् । ‘यथा जपाकुसुमसन्निहितः स्वच्छस्फटिकमणिर्जपाकुसुमरूपेणैव निर्भासते न स्वरूपेण तद्वदतिस्वच्छचित्तवृत्तिप्रवाहरूपं ध्यानमेवाऽर्थमात्रस्वरूपेणैव निर्भासमानं समाधिः’ (म.प्र. ३/३) इति मणिप्रभाकृन्मतम् । **भावागणेशवृत्तौ → तदेव ध्यानं यदा ध्येयार्थमात्रग्राहि भवति, न तु ध्यातृ-ध्यान-ध्येयादिविभागं गृह्णाति तदा समाधिरित्युच्यत इत्यर्थः । तद्विभागग्रहणकाले च ध्यानमिति ध्यान-समाध्योर्भेदः ← (भा.ग.३/३) इति । योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रस्तु → तदेव = ध्यानमेव ध्येयैकगोचरतया निर्भासमानं ध्यानस्वरूपशून्यमिव स्थितं समाधिर्भवति ← (यो.सुधा.३/३) इत्याह । महोपनिषदि → तत्त्वाऽवबोध एवाऽसौ वासनातृणपावकः । प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तुष्णीमवस्थितिः ॥ ← (महो.४/१२) इत्येवं ज्ञानात्मकः समाधिरुक्तः । तत्रैव चाग्रे →**

उदितौदार्य-सौन्दर्य-वैराग्यरसगर्भिणी । आनन्दस्यन्दिनी यैषा समाधिरभिधीयते ॥

दृश्याऽसम्भवबोधेन राग-द्वेषादितानवे । रतिर्बलोदिता याऽसौ समाधिरभिधीयते ॥

← (महो.४/६१-६२) इत्येवमानन्दात्मकः समाधिरावेदित इत्यवधेयम् ।

प्रकृते → समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ← (अन्न.५/७५, जा.द.१०/१) इति अन्नपूर्णापनिषत्-जाबालदर्शनोपनिषद्वचनमपि ज्ञाननयप्रधान्येनाऽनुयोज्यम् । → सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवाऽस्मि केवलः । इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ ! सा समाधिरिहोच्यते ॥ ← (जा.द.१०/५) जाबालदर्शनोपनिषद्वचनमप्यत्र यथातन्त्रमनुयोज्यम् । **विष्णुपुराणे → तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥ ← (वि.पु.६/७/९२) इत्येवं समाधिलक्षणमुपदर्शितं तदप्यत्रानुसन्धेयम् । कूर्मपुराणे च → एकाकारः समाधिः स्याद् देशाऽऽलम्बनवर्जितः । प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगसाधनमुत्तमम् ॥ ← (कू.पु.११/४१) इत्येवं तत्स्वरूपमावेदितम् ।**

गरुडपुराणे तु → ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् । तिष्ठेत् तल्लयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥ ← (ग.पु.१/२२७/२५) इत्येवं कालमानगर्भः समाधिः लक्षितः । तदुक्तं योगचूडामण्युपनिषदि अपि → ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ← (यो.चूडा.११२) इति । तेजोबिन्दूपनिषदि तु → निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः । वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिरभिधीयते ॥ ← (ते.बिं.१/३७) इत्येवं समाधिर्व्याख्यातः । तमुपजीव्य शङ्कराचार्येण अपरोक्षानुभूतौ → निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः । वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ ← (अपरो.१२४) इत्येवं समाधिलक्षणमावेदितम् ।

आदिपुराणे जिनसेनाचार्यस्तु → यत्सम्यक् परिणामेषु चित्तस्याऽऽधानमञ्जसा । स समाधिरिति ज्ञेयः स्मृतिर्वा परमेष्ठिनाम् ॥ ← (आ.पु.२१/२२७) इति प्राह ।

વિભાગં અષ્ટાઙ્ગો યોગ ઇતિ પ્રસિદ્ધં અનતિક્રમ્ય = અનુલ્લઙ્ઘ્ય પરે ધ્યાનફલં સમાધિરિતિ વિદુઃ ॥૨૭॥

→ યમશ્ચ નિયમશ્ચૈવ આસનં પ્રાણસંયમઃ । પ્રત્યાહારો ધારણા ચ, ધ્યાનં ભ્રુમધ્યગે હરિમ્ । સમાધિઃ સમતાસ્થા સાષ્ટાઙ્ગો યોગ ઊચ્યતે ॥ ← (યો.તત્ત્વો.૨૫) ઇતિ હઠયોગપ્રતિપાદકાદ્ યોગ-તત્ત્વોપનિષદ્વચનાત્, → યમશ્ચ નિયમશ્ચૈવ તથૈવાસનમેવ ચ । પ્રાણાયામસ્તથા બ્રહ્મન્ ! પ્રત્યાહાર-સ્તતઃ પરમ્ ॥ ધારણા ચ તથા ધ્યાનં સમાધિશ્ચાષ્ટમં મુને !!! ← (જા.દ.૪/૫) ઇતિ જાબાલદર્શનોપ-નિષદ્વચનાત્, →

યમશ્ચ નિયમશ્ચૈવ તથા યાસનમેવ ચ । પ્રાણાસનમસ્તથા પશ્ચાત્ પ્રત્યાહારસ્તથા પરમ્ ॥ ધારણા ચ તથા ધ્યાનં સમાધિશ્ચાષ્ટમો ભવેત્ ।

← (વરા.૫/૧૧-૧૨) ઇતિ વરાહોપનિષદ્વચનાત્ ‘યમ-નિયમાદિલક્ષણઃ અષ્ટાઙ્ગો યોગ’ ઇતિ પ્રસિદ્ધં વિભાગં અનુલ્લઙ્ઘ્ય પરે = પાતઙ્ગલા ધ્યાનફલં સમાધિરિતિ વિદુઃ । → સગુણં ધ્યાનમેતત્સ્યાદગિમાદિ-ગુણપ્રદમ્ । નિર્ગુણધ્યાનયુક્તસ્ય સમાધિશ્ચ તતો ભવેત્ ॥ ← (યો.ત.૧૦૫) ઇતિ યોગતત્ત્વોપનિષદ્-વચનાત્સમાધિર્નિર્ગુણધ્યાનફલતયા તન્મતે વિજ્ઞેયઃ ।

અષ્ટાઙ્ગત્વં યોગસ્ય સ્વરૂપવિશેષણવિધયાસત્રાસભિમતં યદુત વ્યાવર્તકવિશેષણવિધયા ? આઘે ધ્યાનસ્ય સમાધિરૂપતાપ્રદર્શનં વ્યાહન્યેત, અન્યે ચાન્યવિધયોગપ્રદર્શનમાવશ્યકમિતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે ‘અષ્ટાઙ્ગો યોગ’ ઇતિ પ્રકૃતે વ્યાવર્તકવિશેષણવિધયાસભિમતમ્, અન્યવિધસ્યાપિ યોગસ્ય તન્નાન્તરે પ્રદર્શનાત્ । તથાહિ- અમૃતનાદોપનિષદિ → પ્રત્યાહારસ્તથા ધ્યાનં પ્રાણાયામોસથ ધારણા । તર્કશ્ચૈવ સમાધિશ્ચ ષડ્ઙ્ગો યોગ ઊચ્યતે ॥ ← (અમૃ.૬) ઇત્યેવં ષડ્ઙ્ગતા યોગસ્યોક્તા । મૈત્રાયણ્યુપનિષદિ તુ ષડ્ઙ્ગયોગનિરૂપણાવસરે → પ્રાણાયામઃ પ્રત્યાહારો ધ્યાનં ધારણા તર્કઃ સમાધિઃ ષડ્ઙ્ગ ઇત્યુચ્યતે યોગઃ ← (મૈત્રા.૭/૧૮) ઇત્યેવં ક્રમઃ સૂચિતઃ । ધ્યાનબિન્દૂપનિષદિ યોગચૂડામણ્યુપનિષદિ ચ → આસનં પ્રાણસંરોધઃ પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા । ધ્યાનં સમાધિરેતાનિ યોગાસઙ્ગાનિ ભવન્તિ ષટ્ ॥ ← (ધ્યા.બિં.૪૧, યો.ચૂડા.૨) ઇત્યેવમન્યવિધાનિ ષડ્ઙ્ગાનિ યોગસ્યોક્તાનિ । તેજોબિન્દૂપનિષદિ અપરોક્ષાનુભૂતૌ ચ → યમા હિ નિયમસ્ત્યાગો મૌનં દેશશ્ચ કાલતઃ । આસનં મૂલબન્ધશ્ચ દેહસામ્યજ્વ દુક્ષિતિઃ ॥ પ્રાણસંયમનં ચૈવ પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા । આત્મધ્યાનં સમાધિશ્ચ પ્રોક્તાન્યઙ્ગાનિ વૈ ક્રમાત્ ॥

← (અપરો.૧૦૨-૩, તે.બિ.૧/૧૫-૧૬) ઇત્યેવં પઞ્ચદશાઙ્ગાનિ યોગસ્યોક્તાનિ । કિંચ યોગસ્યાસ-ષ્ટાઙ્ગત્વેસપિ ક્વચિત્ ક્રમભેદોસપિ દૃશ્યતે । ગરુડપુરાણે → યમશ્ચ નિયમઃ પાર્થ ! આસનં પ્રાણસંયમઃ । પ્રત્યાહારસ્તથા ધ્યાનં ધારણાર્જુન ! સપ્તમી ॥ સમાધિરિતિ ચાષ્ટાઙ્ગો યોગ ઊક્તો વિમુક્તયે ॥ ← (ગ.પુ.૧/૨૨૯/૧૩) ઇત્યેવં, સીતોપનિષદિ ચ → યમ-નિયમાસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહારધ્યાન-ધારણા-

યોક્કસ પ્રકારના ધ્યાનને જ સમાધિ કહેવામાં યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગવિભાગની વ્યવસ્થા હોવાય છે. ધ્યાન વિશેષ જ જો સમાધિ હોય તો અષ્ટાંગ યોગ નહિ પણ સપ્તાંગ યોગવિભાગ કહેવો જોઈએ. તેથી અન્ય યોગાચાર્યો પ્રસિદ્ધ અષ્ટાંગ યોગવિભાગની વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના ધ્યાનના ણને સમાધિ તરીકે માને છે. (૨૪/૨૭)

વિશેષાર્થ :- ‘હું જાણું છું, સમજું છું, વિચારું છું, યાદ કરું છું, ચિંતન કરું છું, મનન કરું

સમાધિભિઃ ← (સીતો.૭) इत्यादिनाऽन्यविधक्रमेणाऽपि अष्टावङ्गानि प्रस्तुतस्य योगस्योपदर्शितानीति व्यावर्तकविशेषणविधयाऽष्टाङ्गत्वोपादानं सङ्गच्छत इत्यवधेयम् । साम्प्रतमवशिष्टानि नानातन्त्रोपदर्शितानि नानાવિધાનિ સમાધિલક્ષણાનિ દર્શયામઃ । તથાહિ- અમૃતનાદોપનિષદિ → યં લઘ્વાપ્યવમન્યેત સ સમાધિઃ પ્રકીર્તિતઃ ← (અ.નાદો.૧૭) इत्येवं समाधिलक्षणमुक्तम् ।

यत्तु योगतत्त्वोपनिषदि → समाधिः = समतावस्था जीवात्म-परमात्मनोः ← (यो.ત.૧૦૭) इति तल्लक्षणमावेदितम् तत्तु पूर्वोक्त (द्वा.द्वा.૧૮/૨૫ भाग-४, पृ.१२५५) वृत्तिसङ्क्षययोगापेक्षया सङ्गच्छते । एतेन → अथ समाधिः । जीवात्म-परमात्मैक्याऽवस्था त्रिपुटीरहिता परमाऽऽनन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्यात्मिका भवति ← (शां.૧।૭૨) इति शाण्डिल्योपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् ।

त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषदि → ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते ← (त्रि.ब्रा.३२) इति यदुक्तं तदसम्प्रज्ञातसमाधिमधिकृत्याऽनुयोज्यम् । एतेन → ध्यानविस्मृतिः = समाधिः ← (मं.ब्रा.૧।૮) इति मण्डलब्राह्मणोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् । अन्नपूर्णापनिषदि तु →

समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी । ब्रह्मन् समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥
अक्षुब्धा निरहङ्कारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी । प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतरा स्थितिः ॥
निश्चिता विगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता । ब्रह्मन् समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥

← (अन्न.૧/૪૮-૫૦) इत्येवं यानि नानानयाऽनुरोधेन समाधेर्नालक्षणान्युक्तानि तानीहाऽनुयोज्यानि यथानयं नयविशारदैः । → ध्यातृध्याने विहाय निवातस्थितदीपवद् ध्येयैकगोचरं चित्तं समाधिर्भवति ← (पै.૩/૨) इति पैङ्गलोपनिषदुक्तिः पूर्वोक्ता(पृ.૧૩૭૦) इहानुसन्धेया । अयमेव तन्त्रान्तरीया-ऽध्यात्मोपनिषत्काराभिप्रायः । → सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः । तथाऽऽत्म-मनसोरैक्यं समाधिरिति कथ्यते ॥ ← (वरा.૨/૭૫) इति वराहोपनिषद्वचनमप्यत्राऽनुस्मर्तव्यम् ।

प्रायश एतत्सर्वं चेतसिकृत्य रामगीतायां तु
→ सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भजति योगतः । तथात्म-मनसोरैक्यं समाधिरभिधीयते ॥
ध्यातृ-ध्याने परित्यज्य क्रमाद् ध्येयैकगोचरम् । निर्वातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥
विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां प्रकृत्या स्वात्ममात्रया । निस्तरङ्गाऽब्धिवन्निष्ठा समाधिरभिधीयते ॥
स्वात्मनोऽन्यमनालोक्य विकारमणुमात्रकम् । मेरुवत् सुस्थिरो बोधस्समाधिरभिधीयते ॥
अविद्यावरणाऽपेतपूर्णचैतन्यनिष्ठया । स्वात्मानन्दाऽमृताऽऽस्वादस्समाधिरभिधीयते ॥
दृग्द्रष्टारौ परित्यज्य दृश्य-ब्रह्मात्मना स्थितिः । निर्विकल्पा स्वसंवेद्या समाधिरभिधीयते ॥
द्रष्टृ-दर्शन-दृश्यानां विकाराणां विलापनात् । द्रष्टृ-दर्शन-दृश्याऽऽप्तिस्समाधिरभिधीयते ॥
नाऽन्यत् पश्यति यत्राऽऽत्मा न शृणोति च किञ्चन । स्वस्मादन्यत्र जानाति समाधिरभिधीयते ॥ ←
(रा.गी.૮।૩૧-૩૮) इत्येवं સમાધિલક્ષણાનિ દર્શિતાનિ તાન્યપ્યત્ર યથાતન્ત્રમનુયોજ્યાનિ સર્વતન્ત્રવિશારદૈઃ ।

છું...' આ બધા જ્ઞાનના આકાર છે. પાતંજલ દર્શનની પરિભાષા મુજબ આ બધા પ્રત્યયાકાર તરીકે ઓળખાય છે. 'હું ધ્યાન કરું છું.' આ ધ્યાનાકાર છે. જ્યારે ચિત્તમાં ધ્યાન પ્રત્યયાકારે કે ધ્યાનાકારે ભાસવાના બદલે ધ્યેયાકારે જ ભાસે ત્યારે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને ધ્યાનસ્વરૂપ રવાના થયું હોય તેવું લાગે

निराचारपदो ह्यस्यामतः स्यान्नाऽतिचारभाक् । चेष्टा चाऽस्याऽखिला भुक्तभोजनाऽभाववन्मता ॥२८॥

निराचारेति । अस्यां दृष्टौ (हि) योगी नाऽतिचारभाक् स्यात्, तन्निबन्धनाऽभावात् ।

→ भूमिका षट्काभ्यासात्... → (महो.५/३४) इत्यादिना महोपनिषदि या तुर्यगाख्या सप्तमी ज्ञानयोगभूमिकोपदर्शिता साऽपीहाऽवतारिता द्रष्टव्या । इत्थञ्च जीवन्मुक्तिरूपा तुरीयाऽवस्थाऽत्राऽऽविर्भवति । तुर्यातीतदशा तु चतुर्दशगुणस्थानकाऽतीते निर्वाणे प्रादुर्भवतीति स्थितम् । एतेन → तुर्यावस्थोपशान्ता सा मुक्तिरेव हि केवला । समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥ तुर्यातीता तु याऽवस्था परा निर्वाणरूपिणी । सप्तमी सा परा प्रौढा विषयो नैव जीवताम् ॥

← (अन्न.५/८५-८६) इति अन्नपूर्णोपनिषत्कारिके व्याख्याते द्रष्टव्ये, मुक्तिपदेन जीवन्मुक्तेः ग्रहणात् ।

अक्ष्युपनिषदि → विदेहमुक्तताऽत्रोक्ता सप्तमी योगभूमिका । अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा सर्वभूमिषु ॥ ← (अक्ष्यु.४२) इत्येवं या सप्तमी योगभूमिकोक्ता सा मोक्षे गुणस्थानकातीतेऽनुयोज्या स्व-परसमयसिद्धान्तनिपुणैः ।

अधिकृतसमस्ताऽर्थविज्ञापनपरा वैराग्यकल्पलताकारिकासंहतिरित्थं वर्तते । →

अथ कृतसमस्तदोषप्रतिकारः परिणतोरुगुरुशिक्षः । वचनक्षमाऽऽदिसिद्धेरधिगतधर्मक्षमाऽऽदिरतिः ॥ वचनक्रियाप्रकर्षाऽऽश्रयादसङ्गक्रियासु लब्धरसः । कर्ममलस्याऽपगमाच्चकुलः शुक्लाऽभिजात्यश्च ॥ खेदोद्वेगभ्रान्तिक्षेपोत्थानाऽन्यमुद्गुजाऽऽसङ्गैः । मुक्तश्च पृथक्चित्तैरष्टभिरष्टाङ्गयोगधरः ॥ मद-मदन-मोह-मत्सर-रोष-विषादैरधर्षितः सततम् । तुल्याऽरण्यकुलाकुल-काञ्चनतृण-शत्रुमित्रगणः ॥ दृष्टिं स्थिरां च कान्तां, प्रभां परां च प्रसारयन् धर्मे । धर्मध्यानाभिरतः, शुक्लध्यानैकतानमनाः ॥ श्लिष्टं विधाय चित्तं, सुलीनमपि संयमे वितन्वंस्तत् । आत्मारामः शून्यं, परभावविजृम्भितं पश्यन् ॥ उल्लसितसहजवीर्यः, परिशुद्धसमाधिदृष्टपरमार्थः । जीवन्मुक्तः शर्माऽनुबभूव भवातिगं किञ्चित् ॥

← (वै.क.स्त.२/२६५-२७९) इत्यवधेयं सिंहावलोकनन्यायेन धारणाकुशलैः ।

अत्र च प्राप्तं प्राप्तव्यमेतेन ज्ञातं कृत्यमतः परं स्पष्टं, असङ्गसाक्षिभावाऽऽलम्बनेनोचितकार्यं स्वभावतोऽत्र प्रवर्तते निरतिचारमित्यनुपदमेव वक्ष्यते ॥२४/२७॥

प्रभातोऽस्या विशेषान्तरमाह- 'निराचारे'ति । तन्निबन्धनाऽभावात् = अतिचारनिमित्तभूतसञ्ज्वलन-कषायविरहात् । यद्यपि क्षपकश्रेण्यामष्टमादिगुणस्थानकत्रितये सञ्ज्वलनकषायाः सन्ति तथापि तेषां तदाऽ-पुनर्भावेनाऽत्यन्तं क्षीयमाणत्वेन तथाविध-स्वकार्यकरणसामर्थ्यं नास्त्येव । प्रबलतमविपक्षाऽन्तर्गतस्य ह्य-विकलनिजस्वरूपमेव दुर्लभं, प्रागेव कार्यकरणम् । न खलु दन्दह्यमानदावानलाऽन्तर्गतं ज्वलद् बीजं

• परादृष्टिमां निराचारपद •

गाथार्थः :- परा दृष्टिमां अतिचार लागता नथी. माटे निराचारपद कडेवाय छे. भोजनथी तूम माशसने जेम भोजन क्रिया नथी होती तेम परादृष्टिवाणा योगीनी तमाम येष्टा मनायेली छे. (२४/२८)

टीकार्थः :- परादृष्टिमां रडेला योगी अतिचार-दोष लगाउता नथी. कारण डे अतिचारनुं कारण संज्वलन कषाय तेमनी पासे होता नथी. कारण विना कार्य क्यंथी थाय ? माटे परादृष्टिवाणा योगी

અતો નિરાચારપદઃ પ્રતિક્રમ'ણાદ્યભાવાત્ । ચેષ્ટા ચાસ્ય = એતદ્વૃષ્ટિમતઃ અખિલા ભુક્ત-
ભોજનાઽભાવવન્મતા આચારજેયકર્માઽભાવાત્ તસ્ય ભુક્તપ્રાયત્વાત્સિદ્ધત્વેન તદિચ્છાવિઘટનાત્ ॥૨૮॥

ત્રિચતુરક્ષણાવસ્થિતમુપ્તમપ્યડ્કુરાયોપકલ્પતે । કિંચ્ચ, પરા દૃષ્ટિસ્ત્વષ્ટમગુણસ્થાનાચ્ચતુર્દશગુણસ્થાનપર્યન્તં
વર્તતે । અત ઈવોત્કર્ષતો દેશોનપૂર્વકોટિં યાવત્ પરાઽવસ્થિતિઃ સમ્મતા । અષ્ટમાદિગુણસ્થાનકત્રિતય-
સમુદિતોઽપિ કાલસ્ત્વન્તર્મુહૂર્તમાત્રમાનઃ । અતોઽતિસ્વલ્પકાલાઽવસ્થાયિત્વાદષ્ટમાદિગુણસ્થાનકત્રયકાલીનસ-
ઞ્ચલનકષાયાણામત્ર ગણનૈવ ન કૃતા શાસ્ત્રકૃદ્ભિરિતિ પ્રતિભાતિ । તથા ક્ષીણમોહાદિષુ તુ સર્વથા
સર્વકષાયવિરહાત્રૈવાઽતિચારસમ્ભવઃ । અત એવ પરાયાં યોગી નિરાચારપદઃ પ્રોક્તઃ, પ્રતિક્રમણાદ્યભાવાત્
= અતિચારશોધકપ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનીયાઽવશ્યકરણીય-પ્રતિક્રમણાદિસ્વરૂપાઽસચારાઽઽવશ્યકતાવિરહાત્ । તદુક્તં
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → નિરાચારપદો હ્યસ્યામતિચારવિવર્જિતઃ । આરૂઢાઽઽરોહણાઽભાવવત્ ત્વસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥
← (યો.દૃ.સ.૭૭૯) ઈતિ । એતદ્વૃષ્ટિમતઃ = પરાયામવસ્થિતસ્ય યોગિનઃ ચેષ્ટા ચ અખિલા ગમનાઽઽ-
ગમન-ભાષણાદિલક્ષણા ભુક્તભોજનાઽભાવવત્ = ભોજનતૃપ્તસ્ય ભોજનાન્તરાઽઽવશ્યકત્વાઽભાવવત્ મતા
= યોગિસમ્મતા, આચારજેયકર્માઽભાવાત્ = સદ્ધર્માચારપાલનનિવર્તનીયકર્મવિરહાત્, તસ્ય = આચારજેયકર્મણઃ
કર્મત્વાવચ્છિન્નસ્ય વા ભુક્તપ્રાયત્વાત્ = ક્ષીણપ્રાયત્વાત્ ।

યદ્યપિ પરાયામવસ્થિતસ્ય યોગિનઃ ક્ષપકશ્રેણિકાલે ઘાત્યઘાતિકર્માણિ સન્ત્યેવ તથાપિ 'ક્ષીયમાણં
ક્ષીણમિ'તિ ન્યાયેન ઘાતિકર્માણિ તસ્ય ક્ષીણાન્યવસેયાનિ । અઘાતિકર્મણાં તુ કેવલજ્ઞાનોત્તરમપિ સત્ત્વં
તથાપિ કેવલાનાં તેષામતિચારાઽનાપાદકતયા પ્રતિક્ષણમપુનર્ભાવતો ભુજ્યમાનતયા દગ્ધરજ્જુસમતયા ચ
તેષામપિ ભુક્તપ્રાયત્વોક્તિઃ પ્રકૃતે સઙ્ગતૈવ । એતેન → યો સીલવા પઞ્જવા ભાવિતત્તો, સમાહિતો
જ્ઞાનરતો સતીમા । સબ્ધસો કા વિગતા પહીના, ઝીણાસવો અન્તિમદેહધારી ॥ ← (સં.નિ.૭ 19 1૯૫-
પૃ.૬૪) ઈતિ સંયુત્તનિકાયે અનાથપિષ્ટિકવર્ગે નન્દનસૂત્રમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । કર્મણઃ સિદ્ધત્વેન = ધ્માત્ત્વેન
તદિચ્છાવિઘટનાત્ = કર્મનિવર્તનગોચરાઽભિલાષનિવૃત્તેઃ, સિતં = બદ્ધં સદ્ ધ્માતમિતિ સિદ્ધં, તસ્ય ભાવઃ
તત્ત્વં તેન = સિદ્ધત્વેનેતિ વ્યુત્પત્તેઃ । પ્રકૃતે → સકૃણો યથા પંસુકુન્થિતો વિધુનં પાતયતિ સિતં
રજં । એવં ભિક્ષુ પધાનવા સતિમા વિધુનં પાતયતિ સિતં રજં ॥ ← (સં.નિ.૭ 19 1૯ 19 1૨૨૭ પૃ.૨૨૮)
ઈતિ સંયુત્તનિકાયે વનસંયુક્તે વિવેકસૂત્રમપિ યથાગમં ભાવનીયમ્ ।

યદ્યા સિદ્ધત્વેન = સિદ્ધયોગત્વેન = નિષ્પન્નયોગત્વેન પરાયામવસ્થિતસ્ય યોગિનઃ તદિચ્છાવિઘટનાત્
નિરાચારપદ કહેવાય છે. કેમ કે તેમને પ્રતિક્રમણ વગેરે કરવાના નથી હોતા. જેમ ભોજનથી તૃપ્ત
થયેલ માણસને ફરીથી જમવાની જરૂર નથી હોતી તેમ પરાદૃષ્ટિવાળા યોગીની તમામ ચેષ્ટા અનાવશ્યક
મનાયેલી છે. અર્થાત્ તેમને જ્ઞાનાચાર-દર્શનાચાર વગેરે પાળવાની આવશ્યકતા નથી હોતી. કેમ કે જ્ઞાનાચાર
વગેરેથી જીતવા યોગ્ય કર્મ તેમની પાસે હોતા નથી. પંચાચારપાલનથી જીતી શકાય તેવા કર્મો તો
તેઓએ મોટા ભાગે ભોગવી લીધેલા/રવાના કરેલા હોય છે. બાંધેલા કર્મ બળી ગયા હોવાથી (= સિદ્ધત્વેન)
તેને દૂર કરવાની ઈચ્છા તેમને હોતી નથી. અથવા યોગસિદ્ધ હોવાના લીધે (= સિદ્ધત્વેન) કર્મને હટાવવાની
અભિલાષા રવાના થયેલી હોય છે. (૨૪/૨૮)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '....ક્રમાદ્ય...' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: ।

कथं तर्हि भिक्षाटनाद्याचारोऽत्रेत्यत आह -

‘रत्नशिक्षादृगन्या हि तन्नियोजनदृग्यथा । फलभेदान्तथाऽऽचारक्रियाऽप्यस्य विभिद्यते ॥२९॥

= विद्यमानकर्मजयाऽभिलाषविरहात्, → ‘मोक्षे भवे च सर्वत्र निस्पृहोऽयं सदाशयः । प्रकृत्यभ्यासयोगेन तथाशुद्धेर्नियोगतः ॥’ ← ( ) इति पूर्वोक्त(पृ.२८९, १३९५, १४४३) वचनात् । तदुक्तं वैराग्यकल्पलतायां अपि → अनेकयत्नैर्विषयाभिलाषोद्भवं सुखं यल्लभते सरागः । समाधिशाली तदनन्तकोटिगुणं स्वभावाल्लभते प्रशान्तः ।। सुरासुराणां मिलितानि यानि सुखानि भूयो गुणकारभाज्जि । समाधिभाजां समतासुखस्य तान्येकभागेऽपि न संपतन्ति ।। नूनं परोक्षं सुरसद्मसौख्यं मोक्षस्य चाऽत्यन्तपरोक्षमेव । प्रत्यक्षमेकं समतासुखं तु समाधिसिद्धाऽनुभवोदयानाम् ।।

← (वै.क.ल. १।२३१, २३४, २३५) इति । योगशास्त्रे श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरपि सिद्धयोगदशा → मोक्षोऽस्तु माऽस्तु यदि वा परमानन्दस्तु वेद्यते स खलु । यस्मिन्निखिलसुखानि प्रतिभासन्ते न किञ्चिदिव ॥ ← (यो.शा.१२/५१) इत्यभावेदितेति पूर्वमुक्तमेव(पृ.१४४४) इति तस्य कर्मनिवर्तनेच्छानि-वर्तनमुपपद्यत एवेति दिक् ॥२४/२८॥

ननु परायामवस्थितस्य निराचारपदत्वमभ्युपगम्येत कथं तर्हि भिक्षाटनाद्याचारः अत्र परायां सम्भवेत् ? न च भोजनविरहेण भिक्षाटनादेरत्राऽसिद्धत्वमाशङ्कनीयम्, केवलिनामपि कवलाहारस्य केवलिभुक्ति-द्वित्रिंशिकायां वक्ष्यमाणत्वात्(द्वा.द्वा.३०, भाग-७) । प्रत्युपेक्षणादिकाऽपि वस्त्र-पात्रादेः केवलिनामागमे श्रूयते ।

विशेषार्थ :- परादृष्टिमां रહેલા યોગી પુરુષો ૮ થી ૧૪ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા હોવાથી પ્રતિક્રમણાટિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. કારણ કે ચારિત્રમાં અતિચાર લગાડનારા સંજ્વલન કષાયનો ઉદય જ તેમને નથી હોતો. જો કે ૮ થી ૧૦ ગુણઠાણા સુધી સંજ્વલન કષાયનો ઉદય હોય છે. પરંતુ તેનો નાશ કરવાની પ્રક્રિયા અત્યંત ઝડપથી ચાલી રહેલી હોવાથી તેઓ પોતાનું કાર્ય વિશેષ રીતે કરવા સમર્થ નથી હોતા. તથા દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષ સુધી ટકી શકનારી આઠમી દૃષ્ટિમાં ૮ થી ૧૦ ગુણઠાણાનો સમય કેવલ અંતર્મુહૂર્ત જ હોવાથી તેની કોઈ ગણતરી અહીં કરવામાં આવી નથી. અતિચાર જ ન લાગે તો પ્રતિક્રમણાટિ કરવાની જરૂર શી ? આમ આઠમી દૃષ્ટિમાં આચારની આવશ્યકતા ન હોવાથી નિરાચારપદ તરીકે આઠમી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ ઓળખાય છે. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. (૨૪/૨૮)

જો આઠમી દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીઓને પંચાચારપાલનની આવશ્યકતા ન હોવાથી તેઓ નિરાચારપદ કહેવાતા હોય તો ભિક્ષાટન વગેરે આચાર અહીં કેમ જોવા મળે છે ? આવી શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે —

• સમાન આચારમાં પણ ફળભેદથી ભેદ •

ગાથાર્થ :- જેમ રત્નોનો અભ્યાસ કરનાર માણસની દૃષ્ટિ કરતાં રત્નોની પરીક્ષામાં નિપુણ વ્યક્તિની રત્નોના વેપારમાં દૃષ્ટિ જુદી જ હોય છે તેમ આઠમી દૃષ્ટિવાળા યોગીની ભિક્ષાટનાટિ ક્રિયા પણ ફલભેદથી ભિન્ન પ્રકારની જ હોય છે. (૨૪/૨૯)

રત્નેતિ' । રત્નશિક્ષાદૃશોઽન્યા (=રત્નશિક્ષાદૃગન્યા) હિ યથા શિક્ષિતસ્ય સતઃ તન્નિયોજનદૃક્, તથાઽઽચારક્રિયાઽપ્યસ્ય ભિક્ષાટનાદિલક્ષણા ફલભેદાદ્વિભિદ્યતે । પૂર્વ હિ સામ્પરાયિકકર્મક્ષયઃ ફલં, ઇદાનીં તુ ભવોપગ્રાહિકર્મક્ષય ઇતિ ॥૨૯॥

તદુક્તં ઓઘનિર્યુક્તૌ → પાળેહિ ડ સંસત્તા પડિલેહા હો઱ કેવલીળં તુ ← (ઓ.નિ.૨૫૮) ઇતિ । અતઃ શઙ્કાતો ગ્રન્થકૃદ્ આહઃ 'રત્ને'તિ । ઇયં કારિકા અધ્યાત્મસારેઽપિ યોગાધિકારે (અ.સા.૧૫/૧૨) વર્તતે ।

યથા રત્નશિક્ષાદૃશઃ સકાશાત્ શિક્ષિતસ્ય સતઃ તસ્યૈવ તન્નિયોજનદૃક્ = રત્નવાળિજ્યે દૃગ્ અન્યા હિ = ઇવ ભવતિ, ફલભેદાત્ = જાત્યાઽજાત્ય-સત્યાઽસત્યરત્નપરીક્ષણ-શિક્ષણપ્રપૃતિફલતો યથેચ્છવ્યા-પાર-ધનલાભવૃદ્ધ્યાદિલક્ષણફલભેદાત્ તથા = તેનૈવ પ્રકારેણ અસ્ય = પરાયામવસ્થિતસ્ય યોગિનો ભિક્ષા-ટનાદિલક્ષણા આચારક્રિયા અપિ પૂર્વકાલીનભિક્ષાટનાદિક્રિયાતઃ ફલભેદાત્ વિભિદ્યતે । પૂર્વ = પરાદૃષ્ટિ-લાભકાલાત્ પ્રાક્ સામ્પરાયિકકર્મક્ષયઃ = કાષાયિકકર્માઽપરાભિધાનઘાતિકર્મક્ષયઃ ફલં = ભિક્ષાટ-નાદિફલં, ઇદાનીં = પરાયાં તુ ભવોપગ્રાહિકર્મક્ષયઃ = અઘાતિકર્મક્ષયઃ તત્ફલમિતિ ભેદઃ । પૂર્વ તુ પુણ્યાનુબન્ધિપુણ્યં બધ્યતેઽપિ, ઇહ તુ ન તથાકર્મબન્ધઃ । વિશુદ્ધભાવનાજ્ઞાનયુક્તત્વાત્ સર્વજ્ઞત્વાદ્યા નાઽયં ક્રિયાં કુર્વન્નપિ લિપ્યતે કર્મણા । તદુક્તં કૃષ્ણગીતાયાં → ભાવનાજ્ઞાનયુક્તાઽઽત્મા ક્રિયાસુ નૈવ લિપ્યતે । આસક્તો નિષ્ક્રિયઃ સોઽપિ લિપ્યતે કર્મપદ્ગલૈઃ ॥ ← (કૃ.ગી.૮૮), → શુદ્ધાત્મનિ રમન્તે તે ક્રિયાવન્તોઽપિ નિષ્ક્રિયાઃ ← (કૃ.ગી.૧૬) ઇતિ । તદુક્તં અધ્યાત્મગીતાયામપિ →

આત્મશુદ્ધોપયોગેન સાક્ષીભૂતો મનસ્યપિ । અક્રિયઃ સર્વકર્તાઽપિ મુક્તઃ સ બન્ધનેષ્વપિ ॥

કુર્વન્ હિ સર્વકર્માણિ બ્રહ્મજીવનજીવકઃ । કર્મણા બધ્યતે નૈવ સાક્ષિવદ્ વર્તકો ભુવિ ॥

← (અધ્યા.ગી.૭૮,૩૩) ઇતિ । → અયત્નોપનતેષ્વક્ષિ દૃગ્વ્યેષુ યથા પુનઃ । નીરાગમેવ પતતિ તદ્વત્કાર્યેષુ ધીરધીઃ ॥ ← (રા.ગી. ૬।૪૭) ઇતિ રામગીતાવચનં, → કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ । સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ← (ભ.ગી.૪/૧૮,સં.ગી.૯/૪૫) ઇતિ ભગવદ્ગીતા-સંન્યાસગીતાવચનં, → ક્રિયાયામક્રિયાજ્ઞાનમક્રિયાયાં ક્રિયામતિઃ । યસ્ય સ્યાત્ સ હિ

ટીકાર્થ :- જેમ રત્નોનો અભ્યાસ કરનાર વ્યક્તિની દૃષ્ટિ કરતાં રત્નોની પરીક્ષામાં નિપુણ થયા પછી તે જ વ્યક્તિની રત્નના વેપારમાં દૃષ્ટિ જુદા જ પ્રકારની હોય છે. કારણ કે રત્નોનો અભ્યાસ કરતી વખતે જે દૃષ્ટિ હોય છે તેનું ફળ 'રત્નો સાચા છે કે ખોટા ?' તેની જાણકારી હોય છે જ્યારે તે જ વ્યક્તિ રત્નોનો વેપાર કરે તે સમયે જે નજર હોય છે તેનું ફળ 'વેપારમાં નફો કઈ રીતે વધારે થાય ?' તે તરફ જાગૃતિ હોય છે. તેમ આઠમી દૃષ્ટિવાળા યોગીની ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા પણ પૂર્વની (આઠમી દૃષ્ટિને ન પામેલી દશામાં થતી) ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા કરતાં જુદા જ પ્રકારની હોય છે. કારણ કે પહેલાં સાંપરાયિક કર્મ-કષાયોદિ ઘાતિકર્મનો ક્ષય કરવો તે ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું ફળ હતું. જ્યારે આઠમી દૃષ્ટિમાં થતી ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું ફળ ભવોપગ્રાહી અઘાતિકર્મની નિર્જરા છે. આમ ફળભેદ હોવાથી તે બન્ને ક્રિયા બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન દેખાવા છતાં પરમાર્થથી જુદી જ છે - એવું સિદ્ધ થાય છે. (૨૪/૨૯)

૧.. હસ્તાવર્શ 'રત્નેતિ' ઇતિ પદં નાસ્તિ ।

કૃતકૃત્યો યથા રત્નનિયોગાદ્રત્નવિદ્ ભવેત્ । તથાઽયં ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાન્મહામુનિઃ ॥૩૦ ॥

કૃતકૃત્ય ઇતિ । યથા (રત્નનિયોગાત્=) રત્નસ્ય નિયોગાત્^૧ = શુદ્ધદૃષ્ટ્યા યથેચ્છં^૨ વ્યાપારાદ્^૩રત્નવિદ્ = રત્નવાણિજ્યકારી કૃતકૃત્યો ભવેત્ । તથા અયં = અધિકૃતદૃષ્ટિસ્થો ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાત્ દ્વિતીયાઽપૂર્વકરણે મહામુનિઃ કૃતકૃત્યો ભવતિ ॥૩૦ ॥

મર્ત્યાંઽસ્મિંલ્લોકે મુક્તોઽખિલાર્થકૃત્ ॥ ← (ગ.ગી.૩/૨૪) ઇતિ ગણેશગીતાવચનં, → કર્તાંપિ નૈવ કર્તાંઽહં, ભોક્તાંપિ નૈવ ભોગભાક્ । અન્યતોઽહં પ્રભિન્નોઽસ્મિ, સ્વાત્મનિ સ્વાત્મતા હિ વૈ ॥ ← (આ.દ.ગી.૮૮) ઇતિ આત્મદર્શનગીતાવચનમપિ ચૈતદર્થાનુપાત્યેવ દ્રષ્ટવ્યમ્ । → કર્તાં બહિરકર્તાંઽન્તઃ ← (યો.વા.) ઇતિ યોગવાશિષ્ઠવચનમપ્યત્ર યુજ્યતે ।

વસ્તુતસ્તુ સકલાઽભિલાષશૂન્યત્વેન મુક્તકલ્પત્વાન્નાઽસ્યાઽનુષ્ઠાનાઽઽવશ્યકતેત્યવધેયમ્ । નયાન્તરાભિ-પ્રાયેણ ત્વયં મુક્ત એવ । તદુક્તં રામગીતાયાં → સમાધિમથ કર્માણિ મા કરોતુ કરોતુ વા । હૃદયેઽનાન્તસર્વેહો મુક્ત એવોન્તમાઽઽશયઃ ॥ ← (રા.ગી.૬/૪૦) ઇતિ ભાવનીયમ્ । તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે → રત્નાદિશિક્ષાદૃગ્મ્યોઽન્યા યથા દૃક્ તન્નિયોજને । તથાઽઽચારક્રિયાપ્યસ્ય સૈવાઽન્યા ફલભેદતઃ ॥ ← (યો.દૃ.સ.૧૮૦) ઇતિ ॥૨૪/૨૯ ॥

પરાગતસ્ય કૃતકૃત્યત્વં રત્નવિદુદાહરણેન સમર્થયતિ- 'કૃતે'તિ । રત્નસ્ય શુદ્ધદૃષ્ટ્યા = શુલ્કા-વિપરિશુદ્ધાઽઽયદૃષ્ટ્યા યથેચ્છં = સ્વેચ્છાઽનુસારેણ વ્યાપારાત્ = વિક્રયાત્ ક્રયાદ્ વા રત્નવાણિજ્યકારી કૃતકૃત્યઃ = લબ્ધેષ્ટલાભો ભવેત્ તથા અધિકૃતદૃષ્ટિસ્થઃ = પરાગતો ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાત્ = ક્ષાયો-પશમિક્ષાન્ત્યાદિધર્મસંન્યાસપ્રયોગાત્ સકાશાત્ દ્વિતીયાઽપૂર્વકરણે શ્રેણિવર્તિનિ મહામુનિઃ કૃતકૃત્યઃ =

વિશેષાર્થ :- જેમ કોઈ પુરુષ રત્ન કોને કહેવાય ? રત્નના પ્રકાર કેટલા હોય ? તેના લક્ષણ શું ? તેની પરીક્ષા શું ? તેનું મૂલ્ય શું હોય ? શ્રેષ્ઠ રત્ન કોને કહેવાય ? સાચા અને ખોટા રત્નની ભેદરેખા શું ? આ બધી બાબતોનો અભ્યાસ કરે ત્યારે તેની જે દૃષ્ટિ હોય છે તે દૃષ્ટિ કરતાં રત્નપરીક્ષા વગેરેમાં નિષ્ણાત થયા બાદ તે જ વ્યક્તિની રત્નનો વેપાર કરતી વખતે દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય છે. વેપાર કરતી વખતે 'કઈ રીતે વધુ માલ વેચાય ? કઈ રીતે નફો વધારે મળે ?' આવા પ્રકારની દૃષ્ટિ હોય છે. જેમ નજર-નજરમાં ફરક હોય છે. તેમ ક્રિયા-ક્રિયામાં પણ ફરક હોય છે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૨૪/૨૯)

• ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગથી મહાત્મા કૃતાર્થ •

ગાથાર્થ :- રત્નના વેપારથી જેમ રત્નનો જાણકાર કૃતકૃત્ય થાય છે તેમ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી મહામુનિ કૃતકૃત્ય થાય છે. (૨૪/૩૦)

ટીકાર્થ :- જેમ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી સ્વેચ્છા મુજબ રત્નનો વેપાર કરવાથી રત્નવેપાતા રત્નવેપારી કૃતાર્થ થાય છે તેમ પ્રસ્તુત આઠમી પરા નામની યોગદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી બીજા અપૂર્વકરણમાં = આઠમા ગુણસ્થાનકે ધર્મસંન્યાસનો વિનિયોગ = પ્રયોગ કરવાથી કૃતાર્થ થાય છે. (૨૪/૩૦)

૧. હસ્તાદર્શે 'વિનિયોગાત્' ઇતિ પાઠઃ । સ ચાર્થતઃ શુદ્ધઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'યથેચ્છવ્યાપા...' ઇતિ પાઠઃ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ '...પારાદ્વિણિગ્...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । હસ્તાદર્શે ચ '...પારાદ્વિણિગ્' ઇતિ પાઠઃ । પરં મૂલાનુસારેણાત્ર '...પારાદ્ રત્નવિદ્' ઇતિ પાઠઃ શુદ્ધઃ પ્રતિભાતીતિ કૃત્વાઽત્ર ગૃહીતઃ ।

❁ ૨૪- સદ્દષ્ટિ બ્રહ્મીસીનો સ્વાધ્યાય ❁

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. સ્થિરાદષ્ટિની સમજૂતિ આપો.
૨. ભોગ કોના જેવો છે ? ફલની દષ્ટિએ પુણ્ય અને પાપ કઈ રીતે સમાન છે ?
૩. ધર્મજન્ય ભોગસુખ પણ પ્રાયઃ અનર્થકારી છે- એ વાત દષ્ટાન્ત આપી સમજાવો.
૪. ભોગસુખથી વાસના રવાના ન થાય તે વાતને દષ્ટાન્તથી સમજાવો.
૫. કાન્તાદષ્ટિનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૬. કાન્તાદષ્ટિવાળાને વધતો શુભપરિણામ કેવો હોય છે ? તે શું વિચારણા કરે ?
૭. પાતંજલમતે તમામ પદાર્થ અન્વય-વ્યતિરેક સંપન્ન હોય છે તે કઈ રીતે તે સમજાવો ?
૮. આઠમી પરા દષ્ટિની ઓળખાણ આપો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. તપસંયમ	ધ્રુવાધ્વા
૨. અન્યમુદ્	સમાધિ
૩. તત્ત્વપ્રતિપત્તિ	આત્મા
૪. પ્રભા	કાન્તા
૫. અસંગઅનુષ્ઠાન	સ્વર્ગહેતુ
૬. પરા	પ્રભા
૭. નિરાચારપદ	સત્પ્રવૃત્તિપદ
૮. જ્યોતિઃ	પરા

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. સ્થિરાદષ્ટિમાં ..... નામનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. (અદ્વેષ, અખેદ, સૂક્ષ્મબોધ)
૨. ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોની પાસે ..... સ્થિરાદષ્ટિ હોય છે.
(સાતિચાર, નિરતિચાર, સંપૂર્ણ)
૩. પ્રત્યાહાર ..... પ્રકારે છે. (૬, ૫, ૪)
૪. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે ગુણોના ભેદભાવ તો ..... નયને માન્ય છે.
(નિશ્ચય, વ્યવહાર, ઉભય)
૫. .... તીર્થકરનામકર્મનો હેતુ છે. (સમ્યક્ત્વ, ગુણ, ક્રિયા)
૬. આહારક શરીર નામકર્મના બંધ પ્રત્યે ..... કારણ છે. (સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, યોગ)
૭. .... નામનો દોષ પ્રભાદષ્ટિવાળાને હોય છે. (રોગ, ખેદ, ઉદ્વેગ)
૮. સર્વાર્થતાનો ક્ષય અને એકાગ્રતાનો ઉદય એટલે ..... પરિણામ. (ક્ષય, સમાધિ, ગુણ)

• ૨૪-નયલતાની અનુપ્રેક્ષા •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. યોગસિદ્ધપુરુષોની નિશાનીઓ જણાવો.
૨. ધારણાનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૩. કાન્તાદષ્ટિમાં ભોગ પણ ભવનું કારણ બનતો નથી શાથી ? આ આશ્ચર્યકારી ઘટનાને સમજાવો.
૪. ભોગસુખનું સ્વરૂપ મૃગજળ જેવું છે તે કઈ રીતે ?
૫. કાન્તાદષ્ટિમાં ભોગશક્તિ નિર્બળ બને છે તેવું કારણસહિત સમજાવો.
૬. સ્થિરા અને કાન્તાદષ્ટિનો તફાવત સમજાવો.
૭. સુખ, દુઃખની વ્યાખ્યા સમજાવો.
૮. સંસારની ચેષ્ટાઓ ધૂળની કીડાતુલ્ય કઈ રીતે છે તે સમજાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. ઈન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કોને કહેવાય ?
૨. સ્થિરાદષ્ટિમાં આત્મદર્શન કેવું થાય છે ?
૩. યોગની પ્રવૃત્તિનાં પ્રાથમિક ચિહ્નો જણાવો.
૪. પાતંજલયોગ મુજબ પ્રસંખ્યાન કોને કહેવાય ?
૫. આક્ષેપકજ્ઞાન કોને કહેવાય ?
૬. ધ્યાન એટલે શું ?
૭. નિર્મળબોધ ધ્યાનનો વ્યાખ્ય છે એ કઈ રીતે ?
૮. અસંગ અનુષ્ઠાનના પર્યાયવાચી શબ્દો જણાવો.
૯. વૃત્તિનિરોધ એટલે શું ?
૧૦. પ્રભાદષ્ટિમાં રહેલા યોગી ક્યાં ૩ પરિણામને નિપજાવે છે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. .... સમક્રિતી પાસે નિરતિચાર સ્થિરાદષ્ટિ હોય છે. (ક્ષાયિક, સાસ્વાદન, ઉપશમ)
૨. સ્થિરાદષ્ટિમાં યોગના ૮ અંગમાંથી ..... નામના પાંચમા અંગની પ્રાપ્તિ થાય.
(પ્રત્યાહાર, સત્પ્રવૃત્તિપદ, ધારણા)
૩. .... દષ્ટિવાળાને ભોજન, શયનાદિ પ્રવૃત્તિ પણ નિર્જરા માટે જ થતી હોય છે.
૪. સાતમી ..... દષ્ટિ છે. (બલા, કાન્તા, પ્રભા)
૫. સત્પ્રવૃત્તિપદનું બીજું નામ ..... અનુષ્ઠાન છે. (ગર, વિષ, અસંગ)
૬. આઠમી દષ્ટિ ..... ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. (૬ થી ૧૪, ૮ થી ૧૪, ૭ થી ૧૩)
૭. .... દષ્ટિમાં ભોગસુખો ફણિધરની ફણા જોવા લાગે છે. (દીપ્રા, મિત્રા, સ્થિર)

૨૫- ક્લેશહાનઉપાય દ્વાત્રિંશિકા

પચ્ચીસમી બ્રીસીની પ્રસાદી

ન ચ આત્મદર્શનહેતુકઃ સ્નેહઃ

કિં તુ મોહનીયકર્મોદયનિમિત્તકઃ ॥૨૫/૧૦॥ (પૃ.૧૭૧૯)

રાગ કાંઈ આત્મદર્શનના કારણે નથી થતો,

પરંતુ મોહનીયકર્મના વિપાકોદયના કારણે થાય છે.

निरुपक्रमकर्मणामेव भोगैकनाशयत्वम् ॥२५/३१॥ (पृ.१७७४)
निकायित कुर्भो ञ मात्र ल्भोगवटाथी नाश पाभे.

॥ अथ क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिका ॥२५॥

सदृष्टिनिरूपणाऽनन्तरं ज्ञानक्रियामिश्रतयैवैताः क्लेशहानोपायभूता भवन्ति नाऽन्यथेति विवेचयन्नाह-

ज्ञानं च सदनुष्ठानं सम्यक् सिद्धान्तवेदिनः । क्लेशानां कर्मरूपाणां हानोपायं प्रचक्षते ॥१॥

ज्ञानं चेति । सज्ज्ञानं सदनुष्ठानं च सम्यग् = अवैपरीत्येन सिद्धान्तवेदिनः कर्मरूपाणां क्लेशानां हानोपायं = त्यागसामग्रीं प्रचक्षते = प्रकथयन्ति “संजोगसिद्धीइ फलं वयंति” (आ.नि.१०२) इत्यादिग्रन्थेन ॥१॥

✽ तयलता ✽

स्थिरादियोगदृष्टीनां ज्ञान-क्रियाऽनुवेधतः । यथा स्यात् क्लेशघातित्वं तथैवाऽत्र निरूप्यते ॥१॥

चतुर्विंशतितमद्वात्रिंशिकायां सदृष्टिनिरूपणाऽनन्तरं = स्थिरा-कान्ता-प्रभा-पराऽभिधानसदृष्टिचतुष्कप्रतिपादनाऽव्यवहितोत्तरकालं ज्ञान-क्रियामिश्रतया = सम्यग्ज्ञान-सदनुष्ठानाऽनुविद्धतया एव एताः = स्थिराद्याः परापर्यवसानाः सदृष्टयः क्लेशहानोपायभूताः = अपवर्गप्रतिबन्धकाऽवघ-तदनुबन्धोभयप्रतियोगिकध्वंससाधनभूता भवन्ति, न = नैव अन्यथा = सज्ज्ञान-क्रियाऽननुविद्धतया इति हेतोः ‘कार्यैक्यसङ्गतिप्राप्तं क्लेशहानोपायं पञ्चविंशतितमद्वात्रिंशिकायां विवेचयन् = व्युत्पादयन् ग्रन्थकृद् आह- ‘ज्ञानमि’ति । सज्ज्ञानं = ग्रन्थिभेदोत्तरकालीनसूक्ष्मतत्त्वविज्ञानं सदनुष्ठानं च = प्रणिधानाद्याशयगर्भसत्कर्म च अवैपरीत्येन = विसंवाद-मोघत्वादिलक्षणवैपरीत्यराहित्येन सिद्धान्तवेदिनः = जिनेश्वरोपदर्शित-क्लेशवृद्धि-हान्याद्युपायगोचर-सूक्ष्मतमराद्धान्तविषयाऽतिनिपुणस्पर्शज्ञानवन्तः । तदुक्तं स्थानाङ्गसूत्रे → दोहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अणाइयं अणवदग्गं दीहमद्धं वा चाउरंतसंसारकंतरं वीइवएज्जा । तं जहा- विज्जाए चेव चरणेण चेव ← (स्था. २/१/५३) इति । कर्मरूपाणां = ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मात्मकानां उपलक्षणात् तदनुबन्धरूपाणाञ्च सहजमलाद्यपराऽभिधानानां क्लेशानां त्यागसामग्रीं = ऐकान्तिकाऽऽत्यन्तिकोच्छेदकारणकलापं प्रकथयन्ति ‘संजोगसिद्धीइ’ इति । प्रकृतविषयोपयोगि आवश्यकनिर्युक्तिगाथायुगलं →

✽ क्लेशहानोपाय द्वात्रिंशिका प्रकाश ✽

सद्दृष्टिओनुं निरूपणं कर्मा बाह उवे ज्ञान अने क्रियाथी मिश्रित अेवी ज आ सद्दृष्टिओ क्लेश उच्छेदना उपायरूप अनी शके छे. ज्ञान अने क्रियाथी मिश्र न डोय तो सद्दृष्टि पण क्लेशउच्छेदना उपायस्वरूप अनी शकती नथी. आ बाअतनुं विवेचन करता ग्रंथकारश्री जशावे छे के —

गाथार्थ :- सारी रीते सिद्धान्तना ज्ञाणकारो कर्मस्वरूप क्लेशनो त्याग करवाना उपायरूपे सम्यक् ज्ञान अने सदनुष्ठानने जशावे छे. (२५/१)

✽ सम्यक् ज्ञान-क्रियाथी कर्मोच्छेद ✽

टीकार्थ :- विपर्यास विना सारी रीते जैन सिद्धान्तना ज्ञाणकारो ‘ज्ञान अने क्रियाना संयोगनी निष्पत्तिथी भोक्ष्णने पूर्वाचार्यो जशावे छे’ इत्यादि ग्रंथ द्वारा कर्मस्वरूप क्लेशना त्यागनी सामग्री रूपे सम्यग् ज्ञान अने सद् अनुष्ठानने प्रकृष्ट रीते कहे छे. (२५/१)

१. ‘तदन्यत्वे सति तत्प्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वं = कार्यैक्यम्’ इति व्याप्तिपञ्चकगङ्गानिर्झरिणीवृत्तिटिप्पणके-पृ.६

हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणओ किया । पासंतो पंगुलो दड्ढो धावमाणो अ अंधओ ॥ संजोगसिद्धीइ फलं वयंति न हु एगचक्केण रहो पयाइ । अंधो य पंगू य वणे समिच्चा ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥
 ← (आ.नि.१०१-२) इत्थमुक्तमिति पूर्व(पृ.४०१) दर्शितमेव । महानिशीथे अपि प्रथमाऽध्ययने प्रकृतगाथायुगलं पाठलेशभेदेन वर्तते । अन्ध-पङ्गुन्यायवद् नष्टाश्च-दग्धरथन्यायोऽप्यत्राऽनुयोज्यः, अश्वस्य चेतनत्वेन ज्ञानस्थानीयत्वाद् रथस्य च जडत्वेन क्रियास्थानीयत्वादिति दृष्टान्तैकदेशो ग्राह्य इत्यवधेयम् ।

तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये अपि →

सुयनाणम्मि वि जीवो वडुंतो सो न पाउणति मोक्खं । जो तव-संजममइए जोगे न चयइ वोढुं जे ॥ सक्किरियाविरहातो इच्छितसंपावयं ण णाणं ति । मग्गण्णु वाऽचेट्ठो वातविहीणोऽधवा पोतो ॥

← (वि.आ.भा. १९४३-१९४४) इति । सङ्क्षेपतः तत्रैव → नाण-किरियाहिं मोक्खो ← (वि.आ.भा.३) इत्येवमुक्तम् । तत्रैव चाऽग्रेऽपि → नाण-किरियाहिं निव्वाणं ← (वि.आ.भा. ११२८) इत्युक्तम् । चन्द्रकवेध्यकप्रकीर्णके अपि → नाणेण विणा करणं, करणेण विणा न तारयं नाणं । भवसंसारसमुद्धं नाणी करणड्ढिओ तरइ ॥ ← (चं.वे.७३) इत्येवं समुच्चितज्ञान-क्रिययोः मोक्षकारणत्व-मुपदर्शितम् । यथोक्तं सम्मतितर्के अपि → नाणं किरियारहियं, किरियामेत्तं च दो वि एगंता ← (सं.त.३/६८) इति । अत एव शास्त्रवार्तासमुच्चये उपमितिभवप्रपञ्चायां च कथायां → अत एवाऽऽगमज्ञस्य या क्रिया सा क्रियोच्यते । आगमज्ञोऽपि यः तस्यां यथाशक्त्या प्रवर्तते ॥ ← (शा.वा.स.११/४३, उ.भ.प्र.पृष्ठ-१०३१) इत्युक्तम् । तदुक्तं अर्हद्गीतायां श्रीमेघविजयवाचकवरैरपि → न केवला क्रिया मुक्त्यै न पुनर्ब्रह्म केवलम् । जीवन्मुक्तोऽपि शैलेश्या केवली स्याच्छिवङ्गमी ॥ ← (अर्ह.गी.१८/३) इति ।

मरणविभक्तिप्रकीर्णकेऽपि → नाणेण विणा करणं न होइ, नाणं पि करणहीणं तु । नाणेण य करणेण य दोहि वि दुक्खक्खयं होइ ॥ ← (म.वि.१४७) इत्युक्तम् । अन्यत्राऽपि → क्रिया-ज्ञानात्मके योगे सातत्येन प्रवर्तनम् । वीतस्पृहस्य सर्वत्र यानं चाहुः शिवाऽध्वनि ॥ ← (ललितविस्तरायां श्लोकोऽयमुद्धृतः पृ.९०) इत्युक्तम् । एतेन केवलादेव ज्ञानान्मुक्तिरिति निरस्तम्, तदुक्तं आवश्यकनिर्युक्तौ → चरण-गुणविष्पहीणो बुड्ढइ सुबहुं पि जाणंतो ← (आ.नि. ९७) इति । प्रकृते → कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुराणिणः । तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ ← (ते.विं.१/४६) इति पूर्वोक्तं(पृ.१०८१) तेजोबिन्दूपनिषद्वचनमपि स्मर्तव्यम् । तदुक्तं तत्त्वार्थसूत्रे अपि → सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ← (त.सू.१/१) इति पूर्वोक्तं(पृ.४३४,४४१)स्मर्तव्यम् । एतदनुसारेण पञ्चास्तिकाये

विशेषार्थ :- विशेषावश्यकभाष्यमां श्रीजिनभद्रक्षमाश्रमश कडे छे के → आंधणो अने लंगडो वनमांधी जता उता. त्यां आग लागी जंगलमां तेओ इसाई गया. आंधणो माशस दोडवा छतां सणगी भयो. कारण के कई दिशामां जवुं ? तेनुं सायुं ज्ञान तेनी पासे न હતું. लंगडो माशस सलामत दिशामां जवानो मार्ग सायी रीते ज्ञाषवा छतां पण दावानणमां बणी गयो. कारण के त्मागवानी सायी क्रिया तेनी पासे न હતી. पण बीज जंगलमां आग लागी त्यां इसायेल आंधणो माशस पोताना ખભા ઉપર લંગડા માણસને બેસાડીને તેની સૂચના મુજબ ચાલતાં-ચાલતાં જંગલની બહાર સલામત રીતે પહોંચી જાય

अपि → दंसणणाण-चरित्ताणि मोक्खमग्गो ←(पं.का.१६४) इत्युक्तं कुन्दकुन्दाचार्येण । तदुक्तं बोधप्राभृते अपि → मोक्खमग्गं सम्मत्तसंयमं सुधम्मं ←(बो.प्रा.१४) इति । मोक्षप्राभृते अपि → तवरहियं जं णाणं णाणविजुत्तो तवो वि अकयत्थो । तम्हा णाणतवेणं संजुत्तो लहइ णिव्वाणं ॥ ←(मो.प्रा.५९) इत्युक्तम् ।

परेषामपि ज्ञान-क्रियासमुच्चयः सम्मतः । तदुक्तं योगवाशिष्ठे →

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां जायते परमं पदम् ॥ केवलात् कर्मणो ज्ञानात् न हि मोक्षोऽभिजायते । किन्तूभाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तूभयं विदुः ॥

← (यो.वा.वैराग्यप्रकरण १/७-८) इति । यथोक्तं हरितस्मृतौ अपि → उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ← (हा.स्मृ.) इति । न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थकत्वमनुपपन्नमिति शङ्कनीयम्, तथावाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः । एतेन → ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं, कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् । तस्माद् द्वयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥ ← ( ) इत्यपि व्याख्यातम् । योगशिखोपनिषदि योगतत्त्वोपनिषदि च → योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् । योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ॥ तस्मात् ज्ञानञ्च योगञ्च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् । ← (यो.शि.१/१३-१४, यो.त.१४-१५) इत्युक्तम् । एतेन → ज्ञानेनैव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा ← (रु.ह.३५) इति रुद्रहृदयोपनिषद्वचनं निरस्तम्, यतो केवलाच्चेत् ज्ञानात् क्लेशहानं स्यात् किमर्थमनेकाऽऽयाससमन्वितानि सदनुष्ठानानि यमादीनि मुमुक्षवः कुर्युः? अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति न्यायात् । एतेन केवलया क्रियायाऽपि क्लेशहानिकल्पनाऽपि प्रत्युक्ता, 'न हि सहस्रेणाऽपि अन्धैः पाटच्चरेभ्यो गृहं रक्ष्यते' इति न्यायेन तस्याः अकिञ्चित्करत्वात् ।

केचित्तु बहिरङ्गाऽन्तरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः' इति न्यायेन अन्तरङ्गत्वात् ज्ञानमेव बलीयः, न तु क्रिया । तदुक्तं सुरेश्वराचार्येण सम्बन्धवार्तिके → अन्तरङ्गं हि विज्ञानं प्रत्यङ्मात्रैकसंश्रयात् । बहिरङ्गं तु कर्म स्याद् द्रव्याश्रयत्वतो नृणाम् ॥ ← (सं.वा.२६७) इति वदन्ति । तन्न, क्रियाया अपि आत्मप्रयत्नरूपत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽविशेषात् । दैवपुरुषकारद्वात्रिंशिकायां पुरुषकारस्याऽऽत्मप्रयत्नरूपता दर्शितैव (द्वा.द्वा.१७/७) । किञ्च मुण्डकोपनिषदि अपि → आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ← (मुण्ड. ३/४) इत्येवं ज्ञान-क्रियासाहित्यमुपदर्शितम् । → उपासनां विना ज्ञानात् केवलाच्चेद् विमुक्तता ? । कन्यां विना विवाहः स्यात् केवलेन वरेण हि ॥ ← (रा.गी.३।५९) इति रामगीतावचनमप्येतदर्थोऽनुपात्वेवाऽवगन्तव्यम् । एतेन → अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ← (मैत्रा.७।९, ईशा.११) इति ईशावास्योपनिषद्-मैत्रायण्युपनिषदोः वचनमपि व्याख्यातम्, अविद्यापदेन विद्याभिन्नायाः सत्क्रियाया ग्रहणेन तदुपपत्तेः । यथोक्तं मैत्रायण्युपनिषदि → विद्यया तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म ← (मैत्रा.४/४) इति । तैत्तिरीयोपनिषदि अपि → यदेव विद्यया करोति, श्रद्धयोपनिषदा,

छे. आ दृष्टान्तं तात्पर्यं अे छे के आंधणी अने लंगडो त्तेगो थतां सम्यक् ज्ञान अने सम्यक् क्रियानो परस्पर समन्वय थाय छे अने कार्यसिद्धि थाय छे. आ ज रीते मोक्षमार्गे आगण वधता साधकोने नऽतरऽप थनारा कर्मोने = क्लेशोने संपूर्णतया रवाना करवा स्वऽप कार्यनी निष्पत्ति माटे जैनसिद्धान्त मु०४७ सम्यक् ज्ञान अने सम्यक् क्रियानो परस्पर समन्वय थवो जऽरी छे. (२५/१)

નૈરાત્મ્યદર્શનાદન્યે નિબન્ધનવિયોગતઃ । ૧ક્લેશપ્રહાણમિચ્છન્તિ સર્વથા તર્કવાદિનઃ ॥૨॥

નૈરાત્મ્યેતિ । નૈરાત્મ્યદર્શનાત્ = સર્વત્રૈવાત્માઽભાવાઽવલોકનાત્ અન્યે = બૌદ્ધા નિબન્ધનવિયોગતો = નિમિત્તવિરહાત્ ક્લેશપ્રહાણં = તૃષ્ણાહાનિલક્ષણં ઇચ્છન્તિ સર્વથા = સર્વેઃ પ્રકારૈઃ તર્કવાદિનઃ, તદેવ વીર્યવત્તરં ભવતિ ← (તૈ.ઉપ.૧/૧/૧૦) इत्येवं भङ्ग्यन्तरेण ज्ञान-क्रियासमुच्चय आवेदितः । एतेन → सत्येन लभ्यः तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च ← (मुं.३।१।५) इति मुण्ड-कोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् । महाभारते अपि → बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि ← (म.भा.उद्योगपर्व-३५/७५) इत्युक्त्या → ज्ञानवृद्धयैव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिध्यति ← (म.भा.शांतिपर्व-२४१/३०) इत्युक्त्या च प्रकारान्तरेण ज्ञान-क्रियासमुच्चय एव सूचितः । एतेन → ज्ञानान्मुक्तिः ← (सां.सू.३/२३) इति साङ्ख्यसूत्रैकान्तोऽपि प्रत्याख्यातः । तदुक्तं → परिज्ञानाद् भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् । कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः ॥ ← ( ) इति । → कर्मणा ज्ञानमिश्रेण स्थिरप्रज्ञो भवेत् पुमान् ← (शां.स्मृ. ४/२१२) इति शाण्डिल्यस्मृतिवचनमपि ज्ञान-क्रियासमुच्चयपरं प्रकारान्तरेणाऽवसेयम् । → तपः-स्वाध्याये-श्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ← (यो. सू.२/१) इति पातञ्जलयोगसूत्रमपि भङ्ग्यन्तरेण ज्ञान-क्रियासमुच्चयस्यैव क्लेशहानोपायत्वमभिव्यनक्ति । कूर्मपुराणेऽपि → कर्मणा सहिताज्ज्ञानात् सम्यग्योगोऽभिजायते । ज्ञानञ्च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम् ॥ ← (कू.पु.३/२३) इत्येवं ज्ञान-क्रियासमुच्चयो गदितः । विष्णुपुराणेऽपि च → तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते ॥ ← (वि.पु.६/५/६०) इत्येवं ज्ञान-क्रियोभयस्याऽपवर्गप्राप्तिहेतुत्वमुपदर्शितम् ।

यद्यपि न्यायસૂત્રભાષ્યે વાત્સ્યાયનેન → તત્ત્વજ્ઞાનાદ્ દુઃખ-જન્મ-પ્રવૃત્તિ-દોષ-મિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરા-ઽપાયે તદનન્તરાઽભાવાદપવર્ગઃ ← (ન્યા.સૂ.ભા. ૪/૨/૨) इत्येवं ज्ञानसाध्यत्वमपवर्गस्याऽऽवेदितं तथापि न्यायसूत्रे → तदर्थं यम-नियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाऽध्यात्मविध्युपायैः ← (न्या.सू.४/२/४६) इत्येवं क्रियाऽऽवश्यकताऽपि दर्शितेति नैयायिकानामपि परमार्थतो ज्ञान-क्रियासमुच्चयोऽभिमतः ।

તત્ત્વચિન્તામણિકૃતા તુ → સ્વ-સ્વાઽઽશ્રમવિહિતેન કર્મણા જ્ઞાનસ્ય સમપ્રધાન્યેન સમુચ્ચયાત્ જ્ઞાન-કર્મણોઃ તુલ્યત્વેન મુક્ત્યર્થત્વાભિધાનાત્ ← (ત.ચિં.અનુ.ભા.૨/મુક્તિવાદ-પૃ.૧૮૫) इत्येवं कण्ठत एव ज्ञान-कर्मसमुच्चयो दर्शितः । यदपि तेनैव तत्रैवाग्रे → कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वाराऽपि मुक्तिजनकत्वसम्भवात् प्रमाणवतो गौरवञ्च न दोषाय ← (त.चिं.मु.वा.पृ.१९१) इत्युक्तं तदपि न नः क्षतिकारि । न हि द्वारेण द्वारिणोऽन्यथासिद्धिः सम्भवति । तत्तज्जीवं प्रति ज्ञान-कर्मणोः गौण-मुख्यभावेऽपि समुच्चयस्त्वनाविल एव सामान्यत इति दिक् ॥२५/१॥

ग्रन्थकारोऽत्र दर्शितक्लेशहानोपायविप्रतिपत्तिवादिन उत्थापयति- 'नैरात્म्ये'ति । सर्वत्रैव सर्वदैव सर्वथैव च आत्माऽभवाऽवलोकनात् हेतोઃ બૌદ્ધાઃ = સૌગતાઃ નિમિત્તવિરહાત્ = તૃષ્ણાનિમિત્તાઽભાવાત્

ગ્રંથકારશ્રી અન્યદર્શનોની ખોટી માન્યતાનું નિરાકરણ કરવા અન્યદર્શનોની માન્યતાને જણાવે છે. ગાથાર્થ :- સર્વથા તર્કવાદી બૌદ્ધો નૈરાત્મ્યદર્શનથી નિમિત્તકારણનો વિયોગ થવાથી ક્લેશના ઉચ્છેદને ઈચ્છે છે. (૨૫/૨)

ટીકાર્થ :- બૌદ્ધ વિદ્વાનો સર્વ પ્રકારે તર્કને જ અનુસરે છે. તેઓ શાસ્ત્રને અનુસરતા નથી. આ બૌદ્ધોની માન્યતા એવી છે કે બધે જ આત્માના અભાવને જોવાથી ક્લેશના નિમિત્તકારણનો વિરહ

૧. હસ્તાદર્શ 'ક્લેશહાણ' इति व्रुदितः पाठः ।

ન તુ શાસ્ત્રાઽનુસારિણઃ ॥૨॥ ૧૯૧૯ એવ સ્વમતં પુરસ્કર્તુમાહુઃ -

સમાધિરાજ એતચ્ચ તદેતત્તત્ત્વદર્શનમ્ । આગ્રહચ્છેદકાર્યેતત્તદેતદમૃતં પરમ્ ॥૩॥

સમાધિરાજ ઇતિ । સમાધિરાજઃ સર્વયોગાઽગ્રેસરત્વાત્ એતચ્ચ = નૈરાત્મ્યદર્શનમ્ । તદેતત્તત્ત્વ-
દર્શનં પરમાર્થાઽવલોકનતઃ, આગ્રહચ્છેદકારિ = મૂર્છાવિચ્છેદકં એતત્, તદેતદમૃતં = પીયૂષં પરં
= ભાવરૂપમ્ ॥૩॥

તૃષ્ણાહાનિલક્ષણં ક્લેશપ્રહાણં ઇચ્છન્તિ સર્વેઃ પ્રકારૈઃ તર્કવાદિનઃ = ન્યાયપ્રધાનયોગભાજઃ, ન તુ શાસ્ત્રા-
ઽનુસારિણઃ = સાઙ્ઘ્યા ઇવ શાસ્ત્રમાત્રશરણા ઇતિ । બૌદ્ધમતે દુઃખકારણીભૂતાયાઃ તૃષ્ણાયાઃ ત્રિવિધાયાઃ
કામ-ભવ-વિભવગોચરાયાઃ ત્યાગો દુઃખનિરોધઃ । તદુક્તં મજ્ઞિમનિકાયે → યા યં તળ્હા પોનોબ્ભવિકા
નન્દીરાગસહગતા તત્રતત્રાભિનન્દિની, સેય્યથિદં, કામતળ્હા (૧), ભવતળ્હા (૨), વિભવતળ્હા (૩) ।
અયં વુચ્ચતાવુસો, દુઃખસમુદયો । કતમો ચાવુસો ! દુઃખનિરોધો ? યો તસ્સાયેવ તળ્હાય અસેસ-
વિરાગનિરોધો ચાગો પટિનિસ્સગ્ગો મુત્તિ અનાલયો-અયં વુચ્ચતાવુસો ! દુઃખનિરોધો ← (મ.નિ.ભાગ-
૧/૧/૧/૧૧ પૃષ્ઠ-૬૧) ઇતિ । રૂપાદિગોચરા તૃષ્ણા ષડ્વિધાઽપિ ભવતિ । તદુક્તં મજ્ઞિમનિકાય
એવ → છયિમે આવુસો ! તળ્હાકાયા- (૧) રૂપતળ્હા, (૨) સદ્તળ્હા, (૩) ગન્ધતળ્હા, (૪) રસતળ્હા,
(૫) ફોટ્ટુબ્બતળ્હા, (૬) ધમ્મતળ્હા ← (મ.નિ.૧/૧/૧/૧૬/પૃષ્ઠ ૬૫) ઇતિ ।

પ્રકૃતે ચ → નૈરાત્મ્યદર્શનાદન્યે નિબન્ધનવિયોગતઃ । દોષપ્રહાણમિચ્છન્તિ, સર્વથા ન્યાયયોગિનઃ ॥
← (યો.બિં.૪૫૮) ઇતિ યોગબિન્દુકારિકાઽનુસન્ધેયા ॥૨૫/૨॥

અથ એતે નૈરાત્મ્યદર્શનવાદિન એવ સ્વમતં પુરસ્કર્તુમાહુઃ- 'સમાધી'તિ । પરમાર્થાઽવલોકનતઃ =
સર્વથાશૂન્યતત્ત્વવિલોકનમવલમ્બ્ય નૈરાત્મ્યદર્શનં એવ તત્ત્વદર્શનમ્ । મૂર્છાવિચ્છેદકં = અનાદિકાલીન-
ભાવરોગસ્થાનીય-તૃષ્ણોચ્છેદકારિ એતત્ = નૈરાત્મ્યદર્શનમ્ । તત્ = તસ્માત્ કારણાત્ એતત્ = નૈ-
રાત્મ્યદર્શનં ભાવરૂપં પીયૂષમ્ । તદુક્તમેતન્મતાઽનુવાદરૂપેણ યોગબિન્દૌ → સમાધિરાજ એતત્ તત્
તદેતત્તત્ત્વદર્શનમ્ । આગ્રહચ્છેદકાર્યેતત્ તદેતદમૃતં પરમ્ ॥ ← (યો.બિં.૪૫૯) ઇતિ ॥૨૫/૩॥

થવાથી તૃષ્ણાસ્વરૂપ ક્લેશનો ઉચ્છેદ થાય છે. (૨૫/૨)

તાર્કિક બૌદ્ધ લોકો જ પોતાના મતને આગળ કરવા માટે કહે છે કે —

• નૈરાત્મ્યદર્શન સમાધિરાજ - બૌદ્ધ •

ગાથાર્થ :- નૈરાત્મ્યદર્શન સમાધિરાજ છે. નૈરાત્મ્યદર્શન જ તત્ત્વદર્શન છે. નૈરાત્મ્યદર્શન આગ્રહવિચ્છેદને
કરનાર હોવાથી પરમ અમૃત છે. (૨૫/૩)

ટીકાર્થ :- સર્વ યોગોમાં મુખ્ય હોવાથી નૈરાત્મ્યદર્શન સમાધિરાજ છે. અર્થાત્ તમામ સમાધિઓમાં
તે રાજાના સ્થાને છે. તથા નૈરાત્મ્યદર્શન જ તત્ત્વદર્શન છે. કારણ કે નૈરાત્મ્યદર્શનથી પરમાર્થનું દર્શન
થાય છે. બાહ્ય પદાર્થોમાં મમત્વના આગ્રહને = મૂર્છાને નૈરાત્મ્યદર્શન મૂળમાંથી ઉપેડે છે. તેથી
નૈરાત્મ્યદર્શન જ ભાવસ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ અમૃત છે. (૨૫/૩)

વિશેષાર્થ :- બૌદ્ધમતે આત્મા જ નથી. માટે 'ક્યાંય પણ આત્મા નથી' આ પ્રમાણે જે નૈરાત્મ્યદર્શન

૧. મુદ્રિતપ્રતો - (અ) ત - ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

જન્મયોનિર્યતસ્તૃષ્ણા ધ્રુવા સા ચાઽઽત્મદર્શને । તદભાવે ચ નેયં સ્યાદ્ બીજાઽભાવ ઇવાઽઙ્કુરઃ ॥૪॥

જન્મેતિ । યદ્ (? યતઃ) = યસ્માત્ તૃષ્ણા લોભલક્ષણા જન્મયોનિઃ પુનર્ભવહેતુઃ । ધ્રુવા = નિશ્ચિતા સા ચ = તૃષ્ણા આત્મદર્શને = અહમસ્મીતિ નિરીક્ષણરૂપે । તદભાવે = આત્મદર્શનાઽભાવે ચ । નેયં = તૃષ્ણા સ્યાત્ । અઙ્કુર ઇવ બીજાઽભાવે ॥૪॥

નૈરાત્મ્યદર્શનવાદિન આત્મદર્શનવિરહસ્ય તૃષ્ણાવિચ્છેદકારકાઽમૃતત્વે હેતુમુપપાદયન્તિ- ‘જન્મે’તિ । ભિક્ષુપાદપ્રસારણન્યાયેન નૈરાત્મ્યવાદિનો વદન્તિ- યસ્માત્ તૃષ્ણા લોભલક્ષણા । અત એવ દુઃખસમુદયતયા સા પુનર્ભવહેતુઃ । તદુક્તં મજ્ઞિમનિકાયે → કતમઞ્ચ ભિક્ષવે! દુઃખસમુદયં અરિયસચ્ચં ? યાયં તપ્પહા પોનોબ્ભવિકા નન્દીરાગસહગતા તત્રતત્રાભિનન્દિની । સેય્યથિદં- કામતપ્પહા, ભવતપ્પહા, વિભવતપ્પહા ← (મ.નિ.મહાહત્થિ.ભાગ-૧/૧/૧૦/૧૩૩/પૃષ્ઠ-૮૬) ઇતિ । ‘જન્મે’ત્યુપલક્ષણં જરા-મરણાદેઃ । તલ્લક્ષણન્તુ મજ્ઞિમનિકાયે → કતમા ચ ભિક્ષવે ! જાતિ ? યા તેસં તેસં સત્તાનં તમ્હિ તમ્હિ સત્તનિકાયે જાતિ સજ્જાતિ ઓક્કન્તિ અભિનિબ્ભત્તિ ખન્ધાનં પાતુભાવો આયતનાનં પટિલાભો, અયં વુચ્ચતિ ભિક્ષવે ! જાતિ । કતમા ચ ભિક્ષવે ! જરા ? યા તેસં તેસં સત્તાનં તમ્હિ તમ્હિ સત્તનિકાયે જરા જીરણતા ખણ્ડિચ્ચં પાલિચ્ચં વલિત્તચતા આયુનો સંહાનિ ઇન્દ્રિયાનં પરિપાકો, અયં વુચ્ચતિ, ભિક્ષવે ! જરા । કતમઞ્ચ ભિક્ષવે! મરણં ? યં તેસં તેસં સત્તાનં તમ્હા તમ્હા સત્તનિકાયા ચુતિ ચવનતા ભેદો અન્તરધાનં મચ્ચુ મરણં કાલઙ્કિરિયા ખન્ધાનં ભેદો કલ્લેવરસ્સ નિક્ષવો જીવિતિન્દ્રિયસ્સુપચ્છેદો, ઇદં વુચ્ચતિ, ભિક્ષવે ! મરણં ← (મ.નિ.ભાગ-૧/૧/૧૦/૧૨૧-૨-૩/પૃષ્ઠ-૮૪) ઇત્યેવમુપદર્શિતમ્ । ‘ખંધાનં = રૂપાદિસ્કન્ધાનાં પાતુભાવો = પ્રાદુર્ભાવઃ, આયતનાનં = ભોગાયતનાનાં પટિલાભો = પ્રતિલાભઃ’, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ।

‘અહમસ્મી’તિ નિરીક્ષણરૂપે આત્મદર્શને = આત્મદૃષ્ટિમદનુશયે સતિ તૃષ્ણા નિશ્ચિતા આત્મદર્શનાઽભાવે ચ = ‘અસ્મી’તિદૃષ્ટિમદનુશયત્યાગે ચ તૃષ્ણા-તત્કારણ-તન્નિરોધાદિદર્શનસહકૃતે સતિ ન તૃષ્ણા સ્યાત્, અઙ્કુર ઇવ બીજાઽભાવે સતિ । તત એવ ચ દુઃખાઽન્તઃ સમ્પદ્યતે । નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ ચ સમ્યગ્દૃષ્ટિ-

કરવામાં આવે છે તે જ પરમાત્મદર્શન છે. કારણ કે આત્મા નથી તે જ પરમાર્થ છે, તે જ પરમ તત્ત્વ છે. આત્મા હોય તો ‘હું અને મારું’ આવો ભાવ જાગે, મમતા જાગે. પણ ‘હું જ નથી, આત્મા જ નથી’ - આવો ભાવ પ્રગટે તો મૂર્છા-મમતા-આગ્રહ વગેરે તૂટે છે. અનાદિ કાળનો મૂર્છા-તૃષ્ણાનો રોગ કાઢવાના કારણે નૈરાત્મ્યદર્શન ભાવ અમૃત છે. આવું બૌદ્ધ લોકો માને છે. (૨૫/૩)

• નૈરાત્મ્યદર્શનથી મૂર્છાનાશ - ઊદ્ધ •

ગાથાર્થ :- કારણ કે પુનર્જન્મનું કારણ તૃષ્ણા છે. આત્મદર્શન થાય તો અવશ્ય તૃષ્ણા થાય. આત્મદર્શન ન થાય તો તૃષ્ણા ન થાય, જેમ બીજ ન હોય તો અંકુરો ન થાય તેમ આ સમજવું. (૨૫/૪)

ટીકાર્થ :- નૈરાત્મ્યદર્શન મૂર્છાનાશક અમૃત છે. કારણ કે લોભસ્વરૂપ તૃષ્ણા પુનર્જન્મનું કારણ છે. તથા ‘હું છું’ આવા નિરીક્ષણરૂપ આત્મદર્શન કરવામાં આવે તો અવશ્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ‘હું છું’ આવું આત્મદર્શન કરવામાં ન આવે તો આ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમ બીજ ન હોય તો અંકુરો ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ આત્મદર્શન ન હોય તો તૃષ્ણા ઉત્પન્ન ન થાય. (૨૫/૪)

ન હ્યપશ્યન્નહમિતિ સ્નિહ્યત્યાત્મનિ કશ્ચન । ન ચાસ્ત્મનિ વિના પ્રેમ્ણા સુખહેતુષુ ધાવતિ ।।૫।।

ન હીતિ । ન = નૈવ હિઃ = યસ્માત્ અપશ્યન્ = અનિરીક્ષમાણઃ અહમિતિ = ઉલ્લેખેન સ્નિહ્યતિ = સ્નેહવાન્ ભવતિ આત્મનિ વિષયભૂતે કશ્ચન = બુદ્ધિમાન્ । ન ચાત્મનિ પ્રેમ્ણા^૧ વિના સુખહેતુષુ ધાવતિ = પ્રવર્તતે કશ્ચન । તસ્માદાત્મદર્શનસ્ય ^૨વૈરાગ્યપ્રતિપન્થિત્વાદ્

રુચ્યતે । તદુક્તં મજ્ઞિમનિકાયે → યતો યો, આવુસો ! અરિયસાવકો એવં તણ્હં પજાનાતિ, એવં તણ્હસમુદયં પજાનાતિ, એવં તણ્હનિરોધં પજાનાતિ, એવં તણ્હાનિરોધગામિનિં પટિપદં પજાનાતિ, સો સબ્બસો રાગાનુસયં પહાય, પટિઘાનુસયં પટિવિનોદેત્વા, ‘અસ્મી’તિ દિટ્ઠિમાનાનુસયં સમૂહનિત્વા, અવિજ્જં પહાય, વિજ્જં ઉપ્પાદેત્વા, દિટ્ઠેવ ધમ્મે દુક્ખસ્સન્તકરો હોતિ । એત્તાવતાપિ યો આવુસો ! અરિયસાવકો સમ્માદિટ્ઠિ હોતિ, ઉજુગતા અસ્સ દિટ્ઠિ, ધમ્મે અવેચ્ચપ્પસાદેન સમન્નાગતો ← (મ.નિ.ભાગ-૧/૧/૧/૧૬ પૃષ્ઠ-૬૫) ઇતિ ।।૨૫/૪।।

સૌગતા એવ નૈરાત્મ્યદર્શનસ્ય મુક્તિહેતુતામુપપાદયન્તિ- ‘ને’તિ । ન ચ = નૈવ આત્મનિ વિષયે પ્રેમ્ણા = સ્નેહેન વિના સુખહેતુષુ કાય-કાઞ્ચન-કામિન્યાદિષુ સુખાભિલાષી સન્ કશ્ચન પ્રવર્તતે કદાઽપિ । ન હિ કેવલમસ્માકં બૌદ્ધાનાં સમ્મતમિદં, કિન્તુ ઔપનિષદાનામપીદં સમ્મતમેવ । તદુક્તં બૃહદારણ્યકો-પનિષદિ અપિ → ન વા અરે ! પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ, આત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ । ન વા અરે ! જાયાયૈ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ, આત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ । ન વા અરે ! પુત્રાણાં કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્તિ, આત્મનસ્તુ કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્તિ ← (બૃ.આ.૧/૫) ઇત્યાદિ । જૈનાનામપીદં સમ્મતમ્ । તદુક્તં શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિભિઃ મહાવીરગીતાયાં → અસ્ત્યાત્માર્થ

વિશેષાર્થ :- ‘આ ઘર મારું છે. દુકાન મારી છે. પૈસો-પત્ની-પુત્ર-પરિવાર વગેરે મારા છે.’ આવી તૃષ્ણા જ પુનર્જન્મનું કારણ છે. જેને આવી તૃષ્ણા ક્યારેય ઊભી ન થાય તેનો પુનર્જન્મ ન થાય. પરંતુ જો આત્માનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પોતાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય. તથા ‘પોતે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા છે’ એવું સિદ્ધ થાય તો પોતાના સુખની ચિંતા, સુખસાધનની મૂર્છા-તૃષ્ણા પણ અવશ્ય ઊભી થાય જ. માટે આત્મદર્શન સંસારકારણ છે, પુનર્જન્મનું કારણ છે. જ્યારે ‘હું જ નથી તો મારું આ સંસારમાં શું હોય ?’ આવી ભાવના તૃષ્ણાનાશક છે. માટે ‘દેહાદિભિન્ન પરલોકગામી હું આત્મા છું’ આવું આત્મદર્શન ન થાય તો મમતા, મૂર્છા, તૃષ્ણા જ ઊભી થઈ ન શકે. માટે નૈરાત્મ્યદર્શન જ અનાદિકાલીન તૃષ્ણાસ્વરૂપ ભાવ રોગનું નાશક ભાવૌષધ છે, પરમ અમૃત છે - એવું સિદ્ધ થાય છે. આ જ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ બૌદ્ધ વિદ્વાનો આગળની ગાથામાં કરે છે. (૨૫/૪)

• આત્મદર્શન વિના આત્મરાગ અસંભવ - જોદ્ધ •

ગાથાર્થ :- ખરેખર ‘હું છું’ એમ નહિ જોતો કોઈ બુદ્ધિશાળી આત્મા ઉપર સ્નેહવાળો થતો નથી. તથા આત્મા ઉપર પ્રેમ વિના કોઈ સુખના કારણોને વિશે દોડતો નથી. (૨૫/૫)

ટીકાર્થ :- આત્મદર્શન વિના તૃષ્ણા થતી નથી. કારણ કે ‘હું આત્મા છું’ આ પ્રમાણે નહિ જોતો કોઈ બુદ્ધિશાળી આત્માને વિશે સ્નેહવાળો થતો નથી. તથા આત્માને વિશે પ્રેમ-સ્નેહ વિના કોઈ બુદ્ધિશાળી

૧. હસ્તાદર્શ ‘પ્રેમ્ણા’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘વૈરાગ્યદર્શનમેવ...’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ મુક્તિહેતુરિતિ સિદ્ધમ્ ॥૫॥ એતદ્બૂષયતિ-

પ્રિયં સર્વં નાન્યથા પ્રિયતા કદા ← (મ.ગી.૩૭/૧૨) ઇતિ, અધ્યાત્મગીતાયાં ચ → આત્માનમન્તરા કોઽપિ નાઽન્યઃ પ્રિયતમો ભુવિ ← (અ.ગીતા.૫૧) ઇતિ । તસ્માત્ કારણાત્ આત્મદર્શનસ્ય = દેહાદિભિન્ન-પરલોકગામિ-સ્થિરાઽઽત્મગોચરદર્શનસ્ય પારલૌકિકાદિસુખકામના-તત્સાધનમમતાદ્યુત્થાપકતયા વૈરાગ્યપ્રતિપ-ન્યિત્વાત્ = તૃષ્ણાવિરહવિરોધિત્વાદ્ નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ મુક્તિહેતુઃ । તદુક્તં નૈરાત્મ્યદર્શનવાદિમતનિરૂપણા-ઽવસરે યોગબિન્દૌ →

તૃષ્ણા યજ્જન્મનો યોનિર્ધ્રુવા સા ચાઽઽત્મદર્શનાત્ । તદ્ભવાન્ન તદ્ભાવઃ તત્તતો મુક્તિરિત્યપિ ॥ ન હ્યપશ્યન્નહમિતિ સ્નિહ્યાત્યાત્મનિ કશ્ચન । ન ચાઽઽત્મનિ વિના પ્રેમ્ણા સુખકામોઽભિધાવતિ ॥ સત્યાત્મનિ સ્થિરે પ્રેમ્ણિ ન વૈરાગ્યસ્ય સમ્ભવઃ । ન ચ રાગવતો મુક્તિર્દાતવ્યોઽસ્યા જલાઞ્જલિઃ ॥

← (યો.બિં.૪૬૦-૧-૨) ઇતિ । તત્તત્ત્વાઽયં સમુદિતઃ ફલિતાઽર્થો યદુતાઽઽત્મદર્શને સતિ તદર્થ સુખાદિકં કામયમાના વિહિત-નિષિદ્ધસાધનગોચરરાગ-દ્વેષકરણતઃ તથાઽનુતિષ્ઠન્તઃ કર્માશયમાચિન્વાનાઃ પ્રદીર્ઘજન્માદિપરમ્પરામનુભવન્તિ । યદિ પુનઃ અમી 'નાઽહં, ન કશ્ચિત્, કિમપિ વા મમ નાસ્તિ, ન કિઞ્ચિદપિ વસ્તુ સ્થિરં વિશ્વમેવ ક્ષણભદ્ગુરમલીકઞ્ચે'ત્યવધારયેન્ ન કિઞ્ચિદપિ કામયેન્ । ન ચાઽકામયમાનાઃ કેચિદપિ પ્રવર્તન્તે । ન ચાઽપ્રવર્તમાનાઃ કર્માશયેન સિચ્યન્તે । ન ચાઽન્તરેણ કર્માશયં સમ્ભવો જન્માદેર્ભોગાદેર્વેતિ ભવતિ નૈરાત્મ્યદર્શનં સાધનમપવર્ગસ્યેતિ ॥૨૫/૫॥

સુખસાધનોને વિશે પ્રવર્તતો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મદર્શન વૈરાગ્યનું વિરોધી છે. માટે નૈરાત્મ્યદર્શન જ મોક્ષનો હેતુ છે - એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૫/૫)

વિશેષાર્થ :- દરેકને પોતાની જાત અત્યંત વહાલી છે. પોતાને સુખી કરવા માટે જ દરેક પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે. ધંધો, નોકરી, ભાગીદારી, ભીખ, ફેરી, મજૂરી વગેરે તમામ પ્રવૃત્તિ પોતાના સુખનું સાધન છે, એમ સમજીને જ દરેકે દરેક પ્રાણી તે તે સુખસાધનો વિશે પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં આત્માનો રાગ-સ્નેહ-મમત્વભાવ કારણભૂત છે. નૈરાત્મ્યદર્શન એમ કહે છે કે 'ભાઈ ! તું જ નથી. તું આત્મા નથી. દેહાદિભિન્ન પરલોકગામી આત્મા તું નથી. ક્યાંય પણ, ક્યારેય પણ, કોઈ પણ અવસ્થામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ આત્મા નથી. આ ત્રિકાલ અબાધિત સત્ય છે. તો આ જગતમાં તારું કોણ હોઈ શકે? તું પોતે જ નથી તો કોને સુખી કરવા માટે તું આ બધી દોડધામ કરે છે ?' આવું સાંભળતો-જોતો-વિચારતો બુદ્ધિશાળી માણસ ક્યાંય પણ મૂર્છા-મમતા-આસક્તિ કરતો નથી. આ રીતે તૃષ્ણા મૂળમાંથી રવાના થતાં પુનર્જન્મની પરંપરા અટકે છે. અને મોક્ષ મળે છે. આમ નૈરાત્મ્યદર્શન જ મુક્તિહેતુ છે - એમ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મદર્શન તો રાગનું કારણ છે કારણ કે 'હું દેહાદિભિન્ન પરલોકગામી આત્મા છું. દેહ વગેરેનો નાશ થવા છતાં મારો નાશ થવાનો નથી. મારે ક્યાંક જવાનું છે. પરલોકમાં જ્યાં જવાનું છે ત્યાં સુખી બનવા માટે હું દાન કરું, તપ કરું, ઉગ્ર સાધના કરીને પુણ્યસંચય કરું. તો મને પરલોકમાં દેવલોક, અપ્સરા-ભોગસુખસામગ્રી વગેરે મળશે. પછી હું સ્વર્ગમાં દેવવિમાનની અંદર અપ્સરાઓ, દેવાંગનાઓ સાથે મોજ-મજા કરીશ.' આ પ્રમાણે વિચારણા આત્મદર્શનમાંથી ઊભી થાય છે અને તે

નૈરાત્મ્યાડયોગતો નૈતદભાવ-ક્ષણિકત્વયોઃ । આદ્યપક્ષેઽવિચાર્યત્વાદ્ધર્માણાં ધર્મિણં વિના ॥૬॥

નૈરાત્મ્યેતિ । એતત્ = અન્યેષાં મતં ન યુક્તમ્ । અભાવ-ક્ષણિકત્વયોઃ 'અર્થાદાત્મનો વિકલ્પ્ય' - માનયોઃ સતોઃ નૈરાત્મ્યાડયોગતઃ । આદ્યપક્ષે = આત્મનોઽભાવપક્ષે ધર્મિણમ્ = આત્માનં વિના ધર્માણાં = સદનુષ્ઠાન-મોક્ષાદીનામ્ અવિચાર્યત્વાત્ = વિચારાડયોગ્યત્વાત્ । ન હિ વન્ધ્યાસુતાઽભાવે તદ્ગતાન્ સુરૂપ-કુરૂપત્વાદીન્ વિશેષાંચિન્તયિતુમારભતે કશ્ચિદિતિ ॥૬॥

એતદ્ = નૈરાત્મ્યદર્શનવાદિમતં દૂષયતિ- 'નૈરાત્મ્યે'તિ । અત્ર હિ દ્વયી કલ્પના- યદર્શનાત્ કિલ મુક્તિઃ તદ્ નૈરાત્મ્યં (૧) આત્મનોઽભાવઃ સ્યાદ્ યદુત (૨) ક્ષણમાત્રસ્થાયી આત્મા ? इत्येवं આત્મનો વિકલ્પ્યમાનયોઃ સતોઃ અભાવ-ક્ષણિકત્વયોઃ નૈરાત્મ્યાડયોગતઃ = કલ્પનાદ્વિતયાડનુપાતિનૈરાત્મ્યાડનુપપત્તેઃ અન્યેષાં = બૌદ્ધાનાં મતં = નૈરાત્મ્યદર્શનમતં ન યુક્તમ્ । તથાહિ- સર્વથા આત્મનોઽભાવપક્ષે તુ આત્માનં વિના સદનુષ્ઠાન-મોક્ષાદીનાં = બૌદ્ધાઽભ્યુપગત-સમ્યગ્દૃષ્ટિ-ક્રિયાદ્યષ્ટાઙ્ગયોગ-પઞ્ચશીલાદિસદનુષ્ઠાન-નિર્વાણ-વિપશ્યના-શુક્લાદિકર્મપ્રભૃતીનાં વિચારાડયોગ્યત્વાત્ = ચિન્તાડનર્હત્વાત્ સર્વેવ અનુષ્ઠાનફલપર્યાલોચના-ત્મિકા ચિન્તા નિરર્થકા પ્રસજ્યેત, કર્મકર્તુઃ ફલભોક્તુઃ ચ કસ્યચિત્ સર્વદૈવ સર્વત્રૈવ સર્વથૈવ વિરહાત્ । ન હિ વન્ધ્યાસુતાઽભાવે = એકાન્તેનૈવ વન્ધ્યાપુત્રાદાવવિદ્યમાને 'વન્ધ્યાપુત્રઃ સુરૂપઃ સ્યાત્ કુરૂપો વા?' इत्येवं તદ્ગતાન્ = વન્ધ્યાસુતનિષ્ઠાન્ સુરૂપ-કુરૂપત્વાદીન્ વિશેષાન્ ધર્માન્ ચિન્તયિતુમારભતે કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિત્, સતિ ધર્મિણિ તદ્ધર્માઃ ચિન્ત્યન્ત ઇતિ ન્યાયાત્ । તદુક્તં યોગબિન્દૌ →

નૈરાત્મ્યમાત્મનોઽભાવઃ ક્ષણિકો વાડયમિત્યદઃ । વિચાર્યમાણં નો યુક્ત્યા દ્વયમપ્યુપપદ્યતે ॥

સર્વથૈવાત્મનોઽભાવે સર્વા ચિન્તા નિરર્થકા । સતિ ધર્મિણિ ધર્મા યચ્ચિન્ત્યન્તે નીતિમદ્વચઃ ॥

મૂર્છા-મમતા-ગૃહ્ણિ-આસક્તિ કરાવીને પુનર્જન્મની પરંપરાને સતત આગળ ચલાવે જ રાખે છે. માટે આત્મદર્શન વૈરાગ્યવિરોધી છે, મોક્ષવિરોધી છે, સંસારકારણ છે -આમ બૌદ્ધો સિદ્ધ કરે છે. (૨૫/૫)

• નૈરાત્મ્યદર્શન દૂષણ •

ગ્રંથકારશ્રી બૌદ્ધોના ઉપરોક્ત નૈરાત્મ્યદર્શનનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે -

ગાથાર્થ :- આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે આત્માનો અભાવ અને આત્માની ક્ષણિકતા બન્ને પક્ષમાં નૈરાત્મ્ય સંગત થતું નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો ધર્મા વિના ગુણધર્મો જ વિચારવા લાયક રહેતા નથી. (૨૫/૬)

ટીકાર્થ :- નૈરાત્મ્યદર્શનવાદી બૌદ્ધોનો ઉપરોક્ત મત યોગ્ય નથી. કારણ કે બૌદ્ધ દ્વારા જાતે જ કલ્પના કરવામાં આવતા બે વિકલ્પોમાં નૈરાત્મ્ય સંગત થતું નથી. બે વિકલ્પ આ મુજબ છે. (૧) આત્માનો અભાવ એટલે નૈરાત્મ્ય. (૨) ક્ષણિક આત્મા = નૈરાત્મ્ય. આ બે વિકલ્પમાં પ્રથમ વિકલ્પ સંગત ન હોવાનું કારણ એ છે કે આત્માનો જ અભાવ માન્ય કરવામાં આવે તો સદનુષ્ઠાન, મોક્ષ વગેરે ગુણધર્મોની વિચારણા જ કરી ન શકાય. ગુણધર્મનો આધાર એવો આત્મા હોય તો જ સદનુષ્ઠાન, મુક્તિ વગેરે ગુણધર્મોની વિચારણા કરી શકાય. બરેબર વંધ્યાપુત્ર ન હોય તો 'વંધ્યાપુત્ર સુંદર રૂપવાળો છે કે કદરૂપો છે?' આ પ્રમાણે વંધ્યાપુત્રગત

૧. 'અર્થાદાત્મના' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતાવશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. 'વિકલ્પમા..' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

‘વક્ત્રાદ્યભાવતશ્ચૈવ કુમારીસુતબુદ્ધિવત્ । વિકલ્પસ્યાઽપ્યશક્યત્વાદ્વક્તું વસ્તુ વિના સ્થિતમ્ ॥૭॥

વક્ત્રાદીતિ । વક્ત્રાદીનાં નૈરાત્મ્યપ્રતિપાદકતદ્દ્રષ્ટ્રાદીનામભાવતઃ (= વક્ત્રાદ્યભાવતઃ) ચૈવ । આદ્યપક્ષે નૈરાત્મ્યાઽયોગતો નૈતદિતિ સમ્બન્ધઃ । જ્ઞાનવાદિમતે ત્વાહ- કુમારીસુતબુદ્ધિવત્ = અકૃત-

← (યો.બિ.૪૬૩-૪) ઇતિ ॥૨૫/૬॥

તથા- ‘વક્ત્રાદી’તિ । વક્તા = નૈરાત્મ્યસ્ય પ્રણેતા, નૈરાત્મ્યસ્ય દૃષ્ટા, આદિપદેન નૈરાત્મ્યપ્રજ્ઞાપનાપ્રતિપાદ્યઃ તેષાં = નૈરાત્મ્યપ્રતિપાદક-તદ્દ્રષ્ટ્રાદીનાં અભાવતશ્ચૈવ = વિરહાચ્ચૈવ આદ્યપક્ષે = સર્વથૈવાત્મનોઽભાવે સ્વીક્રિયમાણે “નૈરાત્મ્યાઽયોગતઃ = નૈરાત્મ્યાઽનુપપત્તેઃ ન એતત્ = સર્વથાત્માઽભાવલક્ષણં નૈરાત્મ્યં યુક્તં” ઇતિ પૂર્વતનકારિકયા સહ સમ્બન્ધઃ । ‘નૈરાત્મ્યદર્શનતો મુક્તિઃ’ ઇતિ પ્રજ્ઞાપના ન યુજ્યતે, યતઃ સર્વથૈવાઽઽત્મનઃ તુચ્છતાયાં કો નૈરાત્મ્યસ્ય વક્તા દ્રષ્ટા વા સ્યાત્ ? કો વા તત્પ્રજ્ઞાપનાતઃ પ્રતિપાદ્યઃ સ્યાત્ ? ન કશ્ચિત્ । તતશ્ચાઽઽદ્યપક્ષાઽધ્યુપગમે નૈરાત્મ્યં ન સદ્ગચ્છત ઇતિ ભાવઃ । તદુક્તં યોગબિન્દૌ → નૈરાત્મ્યદર્શનં કસ્ય ? કો વાઽસ્ય પ્રતિપાદકઃ ? । એકાન્તતુચ્છતાયાં હિ પ્રતિપાદ્યસ્તથેહ કઃ ? ॥

← (યો.બિ.૪૬૫) ઇતિ ।

નન્વનુદ્ધિભ્રમ્યોનિત્વેન કુમારી સતી અપિ યથા સ્વસુતલાભસ્વપ્નબુદ્ધિપ્રભાવતો મોદતે સુતમરણસ્વ- પ્નદર્શનતશ્ચ યદ્યતે તથૈવ નૈરાત્મ્યપ્રતિપાદક-દ્રષ્ટૃ-પ્રતિપાદ્યાદિગોચરા સર્વાઽપીયં ભ્રાન્તિરુપપત્સ્યતે ઇતિ જ્ઞાનવાદિમતે = જ્ઞાનાઽદ્વૈતવાદિયોગાચારાઽભિધાનબૌદ્ધસિદ્ધાન્તે ઉપસ્થિતે સતિ તુ ગ્રન્થકારઃ તદ્દૂષણાર્થં આહ = પ્રતિવિધતે- અકૃતવિવાહસ્ત્રીપુત્રજ્ઞાનવત્ પ્રતિપાદકાદિગતસ્ય = નૈરાત્મ્યપ્રતિપાદકદ્રષ્ટૃ-પ્રતિપાદ્ય-

વિશેષ પ્રકારના ગુણધર્મોની વિચારણા કરવાનો શુભારંભ કોઈ પ્રાણ માણસ કરતો નથી. (૨૫/૬)

વિશેષાર્થ :- ગ્રંથકારશ્રી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધની સામે બે વિકલ્પ રજુ કરે છે કે આત્મા ન હોવાના કારણે નૈરાત્મ્ય માન્ય છે કે પારમાર્થિક આત્મા હોવા છતાં પણ તે ક્ષણિક હોવાના કારણે નૈરાત્મ્ય માન્ય છે ? જો આત્મા જ ન હોય તો બૌદ્ધ લોકો આત્માની મુક્તિ માટે પંચશીલ, વિપશ્યના, સમ્યક્ સ્મૃતિ વગેરે સદનુષ્ઠાનની પ્રરૂપણા કરે છે તે બૌદ્ધ વિદ્વાનો માટે ઉચિત નહિ ગણાય. કારણ કે આત્મા જ ન હોય તો મુક્તિ કોની ? અને આત્મા જ ન હોય તો અષ્ટાંગ યોગસાધના પણ કોણ કરે ? પંચશીલ વગેરેનો આધાર પણ કોણ બને ? માટે આત્મા ન હોવાથી નૈરાત્મ્ય માનવું વ્યાજબી નથી - એમ ગ્રંથકારશ્રી પ્રથમ વિકલ્પને અસંગત ઠરાવે છે. (૨૫/૬)

• આત્મા વિના વક્તા કે વિકલ્પ ન સંભવે - જૈન •

ગાથાર્થ :- વક્તા વગેરે જ ન હોવાના કારણે પ્રથમ વિકલ્પ યોગ્ય નથી. તથા કુંવારી કન્યાને પુત્રરત્નના જન્મની બુદ્ધિની જેમ સ્થિર વસ્તુ વિના વિકલ્પ બોલવો પણ શક્ય નથી. (૨૫/૭)

ટીકાર્થ :- નૈરાત્મ્યને બોલનાર વક્તા અને નૈરાત્મ્યને જોનાર દૃષ્ટા વગેરેનો જ અભાવ હોવાથી આત્મવિરહસ્વરૂપ પ્રથમ વિકલ્પમાં નૈરાત્મ્યનો સંબંધ ન થવાથી નૈરાત્મ્ય પ્રામાણિક નથી. - આ પ્રમાણે અન્વય કરવો. જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનોના મતમાં દોષને બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે વિવાહ કર્યા વિનાની = કુંવારી શીલવતી કન્યાને ‘મને પુત્ર થયો’ એવું જ્ઞાન જેમ સંભવિત

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘વક્ત્રાદીનાં’ इत्यशुद्धः पाठः ।

श्रुतं निवारयितुमुत्सहत इति न्यायात् । किञ्च यमुद्दिश्य नैरात्म्यप्रतिपादकं वचनं प्रयुज्यते तस्य शून्यत्वे व्यर्थ एव परिश्रमः प्रकृतप्रयोगस्य, अन्यथा शशशृङ्गमप्युद्दिश्य प्रकृतप्रयोगप्रसङ्गात् । ततश्च सुष्ठूक्तं श्लोकवार्तिके कुमारिलभट्टेन → सर्वदा सदुपायानां वादमार्गः प्रवर्तते । अधिकारोऽनुपायत्वाद् न वादे शून्यवादिनः ॥ ← (श्लो.वा.निरा.१२८) इति । न च नैरात्म्यदृष्टिपदं शरीरात्मभिन्नतत्त्वज्ञानपरमिति वाच्यम्, नैरात्म्यशब्दघटकस्य निरः संसर्गाभावबोधकतया तादृशज्ञानस्य तदर्थत्वाऽसम्भवादिति (आ. त.वि.पृष्ठ १९/मा.वृ.) आत्मतत्त्वविवेकवृत्तौ मथुरानाथः ।

स्यादेतत्- सिद्धोऽप्ययमात्मा हेय एव, आत्मदर्शी हि तदुपकारिणि रज्यते तदुपकारिणं च द्वेषि, राग-द्वेषौ च मूलं संसारस्य । यस्तु तं न पश्येत् नाऽसौ तदुपकारिणि रज्येत न वा तदुपकारिणं द्विष्याद्वा, ततो न संसरेदिति जाङ्गुलिकेन नैर्विष्यवन् मुमुक्षुणाऽपि नैरात्म्यमेव भावनीयमिति चेत् ? न, अनात्मदर्शिनो मुमुक्षुत्वव्याघातात् । न ह्यात्मानमप्रतिसन्धाय कश्चिद्दुःखं हातुमिच्छेत्, सुखं वाऽवाप्तुं, 'मया स्वर्गापवर्गभागिना भवितव्यमि'त्यभिप्रायस्य यावदभियोगमनुवृत्तेः, अभियोगः प्रवृत्तिः, अननुवृत्तावभियोग-निवृत्तौ फलाऽसिद्धेः । इयं च नैरात्म्यदृष्टिर्नास्तिक्यं द्रढयेत् । 'नास्ति परलोकः, नास्ति कर्मफलमि'ति निश्चयो नास्तिक्यं, तच्चाऽऽमुष्मिकभयाऽभावेन प्रबलविषयतृष्णां, सा च तमोऽनन्तं प्रस्रवति, न चेदेवं कुतो 'यावज्जीवेदि'त्यादयो निःशङ्कमुल्लापाः (न्या.खं.खा.गा.६१/पृ.६२२) इत्यधिकं न्यायखण्डखाद्याद् विज्ञेयम् ।

तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चयेऽपि →

शून्यं चेत् ? सुस्थितं तत्त्वमस्ति चेत् ? शून्यता कथम् ? । तस्यैव ननु सद्भावादिति सम्यग् विचिन्त्यताम् ॥ प्रमाणमन्तरेणाऽपि स्यादेवं तत्त्वसंस्थितिः । अन्यथा नेति सुव्यक्तमिदमीश्वरचेष्टितम् ॥ उक्तं विहाय मानं चेच्छून्यताऽन्यस्य वस्तुनः । शून्यत्वे प्रतिपाद्यस्य ननु व्यर्थः परिश्रमः ॥ तस्याऽप्यशून्यतायाञ्च प्राश्निकानां बहुत्वतः । प्रभूताऽशून्यताऽऽपत्तिरनिष्टा सम्प्रसज्यते ॥ यावतामस्ति तन्मानं प्रतिपाद्यास्तथा च ये । सन्ति ते सर्व एवेति प्रभूतानामशून्यता ॥

← (शा.वा.स.६/५८-६२) इति ।

वाक्यपदीये → अन्यथा दाहसम्बन्धाद् दाहं दग्धोऽभिमन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥ ← (वा.प.२/४२५) इति भर्तृहरिवचनमपि नैरात्म्यवाद-शून्यवादकान्तनिराकरणपरतया व्याख्येयं बहुश्रुतैः । यदि च → उत्पाद-व्ययबुद्धिश्च भ्रान्ताऽऽनन्दादिकारणम् । कुमार्याः स्वप्नवज्ज्ञेया पुत्रजन्मादिबुद्धिवत् ॥ ← (शा.वा.स.६/५६) इति शून्यवादिमतं परमार्थाऽपेक्षया सुगतेन प्रतिपादितं स्यात् ? तदा सार्वलौकिकाबाधितात्मनीनसत्प्रमाणबाधितत्वात्, बहूनामुन्मार्गप्रवर्तकत्वाच्च निरस्तं मन्तव्यम् । न हि अस्खलद्वृत्तिकाऽबाधितसार्वजनीनबाह्यार्थप्रतीतिरपह्नोतुं शक्या । अत्रार्थे → न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ← (सां.सू.१/४२) इति, → अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नाऽवस्तुत्वम् ← (सां.सू.१/७९) इति च साङ्ख्यसूत्रस्य विज्ञानभिक्षुकृतं साङ्ख्यप्रवचनभाष्यमवलोकनीयम् । विस्तरं बुभुत्सुभिः स्याद्वादकल्पलता-न्यायखण्डखाद्यादिकमीक्षणीयम् । प्रकृते → नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्त-हेतुभिः भ्राम्यल्लोको न जानाति ← (मैत्रा.७/१८) इति मैत्रायण्युपनिषद्वचनमपि यथातन्मनुयोज्यम् ।

इत्थं च- “यथा कुमारी स्वप्नान्तरेऽस्मिन् जातं च पुत्रं विगतं च पश्येत् । जाते च हृष्टाऽपगते विषण्णा तथोपमान् जानत सर्वधर्मान् ॥” ( ) इत्यादि परेषां शास्त्रमपि संसाराऽसारताऽर्थवादमात्र-परतयैवोपयुज्यते इति द्रष्टव्यम् ॥७॥

ततश्च ‘यथा कुमारी’ इत्यादि परेषां = बौद्धानां शास्त्रमपि संसाराऽसारताऽर्थवादमात्रपरतयैव-केवलसकलसांसारिकपदार्थसार्थतुच्छताद्योतनलक्षणार्थवादप्रतिपादनविवक्षयैव उपयुज्यते न तु तथाविधतत्त्वव्यवस्थापनपरतया, अन्यथा मिथ्यादृष्टेर्नरकगामित्वं सुगतप्रतिपादितमसङ्गतमेव स्यात् । तदुक्तं मज्झिम-निकाये शालेयकसूत्रे वेरञ्जकसूत्रे च → मिच्छादिङ्गिको खो पन होति विपरीतदस्सनो- ‘नत्थि दित्रं, नत्थि दिट्ठं, नत्थि हुतं, नत्थि सुकतदुक्कटानं कम्मानं फलं विपाको, नत्थि अयं लोको, नत्थि परो लोको, नत्थि माता, नत्थि पिता, नत्थि सत्ता ओपपातिका, नत्थि लोके समणब्राह्मणा सम्मगता सम्मापटिपन्ना ये इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सयं अभिज्जा सच्छिकत्वा पवेदेन्ती’ति । एवं खो, गहपतयो, तिविधं मनसा अधम्मचरिया-विसमचरिया होति । ‘एवं अधम्मचरिया-विसमचरियाहेतु खो, गहपतयो, एवमिधेकच्चे सत्ता कायस्स भेदा परं मरणा अपायं दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जन्ति ← (म.नि.१.१५.११.१४४१,पृ.३६१-१.१५.१२.१४४५-पृ.३६७) इति भावनीयम् । इत्थञ्च → सर्वं शून्यं निरालम्बं ममताप्रत्ययोऽप्ययम् । द्विचन्द्र-स्वप्नवद् यस्यासौ सोऽपि नास्ति नः ॥ ← (यो.वा.निर्वाण. २९/७४) इति योगवाशिष्ठवचनमप्यखिलसंसारऽसारताप्रतिपादनपरतयाऽवसेयम् ॥२५/७॥

माટે જ બૌદ્ધ લોકોએ જે કહેલ છે કે → ‘જેમ કુંવારી કન્યા અમુક સ્વપ્નમાં પુત્રજન્મને જુએ અને બીજા સ્વપ્નમાં પુત્રમરણને જુએ તો પુત્રજન્મ થતાં તે કન્યા ખુશ થાય છે તથા પુત્રમરણ થતાં વિષાદ પામે છે તેવી સમાનતા ધરાવનાર રૂપે સર્વ પદાર્થોને તમે જાણો.’ ← તે પણ શાસ્ત્રવચન સંસારની અસારતામાત્ર બતાવનાર કેવળ અર્થવાદનું પ્રતિપાદન કરવાના અભિપ્રાયથી જ ઉપયોગી છે- એમ સમજવું. (૨૫/૭)

વિશેષાર્થ :- નૈરાત્મ્યને બોલનાર, જોનાર કે જાણનાર જડ ન હોય પણ ચેતન આત્મા જ હોય. આત્મા ન હોવાના કારણે જો નૈરાત્મ્યવાદનું બૌદ્ધ લોકો પ્રતિપાદન કરતા હોય તો નૈરાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરવું બૌદ્ધ માટે શક્ય નથી. કારણ કે પ્રતિપાદન કરનાર વક્તા આત્મા છે અને આત્મા તો બૌદ્ધને માન્ય જ નથી. માટે નૈરાત્મ્યવાદનું પ્રતિપાદન બૌદ્ધ કરે તો તેનાથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ જવાથી નૈરાત્મ્ય બાધિત થઈ જશે. મતલબ કે ‘મારે આજીવન મૌન છે’ આવું બોલનાર માણસની વાતની જેમ ‘આત્મા નથી’ આવું બોલનાર બૌદ્ધની વાત હાસ્યાસ્પદ બની જશે. બાહ્ય પદાર્થને માનનાર નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધની સામે પ્રથમ વિકલ્પને લક્ષમાં રાખીને ગ્રંથકારશ્રી દલીલ કરી રહ્યા છે - આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે.

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધ પણ નૈરાત્મ્યવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. મતલબ કે જે કાંઈ જગતમાં દેખાય છે તે જ્ઞાનનો આકારમાત્ર છે. જ્ઞાનભિન્ન કોઈ તત્ત્વ આ જગતમાં નથી. પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાનભિન્ન જ્ઞાનાધાર એવો આત્મા નથી. આ વાતની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે કુંવારી કન્યાને પુત્રજન્મનું સપનું આવે અને તે ખુશ થાય છે તથા સપનામાં પુત્ર મરી જાય તો તે દુઃખી થાય છે. વાસ્તવમાં તો તે કુંવારી હોવાથી નથી તેને પુત્રનો જન્મ થયો કે નથી મરણ થયું. પણ તે માત્ર સ્વાપ્નિક અવસ્થા છે. જ્ઞાનનો આકારમાત્ર છે. તે રીતે જગતમાં જે કાંઈ જણાય છે તે જ્ઞાનનો જ કેવળ આકાર છે.

૧. હસ્તાદર્શ ‘...માત્રપરચૈ...’ इति वृत्तितोऽशुद्धश्च पाठः ।

દ્વિતીયેऽપિ ક્ષણાદૂર્ઘ્વં નાશાદન્યાઽપ્રસિદ્ધિતઃ । અન્યથોત્તરકાર્યાઙ્ગભાવાઽવિચ્છેદતોઽન્વયાત્ ॥૮॥

દ્વિતીયેऽપીતિ । દ્વિતીયેઽપિ પક્ષે નૈરાત્મ્યાઽયોગતો નૈતદિતિ સમ્બન્ધઃ । ક્ષણાદૂર્ઘ્વં ક્ષણિક-

નન્વસ્તુ તર્હિ આત્મનો વસ્તુત્વેઽપિ ક્ષણિકત્વમ્, યેન સત્યેવ ધર્મિણિ તદ્ધર્માણાં ચિન્તા સફલા સ્યાત્ । ‘નૈરાત્મ્યં = ક્ષણિક આત્મા’ इत्यत्रैवाऽस्माकं तात्पर्यादिति દ્વિતીયપક્ષે બૌદ્ધાઽભ્યુપગતે સતિ ગ્રન્થકૃદાહ- ‘દ્વિતીય’ इति । ‘આત્મા ક્ષણિક એવે’તિ દ્વિતીયેઽપિ પક્ષે નૈરાત્મ્યવાદિભિઃ કક્ષીક્રિયમાણે નૈરાત્મ્યાઽયોગતો ન એતદ્ મતં યુક્તં इति ષષ્ટકારિકાતોઽત્ર સમ્બન્ધઃ = શબ્દસંસર્ગઃ અન્વેયઃ ।

જ્ઞાનભિન્ન કોઈ પદાર્થ સત્ નથી. માટે કોઈ પણ પદાર્થ મળે ત્યારે ખુશ થવાની કે નાશ પામે ત્યારે નાખુશ થવાની કોઈ જરૂર નથી.

આ બાબતમાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ઉપરોક્ત વાત તત્ત્વનિરૂપણની દૃષ્ટિએ વ્યાજબી નથી. કારણ કે જ્ઞાનની જેમ જ આત્મા પણ વાસ્તવિક પદાર્થ છે; સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. કુંવારી કન્યાને પુત્રસ્વપ્નના ઉદાહરણથી નૈરાત્મ્યવાદનું સ્થાપન કરવું વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે કુંવારી કન્યા પણ દુનિયામાં વાસ્તવિક પદાર્થ છે તથા પુત્ર પણ જગતમાં વાસ્તવિક પદાર્થ છે. જગતમાં પુત્ર નામની ચીજ કોઈ પણ સ્ત્રી પાસે ન જ હોય તો ક્યારેય પણ કુંવારી કન્યાને પુત્રજન્મ કે પુત્રમરણ વગેરેનું સ્વપ્ન આવી શકે નહિ. કુંવારી કન્યાને જે પુત્રજન્મનું સપનું આવે છે ત્યાં વાસ્તવિક કુંવારી કન્યા કોઈક માતાના વાસ્તવિક પુત્રમાં સ્વપુત્રત્વ ગુણધર્મનો આરોપ કરીને સ્વપુત્રજન્મ વગેરે સપનાને જુએ છે. અર્થાત્ તે સ્વપ્ન બે વાસ્તવિક પદાર્થમાં આરોપિત સંબંધનું અવગાહન કરે છે. પરંતુ નૈરાત્મ્યવાદનું સમર્થન તે રીતે થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે આત્મા જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી મતે વાસ્તવિક પદાર્થ નથી; પ્રમાણસિદ્ધ વસ્તુ નથી. તેથી આત્માનો ક્યાંય પણ આરોપ થવો શક્ય નથી કે આત્મામાં કોઈનો પણ આરોપ થવો શક્ય નથી. આમ અનુયોગી-પ્રતિયોગી અન્યતરસ્વરૂપે આત્માનું આરોપિત ભાન અશક્ય હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદમાં મોક્ષ, મોક્ષસાધનાની વિચારણા થવી વાસ્તવમાં અસંગત છે. દુનિયામાં ક્યાંય પણ ક્યારેય પણ જે ચીજનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેનું જ્ઞાનમાં ભાન-ભાસન થવું જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીમતે પણ માન્ય ન બની શકે. માટે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધ આત્માનો અભાવ માનીને નૈરાત્મ્ય દર્શાવે છે તે અસંગત છે - આમ ગ્રંથકારશ્રી પ્રથમ વિકલ્પને લક્ષમાં રાખીને જણાવે છે. (૨૫/૭)

• એકાંતક્ષણિકતા બાદિત - જૈન •

‘આત્મા ક્ષણિક હોવાથી નૈરાત્મ્ય માન્ય છે અર્થાત્ આત્મા ક્ષણભંગુર હોવાથી ન હોવા બરાબર છે. આવું જણાવવા માટે ‘નૈરાત્મ્ય’ બતાવાય છે.’ આવા બીજા વિકલ્પનું ખંડન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે —

ગાથાર્થ :- બીજા વિકલ્પમાં પણ ક્ષણવાર પછી આત્માનો નાશ થવાથી અન્ય અન્વયી અંશ પ્રસિદ્ધ ન હોવાના લીધે નૈરાત્મ્ય સંગત થતું નથી. બાકી તો ઉત્તરકાલીન કાર્ય પ્રત્યે કારણ થવા સ્વરૂપે વિચ્છેદ ન થવાથી અન્વય માનવાની આપત્તિ આવશે. (૨૫/૮)

ટીકાર્થ :- ‘આત્મા ક્ષણિક હોવાથી નૈરાત્મ્ય માન્ય છે’ - આવા બીજા વિકલ્પમાં પણ નૈરાત્મ્ય સંગત ન થતું હોવાથી નૈરાત્મ્ય પદાર્થ તાત્વિક નથી - આ પ્રમાણે છઠ્ઠી ગાથા સાથે સંબંધ જોડવો. જો આત્માને ક્ષણિક માનવામાં આવે તો ક્ષણ વાર પછી ક્ષણિક એવા આત્માનો નાશ થવાથી તે પછીની અવ્યવહિત

स्याऽऽत्मनो नाशात् अन्यस्याऽनन्तरक्षणस्याऽप्रसिद्धितः (=अन्याऽप्रसिद्धितः) आत्माश्रयाऽनुष्ठानफलाद्यनुपपत्तेः । अन्यथा = भावादेव भावाऽभ्युपगमे उत्तरकार्यं प्रत्यङ्गभावेन = परिणामिभावेन अविच्छेदतः (=उत्तरकार्याङ्गभावाऽविच्छेदतः) अन्वयात् = पूर्वक्षणस्यैव कथञ्चिदभावीभूतस्य तथापरिणमने क्षणद्वयाऽनुवृत्तिध्रौव्यात् । सर्वथाऽसतः खरविषाणादेरिवोत्तरभावपरिणमनशक्त्य-

अन्यस्य = क्षणदृष्ट-नष्टभिन्नस्य अनन्तरक्षणस्य = अव्यवहितोत्तरक्षणाऽन्वयिन आत्मनो विरहेण वन्ध्यासुतादिसमेन अप्रसिद्धितः = प्रमाविषयत्वाऽभावतः कारणात् आत्माश्रयाऽनुष्ठानफलाद्यनुपपत्तेः = पूर्वाऽपरक्षणव्याप्यात्माधिकरणक-कुशलाऽकुशलाऽनुष्ठानसाध्यस्वर्गादि-नरकादिलक्षणफलगोचरप्रसिद्ध-व्यवस्थाभङ्गाऽऽपातात् । न चैतत् सौगतानामिष्टम्, कृष्ण-शुक्लादिकर्मणां तैरभ्युपगतत्वात् । प्रकृते → अत्थि पुण्ण ! कम्मं कण्हं कण्हविपाकं, अत्थि पुण्ण ! कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि पुण्ण ! कम्मं कण्हसुक्कं कण्ह-सुक्कविपाकं, अत्थि पुण्ण ! कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-सुक्कविपाकं कम्मक्खयाय संवत्तति ← (म.नि.भा.२/२-१-८१-पृ.५९, दी.नि. ३।१०।३१२) इति मज्झिमनिकाय-दीघनिकायवचनं प्रागुक्तं (द्वा.द्वा.१६।११ भाग-४ पृ.१०९२) स्मर्तव्यम् । अंगुत्तरनिकायेऽपि कृष्णादिकर्मणां नरकादिगमनप्रतिपादनमात्माऽनभ्युपगमे कथमपि नोपपद्यते । इत्थञ्च निरन्वयक्षणभङ्गुरैकतत्त्ववादिनां बौद्धानामात्माश्रयाऽनुष्ठानसाध्यफलाद्युपपत्तिप्रयासः स्वाऽपत्यार्थिन्यै स्वपत्यै 'मृतोऽहं तेऽपत्यमुत्पादयिष्यामी'ति नपुंसकपतिप्रदत्तप्रत्युत्तरतुल्योऽवसेयः । न ह्यत्यन्ताऽसतः कालान्तरे कोऽपि भावलवः प्रादुर्भवति । ततश्च → यदनिच्चं तं दुक्खं, यं दुक्खं तदनत्ता । यदनत्ता तं नेतं मम, नेसोऽहमस्मि न मेसो अत्ता ।। ← (सं.नि.४/३५/१) इति मुक्तिमार्गदर्शकतयाऽभिमतं संयुत्तनिकायवचनं व्यर्थमेव स्यात् ।

विपक्षबाधमाह- अन्यथा = भावादेव पूर्वतनाद् भावाऽभ्युपगमे = उत्तरकालीनभावान्तरनिष्पत्तिस्वीकारे तु उत्तरकार्यं = सदसदनुष्ठानाद्युत्तरकालीनस्वर्गाऽपवर्ग-नरकादिलक्षणं भावकार्यं प्रति परिणामिभावेन = परिणम्य-परिणामकभावेन हेतुना अविच्छेदतः = अनुच्छेदभावतः पूर्वक्षणस्यैव = अव्यवहितपूर्विलक्षण-वर्तिनः एव कथञ्चिद् = ध्वंसप्रतियोगिताऽवच्छेदकरूपेण अभावीभूतस्य = विनष्टस्य सतः तथापरिणमने = उत्तरक्षणाऽवच्छेदेन कार्यतया भवने क्षणद्वयाऽनुवृत्तिध्रौव्यात् = क्षणद्वितयव्याप्यन्वयाऽवश्यम्भावात् । यदि सर्वथा क्षणिक एवाऽयमात्मा स्यात् तदा तस्य द्वितीयक्षणे सर्वथा एव उच्छेदेन उत्तरभावकार्यहेतोः असतः = एकान्तेनैव अविद्यमानस्य खरविषाणादेरिव उत्तरभावपरिणमनशक्त्यभावात् = अव्यवहितो-

उत्तर क्षण साधे संकणायेल अन्य कोई पदार्थ डाजर न रडेवाथी आत्माने आश्रयीने थती आराधना-साधनाना इण वगेरे असंगत बनी जशे. कारण के अत्मावमांथी = सर्वथा शून्यमांथी कशुं सर्जन थई न शके.

अन्यथा. । जे आवुं मानवामां न आवे अर्थात् 'त्मावमांथी ज कोई पण त्मावात्मक कार्य उत्पन्न थई शके' अेवुं मानवामां आवे तो उत्तरकालीन स्वर्ग-नरक-भोक्षादि कार्य प्रत्ये परिणामीकारणरूपे आत्मानो विच्छेद न थवाथी उत्तरक्षणे पण आत्मानी डाजरी मानवी पडशे. कारण के पूर्वक्षण ज कोईक स्वरूपे अत्मावरूप थवा छतां पण बीज क्षणे ते-ते कार्यस्वरूपे परिणमती डोय तेवुं मानवामां आवे तो बे क्षण सुधी आत्मा वगेरे पदार्थनी डाजरी तो अवश्य मानवी ज पडे. गधेडाना शींगडानी जेम सर्वथा तुच्छ पदार्थमां तो उत्तरकालीन त्मावरूपे परिणमन थवानी शक्ति ज न डोई शके. अर्थात् आराधना

किं च 'क्षणिको ह्यात्माऽभ्युपगम्यमानः स्वनिवृत्तिस्वभावः स्यात्, उताऽन्यजननस्वभावः, उताहो उभयस्वभावः ? इति त्रयी गतिः, तत्राऽऽद्यपक्षे आह—

तत्र = त्रिषु विकल्पेषु मध्ये आद्यपक्षे 'क्षणिकः सन् आत्मा स्वनिवृत्तिस्वभाव एव' इति प्रथमा-

દષ્ટિએ રહેતો નથી. પણ આત્મસ્વરૂપે તો આત્મા તેવો જ છે. આ છે જૈનમાન્ય સાન્વયનાશ. કોઈક પૂર્વઅવસ્થાની અપેક્ષાએ આત્માનો નાશ થવા છતાં મૂળભૂત અવસ્થાની અપેક્ષાએ આત્માનો નાશ થતો નથી. આવું માનવાથી જ હિંસા-અહિંસા વગેરે દ્વારા નરક-સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ આત્માને થઈ શકે.

બૌદ્ધ લોકો તમામ પદાર્થોનો નિરન્વય નાશ અર્થાત્ ઉપાદાનકારણસહિત કાર્યનાશ માને છે. એટલે પ્રસ્તુતમાં તમામ સ્વરૂપે આત્માનો નાશ થાય છે. હિંસા-અહિંસાનું આચરણ કર્યા પછીની બીજી જ ક્ષણે આત્મા વંધ્યાપુત્રસમાન સર્વથા અસત્-તુચ્છ બની જાય છે. સર્વથા અવિદ્યમાન પદાર્થમાં કોઈ પણ ભાવરૂપે પરિણમી જવાની શક્તિ હોતી નથી. માટે એકાંતક્ષણિકવાદમાં સારી કે ખરાબ ક્રિયાનું કશું પણ ફળ કોઈને પણ મળી ન શકે.

દૂધમાંથી દહીં બને છે. દહીંમાંથી છાશ બને છે. છાશમાંથી માખણ બને છે. માખણમાંથી ઘી બને છે. આનું કારણ એ છે કે પૂર્વ-પૂર્વકાલીન કારણભૂત સ્થિર એવા દૂધ વગેરે પદાર્થમાં ઉત્તર-ઉત્તરકાલીન કાર્યભૂત દહીં વગેરે પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાની અત્યંત યોગ્ય એવી શક્તિ રહેલી છે. અત્યંત યોગ્યતાવાળી આ કાર્યોત્પાદક શક્તિના લીધે જ દૂધમાંથી દહીં થવાની સામગ્રી હાજર થાય છે. ગોરસસ્વરૂપે દૂધ અને દહીં સમાન છે. માટે કારણસમાન કાર્યની સામગ્રી તો કારણમાં રહેલી અત્યંત યોગ્ય એવી શક્તિના પ્રભાવે જ હાજર થાય છે. - આવો નિયમ માનવો જરૂરી છે. આઠમા શ્લોકની ટીકાની છેલ્લી પંક્તિનો આ આશય છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં વિચાર કરવામાં આવે તો → 'દયા-દાન કરનાર આત્મા ભવાંતરમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે તથા હિંસા-ચોરી વગેરે કરનાર દુષ્ટ આત્મા નારક વગેરે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.' ← આ પ્રમાણે બૌદ્ધના ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં બતાવેલી વાતની સંગતિ તો જ થઈ શકે કે જો કર્મકર્તા આત્મા દેવ-નરક વગેરે ભવમાં કોઈકને કોઈક સ્વરૂપે હાજર રહે પુણ્ય કર્મ કરનાર માનવ આત્મા કાલાંતરે દેવાત્મા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પુણ્યકર્મ કરનાર માનવાત્મામાં દેવાત્મા થવાની સામગ્રી માનવી પડે. તથા તે સામગ્રી તો જ તેમાં હાજર થઈ શકે કે જો તે નરાત્મામાં દેવાત્મા થવાની અથવા દેવાત્માને ઉત્પન્ન કરવાની અત્યંત યોગ્ય એવી શક્તિ માનવામાં આવે. તે ત્યારે જ શક્ય છે કે દેવાત્માના જન્મની પૂર્વક્ષણે અત્યંત યોગ્ય શક્તિનો આશ્રય એવો નરાત્મા વિદ્યમાન હોય. આવું સ્વીકારવાથી આપમેળે આત્મામાંથી સર્વથા ક્ષણિકતા રવાના થાય છે. અર્થાત્ આત્મા કોઈને કોઈ સ્વરૂપે બીજી-ત્રીજી વગેરે ક્ષણે હાજર રહે છે. માટે "આત્મા સર્વથા ક્ષણભંગુર હોવાથી નૈરાત્મ્ય = આત્મશૂન્યતા અમને માન્ય છે." આવો બૌદ્ધમાન્ય દ્વિતીય વિકલ્પ (છઠ્ઠા શ્લોકમાં બતાવેલ) પણ બરાબર નથી. (૨૫/૮)

વળી, નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધ દ્વારા સર્વથા ક્ષણિકરૂપે સ્વીકારવામાં આવતો આત્મા કેવો છે ? આ બાબતમાં ત્રણ વિકલ્પ ઉદ્ભવે છે. (૧) શું સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવવાળો હોવાના લીધે આત્મા સર્વથા ક્ષણિક છે? કે (૨) પરજનનસ્વભાવવાળો હોવાના લીધે ? કે (૩) ઉપરોક્ત બન્ને સ્વભાવવાળો હોવાના કારણે? આમ ત્રણ પ્રકારના વિકલ્પ ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાં પ્રથમ અને બીજા વિકલ્પને સ્વીકારવામાં

૧. હસ્તાદર્શો અત્ર 'નિવૃત્તિ' इत्यधिकः पाठः सम्पातयातः ।

સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે ન ક્ષણસ્યાડપરોદયઃ । અન્યજન્મસ્વભાવત્વે સ્વનિવૃત્તિરસઙ્ગતા ॥૯॥

સ્વનિવૃત્તીતિ । સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે ક્ષણસ્ય = આત્મક્ષણસ્ય અભ્યુપગમ્યમાને ન અપરોદયઃ = સદૃશોત્તરક્ષણોત્પાદઃ સ્યાત્, પૂર્વક્ષણસ્યોત્તરક્ષણજનનાડસ્વભાવત્વાત્ । દ્વિતીયે ત્વાહ- અન્યજન્મસ્વભાવત્વે = સદૃશાડપરક્ષણોત્પાદકસ્વભાવત્વે સ્વનિવૃત્તિરસઙ્ગતા, તદજનનસ્વભાવત્વાદેવ ॥૯॥

ડભ્યુપગમે તદયુક્તત્વોપદર્શનાય ગ્રન્થકાર આહ- 'સ્વે'તિ । આત્મક્ષણસ્ય સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે = નિજાડવિકલોચ્છેદૈકસ્વભાવત્વે નૈરાત્મ્યવાદિભિઃ અભ્યુપગમ્યમાને તુ ન = નૈવ તતઃ સદૃશોત્તરક્ષણોત્પાદઃ = આત્મત્વાદિના તુલ્યસ્યાડવ્યવહિતોત્તરક્ષણસ્ય જન્મ સ્યાત્, પૂર્વક્ષણસ્ય = પૂર્વિલાડડત્મક્ષણસ્ય ઉત્તરક્ષણજનનાડસ્વભાવત્વાત્ = સ્વોત્તરવર્તિસદૃશક્ષણોપધાનસ્વભાવત્વવિરહાત્ । ન હિ યો યજ્જનનાડસ્વભાવઃ તતઃ તજ્જન્મ સમ્ભવતિ, અન્યથા વન્ધ્યાપુત્રાદીનામપ્યુત્પાદપ્રસઙ્ગાત્ ।

'આત્મા અન્યજનનસ્વભાવ' ઇતિ દ્વિતીયે વિકલ્પે નૈરાત્મ્યવાદિભિરઙ્ગીક્રિયમાણે તુ ગ્રન્થકૃદ્ આહ- સદૃશાડપરક્ષણોત્પાદકસ્વભાવત્વે = પૂર્વિલાડડત્મક્ષણસ્ય સ્વતુલ્યક્ષણાન્તરોપધાનૈકસ્વભાવત્વે તત્સમાડન્યાડડત્મક્ષણનિષ્પત્તૌ પ્રમાણપ્રસિદ્ધાયામપિ સ્વનિવૃત્તિઃ = ઉત્તરક્ષણકારણીભૂતપૂર્વિલાડડત્મક્ષણોચ્છિત્તિઃ અસઙ્ગતા = અનુપપન્નૈવ સ્યાત્, તદજનનસ્વભાવત્વાદેવ = પ્રાક્તનાડડત્મક્ષણસ્ય સ્વનિવૃત્તિજનનાડસ્વભાવત્વાદેવ હેતોઃ । તદુક્તં યોગબિન્દૌ → સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે ક્ષણસ્ય નાડપરોદયઃ । અન્યજન્મસ્વભાવત્વે સ્વનિવૃત્તિરસઙ્ગતા ॥ ← (યો.વિં.૪૭૦) ઇતિ ॥૨૫/૯॥

જે દોષ આવે છે તે દોષને ગ્રંથકારશ્રી નવમી ગાથા દ્વારા બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- ક્ષણિક આત્મા સ્વનિવૃત્તિ સ્વભાવવાળો હોય તો પછી અન્ય ક્ષણનો જન્મ થઈ ન શકે. તથા અન્યજનનસ્વભાવવાળો હોય તો આત્માની નિવૃત્તિ અસંગત થઈ જશે. (૨૫/૯)

ટીકાર્થ :- આત્મક્ષણને = ક્ષણિક આત્માને નિજનિવૃત્તિ સ્વભાવવાળો માનવામાં આવે તો પૂર્વક્ષણતુલ્ય ઉત્તર આત્મક્ષણની ઉત્પત્તિ થઈ નહિ શકે. કારણ કે પૂર્વ આત્મક્ષણનો સ્વભાવ ઉત્તર આત્મક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાનો નથી. તથા જો આત્મા અન્યક્ષણજનનસ્વભાવવાળો છે - એવો બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે સ્વતુલ્ય નૂતન ઉત્તર આત્મક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાનો પૂર્વ આત્મક્ષણનો સ્વભાવ માનવામાં પૂર્વ આત્મક્ષણની નિવૃત્તિ અસંગત થઈ જશે. કારણ કે પૂર્વ આત્મક્ષણનો સ્વભાવ સ્વનિવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવાનો તો નથી જ. (૨૫/૯)

વિશેષાર્થ :- દયા-દાન વગેરે કરનાર આત્મક્ષણનો સ્વભાવ કેવળ બીજી ક્ષણે જાતે રવાના થવાનો જ છે, નહિ કે અન્ય દેવાત્માને ઉત્પન્ન કરવાનો - આ પ્રમાણે પ્રથમ વિકલ્પ માન્ય કરવામાં ઉત્તરકાળમાં દેવાત્માનો જન્મ અસંભવ થઈ જશે. પુણ્યકર્મ કરનાર આત્મક્ષણનો સ્વભાવ દેવાત્મક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાનો નથી. તથા દુનિયાની બીજી કોઈ ચીજનો સ્વભાવ તેને ઉત્પન્ન કરવાનો હોય તેવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

તથા જો દાન-દયાદિ પુણ્યકર્મ કરનાર આત્મક્ષણનો સ્વભાવ દેવાત્મક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાનો હોય પણ સ્વનાશોત્પાદક સ્વભાવ ન હોય તેવું માનવામાં આવે તો દેવાત્મક્ષણની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે પણ પુણ્ય કર્મ કરનાર આત્મક્ષણનો નાશ દ્વિતીયક્ષણે નહિ થઈ શકે. કારણ કે તેનો સ્વનાશોત્પાદક સ્વભાવ નથી તથા બીજી કોઈ ચીજનો તથાવિધ સ્વભાવ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. આમ એક સાંધો

तृतीये त्वाह—

उभयैकस्वभावत्वे न विरुद्धोऽन्वयोऽपि हि । न च तद्धेतुकः स्नेहः किं तु कर्मोदयोद्भवः ॥१०॥

उभयेति' । उभयैकस्वभावत्वे = स्वनिवृत्ति-सदृशाऽपरक्षणोभयजननैकस्वभावत्वे अन्वयोऽपि हि न विरुद्धः । यदेव किञ्चिन्निवर्तते तदेवाऽपरक्षणजननस्वभावमिति शब्दार्थाऽन्यथानुपपत्तयैवाऽन्वय-

‘पूर्वतनाऽऽत्मक्षणस्य स्वनिवृत्ति-स्वोत्तरसदृशाऽन्यक्षणोभयजननैकस्वभावत्वमिति’ तृतीये विकल्पे नैरात्म्यवादिभिः स्वीकृते सति तु ग्रन्थकारः स्वमतं स्थापयन् आह- ‘उभये’ति । स्वनिवृत्ति-स्वोत्तरसदृश-क्षणोभयजननैकस्वभावत्वे हि स्वीक्रियमाणे यदेव किञ्चित् आत्मादि निवर्तते = उच्छिद्यते तदेव अपरक्षणजननस्वभावं = उत्तरकालीनात्मजनकस्वभावरूपं वर्तते इति शब्दार्थाऽन्यथाऽनुपपत्त्या = बौद्धोदितशब्दवाच्यार्थस्य द्वितीयादिक्षणाऽवच्छेदेनाऽऽत्माद्यस्तित्वाऽभ्युपगममृतेऽसङ्गत्या एव अन्वयसिद्धेः = आत्मभावाऽविच्छेदसिद्धेः करकङ्कणदर्शनयाऽऽदर्शाऽऽनयनाऽनपेक्षान्यायेन । भङ्गयन्तरेणाऽयमेवाऽनेकान्तवाद इति किं वृथा खिद्यन्ते तत्रभवन्तो नैरात्म्यवादिनः ? न च पूर्वकालसम्बद्धस्योत्तरकालसम्बन्धाऽसम्भवो, तो भीजुं तूटे तेवी समस्या बौद्ध मतमां उपस्थित थाय છે. માટે પ્રથમ અને દ્વિતીય વિકલ્પ માન્ય થઈ શકે તેમ નથી. આવું ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જ્ઞાનુ નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોની સામે કથન છે. (૨૫/૯)

જો દયા-દાન-દમનાદિ પુણ્યકર્મ કરનાર આત્મક્ષણમાં બીજી ક્ષણે સ્વનિવૃત્તિ તથા દેવાત્મક્ષણ બંનેને ઉત્પન્ન કરવાના એક સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ ત્રીજો વિકલ્પ માન્ય કરવામાં આવે તો તેના પ્રતિવાદમાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે —

ગાથાર્થ :- બંનેને ઉત્પન્ન કરવાનો એક સ્વભાવ માનવામાં તો આત્માનો અન્વય પણ વિરુદ્ધ નહિ બને. વળી, રાગ કાંઈ આત્મદર્શનના કારણે નથી પરંતુ કર્મોદયથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૫/૧૦)

ટીકાર્થ :- પુણ્યકર્મ કે પાપકર્મ કરનાર આત્મક્ષણમાં જો સ્વનાશ અને સમાન અન્ય આત્મક્ષણ (દેવ-નરકાદિ આત્મક્ષણ) એમ બંનેને ઉત્પન્ન કરવાનો એક સ્વભાવ માન્ય કરવામાં બૌદ્ધ લોકોને કોઈ વિરોધ દોષ નડતો ન હોય તો તેઓને દ્વિતીયાદિ ક્ષણે આત્માનો અન્વય = હાજરી માનવામાં પણ કોઈ વિરોધ નહિ આવે. (ભાવ અને અભાવ બે વિરોધી ચીજને ઉત્પન્ન કરવાનો એક સ્વભાવ આત્મામાં માન્ય બનતો હોય તો પૂર્વ ક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણ આમ બે વિરોધી ક્ષણોમાં ટકી રહેવાનો આત્મસ્વભાવ માન્ય કરવામાં બૌદ્ધોને ખચકાટ થવો ન જોઈએ.)

‘જે કાંઈ આત્માદિ નાશ પામે છે તે જ અન્ય સ્વસદૃશક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવને ધરાવે છે.’ આ પ્રમાણે જે શબ્દો બૌદ્ધો તરફથી બોલવામાં આવે છે તેનો અર્થ ઉત્તરક્ષણે આત્મસત્તા માન્ય કર્યા વિના અસંગત થવાના કારણે જ ઉત્તર કાળમાં આત્માનો અન્વય = હાજરી = સત્તા = વિદ્યમાનતા = અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. (કારણ કે બીજી ક્ષણે આત્મા જ સર્વથા ગેરહાજર હોય તો ત્યારે સ્વસદૃશ નૂતન આત્મક્ષણને તે ઉત્પન્ન કઈ રીતે કરી શકે ? પરંતુ ઉત્પન્ન તો કરે જ છે. માટે જ દ્વિતીયાદિ ક્ષણે આત્માની હાજરી સિદ્ધ થાય છે. ‘પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બે વિરોધી ક્ષણ સાથે એક જ આત્મા કઈ રીતે સંબંધ ધરાવી શકે ?’ આવી શંકા અસ્થાને છે. કારણ કે) સ્વનિવૃત્તિ = અભાવ અને સ્વસદૃશ નવીનક્ષણ = ભાવ આમ બે વિરોધી પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાનો એક આત્મસ્વભાવ માન્ય કરવામાં જેમ બૌદ્ધને વિરોધ નડતો નથી

૧. હસ્તાદર્શ ‘ઉભયેતિ’ इति नास्ति ।

સિદ્ધેઃ, ઉક્તોભયૈકસ્વભાવત્વવત્પૂર્વાડપરકાલસમ્બન્ધૈકસ્વભાવત્વસ્યાડપ્યવિરોધાત્ ।

इत्थमेव प्रत्यभिज्ञा-क्रियाफलसामानाधिकरण्यादीनां निरुपचरितानामुपपत्तेरिति निर्लोठितमन्यत्र ।

વિરોધાદિતિ નાડન્વયસિદ્ધિરિતિ શઙ્કનીયમ્, ઉક્તોભયૈકસ્વભાવત્વવત્ = પૂર્વક્ષણનિવૃત્તિ-સદૃશોત્તરક્ષણો-ભયજનનૈકસ્વભાવત્વસ્યેવ પૂર્વાડપરકાલસમ્બન્ધૈકસ્વભાવત્વસ્યાડપિ = પૂર્વોત્તરવિરુદ્ધકાલદ્વયાડનુયોગિકસ-મ્બન્ધશાલ્યેકસ્વભાવત્વસ્યાડપિ આત્મનિ અનુભૂયમાનત્વેન અવિરોધાત્ = વિરોધપ્રચ્યવાત્ । તદુક્તં યોગબિન્દો → इत्थं द्वयैकभावत्वे न विरुद्धोऽन्वयोऽपि हि । व्यावृत्त्याद्येकभावत्वयोगतो भाव्यतामिदम् ॥ ← (યો.બિં.૪૭૧) इति ।

युक्तञ्चैतद्, इत्थमेव = पूर्वाऽपरकालसम्बन्धैकस्वभावत्वाऽङ्गीकार एव प्रत्यभिज्ञा-क्रियाफलसामानाधिकरण्यादीनां निरुपचरितानां = मुख्यानां उपपत्तेः । तथाहि → दर्शन-स्मरणसम्भवं 'तदेव तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगी'त्यादि सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानम् ← (प्र.मी.२/४) इति प्रमाणमीमांसाव्यावर्णितायाः → अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं सङ्कलनात्कं ज्ञानं = प्रत्यभिज्ञानम् ← (प्र.न.त.३/५) इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रसूत्रितायाः 'योऽहमन्वभवं सोऽहं स्मराम्यधुने'त्येवमादिरूपाया अनुपचरितायाः प्रत्यभिज्ञाया निरन्वयाऽऽत्मनाशपक्षेऽनुपपत्तिः स्यात् । पूर्वोत्तरतत्तेदन्तास्वभावभेदाऽनुविद्धस्यैवोर्ध्वतासामान्याऽऽख्याऽभेदस्य प्रत्यभिज्ञाया विषयीकरणात् सैवाऽऽत्मनो नित्याऽनित्यत्वे मानमिति (शा.वा.६/३७) व्यक्तं स्याद्वादकल्पलतायाम् । तदुक्तं अध्यात्मसारेऽपि → एकताप्रत्यभिज्ञानं क्षणिकत्वञ्च बाधते । 'योऽहमन्वभवं सोऽहं स्मरामी'त्यवधारणात् ॥ ← (अ.सा.१३/३८) इति । अभ्युपगम्यमानं सद् आस्तिक्यसम्पादकं क्रियाफलसामानाधिकरण्यं तु 'य एव करोति स एव भुङ्क्ते' इति न्यायेन लोकविदितं नैकान्तक्षणिकाऽऽत्मनि घटते । तदुक्तं न्यायतात्पर्यटीकायामपि → य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्य भोक्तेति सर्वैरास्तिकपथानुसारिभिरभ्युपेयम् ← (न्या.ता.टी.पृष्ठ-४०३) इति । प्रतियन्ति च लोका अपि नित्याऽनित्यत्वं वस्तुनः, 'घटरूपेण मृदद्रव्यं नष्टं मृद्रूपेण न नष्टम्', 'घटत्वेन घटो नष्टो न तु मृत्त्वेने'त्यादिरूपेण । सांवृतसन्ततिकल्पनया तदुपपादनेऽपि निरुपचरितप्रत्यभिज्ञोपपत्तिस्तु बौद्धानां गगनचर्वणप्रयासाऽनुकारिणी । पूर्वं वादद्वात्रिंशिकोक्तं(भाग-२ पृ.६१७)अपीहानुसन्धेयम् ।

किञ्चैकान्तक्षणिकत्वपक्षे यः कुशलाऽकुशलक्रियाः करोति स न तत्फलं स्वर्ग-नरकादिलक्षणं भुङ्क्ते, क्रियोत्तरक्षणे निरन्वयविनष्टत्वात् किन्त्वन्य एवेति क्रिया-तज्जन्यफलयोः सामानाधिकरण्यमनुपचरितमेकान्ताऽनित्यपक्षेऽनुपपन्नमेव । न हि पूर्वाऽपरकालाऽव्यापिनः क्षणिकस्याऽऽत्मनः प्राक् सदसत्क्रियाकरणेऽपि कालान्तरभावफलभोक्तृत्वं सम्भवति । नित्याऽनित्याऽऽत्मपक्षे तु ध्रौव्याऽपराभिधानस्याऽन्वतेम पूर्वकाण अने उत्तरकाण એમ બે વિરોધી કાળની સાથે સંબંધ ધરાવવાનો એક સ્વભાવ આત્મામાં માન્ય કરવામાં પણ કોઈ વિરોધ બૌદ્ધને કે બીજા કોઈને નડી શકે નહિ.

• એકાંતદાણિક વાદમાં પ્રત્યભિજ્ઞા વગેરે અસંગત - જૈન •

इत्थ. । आम पूर्वोत्तरकालव्यापी एक ज आत्मानो स्वीकारे करवाમાં आवे तो ज निरुपचरित प्रत्यभिज्ञा, शुभाशुभ क्रिया अने इणनुं सामानाधिकरण्या वगैरे संगत थઈ शके. आ प्रभाषे बौद्धमतनुं अन्यत्र निराकरश करवाમાં आवेल छे. (विशेषार्थमां आनी स्पष्टता अमे करशुं.)

न च तद्धेतुकः = आत्मदर्शनहेतुकः स्नेहः किं तु कर्मोदयोद्भवो = मोहनीयकर्मोदयनिमित्तकः।
अतो नाऽयमात्मदर्शनाऽपराध इति भावः ॥१०॥

यस्याऽङ्गीकाराद्विहित-निषिद्धकर्म-तत्फलयोरैकाधिकरण्यनियमस्योपपत्तिः सुकरैव। आदिपदेन स्मरण-तर्क-
व्याप्तिग्रह-देशनियमादिग्रहः। तथाहि → संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं 'तदि'त्याकारं स्मरणम् ←
(प्र.न.त.३/३) इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रसूत्रितं, 'संस्कारोद्बोधनिबन्धनं 'तदि'त्याकारं स्मरणं
'स देवदत्तो' यथा ← (प्र.न.त.र.३/३) इति प्रमाणनयतत्त्वरहस्यदर्शितं स्मरणं पूर्वाऽपरकालव्यापिनमात्मानं
विना नैव सङ्गच्छेत, क्षणिकैकान्ताऽऽत्मपक्षेऽनुभवितुः निरन्वयनष्टत्वेन संस्काराश्रयैव विरहात् । तथा
→ उपलम्भानुपलभसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनं 'इदमस्मिन् सत्येव भवती'त्या-
द्याकारं संवेदनमूहाऽपरनामा तर्कः ← (प्र.न.त.३/७) इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रदर्शितलक्षणस्य
तर्कस्य → व्याप्तिः = व्यापकस्य व्याप्ते सति भाव एव, व्याप्यस्य वा तत्रैव भावः ← (प्र.मी.२/
६) इति प्रमाणमीमांसासूत्रदर्शितायाश्च व्याप्तेर्ग्रह एकान्तक्षणिकपक्षे नैव सम्भवति, तयोः ग्रहस्य
नानाक्षणाऽवगाहित्वात् । देशनियमो हि कार्यकाले फलपरिणामिसत्तां विना दुर्घटः, सर्वेषां घटकुर्वद्वूपक्ष-
णानामेकत्राऽसत्त्वात्, मृत्पिण्डक्षणदेशेऽपि पूर्वत्र घटक्षणाऽनुत्पत्तेश्च इति निर्लोठितं = निराकृतं अन्यत्र
= स्याद्वादकल्पलतादौ (शा.वा.३/५७)। ततश्च सुष्ठूक्तं न्यायखण्डखाद्ये ग्रन्थकृतैव → यदा तु प्रथमत
एव व्याप्यग्रहात् सत्त्व-क्षणिकत्वयोर्व्याप्यसिद्धेर्हेतोर्व्याप्यसिद्धिज्ञानेन क्षणभङ्गसाधकप्रमाणस्यैव भङ्ग
उपतिष्ठते तदा स स्थिराऽऽत्मबाधन-नैरात्म्यसाधनयोरेकत्राऽप्यपर्याप्तत्वाद् भूमिपतितोभयपाणिस्तुष्णी-
भावेन निग्रहस्थानप्राप्तत्वात् पराजयहेतोर्विपुलं शोकमेतु ← (न्या.खं.खा.गा.४ पृ.१३) इत्यादि ।

यच्च प्राक् 'जन्मयोनिर्गतस्तृष्णा ध्रुवा सा चाऽऽत्मदर्शने' (द्वा.द्वा.२५/४) इत्याद्युक्तं तन्निराकरणाय
यतते- न च आत्मदर्शनहेतुकः नित्याऽऽत्मनिरीक्षणनिमित्तको वा स्नेहः आत्मगोचररागादिलक्षणः, किन्तु
मोहनीयकर्मोदयनिमित्तकः = चारित्रमोहनीयकर्मोदयहेतुकः । अतो न अयं आत्मविषयकस्नेहोत्पाद
आत्मदर्शनाऽऽपराधः = आत्मनिरीक्षणदोष इति भावः । एतेन → यः पश्यत्यात्मानं तत्राऽस्याऽहमिति
शाश्वतः स्नेहः । स्नेहात् सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषास्तिरस्कुरुते ॥ गुणदर्शी परितृष्यन् ममेति साधना-
न्युपादत्ते । तेनाऽऽत्माऽभिनिवेशो यावत् तावत् स संसारे ॥ आत्मनि सति परसंज्ञा, स्व-परविभागात्
परिग्रह-द्वेषौ । अनयोः सम्प्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ ← (प्र.वा.१/२१९-२०-२१) इति
प्रमाणवार्तिककारिका निरस्ताः, दर्शितरीत्या निर्विषयत्वेनोक्तिमात्रत्वात् । कथं च बुद्ध-धर्म-सङ्घलक्षणे
परमनिर्वृत्तिहेतौ सति वचनमार्गकुशलस्य तदपायभीरोः अपास्ताऽऽशङ्कमिदं वक्तुमुचितं यदुत 'नास्ति
आत्मा' इति, तदाशातनापत्तेः, असदाभिधानादित्यधिकं अनेकान्तजयपताकायाम् (अ.ज.प. भाग-२/पृ.२०८) ।

इत्थञ्चाऽऽत्मस्नेहनिवारणोपायाऽन्वेषणायाऽऽत्मापलापो हि काकिण्यन्वेषणाय निष्कसहस्रव्ययन्यायम-

वणी राग कांई आत्मदर्शनना कारणे नथी थतो, परंतु मोहनीयकर्मना विपाकोदयना कारणे थाय
छे. माटे राग थवो अे कांई आत्मदर्शननो अपराध नथी. अेवो अहीं आशय छे. (२५/१०)

विशेषार्थ :- 'जे में पूर्वे अनुभव क्यो उतो ते ज हुं अत्यारे स्मरण करी रह्यो छुं' - आम
पूर्वोत्तरकालव्यापी आत्मानुं अवगाहन करनारी प्रतीति प्रत्यभिज्ञाप्रमाश कडेवाय छे. जे अनुभव करनार
आत्मा क्षणिक ज उोय तो उत्तरकावे स्मरण थई न शके. तेथी उपरोक्त प्रत्यभिज्ञा पश संगत थई
न शके. कारण के प्रत्यभिज्ञा प्रमाश तो अनुभव करनार अने स्मरण करनार आत्मां अत्तेदनी

નનુ યદ્યપ્યાત્મદર્શનમાત્રનિમિત્તકો ન સ્નેહઃ, ક્ષણિકસ્યાપ્યાત્મનઃ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ સમવલો-
કનાત્તદુદ્ભવપ્રસન્ગાત્, કિં તુ ધ્રુવાઽઽત્મદર્શનતો નિયત એવ સ્નેહોદ્ભવસ્તદ્ગતાઽઽગામિકાલસુખ-
દુઃખાઽવાપ્તિપરિહારચિન્તાઽઽવશ્યકત્વાદિત્યત્રાહ-

ધ્રુવેક્ષણેઽપિ ન પ્રેમ, નિવૃત્તમનુપપ્લવાત્ । ગ્રાહ્યાઽઽકાર ઇવ જ્ઞાનેઽન્યથા તત્રાઽપિ તદ્ ભવેત્ ॥૧૧ ॥

નુસરતિ । એતેન → અહં પિ યો તં, ભિક્ષવે, અત્તવાદુપાદાનં ન સમનુપસામિ યં સ અત્તવાદુપાદાનં
ઉપાદિયતો ન ઉપ્પજ્જેય્યું સોક-પરિદેવ-દુઃખ-દોમનસ્સુપાયાસા ← (મ.નિ.૧ 1૩ 1૨ 1૨૪૩) ઇતિ મઙ્ગિમનિકાયે
અલગદોપમસૂત્રોક્તિરપિ નિરસ્તા । ન હિ સ્થાણોરયમપરાધો યદેનમન્ધો ન પશ્યતિ ॥૨૫/૧૦ ॥

ધ્રુવાઽઽત્મદર્શનતઃ = નિત્યાઽઽત્મનિરીક્ષણમવલમ્બ્ય નિયત એવ = અવશ્યમેવ સ્નેહોદ્ભવઃ =
આત્મગોચરસ્નેહોદયઃ, તદ્ગતાઽઽગામિકાલસુખદુઃખાઽવાપ્તિપરિહારચિન્તાવશ્યકત્વાત્ = નિત્યાઽઽત્મત્વસમા-
= એક્યની સિદ્ધિ કરે છે. આત્મા ક્ષણિક હોવા છતાં કાલ્પનિક આત્મસંતાનને માનીને પ્રત્યભિજ્ઞાની
સંગતિ કરવાનો બૌદ્ધ લોકોનો પ્રયાસ આકાશને થીગડું મારવાના પ્રયાસ સમાન છે.

એક નિયમ સર્વમાન્ય છે કે જે સારું કે ખરાબ કામ કરે તે જ તેનું ફળ ભોગવે. ભીમ ખાય ને
શકુનિને શક્તિ મળે તેવી નાદિરશાહી કોઈને માન્ય નથી. કર્મકર્તા અને કર્મફલભોક્તા એક જ હોય. જે
આત્મા સારા-નરસા કાર્યનું અધિકરણ = આધાર બને તે જ આત્મા તેના ફળનું અધિકરણ બને. અર્થાત્
ક્રિયા અને ફળના અધિકરણ એક છે. ક્રિયા અને ફળનું આ સામાનાધિકરણ્ય = એકાધિકરણ્ય બૌદ્ધમતમાં
અસંગત બનશે. કારણ કે બૌદ્ધમતમાં પુણ્યકર્મ કે પાપકર્મ કરનાર આત્માનો બીજો જ ક્ષણે સર્વથા ઉચ્છેદ
થઈ જાય છે. તેથી જે કરે તે જ તેનું ફળ ભોગવે - આવો પ્રામાણિક નિયમ વાસ્તવિક રીતે બૌદ્ધમતમાં
અસંગત બનશે. આત્મા સર્વથા ક્ષણિક હોવા છતાં કાલ્પનિક આત્મસંતાનને આગળ ધરીને ક્રિયા અને ફળના
એકાધિકરણ્યના નિયમની સંગતિ કરવામાં કાંઈ બૌદ્ધોની બુદ્ધિમત્તા પ્રશંસાપાત્ર બની શકતી નથી. કારણ
કે આત્મસંતાન બૌદ્ધમતે કાલ્પનિક છે. તથા કાલ્પનિક પદાર્થથી કોઈ વાસ્તવિક કાર્ય થઈ શકતું નથી. માટે
એકાંતક્ષણિકવાદ અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ જ છે. (૨૫/૧૦)

અહીં બૌદ્ધ વિદ્વાનો એવી દલીલ કરે છે કે “જો કે કેવળ આત્મદર્શનના કારણે કાંઈ રાગ કે
સ્નેહ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણ કે ક્ષણિક એવા આત્માનું તો અમને પણ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી
જ દર્શન થાય જ છે. તેથી જો માત્ર આત્મદર્શન રાગોત્પાદક હોય તો અમને પણ રાગ થવો જોઈએ.
કારણ કે ક્ષણિક આત્માનું દર્શન અમે કરીએ જ છીએ. માટે આત્મદર્શન કાંઈ રાગજનક નથી. પરંતુ
ધ્રુવ એવા આત્માના દર્શનથી તો અવશ્ય સ્નેહ-રાગ ઉત્પન્ન થશે જ. કારણ કે નિત્ય હોવાના લીધે
ભવિષ્યમાં કાયમ આત્મા ટકનાર છે. તે કારણસર આત્મગત ભાવી સુખની પ્રાપ્તિની ચિંતા તથા ભાવી
દુઃખના પરિહારની ચિંતા કરવી જરૂરી બની જશે. (જો આત્મા ક્ષણિક જ હોય તો કોના આગામી
સુખાદિની ચિંતા કરવાની ? માટે નૈરાત્મ્યદર્શનને = ક્ષણિક આત્મદર્શનને મોક્ષના ઉપાય તરીકે અમે
માનીએ છીએ.)” આવી બૌદ્ધની દલીલ ઉપસ્થિત થતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

• ધ્રુવ આત્માનું દર્શન રાગજનક નથી - જૈન •

ગાથાર્થ :- આત્માને ધ્રુવ જોવા છતાં પણ પ્રેમ-સ્નેહ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે. કારણ કે અનુપપ્લવના
કારણે જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકારની જેમ તે રવાના થયેલ છે. બાકી તો ક્ષણિક આત્મામાં પણ પ્રેમ-સ્નેહ ઉત્પન્ન
થવાની સમસ્યા આવે. (૨૫/૧૧)

ध्रुवक्षणेऽपीति । ध्रुवक्षणेऽपि = ध्रुवात्मदर्शनेऽपि ♦न प्रेम समुत्पत्तुमुत्सहते♦, निवृत्तं = उपरतं 'अनुपप्लवात् = संक्लेशक्षयात् विसभागपरिक्षयाऽभिधानात्, ज्ञाने ग्राह्याऽऽकार इव भवन्मते । उपप्लववशाद्धि तत्र तदवभासस्तदभावे तु तन्निवृत्तिरिति । तथा च सिद्धान्तो वः-
“ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन, ज्ञानान्तरग्राह्यतयाऽपि शून्यम् ।

तथापि च ज्ञानमयः प्रकाशः, प्रत्यक्षरूपस्य तथाविरासीत् ॥” ( ) इति ।

नाधिकरणाऽनागतकालीनस्य सुखस्य या प्राप्तिः दुःखस्य च परिहृतिः तयोः चिन्ताया अवश्यक्लृप्तत्वाद् ध्रुवाऽऽत्मदर्शनस्य वैराग्यप्रतिबन्धकत्वमेव इति चेत् ? अत्र समाधानाय ग्रन्थकृद् आह- ‘ध्रुवे’ति । ध्रुवाऽऽत्मदर्शनेऽपि = नित्याऽऽत्माऽवलोकनेऽपि न = नैव प्रेम आत्माभिष्वङ्गलक्षणं समुत्पत्तुं उत्सहते, यतः तद् विसभागपरिक्षयाऽभिधानात् सङ्क्लेशक्षयात् हेतोः उपरतं = उच्छिन्नसन्तानं वर्तते । उदाहरति भवन्मते = ज्ञानाऽद्वैतवादियोगाचारमते ज्ञाने मुक्तिकालीने ग्राह्याऽऽकारः = नील-पीतादिविषयाऽऽकार इव । उपप्लववशात् = तृष्णादिविसभागपारवश्यात् हेतोः हि तत्र = ज्ञाने संसारदशायां तदवभासः = ग्राह्याऽऽकारप्रकाशः तदभावे = रागादिविसभागपरिक्षये तु ज्ञाने मुक्त्यवस्थायां तन्निवृत्तिः = ग्राह्याऽऽकारोपरतिः । तदुक्तं मञ्जिमनिकाये अलगर्दोपमसूत्रे → एवं पस्सं, भिक्खवे, सुतवा अरियसावको रूपस्मिं निब्बिन्दति, वेदनाय निब्बिन्दति, सज्जाय निब्बिन्दति, सङ्खारेसु निब्बिन्दति, विज्जाणस्मिं निब्बिन्दति, निब्बिदा विरज्जति, विरागा विमुच्चति, विमुत्तस्मिं विमुत्तमिति जाणं होति । ‘खीणा जाति, वुसितं ब्रह्मचरियं, कतं करणीयं, नापरं इत्थत्ताया’ति पजानाति ← (म.नि.१।३।२।२४५ पृ.१९३) इति । विज्जाणस्मिं = उपप्लुतविज्ञाने, शिष्टं स्पष्टम् । इयञ्चाऽवस्था पातज्जलदर्शनेऽनुपदमेव (द्वा. द्वा.२५/१२ पृ.१७२८) वक्ष्यमाणकार्यविमुक्तिप्रज्ञास्थानीयेत्यप्यवधेयम् ।

प्रकृतमुच्यते तथा च वः शून्यवादिनां सौगतानां सिद्धान्तः = मूलराद्धान्तः ‘ग्राह्यं = विषय-भावाऽऽपन्नं न तस्य स्वतः प्रकाशस्य सकलक्लेशक्षयात् । अत एव, तेन = स्वतः प्रकाशेन कस्य-चिदपि ग्रहणं = प्रकाशनमपि न सम्पद्यते, स्वयञ्च ज्ञानान्तरग्राह्यतयाऽपि च = स्वेतरप्रकाशप्रकाश-तयाऽपि हि शून्यं = रहितं तथापि च सर्वथा शून्यता नाऽस्ति यतस्तदा प्रत्यक्षरूपस्य = अपरोक्ष-

टीकार्थ :- आत्माने ध्रुव = कालान्तरस्थायी मानवामां आवे अने ध्रुवરૂપે આત્માનું દર્શન-જ્ઞાન કરવામાં આવે તો પણ રાગ ઉત્પન્ન થવા માટે તૈયાર થતો નથી. કારણ કે અનુપપ્લવના લીધે રાગ અટકી ગયેલ છે. ઉપપ્લવ એટલે સંકલેશ. રાગાદિ સંકલેશ જ્ઞાનને વિકૃત કરે છે. માટે રાગાદિમય વિકૃત જ્ઞાનસંતતિ બૌદ્ધમતમાં વિસભાગસંતતિ તરીકે ઓળખાય છે. રાગાદિ કલેશનો ક્ષય બૌદ્ધમતમાં વિસભાગપરિક્ષય તરીકે ઓળખાય છે. અનુપપ્લવસ્વરૂપ વિસભાગપરિક્ષયના કારણે રાગ રવાના થયેલ હોવાથી આત્માને નિત્યરૂપે જોવા છતાં પણ રાગ ઉત્પન્ન થવા માટે તૈયાર થતો નથી - એવું ગ્રંથકારશ્રી બૌદ્ધને કહે છે. આનું ઉદાહરણ પણ ગ્રંથકારશ્રી બૌદ્ધદર્શનની પ્રસિદ્ધિ મુજબ બતાવે છે કે અનુપપ્લવના કારણે નિવૃત્ત થયેલો ગ્રાહ્યાકાર જેમ જ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થવા માટે તૈયાર થતો નથી તેમ ઉપરોક્ત વાત સમજવી. રાગાદિ સંકલેશના કારણે જ જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકાર = નીલ-પીતાદિ વિષયાકાર ભાસે છે. રાગાદિ

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘ઉપ્પલ...’ इत्यशुद्धः पाठः । ♦...♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शं नास्ति ।

અન્યથા = ઉપપ્લવં વિનાઽપિ ધ્રુવાઽઽત્મદર્શનેન પ્રેમોત્પત્ત્યભ્યુપગમે તત્રાઽપિ ત્વન્મતપ્રસિદ્ધાઽઽત્મન્યપિ

વિજ્ઞાનક્ષણાત્મકસ્ય જ્ઞાનમયઃ પ્રકાશઃ તથાવિરાસીત્ = મધ્યમપ્રતિપત્તિસ્વરૂપેણ પ્રાદુરભવત્' इति ।
વિસભાગસન્તાનોચ્છેદાદ્ મધ્યમક્ષણરૂપા સંવિદેવ સર્વધર્મરહિતા પરમાર્થસતીતિ શૂન્યવાદિરાદ્ધાન્તઃ । તદુક્તં
'મધ્યમા પ્રતિપત્ સૈવ, સૈવ ધર્મનિરાત્મતા । ભૂતકોટિશ્ચ સૈવેયં તથ્યતા સૈવ શૂન્યતા ॥' ( )
इति । પરમાર્થતોઽવિભાગરૂપાઽપિ સાઽવિદ્યાવશાદ્ વિભક્તરૂપેવ પ્રતિભાસતે । તદુક્તં પ્રમાણવાર્તિકે
ધર્મકીર્તિના → અવિભાગોઽપિ બુદ્ધ્યાત્મા વિપર્યાસિતદર્શનેઃ । ગ્રાહ્યગ્રાહકસંવિત્તિભેદવાનિવ લક્ષ્યતે ॥
← (પ્ર.વા.૨/૩૫૪) इति । તથા સકલોપપ્લવપરિક્ષયે તુ સ્વચ્છસંવિન્માત્રમાભાસતે । તદુક્તં પ્રમાણવાર્તિક
एव → નાન્યોઽનુભાવ્યો બુદ્ધ્યાઽસ્તિ તસ્યા નાઽનુભવોઽપરઃ । ગ્રાહ્યગ્રાહકવૈધુર્યાત્ સ્વયં સૈવ પ્રકાશતે ॥
← (પ્ર.વા.૨/૩૨૯) इति ।

અયમત્રાઽઽશયઃ બૌદ્ધમતે સંવૃતિઃ ત્રિધા । તથાહિ (૧) લોકસંવૃતિઃ મરીચિકાદિષુ જલાદિભ્રાન્તિરૂપા,
(૨) તત્ત્વસંવૃતિઃ સત્યનીલાદિપ્રતીતિરૂપા, (૩) અભિસમયસંવૃતિઃ યોગિપ્રતિપત્તિરૂપા નામ-જાત્યાદ્યુલ્લે-
ખાઽનુવિદ્ધા અતીન્દ્રિયાદિગોચરા । એષા ત્રિપ્રકારાઽપિ સંવૃતિસન્તતિઃ ઉપપ્લુતસન્તતિરિત્યપ્યુચ્યતે । સંહત-
સકલવિકલ્પાઽવસ્થાયાં રાગાદિક્લેશવિનિર્મુક્ત-વિશુદ્ધવિજ્ઞાનક્ષણલક્ષણા શબ્દાઽઽકૃતિ-જાત્યાદિલક્ષણગ્રાહ્યા-
ઽઽકારાઽનુવિદ્ધા નિર્વિકલ્પાઽધ્યક્ષવિજ્ઞાનસન્તતિરેવ વિસભાગક્ષયપદેનાઽભિમતા । તતશ્ચ વિસભાગપરિક્ષયા-
વસ્થાયાં જ્ઞાને સકલગ્રાહ્યાકારનિવૃત્તિવત્ સઙ્ક્લેશપરિક્ષયાઽવસ્થાયાં ધ્રુવાત્મદર્શનેઽપિ સ્નેહનિવૃત્તિરૂપપદ્યત
एव । અન્યથા = રાગાદિસઙ્ક્લેશલક્ષણં ઉપપ્લવં વિનાઽપિ ધ્રુવાત્મદર્શનેન = સ્થિરાત્માવલોકનેન હેતુના
પ્રેમોત્પત્ત્યભ્યુપગમે = સ્થિરાઽઽત્મગોચરસ્નેહોત્પાદાઙ્ગીકારે તુ ત્વન્મતપ્રસિદ્ધાત્મન્યપિ = નૈરાત્મ્યવાદિમાધ્ય-
મિકમતપ્રસિદ્ધે અવિચ્યુતવેતોવિમુક્ત્યપરાભિધાને નિરુપપ્લવવિજ્ઞાનક્ષણસન્તતિરૂપે આત્મનિ અપિ પ્રેમ ભવેત્,

ઉપપ્લવ રવાના થઈ જાય તો નીલાદિ ગ્રાહ્યાકારની પણ જ્ઞાનમાંથી નિવૃત્તિ થાય તમારો બૌદ્ધનો સિદ્ધાંત
આ મુજબ છે કે 'શુદ્ધ જ્ઞાનનું ગ્રાહ્ય = વિષય કોઈ નથી. તેમજ તેનાથી કોઈનું પ્રહણ = પ્રકાશન
પણ થતું નથી. અન્ય જ્ઞાનીય વિષયતાથી = અન્યજ્ઞાનગ્રાહ્યતાથી પણ તે શૂન્ય છે. તો પણ સર્વથા
શૂન્યતા નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષસ્વરૂપનો જ્ઞાનમય પ્રકાશ તથાવિષયરૂપે પ્રગટ થયો હતો.' મુક્તિકાલીન
અપરોક્ષ જ્ઞાનને ઉદ્દેશીને આ વાત કહેવામાં આવેલ છે. (અહીં 'તે શુદ્ધ જ્ઞાનનું ગ્રાહ્ય કશું નથી.'
- એમ કહેવા દ્વારા તેમાં ગ્રાહ્યાકારનો અભાવ સૂચિત કરેલ છે. વિસભાગસંતતિનો ઉચ્છેદ થવાથી
મુક્તિકાલીન શુદ્ધ જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકાર નથી હોતો. આ વાતનું અહીં ગ્રંથકારશ્રીએ બૌદ્ધ મત અનુસાર
સમર્થન કરીને એવું ફલિત કરેલ છે કે ધ્રુવ આત્માનું દર્શન = વિશુદ્ધ જ્ઞાન થવા છતાં પણ વિસભાગસંતતિના
ઉચ્છેદના કારણે રાગ ઉત્પન્ન થવાની કોઈ સંભાવના નથી. માટે નૈરાત્મ્યદર્શન = ક્ષણિક આત્મદર્શન
મોક્ષહેતુ છે. આવો બીજો વિકલ્પ અયોગ્ય છે.)

❖ કલેશ વિના સ્નેહ-રાગ ન જન્મે - જૈન ❖

અન્યથા । જો તૃષ્ણાદિ સંકલેશસ્વરૂપ ઉપપ્લવ વિના પણ ધ્રુવ આત્માના દર્શન માત્રથી સ્નેહ-રાગ
ઉત્પન્ન થાય તેવું માનવામાં આવે તો બૌદ્ધ મતમાં પ્રસિદ્ધ એવા ક્ષણિક આત્માને વિશે પણ રાગ ઉત્પન્ન
થવો જોઈએ. કારણ કે લાઘવતર્કથી આત્મદર્શનમાત્રને જ રાગનું કારણ માનવું ઉચિત છે. 'મોહના

तत् = प्रेम भवेत्, आत्मदर्शनमात्रस्यैव लाघवेन प्रेमहेतुत्वात् । 'ध्रुवत्वभानमेव मोहादिति तु स्ववासनामात्रमिति न किञ्चिदेतत् ॥११॥

आत्मदर्शनमात्रस्यैव लाघवेन = कारणाभावच्छेदकशरीरलाघवेन प्रेमहेतुत्वात् = स्नेहकारणत्वाऽऽवश्यकत्वात् । उपप्लवविमुक्ताऽविनश्रचित्सन्तानोद्देशेनैव सुगतप्रव्रज्या प्रसिद्धा । तदुक्तं मज्झिमनिकाये महासारोपमसूत्रे स्वयमेवं सुगतेन → या च खो अयं, भिक्खवे, अकुप्पा चेतोविमुत्ति एतदत्थमिदं, भिक्खवे !, ब्रह्मचरियं, एतं सारं, एतं परियोसानं ति ← (म.नि. १।३।१९।३११-पृ.२६०) इति । अकुप्पा = अविच्युता, अविनश्ररेति यावत्, परियोसानं = चरमं परमं च लक्ष्यम् । शिष्टं स्पष्टम् । तदुक्तं मज्झिमनिकाये एव धातुविभङ्गसूत्रे अपि → भिक्खु ! मुसा यं मोसधम्मं, तं सच्चं (अवितथं) यं अमोसधम्मं निब्बानं ← (म.नि. ३।४।१०।३६६) इति । निर्वाणस्याऽमोषधर्मत्वमविनश्ररत्वमेव । तदुक्तं मज्झिमनिकायवृत्तौ धर्मपालेन → 'मोसधम्मन्ति = नस्सनभावन्ति । तं अवितथन्ति तं वुत्तनयेन अवितथं नाम तं सभावो सब्बकालं तेनेव लब्धनतो ← (म.नि.३।४।१०।३६६ वृत्ति) इति । एतेन नैरात्म्यदर्शनं = क्षणिकाऽऽत्मदर्शनमेव निर्वाणकारणमिति निरस्तम्, अपसिद्धान्ताऽऽपातात् ।

आत्मनि मोहाद् ध्रुवत्वभानमेव स्नेहहेतुः न त्वात्मभानमात्रं इति नैरात्म्यवादिमतं तु स्ववासनामात्रं = स्वदर्शनाऽऽहितवासनाविलासमात्रं, मात्रपदेन तथावस्तुस्थितिबाधो द्योतितः । प्रत्युत ध्रुवाऽऽत्मदर्शनेनाऽध्रुवसांसारिकभोगगोचरतृष्णादयो विलीयन्त इत्यावश्यकमेव ध्रुवसच्चिदानन्दमयाऽऽत्मदर्शनम् । सम्मतञ्चेदं परेषामपि । अत एव → भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ← (मुं.२/२/८, महो.४/८२, यो.शि.५/४५, अन्न.४/३९, सर.५६) इत्येवमुक्तं मुण्डकोपनिषदि महोपनिषदि योगशिखोपनिषदि अन्नपूर्णोपनिषदि सरस्वतीरहस्योपनिषदि च । यथोक्तं कठोपनिषदि अपि → अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ← (कठो.२/१/२) इति ।

एतेन → तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ← (य.वे.३१/१८, श्वे.३/८) इति यजुर्वेदश्वेताश्वतरोपनिषद्वचनं, → पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ← (त्रि.वि.४/३) इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्वचनं च व्याख्यातम् । प्रकृते → तरति शोकमात्मवित् ← (छां.७/१/३) इति छान्दोग्योपनिषद्वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । एतेन → आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ← (बृ.आ.उप.२/४/५) इति बृहदारण्यकोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् । आत्मदर्शनं विना तु विषयत्यागेऽपि विषयरागत्यागाऽयोगात् । एतेन → विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं, रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ← (भ.गी.२/५९) इति भगवद्गीतावचनमपि व्याख्यातम्, 'परं = शुद्धात्मानमि'त्यर्थः ।

यच्चाऽपि प्राक् (द्वा.द्वा.२५/५ पृ.१७०६) → आत्मानमन्तरा कोऽपि नाऽन्यः प्रियतमो भुवि ← ३२शे ध्रुवत्वमुं भान ४ रागडेतु छे' आवुं भौद्ध कथन तो मात्र पोतानी भौद्धभान्यतानो केवण विलास छे. भाटे नैरात्म्यदर्शनवाढ भोगस छे. (२५/११)

१. मुद्रितप्रतौ 'ध्रुवत्वभावनमेव...' इत्यशुद्धः पाठः ।

(અ.ગી.૫૧) इति अध्यात्मगीतादिसंवादेनोक्तं तत्तु तथैव, परं तत्र मोहवासनैव बाधिका न तु शुद्ध-
वासनेति ध्येयम् ।

इत्थञ्चोपप्लवहासान्नाऽऽत्मदर्शनस्य वैराग्यप्रतिपत्थित्वमिति सिद्धम् । तदुक्तं योगबिन्दौ →
न चाऽऽत्मदर्शनादेव स्नेहो यत्कर्महेतुकः । नैरात्म्येऽप्यन्यथाऽयं स्याज्ज्ञानस्याऽपि स्वदर्शनात् ॥
अध्रुवेक्षणतो नो चेत् ? कोऽपराधो ध्रुवेक्षणे ? । तद्गता कालचिन्ता चेत् ? नाऽसौ कर्मनिवृत्तितः ॥
उपप्लववशात् प्रेम सर्वत्रैवोपजायते । निवृत्ते तु न तत् तस्मिन् ज्ञाने ग्राह्याऽऽदिरूपवत् ॥
स्थिरत्वमित्थं न प्रेम्णो यतो मुख्यस्य युज्यते । ततो वैराग्यसंसिद्धेर्मुक्तिरस्य नियोगतः ॥

← (यो.विं.૪૭૩-૪૭૬) इति । ततश्च देहाद्यन्तर्गतध्रुवात्माऽभ्युपगमलक्षणसत्कायदृष्टिसंयोजनाऽभि-
धानबन्धनोच्छेदाय प्रवृत्तं नैरात्म्यदर्शनमतमयुक्तमेवेति स्थितम्, अन्यथा 'नास्ति आत्मा' इत्यस्याऽपि
षड्विधदृष्टिसंयोजनाऽन्तःपातित्वेन नैरात्म्यदर्शनस्य जन्म-जरा-मरणाऽविच्छेदहेतुत्वमेवाऽऽपद्येत । तदुक्तं
श्रावस्तिकायामनाथपिण्डिकाऽऽरामे विचरता सुगतेनैव → (१) 'अत्थि मे अत्ता'ति वा अस्स सच्चतो
थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, (२) 'नत्थि मे अत्ता'ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, (३)
'अत्तनाव अत्तानं सज्जानामी'ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, (४) 'अत्तनाव अनत्तानं
सज्जानामी'ति वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, (५) 'अनत्तनाव अत्तानं सज्जानामी'ति
वा अस्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, (६) अथ वा पनस्स एवं दिट्ठि होति 'यो मे अयं
अत्ता वदो वेदेय्यो तत्र तत्र कल्लाण-पापकानं कम्मानं विपाकं पटिसंवेदेति सो खो पन मे अयं
अत्ता निच्चो ध्रुवो सस्सतो अविपरिणामधम्मो सस्सतिसमं तथेव ठस्सती'ति । इदं वुच्चति भिक्खवे!
दिट्ठिगतं दिट्ठिगहनं दिट्ठिकन्तारं दिट्ठिविसूकं दिट्ठिविप्फन्दितं दिट्ठिसंयोजनं । दिट्ठिसंयोजनसंयुत्तो भि-
क्खवे! अस्सुतवा पुथुज्जनो न परिमुच्चति जातिया जराय मरणेन सोकेहि परिदेवेहि दुक्खेहि दोम-
नस्सेहि उपायासेहि । न परिमुच्चति दुक्खस्मा'ति वदामि ← (म.नि.भाग-१/१/२/१९ पृष्ठ-१२) इति
व्यक्तं मज्झिमनिकाये मूलपर्यायवर्गे सर्वाश्रवसूत्रे । थेततो = शब्दादितः, अत्तनाव = आत्मनैव,
दिट्ठिसंयोजनसंयुत्तो = दृष्टिबन्धनसंयुक्तः, अस्सुतवा = अश्रुतवान् पुथुज्जनः = मूढजनः, उपायासेहि
= दुःखैः, शिष्टं स्पष्टम् ।

वस्तुतस्तु सम्यक्समाधिप्रकर्ष बाधकत्वाद् आत्मगोचरध्रुवत्वाऽध्रुवत्वादिविकल्पास्त्याज्या निर्भयतये-
त्यत्रैव तात्पर्यं बुद्धस्य शून्यतावादप्रतिपादनप्रयोजकाऽऽध्यात्मिकैदम्पर्याऽवधारणप्रवणतथाविधविनेयानुगुण्यतः
प्रवृत्तायां शून्यवादाऽपराऽभिधाननैरात्म्यदेशनायामवसेयम् । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये → एवञ्च शून्य-

विशेषार्थ :- ગ્રંથકારશ્રીનું તાત્પર્ય એ છે કે રાગ થવાનું કારણ અનાદિકાલીન મોહના સંસ્કાર
છે કે જેને બૌદ્ધદર્શન ઉપપ્લવ-સંકલેશ-વિસભાગસંતાતિ વગેરે વિવિધ શબ્દોથી વર્ણવે છે. તેથી જૈનદર્શન
મુજબ મોહ મૂળમાંથી રવાના થાય અને બૌદ્ધદર્શન મુજબ ઉપપ્લવનો ઉચ્છેદ થાય તો રાગ પ્રગટ
થવાની કોઈ શક્યતા રહેતી નથી. પણ ધ્રુવ આત્મદર્શનના કારણે આ ઉત્પન્ન થાય છે - એવું માનવાની
જરૂર નથી. તેમ છતાં જો ધ્રુવ આત્માના દર્શનને રાગજનક માનવું હોય તો તેના કરતાં આત્મદર્શનને
જ રાગનું કારણ માનવું ઉચિત છે. કારણ કે તેવું માનવામાં કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં લાઘવ થાય
છે. આત્મદર્શનત્વ કરતાં ધ્રુવાત્મદર્શનત્વને રાગકારણતાઅવચ્છેદક માનવામાં ગૌરવ સ્પષ્ટ જ છે. માટે
ધ્રુવાત્મદર્શનને રાગનું કારણ ન મનાય. પરંતુ આત્મદર્શનને જ રાગકારણ માનવું પડે. તેવું માનવામાં

वादोऽपि तद्विनेयाऽऽनुगुण्यतः । अभिप्रायत इत्युक्तो लक्ष्यते तत्त्ववेदिना ॥ ← (शा.वा.स.६/६३) इति । न तु तत्त्वाऽभिधित्सया नैरात्म्यदेशना सम्प्रवृत्ता इति पूर्व(पृ.१५९९) उक्तमेव । युक्तञ्चैतद्, यतो देहेन्द्रियाऽन्तःकरण-रागादि-सङ्कल्पादिकर्माद्यपोढाऽऽत्मदर्शनमेव पारमार्थिकं नैरात्म्यदर्शनम् । एतेन → तज्ज्योतिरस्य सर्वस्य पुरतः सुविभात-मविभातमद्वैतमचिन्त्यमलिङ्गं स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवत् ← (नृ.उत्त. ६/३) इति नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्वचनतात्पर्यमपि व्याख्यातम्, अन्तःसच्चिदाऽऽनन्दघनत्वेऽपि बहिःशून्यताया अनुपसर्जनभावेन विवक्षिततया शून्यवादोपपत्तेः । तदुक्तं तत्रैवाऽग्रे → परमं ब्रह्माऽऽत्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिसमाप्ताः ← (नृ.उत्त.६/४), → न हीदं सर्वं निरात्मकम् । आत्मैवेदं सर्वं ← (नृ.उत्त.७/२), → शुद्धोऽबाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखरूपः आत्मा, न ह्येतन्निरात्मकम् ← (नृ.उत्त.९) इत्यादि ।

एतेन → स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवत् ← (नृसिं.६-३) इति नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्वचनं → जगच्छून्यं चाऽशून्यं च ← (देव्यु.१) इति देव्युपनिषद्वचनं, → चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निरङ्कुशः । आत्मन्येव स्थितोऽसि त्वं शून्योऽसि निर्गुणः ॥ ← (ते.बिं.५/६५) इति, → न शून्यं नाऽपि चाऽशून्यं नाऽन्तःकरणसंसृतिः ← (ते.बिं.६/१७) इति च तेजोबिन्दूपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम्, निरुपाधिकाऽऽनन्द-चैतन्यादिसत्त्वेऽपि अन्तःकरणवृत्ति-प्रवृत्ति-सङ्कल्प-विकल्प-सोपाधिकगुणाद्यभावापेक्षया शून्यत्वोपपत्तेः । इत्थमेव → शान्ता दान्ता उपरताः तितिक्षवः समाहिता आत्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणवमेव परमं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तः तत्रैव परिसमाप्ताः ← (नृ.सिं.७/६) इति नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्वचनोपपत्तेः । अनुभवाऽऽत्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिणि अविक्रियेऽद्वयेऽनुभूयमानेऽविद्यादेहेन्द्रियादेरननुभवाच्छून्यत्वमिति यावत् तात्पर्यम् ।

सम्मतञ्चेदमस्माकमपि । तदुक्तं नागसेनमुनिना तत्त्वानुशासने → अत एवाऽन्यशून्योऽपि नाऽऽत्मा शून्यः स्वरूपतः । शून्याऽशून्यस्वभावोऽयमात्मनैवोपलभ्यते ॥ ततश्च यज्जगुर्मुक्त्यै नैरात्म्याऽद्वैतदर्शनम् । तदेतदेव यत् सम्यगन्याऽपोढाऽऽत्मदर्शनम् ॥ परस्परपरावृत्ताः सर्वे भावाः कथञ्चन । नैरात्म्यं जगतो यद्वन्नैर्जगत्यं तथाऽऽत्मनः ॥ अन्याऽऽत्माऽभावो नैरात्म्यं स्वात्मसत्तात्मकश्च सः । स्वाऽऽत्मदर्शनमेवाऽतः सम्यग्नैरात्म्यदर्शनम् ॥ ← (तत्त्वानु.५/३३-३६) इति गम्भीरबुद्ध्या भावनीयं योगलक्षणद्वान्त्रिंशोक्तञ्चात्र(पृ.७३४)स्मर्तव्यम् । वस्तुतस्तु बौद्धानामपि ज्ञान-क्रियाभ्यामेव क्लेशहानमभिप्रेतम् । तदुक्तं सुत्तनिपाते → विरियेन दुक्खं अच्चेति, पज्जाय परिसुज्झति ← (सु.नि.१/१०/४) इति, → अप्पमादेन विज्जाय अब्बहे सल्लमत्तनो ति ← (सु.नि.२/२२/४) इति च । याऽपि मज्झिमनिकाये विसुद्धिमग्गे च → विरागा विमुच्चति ← (म.नि.३/२०, वि.म.१६/६४) इत्येवं वीतरागतायाः क्लेशहानोपायता दर्शिता साऽपि आवे तो क्षणिक एवा आत्मानुं दर्शन पण भौद्ध माटे रागजनक भनी जशे. कारण के तेमां आत्मदर्शनत्वस्वरूप रागकारणताअवच्छेदक गुणधर्म रडे छे. माटे नैरात्म्यदर्शनने = क्षणिक आत्मदर्शनने पण संसारनुं ज कारण मानवुं पडशे. माटे नैरात्म्यदर्शनथी निर्वाण थवानी भौद्धभान्यता कपोलकल्पित सिद्ध थाय छे. आ रीते क्लेशहानिना साधन विशे भौद्धदर्शनसंबंधी यथा पूर्ण थाय छे. (२५/११)

વિવેકખ્યાતિરુચ્છેત્રી ક્લેશાનામનુપ્લવા^૧ । સપ્તધા પ્રાન્તભૂપ્રજા કાર્યચિત્તવિમુક્તિભિઃ ॥૧૨॥

વિવેકેતિ । વિવેકખ્યાતિઃ = પ્રતિપક્ષભાવનાબલાદવિદ્યાપ્રવિલયે વિનિવૃત્તજ્ઞાતૃત્વકર્તૃત્વાઽભિમાનાયા રજસ્તમોમલાઽનભિભૂતાયા બુદ્ધેરન્તર્મુખાયાશ્ચિચ્છાયાસંક્રાન્તિઃ અનુપ્લવા = અન્તરાઽન્તરા વ્યુત્થાનરહિતા ક્લેશાનાં ઉચ્છેત્રી । યદાહ- “વિવેકખ્યાતિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ” (યોગસૂત્ર-૨-૨૬) ।

ન ક્ષતિકરી, વીતરાગતાયાઃ જ્ઞાન-ક્રિયાસમુચ્ચયોપહિતત્વાદિતિ દિક્ ॥૨૫/૧૧॥

સામ્પ્રતં પાતઞ્જલાઽભિમતં ક્લેશહાનોપાયમાહ- ‘વિવેકે’તિ । પ્રતિપક્ષભાવનાબલાત્ = ‘બુદ્ધિરહમચેતના’ ઇત્યાદ્યાકારકપ્રસન્નજ્ઞાનસામર્થ્યાત્ અવિદ્યાપ્રવિલયે = અનાદિકાલીનક્લેશાત્મકસવાસનમિથ્યાજ્ઞાનોન્મૂલને સતિ ‘ચેતનાઽહં કર્ત્રી’ત્યાદ્યાકારકસ્ય સ્વાશ્રયકર્તૃત્વસમાનાધિકરણજ્ઞાતૃત્વાઽહઙ્કારસ્ય પ્રચ્યવેન હેતુના વિનિવૃત્તજ્ઞાતૃત્વ-કર્તૃત્વાઽભિમાનાયાઃ રજસ્તમોમલાઽનભિભૂતાયાઃ = સત્ત્વગુણોદ્રેકેણ રજોગુણ-તમોગુણલક્ષણ-બુદ્ધિમલદ્વિતયાઽપરાભૂતાયાઃ નિર્મલાયા બુદ્ધેઃ બહિર્મુખતાપરિત્યાગેન અન્તર્મુખાયાઃ = પ્રવિવિક્તપુરુષાઽભિ-મુખાયાઃ સત્યાઃ ચિચ્છાયાસન્ક્રાન્તિઃ = પુરુષપ્રતિબિમ્બસન્ક્રાન્તિઃ વિવેકખ્યાતિઃ કથ્યતે પાતઞ્જલૈઃ । સા ચ પ્રાથમ્યદશાયાં જાયમાના પરોક્ષતયા દુર્બલત્વાદન્તરાઽન્તરા વિચ્છિદ્યતે । પરં દીર્ઘકાલ-નૈરન્તર્ય-સત્કારાઽઽસેવિતધ્યાનસમાધિપ્રકર્ષપર્યન્તે જાયમાના પ્રત્યક્ષરૂપતયા બલિષ્ઠત્વાદન્તરાઽન્તરા નૈવ વિચ્છિ-દ્યતે । ઇયં અન્તરા અન્તરા વ્યુત્થાનરહિતા વક્ષ્યમાણાનાં ક્લેશાનાં અવિદ્યાદીનાં ઉચ્છેત્રી ભળ્યતે પાત-ઞ્જલૈઃ । અત્ર યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘વિવેકે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્ડવ્યાખ્યૈવમ્ → ‘અન્યે ગુણા અન્યઃ પુરુષઃ’ ઇત્યેવંવિધસ્ય વિવેકસ્ય યા ખ્યાતિઃ = પ્રખ્યા સાઽસ્ય હાનસ્ય દૃશ્યદુઃખપરિત્યાગસ્ય ઉપાયઃ

• વિવેકખ્યાતિ ક્લેશનાશક - પાતંજલ દર્શન •

(હવે ગ્રંથકારશ્રી ક્લેશનાશના સાધનને વિશે પાતંજલ યોગદર્શનની માન્યતા રજૂ કરે છે. ૧૨ થી ૨૩ શ્લોક સુધી પાતંજલ દર્શનનો સિદ્ધાંત બતાવી ૨૪ મા શ્લોકથી તેનું ખંડન ગ્રંથકારશ્રી કરશે. આ બાબતની વાચકવર્ગે નોંધ લેવી.)

ગાથાર્થ :- અનુપ્લવ એવી વિવેકખ્યાતિ જ ક્લેશોનો ઉચ્છેદ કરનાર છે. તે પ્રાન્તભૂમિ પ્રજ્ઞા છે. કાર્યવિમુક્તિ અને ચિત્તવિમુક્તિ દ્વારા તે વિવેકખ્યાતિના સાત પ્રકાર છે. (૨૫/૧૨)

ટીકાર્થ :- પ્રતિપક્ષ ભાવનાના બળથી અવિદ્યાનો અંધકાર વિલીન થતાં બુદ્ધિમાંથી જ્ઞાતૃત્વ અને કર્તૃત્વનું મિથ્યા અભિમાન રવાના થાય છે. માટે તેવી બુદ્ધિ રજોગુણથી અને તમોગુણથી પરાભવ પામતી નથી. આવી બુદ્ધિ અંતર્મુખ બને છે. અંતર્મુખ થયેલી બુદ્ધિમાં ચિત્તછાયા = પુરુષપ્રતિબિંબ સંક્રાન્ત થાય છે. આમ બુદ્ધિમાં જે પુરુષપ્રતિબિંબની સંક્રાન્તિ થાય છે તે વિવેકખ્યાતિ કહેવાય છે. આ વિવેકખ્યાતિ વચ્ચે વચ્ચે વિચ્છેદ વિનાની થાય ત્યારે અનુપ્લવ = ઉપ્લવશૂન્ય કહેવાય. આ અનુપ્લવ વિવેકખ્યાતિ અવિદ્યાદિ ક્લેશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે - એમ પાતંજલ વિદ્વાનોનો મત છે. કારણ કે પતંજલિ મહર્ષિએ યોગસૂત્ર નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘વિપ્લવશૂન્ય = ઉપ્લવરહિત વિવેકખ્યાતિ ક્લેશના ઉચ્છેદનો ઉપાય છે.’ ←

સા ચ સપ્તધા = સપ્તપ્રકારૈઃ પ્રાન્તભૂપ્રજ્ઞા = સકલસાલમ્બનસમાધિપર્યન્તભૂમિધીર્ભવતિ કાર્યચિત્તવિમુક્તિભિઃ ચતુસ્ત્રિપ્રકારાભિઃ । તત્ર (૧) 'ન મે જ્ઞાતવ્યં કિઞ્ચિદસ્તિ, (૨) ક્ષીણા મે ક્લેશાઃ, ન મે ક્ષેતવ્યં કિઞ્ચિદસ્તિ, (૩) અધિગતં' મયા 'જ્ઞાનં, (૪) 'પ્રાપ્તા વિવેકખ્યા-તિ'રિતિ કાર્યવિષયનિર્મલજ્ઞાનરૂપાશ્ચતસ્રઃ કાર્યવિમુક્તયઃ ।

= કારણમ્ । કીદૃશી ? અવિપ્લવા । ન વિદ્યતે વિપ્લવઃ = વિચ્છેદઃ અન્તરા વ્યુત્થાનરૂપો યસ્યાઃ સા અવિપ્લવા । ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્- પ્રતિપક્ષભાવનાબલાદવિદ્યાપ્રવિલયે વિનિવૃત્તજ્ઞાતૃત્વ-કર્તૃત્વાઽભિમાનાયાઃ રજસ્તમોમલાઽનભિભૂતાયાઃ બુદ્ધેઃ અન્તર્મુખાયા યા ચિચ્છાયાસઙ્ક્રાન્તિઃ સા વિવેકખ્યાતિરુચ્યતે । તસ્યાઃ ચ સન્તતત્ત્વેન પ્રવૃત્તાયાં સત્યાં દૃશ્યસ્યાઽધિકારનિવૃત્તેર્ભવત્યેવ કૈવલ્યમ્ ← (રા.મા.૨/૨૬) ઇતિ ।

અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસસ્તુ → સત્ત્વપુરુષાઽન્યતાપ્રત્યયો વિવેકખ્યાતિઃ । સા ત્વનિવૃત્તમિથ્યાજ્ઞાના પ્લવતે । યદા મિથ્યાજ્ઞાનં દગ્ધબીજભાવં વન્ધ્યપ્રસવં સમ્પદ્યતે તદા વિદ્યૂતક્લેશરજસઃ સત્ત્વસ્ય પરે વૈશારદ્યે પ-રસ્યાં વશીકારસંજ્ઞાયાં વર્તમાનસ્ય વિવેકપ્રત્યયપ્રવાહો નિર્મલો ભવતિ । સા વિવેકખ્યાતિરવિપ્લવા હાનસ્યોપાયઃ । તતો મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય દગ્ધબીજભાવોપગમઃ પુનશ્ચાઽપ્રસવ ઇત્યેષ મોક્ષસ્ય માર્ગો હાનસ્ય ઉપાયઃ ← (યો.સૂ.ભા.૨/૨૬) ઇત્યાહ । મણિપ્રભાયાં રામાનન્દસ્તુ → દૃગ્દૃશ્યયોર્ભેદઃ = વિવેકઃ તસ્ય જ્ઞાનં = ખ્યાતિઃ । વિપ્લવઃ = મિથ્યાજ્ઞાનમ્ । આદૌ ખલુ આગમાત્ સામાન્યતઃ વિવેકખ્યાતિરુદેતિ સાઽનાદ્યવિદ્યાં ન હન્તિ, પરોક્તવાત્ । યદા સા મનનેન સ્થાપિતા સતી સર્વતો વિરક્તેન પુરુષાઽભિમુખેન ચિત્તેન નિરન્તરમભ્યસ્યતે તદા ધ્યાનપ્રકર્ષપર્યન્તજા ચિત્તપ્રતિબિમ્બવતી સાક્ષાત્કારરૂપા સવાસનમિથ્યાજ્ઞાનં નિહન્તિ અવિપ્લવા સતી પરવૈરાગ્યપૂર્વકનિરોધેન સંસ્કારશેષસ્ય કૃતકૃત્યસ્ય પ્રારબ્ધાઽવસાને આત્યન્તિ-કનિવૃત્તિદ્વારા ભાવિદુઃખહાનસ્ય મોક્ષસ્યોપાયઃ ← (મ.પ્ર.૨/૨૬) ઇત્યાચષ્ટે ।

ઉત્પન્નવિવેકખ્યાતેઃ પુરુષસ્ય યાદૃશી પ્રજ્ઞા ભવતિ તાં કથયન્ વિવેકખ્યાતેરેવ સ્વરૂપમાહ- 'સે'તિ । કાર્યેતિ । કાર્યવિમુક્તિઃ ચતુર્ધા, ચિત્તવિમુક્તિઃ તુ ત્રિધા ઇત્યેવં સપ્તપ્રકારા સત્ત્વ-પુરુષાઽન્યતાખ્યાતિર્ભવતીતિ ભાવઃ । તત્ર કાર્યવિમુક્તિરિતિ પ્રયત્નવ્યાપ્યેન કાર્યાન્તરેણ વિમુક્તિઃ પ્રજ્ઞાયાઃ ઇત્યર્થઃ, પ્રયત્નનિષ્પાદ્યા-ઽનુનિષ્પાદનીયા ચિત્તવિમુક્તિરપ્રયત્નસાધ્યેતિ (યો.સૂ.૨/૨૭ ત.વૈ.) તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રમતમ્ ।

• વિવેકખ્યાતિના સાત પ્રકાર •

સા ચ. આ વિવેકખ્યાતિ તમામ સાલંબન સમાધિની છેલ્લી ભૂમિકાએ ઉત્પન્ન થનારી બુદ્ધિ સ્વરૂપ છે. તેના સાત પ્રકાર છે. ચાર પ્રકારની કાર્યવિમુક્તિ અને ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવિમુક્તિ એમ ભેગી કરીને કુલ સાત પ્રકારે વિવેકખ્યાતિ બને છે. તેમાં ચાર પ્રકારની કાર્યવિમુક્તિ વિવેકખ્યાતિ આ મુજબ સમજવી. (૧) 'મારે જાણવા યોગ્ય કશું બાકી રહ્યું નથી. (૨) મારા ક્લેશો ક્ષીણ થઈ ગયા છે. મારે ક્ષીણ કરવા યોગ્ય કશું બાકી નથી રહ્યું. (૩) મારા વડે જ્ઞાન મેળવાયું છે. (૪) વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.' - આ પ્રમાણે કાર્યવિષયક નિર્મલ જ્ઞાનસ્વરૂપ ચાર પ્રકારની કાર્યવિમુક્તિ સમજવી.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ "...ગતં(તા) મયા હાનપ્રાપ્તવિવેક..." ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શોઽપિ '...હાનપ્રાપ્તા...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । રાજમાર્તઙ્ઘાનુસારેણાસ્માભિરત્રાઽપેક્ષિતઃ પાઠો યોજિતઃ । ૩. હસ્તાદર્શોન્તરે 'હાનધ્વમાવિવે...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

(૧) 'ચરિતાર્થા મે બુદ્ધિઃ', ગુણાઃ 'હતાઽધિકારા મોહબીજાઽભાવાત્ કુતોઽમીષાં પ્રરોહઃ?', (૨) સાત્મીભૂતશ્ચ મે સમાધિરિતિ, (૩) સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠોઽહમિ'તિ ગુણવિષયજ્ઞાનરૂપાસ્તિસઃ 'ચિત્તવિમુક્તય ઇતિ। તદિદમુક્તં- "તસ્ય સપ્તધા પ્રાન્તભૂ(મિઃ)પ્રજ્ઞેતિ" (યોગસૂત્ર ૨-૨૭) ॥૧૨॥

પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- 'તસ્યે'તિ । પ્રકૃતે રાજમાર્ત્તંડવ્યાખ્યૈવમ્ → તસ્ય = ઉત્પન્નવિવેકજ્ઞાનસ્ય જ્ઞાતવ્યવિવેકરૂપા પ્રજ્ઞા પ્રાન્તભૂમૌ સકલસાલમ્બનસમાધિભૂમિપર્યન્તે સપ્તપ્રકારા ભવતિ। તત્ર કાર્ય-વિમુક્તિરૂપા ચતુષ્પ્રકારા- (૧) 'જ્ઞાતં મયા જ્ઞેયં, ન જ્ઞાતવ્યં કિઞ્ચિદસ્તિ', (૨) 'ક્ષીણા મે ક્લેશાઃ, ન કિઞ્ચિત્ ક્ષેતવ્યમસ્તિ', (૩) 'અધિગતં મયા જ્ઞાનં', (૪) 'પ્રાપ્તા મયા વિવેકખ્યાતિઃ' ઇતિ પ્રત્યયાન્તરપરિહારેણ તસ્યામવસ્થાયામીદૃશ્યેવ પ્રજ્ઞા જાયતે । ઈદૃશી પ્રજ્ઞા કાર્યવિષયં નિર્મલં જ્ઞાનં કાર્યવિમુક્તિરિત્યુચ્યતે । ચિત્તવિમુક્તિસ્ત્રિધા- (૧) ચરિતાર્થા મે બુદ્ધિઃ, ગુણાઃ હતાધિકારાઃ, મોહાઽભિધાનમૂલકારણાઽભાવાત્ નિષ્પ્રયોજનત્વાચ્ચાઽમીષાં કુતઃ પ્રરોહો ભવેત્ ? (૨) 'સાત્મીભૂતશ્ચ મે સમાધિઃ', (૩) 'તસ્મિન્ સતિ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠોઽહમિ'તિ । ઈદૃશી ત્રિપ્રકારા ચિત્તવિમુક્તિઃ । તદેવમીદૃશ્યાં સપ્તવિધ-પ્રાન્તભૂમિપ્રજ્ઞાયામુપજાતાયાં પુરુષઃ કુશલ ઇત્યુચ્યતે ← (રા.મા.૨/૨૭) ઇતિ ।

અત્ર મળિપ્રભાવૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → પ્રકૃષ્ટઃ અન્તઃ = અવસાનં ફલત્વેન યાસાં તાઃ પ્રાન્તાઃ ચરમા ઇતિ યાવત્ । પ્રાન્તા ભૂમયોઽવસ્થાઃ યસ્યાઃ સા પ્રજ્ઞા પ્રાન્તભૂમિઃ સ્થિરા = અવિપ્લવા આત્મખ્યાતિઃ વિદુષઃ પ્રત્યયાન્તરતિસ્કારેણ સપ્તપ્રકારાઃ પ્રજ્ઞાઽવસ્થાઃ ચરમા ભવન્તિ । (૧) જ્ઞાતવ્યમખિલં જ્ઞાતં, અતઃ પરં ન કિઞ્ચિત્ જ્ઞાતવ્યમસ્તીત્યેકા । સર્વજિજ્ઞાસાનિવર્તકત્વાદિયં પ્રાન્તા । ન હિ ઇયં અનાત્મજ્ઞસ્ય સમ્ભવતિ । તતઃ તદાલમ્બનસમાધિના પ્રધાનાઽન્તપ્રજ્ઞાયાં સ્થિરાયામપિ આત્મજિજ્ઞાસાયાઃ સત્ત્વેન તત્પ્રજ્ઞાયા અચરમત્વાત્ । એવમપ્રિમાઽવસ્થાનાં પ્રાન્તત્વં મન્તવ્યમ્ । (૨) હાતવ્યાઃ સર્વે બન્ધહેતવો હતાઃ, ન કિઞ્ચિન્મમ હેયમસ્તીતિ દ્વિતીયા । (૩) કૈવલ્યપ્રાપ્ત્યા પ્રાપ્તવ્યમખિલં પ્રાપ્તમ્, અતોઽન્યન્ન કિઞ્ચિદપિ મમ પ્રાપ્તવ્યમસ્તીતિ તૃતીયા । (૪) વિવેકખ્યાતિસમ્પાદનેન કર્તવ્યમખિલં કૃતમ્, ન કિઞ્ચિત્કાર્યમસ્તીતિ ચતુર્થી । એતાઃ ચતસ્રઃ કાર્યવિમુક્તિસંજ્ઞાઃ । ચિત્તવિમુક્તિસંજ્ઞાઃ તિસ્રઃ । યથા (૧) કૃતાર્થ મે બુદ્ધિસત્ત્વમિત્યેકા । (૨) બુદ્ધ્યા તદ્વૃપા ગુણા અપિ ગિરિશિખરચ્યુતા ઇવ ગ્રાવાણો નિરવસ્થાનાઃ સ્વકારણે પ્રલયાઽભિમુખાઃ સદ્ઘાતેનાઽસ્તમાત્યન્તિકં ગચ્છન્તિ, તેષાં નાસ્તિ પુનઃ પ્રરોહઃ પ્રયોજનાભાવાદિતિ દ્વિતીયા ।

તથા (૧) 'મારી બુદ્ધિ કૃતાર્થ થઈ છે. ૨જોગુણ વગેરે ગુણોના અધિકારો હરાઈ ગયા છે, ખેંચાઈ ગયા છે. મોહ નામનું બીજ ન હોવાના કારણે બુદ્ધિ-૨જોગુણ-તમોગુણ વગેરે ફરીથી કઈ રીતે અંકુરિત થશે ? અર્થાત્ નહિ જ થાય. (૨) મને સમાધિ આત્મસાત્ થયેલ છે. (૩) હું મારા સ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છું.' - આવા પ્રકારે ગુણવિષયક જ્ઞાનસ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવિમુક્તિ સમજવી. આમ કુલ સાત પ્રકારે વિવેકખ્યાતિ થાય છે. તેથી તો પતંજલિ મહર્ષિએ યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'જેને વિવેકખ્યાતિ ઉત્પન્ન થયેલ છે તેની પ્રાન્ત ભૂમિકાની પ્રજ્ઞા સાત પ્રકારે હોય છે.' ← (૨૫/૧૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'બુદ્ધિગુણા...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ હસ્તાદર્શે ચ 'બુદ્ધિગુણાઃ કૃતાધિકારા' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । અસ્માભિસ્તુ રાજમાર્ત્તંડાનુસારેણાઽપેક્ષિતઃ પાઠો યોજિતઃ । ૩. હસ્તાદર્શે 'કાર્યવિ....' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તથા (૩) ગુણાઽતીતઃ સ્વરૂપમાત્રાઽવસ્થિતઃ ચિદેકરસ ઇતિ તૃતીયા । પ્રજ્ઞા = અવસ્થેત્યર્થઃ । જિજ્ઞાસા-જિહાસા-પ્રેપ્સા-ચિકીર્ષા-શોક-ભય-વિકલ્પાઽન્તફલાઃ સપ્ત પ્રજ્ઞાભૂમયઃ પ્રાન્તા મન્તવ્યા ઇત્યર્થઃ ← (મ. પ્ર.૨/૨૭) ।

વ્યાસસ્તુ યોગસૂત્રભાષ્યે → તસ્ય ઇતિ પ્રત્યુદિતખ્યાતેઃ પ્રત્યામ્નાયઃ (= પરામર્શઃ) । સપ્તધા ઇત્યશુદ્ધ્યાવરણમલાઽપગમાચ્ચિત્તસ્ય પ્રત્યયાઽન્તરોત્પાદે સતિ સપ્તપ્રકારૈવ પ્રજ્ઞા વિવેકિનો ભવતિ । તદ્વથા (૧) પરિજ્ઞાતં હેયં, નાઽસ્ય પુનઃ પરિજ્ઞેયમસ્તિ । (૨) ક્ષીણા હેયહેતવો, ન પુનરેતેષાં ક્ષેતવ્યમસ્તિ । (૩) સાક્ષાત્કૃતં નિરોધસમાધિના હાનમ્ । (૪) ભાવિતો વિવેકખ્યાતિરૂપો હાનોપાય ઇતિ । ણ્ણ ચતુષ્ટયી કાર્યા વિમુક્તિઃ પ્રજ્ઞાયાઃ । ચિત્તવિમુક્તિસ્તુ ત્રયી । (૫) ચરિતાઽધિકારા બુદ્ધિઃ । (૬) ગુણા ગિરિશિખરકૂટચ્યૂતા ઇવ ગ્રાવાણો નિરવસ્થાનાઃ સ્વકારણે પ્રલયાઽભિમુખાઃ સહ તેનાઽસ્તં ગચ્છન્તિ । (૭) એતસ્યામવસ્થાયાં ગુણસમ્બન્ધાઽતીતઃ સ્વરૂપમાત્રજ્યોતિરમલઃ કેવલી પુરુષઃ ઇતિ । એતાં સપ્તવિધાં પ્રાન્તભૂમિપ્રજ્ઞામનુપશ્યન્ પુરુષઃ કુશલ ઇત્યાખ્યાયતે । પ્રતિપ્રસવેઽપિ ચિત્તસ્ય મુક્તઃ કુશલ ઇત્યેવ ભવતિ, ગુણાઽતીતત્વાદિતિ ← (યો.સૂ.ભા.૨/૨૭) ઇત્યમાચષ્ટે । અધિકન્તુ યોગવાર્તિકાદવસેયમ્ ॥૨૫/૧૨॥

વિશેષાર્થ :- પાતંજલ મતાનુસાર અનાદિ કાળથી બુદ્ધિ રજોગુણ અને તમોગુણથી પરાભવ પામેલી છે. તેથી જ બુદ્ધિ અનાદિ કાળથી બહિર્મુખ છે. માટે જ ડગલે ને પગલે 'ચેતના અહં કર્ત્રી' આ પ્રમાણે જ્ઞાતૃત્વ અને કર્તૃત્વનું અભિમાન બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવમાં ચૈતન્ય-જ્ઞાતૃત્વ તો પુરુષનું સ્વરૂપ છે. પણ અજ્ઞાનના લીધે બુદ્ધિતત્ત્વ જ્ઞાતૃત્વને પોતાનો ગુણધર્મ માની બેસે છે. પરંતુ તેનાથી ઊલટું 'હું ચેતના નથી' ઈત્યાદિરૂપ પ્રસંખ્યાનના = પ્રતિપક્ષભાવનાના બળથી જ્યારે અવિદ્યા = અનાદિકાલીન અજ્ઞાન રવાના થાય છે ત્યારે જ્ઞાતૃત્વ વગેરેનું અભિમાન બુદ્ધિમાંથી નીકળી જાય છે અને બુદ્ધિમાં સત્ત્વગુણ બળવાન બને છે. રજોગુણ અને તમોગુણથી બુદ્ધિનો પરાભવ થતો અટકી જાય છે. સત્ત્વગુણપ્રધાન એવી નિર્મળ બુદ્ધિ અંતર્મુખી બને છે. પુરુષના સ્વરૂપની સન્મુખ બને છે. પુરુષથી પ્રતિબિંબિત બને છે.

આમ નિર્મળ અંતર્મુખી બુદ્ધિમાં પુરુષપ્રતિબિંબની જે સંકાન્તિ થાય છે તે વિવેકખ્યાતિ છે કે જે શરૂઆતમાં પરોક્ષ હોવાથી નિર્બળ હોય છે. માટે તે પ્રારંભમાં થોડા-થોડા સમયે અટકી જાય છે. પણ સતત આદરપૂર્વક દીર્ઘકાલીન ધ્યાનાદિના અભ્યાસના બળથી જ્યારે વિવેકખ્યાતિ અત્યંત બલિષ્ઠ બને છે ત્યારે તે વચ્ચે વચ્ચે અટકી પડતી નથી. આવી વિવેકખ્યાતિ અનુપપ્લવ કહેવાય છે. ધ્યાન-સમાધિના પ્રકર્ષને અંતે આ અનુપપ્લવ વિવેકખ્યાતિ પ્રગટે છે. તે સાક્ષાત્કારસ્વરૂપ છે. તેનાથી મિથ્યાજ્ઞાન મૂળમાંથી ઉખડી જાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનના સંસ્કાર પણ રવાના થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાન કહો કે અવિદ્યા કહો બન્ને શબ્દનો અર્થ એક જ છે.

પાંચ પ્રકારના ક્લેશમાં અવિદ્યા પ્રથમ નંબરનો ક્લેશ છે. તેના નાશનો અનન્ય ઉપાય ઉપરોક્ત વિવેકખ્યાતિ છે. પાતંજલ વિદ્વાનોનો આ મત છે. તેના સાત પ્રકાર પાતંજલદર્શનની એક પ્રક્રિયા છે. જેમાં કાર્યવિમુક્તિ પ્રયત્નસાધ્ય છે. અને ચિત્તવિમુક્તિ પ્રયત્ન વિના પ્રગટે છે - આ પ્રમાણે વાયસ્પતિમિશ્ર યોગસૂત્રની તત્ત્વવૈશારદી નામની વ્યાખ્યામાં જણાવે છે. વિવેકખ્યાતિના સાત પ્રકારની વિશદ છણાવટ કરવામાં અતિવિસ્તાર થાય તેમ હોવાથી તેનું વ્યાપક નિરૂપણ અમે અહીં નથી કરતા. (૨૫/૧૨)

બલાન્નશ્યત્યવિદ્યાઽસ્યા ઉત્તરેષામિયં પુનઃ । પ્રસુપ્ત-તનુ-વિચ્છિન્નોદારાણાં ક્ષેત્રમિષ્યતે ॥૧૩॥

બલાદિતિ । અસ્યા: = વિવેકખ્યાતે: બલાદવિદ્યા નશ્યતિ । ઇયમ્ = અવિદ્યા પુનરુત્તરેષામ્ = અસ્મિતાદીનાં ક્લેશાનાં પ્રસુપ્ત-તનુ-વિચ્છિન્નોદારાણાં ક્ષેત્રમિષ્યતે । તદુક્તં- “અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેષાં પ્રસુપ્ત-તનુ-વિચ્છિન્નોદારાણામિતિ” (યોગસૂત્ર ૨-૪) ॥૧૩॥

સ્વકાર્યં નાઽઽરભન્તે યે ચિત્તભૂમૌ સ્થિતા અપિ । વિના પ્રબોધકબલં તે પ્રસુપ્તા: શિશોરિવ ॥૧૪॥

સ્વકાર્યમિતિ । યે = ક્લેશા: ચિત્તભૂમૌ સ્થિતા અપિ સ્વકાર્યં નાઽઽરભન્તે વિના (પ્રબોધકબલં =)

વિવેકખ્યાતે: ક્લેશહાનોપાયત્વમેવોપોદ્બલયતિ- ‘બલાદિતિ’ । વિવેકખ્યાતે: = પ્રસન્નહ્યાનસ્ય બલાદ્ અવિદ્યા = વિપર્યયો નશ્યતિ સમૂલમ્ । અવિદ્યા પુનઃ અસ્મિતાદીનાં વક્ષ્યમાણાનાં (દ્વા.દ્વા.૨૫/૧૮, પૃ.૧૭૩૫) ક્લેશાનાં ચિત્તદોષાણાં પ્રસુપ્ત-તનુ-વિચ્છિન્નોદારાણાં વક્ષ્યમાણસ્વરૂપાણાં ક્ષેત્રં = પ્રસવભૂમિ: ઇષ્યતે પાતઙ્ગલૈ: । યત્રાઽવિદ્યા વિપર્યયજ્ઞાનરૂપા શિથિલીભવતિ તત્ર ક્લેશાનામસ્મિતાદીનાં નોદ્ભવો દૃશ્યતે । વિપર્યયજ્ઞાનસદ્ભાવે ચ તેષામુદ્ભવદર્શનાત્ સ્થિતમેવ મૂલત્વમવિદ્યાયા: (રા.મા.૨/૪) ઇતિ રાજમાર્તઙ્ગે ભોજ: ।

યદ્યપ્યવિદ્યાપઙ્ગકસ્યાઽન્ત:કરણમેવ પ્રસવભૂમિ: તથાપ્યવિનાભાવરૂપેણોપાદાનસાધર્મ્યેનાઽત્ર નિમિત્ત-કારણસ્યાઽપિ પ્રસવભૂમિત્વં ગૌણમ્, યદેવ હિ વસ્તુ ‘અહં મમે’ત્યવિદ્યાવિષયો ભવતિ તત્રૈવ રાગાદિકં ભવતીતિ (ભા.ગ.૨/૪ વૃ.) ભાવાગણેશ: । તદુક્તં યોગસૂત્રે પતઙ્ગલિના- ‘અવિદ્યે’તિ । અત્ર ચન્દ્રિકાવ્યાખ્યા → અવિદ્યા = અનાત્મન્યાત્માઽભિમાન: સા ક્ષેત્રં = પ્રસવભૂમિ: ઉત્તરેષાં અસ્મિતાદીનાં પ્રત્યેકં સુપ્તાદિભેદેન ચતુર્વિધાનામ્ । તત્ર યે ક્લેશા: ચિત્તભૂમૌ સ્થિતા: પ્રબોધકાઽભાવે સ્વકાર્યં નાઽઽરભન્તે તે પ્રસુપ્તા: (૧) । તનવ: = સૂક્ષ્મા: (૨) । વિચ્છિન્ના: = પરસ્પરમિતરોત્કર્ષે ઉચ્છિન્ના: (૩) । યે સ્વં સ્વં કાર્યમભિનિર્વર્તયન્તિ તે ઉદારા: (૪) તેષામ્ ← (ચં.૨/૪) ઇત્યેવં વર્તતે ॥૨૫/૧૩॥

પ્રસુપ્તસ્વરૂપં ગ્રન્થકૃદેવાઽધુનોપદર્શયતિ- ‘સ્વે’તિ । યે ક્લેશા: ચિત્તભૂમૌ સ્થિતા: પ્રબોધકાઽભાવે સ્વકાર્યં નારભન્તે તે પ્રસુપ્તા ઇત્યુચ્યન્તે યથા બાલાઽવસ્થાયામ્ । બાલસ્ય હિ વાસનારૂપેણ સ્થિતા અપિ

• અવિદ્યા અન્ય ક્લેશની જન્મભૂમિ - પાતંજલ •

ગાથાર્થ :- વિવેકખ્યાતિના બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે. આ અવિદ્યા તો પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા અન્ય અસ્મિતા વગેરે ક્લેશોની જન્મભૂમિ તરીકે માન્ય છે. (૨૫/૧૩)

ટીકાર્થ :- વિવેકખ્યાતિના બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે. આ અવિદ્યા તો પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર અવસ્થાવાળા અસ્મિતા, રાગ વગેરે ચારેય ક્લેશોની જન્મભૂમિ રૂપે માન્ય છે. તેથી તો પાતંજલ મુનિએ યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં કહેલ છે કે → ‘પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા અન્ય ક્લેશોની જન્મભૂમિ અવિદ્યા છે.’ ← (૨૫/૧૩)

વિશેષાર્થ :- પ્રસુપ્ત વગેરેની વ્યાખ્યા ગ્રંથકારશ્રી આગળ જણાવે છે. (૨૫/૧૩)

ગાથાર્થ :- (૧) જે ક્લેશ ચિત્તભૂમિમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પ્રબોધકનું બળ ન હોવાના કારણે પોતાના કાર્યને શરૂ નથી કરતા તે ક્લેશો બાળકની જેમ પ્રસુપ્ત અવસ્થાવાળા કહેવાય છે. (૨૫/૧૪)

ટીકાર્થ :- જે ક્લેશો ચિત્તભૂમિમાં હાજર હોવા છતાં પણ ઉદ્બોધકના અત્યંત બળ વિના પોતાનું

प्रबोधकस्योद्बोधकस्य बलं = उद्रेकं ते = क्लेशाः प्रसुप्ताः शिशोरिव = बालकस्येव ॥१४॥
भावेनात्प्रतिपक्षस्य शिथिलीकृतशक्तयः । तनवोऽतिबलाऽपेक्षा योगाऽभ्यासवतो यथा ॥१५॥

भावेनादिति । भावेनात् = अभ्यासात् प्रतिपक्षस्य = स्वविरोधिपरिणामलक्षणस्य शिथिलीकृता कार्यसम्पादनं प्रति शक्तिर्येषां ते (=शिथिलीकृतशक्तयः) तथा, तनवो = वासनाऽवरोधतया क्लेशाः प्रबोधकसहकार्यभावे नाऽभिव्यज्यन्ते इति राजमार्तण्डे भोजः । प्रसुप्तक्लेशत्वं तु विदेहप्रकृतिलयानां सम्भवति । तदुक्तं मणिप्रभायां → तत्र विदेहप्रकृतिलयानां योगिनां क्लेशाः प्रसुप्ताः, विवेकख्यात्यभावेनाऽदग्धतया शक्तिरूपेणाऽवस्थानात् । अत एवाऽन्ते पुनरुद्भवन्ति ← (म.प्र.२/४) इति । योगसूत्रभाष्ये व्यासस्तु → तत्र का प्रसुप्तिः? चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः । तस्य प्रबोधः = आलम्बने सम्मुखीभावः । प्रसङ्ख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य सम्मुखीभूतेऽप्यालम्बने नाऽसौ पुनरस्ति, दग्धबीजस्य कुतः प्ररोहः ? इति । अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते । तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशाऽवस्था नाऽन्यत्रेति । सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य सम्मुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इति उक्ता प्रसुप्तिः दग्धबीजानामप्ररोहश्च ← (यो.सू.भा. २/४) इत्याचष्टे । 'प्रसुप्तिः = ज्ञानाऽग्न्यदग्धया अव्यक्ताऽवस्थया कार्यान्मुखरूपयाऽवस्थानम् । यथा विदेहप्रकृतिलयानाम् । विवेकख्यातिरूपज्ञानाऽग्निदग्धानां न कदापि कार्यान्मुखता इति सा पञ्चमी अवस्था' (ना.भ.२/४) इति नागोजीभट्टः ॥२५/१४॥

क्लेशतनुत्वमाह- 'भावेनादिति । स्वविरोधिपरिणामलक्षणस्य प्रतिपक्षस्य अभ्यासादिति । तथाहि क्लेशप्रतिपक्षः = क्रियायोगः तस्य भावनं = अनुष्ठानं तेनोपहताः = तनवः । अथवा सम्यग्ज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षः, भेददर्शनमस्मितायाः, माध्यस्थ्यं राग-द्वेषयोः, अनुबन्धबुद्धिनिवृत्तिः अभिनिवेशस्येति (त.वै.२/४) तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रः । 'ते तनवो ये स्व-स्वप्रतिपक्षभावनया शिथिलीकृतकार्यसम्पादनशक्तयो वासनाऽवशेषतया चेतस्यवस्थिताः प्रभूतां सामग्रीमन्तरेण स्वकार्यमारब्धुमक्षमाः, यथा कार्यं शूद्रं कर्तुं नथी ते क्लेशो बाणकनी जेम प्रसुप्त अवस्थावाणा कहेवाय छे. (२५/१४)

विशेषार्थः :- अत्यंत नाना बाणकने कोई टेको आपे तो ते यादे. बाकी ते पड्यो रहे. तेम कोई उद्बोधकनुं = जगाऽनार तत्त्वनुं विशिष्ट बण न मणवाथी पोतानुं कशुं पक्ष काम कर्या विना जे रागादि क्लेशो मनमां अमने अम पड्या रहे ते प्रसुप्त कहेवाय. (२५/१४)

गार्थः :- प्रतिपक्षनी भावनाथी जे क्लेशोनी शक्ति शिथिल थई गई छे ते तनु कहेवाय छे जेम के योगाभ्यासवाणा ज्वना क्लेशो. ते शिथिल क्लेशोने स्वकार्यं करवामां घषा बणनी अपेक्षा रहे छे. (२५/१५)

टीकार्थः :- स्वविरोधी परिणाम प्रतिपक्ष कहेवाय. तेनो अभ्यास अटले भावना. विवक्षित रागादि क्लेशना विरोधी परिणामनो अभ्यास करवाथी विवक्षित रागादि क्लेशनी शक्ति कार्यसंपादन करवा माटे असमर्थ बनी जाय छे. संस्कारना अवरोधथी मनमां रहेला तेवा शिथिलशक्तिवाणा रागादि क्लेशो तनु कहेवाय छे. आ क्लेश बाणकनी जेम अनवरुद्धसंस्कारस्वरूपे = प्रसुप्त स्वरूपे रहेला नथी. (माटे

ચેતસ્યવસ્થિતાઃ, ન તુ બાલસ્યેવાઽનવરુદ્ધવાસનાત્મના। અતિબલાઽપેક્ષાઃ = સ્વકાર્યાઽઽરમ્ભે પ્રભૂત-
સામગ્રીસાપેક્ષાઃ, ન તૂદ્બોધકમાત્રાઽપેક્ષાઃ । યોગાઽધ્યાસવતો યથા રાગાદયઃ ક્લેશાઃ ॥૧૫॥

અધ્યાસવતો યોગિનઃ' (રા.મા.૨/૪) ઇતિ રાજમાર્તઞ્ડકૃત્ । ન તુ બાલસ્ય ઇવ અનવરુદ્ધવાસનાઽઽત્મના
= અશિથિલશક્તિકસંસ્કારાત્મના । અત એવ પ્રસુપ્તેભ્યઃ તનવઃ ક્લેશા ભિદ્યન્તે । પ્રસુપ્તક્લેશાનાં
વાસના ઉપક્ષીણશક્તિકા ન ભવન્તિ । અત એવોદ્બોધકમાત્રસન્નિધાનાત્રપ્રસુપ્તક્લેશાઃ સ્વકાર્યમારમ્ભન્ત
એવ । તનુક્લેશાનાં તુ વાસનાઃ પ્રસંખ્યાનબલેનોપહતશક્તિકા ભવન્તિ । અત એવ તનુક્લેશાઃ
સ્વકાર્યાઽઽરમ્ભે પ્રભૂતસામગ્રીસાપેક્ષાઃ = પ્રસુપ્તક્લેશાઽપેક્ષિતસામગ્રીતઃ પ્રભૂતાં સામગ્રીમપેક્ષન્તે, ન તુ
પ્રસુપ્તક્લેશા ઇવ ઉદ્બોધકમાત્રાઽપેક્ષા ભવન્તિ ।

નાગોજીભટ્ટસ્તુ → તનુત્વઞ્ચ વિવેકધ્યાતિપ્રતિબન્ધકતાઽવચ્છેદકોત્કટત્વસ્યાઽપ્યભાવઃ । એવઞ્ચ પ્રતિ-
બન્ધકાઽભાવાદ્ વિવેકધ્યાત્યાત્મકપ્રસંખ્યાનોદયે તે ક્લેશાઃ દગ્ધબીજવત્ વન્ધ્યા ભવન્તિ । વન્ધ્યેષુ
ચ તેષુ સમાપ્તાઽધિકારં ચિત્તં વિલીયત ઇતિ દિક્ । તત્ર ક્રિયાયોગસ્ય ક્લેશતાનવં દૃષ્ટાઽદૃષ્ટદ્વારા
ફલમ્ । અભિમાન-રાગ-દ્વેષાદિપ્રાબલ્યે ક્રિયાયોગાઽસમ્ભવ એવ, સમ્ભવે વાઽઙ્ગવિકલ ઇતિ સ્વનિષ્પત્તયે
સ ક્લેશતાનવં કરોતિ । એવં ક્રિયાયોગેન ચિત્તશુદ્ધૌ અધર્માઽઽધ્યકારણતાનવાદ્ અવિદ્યાદેરપિ તાનવં
ભવતિ । એવં યોગોઽપિ ક્રિયાયોગસ્ય દૃષ્ટાઽદૃષ્ટદ્વારા ફલમ્ । તત્ર સત્ત્વશુદ્ધિઃ અદૃષ્ટદ્વારમ્ । દૃષ્ટં
તુ ચિત્તનિયમનમ્ । એવં ક્રિયાયોગેન ક્લેશતાનવે સતિ અન્તરા ક્લેશૈરપ્રતિબદ્ધો વિવેકધ્યાતિપ્રવાહઃ
સાક્ષાત્કારપર્યવસાયી ભવતિ । તતઃ તેન સાક્ષાત્કારેણાઽગ્નિના દગ્ધબીજકલ્પાઃ ક્લેશાઃ પ્રરોહસમર્થા
ન ભવન્તિ । ણ્ણા જીવન્મુક્તિઃ । તતઃ પ્રારબ્ધસમાપ્તૌ ચિત્તેન સહ દગ્ધબીજકલ્પા અનાગતાઽવસ્થાઃ
સૂક્ષ્મક્લેશાઃ તત્કારણે લીયન્તે । તતઃ કારણાઽભાવાત્ પુનર્જન્માઽભાવ એવ પરમમુક્તિઃ ← (ના.ખ.૨/
૨) ઇત્યેવં ક્લેશહાનોપાયમાહ ॥૨૫/૧૫॥

પ્રસુમ કરતાં તનુ અવસ્થા જુદી પડી જાય છે. પ્રસુમ અવસ્થામાં સંસ્કાર અવરોધાયેલા = ઘસાયેલા
નથી. માત્ર સામગ્રી ન મળવાથી તે કાર્ય કરતા નથી. જ્યારે તનુ અવસ્થામાં સંસ્કાર ઘસાયેલ =
અવરોધાયેલ હોય છે. માટે જ) તનુ અવસ્થાવાળા ક્લેશો પોતાનું કાર્ય શરૂ કરવા માટે પુષ્કળ સામગ્રીની
અપેક્ષા રાખે છે. (પ્રસુમ અવસ્થાવાળા ક્લેશો કરતાં તનુ અવસ્થાવાળા ક્લેશોના સંસ્કારો અત્યંત ઘસાઈ
ગયેલા/ભૂંસાઈ ગયેલા/ઢીલા પડી ગયેલા/નબળા પડી ગયેલા હોવાથી જે સામગ્રીથી પ્રસુમ ક્લેશો પોતાનું
કાર્ય કરી શકે છે તે કરતાં ઘણા વધુ પ્રમાણમાં સામગ્રી ઉપસ્થિત થાય તો જ તનુ અવસ્થાવાળા સંસ્કાર
પોતાનું કાર્ય શરૂ કરવા માટે સક્ષમ બને છે. માટે પ્રસુમ કરતાં તનુ અવસ્થા જુદી છે - એમ સિદ્ધ
થાય છે. પ્રસુમ અવસ્થાવાળા ક્લેશો તો ઉદ્બોધક હાજર થવા માત્રથી પોતાનું કાર્ય કરવા માંડે છે.)
તનુ અવસ્થાવાળા ક્લેશો માત્ર ઉદ્બોધકની અપેક્ષા રાખીને પોતાનું કાર્ય કરી શકતા નથી. જેમ કે
યોગાભ્યાસ કરનાર સાધકના રાગાદિ ક્લેશો તનુઅવસ્થાવાળા હોવાના કારણે માત્ર સામાન્ય નિમિત્ત
= ઉદ્બોધક મળવાના કારણે પોતાનું ભોગવિલાસાદિ કાર્ય કરવા સમર્થ બની શકતા નથી. (૨૫/૧૫)

વિશેષાર્થ :- અવિદ્યા સ્વરૂપ ક્લેશનો પ્રતિપક્ષ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અસ્મિતા નામના ક્લેશનો પ્રતિપક્ષ
ભેદદર્શન છે. રાગ અને દ્વેષ નામના ક્લેશનો વિરોધી મધ્યસ્થભાવ છે. અભિનિવેશ નામના પાંચમા

અન્યેનોચ્ચૈર્બલવતાઽભિભૂતસ્વીયશક્તયઃ । તિષ્ઠન્તો હન્ત વિચ્છિન્ના રાગો દ્વેષોદયે યથા ॥૧૬॥

અન્યેનેતિ । અન્યેન = સ્વાઽતિરિક્તેન ઉચ્ચૈર્બલવતા = 'અતિશતિયબલેન ક્લેશેન અભિભૂત-સ્વીયશક્તયસ્તિષ્ઠન્તો હન્ત વિચ્છિન્નાઃ ક્લેશા ઉચ્યન્તે યથા રાગો દ્વેષોદયે । ન હિ રાગ-દ્વેષયોઃ પરસ્પરવિરુદ્ધયોર્યુગપત્સમ્ભવોઽસ્તીતિ ॥૧૬॥

વિચ્છિન્નમાહ- 'અન્યેને'તિ । સ્પષ્ટ એવ ટીકાર્થઃ । યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસસ્તુ → વિચ્છિઘ વિચ્છિઘ તેન તેનાઽઽત્મના પુનઃ પુનઃ સમુદાચરન્તીતિ વિચ્છિન્નાઃ । કથમ્ ? રાગકાલે ક્રોધસ્યાઽદર્શનાત્ । ન હિ રાગકાલે ક્રોધઃ સમુદાચરતિ । રાગશ્ચ ક્વચિદ્ દૃશ્યમાનો ન વિષયાન્તરે નાસ્તિ । નૈકસ્યાં સ્ત્રિયાં ચૈત્રો રક્ત ઇત્યન્યાસુ સ્ત્રીષુ વિરક્તઃ કિન્તુ સ તત્ર રાગો લબ્ધવૃત્તિરન્યત્ર તુ ભવિષ્યદ્વૃત્તિરિતિ । સ હિ તદા પ્રસુપ્ત-તનુ-વિચ્છિન્નો ભવતિ ← (યો.સૂ.ભા.૨/૪) ઇત્યાહ ।

→ ક્લેશાનામન્યતમેન સમુદાચરતાઽભિભવાદ્ વાઽત્યન્તં વિષયસેવયા વા વિચ્છિઘ વિચ્છિઘ તેન તેનાઽઽત્મના સમુદાચરન્તિ = આવિર્ભવન્તિ વાજીકરણાદ્યુપયોગેન વાઽભિભાવકદૌર્બલ્યેન વેતિ । વીપ્સયા વિચ્છેદ-સમુદાચારયોઃ પૌનઃપુન્યં દર્શયતા યથોક્તાત્ પ્રસુપ્તાદ્ ભેદ ઉક્તઃ । રાગેન વા સમુદાચરતા વિજાતીયઃ ક્રોધોઽભિભૂયતે સજાતીયેન વા વિષયાન્તરવર્તિના રાગેનૈવ વિષયાન્તરવર્તી રાગોઽભિભૂયતે ← (ત.વૈ. પૃ.૧૫૩/૨-૪) ઇતિ તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ । 'વિચ્છિન્નત્વં ચાઽલ્પપ્રતિબન્ધવશાદ્ વ્યઞ્જકસત્ત્વે-ઽપ્યન્તરાઽન્તરાઽનભિવ્યક્તિઃ । અતઃ સુષુપ્તિતોઽસ્ય ભેદઃ, વ્યઞ્જકવિલમ્બેન દ્વિ-ત્રિજન્માદિબહુકાલવ્યાપ્ત્યા-ઽનભિવ્યક્તેરેવ પ્રસુપ્તિત્વાત્, પ્રશબ્દેન પ્રકર્ષલાભાદિ'તિ (ભા.ગ.૨/૪ વૃ.) ભાવાગ્નેશઃ ॥૨૫/૧૬॥

ક્લેશની ઉચ્છેદક આગ્રહપ્રસ્તબુદ્ધિની નિવૃત્તિ છે. આ મુજબ યોગસૂત્રની તત્ત્વવૈશારદી વ્યાખ્યામાં વાચસ્પતિમિશ્ર જણાવે છે. મતલબ કે સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરેનો અભ્યાસ કરવાથી અવિદ્યા વગેરે પાંચેય પ્રકારના ક્લેશોની સ્વકાર્યજનક શક્તિ શિથિલ થતી જાય છે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૨૫/૧૫)

ગાથાર્થ :- બીજા અત્યંત બળવાન ક્લેશથી પોતાની શક્તિ અભિભૂત થવા છતાં હાજર રહેતા ક્લેશો વિચ્છિન્ન કહેવાય છે. જેમ કે દ્વેષના ઉદયમાં રાગ. (૨૫/૧૬)

ટીકાર્થ :- પોતાનાથી ભિન્ન એવા અત્યંત બળવાન ક્લેશ વડે પોતાની કાર્યજનક શક્તિ પરાભવ પામેલી હોવા છતાં હાજર રહેલા બિચારા ક્લેશો વિચ્છિન્ન કહેવાય છે. જેમ કે દ્વેષના ઉદયમાં રાગ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. કારણ કે રાગ અને દ્વેષ પરસ્પર વિરોધી છે. તેથી બન્નેની એકીસાથે ઉત્પત્તિ શક્ય નથી. (૨૫/૧૬)

વિશેષાર્થ :- જે વ્યક્તિ ઉપર અત્યંત રાગ હોય તે જ વ્યક્તિ ઉપર જ્યારે બળવાન દ્વેષ આવે ત્યારે તેના પ્રત્યેનો રાગ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. પ્રસુપ્ત અને તનુ અવસ્થાવાળા ક્લેશ કરતાં વિચ્છિન્ન અવસ્થાવાળા ક્લેશ જુદા એટલા માટે પડી જાય છે કે ઉદ્બોધક હાજર હોવા છતાં પણ સામાન્ય મુશ્કેલી આવે અથવા વચ્ચે-વચ્ચે વિચ્છિન્ન ક્લેશો પ્રગટ થતાં નથી. જે અંજનાસુંદરી ઉપર અત્યંત રાગ પવનંજયને હતો તેના ઉપર એકવાર બળવાન નફરત દ્વેષ થતાં માતા-પિતા-મિત્ર-સ્વજન વગેરેની ઘણી સમજાવટ (= ઉદ્બોધક) છતાં પણ 'આસન્નમુક્તિગામી અન્ય પ્રતિસ્પર્ધી ઉમેદવાર પ્રત્યે પોતાનો

૧. હસ્તાદર્શો 'અશિય...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સર્વેષાં સન્નિધિં પ્રાપ્તા ઉદારાઃ સહકારિણામ્ । નિર્વર્તયન્તઃ સ્વં કાર્યં યથા વ્યુત્થાનવર્તિનઃ ॥૧૭॥

સર્વેષામિતિ । સર્વેષાં સહકારિણાં સન્નિધિં = સન્નિકર્ષ પ્રાપ્તાઃ સ્વં કાર્યં નિર્વર્તયન્ત ઉદારા ઉચ્યન્તે । યથા વ્યુત્થાનવર્તિનો' = યોગપ્રતિપન્થિદશાઽવસ્થિતાઃ ॥૧૭॥

સામ્પ્રતમવસરાઽઽયાતમુદારક્લેશં નિરૂપયતિ- 'સર્વેષામિતિ' ।

સ્પષ્ટઃ ટીકાર્થઃ । તદુક્તં રાજમાર્તણ્ડે અપિ → તે ઉદારા યે પ્રાપ્તસહકારિસંનિધયઃ સ્વં સ્વં કાર્યમભિનિર્વર્તયન્તિ । યથા સદૈવ યોગપરિપન્થિનો વ્યુત્થાનદશાયામ્ । એષાં પ્રત્યેકં ચતુર્વિધાનામપિ મૂલભૂતત્વેન સ્થિતાઽપ્યવિદ્યાઽન્વયિત્વેન પ્રતીયતે । ન હિ ક્વચિદપિ ક્લેશાનાં વિપર્યયાઽન્વયનિરપેક્ષાણાં સ્વરૂપમુપલભ્યતે । તસ્યાઞ્ચ મિથ્યારૂપાયામવિદ્યાયાં સમ્યગ્જ્ઞાનેન નિવર્તિતાયાં દગ્ધબીજકલ્પાનામેષાં ન ક્વચિત્ પ્રરોહોઽસ્તિ । અતોઽવિદ્યાનિમિત્તત્વમવિદ્યાઽન્વયશ્ચૈતેષાં નિશ્ચીયતે । અતઃ સર્વેઽપિ અવિદ્યાવ્ય-પદેશભાજઃ । સર્વેષાઞ્ચ ક્લેશાનાં ચિત્તવિક્ષેપકારિત્વાદ્ યોગિના પ્રથમમેવ તદુચ્છેદે યત્નઃ કાર્યઃ ← (રા.મા.૨/૪) ઇતિ । 'ઉદારત્વં વિષયે લબ્ધવૃત્તિત્વાઽઽખ્યમભિવ્યક્તત્વમ્' (ના.ખ.૨/૪ વૃ.) ઇતિ નાગોજીભટ્ટઃ ।

'ઉદારત્વં = સહકારિસન્નિધિવશાત્કાર્યકારિત્વમિતિ' (યો.સુધા.૨/૪) યોગસુધાકરોક્તિઃ સ્મર્તવ્યાઽત્ર ।

મણિપ્રભાકૃત્તુ → વિષયસઙ્ગિનાં વિચ્છિન્ના ઉદારાશ્ચ ભવન્તિ । યથા ચૈત્રસ્ય યસ્યાં રાગસ્તત્ર ક્રોધો વિચ્છિન્નો રાગ ઉદારઃ । એવં યત્ર ક્રોધ ઉદારસ્તત્ર રાગો વિચ્છિન્નઃ કાલેનોદારો ભૂત્વા પુરુષપશું ક્લેશયન્તિ । એતે ક્લેશા અવિદ્યામૂલાઃ તસ્યાઃ પુરુષાઽપરોક્ષખ્યાત્યા નિવૃત્તૌ નિવર્તન્તે । યથા જીવન્મુક્તસ્ય ક્લેશા ક્ષીણા ઇતિ પઞ્ચમી ક્લેશાનામવસ્થા દ્રષ્ટવ્યા ← (મ.પ્ર.૨/૪) ઇત્યેવં ક્લેશહાનોપાયમાવેદયતિ ।

પ્રસુપ્તાસ્તત્ત્વલીનાનાં તન્વવસ્થાશ્ચ યોગિનામ્ ।

વિચ્છિન્નોદારરૂપાશ્ચ ક્લેશા વિષયસઙ્ગિનામ્ ॥ ઇતિ સઙ્ગ્રહશ્લોકઃ ॥૨૫/૧૭॥

અણગમો અંજનાએ કેમ વ્યક્ત ન કર્યો ?' આવી એક સામાન્ય વિચારણાથી (= મુશ્કેલીથી) પવનંજયને અંજનાસુંદરી ઉપર વિચ્છિન્ન થયેલો રાગ પ્રગટ ન થયો. જો અંજનાસુંદરી ઉપરનો રાગ તનુઅવસ્થાવાળો હોત તો ત્યારે તે અવશ્ય પ્રગટ થઈ જાત. પણ વિચ્છિન્ન ભૂમિકા સુધી પહોંચી ગયેલ હોવાથી ત્યારે તે પ્રગટ ન થયો. આ રીતે વિચ્છિન્ન ક્લેશ તનુક્લેશ કરતાં જુદા પડી જાય છે. લગ્ન પૂર્વે પવનંજય જ્યારે ધૂપી રીતે અંજનાસુંદરીને જોવા જાય છે તે વખતે, અંજના પ્રત્યેનો તેનો રાગ પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં હતો - એમ કહી શકાય. આમ પ્રસુપ્ત, તનુ અને વિચ્છિન્ન - આ ત્રણેય દશા વિભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. ચોથી અવસ્થા આગળના શ્લોકમાં બતાવાશે. (૨૫/૧૬)

ગાથાર્થ :- તમામ સહકારી કારણોનું સાંનિધ્ય પામેલા અને પોતાનું કાર્ય નિષ્પન્ન કરતા ક્લેશો ઉદાર કહેવાય છે. જેમ કે વ્યુત્થાનદશામાં રહેલા જીવના ક્લેશો. (૨૫/૧૭)

ટીકાર્થ :- તમામ સહકારી કારણોનું સન્નિધાન પામેલા હોવાના કારણે પોતાનું કાર્ય પ્રગટ કરતા ક્લેશો ઉદાર કહેવાય છે. જેમ કે યોગની વિરોધી વ્યુત્થાનદશામાં રહેલા ક્લેશો. (૨૫/૧૭)

વિશેષાર્થ :- ઝનલોપની ગાદીમાં એરકન્ડીશનવાળી રૂમમાં રાત્રે વ્યુત્થાનદશામાં રહેલો અત્યંત કામાસક્ત યુવાન ટી.વી. વિડિયો વગેરેમાં મનપસંદ પિક્ચર જોતો હોય ત્યારે રાગ ઉદાર અવસ્થાવાળો કહેવાય.

અવિદ્યા ચાઽસ્મિતા ચૈવ રાગદ્વેષૌ તથાઽપરૌ । પञ્ચમોઽભિનિવેશઞ્ચ ક્લેશા એતે પ્રકીર્તિતાઃ ॥૧૮॥

અવિદ્યા ચેતિ । ક્લેશાનાં વિભાગોઽયમ્ । તદુક્તં- “અવિદ્યાઽસ્મિતા-રાગ-દ્વેષાઽભિનિવેશાઃ ક્લેશા ઇતિ” (યોગસૂત્ર ૨-૩) ॥૧૮॥

વિપર્યાસાઽઽત્મિકાઽવિદ્યાઽસ્મિતા દૃઢદર્શનૈકતા । રાગસ્તૃષ્ણા સુખોપાયે દ્વેષો દુઃખાઽડ્ગનિન્દનમ્ ॥૧૯॥

વિપર્યાસાઽઽત્મિકેતિ । વિપર્યાસઃ = અતસ્મિન્સ્તદ્ગ્રહઃ? તદાત્મિકા (=વિપર્યાસાઽઽત્મિકા) અવિદ્યા ।

નનુ તાવત્ કે ક્લેશા યેષાં પ્રસુપ્તત્વાદિકમભિહિતમ્ ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ- ‘અવિદ્યે’તિ । ક્લિ-શ્યન્તિ = કર્મતત્ફલપ્રવર્તકાઃ સન્તઃ પુરુષં દુઃખાકુર્વન્તીતિ ક્લેશાઃ । તેષાં ક્લેશાનાં વિભાગોઽયં અવિદ્યાદિઃ । તદુક્તં યોગસૂત્રે પતઙ્જલિના ‘અવિદ્યે’તિ । તે ચ પञ્ચ બાધનાલક્ષણં પરિતાપમુપજન-યન્તઃ ક્લેશશબ્દવાચ્યા ભવન્તિ । તે હિ ક્લેશાઃ ચેતસિ પ્રવર્તમાનાઃ સંસારલક્ષણં ગુણપરિણામં દૃઢ-યન્તીતિ રાજમાર્તઙ્ગકારાઽઽશયઃ । એતદ્દૃત્તૌ નાગોજીભદ્રઃ → તે હિ ચેતસિ વર્તમાનાઃ સંસારધર્માઽધર્મકર્મમયં ગુણપરિણામં દૃઢયન્તિ । કર્મભિઃ ક્લેશાઃ ક્લેશૈશ્ચ કર્માણીતિ । અનવસ્થા તુ બીજાઙ્કુરવદનાદિત્વાન્ન દોષાય ← (યો.સૂ.૨/૩ ના.) ઇત્યાહ ।

યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસસ્તુ → ક્લેશા ઇતિ પञ્ચ વિપર્યયા ઇત્યર્થઃ । તે સ્પન્દમાના ગુણાઽધિકારં દૃઢયન્તિ, પરિણામવસ્થાપયન્તિ, કાર્યકારણસ્રોત ઉન્નમયન્તિ, પરસ્પરાઽનુગ્રહતન્ત્રીભૂત્વા કર્મવિપાકં ચાઽભિ-નિર્હારન્તીતિ ← (યો.ભા.૨/૩) ઇત્યાચષ્ટે । ઇમે પञ્ચ ક્લેશા વિપર્યયત્વેનાઽપ્યુચ્યન્તે । તદુક્તં સાઙ્ખ્યસૂત્રે → વિપર્યયભેદાઃ પञ્ચ ← (સાં.સૂ.૩/૩૭) ઇતિ । અવિદ્યાદિવત્ તમો-મોહ-મહામોહ-તામિસ્રાઽન્ધતામિસ્રરૂપે-ણાઽપીમે ક્લેશાઽપરાઽભિધાનવિપર્યયભેદાઃ તન્નાન્તરેઽભ્યુપગમ્યન્તે ઇત્યવધેયમ્ ॥૨૫/૧૮॥

સામ્પ્રતમવિદ્યાદિકં નિરૂપયતિ- ‘વિપર્યાસે’તિ । તદાત્મિકા = અતસ્મિન્સ્તદિતિ પ્રતિભાસાઽઽત્મિકા અવિદ્યા ઇતિ અવિદ્યાયાઃ સામાન્યલક્ષણમ્ । તસ્યા એવ ભેદપ્રતિપાદનમ્- યથા અનિત્યેષુ ઘટાદિષુ નિત્યત્વસ્ય ઉપરોક્ત સાનુકૂળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં રાગ કાર્ય કરી રહેલ હોવાથી ઉદાર કહેવાય. (૨૫/૧૭)

• ક્લેશના પાંચ પ્રકાર •

ગાથાર્થઃ :- અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ તથા પાંચમો અભિનિવેશ - આ ક્લેશ કહેવાયેલ છે. (૨૫/૧૮)

ટીકાર્થઃ :- અવિદ્યા વગેરે ક્લેશોનો વિભાગ છે. તેથી તો પતંજલિ ઋષિએ યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ - આ પાંચ ક્લેશ છે.’ ← (૨૫/૧૮)

વિશેષાર્થઃ :- ઉપરોક્ત પાંચેય ક્લેશનું આગળની બે ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી નિરૂપણ કરશે. (૨૫/૧૮)

ગાથાર્થઃ :- અવિદ્યા વિપર્યાસસ્વરૂપ છે. પુરુષ અને દર્શનની એકતા = અસ્મિતા. સુખના ઉપાયને વિશે તૃષ્ણા એટલે રાગ. તથા દુઃખના કારણની નિંદા કરવી તે દ્વેષ જાણવો. (૨૫/૧૮)

ટીકાર્થઃ :- જે પદાર્થ જે સ્વરૂપે રહેલ ન હોય તે પદાર્થનો તે વિપરીત સ્વરૂપે બોધ કરવો તે વિપર્યાસ = ગેરસમજ = ભ્રમ કહેવાય. અવિદ્યા વિપર્યાસસ્વરૂપ છે. જેમ કે અનિત્ય એવા ઘડા વગેરેમાં નિત્યત્વનો બોધ, અશુચિ એવી કાયા વગેરેમાં શુચિપણાનો = પવિત્રતા બોધ, દુઃખાત્મક વિષયોમાં સુખરૂપતાનું ભાન અને આત્મભિન્ન એવા શરીર વગેરેમાં આત્મપણાનું અભિમાન એ ગેરસમજરૂપ અવિદ્યા

૧. હસ્તાદર્શો ‘તહઃ’ ઇત્યશુબ્દઃ ત્રુટિત્ત્વ પાઠઃ ।

સુખોપાયે = સુખસાધને તૃષ્ણા સુખજ્ઞસ્ય સુખાનુસ્મૃતિપૂર્વો લોભપરિણામઃ = રાગઃ । તદુક્તં 'સુખાનુશયી રાગઃ' (યોગસૂત્ર ૨/૭) ઇતિ । દુઃખાઙ્ગાનાં = દુઃખકારણાનાં નિન્દનં = દુઃખાઙ્ગાભિજ્ઞસ્ય તદનુસ્મૃતિપૂર્વકં વિગર્હણં (=દુઃખાઙ્ગનિન્દનં) = દ્વેષઃ ।

રેવમ્ → દૃક્ષક્તિઃ = પુરુષઃ, દર્શનશક્તિઃ = રજસ્તમોભ્યામનભિભૂતઃ સાત્ત્વિકઃ પરિણામઃ અન્તઃકરણ-રૂપઃ । અનયોઃ ભોગ્ય-ભોક્તૃત્વેન જડાઙ્ગજડત્વેનાઙ્ગત્યન્તભિન્નરૂપયોરેકતાઙ્ગભિમાનઃ = અસ્મિતા ઇત્યુચ્યતે । યથા પ્રકૃતિઃ વસ્તુતઃ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વરહિતાઙ્ગપિ 'કર્ત્ત્વહં ભોક્ત્વ્યહમિ'તિ અભિમન્યતે । સોઙ્ગમસ્મિતાઙ્ગચ્ચો વિપર્યાસઃ ક્લેશઃ ← (રા.મા.૨/૬) ઇતિ । ભાવાગણેશસ્તુ → દૃગ્ = દ્રષ્ટા । દૃશ્યતેઙ્ગનયેતિ દર્શનં = બુદ્ધિઃ । પ્રલયાદૌ ફલોપધાનં નાસ્તીતિ શક્તિપદમ્ । દૃક્ષક્તેઃ દર્શનશક્તેશ્ચૈકાત્મતેવ ધર્મતશ્ચ રૂપતશ્ચાઙ્ગત્યન્તમેકાકારબુદ્ધિઃ = અસ્મિતા = અહઙ્કાર ઇત્યર્થઃ । અવિદ્યાતશ્ચાઙ્ગસ્મિતાયા અયં ભેદો યદ્ બુદ્ધ્યાદૌ સામાન્યતોઙ્ગહંબુદ્ધિઃ ભેદાઙ્ગભેદસહિષ્ણુરુદેતિ, અત્યન્તભેદાઙ્ગગ્રહણાત્ સૈવાઙ્ગવિદ્યા । અસ્મિતા તુ સ્વતો ધર્મતશ્ચ તયોરખંડત્વભ્રમરૂપા ← (ભા.ગ.૨/૬) ઇત્યાચષ્ટે ।

યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસોઙ્ગપિ → પુરુષઃ = દૃક્ષક્તિઃ, બુદ્ધિઃ = દર્શનશક્તિઃ ઇતિ એતયોરેકસ્વરૂપા-ઙ્ગપત્તિરિવાઙ્ગસ્મિતા ક્લેશ ઉચ્યતે । ભોક્તૃ-ભોગ્યશક્ત્યોઃ અત્યન્તવિભક્તયોઃ અત્યન્તાઙ્ગસઙ્કીર્ણયોઃ અવિ-ભાગપ્રાપ્તાવિવ સત્યાં ભોગઃ કલ્પતે । સ્વરૂપપ્રતિલમ્બે તુ તયોઃ કૈવલ્યમેવ ભવતિ, કુતો ભોગઃ ? ← (યો.ભા.૨/૬) ઇત્યાહ ।

→ શક્તિશબ્દો યોગ્યતાઙ્ગર્થકઃ ભોક્તૃ-ભોગ્યત્વયોગ્યયોરત્યન્તવિવિક્તયોર્દૃગ્દૃશ્યયોરવિદ્યાકૃતૈકાત્મતા = તાદાત્મ્યમ્, 'ઇવ'શબ્દેન 'અહમસ્મી'તિ ભ્રાન્તિકૃતત્વં તાદાત્મ્યસ્ય ઘોતયતિ । સાઙ્ગસ્મિતેત્યર્થઃ । અયં હૃદયગ્રન્થિરિત્યુચ્યતે બ્રહ્મવાદિભિઃ ← (મ.પ્ર.૨/૬) ઇતિ મણિપ્રભાકૃત્ ।

બૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમેવાઙ્ગસ્મિતાહાનમ્, → એકો પહાતલ્લો-અસ્મિમાનો ← (પ.સં.મ.૧/૧/૧/૬૬) ઇતિ પટિસમ્ભિદામગ્ગવચનાદિત્યવધેયમ્ ।

રાગ ઇતિ । તદુક્તં યોગસૂત્રે 'સુખાનુશયી રાગઃ' (યો.સૂ.૨/૭) ઇતિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્ગવૃત્તિરેવમ્ → સુખં અનુશેતે ઇતિ સુખાનુશયી, સુખજ્ઞસ્ય સુખાઙ્ગનુસ્મૃતિપૂર્વકં સુખસાધનેષુ તૃષ્ણારૂપો ગર્ધો રાગસઙ્ગજ્ઞકઃ ક્લેશઃ ← (રા.મા.૨/૭) ઇતિ । → સુખાનુભવે સતિ સ્મૃત્યા તજ્જાતીયસુખાન્તરે તત્સાધને વા યા તૃષ્ણા સ રાગઃ સુખમનુશેતે = વિષયીકરોતીતિ સુખાનુશયીત્યર્થઃ ← (યો.સૂ.૨/૭ મ.પ્ર.) ઇતિ મણિ-પ્રભાકૃત્ । પ્રકૃતે → સુખાદ્ રાગઃ ← (વૈ.સૂ. ૫ | ૨ | ૧૦) ઇતિ વૈશેષિકસૂત્રમપ્યવધાતવ્યમ્ ।

દુઃખાઙ્ગાભિજ્ઞસ્ય તત્સ્મૃતેરભાવાદ્ દુઃખાઙ્ગાભિજ્ઞસ્ય ઇત્યુક્તમ્ । સ્મર્યમાણે દુઃખે દ્વેષઃ દુઃખાઙ્ગાનુસ્મૃતિ-

જાણે એકાત્મતા એટલે અસ્મિતા.'

સુખના જાણકારને સુખનું સ્મરણ થતાં જ સુખની સામગ્રીમાં જે લોભનો પરિણામ = તૃષ્ણા જાગે છે તે રાગ કહેવાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → 'રાગ સુખાનુશયી = સુખને વિષય બનાવનાર છે.' ← તથા દુઃખનો જાણકાર જીવ દુઃખનું સ્મરણ થતાં જ દુઃખના કારણોની નિંદા-ગર્હા કરે છે તે દ્વેષ સમજવો.

યત ઉક્ત- “દુઃખાનુશયી દ્વેષઃ” ઇતિ (યોગસૂત્ર ૨-૮) ॥૧૯॥

વિદુષોઽપિ તથારૂઢઃ સદા સ્વરસવૃત્તિકઃ । શરીરાદ્યવિયોગસ્યાઽભિનિવેશોઽભિલાષતઃ ॥૨૦॥

વિદુષોઽપીતિ । વિદુષોઽપિ = પण्डितस्याऽपि તથારૂઢઃ = પૂર્વજન્માઽનુભૂતમરણદુઃખા-
ઽનુભવવાસનાબલાદ્ ભયરૂપઃ^૧ સમુપજાયમાનઃ શરીરાદીનામવિયોગસ્ય (=શરીરાદ્યવિયોગસ્ય) અભિલાષતઃ
'શરીરાદિવિયોગો મે મા ભૂદિ'ત્યેવંલક્ષણાત્ અભિનિવેશો ભવતિ । સદા = નિરન્તરં

પૂર્વકઃ । અનુભૂયમાને તુ દુઃખે નાઽનુસ્મૃતિમપેક્ષતે । તત્સાધનેષુ તુ સ્મર્યમાણેષુ દૃશ્યમાનેષુ વા દુઃખાઽનુ-
સ્મૃતિપૂર્વક એવ દ્વેષઃ । દૃશ્યમાનાન્યપિ હિ દુઃખસાધનાનિ તજ્જાતીયસ્ય દુઃખહેતુતાં સ્મૃત્વા તજ્જાતીયતા
વૈષાં દુઃખહેતુત્વમનુમાય દ્વેષ્ટિ વિગર્હતે જિઘાંસતિ વા । અત્ર યોગસૂત્રસંવાદમાહ 'દુઃખાનુશયી'તિ ।
'દુઃખાનુભવિતુઃ સ્મૃત્યા દુઃખ-તત્સાધનયોર્યઃ ક્રોધઃ સ દ્વેષઃ' (મ.પ્ર.૨/૮) ઇતિ મણિપ્રભાકૃત્ । 'દુઃખાભિજ્ઞસ્ય
તદનુસ્મૃતિપુરસ્સરં તત્સાધનેષુ નિન્દા = દ્વેષઃ' (યો.સુધા.૨/૮) ઇતિ યોગસુધાકરોક્તિઃ ॥૨૫/૧૯॥

સામ્પ્રતમવસરસઙ્ગત્યાઽઽયાતમભિનિવેશમાહ- 'વિદુષ' ઇતિ । 'દેહેન્દ્રિયાન્તઃકરણાધિભ્યોઽનિત્યાઽશુચિ-
દુઃખાઽનાત્માદિભ્યો નિત્ય-શુચ્યાઘાત્મકોઽહં ભિન્નઃ તન્નાશોઽપિ નાશાઽપ્રતિયોગી ચેતન' ઇતિ વિદુષોઽપિ

કારણ કે યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં કહેલ છે કે → 'દ્વેષ દુઃખાનુશયી = દુઃખને વિષય બનાવનાર છે.' ← (૨૫/૧૯)

• અવિદ્યા અને અસ્મિતાનો ભેદ •

વિશેષાર્થ :- દોરડામાં સાપની બુદ્ધિ, છીપમાં ચાંદીની બુદ્ધિ, મૃગજળમાં સાચા પાણીની બુદ્ધિ વગેરે
પણ વિપર્યાસ-ભ્રમ જ છે. પરંતુ તેવી ભ્રાન્ત બુદ્ધિ સંસારનું કારણ ન હોવાથી તેની અહીં અવિદ્યા તરીકે
ગણના કરવામાં આવેલ નથી. સંસારકારણ બને તેવી અવિદ્યા અહીં કલેશ તરીકે ઓળખાવવી અભિપ્રેત
છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવી. અવિદ્યા વસ્તુનું ઊલટું જ ભાન કરે છે અથવા સાચું ભાન નથી કરતી.
જ્યારે અસ્મિતા સાચું-ખોટું ભેળસેળીયું જ્ઞાન કરે છે. પુરુષ અને અંતઃકરણમાં અત્યંત ભેદ હોવા છતાં
તે બન્ને વચ્ચે અભેદનું અવગાહન જે બુદ્ધિમાં થાય તે બુદ્ધિ = અસ્મિતા અને તે બન્નેમાં સર્વથા ભેદનું
ભાન જે ભ્રમમાં ન થાય તે ભ્રાન્ત બુદ્ધિ = અવિદ્યા. આટલો તે બન્ને વચ્ચે તફાવત સમજવો. સાચું ન
જણાવું તે અવિદ્યા તથા ખોટું જણાવું તે અસ્મિતા. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૨૫/૧૯)

• અભિનિવેશને ઓળખીએ •

ગાથાર્થ :- વિદ્વાનને પણ શરીર વગેરેના અવિયોગના અભિલાષથી અભિનિવેશ થાય છે. તે
જન્મ-જન્માન્તરથી વળગેલો છે તથા કાયમ સ્વરસવૃત્તિવાળો હોય છે. (૨૫/૨૦)

ટીકાર્થ :- પંડિત જીવને પણ 'શરીર વગેરેનો વિયોગ મને ના થાય' આ પ્રમાણે શરીરાદિના
અવિયોગના અભિલાષથી અભિનિવેશ થાય છે. આ અભિનિવેશ પૂર્વજન્મમાં અનુભવેલા મરણના દુઃખના
અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારના બળથી ભયસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ અભિનિવેશ કાયમ સ્વરસથી
પ્રવર્તે છે. અભિનિવેશની પ્રવૃત્તિ સ્વેચ્છાને આધીન નથી.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'દુઃખાભાવ...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ હસ્તાદર્શો ચ '..બલાદ્ભૂયઃ સમુ...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । પરં
સ ચાશુદ્ધઃ । અસ્માભિઃ રાજમાર્તઙ્ઘાનુસારેણાઽત્રાઽપેક્ષિતઃ પાઠો યોજિતઃ ।

સ્વરસવૃત્તિકઃ = અનિચ્છાઽધીનપ્રવૃત્તિકઃ । તદુક્તં- “સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથારૂઢોઽભિનિવેશઃ”
ઇતિ (યોગસૂત્ર ૨-૯) ॥૨૦॥

एभ्यः कर्माशयो? दृष्टाऽदृष्टजन्माऽनुभूतिभाक् । तद्विपाकश्च जात्यायुर्भोगाऽऽख्यः सम्प्रवर्तते ॥२१॥

एभ्य इति । एभ्यः = उक्तेभ्योऽविद्यादिभ्यः क्लेशेभ्यः कर्माशयो भवति । दृष्टाऽदृष्टजन्म-
नोरनुभूति^१ भजति यः स (=दृष्टाऽदृष्टजन्मानुभूतिभाक्) तथा, तद्विपाकः = कर्मविपाकः च
किमुताऽज्ञस्येत्यपिशब्दार्थः । योगसૂत्रસંવાદમાહ- ‘સ્વરસે’તિ । અત્ર રાજમાર્તણ્ડવૃત્તિઃ → પૂર્વજન્માઽનુભૂત-
મરણદુઃખાઽનુભવવાસનાબલાદ્ ભયરૂપઃ સમુપજાયમાનઃ ‘શરીરવિષયાદિભિઃ મમ વિયોગો મા ભૂદિ’તિ
અન્વહમનુબન્ધરૂપઃ સર્વસ્યૈવાઽઽકૃમેઃ બ્રહ્મપર્યન્તં નિમિત્તમન્તરેણ પ્રવર્તમાનોઽભિનિવેશાઽઽખ્યઃ ક્લેશઃ ←
(રા.મા.૨/૯) ઇત્યેવં વર્તતે । મણિપ્રભાવૃત્તિલેશસ્ત્વેવમ્ → વિદુષો મૂર્ખસ્ય વા જન્તુમાત્રસ્ય યો મરણ-
ત્રાસઃ સોઽભિનિવેશઃ । યથા મૂર્ખસ્ય ‘અહં સદા સ્યામિ’તિ રૂઢત્રાસઃ તથા વિદુષોઽપિ રૂઢો દૃશ્યતે,
યતઃ સ્વરસવાહી સઃ । પૂર્વજન્મસુ અસકૃન્મરણદુઃખાઽનુભવજન્યવાસનાસઙ્ઘઃ સ્વરસઃ । તેન વહતિ =
પ્રવહતીતિ સ્વરસવાહી ← (મ.પ્ર.૨/૯) ઇતિ ॥૨૫/૨૦॥

ક્લેશાનાં કર્માશયાદિપ્રવર્તકત્વમાહ- ‘एभ्य’ इति । अविद्यादिभ्यः = अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषा-
ऽभिनिवेशाऽऽभिधानेभ्यः क्लेशेभ्यः हेतुभ्यः कर्माऽऽशयः = धर्माऽधर्मस्वरूपो भवति । दृष्टाऽदृष्टजन्मनोः
= इहाऽमुत्रजात्योः अनुभूतिं = संवेदनं भजति । क्लेशेभ्य एव जात्यायुर्भोगाख्यः = मनुष्यत्वादिजाति-
जीवनकाल-विषयेन्द्रियसुखादिसंविदभिधानः कर्मविपाकः सम्प्रवर्तते । तदुक्तं योगसूत्रे → क्लेशमूलः

તેથી તો યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘વિદ્વાનને પણ તથાવિધ રૂપે વળગે તેવો સ્વરસવાહી અભિનિવેશ
સમજવો.’ ← (૨૫/૨૦)

વિશેષાર્થ :- ‘હું શરીર, ઈન્દ્રિય વગેરે કરતાં જુદો છું. શરીર વગેરે બળી જવા છતાં પણ હું કદાપિ
બળવાનો નથી. શરીર કપાય તેમાં મારે જરાય કપાવાનું નથી. શરીર તો દુઃખનું ઘર, રોગનું ધામ અને
હાલતી-ચાલતી ગટર છે.’ - આવું જાણવા છતાં પણ વિદ્વાન માણસને પણ ‘આ શરીર છૂટી ન જાય તો
સારું’ આવી ઊંડિ-ઊંડિ અભીપ્સા અવારનવાર થયા જ કરે છે. ‘આ ઈચ્છા ખોટી છે. વધુ જીવવાની ઘેલછા
રાખવામાં શુદ્ધ આત્માને મુદ્દલ લાભ નથી. મારે આવી જીવનતૃષ્ણાથી છૂટવું છે. જીવનઆશંસાને છોડવી
છે.’ આવું જ્ઞાની પુરુષ ઈચ્છે તો પણ દેહ ટકાવી રાખવાનો અભિનિવેશ રવાના થતો નથી. સાધકની
ઈચ્છા હોય તો તેવો અભિનિવેશ ઉત્પન્ન થાય અને સાધકની ઈચ્છા ન હોય તો તેવો અભિનિવેશ ઉત્પન્ન
ન થાય- એવું નથી. અનાદિકાલીન દેહાધ્યાસાદિના મલિન સંસ્કારથી તે અભિનિવેશ ઈચ્છવા ન છતાં પણ
ઉત્પન્ન થયે જ રાખે છે. આવા અભિનિવેશને નવ ગજના નમસ્કાર! (૨૫/૨૦)

ગાથાર્થ :- આ ક્લેશોથી કર્માશય થાય છે. દષ્ટ અને અદષ્ટ જન્મમાં તે અનુભૂતિનો વિષય
બને છે. તથા જાતિ-આયુષ્ય અને ભોગ નામનો કર્મવિપાક પ્રવર્તે છે. (૨૫/૨૧)

ટીકાર્થ :- પૂર્વોક્ત અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગ-દ્વેષાદિ ક્લેશોથી જ ધર્મ-અધર્મસ્વરૂપ કર્માશય થાય છે.
આ લોક અને પરલોકમાં તે કર્માશય અનુભૂતિનો વિષય બને છે. તથા જન્મ, આયુષ્ય (જીવન) અને

૧. હસ્તાદર્શ ‘કર્માઽપ્રિયે’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘...નુભૂમિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

જાત્યાયુ-ભોગાચ્ચ: સમ્પ્રવર્તતે નિરૂપિતતત્ત્વમેતત્ ॥૨૧॥

પરિણામાચ્ચ તાપાચ્ચ સંસ્કારાદ્ દ્વિવિધોઽપ્યયમ્ । ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ હન્ત દુઃખમયઃ સ્મૃતઃ ॥૨૨॥

પરિણામાચ્ચેતિ । અયં કર્મવિપાકો દુઃખાઽઽહ્લાદફલત્વેન દ્વિવિધોઽપિ ‘તે હ્લાદ-પરિતાપફલા’ (યોગસૂત્ર ૨-૧૪) इत्यत्र तच्छब्दपरामृष्टानां जात्यायुर्भोगानां द्वैविध्यश्रवणात् ।

કર્માશયો દૃષ્ટાઽદૃષ્ટજન્મવેદનીયઃ । સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્ભોગાઃ । ← (યો.સૂ. ૨/૧૨-૧૩) इति । निरूपिततत्त्वं एतत् प्राक् ईशानुग्रहद्वात्रिंशिकायाम् (द्वा.द्वा.१६/१-भाग-४ पृ.१०८८) इति नेह पुनः प्रतन्यते ॥२५/२१॥

યોગિનસ્તુ સર્વઃ કર્મવિપાકો દુઃખાત્મક એવેત્યાહ- ‘પરિણામાદિ’તિ । કર્મવિપાકઃ = અશુભ-શુભકર્મપરિણામઃ યથાક્રમં દુઃખાઽઽહ્લાદફલત્વેન = બાધનાલક્ષણદુઃખફલત્વેન આહ્લાદલક્ષણસુખફલ-ત્વેન ચ દ્વિવિધોઽપિ ‘તે હ્લાદ-પરિતાપફલાઃ પુણ્યાઽપુણ્યહેતુત્વાત્’ (યો.સૂ.૨/૧૪) इत्यत्र योगसूत्रे तच्छब्दपरामृष्टानां ‘ते’इतिपदगृहीतानां जात्यायुर्भोगानां द्वैविध्यश्रवणात् ।

પ્રકૃતસૂત્રવ્યાખ્યા રાજમાર્તણ્ડે → હ્લાદઃ = સુખં, પરિતાપઃ = દુઃખં, હ્લાદ-પરિતાપૌ ફલં યેષાં તે તથોક્તાઃ । પુણ્યં = કુશલં કર્મ, તદ્વિપરીતમપુણ્યં, તે પુણ્યાઽપુણ્યે કારણે યેષાં તે તેષાં ભાવઃ તસ્માત્ । એતદુક્તં ભવતિ- પુણ્યકર્મારબ્ધ્યા જાત્યાયુર્ભોગા હ્લાદફલા અપુણ્યકર્મારબ્ધ્યાસ્તુ પરિતાપફલાઃ । એતચ્ચ પ્રાણિમાત્રાઽપેક્ષ્યા દ્વૈવિધ્યમ્ ← (રા.મા.૨/૧૪) इत्येवं वर्तते । कार्यवैजात्यस्य कारणवैजात्यप्रयोज्यत्वनियमेन जात्यायुर्भोगफलानां द्विविधताऽन्यथानुपपत्त्या कर्मविपाकद्वैविध्यमनुमीयत इति यावत् तात्पर्यमत्राऽवसेयमनुशीलिततर्कशास्त्रैः । सद्दृष्टिद्वात्रिंशिकायां(द्वा.द्वा.२४/७ पृ.१६३७) लेशत उक्तमेतत् ।

ભોગ નામનો કર્મવિપાક અવિદ્યા વગેરેના કારણે પ્રવર્તે છે. આ તત્ત્વનું નિરૂપણ પૂર્વે ઈશાનુગ્રહ બત્રીસીમાં (દ્વા.દ્વા.૧૬/૧-ભાગ-૪ પૃ.૧૦૮૮) કરેલ છે. (૨૫/૨૧)

• વિવેકીને તમામ કર્મવિપાક દુઃખરૂપ •

ગાથાર્થ :- બન્ને પ્રકારનો કર્મવિપાક ખરેખર પરિણામના કારણે, તાપના લીધે, સંસ્કારના હેતુથી તથા ગુણવૃત્તિવિરોધના નિમિત્તે દુઃખમય કહેવાયેલ છે. (૨૫/૨૨)

ટીકાર્થ :- કર્મવિપાકના બે પ્રકાર છે. (૧) દુઃખફલક અને (૨) આહ્લાદફલક. કારણ કે ‘તે હ્લાદ-પરિતાપફલાઃ’ ઈત્યાદિ યોગસૂત્રમાં ‘તે’ શબ્દથી જાતિ-આયુષ્ય-ભોગ આ ત્રણને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. ઉપરોક્ત યોગસૂત્રનો અર્થ એ છે કે જાતિ = જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગના ફળ આહ્લાદ અને પરિતાપ છે. પુણ્યજન્ય જન્મ-જીવન-ભોગસુખપ્રવૃત્તિ આહ્લાદને આપે છે. તથા પાપજન્ય જન્મ-જીવન અને ભોગપ્રવૃત્તિ દુઃખને/તાપને/સંતાપને આપે છે.

જન્મ-જીવન અને ભોગપ્રવૃત્તિ તો કર્મનો વિપાક છે. જન્મ વગેરે ત્રણેયના ફળ બે પ્રકારના હોવાથી કર્મવિપાક પણ બે પ્રકારનો ફલિત થાય છે. આ બન્ને પ્રકારનો કર્મવિપાક દુઃખરૂપ જ છે. તેનો સ્વભાવ માત્ર દુઃખ છે. સુખ કર્મવિપાકનો સ્વભાવ નથી જ. આના ચાર કારણ અહીં બતાવેલ છે.

પરિણામાચ્ચ = યથોત્તરં ગર્હ્યાઽભિવૃદ્ધેસ્તદપ્રાપ્તિ'કૃતદુઃખાઽપરિહારલક્ષણાદ્ દુઃખાન્તરજનનલક્ષણાચ્ચ ।

સામ્પ્રતં દ્વિવિધકર્મવિપાકસ્ય દુઃખરૂપતાં સાધયિતુમુપક્રમતે- પરિણામાચ્ચેતિ । અયમાશયઃ 'નાનુપહત્ય ભૂતાનિ ભોગઃ સમ્ભવતિ' ( ) ઇતિ પૂર્વ (દ્વા.દ્વા. / પૃ.) દર્શિતાત્ વચનાત્ હિંસાદિસમ્પાદિતેષુ શારીરાદિભોગેષુ ઇન્દ્રિયાણાં તૃપ્તેઃ આભિમાનિકી ઉપશાન્તિઃ તત્સુખમ્ । યા લૌલ્યાદનુપશાન્તિઃ તદ્દુઃખમિતિ તાવત્ લોકપ્રસિદ્ધમ્ । ન ચેન્દ્રિયાણાં ભોગાઽભ્યાસેન વૈતૃષ્ણ્યં કર્તું શક્યમ્, 'ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મવ ભૂય એવાઽભિવર્ધતે ॥' (મનુ.૨/૧૪, વિ.પુ.૪/૧૦/૨૩) ઇતિ મનુસ્મૃતેઃ વિષ્ણુપુરાણસ્ય ચ વચનાત્, → વૃદ્ધાસ્તૃષ્ણા જલાપૂર્ણેરાલવાલૈઃ કિલેન્દ્રિયૈઃ । મૂર્છામતુચ્છાં યચ્છન્તિ વિકારવિષપાદપાઃ ॥ ← (જ્ઞા.સા.૭/૨) ઇતિ જ્ઞાનસારવચનાચ્ચ ભોગાભ્યાસાદ્ યથોત્તરં ગર્હ્યાઽભિવૃદ્ધેઃ = તૃષ્ણાઽભિવૃદ્ધેઃ ઇન્દ્રિયાણાચ્ચ ભોગપાટવસંવૃદ્ધેશ્ચ પુણ્યાઽલ્પત્વાદિના ભોગાદ્યપ્રાપ્તૌ સત્યાં તદપ્રાપ્તિકૃતદુઃખાઽપરિહારલક્ષણાત્ તથા સુખભોગકાલેઽપિ સ્વેષ્ટવિષયનાશભીત્યા દુઃખં વર્તત ઇતિ દુઃખાન્તરજનનલક્ષણાચ્ચ = ભીત્યુત્પાદનપરાચ્ચ યદ્વા કામભોગાદ્યુપભોગકાલે લૌલ્યાઽતિરેકેનાઽન્યાઽન્યાઽભિનવોત્કૃષ્ટભોગસાધનાદિગોચરોત્કટતૃષ્ણાલક્ષણદુઃખાન્તરોત્પાદનલક્ષણાચ્ચ પરિણામાત્ કુશલાઽકુશલકર્મવિપાકસ્ય દુઃખાત્મકતા સિદ્ધયતિ । તસ્માદનુપાયઃ સુખસ્ય ભોગાભ્યાસઃ । સ ખલ્વયં વૃશ્ચિકવિષમીત ઇવાઽઽશીવિષેણ દષ્ટો યઃ સુખાર્થી વિષયાઽનુવાસિતો મહતિ દુઃખપટ્કે નિમગ્ન ઇતિ । એષા પરિણામદુઃખતા નામ પ્રતિકૂલા સુખાઽવસ્થાયામપિ યોગિનં ક્લિશ્નાતિ । યદ્યપ્યયોગિનોઽપિ દુઃખમેવ સર્વં તથાપિ સ મૂઢત્વાત્ સુખભોગાદિકં તદનુભવકાલે દુઃખતયા ન જાનાતિ । યોગી તુ સુખાઽનુભવકાલેઽપિ તસ્ય દુઃખાત્મકત્વં પશ્યતીતિ વિશેષઃ । તદુક્તં મણિપ્રભાયાં → વિષયસુખભોગાત્ કામાનલો વર્ધતે । વૃદ્ધૌ સત્યાં કામ્યાઽલાભે દુઃખમવશ્યમ્ભાવિ । લાભેઽપિ કુતશ્ચિદ્ ભોગસડ્કોચે દુઃખમ્ । સડ્કોચકે દ્વેષઃ । તતઃ કામ-દ્વેષાભ્યાં પાપોપચયાદ્ દુઃખમ્ । અસડ્કોચે વ્યાધિઃ પાપજ્ચ તતો દુઃખમ્ । એવં ભોગસ્ય પરિણામદુઃખતા । તથા સુખભોગકાલે વિષયનાશભીત્યા દુઃખં વર્તતે ← (મ.પ્ર.૨/૧૫) ।

નાગોજીભટ્ટોઽપિ → ગુણાનાં સત્ત્વ-રજસ્તમસાં યા વૃત્તયઃ સુખ-દુઃખ-મોહાઃ તાસામેકકાલાઽનવસ્થાનરૂપવિરોધાભાવાચ્ચ સર્વં = પ્રકૃતિઃ 'તત્કાર્યસુખાદિકજ્ચ વિવેકિનઃ સુખ-દુઃખતત્ત્વસાક્ષાત્કારવતો દુઃખ-

• પરિણામથી ભોગાદિ દુઃખાત્મક •

પરિ. । (૧) પરિણામના લીધે કર્મવિપાક દુઃખસ્વરૂપ છે. કારણ કે જેમ જેમ ભોગસુખ વગેરે ભોગવવામાં આવે તેમ-તેમ ઉત્તરોત્તર આસક્તિ વધે જ રાખે છે. તેથી આસક્તિ વધતાં જો ઈષ્ટ ભોગસાધનભૂત પત્ની-પૈસો-પ્રસિદ્ધિ-પટ્ટશરીર-પરિવાર ન મળે તો તેની અપ્રાપ્તિથી થનારું દુઃખ રવાના થતું નથી. આ છે ભોગપ્રવૃત્તિ વગેરેનું એક પરિણામ. તથા જો તે ઈષ્ટ ભોગસાધનભૂત પત્ની વગેરે મળે તો એને ભોગવતાં-ભોગવતાં આસક્તિ વધુ પ્રમાણમાં વધી જતાં પરસ્ત્રી-વેશ્યા-કુંવારી કન્યા-કોલગર્લ-ડ્રીમગર્લ-ડાન્સર-ડિસ્કો ડાન્સર-મિસ ઈન્ડિયા-મિસ વર્લ્ડ વગેરેની તૃષ્ણાનું નવું દુઃખ ઊભું થયે જ રાખે છે. આ છે ભોગસુખપ્રવૃત્તિ વગેરેનું બીજું પરિણામ. આ બંને પ્રકારના પરિણામના લીધે જન્મ-જીવન-ભોગસુખપ્રવૃત્તિ દુઃખાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'પ્રાપ્તિત્તદુઃ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તાપાચ્ચ ઉપભુજ્યમાનેષુ સુખસાધનેષુ સુખાઽનુભવકાલેઽપિ સદાવસ્થિતતત્પ્રતિપન્થિદ્વેષલક્ષણાત્ ।

મેવ મતમ્, દુઃખકારણત્વ-દુઃખસમ્મિત્ત્વાભ્યામિત્યર્થઃ । તથા ચ સુખરાગાઽપેક્ષયા દુઃખદ્વેષસ્ય બલવત્ત્વાત્ સુખાઽપેક્ષયા દુઃખસ્ય પ્રાચુર્યાચ્ચ સુખમપિ દુઃખયોગાદ્ હેયમિતિ ભાવઃ । તત્ર પરિણામદુઃખં યથા સુખ-ભોગકાલે સુખે રાગઃ તત્પ્રતિઘાતકે દ્વેષઃ । વિના પ્રાણિવધમુપભોગાઽભાવેન હિંસાદિકઞ્ચ તન્નાન્તરીયકં ભવતિ । તાભ્યાઞ્ચાઽદૃષ્ટાદિદ્વારોત્તરકાલે દુઃખમિતિ । અત એવ વિષયસુખં = અવિદ્યા વિપર્યાસલક્ષણેતિ વૃદ્ધાઃ । ન ચ વિષયતૃષ્ણૈવ દુઃખમ્, ભોગેન તૃપ્તૌ તન્નિવૃત્તિરેવ સુખમિતિ તસ્યા રાગાઽનુવિદ્ધત્વાઽભાવેન ન પરિણામદુઃખરૂપતેતિ વાચ્યમ્, તૃષ્ણાક્ષયસ્ય સુખત્વેઽપિ ભોગાઽભ્યાસસ્ય તદનુપાયત્વાત્ । તેન તૃષ્ણા-વૃદ્ધેરેવ દર્શનાત્ । તસ્યાશ્ચ દુઃખરૂપત્વાત્ ← (ના.ભ.૨/૧૫) ઇત્યાચષ્ટે ।

‘સુખે સતિ આગામિનઃ તાદૃશસ્ય સુખસ્ય કારણં પુણ્યં અનનુષ્ઠાય વૃથૈવ તદપેક્ષા તામસી વૃત્તિઃ જાયમાના ચિત્તં દુઃખાકરોતીતિ પરિણામદુઃખમિ’તિ (યો.સુધા.૨/૧૫) તુ યોગસુધાકરોક્તિઃ । ‘યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે । આઘન્તવન્તઃ કૌન્તેય ! ન તેષુ રમતે બુદ્ધઃ ॥ (ભ.ગી.૫/૨૨) વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્ યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ । પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥’ (ભ.ગી.૧૮/૩૮) ઇતિ ભગવદ્ગીતાકારિકાયુગલમપ્યત્રાઽનુસન્ધેયમ્ । તદુક્તં વિષ્ણુપુરાણેઽપિ → કલત્ર-મિત્ર-પુત્રાર્થ-ગૃહ-ક્ષેત્ર-ધનાદિકૈઃ । ક્રિયતે ન તથા ભૂરિ સુખં પુંસાં યથાઽસુખમ્ ॥ ← (વિ.પુ.૬/૫/૫૬) ઇતિ ।

તથા ઉપભુજ્યમાનેષુ કમનીયકલત્રાદિલક્ષણેષુ સુખસાધનેષુ સુખાઽનુભવકાલેઽપિ સદાવસ્થિત-તત્પ્રતિપન્થિદ્વેષલક્ષણાત્ = ઉપભુજ્યમાનભોગસાધનવિક્ષેપકારિતત્ત્વગોચરાત્ સદૈવ ચેતસિ સમવસ્થિતાત્ દ્વેષમત્સરેષ્વાદિસ્વરૂપાત્ તાપાચ્ચ દુઃખરૂપતા કર્મવિપાકસ્ય । યોગસૂત્રભાષ્યે તુ → અથ કા તાપ-દુઃખતા ? સર્વસ્ય દ્વેષાઽનુવિદ્ધશ્ચેતનાઽચેતનસાધનાઽધીનઃ તાપાઽનુભવઃ ઇતિ તત્રાઽસ્તિ દ્વેષજઃ કર્મા-ઽઽશયઃ । સુખસાધનાનિ ચ પ્રાર્થયમાનઃ કાયેન વાચા મનસા ચ પરિસ્પન્દતે તતઃ પરમનુગૃહ્ણાતિ ઉપહન્તિ ચેતિ પરાઽનુગ્રહ-પીડાભ્યાં ધર્માઽધર્માવુપચિનોતિ । સ કર્માઽશયો લોભાત્ મોહાચ્ચ ભવતીત્યેષા તાપદુઃખતોચ્યતે ← (યો.સૂ.ભા.૨/૧૫) ઇત્થં તાપરૂપતોક્તા વ્યાસેન । → તાપદુઃખઞ્ચ સુખકાલે-

• તાપ અને સંસ્કારથી કર્મફળ દુઃખરૂપ •

તાપા. (૨) ભોગસુખના સાધનભૂત પુષ્કળ ધન, પ્રેમાળ પત્ની, આજ્ઞાકિંત પુત્ર, અનુકૂળ પરિવાર વગેરે ભોગવવામાં આવે તો તે સમયે સુખનો અનુભવ થવા છતાં તે સમયે પણ ઉપરોક્ત ભોગસાધનના વિરોધી કે ભોગસુખમાં નડતરભૂત થનાર તત્ત્વ પ્રત્યે દ્વેષ-દૃષ્ટા-ઉકળાટ-તિરસ્કાર-ધિક્કાર તો તેના મનમાં કાયમ હાજર જ રહે છે. આ દ્વેષ એ જ તાપ-સંતાપ છે. તેના કારણે પણ ભોગસુખપ્રવૃત્તિ વગેરે દુઃખાત્મક જ છે. - એવું સિદ્ધ થાય છે.

(૩) તમામ કર્મવિપાક દુઃખાત્મક જ હોવાનું ત્રીજું કારણ છે સંસ્કાર. ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયો હાજર થાય ત્યારે ઈષ્ટ વિષયના લીધે સુખનું સંવેદન ઉત્પન્ન થશે અને અનિષ્ટ-પ્રતિકૂળ વિષયના નિમિત્તે જીવને દુઃખની અનુભૂતિ થશે. આ બંને પ્રકારની અનુભૂતિ પોતાના આધારભૂત ચિત્તમાં તથાવિધ સુખસંસ્કારાશય અને દુઃખસંસ્કારાશય ઉત્પન્ન કરશે. તથા તેવા સંસ્કારાશય તેવા પ્રકારના સંયોગમાં સુખાનુભવ અને

संस्कारात् च अभिमताऽनभिमतविषयसन्निधाने सुख-दुःखसंविदारूपजायमानयोः स्वक्षेत्रे तथाविध-
संस्कारतथाविधाऽनुभवपरम्परया संस्काराऽनुच्छेदलक्षणात् ।

ऽन्यस्याधिकसुखं दृष्ट्वा तापजं दुःखम् । तस्य द्वेषाऽनुविद्धत्वाद् द्वेषजः कर्माऽऽशयः । तथा सुखसाधन-
प्रार्थनया कञ्चिदनुगृह्णाति कञ्चित् पीडयति । तत्र पराऽनुग्रह-पीडाभ्यां धर्माऽधर्मोपचयो भवतीत्येषा
तापदुःखता ← (ना.भ.२/१५) इति नागोजीभट्टः ।

‘सुखभोगकाले रागादिनिमित्तेन रजोगुणविकाररूपा सन्तापात्मिका प्रतिकूला वृत्तिर्जायते । सा च
‘अहं पापी, धिङ् मां दुरात्मानमि’त्येवं चित्तं सन्तापयति, तदिदं तापदुःखम्’ (यो.सुधा.२/१५) इति
तु योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रोक्तिः । तदुक्तं भावागणेशेनाऽपि → तापदुःखञ्च सुखकालेऽप्यनुतापादिभिः
दुःखान्तरम् ← (भा.ग.२/१५ पृष्ठ-७६) इति । ‘सुखभोगकाले विषयनाशभीत्या दुःखं वर्तते । नाशके
द्वेषाच्च तापोऽस्तीति तापदुःखता भोगस्येति (म.प्र.२/१५) मणिप्रभाकृत ।

तथा संस्काराच्चैति । अभिमतविषयसन्निधाने सुखसंविद् अनभिमतविषयसन्निधाने च दुःखसंविद्
उपजायते । सुखाऽनुभवो हि स्वक्षेत्रे = स्वचित्ते तत्संस्कारमाधत्ते, स च सुखस्मरणं, तच्च रागं,
स च तत्साधनेषु मनोवचःकायचेष्टां, सा च सुखाऽनुभवं, स च तृष्णाऽभिवृद्धिं, सा च अदृष्टं,
ततो विपाकाऽनुभवः, ततो वासनेत्येवमनादितेति । एवं दुःखाऽनुभवेऽपि योज्यम् । ततश्च योगिनः
सम्यग्दर्शनशरणागतिः । तदुक्तं योगसूत्रभाष्ये → का पुनः संस्कारदुःखता ? सुखाऽनुभवात् सुख-
संस्काराऽऽशयो दुःखाऽनुभवादपि दुःखसंस्काराऽऽशय इति । एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे
दुःखे वा पुनः कर्माऽऽशयप्रचय इति । एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूला-
ऽऽत्मकत्वादुद्वेजयति । कस्मात्? अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति । यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शनं
दुःखयति नाऽन्येषु गात्राऽवयवेषु । एवमेतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिशनन्ति नेतरं प्रति-
पत्तारम् । इतरं तु स्वकर्मोपहतं दुःखं उपात्तं उपात्तं त्यजन्तं, त्यक्तं त्यक्तं उपाददानं अनादिवासनादिचित्रया
चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिव अविद्यया हातव्य एवाऽहङ्कार-ममकाराऽनुपातिनं जातं जातं
बाह्याऽऽध्यात्मिकोभयनिमित्ताः त्रिपर्वाणः तापा अनुप्लवन्ते । तदेवमनादिना दुःखस्रोतसा व्यूह्यमानमात्मानं
भूतग्रामञ्च द्रष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यते ← (यो.सू.भा.२/१५) इति ।

भावागणेशस्तु → संस्कारदुःखं तु सुख-दुःखसंस्कारतत्साधनेषु प्रवृत्ति-निवृत्त्याद्युत्थं दुःखं ←
(भा.ग.२/१५ वृ.) इत्याह । ‘यदि भोगनाशे संस्कारो न स्यात्, तदा न दुःखसन्ततिः । भवत्येव
तु संस्कार इति संस्कारदुःखता’ (म.प्र.२/१५) इति मणिप्रभाकृत । ‘सुखनाशे तत्संस्कारः सुखं स्मारयित्वा
स्मारयित्वा हृदयं दहति, तदिदं संस्कारदुःखम्’ (यो.सुधा.२/१५) इति योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रः । प्रकृते
→ परिणामाच्च तापाच्च संस्काराच्च समुद्भवैः । दुःखैः सुदुःसहैः क्लेशमाप्नुवन्ति निरन्तरम् ।। ←

दुःखानुभव उत्पन्न क्रशे. ते अनुभवो पाछा सुख-दुःखगोचर संस्कार आशयने उत्पन्न थशे. आ परंपरा
यात्या ४ क्रशे. आ पद्धतिथी जवन जववाभां ते-ते संस्कारोनी उच्छेद नहि थाय. ते-ते संस्कारना आधारे
प्रवृत्ति यालु रहेतां संसार पक्ष यालु ४ रदेशे. भवभ्रमणो आभां कोई अंत न आवे. आम भोगसुखप्रवृत्ति
वगेरेथी संस्कारनी उच्छेद न चवाथी कर्भविपाक दुःखरूप ४ छे - अेवुं सिद्ध थाय छे.

ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ ગુણાનાં = સત્ત્વરજસ્તમસાં વૃત્તીનાં = સુખ-દુઃખ-મોહરૂપાણાં પરસ્પરાઽભિ-
ભાવ્યાઽભિભાવકત્વેન વિરુદ્ધાનાં જાયમાનાનાં સર્વત્રૈવ દુઃખાઽનુવેધાચ્ચેત્યર્થઃ । હન્ત દુઃખમયો =
દુઃખૈ-કસ્વભાવઃ સ્મૃતઃ । તદુક્તં “પરિણામ-તાપ-સંસ્કાર-દુઃખૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ દુઃખમેવ સર્વ
વિવેકિનઃ” ઇતિ (યોગસૂત્ર ૨-૧૫) ॥૨૨॥

(શં.ગી.૩/૯૮) ઇતિ શમ્ભુગીતાવચનમપ્યનુસન્ધેયમ્ ।

તથા ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચેતિ । ગુણાઃ = ચિત્તાત્મના પરિણતાનિ સત્ત્વરજસ્તમાંસિ, તેષાં વૃત્તયઃ
સુખ-દુઃખ-મોહાઃ, તાસાં વિરોધઃ = પરસ્પરમભિભાવ્યાઽભિભાવકત્વં, તસ્માદિત્યર્થઃ । ચલં હિ ગુણવૃત્તં
તત્ર ચિત્તે યા ગુણવૃત્તિરાવિર્ભવતિ ધર્મોદ્ભવાત્ સા પુનઃ અધર્મોદ્ભવાદ્ ધર્માઽભિભવે સતિ તિરોભવતિ ।
દુઃખત્વં સ્વાભાવિકં સ્વસ્યાઃ સ્ફુટયતિ સ્વભાવતો દુઃખરૂપૈવ સુખવૃત્તિઃ દુઃખાત્મકરજોમિશ્રસત્ત્વપરિણા-
મત્વાત્ કિન્તુ સ્વકાલે સત્ત્વપ્રાધાન્યાત્ તસ્યા દુઃખત્વમસ્ફુટં રજસા સત્ત્વતિરોભાવે સતિ સ્ફુટયમિતિ
સુખ-દુઃખયોર્ભેદવ્યપદેશઃ । એતેન સુખસ્ય મોહત્વં વ્યાખ્યાતમ્ । અતો ગુણપરિણામાત્મકં સર્વમેવ જગદ્
દુઃખ-મોહાત્મકં હેયમિતિ સિદ્ધમિતિ (મ.પ્ર.૨/૧૫) મણિપ્રભાકૃત્ ।

યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસોઽપિ → ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ દુઃખમેવ સર્વ વિવેકિનઃ । પ્રખ્યા-પ્રવૃત્તિ-સ્થિતિરૂપા
બુદ્ધિગુણાઃ પરસ્પરાઽનુગ્રહતન્ત્રીભૂત્વા શાન્તં ઘોરં મૂઢં વા પ્રત્યયં ત્રિગુણમેવાઽઽરમ્ભન્તે । ચલં ચ ગુણવૃત્તમિતિ
ક્ષિપ્રપરિણામિ ચિત્તમુક્તમ્ । રૂપાઽતિશયા વૃત્તયતિશયાશ્ચ પરસ્પરેણ વિરુદ્ધ્યન્તે સામાન્યાનિ ત્વતિશયૈઃ
સહ પ્રવર્તન્તે । એવમેતે ગુણા ઇતરેતરાઽઽશ્રયેણોપાર્જિતસુખ-દુઃખ-મોહપ્રત્યયાઃ સર્વે સર્વરૂપાઃ ભવન્તીતિ ।
ગુણપ્રધાનભાવકૃતસ્ત્વેષાં વિશેષ ઇતિ । તસ્માદ્ દુઃખમેવ સર્વ વિવેકિનઃ ← (યો.સૂ.ભા.૨/૧૫) ઇત્યાચ્છે ।

ગ્રન્થકારઃ પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘પરિણામે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્ઢવૃત્તિરેવમ્ → વિવેકિનઃ

• ગુણવૃત્તિવિરોધથી કર્મવિપાક કેવળ દુઃખાત્મક •

ગુણ. । (૪) તમામ કર્મવિપાક દુઃખાત્મક હોવાનો ચોથો હેતુ છે ગુણવૃત્તિવિરોધ. પાતંજલ દર્શનમાં
સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ આમ ગુણના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવેલ છે. સત્ત્વગુણની વૃત્તિ
સુખરૂપ છે. રજોગુણની વૃત્તિ દુઃખરૂપ છે. તમોગુણની વૃત્તિ મોહસ્વરૂપ છે. આ ત્રણેય વૃત્તિઓ પરસ્પર
વિરોધી છે. માટે જ્યારે જ્યારે સત્ત્વાદિગુણોની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એકબીજાનો પરાભવ
કરે છે. બળવાન વૃત્તિ નબળી વૃત્તિનો પરાભવ કરે છે. નબળી વૃત્તિ બળવાન વૃત્તિથી પરાભવ પામે
છે. અંતઃકરણ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી માત્ર સત્ત્વવૃત્તિ ક્યારેય કોઈને પણ ઉત્પન્ન થતી નથી. સત્ત્વગુણની
વૃત્તિ પોતાનું કાર્ય કરે ત્યારે પણ રજોગુણવૃત્તિસ્વરૂપ દુઃખ અને તમોગુણવૃત્તિસ્વરૂપ મોહ તો સુખની
સાથે સંકળાયેલ જ છે. દુઃખ અને મોહથી અનુવિદ્ધ સુખનો જ સહુ કોઈ સંસારમાં અનુભવ કરે છે.
સત્ત્વગુણ બળવાન હોય ત્યારે દુઃખ અને મોહ અવ્યક્ત હોય તે વાત અલગ છે પણ અનુભૂયમાન
સુખ તો દુઃખ-મોહથી મિશ્રિત જ છે. માટે સત્ત્વાદિ ગુણોની વૃત્તિઓમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાના કારણે
તમામ કર્મવિપાક કેવળ દુઃખાત્મક જ છે - એવું શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે. તેથી જ યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં પતંજલિ
મહર્ષિએ જણાવેલ છે કે → ‘પરિણામે દુઃખ, તાપથી દુઃખ અને સંસ્કારનું દુઃખ તથા ગુણવૃત્તિઓમાં
પરસ્પર વિરોધ- આ ચારના કારણે વિવેકી સાધકને બધું જ દુઃખરૂપ છે.’ ← (૨૫/૨૨)

इत्थं दृग्दृश्ययोगात्माऽऽविद्यको भवविप्लवः । नाशान्नश्यत्यविद्याया इति पातञ्जला जगुः ॥२३॥

इत्थमिति । इत्थं दुःखरूपो दृग्दृश्ययोः = पुरुष-बुद्धितत्त्वयोर्योगो = विवेकाऽध्यातिपूर्वकः संयोग आत्मा = कारणं यस्य स (=दृग्दृश्ययोगात्मा) तथा आविद्यको = अविद्यारचितः भव-विप्लवः = संसारप्रपञ्चो अविद्याया' नाशान्नश्यति । अविद्यानाशात्स्वकार्यदृग्दृश्यसंयोगनाशे तत्कार्य-भवप्रपञ्चनाशोपपत्तेः इति पातञ्जला जगुः = भणितवन्तः ॥२३॥

परिज्ञातक्लेशादिविवेकस्य परिदृश्यमानं सकलमेव भोगसाधनं सविषं स्वादु अन्नमिव दुःखमेव प्रतिकूलवेद-नीयमेवेत्यर्थः । यस्मादत्यन्ताऽभिजातो योगी दुःखलेशेनाऽप्युद्विजते यथाऽक्षिपात्रमणुतन्तुस्पर्शमात्रेणैव महतीं पीडामनुभवति नेतरदङ्गं, तथा विवेकी स्वल्पदुःखाऽनुबन्धेनाऽपि उद्विजते कथमित्याह- परिणाम-ताप-संस्कारदुःखैः । विषयाणामुपभुज्यमानानां यथायथं- गर्धाऽभिवृद्धेस्तदप्राप्तिकृतस्य दुःखस्याऽपरिहार्यतया दुःखान्तरसाधनत्वाच्चाऽस्त्येव दुःखरूपतेति परिणामदुःखत्वम् । उपभुज्यमानेषु सुखसाधनेषु तत्रप्रतिपत्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवाऽवस्थितत्वात्सुखाऽनुभवकालेऽपि तापदुःखं दुष्परिहरमिति तापदुःखता । संस्कार-दुःखत्वं च स्वाभिमताऽनभिमतविषयसंनिधाने सुखसंविद्दुःखसंविच्चोपजायमाना तथाविधमेव स्वक्षेत्रे संस्कार-मारभते, संस्काराच्च पुनस्तथाविधसंविदनुभव इत्यपरिमितसंस्कारोत्पत्तिद्वारेण संसाराऽनुच्छेदात्सर्वस्यैव दुःखत्वम् । गुणवृत्तिविरोधाच्चैति । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां या वृत्तयः सुख-दुःख-मोहरूपाः परस्परम-भिभाव्याऽभिभावकत्वेन विरुद्धा जायन्ते तासां सर्वत्रैव दुःखानुबन्धाद् दुःखत्वम् । एतदुक्तं भवति- ऐकान्तिकीमात्यन्तिकीं च दुःखनिवृत्तिमिच्छतो विवेकिन उक्तरूपकारणचतुष्टयं यावत्सर्वे विषया दुःखरूपतया प्रतिभान्ति तावत् सर्वकर्मविपाको दुःखरूप एवेत्युक्तं भवति ← (रा.मा.२/१५) वर्तते ॥२५/२२॥

पातञ्जलमतेन क्लेशहानोपायमेव विशदयति- 'इत्थमिति । पुरुष-बुद्धितत्त्वयोः विवेकाऽध्याति-पूर्वकः = अत्यन्ताऽभेदभ्रमजन्यः संयोगः = भोग्य-भोक्तृत्वेन सन्निधानं कारणं यस्य भवविप्लवस्य स तथा = दृग्दृश्ययोगात्मा । सोऽयं अविद्यारचितः = पूर्वोक्ताऽविद्याजनितः संसारप्रपञ्चः अविद्यायाः संसारकारणीभूताया नाशात् = निवृत्त्या नश्यति = निवर्तते ।

तदुक्तं योगसूत्रे → द्रष्टृ-दृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ← (यो.सू.२/१७) इति । अत्र राजमार्तण्ड-

गाथार्थ :- आ रीते दृग् = पुरुष અને દૃશ્ય = બુદ્ધિ- આ બન્નેના યોગ સ્વરૂપ ભવપ્રપંચ અવિદ્યાનિર્મિત છે. અવિદ્યાના નાશથી તે નાશ પામે છે. -આમ પાતંજલ વિદ્વાનો કહે છે. (૨૫/૨૩)

ટીકાર્થ :- આ રીતે સમગ્ર ભવપ્રપંચ દુઃખાત્મક જ છે. અવિદ્યાસ્વરૂપ ક્લેશના કારણે સંસારપ્રપંચ નિર્માયેલ છે. કારણ કે ભવપ્રપંચનું કારણ તો પુરુષ અને બુદ્ધિતત્ત્વનો વિવેકઅધ્યાતિપૂર્વકનો સંયોગ છે. વિવેકઅધ્યાતિ એટલે પુરુષતત્ત્વ અને બુદ્ધિતત્ત્વ વચ્ચે રહેલા અત્યંત ભેદનું અજ્ઞાન અર્થાત્ અવિદ્યા. માટે વિવેકઅધ્યાતિ ઉત્પન્ન થાય તો વિવેકઅધ્યાતિસ્વરૂપ અવિદ્યા નાશ પામે છે. તથા અવિદ્યાના નાશથી અવિદ્યાનિર્મિત ભવપ્રપંચ નાશ પામે છે. કારણ કે અવિદ્યાના નાશથી તેનું કાર્ય પુરુષ-બુદ્ધિતત્ત્વસંયોગ નાશ પામે છે. તે નાશ પામતાં તેના કાર્યભૂત ભવપ્રપંચનો ઉચ્છેદ થવો તે યુક્તિસંગત જ છે. આમ પાતંજલ વિદ્વાનો કહે છે. (૨૫/૨૩)

૧. હસ્તાદર્શ 'અવિદ્યાનાશા...' इति पाठः । स च शुद्धोऽपि मूलानुसारेणाऽनुचितत्वाद् न गृहीतः ।

एतद्^१ दूषयति-

‘नैतत्साध्वपुमर्थत्वात् पुंसः कैवल्यसंस्थिते: । क्लेशाऽभावेन संयोगाऽजन्मोच्छेदो हि गीयते ॥२४॥

‘नैતદિતિ । ન એતત્ = પાતઙ્ગલમતં સાધુ = ન્યાય્યં, પુંસઃ કૈવલ્યસંસ્થિતેઃ સદાતનત્વેન અપુમર્થત્વાત્ = પુરુષપ્રયત્નાઽસાધ્યત્વાત્ । હિ = યતઃ ક્લેશાઽભાવેન સંયોગસ્યાઽઽવિદ્યકસ્ય સ્વયમેવ નિવૃત્તસ્ય અજન્મ = અનુત્પાદઃ (=સંયોગાજન્મ) ઉચ્છેદઃ^૫ ગીયતે । તદેવ ચ પુરુષસ્ય કૈવલ્યં વૃત્તિરેવમ્ → દ્રષ્ટા = ચિદ્ભૂપઃ પુરુષઃ, દૃશ્યં = બુદ્ધિસત્ત્વં તયોરવિવેકખ્યાતિપૂર્વકો યોઽસૌ સંયોગો ભોગ્યભોક્તૃત્વેન સન્નિધાનં સ હેયસ્ય દુઃખસ્ય ગુણપરિણામરૂપસ્ય સંસારસ્ય હેતુઃ = કારણં, તન્નિવૃત્ત્યા તન્નિવૃત્તિઃ ભવતીત્યર્થઃ ← (રા.મા.૨/૧૭) ઇતિ ॥૨૫/૨૩॥

एतत् क्लेशहानोपायगोचरं पातङ्गलमतं वैराग्याध्यात्माद्यानयनोपयोगि अपि एकान्तवादाविनाभावि-
दोषग्रस्तमिति ग्रन्थकृद् दूषयति = एकान्तवादमूलकदोषवृन्दकवलिततयोपदर्शयति- ‘नै’ति । पुंसः =
पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वेन कैवल्यसंस्थितेः = सत्त्वादिगुणैरिमिश्रीभावव्यवस्थितेः यद्वा कैवल्यदशायाः सदातनत्वेन
पुरुषप्रयत्नाऽसाध्यत्वात् । न हि स्वतः सिद्धस्य प्रयत्नसाध्यता सम्भवति, साध्याऽर्थितयैवोपादानग्रहणात्,
सर्वथासिद्धत्वज्ञानस्य च साध्यत्वज्ञानेच्छा-प्रयत्नप्रतिबन्धकत्वात् । न च पुंसः कैवल्याऽवस्थानं सदातनमिति
कथमज्ञायि भवद्भिरिति शङ्कनीयम्, यतः = यस्मात् कारणात् आकालं पुरुषे क्लेशाऽभावेन =
अविद्यादिविरहेण आविद्यकस्य = अविद्यारचितस्य संयोगस्य = दृग्दृश्यसंयोगस्य संसारपदार्थस्य आविद्यकत्वेनैव
स्वयमेव = प्रयत्नमन्तरेण स्वत एव निवृत्तिर्भवति । न हि परिणामिकारणविरहे तदुपादेयाऽवस्थितिः
सम्भवति । इत्थञ्च दृग्दृश्यसंयोगस्य स्वयमेव पुरुषात् निवृत्तस्य अनुत्पादः = अनुदयो हि पातङ्गलैः

विशेषार्थ :- पुरुष અને બુદ્ધિ વચ્ચે રહેલો અત્યંત ભેદ ભૂલાય તે વિવેકની અખ્યાતિ = ભેદનું અજ્ઞાન કહેવાય છે. વિવેક = ભેદ. ખ્યાતિ = જ્ઞાન. અખ્યાતિ = અજ્ઞાન. વિવેકની અખ્યાતિ થવાના કારણે બુદ્ધિતત્ત્વ અને પુરુષતત્ત્વનો જે સંયોગ થાય છે તે જ સંસારપ્રપંચ છે. વિવેકઅખ્યાતિ અવિદ્યાસ્વરૂપ હોવાથી સમગ્ર સંસાર અવિદ્યાનિર્મિત = આવિદ્યક કહેવાય છે. ૧૨ થી ૨૩ શ્લોક સુધી ગ્રંથકારશ્રીએ પાતંજલદર્શનનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટપણે બતાવ્યો કે અવિદ્યાદિ ક્લેશના ઉચ્છેદનો ઉપાય વિવેકખ્યાતિ છે. (૨૫/૨૩)

• પાતંજલ સિદ્ધાન્તનું નિરાકરણ •

હવે ઉપરોક્ત પાતંજલ સિદ્ધાન્તમાં રહેલા એકાંતવાદમૂલક દોષોને ગ્રંથકારશ્રી દેખાડી રહ્યા છે.

ગાથાર્થ :- આ પાતંજલ મત બરાબર નથી. કારણ કે પુરુષની કૈવલ્યદશા અપુરુષાર્થ બને છે. આનું કારણ એ છે કે ક્લેશના અભાવથી સંયોગનો અજન્મ જ ઉચ્છેદ કહેવાય છે. (૨૫/૨૪)

ટીકાર્થ :- ઉપરોક્ત પાતંજલમત ન્યાયસંગત નથી. કારણ કે પુરુષની = આત્માની કૈવલ્યદશા સનાતન હોવાથી પુરુષના = સાધકના પ્રયત્નથી તે સાધવા લાયક રહેતી નથી. આનું કારણ એ છે કે ક્લેશ ન હોવાના લીધે અવિદ્યાનિર્મિત સંયોગ સ્વયમેવ નિવૃત્ત જ છે. તેવા સંયોગનો જન્મ ન થવો એ જ ઉચ્છેદ છે - એવું પાતંજલ વિદ્વાનો વડે કહેવાય છે. તથા તે જ પુરુષનું કૈવલ્ય કહેવાય

૧. હસ્તાદર્શ ‘एतद्’ इति पदं नास्ति । हस्तादर्शान्तरे ‘तद्’ इति पाठः । २. हस्तादर्श ‘नैताभा’ इत्यशुद्धः पाठः । ३.

३. हस्तादर्श ‘संयमा’ इत्यशुद्धः पाठः । ४. हस्तादर्श ‘नैतदिति’ इति नास्ति । ५. हस्तादर्श ‘उच्छेदा’ इत्यशुद्धः पाठः ।

‘વ્યપદિશ્યત્ इति न पुनर्मूर्तद्रव्यवत्संयोगपरित्यागोऽस्य युज्यते, कूटस्थत्वहानिप्रसङ्गात् इति हि परसिद्धान्तः। तदुक्तं- “तदभावात्संयोगाऽभावो हानमिति” (योगसूत्र २-२५) ॥२४॥

उच्छेदो = हानं गीयते । तदेव च संयोगहानं नित्यं केवलस्याऽपि पुरुषस्य कैवल्यं = असङ्गत्वं इति व्यपदिश्यते = पातञ्जलैर्व्यवह्रियते । न च पुरुषस्याऽमूर्तत्वेऽपि संयोगपरित्यागसम्भवान्नाऽपुरुषार्थताऽऽपत्तिः, संयोगपरित्यागस्य प्रयत्नसाध्यत्वात् इति वाच्यम्, कूटस्थत्वहानिप्रसङ्गात् = सर्वथानित्यत्वोच्छेदाऽऽपत्तेः अस्य पुरुषस्य मूर्तद्रव्यवत् संयोगपरित्यागः द्रव्यस्थानीयसत्त्वादिगुणसंयोगत्यागः पुनर्न युज्यते इति हि परसिद्धान्तः = पातञ्जलराद्धान्तः । तदुक्तं योगसूत्रे पतञ्जलिना ‘तदभावात् संयोगाऽभावो हानं तद्दृशोः कૈવલ્યમ્’ (यो.सू.२/२५) इति ।

अत्र राजमार्तण्डवृत्तिरेवम् → तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन सम्यग्ज्ञानेन उन्मूलिताया योऽयमभावः तस्मिन् सति तत्कार्यस्य संयोगस्य अप्यभावः तद्धानमित्युच्यते । अयमर्थः नैतस्य मूर्तद्रव्यवत् परित्यागो युज्यते किन्तु जातायां विवेकख्यातौ अविवेकनिमित्तः संयोगः स्वयमेव निवर्तते इति तस्य हानम् । यदेव च संयोगस्य हानं तदेव नित्यं केवलस्याऽपि पुरुषस्य कैवल्यं व्यपदिश्यते ← (रा.मा. २/२५) इति ॥२५/२४॥

છે. તેથી મૂર્તદ્રવ્યની જેમ અમૂર્ત પુરુષમાં સંયોગના પરિત્યાગસ્વરૂપ સંયોગોચ્છેદ યુક્તિસંગત માની ન શકાય. બાકી તો કૂટસ્થનિત્યતા પુરુષમાંથી ચાલી જવાની સમસ્યા ઊભી થાય. આ તો પાતંજલ વિદ્વાનોનો જ સિદ્ધાન્ત છે. તેથી તો યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘અવિદ્યાનો અભાવ હોય ત્યારે સંયોગનો પણ અભાવ હાન = સંયોગોચ્છેદ કહેવાય.’ ← (૨૫/૨૪)

• પાતંજલમતમાં મોક્ષપુરુષાર્થનો ઉચ્છેદ •

વિશેષાર્થ :- ગ્રંથકારશ્રીનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્માની મુક્તિ માટે દરેક આસ્તિક દર્શનકારો અને તેના અનુયાયીઓ મહેનત કરી રહ્યા છે. આત્માની મુક્તિ કહો, પુરુષનો છૂટકારો કહો, દોષનો ક્ષય કહો, પરમાનંદમય અવસ્થા કહો કે પુરુષનું માત્ર નિજસ્વરૂપમાં અવસ્થાન કહો - અર્થથી બધું એક જ છે. પાતંજલદર્શનમાં પુરુષનું નિજસ્વરૂપમાં અવસ્થાન એ જ કેવલ્યદશા અને મુક્તિ છે. પરંતુ પાતંજલદર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ પુરુષ = આત્મા તો પહેલેથી જ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલો છે. પરદ્રવ્યમાં, પરભાવમાં, પરસ્વરૂપમાં, પરક્ષેત્રમાં કે વિભાવમાં પુરુષ રહેતો તો નથી જ. પરંતુ પરદ્રવ્યાદિનો કદાપિ પુરુષને સંયોગ પણ થતો નથી. પુરુષ તો આકાશની જેમ સર્વદા નિર્લેપ જ છે. તેથી અવિદ્યાદિ ક્લેશથી પણ પુરુષ લેપાતો નથી. ક્લેશ પુરુષમાં ન હોય તો પુરુષ બંધાય શા માટે ? ક્લેશ પુરુષમાં ન હોવા છતાં પુરુષ બંધાય તો ટેબલ-બુરશી વગેરે પણ બંધાવા જોઈએ. અર્થાત્ પ્રકૃતિનો-બુદ્ધિનો અવિદ્યાનિર્મિત સંયોગ પુરુષની જેમ ટેબલ-બુરશી વગેરેને પણ થવો જોઈએ. પરંતુ આવું તો પાતંજલો પણ માનતા નથી.

આનો અર્થ એ થયો કે અવિદ્યાનિર્મિત બુદ્ધિતત્ત્વસંયોગ આપમેળે જ પુરુષમાંથી રવાના થયેલ છે. તેથી પુરુષમાં બુદ્ધિસંયોગનો અનુત્પાદ અનાદિ કાળથી હાજર જ છે. મતલબ કે પુરુષ કાયમ મુક્ત જ છે. પુરુષ ક્યારેય સંસારી થયેલ જ નથી. તેથી પુરુષની મુક્તિ માટે, સંસારના ઉચ્છેદ માટે કશો જ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નહિ રહે. મોક્ષ તો પ્રયત્ન વિના જ હાજર છે. આવું થાય તો મોક્ષપુરુષાર્થનો

૧. હસ્તાદર્શો ‘વિશ્યતે’ इति त्रुटितः पाठः । हस्तादर्शान्तरे च ‘विषदिश्यते’ इत्यशुद्धः पाठः ।

एतदेवाऽऽह—

तात्त्विको नाऽऽत्मनो योगो ह्येकान्ताऽपरिणामिनः । कल्पनामात्रमेवं च क्लेशास्तद्धानमप्यहो ॥२५॥

તાત્ત્વિક્વ ઇતિ । તાત્ત્વિક્વઃ = ૧પારમાર્થિકો નાઽઽત્મનો હિ યોગઃ = સમ્બન્ધ એકાન્તાઽપરિણામિનઃ સતો યુજ્યતે । એવં ચ આહો ! ઇત્યાશ્ચર્યે ક્લેશાસ્તદ્ધાનમપિ કલ્પનામાત્રમ્ । ઉપચરિતસ્ય ભવપ્રપજ્વસ્ય પ્રકૃતિગતત્વં વિનાઽપિ અવિદ્યામાત્રનિર્મિતત્વેન બૌદ્ધનયેન વેદાન્તિનયેનાઽપિ ચ વક્તું

एतदेव = पातञ्जलमताऽयुक्तत्वमेव मोक्षाऽपुरुषार्थत्वमेव च समर्थयन् ग्रन्थकृद् आह- 'तात्त्विक' इति । एकान्ताऽपरिणामिनः = सर्वथैव ध्वंसाऽप्रतियोगिनः सत आत्मनः प्रकृत्या सह पारमार्थिकः सम्बन्धः न हि = नैव युज्यते । ततश्च पुरुष-प्रकृतिसंयोगः कल्पनामात्रं, एवञ्च क्लेशाः अविद्यादयः हेयहेतवः तद्धानमपि = क्लेशहानमपि, अपिना हानोपायश्च कल्पनामात्रम्, नासिकाऽग्रेण कर्णमूल-कर्षणन्यायेनाऽसम्भव्येवेति भावः । ततश्च → यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहम्- (१) रोगो, (२) रोगहेतुः, (३) आरोग्यं, (४) भैषज्यमिति । एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव । तद्यथा- (१) संसारः, (२) संसारहेतुः, (३) मोक्षः, (४) मोक्षोपाय इति । तत्र दुःखबहुलः संसारो = हेयः । प्रधान-पुरुषयोः संयोगो = हेयहेतुः । संयोगस्याऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिः = हानम् । हानोपायः = सम्यग्दर्शनम् ← (यो.सू.भा.२/१५) इति योगसूत्रभाष्ये व्यासवचनं प्लवत एव, एवमपि पुरुषस्य नित्यनिर्दुःखत्वात् दुःखहानेरपुरुषार्थत्वापत्तिर्दुर्निवारैव । न च दुःखप्रपञ्चस्य वस्तुगत्या प्रकृतिनिष्ठत्वेऽप्यतिसान्निध्यात् पुरुषे औपचारिकत्वान्न मोक्षपुरुषार्थोच्छेदप्रसङ्ग इति वाच्यम्, पुरुषे उपचरितस्य भवप्रपञ्चस्य = जात्यायुर्भोग-विप्लवस्य प्रकृतिगतत्वं = प्रधाननिष्ठत्वाऽभ्युपगमं विनाऽपि लाघवाद् अविद्यामात्रनिर्मितत्वेन = अनादिविपर्ययमात्रजन्यत्वेन बौद्धनयेन वेदान्तिनयेनापि च वक्तुं शक्यत्वात् । ज्ञानाऽद्वैतवादिना योगाचाराऽभिधानेन बौद्धेन जगतः सांवृतिकसत्यत्वं ब्रह्माऽद्वैतवादिना च वेदान्तिना व्यावहारिकसत्यत्वं अविद्यामूलकं परमार्थतो मिथ्यैकस्वरूपं स्वीक्रियते तथैव पातञ्जलैरपि पुरुषसंसारस्य काल्पनिकसत्यत्वं वक्तुं शक्यत एव, लाघवात् । न चाऽन्यत्र स्थितस्यैवाऽन्यत्राऽऽरोपसम्भवात् प्रकृतिगतत्वं संसारस्य गुणपरिणामरूपस्य

જ ઉચ્છેદ થઈ જાય. આ સૌથી મોટો દોષ પાતંજલ મતમાં આવે છે. આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિમાં મોક્ષપુરુષાર્થ તો કેન્દ્રસ્થાને છે. તે જ પાતંજલદર્શનમાં ભાંગી પડશે. (૨૫/૨૪)

આ જ બાબતનું સમર્થન કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે —

गाथार्थ :- अकांते अपरिणामी अेवा आत्माने तात्त्विक बुद्धिसंयोग यतो नथी. आश्चर्यनी वात છે કે આ રીતે કલેશ અને તેનો ઉચ્છેદ પણ કલ્પનામાત્ર બની જશે. (૨૫/૨૫)

• કલેશહાનિ કલ્પનામાત્ર - જૈન •

ટીકાર્થ :- આત્મા સર્વથા અપરિણામી હોય તો બુદ્ધિતત્ત્વનો પારમાર્થિક સંયોગ સંબંધ પણ આત્મામાં સંગત થઈ ન શકે. આશ્ચર્યની વાત છે કે આ રીતે તો કલેશો અને કલેશોઉચ્છેદ પણ કલ્પનામાત્ર બની જશે. કારણ કે ઔપચારિક સંસારપ્રપંચને તો પ્રકૃતિગત ન માનો તો પણ પાતંજલમતે તે અવિદ્યાનિર્મિત હોવાના કારણે તેવો ભવપ્રપંચ તો બૌદ્ધમતથી અને વેદાન્તીમતથી પણ કહેવો શક્ય છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'પારિષ્વાર્થિકો' ઇતિ પાઠઃ । હસ્તાદર્શાન્તિરે 'પારિધ્યાર્થ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

शक्यत्वात्, मुख्याऽर्थस्य च भवन्मतनीत्याऽद्याप्यसिद्धत्वादित्यर्थः ॥२५॥

वास्तविकमभ्युपेयमेवेति वाच्यम्, **मुख्यार्थस्य च** = पारमार्थिकसत्यरूपस्य संसारस्य हि **भवन्मतनीत्या** = पातञ्जल-दर्शनसिद्धान्तप्रणालिकया अद्याऽपि प्रमाणतः असिद्धत्वात् = अनिर्णीतसत्ताकत्वात् । पुरुष-गतत्वेन लोकप्रसिद्धस्य संसारस्य पातञ्जलैरनभ्युपगमात्, प्रकृतिगतस्य च तस्याऽद्यावध्यसिद्धत्वात्काल्प-निकत्वमेव स्यादिति मोक्षपुरुषार्थोच्छेदापत्तिरव्याहृतप्रसरैवेत्याकृतम् ।

एतेन भोग्यत्वरूपस्वत्वसम्बन्धेनैव दुःखहानस्य पुरुषार्थत्वादिति (ना.भ.२/२५) **नागोजीभट्टवचनं निराकृतम्**, भोगस्याऽपि साक्षात्काररूपस्य नित्यस्यैव पातञ्जलैरभ्युपगमात् । न च दुःखभोगस्य दुःख-वृत्त्यविभागाऽऽपन्नत्वेनाऽवधृतचित्स्वरूपत्वाद् घटाकाशादिवदनित्यता सम्भवतीति वाच्यम्, घटसत्त्वाऽसत्त्वा-भ्यामाकाशस्याऽपि कथञ्चिदुत्पाद-व्ययवत् पुरुषस्याऽपि तदाऽऽपत्तेः कौटस्थ्यहानिरपरिहार्या । घटना-शेऽपि आकाशस्य घटाऽवच्छिन्नत्वस्वभावाऽपरित्यागे घटाऽऽकाशव्यवहारप्रसङ्गादिति व्यक्तं स्याद्वाद-कल्पलतायाम् (शा. वा.२/३१ स्या.क.) ।

एतेन → प्रतिसर्गाऽवस्थायां सहाऽन्तःकरणेन प्रधानसाम्यमुपगतोऽपि सर्गादौ पुनः कालवशादेव तादृगेव भवति । वर्षाऽत्यये मृद्भावमुपगतो मण्डूको यथा वृष्टौ पुनर्मण्डूकभावमापद्यते तद्वत् । अयं हि संयोगः चित्तस्यैव दुःखहेतुः तस्मिंस्तु दुःखिते तदाकाराऽनुरोधी दुःखित इव ← (ना.भ. २/१७) इति **नागोजीभट्टवचनं प्रत्यस्तम्**, मृद्भावमुपगतस्य मण्डूकस्य वर्षायां पुनर्मण्डूकभावोदयस्येव सर्गादौ पुरुषस्य दुःखितत्वस्य वास्तविकत्वाऽऽपत्तेः ।

एतेन → बुद्धिसत्त्वं हि विविधशब्दाद्याकारेणेन्द्रियादिद्वारा परिणतं चिच्छायाऽऽपत्त्या पुरुषाऽभेदेन दृश्यमानं सन्निधिमात्रेणाऽयस्कान्तमणिवदुपकारकं स्वनिष्ठभोगाऽपवर्गो पुरुषं दर्शयत् स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । सोऽयमभेदभ्रान्तिरूपाऽविद्याकृतः पुरुषार्थाऽधीनस्थितिकः संयोगो हेयस्य दुःखस्य हेतुः ← (म.प्र. २/१७) इति **मणिप्रभाकृदुक्तिः प्रत्याख्याता**, भ्रान्तिकृतत्वेन पुरुषप्रकृतिसंयोगस्य काल्पनिकतया मोक्षपुरुषार्थोच्छेदाऽऽपत्तेः । न हि भ्रान्तितः कश्चिदर्थः सिध्यति वस्तुगत्या । ततश्च सुष्टूक्तं **योगवा-शिष्टे** → यन्नास्ति तत्तु नाऽस्त्येव ← (यो.वा.निर्वाणप्रकरण उत्तरार्ध-१६/१९) इति ।

यत्तु राजमार्तण्डे भोजेन → स्वशक्तिः दृश्यस्य स्वभावः, स्वामिशक्तिः द्रष्टुः स्वरूपम् । तयोर्द्वयोरपि संवेद्य-संवेदकत्वेन व्यवस्थितयोः या स्वरूपोपलब्धिः तस्याः कारणं यः स संयोगः । स च सहजभोग्य-भोक्तृभावस्वरूपान्नाऽन्यः । न हि तयोर्नित्ययोर्व्यापकयोश्च स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित् संयोगः । यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भोक्तृश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः ← (रा.मा.२/२३) इत्युक्तं तदसत्, पुरुष-प्रकृत्योर्नित्यत्वेन तत्स्वरूपयोरपि नित्यत्वसिद्ध्या तादृशसंयोगहानस्याऽसम्भवात् । ततश्च मोक्ष-पुरुषार्थोच्छेदाऽऽपत्तिरपरिहार्यैव, अन्यथा पुरुष-प्रकृतिस्वरूपनिवृत्तिप्रसङ्गादिति दिक् ॥२५/२५॥

तथा भुव्य = वास्तविक भवप्रपंच पदार्थ तो पातंजलमतना सिद्धान्तथी ङ्जु सुधी असिद्ध ज छे. (२५/२५)

विशेषार्थः :- पातंजलमते आत्मा सर्वथा अपरिष्णामी छे. आत्माना कोई पक्ष परिष्णाममां आंशिक

કાલ્પનિકત્વેનૈવૈતન્મતં, અન્યદપીત્યં દૂષયન્નાહ-

નૃપસ્યેવાઽભિધાનાદ્યઃ^૧ સાતબન્ધઃ પ્રકીર્તિતઃ । અહિશઙ્કાવિષજ્ઞાનાચ્ચેતરોઽસૌ નિરર્થકઃ ॥૨૬॥

નૃપસ્યેતિ । નૃપસ્યેવ = તથાવિધનરપતેરિવ અભિધાનાદ્ = 'રાજાડયમિ'તિ ભળનરૂપાદ્યઃ સાતબન્ધઃ = સુખસમ્બન્ધરૂપઃ પ્રકીર્તિતઃ નિત્યેઽપ્યાત્મનિ પરૈઃ । અહિનાઽદષ્ટસ્યાઽપિ તથાવિધ-પ્રઘટ્ટકવશાદ્ અહિશઙ્કાવિષજ્ઞાનાચ્ચેતરઃ = અસાતબન્ધઃ । અસૌ નિરર્થકઃ, કલ્પનામાત્રસ્યા-ઽર્થાઽસાધકત્વાદેવ ।

પરૈઃ = પાતઙ્ગલૈઃ સાઙ્ખ્યૈશ્ચ અભ્યુપગમ્યત ઇતિ શેષઃ । અસાતબન્ધઃ = કાલ્પનિકદુઃખ-સમ્બન્ધઃ । કલ્પનામાત્રસ્ય = વાધિતાઽર્થગોચરકલ્પનાયા અર્થાઽસાધકત્વાદેવ = વાસ્તવિકાઽર્થાઽન-નુમાપકત્વાદેવ ।

પણ ફેરફાર ક્યારેય થઈ શકતો નથી. તેથી આત્મામાં અવિદ્યા કે બુદ્ધિતત્ત્વનો સંયોગ પણ ઉત્પન્ન થઈ જ ન શકે. તેથી આત્મામાં બુદ્ધિસંયોગ પણ કાલ્પનિક સિદ્ધ થશે. તથા તેનું કારણ અવિદ્યાદિ ક્લેશ પણ આત્મામાં કાલ્પનિક જ બનશે. તથા અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ પણ કાલ્પનિક બનશે. આમ પુરુષમાં સંસાર, સંસારનું કારણ અને સંસારનાશનું કારણ, સંસારનાશ-આ બધું જ પાતંજલ મતમાં કાલ્પનિક બનશે. જો કે પાતંજલમતમાં સંસાર, સંસારકારણ વગેરે પ્રકૃતિગત તરીકે વાસ્તવિક જ છે. પ્રકૃતિગત સંસાર વગેરેનો પુરુષમાં ઉપચાર થાય છે. પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે પ્રકૃતિનો સંસાર અને મોક્ષ થવો શક્ય નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ તો જડ છે. તથા પ્રકૃતિના મોક્ષ માટે પુરુષ પ્રયત્ન કરે એ શક્ય નથી. માટે પ્રકૃતિગત સંસારસ્વરૂપ મુખ્ય પદાર્થ જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. માટે પુરુષમાં તેનો ઉપચાર કરવો વ્યાજબી નથી. જે ચીજ ક્યાંય પણ સિદ્ધ ન હોય તેનો અન્યત્ર ઉપચાર થઈ ન શકે. વળી, સંસારને પ્રકૃતિગત માનવામાં ન આવે તો પણ બૌદ્ધદર્શન અને વેદાન્તદર્શન મુજબ અવિદ્યાનિર્મિત માની શકાય જ છે. માટે પાતંજલમતમાં સંસાર, સંસારોચ્છેદ, સંસારોચ્છેદહેતુ, સંસારકારણ-આ બધું જ કાલ્પનિક બની જશે. (૨૫/૨૫)

કાલ્પનિક હોવાથી પાતંજલમતને તથા અન્યમતને પણ આ રીતે દૂષિત કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે —

• કલ્પના અર્થસાધક નથી - જૈન •

ગાથાર્થ :- રાજાની જેમ કહેવાથી જે સાતબંધ (સાતાવેદનીય બંધ) તથા સાપની શંકાથી વિષજ્ઞાનથી અસાતાનો બંધ કહેવાયેલ છે તે નિરર્થક છે. (૨૫/૨૬)

ટીકાર્થ :- તથાવિધ રાજાની જેમ 'આ રાજા છે' આવું કહેવાથી સાતબંધ (= સાતા વેદનીય સંબંધ) = સુખસંબંધ એકાંત નિત્ય એવા પણ આત્માને વિશે પાતંજલ વિદ્વાનો અને સાંખ્ય વિદ્વાનો વડે કહેવાયેલ છે તે નિરર્થક છે. તથા સાપ વડે ડંખાયેલ ન હોવા છતાં તેવા પ્રકારના કોઈક પ્રસંગના લીધે કરડનારી ચીજમાં સાપની શંકા હોવાથી 'સાપ કરડી ગયો' આવી ઝેરસંબંધી ભ્રાન્ત બુદ્ધિથી અસાતાનો બંધ = દુઃખસંબંધ પરદર્શનીઓ વડે કહેવાયેલ છે તે નિરર્થક છે. કારણ કે કલ્પનામાત્ર તો અર્થસાધક ન જ બની શકે.

૧. હસ્તાદર્શ '...નાદ્ સ્યાયઃ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

અથ પ્રકૃતૌ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽભિમાનોપવર્ણનમાત્રમેતત્, તન્નિરાસાર્થમેવ ચ સકલશાસ્ત્રાર્થોપયોગ
ઇતિ કો દોષઃ ? તત્ત્વાર્થસિદ્ધ્યર્થમુપચારાઽઽશ્રયણસ્યાઽપિ અદુષ્ટત્વાદિતિ ચેત્ ?

અથ યથા સ્વચ્છં જલં તથા સ્વભાવત એવ નિર્મલરૂપા બુદ્ધિઃ યથા ચ તત્ર જલે સ્વપ્રતિબિમ્બો-
દયસમ્પાદનસામર્થ્યવાન્ સ્વભાવત એવ ચન્દ્રમાઃ તથાઽઽત્માપિ બુદ્ધૌ સ્વપ્રતિબિમ્બોદયસમ્પાદનસામર્થ્યવાન્ ।
યશ્ચ તત્ર બુદ્ધૌ પુરુષસ્ય પ્રતિબિમ્બોદયઃ સ એવાઽસ્ય ભોગઃ કથ્યતે, નાઽન્યત્ કિઞ્ચિત્ । તાદૃશપુરુષ-
સાન્નિધ્યાચ્ચ પ્રકૃતૌ બુદ્ધિરૂપતાપન્નાયાં 'ચેતનાઽહં કર્ત્રી ભોક્ત્રી ચે'તિ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽભિમાનમુપજાયતે
ઇતિ પ્રકૃતૌ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽભિમાનોપવર્ણનમાત્રં એતત્ પ્રક્રિયાપ્રદર્શનપૂર્વ પૂર્વોક્તકથનમ્ । તન્નિરાસાર્થમેવ
ચ = તાદૃશકર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽભિમાનાઽપાકરણાર્થમેવ હિ સકલશાસ્ત્રાર્થોપયોગઃ = મોક્ષપુરુષાર્થપ્રેરકાખિલાગ-
મોપયોગ ઇતિ સ્વીકારે કો દોષઃ ? 'અશુદ્ધે વર્ત્મનિ સ્થિત્વા તતઃ શુદ્ધં સમીહતે' ઇતિ ન્યાયાત્
તત્ત્વાર્થસિદ્ધ્યર્થ = કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽભિમાનવર્જનાર્થ ઉપચારાઽઽશ્રયણસ્યાઽપિ = કર્તૃત્વાદ્યુપચારાઽઽઙ્ગી-
કારસ્યાઽપિ અદુષ્ટત્વાત્ = નિર્દોષત્વાત્ । અનાદિરેવ હિ પ્રકૃતિ-પુરુષયોર્ભોક્તુ-ભોગ્યભાવલક્ષણઃ સમ્બન્ધઃ ।
તસ્મિન્ સતિ વ્યક્તમચેતનાયાઃ અપિ પ્રકૃતેઃ કર્તૃત્વાઽભિમાનાદ્ દુઃખાઽનુભવે સતિ 'કથમિયં દુઃખનિવૃત્તિ-
રાત્યન્તિકી મમ સ્યાદિ'તિ ભવત્યેવાઽધ્યવસાયઃ । અતો દુઃખનિવૃત્ત્યુપાયોપદેશકશાસ્ત્રોપદેશાઽપેક્ષાઽપ્યસ્ય
યુક્તિમતીતિ પ્રાક્ (દ્વા.દ્વા.૧૧/૨૦ ભાગ-૩ પૃ.૭૮૮) દર્શિતમેવ ઇતિ ચેત્ ?

પૂર્વપક્ષ :- અથ. । પુરુષના સાન્નિધ્યથી બુદ્ધિરૂપતાને પામેલી બુદ્ધિમાં 'ચેતન એવી હું કર્તા ભોક્તા
છું' આ પ્રમાણે કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના અભિમાનનું કેવળ વર્ણન કરનાર ઉપરોક્ત કથન છે. તથા
તે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનું અભિમાન ટાળવા માટે જ તમામ શાસ્ત્રાર્થ ઉપયોગી છે. તેથી તથાવિધ ઉદાહરણ
દેખાડવામાં વાંધો શું છે ? અર્થાત્ તેવું કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે તાત્ત્વિક પદાર્થની સિદ્ધિ
માટે ઉપચારનો પણ આશ્રય કરવામાં કોઈ દોષ નથી. (કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રાજા ન હોવા
છતાં કોઈને રાજા કહેવામાં આવે તો તે ખુશ થાય છે તથા સાપે ડંખ ન માર્યો હોવા છતાં સર્પડંખના
ભ્રમથી માણસ દુઃખી થાય છે. આ સુખ-દુઃખ કાલ્પનિક જ છે. તે જ રીતે બુદ્ધિમાં/અંતઃકરણમાં કર્તૃત્વ-
ભોક્તૃત્વની બુદ્ધિ થાય છે તે કાલ્પનિક જ છે. પણ શાસ્ત્રો એમ કહે છે કે 'રાજા ન હોવા છતાં
પોતાને રાજા કહેવામાં આવે છે તે એક ખુશામત માત્ર છે. તેનાથી મારે કાંઈ ખુશ થવાની જરૂર
નથી. તથા ડંખ મારનાર સાપ નહતો પણ ખિસકોલી હતી. ખિસકોલી ડંખ મારે તેનાથી કાંઈ ઝેર
ન ચઢે. માટે મારે તે રીતે દુઃખી થવાની જરૂર નથી. હું હમણાં કાંઈ મરી જવાનો નથી.' આ પ્રમાણેની
સાચી સમજ આવી જાય તો કાલ્પનિક સુખ-દુઃખની પ્રતીતિ દૂર થાય છે. તેમ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી
સાચી સમજણ આવી જાય કે 'ચેતન એવા પુરુષના સાન્નિધ્યથી, પુરુષપ્રતિબિંબસંક્રાન્તિથી કર્તૃત્વ અને
ભોક્તૃત્વનું મિથ્યા અભિમાન બુદ્ધિમાં-અંતઃકરણમાં થાય છે. બાકી મારે અને તેને કોઈ સંબંધ નથી.'
તો મિથ્યા કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વબુદ્ધિ રવાના થાય છે. આ જ તો છે તમામ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન. આ બાબતને
સિદ્ધ કરવા માટે ઉપરોક્ત કાલ્પનિક-ઔપચારિક ઉદાહરણનો ટેકો લેવામાં આવેલ છે. ઉદાહરણ ભલે
ઔપચારિક હોય. પણ તેનાથી સિદ્ધ થનારી ચીજ જો પારમાર્થિક હોય તો ઉપચારનો આધાર લેવામાં
વાંધો શું ? આ પ્રમાણે પાતંજલ વિદ્વાનોનું તાત્પર્ય છે.)

ન, તત્ત્વાર્થસ્યૈવાઽઽત્મનશ્ચિદ્વૃપત્વે મુક્ત્યવસ્થાયાં વિષયપરિચ્છેદકત્વસ્યાઽપ્યાપત્તેઃ, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનત્વવત્સવિષયકત્વસ્યાઽપિ સ્વભાવત્વાત્, અન્તઃકરણાઽભાવેઽર્થપરિચ્છેદાઽભાવસ્ય ચ નિરાવરણજ્ઞાને તસ્યાઽહેતુત્વેન વક્તુમશક્યત્વાત્ ।

ન, તત્ત્વાર્થસ્યૈવ = પારમાર્થિકસ્યૈવ આત્મનઃ ચિદ્વૃપત્વે, કર્તૃત્વાદિશૂન્યસ્યાઽઽત્મનઃ પરમાર્થત એવ ચિદ્વૃપત્વ ઇતિ યાવત્, મુક્ત્યવસ્થાયાં અપિ વિષયપરિચ્છેદકત્વસ્ય = સકલવિષયપરિચ્છેત્તત્ત્વસ્ય આપત્તેઃ, અન્યથા ચિદ્વૃપત્વાઽસિદ્ધેઃ, પુંસો વિષયગ્રહણસમર્થત્વેનૈવ ચિદ્વૃપત્ત્વં વ્યવતિષ્ઠત ઇતિ પાતઝ્જલૈરભ્યુપગત-ત્વાત્ (દૃશ્યતાં દ્વા.દ્વા.૧૧/૨૯ ભાગ-૩ પૃ.૮૨૦) । ન ચ સવિષયકત્વસ્યૌપાધિકત્વાન્ન મુક્તૌ જ્ઞાનસ્ય વિષય-પરિચ્છેદકત્વમિતિ વાચ્યમ્, જ્ઞાનસ્ય = જ્ઞાનત્વાઽવચ્છિન્નસ્ય જ્ઞાનત્વવત્ સવિષયકત્વસ્યાઽપિ સ્વ-ભાવત્વાત્ । અગ્નિરૂપાત્મકે પ્રકાશે યથા સ્વતઃ પ્રકાશકત્વં તથૈવ ચૈતન્યેઽપિ સ્વીકર્તવ્યમેવ, અન્યથા-ઽનવસ્થાદિપ્રસન્ગાદિત્યાદિકં પ્રાક્ (દ્વા.દ્વા.૧૧/૨૬ ભાગ-૩ પૃ.૮૧૧) પ્રજ્ઞાપિતમેવ ।

એતેન અન્તઃકરણાઽભાવાન્ન મુક્તૌ વિષયપરિચ્છેદકતા જ્ઞાનસ્યેતિ નિરસ્તમ્, અન્તઃકરણસ્ય સાવર-ગજ્ઞાને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનાપરાભિધાને હેતુત્વેઽપિ નિરાવરણજ્ઞાને કેવલજ્ઞાનાઽપરાભિધાને તસ્ય = અન્તઃ-કરણસ્ય અહેતુત્વેન = અકારણત્વેન મુક્તૌ અન્તઃકરણાઽભાવે અપિ અર્થપરિચ્છેદાઽભાવસ્ય = સકલ-વિષયાઽપરિચ્છેદકત્વસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્, નિમિત્તસ્યાઽખિલસ્ય જગતઃ તદાનીં સત્ત્વાત્, તથાપિ તદ-

• મુક્તિકાલીન જ્ઞાન સવિષયક જ હોય - જૈન •

ઉત્તરપક્ષ :- ના, ઉપરોક્ત વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે ઉપચાર દ્વારા તમે જે તત્ત્વાર્થની = પરમાર્થની સિદ્ધિ કરવા માગો છો તે પરમાર્થભૂત તત્ત્વ તો આત્મા જ છે. પારમાર્થિક આત્મા ચિત્સ્વરૂપ = ચૈતન્યસ્વરૂપ = જ્ઞાનરૂપ જ છે. આવું તમે પણ માનો છો. તથા મુક્તિઅવસ્થામાં પણ તમારા દ્વારા આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ માનવામાં આવે છે. તેથી 'મોક્ષદશામાં આત્મા વિષયનો પરિચ્છેદ = યથાર્થ નિશ્ચય કરે છે.' એવું માનવું પડશે. પરંતુ તમે આવું માનતા નથી. મોક્ષાવસ્થામાં પણ જ્ઞાનનો વિષય માનવો જરૂરી છે.' કારણ કે જ્ઞાનત્વ જેમ જ્ઞાનસ્વભાવ છે તેમ સવિષયકત્વ = વિષયઅવગાહિત્વ પણ જ્ઞાનસ્વભાવ જ છે. માટે મોક્ષસમયે પણ આત્મસ્વરૂપ ચૈતન્ય = વિજ્ઞાન સવિષયક માનવું પડશે.

પૂર્વપક્ષ :- જ્ઞાન સવિષયક હોય છે - એવું સાંસારિક દશામાં જણાય છે. પરંતુ તેનાથી સર્વ અવસ્થામાં જ્ઞાન સવિષયક જ હોય - તેવો નિયમ બનાવી લેવાની ઉતાવળ કરવા જેવી નથી. કારણ કે સાંસારિક જ્ઞાન અંતઃકરણસાપેક્ષ હોય છે. અંતઃકરણની અપેક્ષા જે જ્ઞાન રાખે તે જ જ્ઞાન સવિષયક હોય છે - આવો નિયમ અમને માન્ય છે. મોક્ષદશામાં અંતઃકરણ ન હોવાથી મુક્તિકાલીન જ્ઞાન નિર્વિષયક હોય છે. અર્થાત્ મોક્ષમાં જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તેનો કોઈ વિષય હોતો નથી.

• આત્મચૈતન્ય સવિષયક જ હોય - જૈન •

ઉત્તરપક્ષ :- આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે મોક્ષકાલીન જ્ઞાન તો નિરાવરણ જ્ઞાન છે. નિરાવરણ જ્ઞાનને તો વિષયનિશ્ચય કરવા માટે અંતઃકરણની આવશ્યકતા કારણ જ નથી. કારણ કે નિરાવરણ જ્ઞાન અંતઃકરણ વિના પણ જાતે જ વિષયનું અવગાહન કરવા માટે સમર્થ છે. તેથી 'અંતઃકરણ ન હોવાના લીધે અર્થનો નિશ્ચય પણ મોક્ષકાલીન જ્ઞાનથી થતો નથી.' - એવું પાતંજલો દ્વારા કહી શકાતું નથી. જોવાની

दिदृक्षाऽभावेऽपि दर्शनाऽनिवृत्तेः, प्राकृताऽप्राकृतज्ञानयोः सविषयकत्वाऽविषयकत्वस्वभावभेद-
कल्पनस्य चाऽन्याय्यत्वात् ।

ग्रहणे निरावरणत्वस्य केवलज्ञानेऽनुपपत्तेः । तदुक्तं योगबिन्दौ साक्षेप-परिहारं →
निमित्ताऽभावतो नो चेत् ? निमित्तमखिलं जगत् । नान्तःकरणमिति चेत् ? क्षीणदोषस्य तेन किम् ? ॥
निरावरणमेतद् यद् विश्वमाश्रित्य विक्रियाम् । न याति यदि तत्त्वेन न निरावरणं भवेत् ॥
← (यो.बिं.४५३/४५४) इति ।

एतेन मुक्ताऽवस्थायां निवृत्तकौतुकत्वेन बाह्यानर्थान् द्रष्टुमिच्छैव न भवतीति न तदाऽर्थदर्शनमिति
निरस्तम्, दिदृक्षाऽभावेऽपि = बाह्याऽर्थदर्शनगोचरेच्छाविरहेऽपि मुक्तौ दर्शनाऽनिवृत्तेः = चैतन्याऽपराभिधान-
दर्शनाऽभावविरहात्, अन्यथा पुरुषस्य चिद्रूपतोच्छेदाऽऽपत्तेः । तदुक्तं योगबिन्दौ → दिदृक्षा विनिवृत्ताऽपि
नेच्छामात्रनिवर्तनात् । पुरुषस्याऽपि युक्त्यं स च चिद्रूप एव वः ॥ ← (यो.बिं.४५५) इति ।

एतेन → सङ्कल्पसङ्क्षयवशाद् गलिते तु चित्ते संसारमोहमिहिका गलिता भवन्ति । स्वच्छं
विभाति शरदि यत् खमागतायां चिन्मात्रमेकमजमनाद्यनन्तमन्तः ॥ ← (महो.५/५३) इति महोपनिषद्वचनमपि
व्याख्यातम्, मोहादिलक्षणमलविगमाऽपेक्षयैव कैवल्याख्ये ज्ञाने एकत्वाऽभिप्रायेऽपि विषयराहित्यलक्षणै-
कत्वाऽसम्भवात् । तथा च स्मर्यते → न चिदप्रतिबिम्बाऽस्ति दृश्याभावादृते किल । क्वचिन्नाऽप्रतिबिम्बेन
किलाऽऽदर्शाऽवतिष्ठते ॥ ← ( ) इति । 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' ( ) इति वचनात् जगतः
स्थैर्ये सिद्धे ध्रुवं ज्ञानस्य मुक्तावपि सर्वार्थपरिच्छेदकत्वमित्याकृतम् ।

ननु → ज्ञानं नैवाऽऽत्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ← (सौ.पु.११/२५) इति सौरपुराणवचना-
न्मुक्तौ ज्ञानमेव नाऽस्तीति मुक्तौ तस्य सविषयकत्वोपवर्णनं कुड्यं विना चित्रकर्मतुल्यमिति चेत् ?
नैवम्, विकल्पात्मकमानसज्ञानाऽपेक्षया मुक्तौ तन्निषेधेऽपि प्रकृत्यजन्यस्य ज्ञानस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्,
तदुक्तं गरुडपुराणे → ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ← (ग.पु.१/२२९/६) इति । मुक्तौ
ज्ञानाऽनभ्युपगमे पुरुषस्य जडत्वाऽऽपातात् । इदमेवाऽभिप्रेत्य श्रीहरिभद्रसूरिभिः योगबिन्दौ → चैतन्यं
चेह संशुद्धं स्थितं सर्वस्य वेदकम् । तन्त्रे ज्ञाननिषेधस्तु प्राकृताऽपेक्षया भवेत् ॥ ← (यो.बिं.४५६)
इति पूर्वमुक्तमेव (पृ.८२३) । न च तथापि प्राकृतज्ञानस्यैवाऽस्तु सविषयकत्वम्, अप्राकृतस्य त्वविषयकत्वमेव
न्याय्यमिति वाच्यम्, प्राकृताऽप्राकृतज्ञानयोः = प्रकृतिजन्य-तदजन्ययोः ज्ञानयोः यथाक्रमं सविषयकत्वाऽविषय-
कत्वस्वभावभेदकल्पनस्य गौरवादिदोषेण अन्याय्यत्वात्, अन्यथा चिद्रूपस्याऽऽत्मनः संसार-मुक्त्यवस्थयोर्भेदेन

ईश्या न होवा छतां पश दर्शनसामग्री छाजर होय तो दर्शन रवाना थतुं नथी. माटे अंतःकरण न होवा
छतां निरावरण ज्ञानरूप विषयपरिच्छेदसामग्री छाजर होवाथी सविषयक ज्ञान रवाना थतुं नथी. 'प्राकृत
= प्रकृतिजन्य ज्ञान सविषयक होय अने अप्राकृत = प्रकृतिअजन्य = निरावरण ज्ञान निर्विषयक होय'
- आ प्रभाषे ज्ञानमां सविषयकत्व अने निर्विषयकत्व अेम बे स्वभावनी कल्पना करवामां कोई युक्ति
न होवाथी ज्ञानस्वभावमां द्वैविध्य कल्पना असंगत ज छे. आत्मचैतन्यमां (पातंजलमान्य) अविषयकत्व
स्वभावनी जेम (जैनमान्य) सविषयकत्वस्वभावनी कल्पना करवामां कोई बाधक नथी के जेना लीधे

આત્મચૈતન્યેઽવિષયકત્વ'સ્વાભાવ્ય'વત્સવિષયકત્વસ્વાભાવ્યકલ્પને બાધકાઽભાવાત્ ।

કિઞ્ચ વિવેકાઽખ્યાતિરૂપસંયોગાઽભાવોઽપિ વિવેકખ્યાતિરૂપ એવેતિ વિષયગ્રાહકચૈતન્યસ્ય સ્વ-
તન્ત્રનીત્યૈવોપપત્તે: મુક્તાવપિ નિર્વિષયચિન્માત્રતત્ત્વાર્થાઽસિદ્ધિ: । તદુક્તં હરિભદ્રાચાર્યૈ: - “આત્મદર્શનતશ્ચ
સ્યાન્મુક્તિર્યત્તન્ત્રનીતિત: । તદસ્ય જ્ઞાનસદ્ભાવસ્તન્ત્રયુક્ત્યૈવ સાધિત: ॥” (યોગબિન્દુ ૪૫૭) ઇતિ ।

કૌટસ્થ્યહાનિપ્રસઙ્ગાત્ । એતેન આત્મચૈતન્યસ્યાઽવિષયકત્વસ્વાભાવ્યમેવેતિ નિરસ્તમ્ વિનિગમકાઽભાવેન
આત્મચૈતન્યે = આત્મસ્વરૂપચૈતન્યે અવિષયકત્વસ્વાભાવ્યવત્ = નિર્વિષયકત્વસ્વભાવવત્ સવિષયકત્વસ્વભાવ-
સ્ય વત્કું શક્યત્વાત્, તત્ર સવિષયકત્વસ્વાભાવ્યકલ્પને બાધકાઽભાવાત્ । ન ચ સવિષયકત્વે કૌટસ્થ્ય-
હાન્યાપત્તેરેવ બાધકત્વમિતિ વાચ્યમ્, તથાવ્યાપ્તેરન્યત્રાઽસિદ્ધે: । એતેન પુરુષચૈતન્યસ્યાઽવિષયકત્વસ્વાભાવ્યા-
ઽનઙ્ગીકારે કૂટસ્થનિત્યત્વોચ્છેદપ્રસઙ્ગ ઇતિ પ્રત્યુક્તમ્, એવં સતિ ઘટાદેરપિ પુરુષવત્ કૂટસ્થનિત્યત્વા-
ઽઽપત્તેરિતિ । તતશ્ચ સુષ્ટૂક્તં ન્યાયવિનિશ્ચયે અકલઙ્કાચાર્યેણ → જ્ઞસ્યાઽઽવરણવિચ્છેદં જ્ઞેયં કિમવ-
શિષ્યતે ? । અપ્રાપ્યકારિણસ્તસ્માત્ હિ સર્વાર્થાવલોકનમ્ ॥ ← (ન્યા.વિ.ભા.૨/૧૨૦.૭૯) ઇતિ ।

કિઞ્ચ મુક્તિદશાયાં હેયાત્મકદુ:ખહેતો: પુરુષપ્રકૃતિવિવેકખ્યાતિવિરહરૂપસ્ય સંયોગસ્ય યોઽભાવ: સ
વિવેકાઽખ્યાતિરૂપસંયોગાઽભાવોઽપિ વિવેકખ્યાતિરૂપ: = પુરુષ-સત્ત્વાઽન્યતાસાક્ષાત્કારાત્મક એવ સ્વી-
કર્તુમર્હતિ, ‘અભાવવિરહાત્મત્વં વસ્તુન: પ્રતિયોગિતા’ (ન્યા.કુ.૩/૨) ઇતિ ન્યાયકુસુમાઞ્જલિવચનાત્ ।
ઇતિ હેતો: મુક્તૌ વિષયગ્રાહકચૈતન્યસ્ય = પુરુષચૈતન્યે વિવેકાઽપરાઽભિધાનભેદનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાઽઽક્રાન્ત-
પ્રકૃત્યાદિલક્ષણવિષયગ્રાહકત્વસ્ય સ્વતન્ત્રનીત્યા = પાતઞ્જલસિદ્ધાન્તરીત્યા એવ ઉપપત્તે: = સઙ્ગતે:,
ભેદજ્ઞાનં પ્રતિ પ્રતિયોગિજ્ઞાનસ્ય હેતુત્વેન તદભાને પ્રકૃતિપ્રતિયોગિક-પુરુષાઽનુયોગિકભેદસાક્ષાત્કારાત્મિકાયા
વિવેક-ખ્યાતેરનુપપત્તે: । તતશ્ચ મુક્તાવપિ પાતઞ્જલપ્રક્રિયયાઽપિ નિર્વિષયચિન્માત્રતત્ત્વાર્થાઽસિદ્ધિ: =
પારમાર્થિકસ્ય વિષયમાત્રવિનિર્મુક્તસ્ય ચિન્માત્રસ્ય પુરુષસ્ય પ્રમાણતોઽસિદ્ધિરેવ । તદુક્તં હરિભદ્રાચાર્યૈ:
યોગબિન્દૌ ‘આત્મે’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → આત્મદર્શનતશ્ચ = આત્મનૈવાઽઽત્માઽવલોકનાદેવ સ્યાદ્

આત્મચૈતન્યમાં સવિષયકત્વ સ્વભાવનો ત્યાગ કરવો પડે. માટે આત્મચૈતન્યને સવિષયક માનવું વ્યાજબી
છે. (માટે મોક્ષમાં આત્મચૈતન્યાને સવિષયક માનવી પડશે. પણ આ વાત પાતંજલ વિદ્વાનોને માન્ય નથી.
માટે જે ઉપચારથી મોક્ષની સિદ્ધિ કરવા માટે પાતંજલ વિદ્વાનો પ્રયત્ન કરે છે તે જ ઉપચારના લીધે મોક્ષકાલીન
પુરુષચૈતન્યાને સવિષયક માનવાની સમસ્યા પાતંજલ વિદ્વાન સમક્ષ ઊભી થશે.)

✽ વિવેકખ્યાતિ સવિષયક જ હોય - જૈન ✽

કિઞ્ચ. । વળી, વિવેકઅખ્યાતિ એ જ પુરુષ અને બુદ્ધિનો સંયોગ છે. વિવેકઅખ્યાતિનો અભાવ
પાતંજલમતાનુસાર સંસારોચ્છેદહેતુ છે. તે વિવેકખ્યાતિસ્વરૂપ જ છે. વિવેકઅખ્યાતિનો અભાવ =
વિવેકખ્યાતિઅભાવનો અભાવ = વિવેકખ્યાતિ. જેમ ઘટાભાવાભાવ = ઘટ છે. તેમ વિવેકખ્યાતિ-
અભાવઅભાવ = વિવેકખ્યાતિ = પુરુષપ્રકૃતિભેદનિશ્ચય. તેથી મોક્ષકાલીન આત્મચૈતન્યમાં વિષયગ્રાહકત્વ
પાતંજલસિદ્ધાન્તની પદ્ધતિથી જ સિદ્ધ થઈ જવાથી મોક્ષમાં પણ નિર્વિષયક ચિન્માત્રસ્વરૂપ પરમાર્થની સિદ્ધિ
નહિ થઈ શકે. તેથી તો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે યોગબિન્દુ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘આત્મદર્શનથી

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...કત્વસ્વાભા...’ ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: । ૨. હસ્તાદર્શો ‘...ભાવ્યકલ્પને’ ઇતિ ત્રુટિત: પાઠ: ।

નનુ વિવેકખ્યાતિરપિ અન્ત:કરણધર્મ એવ, તસ્મિંશ્ચ પ્રકૃતૌ પ્રવિલીને ન તદ્ધર્મસ્થિત્યવકાશ:, ન ચૈવં સંયોગોન્મજ્જનપ્રસઙ્ગ:, પરેષાં ઘટવિલયદશાયાં ઘટપ્રાગભાવાઽનુન્મજ્જનવદુપપત્તે: ।

મુક્તિ: યદ્ = યસ્માત્ તન્નનીતિત: = શાસ્ત્રયુક્તે: સકાશાત્ તત્ = તસ્માત્ અસ્ય = આત્મન: જ્ઞાનસદ્ભાવ: વિષયગ્રાહકચૈતન્યરૂપ: તન્નયુક્ત્યૈવ = શાસ્ત્રોપપત્યૈવ સાધિતો મુક્તાઽવસ્થાયામ્ ← (યો.બિં.વૃ.૪૫૭ વૃત્તિ) ઇતિ । નિર્વિકલ્પચૈતન્યસદ્ભાવસ્ત્વસ્માકમપવર્ગોઽભિમત એવ ।

નનુ વિવેકખ્યાતિ: = સત્ત્વપુરુષાઽન્યતાસાક્ષાત્કારોઽપિ અન્ત:કરણધર્મ એવ, ન ત્વાત્મધર્મ:, મુક્ત્યવસ્થાયાં તસ્મિંશ્ચ અન્ત:કરણે પ્રકૃતૌ સ્વકારણીભૂતાયાં પ્રવિલીને = પ્રકર્ષેણ વિલોમપરિણામત: અપુનર્ભાવેન લીને સતિ ન = નૈવ તદ્ધર્મસ્થિત્યવકાશ: = અન્ત:કરણધર્માત્મકવિવેકખ્યાતિસ્થિતિસમ્ભવ: । તત્સત્ત્વે કૈવલ્યલાભસ્યૈવાઽસમ્ભવાત્ । તદુક્તં યોગસૂત્રખ્યાયે → કૃતભોગાપવર્ગાણાં પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ય: પ્રતિપ્રસવ: કાર્યકારણાત્મકાનાં ગુણાનાં તત્કૈવલ્યમ્ । સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા પૂર્વબુદ્ધિસત્ત્વાઽનભિસમ્બન્ધાત્ પુરુષસ્ય ચિત્તિશક્તિરેવ કેવલા, તસ્યા: સદા તથૈવાઽવસ્થાનં કૈવલ્યમ્ ← (યો.સૂ.ખા.૪/૩૪) ઇતિ । ન ચ એવં મુક્તૌ વિવેકખ્યાતિસ્વરૂપસંયોગાઽભાવસ્ય સત્ત્વપુરુષાઽન્યતાસાક્ષાત્કારસ્ય વિલયે સંયોગોન્મજ્જનપ્રસઙ્ગ: = પુનર્વિવેકાઽખ્યાતિલક્ષણસંયોગસ્યોદયાઽઽપત્તિરનિવાર્યૈવ સ્યાત્, અભાવપ્રતિયોગિકાઽભાવસ્ય પ્રથમાઽભાવપ્રતિયોગિરૂપત્વાદિતિ શઙ્કનીયમ્, પરેષાં = નૈયાયિક-વૈશેષિકાણાં ઘટવિલયદશાયાં = ઘટધ્વંસકાલે ઘટપ્રાગભાવાઽનુન્મજ્જનવદ્ = ઘટપ્રતિયોગિકપ્રાગભાવાઽનુદયવદ્ ઉપપત્તે: । અયમાશયો નૈયા-

જ મુક્તિ થઈ શકે એવું શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તથી સિદ્ધ થાય છે. તે કારણે આત્મામાં વિષયગ્રાહકચૈતન્યસ્વરૂપ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ મોક્ષદશામાં શાસ્ત્રયુક્તિથી જ સિદ્ધ કરાયેલ છે.' ← (અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે વિવેક એટલે પુરુષ અને પ્રકૃતિ-બુદ્ધિ વગેરે તત્ત્વનો ભેદ. ખ્યાતિ એટલે બુદ્ધિ-જ્ઞાન. વિવેકખ્યાતિ એટલે પુરુષ-પ્રકૃતિભેદ વિષયક જ્ઞાન. એટલે કે પુરુષમાં પ્રકૃતિના ભેદનું જ્ઞાન. ભેદનો પ્રતિયોગી છે પ્રકૃતિ વગેરે. ભેદજ્ઞાન પ્રત્યે પ્રતિયોગીજ્ઞાન કારણ છે. તેથી વિવેકખ્યાતિ શબ્દ જ આત્મામાં જ્ઞાયમાન ભેદના પ્રતિયોગી તરીકે પ્રકૃતિ-બુદ્ધિ વગેરે તત્ત્વના જ્ઞાનને જણાવે છે. આથી 'વિવેકખ્યાતિ' શબ્દ જ સિદ્ધ કરે છે કે તે સવિષયક છે; નિર્વિષયક નહિ. મોક્ષમાં સાક્ષાત્કારસ્વરૂપ વિવેકખ્યાતિ હોય છે. એટલે મુક્તિકાલીન જ્ઞાન સવિષયક સિદ્ધ થાય છે. આમ મુક્તિકાલીન આત્મચૈતન્ય સવિષયક સિદ્ધ થાય છે.)

પૂર્વપક્ષ :- વિવેકખ્યાતિ પણ અંત:કરણનો જ ધર્મ છે. અંત:કરણ જ્યારે પ્રકૃતિમાં વિલીન થાય ત્યારે અંત:કરણના ગુણધર્મસ્વરૂપ વિવેકખ્યાતિને હાજર રહેવાનો કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. પરંતુ અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → 'મોક્ષમાં વિવેકખ્યાતિ રવાના થાય તો વિવેકખ્યાતિઅભાવરૂપ = વિવેકઅખ્યાતિ સ્વરૂપ સંયોગ = બુદ્ધિસંયોગરૂપ સંસાર ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે.' ← પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે જેમ નૈયાયિકમતે ઘટપ્રાગભાવના અભાવથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે પણ ઘડાનો નાશ થતાં ફરીથી ઘટપ્રાગભાવ ઉત્પન્ન નથી થતો તેમ અમારા પાતાંજલમતમાં વિવેકખ્યાતિથી સંયોગસ્વરૂપસંસાર નાશ પામે છે પણ વિવેકખ્યાતિ મોક્ષમાં રવાના થવા છતાં પણ ફરીથી વિવેકઅખ્યાતિસ્વરૂપ સંયોગ = બુદ્ધિસંયોગ = સંસાર ઉત્પન્ન થવાની સમસ્યાને અવકાશ નથી. આ રીતે પરમાર્થથી તો પ્રકૃતિમાં જ સંયોગહાનિ = વિવેકઅખ્યાતિઅભાવ થાય છે. આત્મામાં તો ઉપચાર

इत्थं च प्रकृतेरेव तत्त्वतः संयोगहानं, आत्मनस्तूपचारादिति नाऽस्माकमयमुपालम्भः शोभत इति चेत्? न, उपचारस्याऽपि सम्बन्धाऽविनाभावस्याऽऽश्रयणे चिन्मात्रधर्मकत्वत्यागात्, यिकादीनां मते घटप्रागभावोच्छेदजनकस्य घटस्य ध्वंसे सति यथा घटप्रागभावो न पुनरुपजायते तथा पातज्जलानामस्माकं मते विवेकाख्यातिस्वरूपसंयोगतिरोभावजनकस्य विवेकसाक्षात्कारस्य प्रविलये सति सत्त्वपुरुषाऽन्यतासाक्षात्काराऽभावात्मकसंयोगो न पुनरुदयते, युक्तेरुभयत्र तुल्यत्वात् । इत्थञ्च दर्शितरीत्या संयोगहानं = हेयहेतोः संयोगस्य हानं तत्त्वतः = परमार्थतः प्रकृतेरेव धर्मः, आत्मनस्तु विवेकख्यातिविरहलक्षणसंयोगप्रतियोगिक उच्छेदः उपचाराद् एवोच्यते इति हेतोः अस्माकं पातज्जलानां अयं = मुक्तौ वस्तुगत्या पुरुषचैतन्यस्याऽर्थग्राहकत्वलक्षण उपालम्भः श्रीहरिभद्रसूर्युद्भावितो न = नैव शोभते = शोभामापद्यते, मुक्तौ विवेकख्यातेरेवाऽनभ्युपगमात्, मूलं नास्ति कुतः शाखा ? इति चेत्?

ग्रन्थकृदत्र प्रतिविधत्ते- नेति । प्रकृति-पुरुषयोः तात्त्विकं सम्बन्धमृत एवोपचारः पातज्जलैरभ्युपगम्यते यदुत ससम्बन्ध एव ? इति विकल्पयामलमत्रोपतिष्ठते । आद्ये तु प्रकृति-तद्विकारात्मकदेहादितः सर्वथा भेदे आत्मनो मुक्तकल्पत्वान्न सुखादिभोग उपचरितोऽपि युज्यते, गगनादावपि अतिप्रसङ्गात् । यदि च द्वितीयोऽभ्युपगम्यते तर्हि क्षीर-नीरन्यायेन प्रकृति-तद्विकारभूतदेहान्तःकरणाद्यभिन्नस्यैव पुरुषस्य देहोपनीताऽन्नादेः अन्तःकरणोपनीतविवेकख्यात्यादेः प्राकृतिकसंयोगहानादेश्चोपचरितो भोगः स्यादेव । परं पुरुषे उपचारस्याऽपि = संयोगोच्छेदाद्यारोपस्यापि कथञ्चित्तादात्म्यप्रभृतिसम्बन्धमूलकत्वमेवाऽभ्युपेयं स्यात् । इत्थं तस्य सम्बन्धाऽविनाभावस्य = क्षीरनीरन्यायेन अयोगोलकन्यायेन वा कथञ्चित्तादात्म्यप्रभृतिपारमार्थिकसम्बन्धव्याप्तस्य आश्रयणे पुरुषस्य स्वतादात्म्याऽऽपन्नप्रकृति-बुद्ध्यादिधर्मसङ्क्रान्त्या चिन्मात्रधर्मकत्वत्यागात् = केवलचिद्रूपत्वस्वभावपरित्यागात्, 'द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धः' (यो.सू. २/२०) इति योगसूत्रवचनाय 'पुरुषोऽविकृतात्मैव' (वि.वा.) इति पूर्वोक्त(पृ.८५६,८९०)विन्ध्यवास्युक्तये, मात्रथी संयोगહાનિ થાય છે. માટે 'મોક્ષમાં વિવેકખ્યાતિ હોવાથી આત્મચૈતન્યમાં પ્રકૃતિ-બુદ્ધિ વગેરે વિષયોનું = પ્રતિયોગીનું અવગાહન માનવું જ પડશે.' આવો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે અમને = પાતંજલ વિદ્વાનોને આપેલો ઠપકો શોભતો નથી. કારણ કે મોક્ષદશામાં વિવેકખ્યાતિ જ અમે માનતા નથી. મૂલં નાસ્તિ, કુતઃ શાખા?

ઉત્તર પક્ષ :- ના, આ વાત પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે પ્રકૃતિ વગેરેમાં રહેલા સંયોગોચ્છેદ વગેરેનો આત્મામાં ઉપચાર પણ તેની સાથે આત્માના તાત્ત્વિક સંબંધ વિના તો કરી ન જ શકાય. બાકી તો આત્માની જેમ આકાશ વગેરેમાં પણ સંયોગોચ્છેદ વગેરેનો ઉપચાર કરવો પડે. માટે આત્માને સંયોગોચ્છેદ વગેરેની સાથે અવશ્ય તાત્ત્વિક સંબંધ માનવો જરૂરી છે. તો જ તેનો તેમાં ઉપચાર થઈ શકે. આમ ઉપચાર વ્યાપ્ય બનશે અને આત્મા તથા સંયોગોચ્છેદનો પારમાર્થિક સંબંધ વ્યાપક બનશે. એટલે કે આત્મામાં પ્રકૃતિગત સંયોગહાનિનો ઉપચાર આત્માનો સંયોગહાનિ સાથે તાત્ત્વિક સંબંધ સિદ્ધ કરે છે. આવું જો માનવામાં આવે તો આત્મામાં માત્ર ચૈતન્યધર્મકત્વ ન રહ્યું. અર્થાત્ પાતંજલ વિદ્વાનો માને છે કે 'પુરુષ કેવલ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. બીજા કોઈ પણ ગુણધર્મ પુરુષમાં રહેતા નથી.' આ વાત ભાંગી પડશે. કારણ કે સંયોગહાનિસંબંધ પણ આત્મામાં ચૈતન્યની જેમ પારમાર્થિક છે - એમ હમણાં

सर्वज्ञत्वस्वभावपरित्यागस्य स्ववासनामात्रविजृम्भितत्वादित्याचार्याणामाशयात् ॥२६॥

‘कूटस्थनित्यता पुरुषस्य’ (यो. सू.भा.४/३३) इति योगसूत्रभाष्यकृत्सिद्धान्ताय च जलाज्जलिः दत्तः स्यात् पातज्जलैः । प्रकृत्यादिगतसंयोगहानादिप्रतियोगिकपारमार्थिकसम्बन्धस्याऽऽत्मन्यापातेन कूटस्थ-नित्यत्वपरित्यागाऽऽपत्तेरेव । ततश्च →

स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिषिष्यते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा ‘कर्ताऽस्मी’त्यभिमन्यते ॥

तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः । प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ ← (क.दे.सं. ३।२-३) इति कपिल-देवहूतिसंवादवचने विप्लवेते एव । किञ्च मुक्तिदशायां निरावरणचैतन्ये सिद्धे सार्वज्ञ्यमपि तदा तत्रैव स्यात् । परं पातज्जलैः तत्राऽङ्गीक्रियते ।

इत्थञ्च पुरुषे सर्वज्ञत्वस्वभावपरित्यागस्य सविषयकत्वस्वभावशालिचैतन्यपरित्यागप्रसक्तस्य केवलं स्ववासनामात्रविजृम्भितत्वात् ‘मुक्तौ चित्तिशक्तिः निर्विषयैवे’ति संस्कारमात्रविलसितत्वात् सर्वज्ञत्वस्वभाव-त्यागे च मुक्तौ पुरुषस्य स्वरूपहानिप्रसक्तिः, प्रकाशादिस्वभावत्यागेऽग्नेः स्वरूपहानिवत् इति आचार्याणां श्रीहरिभद्रनामधेयानां योगबिन्दौ आशयात् = तात्पर्यात् पातज्जलेषु तदुपालम्भः शोभत एव ।

तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिरेव योगबिन्दौ →

अग्नेरुष्णत्वकल्पं तज्ज्ञानमस्य व्यवस्थितम् । प्रतिबन्धकसामर्थ्यान्न स्वकार्ये प्रवर्तते ॥
ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धके । दाह्येऽग्निर्दाहको न स्यात् कथमप्रतिबन्धकः ॥
न देशविप्रकर्षोऽस्य युज्यते प्रतिबन्धकः । तथाऽनुभवसिद्धत्वाद्गनेरिव सुनीतितः ॥
सर्वत्र सर्वसामान्यज्ञानाज्ज्ञेयत्वसिद्धितः । तस्याऽखिलविशेषेषु तदेतन्न्यायसङ्गतम् ॥
सामान्यवद् विशेषाणां स्वभावो ज्ञेयभावतः । ज्ञायते स च साक्षात्त्वाद् विना विज्ञायते कथम् ॥
अतोऽयं ज्ञस्वभावत्वात् सर्वज्ञः स्यान्नियोगतः । नाऽन्यथा ज्ञत्वमस्येति सूक्ष्मबुद्ध्या निरूप्यताम् ॥

← (यो.बिं.४३१-४३३,४३५-४३७) इति ।

वस्तुतः सर्वज्ञस्य चित्तदर्शनार्थं समाधिव्यापाराऽपेक्षा नैव सम्भवति, अन्यथा सर्वज्ञत्वस्वभाव-परित्यागादचेतनादविशेषाऽऽपत्तेः । अथ निस्तरङ्गमहोदधिकल्पो ह्यात्मा, तत्तरंगकल्पाश्च महदादिपवन-योगतो वृत्तय इति तन्निराकरणेनैवाऽऽत्मनः स्वरूपप्रतिष्ठेति चेत् ? न, आत्मनः प्राक् तदतत्त्वभाव-त्वयोरनुष्ठानवैयर्थ्यात्, विषयग्रहणपरिणामरूपाऽऽकारसम्पृक्तज्ञानस्य मुक्तावप्यनपायाच्च । तस्माद् न चित्त-दर्शनार्थं योगिनां समाधौ व्यापारः, किन्तु चित्तपृथक्करणार्थमेव । तत्र च क्रियाया इव ज्ञानस्याऽपि हेतुत्वमव्याहृतमेव । केवलाऽऽभोगपूर्वक एव हि योगनिरोधव्यापारः (शा.वा.स.९/४ स्या.क.) इति व्यक्तं स्याद्वादकल्पलतायाम् ॥२५/२६॥

४ सिद्ध थर्छ गयुं छे.

तथा पातंजल विद्वानो पुरुषने यैतन्यस्वरूप मानवा एतां तेमां सर्वज्ञत्वस्वभाव नथी मानता ते पश मात्र तेमनी मान्यतानो विलास छे. - आवुं जशाववानो श्रीहरिभद्रसूरिश्च महाराजनो आशय योगबिंदु ग्रंथमां गमित रीते रडेल छे. कारश के ज्यां निरावरश यैतन्य डोय त्यां ४ सर्वज्ञत्व डोर्छ शडे, अन्यत्र नडि. आ रीते पातंजलमतनी समीक्षा ग्रंथकारश्रीअे पूर्ण करेल छे. (२५/२६)

एतदपि मतं दूषयति—

ब्रूते हन्त विना कश्चिददोऽपि^१ न मदोद्धतम् । सुखं विना न दुःखार्थं कृतकृत्यस्य हि श्रमः ॥२८॥

ब्रूत इति । (हन्त !) अदोऽपि वचनं मदोद्धतं विना 'कश्चिद्' इत्यनन्तरमपेर्गम्यमानत्वात् कश्चिदपि न ब्रूते । हि = यतः कृतकृत्यस्य सुखं विना = स्वसुखाऽतिशयितसुखं विना दुःखार्थं

तत्त्वज्ञानस्याऽपवर्गोऽकारणत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, यतः चरमदुःखध्वंसेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानस्य प्रतियोगिवद् हेतुत्वम् । न चैवं ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं स्यात्, तदनुत्पाद्य ध्वंसानुत्पादादिति वाच्यम्, इष्टत्वात् प्रतियोगिनमुत्पाद्य तेन तदुत्पादनात् पुरुषार्थसाधनतया लोके दुःख-तत्साधनयोरपि प्रवृत्तिदर्शनाद्, अनागतकुम्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृत्तिरिति (त.चि.अनु.२/मु.वा.पृ. १५८) तत्त्वचिन्तामणिकृत् ॥२५/२७॥

एतद् असत् । यतः चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः, अयत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वात् । यत्तु तत्त्वचिन्तामणिकृता → समानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्यत्वात्, दुःखाऽसम्भिन्नसुखवत् तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेव ← (त.चिं.अनुमान-भाग-२/मुक्तिवाद-पृ.१५९) इत्युक्तं, तन्न, यतः दुःखोत्पादं विना दुःखध्वंसो नैव सम्भवति, दुःखस्यापि प्रतियोगिविधया

विशेषार्थ :- अर्थाद्विपुरुषार्थ माटे माझस કષ્ટસાધ્ય તકલીફદાયક પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે. રાજાની સેવા કરવામાં તકલીફ ધણી પડે. તેમ છતાં માણસ પેટના ખાતર દુઃખાત્મક રાજસેવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેમ મોક્ષપુરુષાર્થ ખાતર ધર્માત્મા-મહાત્મા ચરમ દુઃખને ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. એક વાર ચરમ દુઃખ ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામી ગયું પછી કંદિ પણ તે ધર્માત્માને/મહાત્માને કોઈ પણ દુઃખ આવશે નહિ. કાયમ દુઃખનું નિવારણ થઈ ગયું. આ જ તો છે સાચો મોક્ષ. ચરમ એટલે છેલ્લું. જે દુઃખના ઉદય પછી ભવિષ્યમાં કદાપિ કોઈ પણ જાતનું દુઃખ તે જીવને ન આવે તે દુઃખ તે જીવને માટે ચરમ દુઃખ કહેવાય. તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી સાધક ચરમ દુઃખને ઉત્પન્ન કરીને તેનો નાશ કરે છે. આ ચરમદુઃખધ્વંસ જ નૈયાયિક મતમાં મુક્તિ મનાયેલ છે. ચરમ દુઃખને ઉત્પન્ન કરીને તેનો નાશ કરવો એ જ તો મોક્ષપુરુષાર્થ છે. (૨૫/૨૭)

• નૈયાયિકમાન્ય મોક્ષપુરુષાર્થનું નિરાકરણ •

આ નૈયાયિકમતમાં પણ દોષને દેખાડતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે —

ગાથાર્થ :- આવું પણ મદથી છકી ગયેલ માણસ વિના બીજું કોઈ બોલે નહિ. કારણ કે સુખ વિના દુઃખ માટે કોઈ પણ કૃતાર્થ માણસ પરિશ્રમ ન જ કરે. (૨૫/૨૮)

ટીકાર્થ :- મૂળ ગાથામાં રહેલ 'કશ્ચિદ્' શબ્દ પછી 'અપિ' શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો જરૂરી છે. તેથી અર્થ એવો થશે કે - ઉપરોક્ત વચન પણ મદથી છકી ગયેલ માણસ વિના બીજું કોઈ પણ બોલે નહિ. કારણ કે કૃતકૃત્ય માણસ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સુખ કરતાં વધુ સુખના ઉદ્દેશ વિના દુઃખ માટે વ્યર્થ પરિશ્રમ ન જ કરે. રાજાની સેવા વગેરેમાં પણ ખરેખર સુખ માટે જ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. કડવા ઔષધનું પાન કરવામાં પણ ભાવી સુખની કામનાથી જ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. બાકી તો દુઃખથી

૧. હસ્તાવર્ષો 'દદાપિ' इत्यशुद्धः पाठः ।

શ્રમો ન અસ્તિ । રાજસેવાદાવપિ હિ સુખાર્થં પ્રવૃત્તિર્દૃશ્યતે ।

કટુકૌષ્ઠપાનાદાવપિ આગામિસુખાઽઽશયૈવ । અન્યથા વિવેકિનો દુઃખજિહાસોર્મરણાદાવપિ પ્રવૃત્ત્યાપત્તેઃ, ન ચ મોક્ષે સુખમિષ્યતે ભવદ્ભિરિતિ વ્યર્થઃ સર્વઃ પ્રયાસઃ ॥૨૮॥

કિં ચ ચરમદુઃખત્વં તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાઽવચ્છેદકમપિ ન સમ્ભવતીત્યાહ—

સ્વધ્વંસં પ્રતિ કારણત્વાત્ । તથા સામ્પ્રતં કૃતકૃત્યસ્ય = નિષ્ઠિતાઽઽવશ્યકપ્રયોજનસ્ય સતઃ સ્વસુખાઽતિશયિતસુખં વિના = વિદ્યમાનસ્વક્રીયસુખતત્સાધનેભ્યઃ સાતિશયં સુખં તત્સાધનં વાઽનુદિશ્ય દુઃખાર્થં = કેવલદુઃખોત્પાદકૃતે શ્રમઃ = વ્યર્થ આયાસો નાસ્તિ કસ્યાઽપિ । રાજસેવાદૌ અપિ હિ સુખાર્થં = અનાગતસુખકૃતે એવ પ્રવૃત્તિઃ દૃશ્યતે, ન તુ દુઃખોત્પાદોદ્દેશેન । ન ચ ક્ષુદાદિદુઃખિનિવૃત્ત્યર્થમન્નપાનાદિપ્રવૃત્તિવદત્રોપપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, તન્નાઽપિ સુખાર્થમેવ પ્રવૃત્તેઃ । અન્યથાઽસ્વાદુપરિત્યાગ-સ્વાદૂપાદાનાઽનુપપત્તેઃ, અભાવે વિશેષાઽભાવેન કારણવિશેષસ્યાઽપ્રયોજકત્વાત્ । એતેન → રોગાદિનિવૃત્ત્યર્થ કટુકૌષ્ઠપાનાદિપ્રવૃત્તિવદત્રોપપત્તિરિતિ ← નિરસ્તમ્, કટુકૌષ્ઠપાનાદૌ અપિ આગામિસુખાઽઽશયૈવ = દુઃખધ્વંસનિયતાઽઽગામિસુખાર્થિતયૈવ રોગિણઃ પ્રવૃત્તેઃ । અન્યથા = દુઃખિનિવૃત્ત્યર્થમેવ પ્રવૃત્ત્યુપગમે વિવેકિનો દુઃખજિહાસોઃ = દુઃખહાનકામનાશાલિનઃ મરણાદાવપિ પ્રવૃત્ત્યાપત્તેઃ । ન ચ મોક્ષે સુખમિષ્યતે ભવદ્ભિઃ નૈયાયિકૈઃ ।

ઇત્યં દુઃખાઽત્યન્તાઽભાવરૂપાયાં મુક્તૌ ‘સુખં નાસ્તીતિ જ્ઞાને કથં તન્ન પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ? એતેન → નેષ્ટમનિષ્ટેનાઽનનુવિહ્નં સમ્ભવતીતિ ઇષ્ટમપ્યનિષ્ટં સમ્પદ્યતે । અનિષ્ટહાનાય ઘટમાન ઇષ્ટમપિ જહાતિ, વિવેકહાનસ્યાઽશક્યત્વાદિતિ ← (ન્યા.સૂ.૧/૧/૨૨ ભા.) ન્યાયસૂત્રભાષ્યે વાત્સ્યાયનેન યદુક્તં તન્નિરસ્તમ્, સુખહાનેરનિષ્ટત્વાત્ । ન ચ વૈરાગ્યાદ્ ન તદનિષ્ટત્વપ્રતિસન્ધાનમ્, વિરક્તાનામપિ પ્રશમપ્રભવસુખસ્યેષ્ટ-ત્વાત્ અનુભવસિદ્ધમેતત્ । અધિકં તુ મુક્તિદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૩૧/૨૬/પૃ.૨૧૪૯) વક્ષ્યતે ॥૨૫/૨૮॥

કિંચ તત્ત્વજ્ઞાનેન ચરમદુઃખમુત્પાદ્ય તન્નાશઃ તદા સ્યાદ્ યદિ ચરમદુઃખત્વં તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાઽવ-

છૂટકારો ઝંખતો વિવેકી માણસ મરણ વગેરેમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરશે. મોક્ષમાં તો નૈયાયિક લોકો સુખને માનતા જ નથી. માટે મોક્ષલક્ષી સર્વ પુરુષાર્થ નૈયાયિકને માટે વ્યર્થ જ સાબિત થશે. (૨૫/૨૮)

વિશેષાર્થ :- ગ્રંથકારશ્રી નૈયાયિકને કહે છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ સુખના ઉદ્દેશથી જ થતી હોય છે. દુઃખ માટે કોઈ માણસ પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. હા, વાંછિત સુખને મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવામાં વચ્ચે અનિવાર્યપણે નાના-મોટા દુઃખ આવી જાય તેને સહી લેવા એ વાત અલગ છે. પણ ઉદ્દેશ તો સુખની પ્રાપ્તિનો જ હોય છે. રાજાની સેવા કરે, કડવી દવા લે કે સંસારત્યાગી થઈને સાધના કરે પણ દરેકનો આશય તો કેવળ સુખી થવાનો જ છે. નૈયાયિક તો મોક્ષમાં દુઃખાદિનો અભાવ જ માને છે. પણ સુખને માનતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનું કષ્ટ કરવા છતાં અને મોક્ષમાં જવા છતાં સુખ જેવી ચીજ જ જો મળવાની ના હોય તો મોક્ષ માટે મહેનત કોણ કરે ? માટે નૈયાયિકમાન્ય મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગ બન્ને વિવેકીને માન્ય બની ન શકે. (૨૫/૨૮)

વળી, ચરમદુઃખત્વ તો તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્યતાઅવચ્છેદક પણ બની શકતું નથી. - આ વાતને જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે —

ચરમત્વં ચ દુઃખત્વવ્યાપ્યા જાતિર્ન જાતિતઃ । ^૧તચ્છરીરપ્રયોજ્યાતઃ સાહ્કર્યાત્ત્રાઽન્યદર્થવત્ ॥૨૧॥

ચરમત્વં ચેતિ । ચરમત્વં ચ દુઃખત્વવ્યાપ્યા જાતિઃ ન, તચ્છરીરપ્રયોજ્યાતો^૨ જાતિતઃ સાહ્કર્યાત્, મૈત્રીયચરમ^૩સુખચૈત્રાઽચરમ^૪દુઃખાઽવર્તિન્યોસ્તયો^૫ચૈત્રચરમદુઃખ એવ સમાવેશાત્ ।

ચ્છેદકં સ્યાત્, તચ્ચ ન સમ્ભવતીતિ ન તતઃ ચરમદુઃખોત્પાદો યુજ્યત ઇત્યાશયેન ગ્રન્થકાર આહ- 'ચરમત્વમિ'તિ । દુઃખત્વવ્યાપ્યા = દુઃખત્વન્યૂનવૃત્તિઃ જાતિઃ ચરમત્વં = ચરમત્વાઽઽહ્યા ન સમ્ભવતિ, તચ્છરીરપ્રયોજ્યાતો જાતિતઃ સાહ્કર્યાત્ । તથાહિ ચૈત્રીયશરીરપ્રયોજ્યા દુઃખનિષ્ઠા દુઃખત્વજાતિઃ ચૈત્રી-યાઽચરમદુઃખે વર્તતે પરં તત્ર ચરમત્વં નાસ્તિ । મૈત્રીયચરમસુખે ચરમત્વં વર્તતે પરં ચૈત્રીયશરીર-પ્રયોજ્યા દુઃખત્વજાતિઃ ન વર્તતે । ઇત્યં પરસ્પરવ્યધિકરણયોઃ યથાક્રમં મૈત્રીયચરમસુખ-ચૈત્રાઽચરમ-દુઃખાઽવર્તિન્યોઃ તયોઃ = દુઃખત્વ-ચરમત્વયોઃ ચૈત્રચરમદુઃખે એવ સમાવેશાત્ સ્પષ્ટમેવ સાહ્કર્યમ્, પર-સ્પરવ્યધિકરણયોરેકત્ર

✽ ચરમત્વ દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ નથી - જ્ઞેન ✽

ગાથાર્થ :- ચરમત્વ દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ નથી. કારણ કે તત્શરીરપ્રયોજ્ય જાતિથી સાંકર્ય આવે છે. તથા બીજું ચરમત્વ કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી. (૨૫/૨૮)

ટીકાર્થ :- ચરમત્વ દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ નથી. કારણ કે તત્શરીરપ્રયોજ્ય જાતિથી સાંકર્ય આવે છે. તે આ રીતે - મૈત્રના ચરમ સુખમાં ચરમત્વ રહે છે પણ દુઃખત્વજાતિ રહેતી નથી. ચૈત્રના અચરમ દુઃખમાં દુઃખત્વજાતિ રહે છે પણ ચરમત્વ જાતિ રહેતી નથી. આ રીતે દુઃખત્વ અને ચરમત્વ પરસ્પર વ્યધિકરણ = બિત્રાધિકરણવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. તથા ચૈત્રના ચરમદુઃખમાં ચરમત્વ અને દુઃખત્વ બંને રહે છે. (આમ પરસ્પર વ્યધિકરણ ગુણધર્મનો એક અધિકરણમાં સમાવેશ થવો એ જ સંકર દોષ કહેવાય છે. આ સંકર દોષ જાતિબાધક છે. અર્થાત્ ચરમત્વ અને દુઃખત્વ બંનેનો જાતિરૂપે સ્વીકાર કરવામાં આ સંકર દોષ નડતર રૂપ બને છે. બેમાંથી એકને જાતિ માની શકાય. પણ તે બંનેને જાતિ માની ન શકાય. દુઃખત્વ તો જાતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે જ. માટે ઉપરોક્ત સાંકર્ય ચરમત્વને જાતિ માનવામાં નૈયાયિકમત મુજબ બાધક બનશે. માટે ચરમત્વને જાતિ માની ન શકાય.)

નૈયાયિક :- ચૈત્રીય ચરમ સુખ-દુઃખ વગેરેમાં જે ચરમત્વ જાતિ રહે છે તે ચૈત્રીય શરીરથી પ્રયોજ્ય જાતિની વ્યાપ્ય છે. મૈત્રીય ચરમ સુખ-દુઃખ વગેરેમાં જે ચરમત્વજાતિ રહે છે. તે મૈત્રીય શરીરથી પ્રયોજ્ય જાતિવિશેષની વ્યાપ્ય છે. આ બંને જાતિના પ્રયોજક ચૈત્રીય શરીર, મૈત્રીય શરીર વગેરે જુદા-જુદા છે. માટે તેનાથી પ્રયોજ્ય જાતિની વ્યાપ્ય ચરમત્વ જાતિ પણ જુદી-જુદી છે. આવું માનવાથી ઉપરોક્ત સાંકર્ય દોષને અવકાશ નહિ રહે. તે આ રીતે - 'મૈત્રીય ચરમ સુખમાં ચરમત્વ જાતિ છે પણ દુઃખત્વ જાતિ નથી. ચૈત્રીય અચરમ દુઃખમાં દુઃખત્વ જાતિ છે પણ ચરમત્વ જાતિ નથી. પરંતુ તે બંને ચૈત્રીય ચરમ દુઃખમાં છે.' - આવું કહીને આપવામાં આવેલ સાંકર્ય દોષ વ્યાજબી નથી. કેમ કે મૈત્રીય ચરમ સુખમાં જે ચરમત્વ જાતિ છે તે મૈત્રીય શરીરથી પ્રયોજ્ય છે, નહિ કે ચૈત્રીય શરીરથી પ્રયોજ્ય. માટે મૈત્રીય ચરમ સુખમાં જે ચરમત્વ જાતિ રહે છે તે ચૈત્રીય ચરમ દુઃખમાં રહેતી જ નથી. માત્ર શાબ્દિક આનુપૂર્વી

૧. હસ્તાદર્શ 'તચ્છરીરપ્રયોજ્યાતઃ' ઇતિ નાસ્તિ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ '...પ્રયોજ્યા, અતો જા...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ચરમદુઃખ...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૪. મુદ્રિતપ્રતૌ 'દુઃખવર્તિ...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠ ઇત્યવધેયમ્ ।

ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યાયાશ્ચૈત્રચરમસુખ-દુઃખાદિનિષ્ટાયા ભિન્નાયા એવ ચરમત્વજાતેરુપગમે તુ સુખત્વાદિનૈવ સાહ્કર્યાત્ ।

સમાવેશશ્યૈવ સહ્કરલક્ષણત્વાત્, તસ્ય ચ જાતિબાધકત્વાન્ન ચરમત્વસ્ય જાતિ-ત્વસમ્ભવઃ। અત એવ ન ચરમદુઃખત્વસ્ય તત્ત્વજ્ઞાનકાર્યતાઽવચ્છેદકત્વસમ્ભવ ઇતિ તત્ત્વજ્ઞાનેન ચરમ-દુઃખમુત્પાદ્ય તન્નાશસ્ય પરમપુરુષાર્થત્વકલ્પનાપ્રયાસો વૃથૈવ નૈયાયિકાનામિતિ યાવત્ તાત્પર્યમ્ । મુદ્રિ-તપ્રતૌ હસ્તાદર્શં ચાઽત્ર 'મૈત્રીયચરમદુઃખ-ચૈત્રાઽચરમદુઃખવર્તિન્યોઃ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠો વર્તતે ।

નનુ ચૈત્રીયશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યા યા ચરમત્વજાતિઃ ચૈત્રીયચરમદુઃખાદૌ વર્તતે તતો ભિન્નૈવ મૈત્રીયશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યા ચરમત્વજાતિઃ મૈત્રીયચરમસુખ-દુઃખાદૌ સ્વીક્રિયત ઇતિ નોપદર્શિતસાહ્કર્યાઽવકાશઃ, તયોઃ વૈયધિકરણ્યાદેવ ઇતિ ચેત્ ? નૈવમ્, ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યાયાઃ ચૈત્રચરમસુખ-દુઃખાદિનિષ્ટાયાઃ ભિન્નાયાઃ = મૈત્રાદિસમવેતચરમસુખ-દુઃખાદિનિષ્ટચરમત્વજાતિવ્યતિરિક્તાયાઃ અત એવ તદ્વ્યધિકરણ્યાયાઃ એવ ચરમત્વજાતેઃ ઉપગમે તુ સુખત્વાદિનૈવ સાહ્કર્યાત્ । તથાહિ ચૈત્રીયાઽચરમસુખે સુખત્વં વર્તતે પરં ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યચરમત્વજાતિઃ ન વર્તતે । ચૈત્રીયચરમદુઃખે ચ ચૈત્રશરીર-પ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યચરમત્વજાતિર્વર્તતે પરં સુખત્વં નાઽસ્તિ । ચૈત્રીયચરમસુખે ચોભયમિતિ વ્યક્તં સાહ્કર્યમ્ । ન ચ ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યાયાઃ ચૈત્રચરમસુખનિષ્ટાયાઃ ચરમત્વજાતેરપિ ચૈત્રચરમદુઃખનિષ્ટચરમત્વજાતિતો ભિન્નત્વોપગમાન્નાઽયં દોષ ઇતિ વાચ્યમ્, એવં સતિ મહાગૌરવાઽઽપાતાત્ ।

વસ્તુતઃ એકમાત્રવ્યક્તિનિષ્ટતયા તાદૃશચરમત્વસ્ય જાતિત્વમેવ ન સ્યાત્, વ્યક્તેરભેદસ્ય જાતિબાધ-સમાન હોવાના કારણે મૈત્રીય ચરમ સુખમાં રહેનારી ચરમત્વજાતિ અને ચૈત્રીય ચરમ દુઃખમાં રહેનારી ચરમત્વજાતિમાં એક્યનો ભ્રમ થાય છે. પણ વાસ્તવમાં તો તે બન્ને મિયાં અને મહાદેવની જેમ જુદી-જુદી જ જાતિ છે. તેથી પરસ્પર વ્યધિકરણ ધર્મનો એકત્ર સમાવેશ થવા સ્વરૂપ સાંકર્યને અહીં અવકાશ જ નથી રહેતો. માટે ચરમત્વને જાતિ માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

❁ શરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્ય વિભિન્ન ચરમત્વ અપ્રામાણિક - જૈન ❁

સ્યાદ્વાદી :- ચૈત્રશ. । જો ચૈત્રીય શરીરથી પ્રયોજ્ય જાતિવિશેષની વ્યાપ્ય એવી ચરમત્વ જાતિને ચૈત્રના જ ચરમ સુખ-દુઃખાદિમાં રહેનારી માનીને તેનાથી ભિન્ન એવી જ ચરમત્વજાતિને મૈત્રના ચરમ સુખ-દુઃખાદિમાં રહેનારી માનશે તો સુખત્વ વગેરે જાતિની સાથે જ સાંકર્ય આવશે. (તે આ રીતે - ચૈત્રના અચરમ સુખમાં સુખત્વ જાતિ છે પણ ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યજાતિની વ્યાપ્ય એવી ચરમત્વ જાતિ નથી. તથા ચૈત્રીય ચરમ દુઃખમાં ચૈત્ર શરીરપ્રયોજ્ય જાતિની વ્યાપ્ય એવી ચરમત્વ જાતિ છે પણ સુખત્વ જાતિ નથી. જ્યારે ચૈત્રીય ચરમ સુખમાં ઉપરોક્ત બન્ને જાતિ રહે છે. પરસ્પર વ્યધિકરણ એવી સુખત્વ જાતિ અને ચૈત્રીયશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્ય ચરમત્વજાતિ એક જ ચૈત્રીય ચરમ સુખમાં રહી જવાથી સાંકર્ય દોષ વજ્જલેપ બનશે. માટે ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય જાતિથી વ્યાપ્ય ચરમત્વજાતિ કરતાં મૈત્રાદિશરીરથી પ્રયોજ્ય એવી જાતિની વ્યાપ્ય ચરમત્વજાતિને જુદી માની ન શકાય. તથા પૂર્વોક્ત સાંકર્યના લીધે ચરમત્વને જાતિ જ માની ન શકાય. માટે ચરમત્વ દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ બની ન શકે. માટે જ ચરમદુઃખત્વને = ચરમત્વવિશિષ્ટદુઃખત્વને તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ તરીકે માની ન શકાય - એવું ફલિત થાય છે.)

अन्यत् समानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसमानकालीनत्वलक्षणं चरमत्वं नाऽर्थवत् = न तत्त्व-
ज्ञानजन्यतावच्छेदकं, 'आर्थादेव समाजात्तदुपपत्तेः ।

कत्वात् । तदुक्तं उदयनाचार्येण किरणावल्यां → व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथाऽनवस्थितिः । रूपहा-
निरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥ ← (किर.द्रव्यत्वसिद्धौ पृ.९६) ।

ननु माऽस्तु चरमत्वस्य जातित्वम्, सखण्डोपाधित्वं तु सोपाख्यतया स्यादिति चेत् ?, मैवम्,
समानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसमानकालीनत्वलक्षणं सखण्डोपाधिरूपं चरमत्वं न = नैव तत्त्वज्ञानजन्यता-
ऽवच्छेदकं स्यात्, आर्थादेव समाजात् = नानासामग्रीबलादेव तदुपपत्तेः = चरमदुःखे तादृशचरमत्व-
सङ्गतेः । यद्दुःखोत्पादानन्तरं दुःखान्तरसामग्री नास्ति तस्यैव दुःखस्याऽनायासेन चरमत्वमुपपत्स्यते ।
चरमत्वनिरुक्तौ अचरमदुःखवारणाय प्रागभावाऽसमानकालीनत्वग्रहणम्, चैत्रीयचरमदुःखस्याऽपि सर्वमुक्त्यन-
भ्युपगमे यज्ञदत्तदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वेनाऽसम्भववारणाय समानाधिकरणेति पदम् । चैत्रीयचरम-
दुःखेऽपि स्वसमानाधिकरणदुःखध्वंससमानकालीनत्वेन पुनरसम्भववारणाय 'प्रागिति' पदम् । परं दुःखा-
न्तरजननसामग्रीविरहेणैव चरमदुःखे स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसमानकालीनत्वं सम्पद्यते इति न
तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वम् । इत्थमर्थसमाजसिद्धत्वेन चरमत्वस्य तत्त्वज्ञानकार्यताऽनवच्छेदकत्वमेव ।
अर्थसमाजसिद्धत्वं च स्वघटकतत्तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीसमुदायसिद्धत्वं स्वप्रयोजकसामग्रीप्रयोज्यत-
त्तद्धर्माऽवच्छिन्नघटितत्वं वा बोध्यम् । ततश्च घटत्वं यदि किञ्चिद्धर्माऽवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यता-
वच्छेदकं न स्यात्, कार्यमात्रवृत्ति न स्यादिति तर्कस्याऽऽपाद्यकोटावखण्डत्वप्रवेशे सत्येव व्याप्तिमूलकतया
तस्य चाऽत्र प्रवृत्त्यसम्भवात् । अनन्यथासिद्धत्वे सतीति वाऽऽपाद्यकोटौ विशेषणम् । कार्यतराऽवृत्ति-
त्वमाकस्मिकत्वञ्च तस्यान्यथैवोपपन्नं न कार्यताऽवच्छेदकत्वं साधयतीत्याशयः ।

यत्तु तत्त्वचिन्तामणिकृता → दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वेऽपि तादृशदुःखध्वंसस्य मिथ्या-
ज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाऽधीनतत्त्वज्ञानसाध्यत्वात् । तथाहि- तत्त्वज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञानाऽभावे दोषा-
नुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति ← (त.चिं.अनुमानखण्ड भाग-
२/मुक्तिवाद पृष्ठ-१५७) इति गदितं, तन्न चारु, यतः चरमदुःखे उत्पन्ने तद्ध्वंसः तदनुभावादेव भविष्यति,
तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति । एतेन → प्रतियोगिवत् तत्त्वज्ञानस्याऽपि तद्धेतुत्वाद्
तुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात्, तेन विना तदनुत्पत्तेः ← (त.चिं. अनु.भाग-२/मु.वा.पृ.१५७) इति
तत्त्वचिन्तामणिकृद्वचनमपि निरस्तम्, अन्त्यदुःखे उपान्त्यदुःखस्यैव हेतुत्वेन तस्य तत्त्वज्ञानेनोत्पादयि-
तुमशक्यतया तस्य तत्रान्यथासिद्धत्वात् । न हि नानासामग्रीसमुपनिपातसमनन्तरसमुपजाते कार्ये यद्
वैशिष्ट्यं यस्य कस्याऽपि कार्यतावच्छेदकं भवितुमर्हति ।

• सभंऽ उपाधिऽप चरमत्वतो स्वीकार व्यर्थ - जैन •

अन्यत् । वणी, उपरोक्त सांकर्यना व्यनना लीधे नैयायिक लोको चरमत्वने ज्ञतिऽप मानवाना भदले सभंऽ
उपाधिस्वरूप माने के समानाधिकरण दुःखप्रागभावानु असमानकालीनत्व अटले चरमत्व माने तो तेवुं मानवाभां
कोई अर्थ सरतो नथी. कारण के ते अर्थसमाजथी ज संगत थई जवाना लीधे तत्त्वज्ञाननुं कार्यताअवच्छेदक
अनी शकतुं नथी. तथा कार्यगत तमाभ गुणधर्भोने जो कार्यताअवच्छेदक तरीके मान्य करवाभां आवे तो

१. मुद्रितप्रतौ 'अर्था...' इत्यशुद्धः पाठः । हस्तादर्शप्रत्यन्तरे 'अर्थो' इत्यशुद्धः पाठः ।

કાર્યવૃત્તિયાવદ્ધર્માણાં કાર્યતાઽવચ્છેદકત્વે ચૈત્રાવલોકિતઃ મૈત્રનિર્મિતઘટત્વાદેરપિ તથાત્વપ્રસઙ્ગાત્ ।
તથા ચ નિયતિતત્ત્વાઽઽશ્રયણાઽપત્તેરિતિ દિક્ ॥૨૧॥

એતેન → અર્થસમાજસિદ્ધત્વેઽપિ ચરમત્વસ્ય તત્ત્વજ્ઞાનકાર્યતાઽવચ્છેદકત્વમસ્તુ, કાર્યવૃત્તીનાં યાવ-
તામેવ ધર્માણાં કાર્યતાઽવચ્છેદકત્વે બાધકાઽભવાદિતિ નિરસ્તમ્, કારણાઽપ્રયોજ્યત્વેઽપિ કાર્યવૃત્તિયા-
વદ્ધર્માણાં કાર્યતાઽવચ્છેદકત્વે સ્વીક્રિયમાણે તુ ચૈત્રાવલોકિત-મૈત્રનિર્મિતઘટત્વાદેરપિ = ઘટત્વસ્યેવ ચૈત્ર-
દૃષ્ટત્વ-મૈત્રકૃતત્વ-યજ્ઞદત્તસ્વામિકત્વ-કાન્યકુબ્જત્વ-વાસન્તિકત્વ-શ્યામત્વાદેરપિ તથાત્વપ્રસઙ્ગાત્ =
દળાદિકાર્યતાઽવચ્છેદકત્વાઽપત્તેઃ । ન ચ ભિન્નસામગ્રીજન્યતયૈકવસ્તુસ્વરૂપવ્યાઘાતાઽપત્તેસ્તાવદ્ધર્મકત્વ-
મેવ કાર્યતાઽવચ્છેદકત્વમિતિ નાઽર્થસમાજકલ્પના સઙ્ગતિમઙ્ગતીતિ વાચ્યમ્, તથા ચ સતિ એકાન્તતો
નિયતિતત્ત્વાઽઽશ્રયણાઽપત્તેઃ । નૈયત્યનિયામકનિયત્યભિધાનતત્ત્વાન્તરાઽધ્યુપગમે ચ નૈયાયિકાનામપસિ-

ચૈત્રઅવલોકિતઘટત્વ, મૈત્રનિર્મિતઘટત્વ વગેરેને પણ દંડાદિના કાર્યતા-અવચ્છેદક માનવાની આપ્તિ આવશે.
તથા તેવું માનવામાં તો નિયતિ તત્ત્વનો આશ્રય કરવાની સમસ્યા ઊભી થાય. અહીં જે કાંઈ કહેલ
છે તે તો એક દિગ્દર્શનમાત્ર છે. આના આધારે આગળ ઘણું વિચારી શકાય તેમ છે.(૨૫/૨૯)

● જાતિ તથા અખંડ-સખંડ ઉપાધિની સમજણ ●

વિશેષાર્થ :- નૈયાયિકોનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જે ગુણધર્મને જાતિરૂપે માની શકાય તે સર્વ કાર્યમાં
અનુગત અને એક હોવાથી લાઘવતર્કસહકારના લીધે કાર્યતાઅવચ્છેદક બની શકે. તથા સાંકર્ષ વગેરે
દોષના કારણે જેને જાતિ સ્વરૂપ માની શકાય તેમ ન હોય તેને અખંડ ઉપાધિ સ્વરૂપે માનવામાં આવે
છે. જેની કોઈ પણ પ્રકારે વ્યાખ્યા થઈ ન શકે તથા જાતિ તરીકે પણ જેને ન માની શકાય તે ગુણધર્મ
અખંડ ઉપાધિ સ્વરૂપ બને. જેમ કે પ્રતિયોગિતાત્વ વગેરે. પરંતુ જે ગુણધર્મને જાતિરૂપે ન માની શકવા
છતાં તેની વ્યાખ્યા થઈ શકતી હોય તો તે ગુણધર્મ સખંડ ઉપાધિ કહેવાય. સખંડ ઉપાધિ કાયમ અનેક
પદાર્થોથી ઘટિત હોય છે. પ્રસ્તુતમાં ચરમત્વ જાતિસ્વરૂપે સંભવિત નથી તથા તેની વ્યાખ્યા-ઓળખાણ
કરી શકાય છે. માટે તેને સખંડ ઉપાધિસ્વરૂપે માન્ય કર્યા વિના બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી.

પ્રસ્તુતમાં ચરમત્વની વ્યાખ્યા દર્શાવાય છે. અમુક જીવમાં જે દુઃખ વગેરે આવ્યા પછી ભવિષ્યમાં
દુઃખ વગેરે ક્યારેય પણ આવવાનું ન હોય તે દુઃખાદિ તે જીવ માટે ચરમ કહેવાય છે. ત્યાર બાદ
બીજું દુઃખ કદાપિ આવવાનું નથી એનો અર્થ એ થયો કે તે જીવમાં દુઃખનો પ્રાગભાવ નથી રહ્યો.
કારણ કે ત્યાં દુઃખપ્રાગભાવ હોય તો ભવિષ્યમાં કોઈક દુઃખ અવશ્ય આવે. તેમ જ તે દુઃખ તે જીવના
દુઃખપ્રાગભાવનું સમાનકાલીન નથી. માટે તે દુઃખ ચરમ દુઃખ કહેવાય છે. તેથી ચરમત્વનો અર્થ થશે
દુઃખના સમાનાધિકરણ એવા દુઃખપ્રાગભાવનું અસમાનકાલીનત્વ.

સમાનાધિકરણ શબ્દ ન કહેવામાં આવે તો સર્વ જીવોનો મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ
દુઃખ ચરમદુઃખ બની ન શકે. કારણ કે એક જીવનો મોક્ષ થવા છતાં બીજા જીવોનો મોક્ષ બાકી હોવાથી
મોક્ષગામી જીવનું છેલ્લું દુઃખ અન્યજીવગત દુઃખપ્રાગભાવનું સમાનકાલીન જ બનશે. તેથી દુઃખપ્રાગ-
ભાવઅસમાનકાલીનત્વ કહેવાના બદલે સમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવનું અસમાનકાલીનત્વ ચરમત્વ છે.
- એમ કહેવું નૈયાયિક માટે જરૂરી બની જાય છે.

♦.....♦ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પૃષ્ઠત્રિ-તયવ્યાપી દીર્ઘ પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ ।

અન્યમતદૂષણેન નિર્વ્યૂઠં સ્વમતમુપન્યસ્યન્નાહ◆—

દ્ધાન્તપ્રસંગઃ । એકાન્તનિયતિવાદનિરાકરણં તુ ઉપદેશપદ- (ગા.૪૦) શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય- (શા.વા.સ્ત.૨/૬૧-૭૩) સમ્મતિતર્ક (કાણ્ડ-૩/૫૩) સૂત્રકૃતાઙ્ગ (સમવસ.૧૨ શ્રુતસ્કં.૨/પૌં.-૧૭) નન્દિસૂત્રવૃત્તિ (પૃ. ૪૬ મલય.વૃત્તિઃ) ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષ (ત્રિ.પુ. ૧૦ | ૭ | ૩૨૪-૮) પ્રભૃતિતોડવસેયમ્ । યથા ચ ચરમદુઃખ-ધ્વંસસ્ય તત્ત્વજ્ઞાનસાધ્યસ્ય પરમપુરુષાર્થત્વાડસમ્ભવસ્તથા વિસ્તરતોડભિહિતમસ્માભિઃ ભાનુમતીનામ્ન્યાં ન્યાયાલોકટીકાયામિતિ બુભુત્સુભિરધિકં તતોડવસેયમ્ ॥૨૫/૨૧॥

અન્યમતદૂષણેન = ક્લેશહાનોપાયગોચરસ્ય પાતઝ્જલ-નૈરાત્યવાદિ-નૈયાયિકસિદ્ધાન્તકલાપસ્ય નિ-રાકરણેન નિર્વ્યૂઠં = નિષ્કૃષ્ટં સ્વમતં = જૈનમતં ઉપન્યસ્યન્ પ્રત્યકૃદ્ આહ- 'સુખમિ'તિ ।

શુકદેવજીનો મોક્ષ થયો તેની પૂર્વક્ષણે જે દુઃખ હતું તે પોતાના અધિકરણમાં = શુકદેવજીમાં રહેનાર એવા દુઃખપ્રાગભાવનું અસમાનકાલીન હતું. તેથી તેમાં ઉપરોક્ત ચરમત્વ રહી જશે. અને તે ચરમત્વવિશિષ્ટ દુઃખ તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય છે- તેમ નૈયાયિક વિદ્વાનોનું કથન છે.

પરંતુ આના પ્રતિવાદમાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે ઉપરોક્ત સખંડ ઉપાધિસ્વરૂપ ચરમત્વને તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્યતાઅવચ્છેદક માની ન શકાય. કારણ કે તે ચરમત્વ અર્થસમાજસિદ્ધ છે. તે કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રયોજ્ય નથી. આનું કારણ એ છે કે દુઃખપ્રાગભાવ તો અનાદિકાલીન છે. તથા એક જીવમાં રહેલા એક સિવાય તમામ દુઃખપ્રાગભાવો દુઃખોત્પાદક સામગ્રી દ્વારા નાશ પામી ગયા હોય અને છેલ્લા જે દુઃખપ્રાગભાવનો નાશ દુઃખ કરે તે દુઃખમાં સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવનું અસમાનકાલીનત્વ રહી જશે. મતલબ કે અનેક સામગ્રી = અર્થસમાજ દ્વારા તથાવિધ ચરમત્વ દુઃખમાં આવે છે. તથા જે ગુણધર્મ અનેકસામગ્રીપ્રયોજ્ય હોય તે કોઈનો પણ કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ ન બની શકે. જેમ કે નીલઘટત્વ. માટે તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્યતાઅવચ્છેદક તરીકે દુઃખત્વવ્યાપ્ત ચરમત્વ સખંડ ઉપાધિ બની ન શકે.

કાર્યમાં રહેલા તમામ ગુણધર્મો કાર્યતાઅવચ્છેદક ન બને. પરંતુ કાર્યગત જે ગુણધર્મ કારણપ્રયોજ્ય હોય, અન્યૂનવૃત્તિ અને અનતિરિક્તવૃત્તિ હોય તે જ ગુણધર્મ તે કારણનું કાર્યતાઅવચ્છેદક બની શકે - આવો નિયમ છે. ચરમત્વ કે ચરમદુઃખત્વ તો અનેક સામગ્રીથી પ્રયોજ્ય ગુણધર્મ છે. કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રયોજ્ય નથી. માટે તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્યતાઅવચ્છેદક ચરમત્વ કે ચરમદુઃખત્વ બની ના શકે.

જો કાર્યગત તમામ ગુણધર્મોને કાર્યતાઅવચ્છેદક માનવામાં આવે તો દંડકાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ ફક્ત ઘટત્વ ન બનતાં, નીલઘટત્વ, મૈત્રનિર્મિતત્વ, ચૈત્રદષ્ટત્વ, દેવદત્તકીતત્વ, યજ્ઞદત્તવિકીતત્વ વગેરે ઢગલાબંધ ગુણધર્મો પણ દંડકાર્યતાઅવચ્છેદક બની જશે; કારણ કે ઉપરોક્ત તમામ ગુણધર્મો વિવક્ષિત ઘડામાં રહેલા છે. તથા 'આટલા ગુણધર્મો તેમાં જ કેમ રહ્યા ? બીજા ઘડામાં તે તે ગુણધર્મો કેમ ન રહ્યા ? તેમાં 'આટલા જ ગુણધર્મો કેમ રહ્યા ?' આ પ્રમાણે કોઈ પૂછે તો ઉપરોક્ત તમામ પ્રશ્નોના જવાબ આપવા માટે નૈયાયિકે નિયતિનો જ આશ્રય લેવો પડશે કે તેવી નિયતિ હોવાના કારણે તે ઘડામાં તેટલા જ ગુણધર્મો રહ્યા, બીજા ઘડામાં નહિ. પરંતુ નૈયાયિક તો નિયતિને માનતા નથી.

જો સાપેક્ષ નિયતિ માન્ય કરવામાં આવે તો નૈયાયિકનો જૈનમતમાં પ્રવેશ થવાની સમસ્યા ઊભી થશે. એકાંત નિયતિને માન્ય કરવામાં આવે તો પણ પરમતપ્રવેશ આપત્તિ તો નૈયાયિકને માથે ઊભી જ છે. અધિક જિજ્ઞાસુએ ન્યાયાલોક ગ્રંથ ઉપર અમે બનાવેલી 'ભાનુમતી' ટીકાને જોવી. (૨૫/૨૯)

અન્ય મતની સમીક્ષા કરવાથી ફલિત થયેલ પોતાના મતને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે —

સુખમુદ્દિશ્ય તદ્દુઃખનિવૃત્ત્યા નાન્તરીયકમ્ । પ્રક્ષયઃ કર્મણામુક્તો યુક્તો જ્ઞાન-ક્રિયાધ્વના ॥૩૦॥

સુખમિતિ । તત્ = તસ્માત્ દુઃખનિવૃત્ત્યા નાન્તરીયકં = વ્યાપ્તં સુખમુદ્દિશ્ય કર્મણાં = જ્ઞાનાવરણાદીનાં પ્રક્ષયો જ્ઞાન-ક્રિયાધ્વના યુક્ત ઉક્તઃ ॥૩૦॥

ક્લેશાઃ પાપાનિ^૧ કર્માણિ બહુભેદાનિ નો મતે । ^૨યોગાદેવ ક્ષયસ્તેષાં ન ^૩ભોગાદનવસ્થિતેઃ ॥૩૧॥

ક્લેશા इति । નો = અસ્માકં મતે પાપાનિ = અશુભવિપાકાનિ બહુભેદાનિ = વિચિત્રાણિ કર્માણિ = જ્ઞાનાવરણીયાદીનિ^૪ ક્લેશા ઉચ્યન્તે । અતઃ કર્મક્ષય એવ ક્લેશહાનિરિતિ ભાવઃ ।

નનુ- “નાડમુક્તં ક્ષીયતે કર્મ, કલ્પકોટિશતૈરપિ । અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં, કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ॥” (બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ-ઉત્તર ૪/૮૧/૫૫) इति वचनाद् भोगादेव કર્મણાં ક્ષયે તસ્યાડપ્યપુરુષાર્થત્વ-

સ્પષ્ટ એવ ટીકાર્થઃ નવરં નિજનિરુપાધિકાડડનન્દમયાડડત્તત્ત્વપ્રકટીકરણોદ્દેશતઃ સ્વાનુભૂતિનિ-મગનગીતાર્થનિશ્રાયાં મુમુક્ષુણા સમ્યગાત્મતત્ત્વજ્ઞાન-સ્વભૂમિકોચિતપજ્ઞાચારયોઃ ઉપયોગ-બહુમાન-વિધિ-યતનાપૂર્વ સમન્વયસાધનેડપ્રમત્તતાયા ભાવ્યમિત્યુપદેશોડત્રોપલભ્યતે ॥૨૫/૩૦॥

નનુ ભોગાદેવ ક્લેશક્ષયો યુજ્યતે ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- ‘ક્લેશા’ इति । નનુ ‘નામુક્તં’ (બ્ર.વૈ.પુ.૩. ૪/૮૧/૫૫) इति ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य वचनाद्, → यद् यच्च कुरुते કર્મ શુભં વા યદિ વાડશુભમ્ । પૂર્વદેહકૃતં સર્વમવશ્યમુપભુજ્યતે ॥ ← (મ.ભા.અશ્વમેઘ.૧૮/૧૨) इति महाभारतवचनात्, → अवश्यमनु-ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાડશુભમ્ । નાડમુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ ॥ ← (રા.ગી.૧૦/૨૦) इति रामगीतावचनाच्च भोगादेव કર્મવિપાકોપધાયકકાલપરિપાકોપનતાત્ કર્મણાં = જ્ઞાનાવરણીયાદિક્લેશાનાં

ગાથાર્થ :- માટે દુઃખના ઉચ્છેદની સાથે જોડાયેલ સુખને ઉદ્દેશીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો જ્ઞાન અને ક્રિયામાર્ગથી નાશ કરવો તે જ યુક્તિસંગત મોક્ષમાર્ગ છે. (૨૫/૩૦)

• તાત્વિક મોક્ષમાર્ગની ઓળખાણ •

ટીકાર્થ :- તેથી દુઃખનિવૃત્તિની સાથે અવશ્ય રહે તેવા સુખને ઉદ્દેશીને જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મોનો જ્ઞાનમાર્ગ અને ક્રિયામાર્ગ દ્વારા પ્રકૃષ્ટ ક્ષય કરવો એ યુક્તિસંગત મોક્ષમાર્ગ કહેવાયેલ છે. (૨૫/૩૦)

વિશેષાર્થ :- જૈનમતે મુક્તિ પરમાનંદમય છે. તમામ દુઃખથી અને દુઃખના કારણોથી રહિત છે. દુઃખ-કારણ કર્મ છે. તેનો નાશ સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા બનેના ઉચિત મિલન દ્વારા જ થાય છે. (૨૫/૩૦)

• ભોગથી નહિ પણ યોગથી કર્મક્ષય - જૈન •

ગાથાર્થ :- અમારા મતમાં અનેક પ્રકારના પાપ કર્મો ક્લેશ કહેવાય છે. તથા તેનો નાશ યોગથી જ થાય છે. ભોગથી તેનો નાશ થતો નથી. કારણ કે તેવું માનવામાં અનવસ્થા આવે છે. (૨૫/૩૧)

ટીકાર્થ :- અમારા જૈન મતમાં ખરાબ ફળ દેનારા જ્ઞાનાવરણીયાદિ અનેકવિધ પાપકર્મો ક્લેશ કહેવાય છે. આથી કર્મક્ષય એ જ ક્લેશહાનિ = ક્લેશનાશ છે - આમ જણાવવાનો આશય છે.

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે → ભગવદ્ગીતામાં જણાવેલ છે કે ‘ભોગવ્યા વિના તો સેંકડો-કરોડો કલ્પો પસાર થવા છતાં પણ કર્મ નાશ પામતું નથી. સારું કે ખરાબ કોઈ કર્મ બાંધ્યા પછી અવશ્ય

૧. હસ્તાદર્શ ‘પાપાનિ’ इत्यशुब्धः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘યોગદેવ’ इत्यशुब्धः पाठः । ૩. હસ્તાદર્શ ‘...દમોગા’ इत्यशुब्धः पाठः । ૪. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...યાવીની’ इत्यशुब्धः पाठः ।

મનિવારિતમેવેત્યત આહ- યોગાદેવ = જ્ઞાનક્રિયાસમુચ્ચયલક્ષણાત્ ક્ષયઃ તેષાં = નાનાભવાઽર્જિતાનાં પ્રચિતાનાં, ન ભોગાત્, અનવસ્થિતેઃ = 'ભોગજનિતકર્માન્તરસ્યાઽપિ ભોગનાશ્યત્વાદનવસ્થાનાત્ ।

નનુ નિરભિષ્વઙ્ગભોગસ્ય ન કર્માન્તરજનકત્વમ્ । પ્રતિચાનામપિ ચ તેષાં ક્ષયો યોગજાઽદૃષ્ટા- ક્ષયે = ધ્વંસે સિદ્ધે સતિ તસ્ય = કર્મક્ષયસ્ય અપિ પુરુષપ્રયત્નમૃતે એવ કાલપરિપાકપ્રયુક્તત્વેન અપુરુષાર્થત્વં = પુરુષાર્થભિન્નત્વાઽઽપાદનં તવાઽપિ અનિવારિતમેવ સ્યાદિતિ ચેત્ ? મૈવમ્, જ્ઞાન-ક્રિયાસમુચ્ચયલક્ષણાત્ યોગાદેવ નાનાભવાઽર્જિતાનાં પ્રચિતાનાં કર્મણાં ક્ષયઃ । જ્ઞાન-ક્રિયાસમુચ્ચયઃ તદુભયગતદોષનિવારણાદિના સમ્ભવતિ । પ્રકૃતે → વાહ્યજ્ઞાનેષુ શુષ્કત્વં સન્યાજ્યમાત્મબોધતઃ । ક્રિયાસુ યજ્જડત્વં તત્ ત્યાજ્યં કર્મરહસ્યતઃ ॥ ← (મ.ગી. ૫/૧૭૪) इति महावीरगीतावचनमप्यवधेयम् ।

યોગપદવ્યવચ્છેદમાહ- ન તુ ભોગાત્ । યતો ભોગાદેવ કર્મક્ષયોપગમે તુ ભોગેન કર્મક્ષયાઽઽરમ્ભે ભોગાત્કર્માન્તરાઽર્જનાત્ તન્નાશાર્થમપિ ભોગસ્યાઽઽવશ્યકત્વે તદા પુનરભિનવકર્મોત્પાદઃ, તન્નાશાર્થં પુન- ભોગપ્રવૃત્તિઃ इत्येवं भोगजनितकर्मान्तरस्याऽपि भोगनाश्यात् = ભોગેનાશ્યત્વાત્ અનવસ્થાનાત્ = અપ્રામાણિકાઽનન્તભોગપરમ્પરાકલ્પનાઽનુપરમપ્રસઙ્ગાત્ ।

નનુ ભોગત્વાઽવચ્છિન્નસ્ય કર્માન્તરજનકત્વે સ્યાદિયમનવસ્થા । ન ચૈવમઙ્ગીક્રિયાતેઽસ્માભિઃ । કેવલં સાભિષ્વઙ્ગભોગસ્યૈવ નવીનકર્મજનકત્વમ્ । નિરભિષ્વઙ્ગભોગસ્ય તુ ન કર્માન્તરજનકત્વં = મુજ્યમા- નાઽતિરિક્તકર્મોત્પાદકત્વમ્ । અતઃ પ્રારબ્ધકર્મણાં તત્ત્વજ્ઞાનબલેનાઽસઙ્ગભાવપૂર્વં ભોગાત્ કર્માન્તરજનનમૃતે કેવલં ક્ષયઃ સમ્પદ્યતે । સમ્મતજ્ઞેદં ભવતાં જૈનાનામપિ । યથા ચૈતત્ તથાઽપુનર્બન્ધકદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧૪/૧૭ ભાગ-૪ પૃ.૯૬૭) સદ્દૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકાયાં (ભાગ-૬ પૃ.૧૬૪૫-૧૬૫૯) પ્રાક્ પ્રદર્શિતમેવેતિ તદપલાપેઽપસિદ્ધાન્તઃ પ્રસજ્યેત ભવતામ્ । ન ચૈવં પ્રારબ્ધકર્મક્ષયેઽપિ સજ્જિતાઽદૃષ્ટક્ષયો યોગિનાં કથં સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, પ્રતિચાનામપિ ચ = પ્રાક્તનાનામપિ ચ તેષાં સજ્જિતાનાં કર્મણાં ક્ષયઃ = અપુનર્ભાવેનોચ્છેદઃ

ભોગવવું જ પડે છે.' માટે કર્મનો નાશ ભોગથી જ થશે. તથા કર્મના ફળનો ભોગવટો તો કાળપાકે એટલે આપમેળે થઈ જ જવાનો છે. માટે કર્મક્ષય પણ પુરુષાર્થ સ્વરૂપ બની નહિ શકે. જે આપમેળે કાળ પાકે થવાનું હોય તેમાં ઉદ્યમ-પરિશ્રમ કરવાની શી આવશ્યકતા ? માટે જૈનમતમાં પણ કર્મક્ષય સ્વરૂપ મોક્ષમાં અપુરુષાર્થત્વની સમસ્યા તો દૂર નહિ જ થઈ શકે. ← પરંતુ આ શંકાનું નિવારણ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે- સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાના સમુચ્ચય સ્વરૂપ યોગથી જ અનેક ભવમાં ઉપાર્જિત કરેલા ઢગલાબંધ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ભોગથી = ભોગવવાથી કર્મોનો ક્ષય ન થઈ શકે. કારણ કે કર્મને ભોગવીને ખપાવવા જતાં ભોગવટાની પ્રવૃત્તિથી નવા કર્મનું પણ ઉપાર્જન થાય છે. તેનો નાશ કરવા ફરીથી ભોગવટાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં નવું કર્મ બંધાશે. તેનો નાશ કરવાના આશયથી તેના ફળને ભોગવવા જતાં ફરીથી નવું કર્મ બંધાશે. આમ ભોગવી-ભોગવીને કર્મને ખતમ કરવામાં તો કોઈ અંત જ નહિ આવી શકે. આ પરિસ્થિતિ દાર્શનિક પરિભાષા મુજબ અનવસ્થા દોષ તરીકે ઓળખાય છે.

✳ પ્રારબ્ધ કર્મ અને સંચિત કર્મના નાશની વ્યવસ્થા ✳

પૂર્વપક્ષ :- આસક્તિ વિના કર્મફલને ભોગવવાથી નવા કર્મનું ઉપાર્જન ન થઈ શકે. તથા પૂર્વબદ્ધ સંચિત કર્મોનો પણ ક્ષય યોગજ અદષ્ટને આધીન એવા કાયવ્યૂહના બળથી સંગત થઈ શકશે. (અહીં

૧. હસ્તાદર્શ 'ભોગજનિતભોગ...' इति त्रुटितोऽशुद्धश्च पाठः ।

કર્મણાં જ્ઞાનયોગનાશ્યતાયા “જ્ઞાનાग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्કुरुतेऽर्जुन” (ભગવદ્ગીતા-૪/૩૭) इति ‘भवदागमेनाऽपि सिद्धत्वात् ।

इति शङ्खस्मृतिवचनमपि व्याख्यातम् । प्रायश्चित्तविधानं तु, → गां चेद् हन्यात्, तस्याश्चर्मणाऽऽर्द्रेण परिवेषितः षण्मासान् कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वा तिष्ठेत् ← (व.ध.शा.१८) इत्यादिना वशिष्ठधर्मशास्त्रे, → क्रव्यादांश्च मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् । अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णगाम् ॥ ← (गौ.ध.सू.२/१) इत्यादिना गौतमधर्मसूत्रे, → टिट्टिभं जालपादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा । एषां वधे नरः कुर्यादेकरात्रमभोजनम् ॥ ← (सं.स्मृ.१४८) इत्यादिना च संवर्त्तकस्मृतौ प्रसिद्धमेवेति पूर्वोक्तं (पृ.४८५) स्मर्तव्यम् ।

यत्तु गङ्गेशेन तत्त्वचिन्तामणौ → प्रायश्चित्तादीनाञ्च फलप्रतिबन्धकत्वमेव ← (त.चिं.शब्दखण्ड-अपूर्ववाद पृ.४१४) इत्युक्तं तत्र, दुरितानुच्छेदे तच्छक्त्यविघटने वा कथमपि फलप्रतिबन्धानुपपत्तेः, प्रायश्चित्तस्याऽऽत्मशुद्धिकारकत्वेन दुरितनाशकत्वेन च प्रसिद्धेश्च । तत्र तु → बलाका-टिट्टिभौ वाऽपि, शुक-पारापतावपि । अटीनवकधाती च शुध्यतेऽनक्तभोजनात् ॥ ← (परा.स्मृ. ६/३३-पृ.२३३) इत्यादिना पराशरस्मृतौ, → चान्द्रायणं चरेन्मासं कृच्छ्रं वा पापशुद्धये ← (म.भा.शां.१६५/६९), → तपसैव सुतप्तेन नरः पापात् प्रमुच्यते ← (म.भा.शांति.१६१/६) इत्यादिना महाभारते, → प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ← (वा.रा.१८/३५) इत्यादिना वाल्मीकिरामायणे च प्रसिद्धमेव । पूर्वं पूर्वसेवाद्वात्रिंशिकायामपि (द्वा.द्वा.१२/१९/८६५) देवलस्मृति-वायुपुराणादिसंवादेन तपसः पापनाशकत्व-मुक्तमिहानुसन्धेयम् । ततश्च कर्मणां भोगैकनाशयत्वरारब्दान्तस्तु बाधित एव । अतः प्रायश्चित्तवत्तत्त्व-ज्ञानस्याऽपि कर्मनाशकत्वं सम्भवति । न च तस्याऽऽगामिकर्माऽनुत्पाद एव सामर्थ्यमिति तत्त्वज्ञानात्काय-व्यूहकल्पना शास्त्रकृतामिति शङ्कनीयम्, यतः तत्त्वज्ञानस्याऽऽगामिकर्मानुत्पाद इव सञ्चितकर्मनाशेऽपि सामर्थ्यं यथा भाविशीतस्पर्शाऽनुत्पादसमर्थस्योष्णस्पर्शस्य पूर्वशीतस्पर्शनाशेऽपीति कायव्यूहाऽकरणेऽपि नाऽनिर्माक्षप्रसङ्गः । तदुक्तं सम्मतितर्कटीकायां → यदेवाऽऽगामिकर्मप्रबन्धे समर्थं सम्यग्ज्ञानादि तदेव सञ्चितक्षयेऽपि परिकल्पयितुं युक्तम् ← (सं.त.का.१ पृ.६३०) इति । → ‘भिद्यते हृदयग्रन्थिः’ (मुण्डकोपनिषद् २/२/८, अत्रपूर्णोपनिषद्-४/३१, योगशिखोपनिषद्-५/४५, महोपनिषत्-४/८२, सरस्वती-रहस्योपनिषद्-५६) इत्यत्रापि तत्त्वज्ञानस्याऽदृष्ट्यादिनाशकत्वं प्रतीयते’ ← (आ.त.वि.दी.पृ.) इति आत्मतत्त्वविवेकस्य बौद्धाधिकारदीधितौ रघुनाथशिरोमणिभिः प्रतिपादितम् ।

एतेन → आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर ! । प्राप्य योगबलं कुर्यात् तैश्च कृत्स्नां महीं चरेत् ॥ भुञ्जीत विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यः तेजोगणानिव ॥ ← (म.भा.१२/३००/२७-२८) इति महाभारतोक्तिः निरस्ता, दृष्टत्यागाददृष्टाऽभ्युपगमाऽऽपाताच्च । अनेन → ‘तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानाऽनुत्पादेऽपि कायव्यूहसम्भवादिति’ ← (त.चि. ईश्वरानुमाने पृ.१९३) तत्त्वचिन्तामणिकृदुक्तं निरस्तम्, व्यर्थकल्पनागौरवात् ।

कर्मणां જ્ઞાનયોગનાશ્યતાયા: ‘જ્ઞાનાग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!’ (ભ.ગી.૪/૩૭) इति

વળી, ભગવદ્ગીતામાં પણ જણાવેલ છે કે ‘હે અર્જુન ! જ્ઞાનાग्नि सर्व કર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે.’ આથી ‘કર્મો જ્ઞાનયોગથી નાશ પામે છે’- એવું તમારા શાસ્ત્રના આધારે પણ સિદ્ધ થાય છે.

૧. હસ્તાદર્શ ‘ભગવદા...’ इति पाठः ।

भवदागमेनाऽपि = नैयायिकसम्मतेन भगवद्गीताभिधानशास्त्रेणाऽपि सिद्धत्वात् । → ज्ञानमभ्यस्यमानं तु तथा दहति संसृतिम् ← (बृ.परा.१२/३३४) इति बृहत्पराशरस्मृतिवचनं, → ज्ञानाग्निदग्धकर्माणस्त्वां विशन्ति विचिन्तकाः ← (म.भा.शांति २१०/४५) इति महाभारतवचनं, → ज्ञानिनः सर्वपापानि जीर्यन्ते नाऽत्र संशयः ← (लि.पु.१/८६/११८) इति लिङ्गपुराणवचनं, → ज्ञानाग्निसर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते यथा । तप्ताऽयोविन्दुवद् भक्तिर्विनाशयति सर्वशः ॥ ← (शां.सं.५/४/२/७) इति शाण्डिल्यसंहितावचनं, → यथा वस्तिर्महान् दीप्तः शुष्कमार्द्रञ्च निर्दहेत् । तथा शुभाऽशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहते क्षणात् ॥ ← (शि.धर्मो.) इति शिवधर्मोत्तरवचनं, → उपपापानि बोधाग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽथवा । प्रारब्धानीति विद्धि त्वं नान्यथा कपिपुङ्गव ! ॥ ← (रा.गी.१०/२४) इति च रामगीतावचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् । तदुक्तं शम्भुगीतायां अपि →

प्रारब्धं सञ्चितं कल्याः ! आगामीति प्रभेदतः । प्रोच्यते त्रिविधं कर्म कर्मतत्त्वविशारदैः ॥

तत्र ज्ञानाऽग्निना कर्म सञ्चितं दहते ध्रुवम् । ← (शं.गी. ६/४२,४७) इति ।

पुण्य-पापयोर्ज्ञाननाशयतायां → द्विविधान्यपि कर्माणि ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् । प्रसिद्धोऽग्निर्यथा सर्वं भस्मतां नयति क्षणात् ॥ ← (ग.गी. ३/४५) इति गणेशगीतावचनमपि साक्षि वर्तते । → अहं ब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशताऽर्जितम् । सञ्चितं विलयं याति प्रबोधात् स्वप्नकर्मवत् ॥ ← (अध्या.५०) इति 'अध्यात्मोपनिषद्वचनम्, → विद्वान् ब्रह्मज्ञानाग्निना कर्मबन्धं निर्दहेत् ← (पै.४/११) इति पैङ्गलोपनिषद्वचनं च प्रकृते भावनीयम् । → प्रारब्धकर्मणां नाशो भोगादेव प्रजायते ← (शं.गी. ६/५२) इति शम्भुगीतावचनं तुं निकाचितकर्माऽपेक्षयाऽनुयोज्यम् ।

वस्तुतो ज्ञान-कर्मोभयनाशयता कर्मणां → द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानञ्च राघव ! ← (यो.वा.) इति भवदभिमतयोगवाशिष्ठवचनादपि सिध्यत्येव । एतेन → द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनीश्वर ! ← (शां.१/४१) इति शाण्डिल्योपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् । → योगविहीनेन न ज्ञानेन विमुक्तता ← (रा.गी. ३/४८) इति रामगीतावचनमप्यत्र संवदति । साङ्ख्यादीनामपि तत्त्वतो ज्ञान-क्रियाभ्यामेव क्लेशोच्छेदोऽभिमतः । इत्थमेव →

क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मणाऽमलाऽऽत्मना । तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् ॥

ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणाऽऽत्मसमाधिना ॥

प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् । तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवाऽरणिः ॥

← (क.दे.सं. ३/२०-२३) इति कपिल-देवहूतिसंवादसङ्गतेः ।

इत्थञ्च मुक्तौ ज्ञानकर्मणोस्तुल्यवत्समुच्चयबोधकाऽऽगमेन ज्ञानवत् चारित्र्याऽपि हेतुताया अवर्जनीयत्वात् । न च “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” (भ.गी.४/३७) इति भगवद्गीतावचनात् सञ्चितकर्मनाशे ज्ञानमेव कारणं प्रारब्धनाशस्तु भोगादेव, क्रियमाणं तु योगिकर्म मिथ्याज्ञानवासनाऽभावाद्नादृष्टोत्पादकमिति न क्वाऽपि चारित्र्योपयोग इति शङ्कनीयम्, ज्ञानाग्निरित्यादेर्ज्ञानस्तुतिमात्रपरत्वात्, सङ्कोचाऽऽवश्यकत्वे ज्ञानचारित्र्ययोः स्वस्वजन्यकर्मनाशे पृथग्घेतुत्वावश्यकत्वाद्दिना चारित्र्यव्यापारमौपक्रमिकफलोपभोगस्य कथमप्यनुपपत्तेः। सम्मतश्चायमर्थः, “तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताप्रस्य कालिका । नश्यति क्रियया विप्र ! पुरुषस्य तथा मलम्” ॥ (महोपनिषद्-५/१८५) इत्यादिवाशिष्ठग्रन्थादिनापि ।

१. अयं अध्यात्मोपनिषद्ग्रन्थः तन्त्रान्तरीयः, न तु जैनतन्त्रसत्क इत्यवधेयम् ।

नरादिशरीरसत्त्वे शूकरादिशरीराऽनुपपत्तेः कायव्यूहाऽनुपपत्तेः,

नयावादास्तु तपः-संयम-ज्ञानानां मुक्तिहेतुत्वे भिन्नरुचिरूपतयैव व्यवतिष्ठन्ते । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये
→ “तवसंजमो अणुमओ निगगंथं पवयणं च ववहारो । सद्दुज्जुसुआणं पुण णिव्वाणं संजमो चव” ॥
← (वि.आ.भा.२६२१) इति व्यक्तं अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे (अ.स.वि.१/६/पृ.११४) ।

युक्ततरज्ज्वैतद्, नानाभूमिकारूढमुमुक्षूणामिष्टोपायताग्राहकनयवैविध्यप्रदर्शनमन्तरेणाऽभ्रान्त-निष्कम्प-शीघ्र-
फलोपस्थापकोचितप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, परीक्षकाणां निष्कम्पप्रवृत्तौ सर्वनयसमूहजन्येष्टोपायत्वग्रहस्यैव हेतु-
त्वाद्, अंशे तद्विसंवादेऽपि सामग्रीहेतुत्वग्रहे कस्याऽप्यविवादात् । अत एव ‘तं सव्वणयविसुद्धं जं
चरणगुणद्विओ साहु’ (आ.नि.१६३७, द.वै.नि.१/१५०) इति आवश्यकनिर्युक्तौ दशवैकालिकनिर्युक्तौ
च फलितार्थकथनं भगवतां चरण-गुणयोः स्थित उभयत्र समपक्षपातः गुणशब्देन ज्ञान-दर्शनयोर्ग्रह इति
प्रमाणार्पणायां व्याख्यानमित्यधिकं (न्या.खं.खा.१२ पृ.१०६) न्यायखण्डखाद्ये अवसेयम् ।

किञ्च कर्मणां भोगैकनाशयत्वे प्रायश्चित्तादिविधिरपि व्यर्थः स्यात् । तदुक्तं रामगीतायां → भोगे-
नैव विनाशश्चेत् प्रायश्चित्तवचो वृथा ← (रा.गी.१०/१८) इति ।

‘अवश्यमेव भोक्तव्यमिति तु प्रदेशोदयाऽपेक्षयाऽस्माभिरप्यभ्युपगम्यत एव । अत एव न तत्कृते
कायव्यूहाऽऽवश्यकताऽस्मन्मते । एतेन → न य अवेदयित्ता अत्थि हु मोक्खो ← (प्र.व्या.१/१)
इति प्रश्नव्याकरणसूत्रवचनं → कडाण कम्माण न मुक्खु अत्थि ← (उत्त.४/३) इति उत्तराध्ययनसूत्र-
वचनं, → पावाणं च खलु भो ! कडाणं कम्माणं पुर्व्विं दुच्चिन्नाणं दुप्पडिकंताणं वेइत्ता मुक्खो,
नत्थि अवेइत्ता, तवसा वा झोसइत्ता ← (द.वै.चू.१) इति च दशवैकालिकचूलिकावचनं व्याख्यातम् ।
ततश्च ब्रह्मसूत्रे → भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ← (ब्र.सू.४/१/१९) इति यदुक्तं तत्र इतरपदेन
निकाचितकर्मग्रहणमेव सङ्गच्छते इत्यवधेयम् ।

किञ्च नरादिशरीरसत्त्वे शूकरादिशरीराऽनुपपत्तेः = शूकरादिदेहोत्पादाऽसङ्गतेः कायव्यूहाऽनुपपत्तेः,
मनुष्यशरीरस्य मनुष्येतरशरीरविरोधित्वात्, अन्यथा स्वर्गजनकाऽदृष्टवतो यज्वनः तदानीमेव स्वर्गीयशरी-
रोपग्रहप्रसङ्गात् । न च तददृष्टस्य तदानीमलब्धवृत्तिकत्वान्नैवमिति वाच्यम्, तर्हि तत्त्वज्ञानिनोऽपि
नानाविधाऽदृष्टानां युगपदलब्धवृत्तिकत्वान्न कायव्यूहसम्भवः ।

एतेन ‘यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनककर्मस्वभावात् तपःस्वभावाद् वेति’ (त.चि.अनुमानखण्ड-भा.२
ईश्वरानुमाने पृ.१९३) इति तत्त्वचिन्तामणिकारवचनं निराकृतम्, औदारिकदेहं प्रति एकजीवकर्तृकौदारिक-
शरीरान्तरस्य प्रतिबन्धकत्वात् । देवादीनां तु वैक्रियशरीरादिकर्मोदयमहिम्नैवैकदा नानाशरीरोपपत्तेः ।
इयमेवाऽभिप्रेत्य त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे हेमचन्द्रसूरिभिः → नैसर्गिकी हि भवति द्युसदां कामरूपिता
← (त्रि.श.पु. १।३।८५) इत्युक्तम् । एतेन सर्वं कर्म भोगजन्यनाशप्रतियोगि कर्मत्वात् भुक्त-
भुज्यमानकर्मवदिति कालीपदशर्मवचनं निराकृतम्, प्रायश्चित्तादिनाशये कर्मणि बाधात् ।

अथ तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षयः सम्भवेत्, सौभरिप्रभृतिमहर्षीणां कायव्यूहश्रवणादिति

वणी, बीज्ज मडत्त्वनी वात तो अे छे के योगी पासे मनुष्य शरीर ज्यां सुधी छज्ज उोय त्यां
सुधी त्भूड, कूतरा, बिलाडा वगरेना शरीरोने धारण करी न शकय. अेक शरीर बीज्ज शरीरने धारण करवाभां
प्रतिबंधक छे. माटे कायव्यूह असंगत छे. ज्ञे योगज-कर्मजन्य होवाथी तेवा शरीरने प्रतिबन्धकोटिमांथी

मनोऽन्तरप्रवेशादिकल्पने गौरवाच्च ।

चेत् ? तत्किं सौभरेः युगपद् नानाशरीरकरणतः पञ्चाशत्कलत्रग्रहण-पञ्चाशदधिकशतपुत्रोत्पादनादिपरिग्रहा-
ऽऽरम्भादिजनितपापार्जनं विष्णुपुराणे (अंश-४ अध्याय-२) न श्रुतम् ? यथाकथञ्चित् कायव्यूहकरणेऽपि
तत्तद्भोगजनितपापं तु वर्धते एव, न तु मूलतः क्षीयेत् । मूलतः कृत्स्नकर्मक्षयकृते त्ववश्यं योग
एवाऽऽश्रयितव्यः ।

यत्तु तत्त्वचिन्तामणिकृता → 'कर्मणो भोगनाशयत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम्, भोगस्य तत्त्वज्ञान-
व्यापारत्वादिति' ← (त.चि.ईश्वरा.पृ.१९५) गदितं तन्न चारु, न हि भोगः तत्त्वज्ञानव्यापार इति श्रुतौ
श्रुतम्, तेन विनाऽपि तदुत्पत्तेः । तदुक्तं किरणावलीरहस्ये मथुरानाथेनाऽपि 'तत्त्वज्ञानस्य भोगा-
ऽजनकतया भोगस्य तद्द्वारत्वाऽसम्भवात्' (कि.रह.पृ.४५) इति । उपभोगादेव कर्मक्षये स्वीक्रियमाणे
तु नरकादौ चारित्राऽभावेन अपरकर्मनिमित्तव्यापारात् प्रचुरतरकर्माऽर्जने अनिर्माक्षप्रसङ्गाच्च । तदिदमभिप्रेत्य
श्रावकप्रज्ञप्तौ उमास्वातिवाचकैः → जइ याऽणुभूइओ च्विय खविज्जए कम्मं नन्नहाऽणुमयं ? ।
तेणाऽसंखभवज्जियनाणागइकारणत्तणओ ॥ नाणाभवाणुभवणाऽभावा एगंमि पज्जएण वा । अणुभवओ
बंधाओ मुक्खाऽभावो स चाऽणिट्ठो ॥ ← (श्रा.प्र.१९८/१९९) इत्युक्तम् ।

किञ्चैवं नरकादिदुःखजनकब्रह्महत्यादिप्रयोजकाऽदृष्टसत्त्वे योगिनां नारकब्रह्मघातकशरीरपरिग्रहोऽपि
स्यादिति महद्वैशसम् । 'तादृशाऽदृष्टविरह एव तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरिति चेत् ? शूकरादिशरीरोत्पादकाऽदृष्टाऽसत्त्व
एव तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरित्यपि किमिति न रोचयेः ? 'तत्त्वज्ञानजन्यशूकरादिवैलक्षण्यात् नायं दोष' इति
चेत्, तर्हि तत्त्वज्ञानाऽदृष्टजन्यतावच्छेदिकयोः जात्योः साङ्कर्यम् । कथं च तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहजननेऽप्यनन्त-
कालपरिसमाप्यक्रमिकशूकरादिशरीरोपभोग्यनानाफलजननं कथं च तद्विना शूकरादिशरीरोपभोग्यचरमफलं
विनाऽदृष्टनाशः, कथं च तमन्तरेण मोक्षोत्पत्तिरिति विचारणीयमायुष्मता । 'शूकरादिशरीरोपभोग्यमप्य-
दृष्टफलं योगिनां स्वायुर्नियतमेव तत्कल्प्यत' इति चेत् ? तर्हि लाघवात् तदनुपभोग्यमेव । तच्च
भवोपग्राह्यदृष्टचतुष्टयाख्यं, तत्राप्यायुषः कर्मत्रयस्याऽधिकस्थितिकत्वे तत्समीकरणार्थं भगवतः केवलिस-
समुद्घातारम्भः, आयुस्तु कर्मत्रयादधिकस्थितिकं स्वभावादेव न भवति, केवलिसमुद्घात एव च परेषां
कायव्यूहभ्रमस्तदालम्बनेनैव चेश्वरस्य सर्वावेशप्रतिपादिका श्रुतिरिति (न्या.खं.खा.गा.७४/पृ.६६४) व्यक्तमुक्तं
विद्वत्सभाशृङ्गारेण ग्रन्थकृता न्यायखण्डखाद्ये ।

किञ्च → युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ← (न्या.सू.१/१/१६) इति न्यायसूत्रेण युगपन्नाना-
शरीराऽवच्छेदेन नानाऽनुभवोत्पत्तिसङ्गतिकृते युगपन्नानाशरीरेषु मनोऽन्तरप्रवेशोऽभ्युपगन्तव्यः । तच्चेत्
मनः अणुः तर्हि तन्नाशाऽनुपपत्तिः, सावयवत्वे च तज्जनक-नाशकादि मार्गणीयम् ।

बहार काढी नांभवाभां आवे तो पशु योगीनी पासे मन तो ऐकं ज डोवाथी तथा ते मन मानवदेह साथे
संलग्न डोवाथी नवा भूंड, कूतरा, बिलाडा वगेरेना शरीरभां तो ते मन नडि रडे. मन विना तो भूंड
वगेरे शरीरथी कथं रीते कर्मफल भोगवी शकाय ? कारण के भोगनो अर्थ छे सुभ के दुःखनो मानस
साक्षात्कार. मन ज न डोय तो मानस साक्षात्कार स्वरूप भोग कथं रीते संभवी शके ?

तथा योगजअदृष्टना प्रभावे कायव्यूहगत भूंड-कूतरा वगेरे तभाम शरीरोभां नवा-नवा अनेक मननो
प्रवेश करवानी कल्पना करवामां आवे तो तो महागौरव दोष आवशे. कारण के ऐकी साथे भे ज्ञान तो

યે ત્વાહુઃ પાતઙ્જલાઃ અગ્નેઃ^૧ સ્ફુલિઙ્ગાનામિવ કાયવ્યૂહદશાયામેકસ્માદેવ ચિત્તાત્પ્રયોજકાન્નાનાચિત્તાનાં પરિણામોઽસ્મિતામાત્રાદિતિ । તદુક્તં- “નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્” (યો.સૂ.૪-૪) “પ્રવૃત્તિભેદે પ્રયોજકં ચિત્તમેકમનેકેષામિતિ” (યો.સૂ.૪-૫) તેષામપ્યનન્તકાલપ્રચિતાનાં કર્મણાં

ઇત્થં યુગપત્રાનાશરીરેષુ મનોઽન્તરપ્રવેશાદિકલ્પને ગૌરવાચ્ચ = નાનાકાર્યકારણભાવાદિકલ્પનાલક્ષણ-મહાગૌરવાઽઽપાતાચ્ચ । તથાપિ તત્ર નાનામનસ્ત્વે કાયાનાં પ્રતિચિત્તમભિપ્રાયભેદાદેકાઽભિપ્રાયાઽનુરોધઃ પરસ્પરપ્રતિસન્ધાનઙ્ચ ન સ્યાતામ્, પુરુષાન્તરવદિતિ કષ્ટમાપતિતમાયુષ્મતામિતિ દિક્ ।

યે તુ આહુઃ પાતઙ્જલાઃ સાક્ષાત્કૃતતત્ત્વસ્ય યોગિનો યુગપત્કર્મફલભોગાયાઽઽત્મીયનિરતિશયવિ-ભૂત્યનુભવાત્ યદા યુગપદનેકશરીરનિર્મિત્સા જાયતે તદા → વસ્નેશ્ચ યદ્વત્ ખલુ વિષ્ફુલિઙ્ગાઃ, સૂર્યાન્મયૂઝાશ્ચ ← (મૈત્રા. ૬।૩૧) ઇતિ મૈત્રાયણ્યુપનિષદાદિદર્શિતરીત્યા અગ્નેઃ સ્ફુલિઙ્ગાનામિવ કાય-વ્યૂહદશાયાં એકસ્માદેવ મૌલાત્ ચિત્તાત્ પ્રયોજકાત્ તાવચ્ચરીરસમ્બદ્ધાનાં નાનાચિત્તાનાં પરિણામઃ = આવિર્ભાવઃ અસ્મિતામાત્રાદિતિ । તદુક્તં પતઙ્જલિના યોગસૂત્રે ‘નિર્માણે’તિ ‘પ્રવૃત્તી’તિ ચ । અત્ર રાજમાર્તઞ્ડવૃત્તિરેવમ્ → યોગિનઃ સ્વયં નિર્મિતેષુ કાયેષુ યાનિ ચિત્તાનિ તાનિ મૂલકારણાદ્ અસ્મિ-તામાત્રાત્ એવ તદિચ્છયા પ્રસરન્તિ = અર્નેર્વિસ્ફુલિઙ્ગા ઇવ યુગપત્પરિણમન્તિ (યો.સૂ.૪/૪ રા.મા.) નનુ બહૂનાં ચિત્તાનાં ભિન્નાઽભિપ્રાયત્વાત્રૈકકાર્યકર્તૃત્વં સ્યાદિત્યત આહ- ‘પ્રવૃત્તી’તિ । તેષાં અનેકેષાં ચેતસાં પ્રવૃત્તિભેદે = વ્યાપારનાનાત્વે એકં યોગિનઃ ચિત્તં પ્રયોજકં = પ્રેરકં અધિષ્ઠાતૃત્વેન, તેન ન ભિન્નમતત્ત્વમ્ । અયમર્થઃ- યથાઽઽત્મીયશરીરે મનશ્ચક્ષુઃપાણ્યાદીનિ યથેચ્છં પ્રેરયતિ અધિષ્ઠાતૃત્વેન તથા કાયાન્તરેષ્વપિ ← (રા.મા.૪/૫) ઇતિ ।

યોગસુધાકરે સદાશિવેન્દ્રસ્તુ → નિર્મિતચિત્તાનાં નાયકં ચિત્તમેકં યોગી સ્વભોગાઽનુકૂલપ્રવૃત્તિ-વિશેષનિયામકં નિર્મિતીતે તેન ભોગઃ તદનુસન્ધાનઙ્ચ યુજ્યતે ← (યો. સૂ.૪/૫) ઇત્યાહ ।

ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. તેથી નવા-નવા અનેક શરીરોમાંથી કયા શરીરથી ક્યારે કયા કર્મનું ફળ ભોગવવું? તેનો નિર્ણય કઈ રીતે કોણ કરશે? ભૂંડશરીરગત મન ભૂંડના શરીરથી ભોગવી શકાય તેવા સુખાદિને ભોગવવા માટે તૈયાર હશે તે જ સમયે કૂતરાના શરીરમાં રહેતું અન્ય મન પણ કૂતરાના શરીરથી ભોગવી શકાય તેવા સુખાદિને ભોગવવા માટે તૈયાર હશે. તે જ રીતે બીજા શરીરો માટે પણ સમજી લેવું. પરંતુ એકી સાથે એક જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે. - આ તો નૈયાયિકમાન્ય નિયમ છે. તેથી ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં કયા શરીરમાં રહેલા મનના સહારે કયા શરીરથી કયા કર્મના ફળને ભોગવવું? તેનો નિર્ણય કોણ કરે? આમ એકીસાથે અનેક શરીરોને ઉત્પન્ન કરીને તેના દ્વારા કર્મ ખપાવવાની નૈયાયિકકલ્પના અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે.

❖ પાતંજલોની નિર્માણચિત્કલ્પના મૂળતા છે - જેન ❖

પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે → અગ્નિમાંથી જેમ તણખાઓ નીકળે તેમ કાયવ્યૂહદશામાં એક જ મુખ્ય પ્રયોજક ચિત્તમાંથી અનેકવિધ ચિત્તોનો પરિણામ અસ્મિતામાત્રથી થાય છે. કેમ કે યોગસૂત્રમાં પતંજલિમહર્ષિએ જણાવેલ છે કે ‘અસ્મિતામાત્રસ્વરૂપ મૂળ કારણથી નિર્માણચિત્તો = યોગીનિર્મિતકાયવ્યૂહગત અંતઃકરણો પ્રગટ થાય છે. તથા અનેક અંતઃકરણોની જુદી-જુદી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે પ્રયોજક અંતઃકરણ એક જ હોય છે.’ માટે નવા-નવા અનેક શરીરોની પ્રવૃત્તિમાં વિરોધ-વિસંવાદ નહિ સર્જાય. ←

૧. હસ્તાદર્શો ‘અગ્નિઃ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

નાનાશરીરોપભોગનાશ્યત્વ ◆ કલ્પનં મોહ એવ, તાવદદૃષ્ટાનાં યુગપદ્વૃત્તિલાભસ્યા ઽપ્યનુપપત્તેરિતિ નિરુપક્રમકર્મણામેવ ભોગૈકનાશ્યત્વ ◆ માશ્રયણીયમિતિ સર્વમવદાતમ્ ॥૩૧॥

તેષાં પાતજ્જલાનાં અપિ અનન્તકાલપ્રચિતાનાં કર્મણાં નાનાશરીરોપભોગનાશ્યત્વકલ્પનં = એક-ભવીય-સમકાલીન-વિભિન્નદેહકૃતભોગજન્યધ્વંસપ્રતિયોગિત્વકલ્પનં મોહઃ = અજ્ઞાનં એવ વર્તતે । દર્શિતરીત્યા તાવદદૃષ્ટાનાં = તાવતાં નાશ્યાનાં કર્મણાં યુગપદ્ = સમકાલં વૃત્તિલાભસ્ય = સ્વવિપાકોપધાયકવૃત્તિ-લાભસ્ય અપિ અનુપપત્તેઃ = અસમ્ભવાત્ । ‘કારણસામ્રાજ્યાદેવ યોગિકર્મણાં યુગપદ્વૃત્તિલાભો ઽપિ નાનુ-પપન્નઃ’ ઇતિ ચેત્ ? નનુ તથાપિ ‘તત્ત્વજ્ઞાનાદેવ તાવદદૃષ્ટાનાં યુગપદ્વૃત્તિલાભ’ ઇતિ દેવાનાં પ્રિયસ્યા- ઽભિમતમ્ । તદેવ ચ કથં તત્પ્રતિબન્ધકા ઽદૃષ્ટક્ષયં વિના ? ન ચ તત્ક્ષયો ઽપિ ભોગાદેવ, અતત્ત્વજ્ઞભોગસ્ય તદર્જકત્વાત્ । અપિ ચા ઽધ્યવસાયવિશેષાદેવ વિચિત્રા ઽદૃષ્ટક્ષયોપપત્તૌ કાયવ્યૂહાદિકલ્પનમપ્રામાણિકમેવેતિ વ્યક્તં (અ.મ.પ.૧૦૧ વૃત્તિ) અધ્યાત્મમતપરીક્ષાવૃત્તૌ ।

પ્રકૃતે → વ્યક્તે બ્રહ્મોપયોગે તુ કામવૃત્તિર્ન તિષ્ઠતિ । ત્રિવ્રં નિકાચિતં કર્મ પ્રારબ્ધં નૈવ નશ્યતિ ।।
← (અ.ગી.૧૮૩) ઇતિ પૂર્વોક્તં (પૃ.૧૩૦૦) અધ્યાત્મગીતાવચનમપ્યનુસન્ધેયમ્ । યથોક્તં દ્વાદશારન્યચક્રે અપિ શ્રીમલ્લાવાદિસૂરિભિઃ → સોપક્રમસ્ય ક્રિયાપેક્ષા ન નિરુપક્રમસ્ય, તત્ર સોપક્રમસ્ય કર્માત્મનઃ પુરુષાત્મનૈકીભૂતસ્યોદયોપશમ-ક્ષયોપશમક્ષયા અવસ્થાઃ સાપેક્ષા ભવન્તિ, મદનફલાદ્દમનવત્ ભસ્મપટલાચ્છ-ન્નાન્નિવત્, દરવિધ્યાતા ઽવચ્છન્નજ્વલનવત્, તૃણદાહવદ્વા ← (દ્વા.ન.અર-૪, પૃ.૪૮૭) ઇતિ ।

નનુ કેવલજ્ઞાનમેવા ઽશેષં ભોગમુદીર્ય કાયવ્યૂહમહિમ્નોપસ્થાપ્ય કર્મક્ષયક્ષમમસ્તુ ઇતિ ચેત્ ? મૈવમ્, અબોદ્ધૃદશાપ્રસન્ગાત્, એવં હિ શૂકરાદિભોગ્યં કર્મ ક્ષપયિતું શૂકરાદિશરીરમિવૈકિન્દ્રિયાદિશરીરભોગ્યં જ્ઞા-નાવરણં ક્ષપયિતુમેકેન્દ્રિયાદિશરીરમપિ પરસ્ય તત્ત્વજ્ઞાની પરિગૃહ્ણીયાત્ । તથા ચ તદ્વદેવા ઽબોદ્ધૃત્વપ્રસન્ગઃ । ‘અજ્ઞાનં ન ભોગ્યં સુખ-દુઃખા ઽનન્યતરત્વાદિતિ ન પ્રસન્ગ’ ઇતિ ચેત્, ન, ‘જાત્યાયુર્ભોગાસ્તદ્વિપાકઃ’ (યો.સૂ. ૨/૧૩) ઇતિ સૂત્રયતા યોગા ઽ ઽચાર્યેણ કર્મફલમાત્રસ્ય ભોગ્યત્વા ઽતિદેશાત્ । ‘તત્ત્વજ્ઞાનપ્રતિબન્ધકકર્મનાશાદેવ કૈવલ્યોત્પત્તેર્ના ઽયં પ્રસન્ગ’ ઇતિ ચેત્ ? સ એવ કુતો જાતઃ ? ‘વિવિદિષા-શમ-દમાદિસહકૃતયત્યાશ્રમોચિતા- ઽ ઽચારાદિ’તિ ચેત્ ? તર્હિ યથા પૂર્વં શરીરા ઽપેક્ષભોગં વિનૈવ તતો ઽદૃષ્ટવિશેષનાશસ્તથા તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્ય-નન્તરમપિ તત એવ સ કિમિતિ ના ઽદ્વિયતે કિં કાયવ્યૂહાદિકલ્પનાક્લેશેનેતિ (ન્યા.ખં.ખા.ગા.૭૯/પૃ.

પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે પાતાંજલ વિદ્વાનો અનંત કાળથી ભોગા કરેલા કર્મોને અનેક શરીરથી ભોગવીને જ ખતમ કરવાની જે કલ્પના કરે છે તે પણ તેઓની મૂઢતા જ છે. કારણ કે તેટલા બધા કર્મોનો એકીસાથે વિપાક ઉદય થવો પણ અસંભવ છે. કૂતરા, ભૂંડ, બિલાડા, દેવ, નરક વગેરે ભવોમાં ભોગવી શકાય તેવા, જુદા-જુદા સમયે બાંધેલા, જુદા જુદા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-ભવમાં ઉદયમાં આવવા નિમાયેલા વિચિત્ર કર્મોનો વિપાકોદય એકીસાથે કઈ રીતે સંભવે ? એ લાખ ડોલરનો ગંભીર પ્રશ્ન પાતાંજલ વિદ્વાનો માટે વિચારણીય જ બની રહે છે.

✽ નિકાચિત કર્મ ભોગવવાથી જ રવાના થાય - જૈન ✽

તેમ છતાં ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જી કહે છે કે ‘કર્મો ભોગવવાથી જ નાશ પામે’- તેવો નિયમ બાંધવાના

◆...◆ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી દીર્ઘઃ પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ ।

६७९) अधिकं न्यायखण्डखाद्ये । इति हेतोः निरुपक्रमकर्मणामेव = निकाचितत्वेनोपक्रमानर्हाणामेव कर्मणां भोगैकनाशयत्वं = केवलोपभोगजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं आश्रयणीयम् । एतेन → भोगेन मोक्षमाप्नुयात् ← (का.की.२) इति कामराजकीलितोद्धारोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम्, असङ्गभावेन स्वभूमिकौचित्यतो निकाचितकर्मफलभोगाऽपेक्षया तदुपपत्तेः । निकाचितत्वव्याख्या विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ → गाढतरा-ऽध्यवसायेन बद्धत्वादपवर्तनादिकरणाऽयोग्यतां नीतं निकाचितमुच्यते ← (वि.आ.भा.२५१३ वृ.) इत्येवं श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः रूढर्थत आवेदिता । व्युत्पत्त्यर्थपुरस्सरं विस्तरतः तद्व्याख्या तु → 'कच बन्धने', नितरां कच्यते स्वयमेव बन्धमायाति कर्म जीवस्य तथाविधसंक्लिष्टाऽध्यवसायपरिणतस्य, तत्प्रयुक्ते जीव एव तथाऽऽनुकूल्येन भवनात्, ततः 'प्रयोक्तव्यापारे णिञ्' (श्रीमल.आ.६-५) । ततो निकाच्यते-ऽवश्यवेद्यतया व्यवस्थाप्यते कर्म जीवेन यया सा निकाचना । अथवा 'कच बन्धने' इति चौरादिकोऽप्यस्ति, ततो निकाच्यतेऽवश्यवेद्यतया निबध्यते यया कर्म सा निकाचना जीववीर्यपरिणतिः ← (क.प्र.गा. २/ पृ.१७) इत्येवं कर्मप्रकृतिवृत्तौ श्रीमलयगिरिचरणैः दर्शितेत्यवधेयम् । प्रकृतग्रन्थकृतोऽपि कर्मप्रकृतिवृत्ता-वेवमेवाऽभिप्रायः ।

अत एव त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे अपि → नाऽलं भोग्यफलं कर्माऽभुक्त्वा क्षेप्तुं जिना अपि ← (त्रि.श.१०/६/४२२) इत्युक्तम् । अयमत्राशयः- अध्यवसायवैचित्र्यात् प्रथमत एव जीवा द्विप्रकारं कर्म बध्नन्ति, शिथिलपरिणामतया फलं प्रत्यनियतस्वरूपं सोपक्रमम्, अत्यन्तदृढपरिणामतयाऽवन्ध्यसामर्थ्यञ्च निरुपक्रमं निकाचिताऽपराभिधानम् । सोपक्रमस्य तत्तद्द्रव्यादिसामग्रीमपेक्ष्य प्रतीकारसहत्वात् प्रायश्चित्तादिलक्षणपरिशुद्धाज्ञायोगनाशयत्वम् । तदुक्तं उपदेशपदे → अणिययसहावमेयं सोवक्कमकम्मुणो सख्वं तु । परिसुद्धाऽऽणाजोगो एत्थ खलु होइ सफलो त्ति ॥ ← (उप.पद.३४०) इति ।

वस्तुतः अपूर्वकरणभाविधर्मसंन्यासयोगेन निकाचितकर्मक्षय इति योगमाहात्म्यद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा. २६/२४) वक्ष्यते । धर्मसंन्यासयोग-प्रायश्चित्त-भोग-तपः-तत्त्वज्ञानादीनामेकशक्तिमत्त्वेनैव कर्मनाशकता, लाघवादित्यवोचम भानुमतीनाम्न्यां न्यायालोकटीकायाम् । निकाचितानामपि कर्मणां तपसाऽपि नाशयतेति वक्ष्यतेऽग्रिमद्वात्रिंशिकायाम् (द्वा.द्वा.२६/२४ पृ.१८३३) ।

वैयाकरणास्तु → 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मादि गच्छति' ← (मै.७/२२, त्रिपु.५/१७, ब्र.विं.१७, म.भा.शांति.२७०) इति मैत्रायण्युपनिषत्-त्रिपुरातापिन्युपनिषद्-ब्रह्मविन्दूपनिषद्-महाभारतादिवचनात् शब्दा-ऽनुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं साधयन्ति । तदुक्तं वाक्यपदीये भर्तृहरिणा → तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् । पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते ॥ ← (वा.प.१/१४) इति । तदुक्तं पातञ्जलमहाभाष्ये अपि → एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति' ← (पा.म.भा.१/१/१) इति । ततश्च मुमुक्षुणा अन्यत् सर्वं परिहृत्य शब्दानुशासने एव कात्स्न्येन यतितव्यमित्याहुः, तन्न, अन्तःकरणस्य मलिनत्वे शतशोऽपि सहस्रशोऽपि वा सम्यक्शब्दप्रयोगे सुरा-

७६६ 'निकाचित कर्मो भोगववाथी ज नाश पाभे' तेवो नियम स्वीकारवो वधु व्याज्भी छे. जे कर्मो छीला छेय, निकाचितपक्षे भांधेला छेय, स्वविपाकोदय देभाज्या विना रवाना थाय तेम नं ज छेय

भाण्डधावने इव कृतेऽपि तच्छुद्ध्यसम्भवेनाऽपवर्गाऽसम्भवात्, शब्दानुशासनाऽभ्यासविकलानामपि जडभर-
तादीनां मुक्तिश्रवणाच्चेति दिक् ।

केचित्तु रक्तादिशुद्धिक्रमेण चक्रादिशुद्धिद्वारा द्वैतेच्छा-ब्रह्मानन्दसमुल्लास-निदानादिषोडशदशालाभतः
क्लेशमुक्तिमुपपादयन्ति । तदुक्तं **शम्भुगीतायां** →

आर्यजातौ क्रमाद् नूनं शुद्धिः शोणित-शुक्रयोः । पीठशुद्धेः समुत्पत्तौ परमाऽस्ति सहायिका ॥
अध्यात्मलक्ष्यद्वारैव चक्रशुद्धिर्यथाक्रमम् । लभ्यते नाऽत्र सन्देहो विद्यते पितरो ! ध्रुवम् ॥
अतो वर्णाश्रमा धर्माः प्रवृत्तेः रोधकाः तथा । निवृत्तेः पोषकाः सन्तः संशुद्धिं पीठ-चक्रयोः ॥
समुत्पादयितुं नूनं पराः सन्ति सहायकाः । नाऽत्र कश्चन सन्देहो विद्यते हे स्वधाभुजः ! ॥

← (शं.गी.५/१०९-११२) इत्यादि । तत्तु स्थूलनैगमनयाऽभिप्रायेण जीवविशेषानाश्रित्य कर्मक्लेश-
हानोपायतयाऽत्र सङ्गच्छत इत्यवधेयं समाकलितनानातन्त्रहस्यैः मध्यस्थधीधनैः ।

बृहज्जाबालीयास्तु भस्मधारणादेः क्लेशहानोपायत्वमामनन्ति । तदुक्तं **बृहज्जाबालोपनिषदि** →
भस्मच्छन्नः संसारान्मुच्यते । भस्मशय्याशयानः तच्छब्दगोचरः शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते,
न स पुनरावर्तते ← (बृ.जा.७/७) इति, → भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति ← (बृ.जा.७/२) इति, →
भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसङ्गमात् । भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥ ←
(बृ.जा.५/१८) इति च । तदसत्, केवलादेव भस्मधारणान्मोक्षाऽभ्युपगमे सर्वैरेव यत्र कुत्रचिज्जन्मनि
भस्मधारणेन अद्याऽवधि यावत् सर्वेषां जीवानां मोक्षाऽऽपत्तेः । एतेन → तिर्यक् तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत ।
व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु देवेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति । तस्मात् तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ← (काला.१)
इति **कालाग्निरुद्रोपनिषद्वचनमपि प्रत्याख्यातम्**, तत्त्वज्ञान-यम-नियमादिवैकल्यप्रसङ्गाच्च । एतेन तत्त्वज्ञान-
यम-नियमादिसहिताद् भस्मधारणान्मुक्तिरिति निरस्तम्, विशेषणेनैव कार्योदयसम्भवात् भस्मधारणस्याऽ-
न्यथासिद्धत्वात् । एतेन → तेनाऽधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं
भस्मना धृतम् ॥ (बृ.जा. ५/७) ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः । तेषां नाऽस्ति
विनिर्माक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ← (बृ.जा. ५/९) इति **बृहज्जाबालोपनिषद्वचने** अपि निरस्ते,
अन्वय-व्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् ।

वस्तुतस्तु प्रथमतीर्थकरनिर्वाणाऽनन्तरं तच्छरीरकुण्डाग्निभस्मनो वन्दनीयत्वादिबुद्ध्या तापसैर्ग्रहणाद्
धारणाच्च 'भस्मधारणान्मुक्तिः' इति प्रवादप्रसिद्धिरवगन्तव्या । तदुक्तं **दर्शनरत्नरत्नाकरे** → अथ च
ते भरतेन काकिणीरत्नेनाऽङ्किताः श्राद्धा देवान् प्राहुः 'किमप्यस्मानर्प्यध्वं यूयम्' इति तैः स्वामि-
भक्त्याऽत्यन्तमत्यन्तमभ्यर्थिताः सुरास्तान् प्रति तं कृशानुं दत्तवन्तस्ते च तं स्वसदनेषु नीत्वा निर्वातस्थाने
स्थापयित्वा घृतादिभिर्नित्यं पूजयन्ति, तत्प्रभृति तेऽग्निहोत्रिण इति प्रसिद्धिमुपागताः । ते च श्रावकाः

तो तेवा कर्मोन्नो केवण भोगववाथी नाश थाय - आवुं मानवाभां अपुं संगत थई ज्ञय छे. बाकीना
ढीला-पोथा कर्म-अनिकाथित कर्मोन्नो तो ज्ञान-क्रियाना विवेकसत्पर समन्वयथी ज नाश करीने साधके
ऊपथी मुक्ति साधी लेवी जेईअे. आवुं ज्ञाववानो अही ग्रंथकारश्रीनो आशय छे. (२५/३१)

स्वामिकुण्डाग्निनेक्ष्वाकुण्डशेषसाधुकुण्डकृशानुं विध्यातावुज्जीवयन्ति स्म, शेषं श्रमणकुण्डपावकं त्विक्षाकुण्डकृशानुना, शेषयतिकुण्डवस्निस्तु न कुत्रचित् सङ्क्रमति । अयं विधिरद्यापि प्रवर्तते ब्राह्मणेषु । कैश्चित्तु तद्भस्म वंदितं तत्प्रभृत्यभूवन् भस्मविभूषणास्तापसाः ← (द.र.र.४/३ पृ.४४९) इति । एतेन → भक्षणात् सर्वपापानां भस्मेति परिकीर्तितम् ← (शिवो.५/१२) इति शिवोपनिषदुक्ति-बीजमपि व्याख्यातम् ।

वृषभलाञ्छनतया पशुपतित्वेनाऽप्यादिमतीर्थकृत्प्रसिद्धिर्जाता । एतेन → सर्वज्ञ ईशः पशुपतिः । तज्ज्ञानं केनोपायेन जायते ? पुनः स तमुवाच 'विभूतिधारणादेव' ← (जाबा. पृष्ठ.१) इति जाबाल्युपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम्, वृषभपतिमीशं प्रति बहुमानादिप्रदर्शनपरत्वात् तस्य । एतेन → भस्मनि शुद्धपुण्ड्रे स्थिते किमन्यैः ? ← (सि.शि.२६) इति सिद्धान्तशिखोपनिषद्वचनं व्याख्यातम् ।

यत्तु सरस्वतीरहस्योपनिषदि → यां विदित्वाऽखिलं बन्धं निर्मथ्याऽखिलवर्त्मना । योगी याति परं स्थानं सा मां पातु सरस्वती ॥ ← (स.रह.९) इत्युक्त्या सरस्वतीज्ञानस्य सकलक्लेशहानोपायत्वं दर्शितं तदसत्, सत्क्रियाशून्यस्य ज्ञानस्य सकलक्लेशनाशकत्वाऽसम्भवात् । किञ्च सरस्वतीज्ञानादपवर्ग-सिद्धान्तः → नान्यः पन्था दुःखविमुक्तिहेतुः सर्वेषु भूतेषु गणेशमेकम् । विज्ञाय तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ← (हेर.८/९) इति हेरम्बोपनिषद्वचनात् सत्प्रतिपक्षितो जायते । वस्तुतस्त्वर्थवादपरतयैव तद् व्याख्येयम् ।

एतेन → य इमां हेरम्बोपनिषदमधीते स सर्वान् कामान् लभते । स सर्वपापैः मुक्तो भवति ← (हेर.१५) इति हेरम्बोपनिषद्वचनमपि अर्थवादपरतया व्याख्यातमवसेयम् ।

यच्च → वैकुण्ठस्थानादुत्पन्नं मम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं ममाऽङ्गे प्रतिदिन-मालिप्तं, गोपिभिः प्रक्षालनाद् गोपीचन्दनमाख्यातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थाऽन्तःस्थितं चक्रसमायुक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवति ← (वासु.१) इति वासुदेवोपनिषदि कथितं तच्च भगवद्भक्ति-समर्पण-महिमादिपरतयाऽवगन्तव्यं तन्त्रान्तरनीत्या, न तु विधिवादपरतया, अन्यथा यम-नियमादिविधिवाक्यवै-यर्थ्याऽऽपत्तेरिति दिक् ।

शाक्तास्तु मद्य-मांस-मैथुनाद्युपभोगेन मुक्तिं वर्णयन्ति । तदुक्तं कालिकोपनिषदि → योषित्प्रियकरो भगोदकेन तर्पणं, तेनैव पूजनं कुर्यात् । सर्वदा कालिकारूपमात्मानं विभावयेत् । स सर्वदा योषिदासक्तो भवेत् । स सर्वहत्यां तरति तेन मधुदानेन । अथ पञ्चमकारेण सर्वमायादिविद्यां पशु-धन-धान्यं सर्वेशत्वं च कवित्वं च । नाऽन्यः परमः पन्था विद्यते मोक्षाय ज्ञानाय ← (कालि.२) इति । तदसत्, मद्य-मांस-मैथुनादेः निर्लज्जत्व-गृद्धि-हिंसाद्याक्षेपकतया सदोषत्वस्य पूर्वं धर्मव्यवस्थाद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.७/४-२४ पृ.४५०-५०६) महता प्रबन्धेन व्यवस्थापितत्वात् ।

विशेषार्थः :- संश्रित कर्मोने अपाववा कायव्यूहनी कल्पना करवाना बढले जैनदर्शने केवलीसमुद्घातनी प्रकिया जशावेली छे. ते अकेदम निर्दोष छे. तेमां उपरोक्त दोषोने कोर्ष अवकाश रहेतो नथी. केवली समुद्घातनुं स्वरूप आवश्यकनिर्युक्ति, प्रवचनसारोद्धार, द्वितीय कर्मग्रन्थटीका वगेरेमां विस्तारथी बतावेव छे. जिज्ञासुअे तेनुं स्वरूप त्यांथी जशा लेवु. बाकीनी विगत टीकार्थमां ज स्पष्ट करेली छे. (२५/३१)

તતો નિરુપમં સ્થાનમનન્તમુપતિષ્ઠતે । ભવપ્રપञ્ચરહિતં પરમાનન્દમેદુરમ્ ॥૩૨॥

તત્ત્વમ્ । વ્યક્ત ॥૩૨॥

॥ ઇતિ ક્લેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા ॥૨૫॥

એતેન → સર્વકામ્યરહસ્યપૂજાન્તે મૈથુનં દેવતાપ્રીતિકરં ભવતિ । મોક્ષપ્રદં ભવતિ । સ એવ ભોગા-
ડપવર્ગઃ ← (રા.શ્યા.પૃષ્ઠ-૩) ઇતિ રાજશ્યામલારહસ્યોપનિષદ્વચનમપિ પ્રતિક્ષિપ્તમ્, તસ્ય રાગાદિગર્તોપનિ-
પાતકારિત્વાદિતિ દિક્ ॥૨૫/૩૧॥

નનુ નિરુપક્રમકર્મણાં ભોગાત્ સોપક્રમકર્મણાઞ્ચ સર્વેષાં યોગાદિત્ત્વેન એકશક્તિમત્ત્વેન ક્ષયે કિં સ-
મ્પદ્યતે ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ- 'તત્ત્વમ્' ઇતિ । તત્ત્વમ્ = સ્વસામગ્રીતઃ સકલક્લેશાડત્યન્તહાનેઃ ભવપ્રપञ્ચ-
રહિતં = દેહેન્દ્રિયમનઃકર્માદિસકલસંસારોપપ્લવશૂન્યં અનન્તં = અપુનરાવૃત્ત્યા શાશ્વતં નિરુપમં =
સકલપ્રશસ્તોત્કૃષ્ટોપમાડતીતં પરમાનન્દમેદુરં = શાશ્વતિક-સ્વાભાવિકાડતિશોભનપુષ્કલાડડનન્દસન્દોહપરિ-
પુષ્ટં સ્થાનં ઈષ્ટપ્રાગ્ભારાડભિધાનં વિશુદ્ધોડયમાત્મા ઉપતિષ્ઠતે ॥૨૫/૩૨॥

નૈરાત્મ્યદર્શનાન્નૈવ, વિવેકલ્ખ્યાતિત્ત્વમ્ ન । કાયવ્યૂહાદિતો નૈવ, યોગાન્મુક્તિઃ પ્રજાયતે ॥૧॥

ઇતિ મુનિયશોવિજયવિરચિતાયાં નયલતાયાં ક્લેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકાવિવરણમ્ ॥૨૫॥

ગાથાર્થ :- કર્મસ્વરૂપ ક્લેશનો ઉચ્છેદ થવાથી ભવપ્રપંચશૂન્ય, પરમાનંદથી પરિપુષ્ટ, નિરુપમ
અને શાશ્વત સિદ્ધશિલા નામના સ્થાનને સાધક પામે છે. (૨૫/૩૨)

વિશેષાર્થ :- ૩૨ મો શ્લોક સ્પષ્ટ હોવાથી તેની ટીકા ગ્રંથકાર શ્રીમદ્ગુણએ બનાવેલી નથી. સિદ્ધશિલા
ઉપર ગયેલો કર્મમુક્ત જીવ ત્યાં કોઈ ભવપ્રપંચમાં પડતો નથી, નીચે ફરીથી આવતો નથી, દેહને
ધારણ કરતો નથી. પરમાનંદથી પરિપુષ્ટ એવા મોક્ષને કોઈ પણ પ્રશસ્ત ઉત્કૃષ્ટ ઉપમાથી ઓળખાવી
શકાય તેમ નથી. 'માંહિ પડ્યા તે મહાસુખ માણે' આ ઉક્તિ જ ત્યાં ચરિતાર્થ થાય છે. ઉપાધ્યાયજી
મહારાજ કહે છે કે આવો મોક્ષ પામવો હોય તો નિષ્ક્રિય શુષ્કજ્ઞાન કે અજ્ઞાનકષ્ટગર્ભિત ક્રિયાકાંડમાં
અટવાઈ જવાના બદલે અનુભવી/આત્માનુભવી યોગીપુરુષના ચરણોમાં જીવનને બિનશરતી રીતે સોંપીને
તેમના માર્ગદર્શન મુજબ સમ્યક્ આત્મજ્ઞાનનો અને વિધિ-જયણા-ઉપયોગ-આદરપૂર્વકના આચાર-
પંચાચારનો જીવનમાં વિવેકસભર સમન્વય સાધવામાં લાગી જવું અને પરમતત્ત્વના નિર્ભેજ પ્રેમમાં
ગળાડૂબ બન્યા રહેવું એ જ એકમાત્ર સલામત-સચોટ-ટૂંકો-ઝડપી મોક્ષમાર્ગ છે. અસ્તુ. (૨૫/૩૨)

૨૫ મી બત્રીસીનો અનુવાદ પૂર્ણ.

❖ ૨૫- કલેશહાનઉપાય બ્રીસીનો સ્વાધ્યાય ❖

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. જૈન સિદ્ધાન્ત મુજબ કર્મોચ્છેદનું સંપૂર્ણ કારણ સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા કઈ રીતે છે ? તે સમજાવો.
૨. નૈરાત્મ્યદર્શનમાં જે બે વિકલ્પની અસંગતિ છે તે ગ્રંથકારશ્રી કઈ રીતે સમજાવે છે ? તે જણાવો.
૩. જૈનમતે સર્વથા શૂન્યમાંથી સર્જન અસંભવ કઈ રીતે છે ?
૪. નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવતો આત્મા કેવો છે ? આ બાબતમાં ત્રણ વિકલ્પ જણાવી એમાં આવતા દોષ જણાવો ?
૫. આત્માને ધ્રુવ માનવામાં પણ તેનું દર્શન રાગજનક નથી તે અંગે જૈનમતની દલીલો સમજાવો.
૬. કર્મવિપાકનાં ૨ પ્રકાર સમજાવો.
૭. પાતાંજલદર્શનમાં કર્મવિપાક કેવળ દુઃખાત્મક છે તેનો ચોથો હેતુ કયો છે ? તેને સમજાવો.
૮. ગ્રંથકારશ્રી પાતાંજલમતમાં મોક્ષપુરુષાર્થનો ઉચ્છેદ કઈ રીતે સિદ્ધ કરે છે.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડણી કરો.

૧. નૈરાત્મ્યવાદ	એકાન્તવાદ
૨. વિપ્લવ	ભેદદર્શન
૩. કાર્યવિમુક્તિ	૩
૪. ચિત્તવિમુક્તિ	બૌદ્ધ
૫. અસ્મિતા	મિથ્યાજ્ઞાન
૬. કલેશ	૪
૭. દ્વેષ	૫
૮. પાતાંજલ સિદ્ધાન્ત	દુઃખાનુશયી

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. .... વિના સ્નેહ-રાગ ન જન્મે. (પ્રેમ, કલેશ, સંસ્કાર)
૨. આત્મા સર્વથા .... હોતે છતે કલેશહાનિ કલ્પનામાત્ર છે. (પરિણામી, અપરિણામી, ઉભય)
૩. ધ્વંસ પ્રત્યે .... કારણ છે. (અપ્રતિયોગી, પ્રતિયોગી, વિષય)
૪. દુઃખ એ .... ગુણ છે. (યોગ્યવિભુસામાન્ય, યોગ્યવિભુવિશેષ, વિશેષ)
૫. નિષિદ્ધ કર્મના આચરણથી .... નાશ પામે છે. (પાપ, ધર્મ, અનિષ્ટ)
૬. ભોગવવાથી જ કર્મનાશ થાય એવો એકાન્ત નથી. .... વગેરેથી પણ કર્મનાશ થાય છે. (પ્રાયશ્ચિત્ત, નસીબ, નિયતિ)
૭. .... કર્મો ભોગવવાથી જ નાશ પામે, તેવો નિયમ છે. (સોપકમ, નિકાચિત, આઠ)
૮. પાતાંજલમતે અનંતકાળથી ભેગા કરેલા કર્મોને અનેક શરીરથી ભોગવીને જ ખતમ કરવાની કલ્પના એ .... છે. (વાસ્તવિક, મૂઢતા, હોશિયારી)

* ૨૫- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા *

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. બૌદ્ધમતે નૈરાત્મ્યદર્શન મોક્ષનો હેતુ છે એ કઈ રીતે સિદ્ધ કરે છે ?
૨. આત્મા વિના વક્તા કે વિકલ્પ કઈ રીતે સંભવતો નથી ?
૩. એકાંતક્ષણિકવાદમાં પ્રત્યભિજ્ઞા વગેરે અસંગત થાય છે તે કઈ રીતે ?
૪. વિવેકખ્યાતિના ૭ પ્રકાર જણાવો.
૫. અભિનિવેશનું સ્વરૂપ ઓળખાવો.
૬. તાપ અને સંસ્કારથી કર્મનું ફળ દુઃખરૂપ કઈ રીતે છે ? તે સમજાવો.
૭. 'આ રાજા છે' આવું કહેવાથી શાતાબંધ, સાપની શંકાથી અશાતાબંધ કહેવું એ કઈ રીતે નિરર્થક છે?
૮. નૈયાયિકમાન્ય મોક્ષપુરુષાર્થનું નિરાકરણ ગ્રંથકારશ્રી કઈ રીતે કરે છે ?

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. નૈરાત્મ્યદર્શન એટલે શું ?
૨. ક્લેશ વિના સ્નેહ-રાગ જન્મતો નથી એમ કહીને બૌદ્ધની કઈ વાતનું ખંડન કરે છે.
૩. પ્રસુપ્ત અવસ્થાવાળા ક્લેશ કોને કહેવાય ?
૪. તનુ ક્લેશ કોને કહેવાય ?
૫. રાગ અને દ્વેષ ક્લેશ કોને કહેવાય ?
૬. ભ્રમ કોને ક્લેશ કહેવાય ?
૭. અસ્મિતા કોને કહેવાય ?
૮. મુક્તિકાલીન જ્ઞાન કેવું હોય ? તેનું કારણ શું ?
૯. જૈનમતે વિવેકખ્યાતિ કેવી હોય ? તે કારણ સાથે જણાવો.
૧૦. ચરમત્વ એ દુઃખત્વની વ્યાપ્તજાતિ કેમ નથી ?

(સી) ખાલીજગ્યા પૂરો.

૧. પાતંજલમતે ..... અન્ય ક્લેશની જન્મભૂમિ છે. (અસ્મિતા, અવિદ્યા, ઉદાર)
૨. અવિદ્યા સ્વરૂપ ક્લેશનો પ્રતિપક્ષ ..... છે. (સમ્યગ્ચારિત્ર, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન)
૩. રાગ અને દ્વેષ નામના ક્લેશનો વિરોધી ..... છે. (ભેદદર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, મધ્યસ્થભાવ)
૪. .... એ દુઃખનું ઘર, રોગનું ધામ અને હાલતી ચાલતી ગટર છે. (શરીર, આત્મા, મન)
૫. મુક્તિકાલીન જ્ઞાન ..... જ હોય. (નિર્વિષયક, સવિષયક, શૂન્ય)
૬. નૈયાયિકમતે ચરમદુઃખધ્વંસ એટલે જ ..... (સંસાર, મોક્ષ, સ્વર્ગ)
૭. કર્મક્ષય ..... થી થાય છે. (યોગ, ભોગ, ક્રિયા)

૨૬- યોગમાહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકા

છવીસમી બત્રીસીની પ્રસાદી

શાસ્ત્રસ્યોપનિષદ્ યોગો ॥૨૬/૧॥ (પૃ.૧૭૮૧)
શાસ્ત્રનું રહસ્ય યોગ છે.

સમાધિવિઘ્ના વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ ॥૨૬/૧૧॥ (પૃ.૧૮૦૩)
વ્યુત્થાનદશામાં મનાતી બધી સિદ્ધિઓ-લબ્ધિઓ પ્રકૃષ્ટ
બનતી સમાધિમાં વિઘ્નરૂપ જ છે.

चित्तप्रणिधानार्थं त्वालम्बनमात्रं क्वाऽपि न वास्यामः ।

आत्मप्रणिधानपर्यवसान एव सर्वः संयमः फलवान् ॥२६/२२॥ (पृ.१८३१)

अंतःकरणानी अेकाग्रता माटे जे अलग-अलग विषयोनुं आलंબन लेवाभां आवे तो तेभां अमने कोरि वांधो नथी. इक्त छेवटे आत्मानुं प्रणिधान आवे तो ज तमाभ संयम सइण भने.

॥ અથ યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા ॥૨૬॥

ક્લેશહાનોપાયં વિવિચ્ય તથાભૂતસ્ય યોગસ્ય પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્ત્યૌપયિકં માહાત્મ્યમુપદર્શયન્નાહ-
શાસ્ત્રસ્યોપનિષદ્યોગો યોગો મોક્ષસ્ય વર્તની । અપાયશમનો યોગો યોગઃ કલ્યાણકારણમ્ ॥૧॥
સંસારવૃદ્ધિર્ધનિનાં પુત્રદારાદિના યથા । શાસ્ત્રેણાઽપિ તથા યોગં વિના હન્ત વિપશ્ચિતામ્ ॥૨॥

✽ તયલતા ✽

યોગૈશ્વર્યઞ્ચ કેવલ્યં પ્રાપ્યતે યત્પ્રસાદતઃ । તમાસન્નોપકારિશ્રીમહાવીરપ્રભું ભજે ॥૧॥

પ૞વિંશતિતમદ્વાત્રિંશિકાયાં સ્વ-પરતન્ત્રવિભાગેન ક્લેશહાનોપાયં વિવિચ્ય = સમાલોચનપૂર્વ નિરૂપ્ય
સામ્પ્રતં ષડ્વિંશતિતમદ્વાત્રિંશિકાયાં તથાભૂતસ્ય ક્લેશહાનોપાયાત્મકસ્ય યોગસ્ય પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્ત્યૌપયિકં ફલલિ-
પ્સુપ્રાજ્ઞકર્તૃકપ્રવૃત્તિહેતુભાવમાપન્નં માહાત્મ્યં = અદ્ભુતં સામર્થ્યં ઉપદર્શયન્ ગ્રન્થકૃદ્ આહ- 'શાસ્ત્રસ્યે'તિ ।
શાસ્ત્રસ્ય = શાસન-ત્રાણશક્તિસમન્વિતસ્ય ઉપનિષદ્ = પરમરહસ્યં યોગઃ નિરુક્તલક્ષણઃ ।

યોગો મોક્ષસ્ય પરમપુરુષાર્થસ્ય વર્તની = મુખ્યઃ પન્થાઃ ।

અપાયશમનઃ = જન્મ-જરા-મરણાદિ-કામ-ક્રોધાદ્યપાયોચ્છેદકો યોગઃ । તદુક્તં યોગવિન્દૌ →
તથા ચ જન્મબીજાગ્નિર્જરસોઽપિ જરા પરા । દુઃખાનાં રાજયક્ષ્માઽયં મૃત્યોર્મૃત્યુરુદાહતઃ ॥
કુળ્ઠીભવન્તિ તીક્ષ્ણાનિ મન્મથાઽસ્ત્રાણિ સર્વથા । યોગવર્માઽઽવૃતે ચિત્તે તપશ્ચિદ્રકરાણ્યપિ ॥
← (યો.વિં.૩૮-૩૯) ઇતિ । → યોગેનાઽવાપ્યતે જ્ઞાનં, યોગો ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ । યોગમૂલા
ગુણાસ્સર્વે તસ્માદ્ યુક્તસ્સદા ભવેત્ ॥ ← (બૌ.ધ.૪/૧/૧/૨૬) ઇતિ બૌધાયનધર્મસૂત્રમપ્યત્ર સ્મર્તવ્યમ્ ।

'યુક્તઃ = યોગવાન્' ઇત્યર્થઃ । યોગશાસ્ત્રે કલિકાલસર્વજ્ઞેનાઽપિ →

યોગઃ સર્વવિપદલ્લીવિતાને પરશુઃ શિતઃ । અમૂલમન્ત્રતન્ત્રઞ્ચ કાર્મ્મણં નિર્વૃત્તિશ્રિયઃ ॥
ભૂયાંસોઽપિ હિં પાપ્માનઃ પ્રલયં યાન્તિ યોગતઃ । ચળ્ડવાતાદ્ ઘનઘના ઘનાઘનઘટા ઇવ ॥
← (યો.શા.૧/૫-૭) ઇત્યુક્તમ્ । પરેષામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં યોગશિખોપનિષદિ અપિ →
યોગાત્ પરતરં પુણ્યં યોગાત્ પરતરં શિવમ્ । યોગાત્ પરતરં સૂક્ષ્મં યોગાત્ પરતરં ન હિ ॥ ←
(યો.શિ.૧/૬૭) ઇતિ ॥૨૬/૧॥

શાસ્ત્રસ્યાઽપિ યોગમૃતે શસ્ત્રત્વં સ્યાદિત્યાહ- 'સંસારે'તિ । ધનિનાં મૂઢચેતસાં યથા પુત્ર-દારાદિના
ભવધ્રમણવર્ધનકારણભાવાઽપન્નત્વાત્ સંસારવૃદ્ધિઃ તથા = તેનૈવ પ્રકારેણ વિપશ્ચિતાં = પળ્ડિતાનાં યોગં
અધ્યાત્માદિપ્રકારં વિના શાસ્ત્રેણાઽપિ સંસારવૃદ્ધિઃ સ્યાત્ । વિશુદ્ધયોગપરિણતિરેવ શાસ્ત્રપ્રકૃતિઃ, મદ-

✽ યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ✽

૨૫ મી બત્રીસીમાં ક્લેશહાનિના ઉપાયભૂત યોગનું વિવેચન કરીને ક્લેશનાશક યોગને વિશે
બુદ્ધિશાળી લોકો પ્રવૃત્તિ કરે તે માટે યોગનું માહાત્મ્ય દર્શાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે —

ગાથાર્થ :- શાસ્ત્રનું રહસ્ય યોગ છે. મોક્ષની કેડી/માર્ગ યોગ છે. વિઘ્નોને શાંત કરનાર યોગ
છે. કલ્યાણનું કારણ યોગ છે. (૨૬/૧)

ગાથાર્થ :- જેમ પુત્ર, પત્ની વગેરે દ્વારા ધનવાન માણસને સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમ ખેદની
વાત છે કે યોગ વિના પંડિતોને શાસ્ત્રથી પણ સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. (૨૬/૨)

इहाऽपि लब्धयश्चित्राः परत्र च महोदयः । परात्माऽऽयत्तता चैव योगकल्पतरुः फलम् ॥३॥
योगसिद्धैः श्रुतेष्वस्य बहुधा दर्शितं फलम् । दृश्यते लेशतश्चैतद्यदन्यैरपि दर्शितम् ॥४॥

માન-સ્પૃહા-લોકસંજ્ઞાસંજ્ઞાદિપરિણતિસ્તુ શાસ્ત્રવિકૃતિરેવ । તતશ્ચ વિદુષાઽપિ વિશુદ્ધયોગાઽભ્યાસ એવ વર્તિતવ્યમિત્યુપદેશોઽત્ર ધ્વન્યતે । તદુક્તં યોગવિન્દૌ →

વિદ્વત્તાયાઃ ફલં નાઽન્યત્ સઘોગાઽભ્યાસતઃ પરમ્ । તથા ચ શાસ્ત્રસંસાર ઉક્તો વિમલબુદ્ધિભિઃ ॥
પુત્રદારાઽઽસંસારઃ પુંસાં સમ્મૂઢચેતસામ્ । વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સઘોગરહિતાઽઽત્મનામ્ ॥

← (યો.બિં.૫૦૮/૫૦૯) ઇતિ । તદુક્તં યોગસારપ્રાપ્તૈ અમિતગતિનાઽપિ → સંસારઃ પુત્ર-દારાદિઃ
પુંસાં સમ્મૂઢચેતસામ્ । સંસારો વિદુષાં શાસ્ત્રમધ્યાત્મરહિતાત્મનામ્ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૭/૪૪) ઇતિ ।
અધ્યાત્મસારેઽપિ → ધનિનાં પુત્ર-દારાદિ યથા સંસારવૃદ્ધયે । તથા પાણ્ડિત્યદૃપ્તાનાં શાસ્ત્રમધ્યાત્મ-
વર્જિતમ્ ॥ ← (અ.સા.૧/૨૩) ઇત્યેવં ગ્રન્થકૃતૈવોક્તમિતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૧૫૧૫) અત્રાનુસન્ધેયમ્ ॥૨૬/૨ ॥

इहाऽमुत्र योगस्य फलान्तरमाह- 'इहे'ति । इहाऽपि लोके चित्राः आमर्षौषधिप्रमुखा लब्धयः
परत्र च = परलोके च महोदयः सच्चक्रवर्त्यादिपदलाभलक्षणः परात्माऽऽयत्तता = सर्वज्ञाऽऽज्ञाऽधीनता
चैव योगकल्पतरुः फलम् । योगफलतया आवश्यकनिर्युक्तौ →

આમોસહિ-વિપ્પોસહિ-ખેલોસહિ-જલ્લમોસહી ચેવ । સંભિન્નસોય-ઉજ્જુમર્દ સવ્વોસહી ચેવ બોધવ્વા ॥
ચારણ-આસીવિસ-કેવલી ય મળણાણિણો ય પુવ્વધરા । અરહન્ત-ચક્કવટ્ટી બલદેવા વાસુદેવા ય ॥

← (આ.નિ.૬૯/૭૦) ઇત્યેવમિહ-પરલૌકિક્યો લબ્ધયો ભદ્રબાહુસ્વામિભિરુક્તા ઇહાપિ પૂર્વ (પૃ.૬૫૪,
૧૨૫૪) ઉપદર્શિતાઃ । તદુક્તં યોગશાસ્ત્રે શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિરપિ →

कफविप्रुण्मलामर्शसर्वौषधिमहर्द्धयः । सम्भिन्नश्रोतोलब्धिश्च योगं ताण्डवडम्बरम् ॥

चारणाऽऽशीविषाऽवधि-मनःपर्यायसम्पदः । योगकल्पद्रुमस्यैता विकासिकुसुमश्रियः ॥

← (યો.શા.૧/૮-૯) ઇતિ ॥૨૬/૩ ॥

श्रुतेषु = जिनप्रवचनाऽन्तर्गतशास्त्रेषु योगसिद्धैः पूर्वमहर्षिभिः अस्य योगस्य बहुधा = बहुभिः
प्रकारैः फलं दर्शितम् ।

अन्यैरपि = तन्त्रान्तरीयैः पातञ्जलैः अस्य योगस्य यत् फलं दर्शितं एतद् इह योगमाहात्म्यद्वात्रिं-
शिकायां लेशतो दृश्यते अस्माभिः ॥૨૬/૪ ॥

ગાથાર્થ :- યોગસ્વરૂપ કલ્પવૃક્ષનું આ ફળ છે કે આ લોકમાં પણ વિવિધ લબ્ધિઓ પ્રગટે છે.
પરલોકમાં મહાન અભ્યુદય થાય છે. તથા પરમાત્માને આધીન થવાય છે. (૨૬/૩)

ગાથાર્થ :- યોગસિદ્ધ પુરુષોએ શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારે યોગનું ફળ દેખાડેલ છે. તેમ છતાં આંશિક
રીતે યોગફળ અમારા વડે અહીં દેખાડાય છે કે જે અન્ય = પાતંજલયોગદર્શનકાર વગેરે વડે પણ
દેખાડાયેલ છે. (૨૬/૪)

વિશેષાર્થ :- આ ચાર શ્લોક સરળ છે. સુગમ છે. માટે ગ્રંથકારશ્રીએ તેની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા કરેલ
નથી. અહીં પતંજલિશ્રીએ યોગસૂત્ર નામના ગ્રંથમાં વિભૂતિપાદ નામના ત્રીજા પ્રકરણમાં જે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ-

શાસ્ત્રસ્યેતિ । ઇયમાદ્યા ચતુઃશ્લોકી સુગમા ॥૧-૨-૩-૪॥

અતીતાઽનાગતજ્ઞાનં પરિણામેષુ સંયમાત્ । શબ્દાર્થધીવિભાગે ચ સર્વભૂતરુતસ્ય ધીઃ ॥૫॥

અતીતેતિ । સંયમો નામ ધારણાધ્યાનસમાધિત્રયમેકવિષયમ્ । યદાહ- “ત્રયમેકત્ર સંયમઃ”
ઇતિ (યો.સૂ.૩-૪) । એતદભ્યાસાત્ ખલુ હેયજ્ઞેયાદિપ્રજ્ઞાપ્રસર ઇતિ પૂર્વભૂમિષુ જ્ઞાત્વોત્તરભૂમિષ્વયં
વિનિયોજ્યઃ ।

તદાહ- “તજ્જયાત્પ્રજ્ઞાલોકઃ”(યો.સૂ.૩-૫) “તસ્ય ભૂમિષુ વિનિયોગ ઇતિ”(યો.સૂ.૩-૬) ।

યથાપ્રતિજ્ઞાતમેવ પાતઃપાતપ્રક્રિયાઽનુસારેણ પ્રતિપાદયતિ- ‘અતીતે’તિ । સંયમસ્વરૂપદર્શને યોગસૂત્ર-
સંવાદમાહ- ‘ત્રયમિ’તિ । અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યમિત્યં → તદેતદ્ ધારણા-ધ્યાન-સમાધિત્રયમેકત્ર સંયમઃ ।
એકવિષયાણિ ત્રીણિ સાધનાનિ સંયમ ઇત્યુચ્યતે । તદસ્ય ત્રયસ્ય તાન્ત્રિકી પરિભાષા સંયમઃ ←
(યો.સૂ.ભા.૩/૪) ઇતિ । ધારણા-ધ્યાન-સમાધીનાં મિલિતાનાં તત્ર તત્ર વક્ષ્યમાણસૂત્રેષુ અનયા સંજ્ઞયા
પ્રહણં ભવિષ્યતિ । તેષુ ચ પ્રાતિસ્વિકરૂપૈઃ ત્રયાણામુચ્ચારણે ગ્રન્થબાહુલ્યં સ્યાદિત્યાશયેન સ્વતન્ત્રસંજ્ઞા-
પ્રતિપાદકમિદં સૂત્રમિતિ (યો.સૂ.૩/૪ વા.) યોગવાર્તિકકૃન્મતમ્ ।

એતદભ્યાસાત્ = દર્શિતસંયમપરિશીલનાત્ ખલુ હેય-જ્ઞેયાદિપ્રજ્ઞાપ્રસરઃ = પરિત્યાજ્ય-વિજ્ઞેયોપાદેય-
ગોચરપ્રજ્ઞાયાઃ પ્રત્યયાન્તરાઽનભિભૂતનિર્મલપ્રવાહાઽવસ્થાનં ભવતિ ઇતિ પૂર્વભૂમિષુ = પ્રાક્તનાઽવસ્થાસુ
જ્ઞાત્વા ઉત્તરભૂમિષુ = અગ્રેતનભૂમિકાસુ અયં = સંયમઃ વિનિયોજ્યઃ । તદાહ પતઃપાતઃ યોગસૂત્રે
‘તજ્જયાત્ પ્રજ્ઞાલોકઃ’ ઇતિ । અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યં ઇત્યં વર્તતે → તસ્ય = સંયમસ્ય જયાત્ સમાધિપ્રજ્ઞાયા
ભવતિ આલોકઃ । યથા યથા સંયમઃ સ્થિરપદો ભવતિ તથા તથા સમાધિપ્રજ્ઞા વિશારદી ભવતિ ←
(યો.સૂ.ભા. ૩/૫) ઇતિ । તત્ર વૈશારદ્યજ્ઞાતિસૂક્ષ્મ-વ્યવહિતાદ્યર્થાનાં પરપ્રત્યક્ષીકરણસામર્થ્યમિતિ

ઐશ્વર્ય-લબ્ધિ વગેરે યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વર્ણન કરેલ છે તેના આધારે ગ્રંથકારશ્રી યોગની લબ્ધિ-
ઋદ્ધિ વગેરે ફળને બતાવવાનો એક પ્રયાસ કરે છે. છેલ્લે ૨૨ મા શ્લોકથી તેની સમીક્ષા કરીને જૈનદર્શન
મુજબ યોગફળની વાત કરીને પ્રસ્તુત બત્રીસી પૂર્ણ કરેલ છે. આ વાતની વિદ્વાનોએ નોંધ લેવી. (૨૬/૪)

✽ યોગફળ : અતીત અનાગત જ્ઞાન ✽

ગાથાર્થ :- પરિણામોને વિશે સંયમ કરવાથી અતીત અને અનાગત વિષયનું જ્ઞાન થાય
છે. શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિના વિભાગમાં સંયમ કરવાથી તમામ જીવોના અવાજનું જ્ઞાન થાય છે.
(૨૬/૫)

ટીકાર્થ :- પ્રસ્તુતમાં સંયમનો અર્થ છે એક જ વિષયમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-આ ત્રણેયને
કેન્દ્રિત કરવા. કારણ કે યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિને એક વિષયમાં સ્થાપિત
કરવા તે સંયમ કહેવાય.’ ← પ્રસ્તુત સંયમનો અભ્યાસ કરવાથી ખરેખર હેય-જ્ઞેય વગેરે વિષયોમાં પ્રજ્ઞાનો
ફેલાવો થતો જાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વ ભૂમિકામાં રહેલા સાધકે વ્યવસ્થિત રીતે જાણીને ઉત્તર ભૂમિકામાં
આ સંયમનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. તેથી તો યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘તે સંયમનો જય કરવાથી
= અભ્યાસ કરવાથી પ્રજ્ઞાનો ફેલાવો થાય છે.’ ‘સંયમનો ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં વિનિયોગ કરવો.’ ←

તતઃ પરિણામેષુ ધર્મલક્ષણાઽવસ્થારૂપેષુ સંયમાઽઙ્ગિતસ્ય સર્વાર્થગ્રહણસામર્થ્યપ્રતિબન્ધક-
વિક્ષેપપરિહારાત્ અતીતાઽનાગતજ્ઞાનં = અતિક્રાન્તાઽનુત્પન્નાઽર્થપરિચ્છેદનં યોગિનો ભવતિ । તદુક્તં-
“પરિણામત્રયસંયમાદતીતાઽનાગતજ્ઞાનમિતિ” (યો.સૂ.૩-૧૬) ।

(યો.સૂ.૩/૫ વા.) યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ ।

ઇદાનીમુક્તસ્ય સંયમસ્ય વિષયપ્રદર્શનદ્વારેણ સિદ્ધીઃ પ્રતિપાદયિતુમાહ- તતઃ = ઉત્તરભૂમિષુ હેયાદિ-
ગોચરપ્રજ્ઞાઽઽલોકવિનિયોગાત્ ધર્મ-લક્ષણાઽવસ્થારૂપેષુ ત્રિવિધેષુ પરિણામેષુ પૂર્વં (દ્વા.દ્વા.૨૪/૨૪ પૃ.૧૬૭૭)
વ્યાખ્યાતેષુ સંયમાઽઙ્ગિતસ્ય = ધારણા-ધ્યાન-સમાધિપ્રકર્ષાન્વિતસ્ય સર્વાર્થગ્રહણસામર્થ્યપ્રતિબન્ધકવિક્ષેપપરિ-
હારાત્ = સકલવિષયપ્રદ્યોતનપ્રવર્ણચિત્તશક્તિપ્રતિબન્ધકાનાં વિક્ષેપાણાં વિગમાત્ અતિક્રાન્તાઽનુત્પન્નાઽર્થ-
પરિચ્છેદનં તિરોભૂતાઽપ્રાદુર્ભૂતવિષયકપ્રમા યોગિનો ભવતિ । તદુક્તં યોગસૂત્રે ‘પરિણામે’તિ । અત્ર
રાજમાર્તણ્ડવ્યાખ્યા → ધર્મ-લક્ષણાઽવસ્થાભેદેન યત્પરિણામત્રયમુક્તં તત્ર સંયમાત્ = તસ્મિન્ વિષયે
પૂર્વોક્તસંયમસ્ય કરણાદ્ અતીતાનાગતજ્ઞાનં યોગિનઃ સમાધેરાવિર્ભવતિ । ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્- ‘અસ્મિન્ ધર્મિણિ
અયં ધર્મઃ ઇદં લક્ષણં ઇયમવસ્થા ષાઽનાગતાદધ્વનઃ સમેત્ય વર્તમાનેઽધ્વનિ સ્વં વ્યાપારં વિધાયાઽતીતમધ્વાનં
પ્રવિશતી’ત્યેવં પરિહૃતવિક્ષેપ(ષય)તયા યદા સંયમં કરોતિ તદા યત્ કિઙ્ગિદનુત્પન્નમતિક્રાન્તં વા તત્સર્વં
યોગી જાનાતિ, યતઃ ચિત્તસ્ય શુદ્ધસત્ત્વપ્રકાશરૂપત્વાત્ સર્વાર્થગ્રહણસામર્થ્યં અવિદ્યાદિભિઃ વિક્ષેપૈઃ અપા-
ક્રિયતે । યદા તુ તૈઃ તૈઃ ઉપાયૈઃ વિક્ષેપાઃ પરિહ્રિયન્તે તદા નિવૃત્તમલસ્યેવાઽઽદર્શસ્ય સર્વાર્થગ્રહણસામર્થ્ય-
મેકાગ્રતાબલાદાવિર્ભવતિ ← (યો.સૂ.૩/૧૬ રા.મા.) ઇત્યેવં વર્તતે ।

‘સંયમેન પરિણામત્રયં સાક્ષાત્ક્રિયમાણમતીતાઽનાગતજ્ઞાનં તેષુ સમ્પાદયતી’તિ (યો.સૂ.ખા.૩/૧૬
યોગભાષ્યકૃન્મતમ્ । અત્ર વાચસ્પતિમિશ્રઃ → પરિણામત્રયસાક્ષાત્કરણમેવ તદન્તર્ભૂતાઽતીતાઽનાગતસાક્ષાત્કર-
ણાત્મકમિતિ ન વિષયભેદઃ સંયમ-સાક્ષાત્કારયોઃ ← (ત.વૈ.૩/૧૬) ઇત્યેવં તત્ત્વવૈશારદ્યાં વ્યાચષ્ટે ।

→ ‘અસ્ય ધર્મિણોઽયં ધર્મપરિણામઃ તસ્ય ષાઽયં લક્ષણપરિણામો લક્ષણસ્ય ષાઽયં નવ-પુરાણાઘ-
વસ્થાપરિણામ’ ઇત્યેવમનુક્ષણં યત્ર કુત્રચિદર્થે સંયમાત્ સાક્ષાત્કારે સતિ તદિતરાર્થાનામપિ ધર્માદિપરિણા-
મેષ્વતીતાનાગતજ્ઞાનં સદ્કલ્પમાત્રેણ પ્રણિધાનલેશાદેવ ભવતિ ← (ખા.ગ.૩/૧૬) ઇતિ તુ ભાવાગ્નેશઃ ।

શાઽન્ડિલ્યોપનિષદિ તુ → ધર્માઽધર્મસંયમાદતીતાઽનાગતજ્ઞાનમ્ ← (શાં.૧/૬૯) ઇત્યુક્તમિતિ
યથાતન્ત્રમનુયોજ્યં તત્તદ્દર્શનવિશારદૈઃ ।

‘શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય-નિયતક્રમવર્ણાત્મે’તિ । શ્રોત્રં ધ્વનિપરિણામમાત્રવિષયમ્, શબ્દશ્ચ તદ્ગ્રાહ્યઃ, ‘અષ્ટૌ સ્થા-

પાતંજલ યોગદર્શનમાં પરિણામના ત્રણ પ્રકાર માન્ય છે. (૧) ધર્મ સ્વરૂપ પરિણામ. (૨) લક્ષણ સ્વરૂપ પરિણામ અને (૩) સ્વસ્થાસ્વરૂપ પરિણામ. આ ત્રણેય પરિણામને વિશે સંયમથી = ધારણા-
ધ્યાન-સમાધિસ્થાપિત કરવાથી સંયમવાળા યોગીને ભૂતકાળના વિષય અને ભવિષ્યના વિષયનો નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે પરિણામ સંયમથી સર્વ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્યમાં પ્રતિબંધક એવા વિક્ષેપો દૂર થાય છે. તેથી તો યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘ત્રણ પ્રકારના પરિણામો ઉપર સંયમ કરવાથી અતીતકાલીન અને અનાગતકાલીન અર્થનો નિશ્ચય થાય છે.’ ←

શબ્દ: = શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યનિયતક્રમવર્ણાત્મા, ક્રમરહિત: સ્ફોટાત્મા ધ્વનિસંસ્કૃતબુદ્ધિગ્રાહ્યો વા, અર્થો = જાતિગુણક્રિયાદિ:, ધી: = વિષયાકારા બુદ્ધિવૃત્તિ:, એતા હિ ગૌરિતિ શબ્દો ગૌરિત્યર્થો ગૌરિતિ ચ ધીરિત્યભેદેનેવાઽધ્યવસીયન્તે, 'કોઽયં શબ્દ: ?' ઇત્યાદિષુ પ્રશ્નેષુ ગૌરયમિત્યેકરૂપસ્યૈવોત્તરસ્ય પ્રદાનાત્ । તસ્ય ચૈકરૂપપ્રતિપત્તિનિમિત્તકત્વાત્ । તત એતાસાં વિભાગે (= શબ્દાર્થધીવિભાગે) ચ 'ઇદં શબ્દસ્ય તત્ત્વં 'યદ્વાચકત્વં નામ, ઇદં ચાઽર્થસ્ય યદ્વાચ્યત્વં, ઇદં ચ ધિયો યત્રકાશકત્વમિ'^૨-ત્યેવંલક્ષણે સંયમાત્ (સર્વભૂતરુતસ્ય=) સર્વેષાં ભૂતાનાં મૃગ-પશુ-પક્ષિ-સરીસૃપાદીનાં રુતસ્ય = શબ્દસ્ય ધી: ભવતિ 'અનેનેવાઽભિપ્રાયેણ અનેન પ્રાણિનાઽયં શબ્દ: સમુચ્ચરિત' ઇતિ ।

નાનિ વર્ણાનામુર: કળ્ઠ: શિરસ્તથા । જિહ્વામૂલં ચ દન્તાશ્ચ નાસિકૌષ્ઠૌ ચ તાલુ ચ ।।' (પા.શિ.૧૩) ઇતિ પાણિનીયશિક્ષાવચનાત્ પ્રતિનિયતાઽષ્ટસ્થાનાઽનુસારિક્રમાઽભિવ્યક્તો વર્ણાત્મક: યદિ વા વર્ણાનાં યૌગપદ્યાઽસમ્ભવેન આન્તરોઽન્ત:કરણપરિણામો વ્યાપક: ક્રમરહિત: એક એવ સર્વાભિધાનશક્તિપ્રચિત: સ્ફોટાત્મા ધ્વનિ: ધ્વનિસંસ્કૃતબુદ્ધિગ્રાહ્ય: ઇતિ । સ્ફોટહેતુ-સ્વરૂપ-પ્રકારગોચરાઽધિકબુભુત્સાશાલિભિ: અષ્ટ-સહસ્રીતાત્પર્યવિવરણં પ્રન્થકૃદ્ધિરચિતમવલોકનીયમ્ । શિષ્ટં સ્પષ્ટં તથાપિ યોગસૂત્રવૃત્તિસંવાદે ભાવયિષ્ય-તેઽધિકસ્પષ્ટતાર્થમનુપદમેવ ।

• યોગનું ફળ : પશુ-પક્ષીના અવાજનું જ્ઞાન •

કર્ણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવા નિયત ક્રમવાળા ક-ખ-ગ-ઘ વગેરે વર્ણો શબ્દ કહેવાય છે. અથવા ક્રમ વિના સ્ફોટ થવા સ્વરૂપ શબ્દ સમજવો કે જેનું ધ્વનિસંસ્કૃત એવી બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય છે. શબ્દ ઉપરોક્ત બે પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. તથા શબ્દનો અર્થ છે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે. તેમ જ બુદ્ધિ એટલે વિષયાકારવાળી બુદ્ધિની વૃત્તિ. શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિ. આ ત્રણેય અભેદથી જ અનુભવાય છે. કારણ કે 'ગાય' આવો શબ્દ બોલવામાં/સાંભળવામાં આવે છે. 'ગાય' આ પ્રમાણે અર્થ જણાય છે. તથા 'ગાય' આ પ્રમાણે બુદ્ધિનો આકાર અનુભવાય છે. કારણ કે "આ કયો શબ્દ હતો ? આ કયો પદાર્થ છે ? આ કેવા આકારવાળી બુદ્ધિ છે ?" - આ ત્રણેય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતાં 'ગાય' આ પ્રમાણે એક સરખો જ જવાબ આપવામાં આવે છે. તે જવાબ પણ એકસરખી જ બુદ્ધિ સાંભળનારમાં ઊભી કરે છે.

(મતલબ કે શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિ સરખા આકારવાળા હોય છે. જેવો અર્થ હોય તેવો શબ્દ તેને ઉદ્દેશીને બોલાય છે. તથા તે શબ્દને સાંભળવાથી શ્રોતાને તેવા જ આકારની બુદ્ધિ ઊભી થાય છે. આમ શબ્દ-અર્થ-બુદ્ધિ તુલ્ય નામધેય છે. ત્રણેયનો આકાર સમાન હોવાથી ત્રણેયનો જે અધ્યવસાય થાય છે. તેમાં 'કોના કારણે કોનો અધ્યવસાય થાય છે ? શેના લીધે કયો અંશ અનુભવાય છે ?' આવો ભેદ પકડવો સામાન્ય લોકો માટે મુશ્કેલ હોય છે.) તેથી આ શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિના વિભાગમાં અર્થાત્ 'જે વાચકતા છે તે શબ્દનું સ્વરૂપ છે. જે વાચ્યતા છે તે અર્થનું સ્વરૂપ છે. અને જે પ્રકાશકત્વ છે તે બુદ્ધિનું સ્વરૂપ છે.' - આવા શબ્દ-અર્થ-બુદ્ધિ સંબંધી વિભાગમાં સંયમ (= ધારણા-ધ્યાન-સમાધિને કેન્દ્રિત) કરવાથી મૃગ વગેરે પશુ, હંસ વગેરે પંખી, સાપ વગેરે સરિસૃપ વગેરે તમામ જીવોના શબ્દનું

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'મદ્વાચકત્વં' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: । ૨. મુદ્રિતપ્રતો '...કાશત્વ...' ઇતિ વૃદ્ધિ: પાઠ: ।

તદુક્તં- “શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્સઙ્કરસ્તત્ર” પ્રવિભાગસંયમાત્સર્વભૂતરુત^૩જ્ઞાનમિતિ”
(યો.સૂ.૩-૧૭) ૧૧૫ ॥

તદુક્તં યોગસૂત્રે ‘શબ્દાર્થ’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્કરવૃત્તિરેવમ્ → શબ્દઃ = શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યો નિયતક્રમ-વર્ણાત્મા નિયતૈકાર્થપ્રતિપત્યવચ્છિન્નઃ । યદિ વા ક્રમરહિતઃ સ્ફોટાત્મા ધ્વનિસંસ્કૃતબુદ્ધિગ્રાહ્યઃ । ઉભય-થાડપિ પદરૂપો વાક્યરૂપશ્ચ, તયોઃ એકાર્થપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્યાત્ । અર્થઃ = જાતિ-ગુણ-ક્રિયાદિઃ । પ્રત્યયઃ = જ્ઞાનં વિષયાડ્ઠકારા બુદ્ધિવૃત્તિઃ । ઇષાં શબ્દાર્થ-જ્ઞાનાનાં વ્યવહાર ઇતરેતરાધ્યાસાદ્ ભિન્નાનામપિ બુદ્ધ્યેકરૂપતાસમ્પાદનાત્ સઙ્કીર્ણત્વમ્ । તથાહિ- ‘ગામાનયે’ત્યુક્તે કશ્ચિદ્ ગોલક્ષણમર્થ ગોત્વજાત્યવચ્છિન્ન સાસ્નાદિમત્પિન્ડરૂપં, શબ્દં ચ તદ્વાચકં, જ્ઞાનઞ્ચ તદ્ગ્રાહકમભેદેનાધ્યવસ્યતિ । ન તુ ‘અસ્ય ગોશબ્દો વાચકઃ, અયં ગોશબ્દસ્ય વાચ્યઃ, તયોરિદં ગ્રાહકં જ્ઞાનમિ’તિ ભેદેન વ્યવહરતિ । તથાહિ- ‘કોડય-મર્થઃ ? કોડયં શબ્દઃ ? ‘કિમિદં જ્ઞાનમ્ ?’ ઇતિ પૃષ્ટઃ સર્વત્રૈકરૂપમેવોત્તરં દદાતિ ‘ગૌઃ’ ઇતિ । સ યદિ એકરૂપતાં ન પ્રતિપદ્યતે, કથમેકરૂપમુત્તરં પ્રયચ્છતિ ? એતસ્મિન્ સ્થિતે યોડયં પ્રવિભાગં = ‘ઇદં શબ્દસ્ય તત્ત્વં યદ્વાચકત્વં નામ, ઇદમર્થસ્ય યદ્વાચ્યત્વં, ઇદં જ્ઞાનસ્ય યત્પ્રકાશકત્વમિ’તિ પ્રવિભાગં વિધાય તસ્મિન્ પ્રવિભાગે યઃ સંયમં કરોતિ તસ્ય સર્વેષાં ભૂતાનાં મૃગ-પશુ-પક્ષિ-સરીસૃપાદીનાં યદ્ રુતં = યઃ શબ્દઃ તત્ર જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । ‘અનેનૈવાભિપ્રાયેણૈતેન પ્રાણિનાડયં શબ્દઃ સમુચ્ચારિતઃ’ ઇતિ સર્વ જ્ઞાનાતિ ← (રા.મા.૩/૧૭) ઇતિ । એતેન → તત્તજ્જન્તુધ્વનૌ ચિત્તસંયમાત્ સર્વજન્તુરુતજ્ઞાનમ્ ← (શાં.૧/૬૯) ઇતિ શાન્ડિલ્યોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ॥૨૬/૫ ॥

આવું જ્ઞાન થાય છે કે ‘આ જ અભિપ્રાયથી આ પ્રાણીએ આ શબ્દ બોલેલ છે.’ તેથી યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિ-આ ત્રણેયમાં એક બીજાના આકારનો અભ્યાસ = વિભિન્ન હોવા છતાં પણ બુદ્ધિથી એકરૂપતાનું સંપાદન કરવાથી મિશ્રણ થાય છે. તેના પ્રકૃષ્ટ જુદા-જુદા વિભાગમાં સંયમ કરવાથી તમામ જીવોના અવાજનું જ્ઞાન થાય છે.’ ← (૨૬/૫)

વિશેષાર્થ :- ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ ત્રણ પરિણામો પાતંજલ યોગદર્શનમાં માન્ય છે. ૨૪ મી બત્રીસીના ૨૪ મા શ્લોકની ટીકામાં આ ત્રણેય પરિણામની સમજૂતી આપેલ હોવાથી અહીં તેનું પુનરાવર્તન નથી કરતા. સ્મૃતિપથ ઉપર ત્રણ પરિણામને લાવવા માટે વાચકવર્ગે ત્યાં નજર કરવી. મીમાંસા, વૈયાકરણ, પાતંજલ તથા જૈનદર્શનમાં શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિમાં તુલ્યાકારતા મનાયેલી છે. તેમાં કાંઈક ભેદ રહેલો છે. તે વાત અલગ છે. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય વગેરેમાં શબ્દ-અર્થ-પ્રતીતિને સમાનાકાર માનેલા છે. જિજ્ઞાસુએ ત્યાં દૃષ્ટિપાત કરવો. મીમાંસકો શબ્દને સ્ફોટરૂપ માને છે. તેથી શબ્દને તેમના મત મુજબ સ્ફોટરૂપ બતાવેલ છે. વર્ણસ્ફોટ, પદસ્ફોટ, વાક્યસ્ફોટ વગેરેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે જિજ્ઞાસુએ કુમારિલભટ્ટરચિત મીમાંસા-શ્લોકવાર્તિક તથા ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયગણિવરકૃત અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (પ્રથમ પરિચ્છેદ) વગેરે ગ્રંથોને જોવા. આ બધી બાબતોને અહીં વિસ્તારથી બતાવવામાં ગ્રંથકદ ઘણું વધી જાય. માટે તેનો વિસ્તાર અહીં કરવામાં નથી આવતો. જિજ્ઞાસુએ તે-તે સ્થળે દૃષ્ટિપાત કરવો. (૨૬/૫)

૧. હસ્તાદર્શ ‘તત્..’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘પ્રવિભાગ..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘..ભૂતરુતરુત...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સંસ્કારે પૂર્વજાતીનાં પ્રત્યયે પરચેતસઃ । શક્તિસ્તમ્ભે^૧ તિરોધાનં કાયરૂપસ્ય સંયમાત્ ॥૬॥

સંસ્કાર ઇતિ । સંસ્કારે સ્મૃતિમાત્રફલે જાત્યાયુર્ભોગલક્ષણે ચ “એવં મયા સોઽર્થોઽનુભૂતઃ, એવં મયા સા ક્રિયા કૃતા” ઇતિ ભાવનયા સંયમાત્ પૂર્વજાતીનાં = પ્રાગનુભૂતજાતીનાં ધીઃ = અનુસ્મૃતિરવબોધકમન્તરેણ૨ ભવતિ ।

તદુક્તં- “સંસ્કારસ્ય સાક્ષાત્કરણાત્ પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્” (યો.સૂ.૩-૧૮) ।

પ્રત્યયે = પરકીયચિત્તે કેનચિન્મુખરાગાદિના લિઙ્ગેન ગૃહીતે પરચેતસો ધીર્ભવતિ । તથાસં-
યમવાન્ ‘સરાગમસ્ય ચિત્તં વીતરાગં વેતિ’ પરચિત્તગતાન્ સર્વાનેવ ધર્માન્ જાનાતીત્યર્થઃ ।

સિદ્ધ્યન્તરાણ્યાહ- ‘સંસ્કાર’ ઇતિ । ‘ધીઃ’ ઇતિ પદં પઞ્ચમશ્લોકાદનુવૃત્તમત્રોપદર્શિતમવસેયમ્ । સંસ્કારસંયમપ્રસૂતપૂર્વજાતિજ્ઞાને યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘સંસ્કારસ્યે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્કવૃત્તિઃ → દ્વિવિધાઃ ચિત્તસ્ય વાસનારૂપાઃ સંસ્કારાઃ । કેચિત્ સ્મૃતિમાત્રોત્પાદનફલાઃ । કેચિજ્જાત્યાયુર્ભોગલક્ષણવિપાકહેતવઃ, યથા ધર્માઽધર્માઽભ્યાઃ । તેષુ સંસ્કારેષુ યદા સંયમં કરોતિ ‘એવં મયા સોઽર્થોઽનુભૂતઃ, એવં મયા સા ક્રિયા નિષ્પાદિતા’ ઇતિ પૂર્વવૃત્તં અનુસન્દધાનો ભાવનયૈવ પ્રબોધકમન્તરેણોદ્બુદ્ધસંસ્કારઃ સર્વમતીતં સ્મ-
રતિ । ક્રમેણ સાક્ષાત્કૃતેષૂદ્બુદ્ધેષુ સંસ્કારેષુ પૂર્વજન્માઽનુભૂતાનપિ જાત્યાદીન્ પ્રત્યક્ષેણ પશ્યતિ ← (રા.મા. ૩/૧૮) ઇત્યેવં વર્તતે । ‘પરત્રાપ્યેવમેવ સંસ્કારસાક્ષાત્કરણાત્ પરજાતિસંવેદનમ્’ ઇતિ યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસઃ ।

અત્ર જૈગીષવ્ય ઉદાહરણતયા યોગસૂત્રભાષ્ય-મણિપ્રભાદિષુ દર્શિતઃ । ન ચ યત્ર સંયમઃ તસ્ય સાક્ષાત્કાર ઇતિ નિયમેન સંસ્કારસંયમાત્કથં પૂર્વજન્મસાક્ષાત્કાર ઇતિ શઙ્કનીયમ્, સાનુબન્ધસંસ્કારસંયમાદનુબન્ધત્વેન પૂર્વજન્મસાક્ષાત્કારોત્પત્તેઃ સમ્ભવાદિતિ (યો.સુધા.૩/૧૮) યોગસુધાકરે સદાશિવેન્દ્રઃ ।

ગાથાર્થઃ :- સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે. બીજાના મનને વિશે સંયમ કરવાથી બીજાના મનનું જ્ઞાન થાય છે. કાયાના રૂપને વિશે સંયમ કરવાથી રૂપશક્તિનું સ્તંભન થતાં અદૃશ્ય થવાય છે. (૨૬/૬)

ટીકાર્થઃ :- સંસ્કાર બે પ્રકારના છે. એક સંસ્કાર એવા છે કે જેનું ફળ માત્ર સ્મૃતિ છે. બીજા સંસ્કાર એવા છે કે જે જન્મ, જીવન અને ભોગ સ્વરૂપ હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના સંસ્કારને વિશે ‘આ પ્રમાણે મારા વડે તે પદાર્થનો અનુભવ કરાયો હતો. આ રીતે મારા વડે તે ક્રિયા કરાયેલ હતી’ આવી ભાવનાથી સંયમ = ધારણા-ધ્યાન-સમાધિને કેન્દ્રિત કરવાથી પૂર્વે અનુભવેલા જન્મોની સ્મૃતિ ઉદ્બોધક વિના જ પ્રગટ થાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘સંસ્કારનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે.’ ←

મોઢાના હાવ-ભાવ વગેરે ચિહ્ન દ્વારા બીજાના મનમાં કેવા પ્રકારના ભાવ હશે ? તેનું જ્ઞાન કરીને બીજાના મનને વિશે સંયમ (= ધારણા-ધ્યાન-સમાધિને કેન્દ્રિત) કરવાથી બીજાના મનનું જ્ઞાન જાણી શકાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે બીજાના મન ઉપર સંયમ કરનારો ‘આનું મન અમુક ચીજ ઉપર રાગવાણું છે કે વીતરાગી છે ?’ આ પ્રમાણે બીજાના મનમાં રહેલા બધા જ ભાવોને જાણે છે.

૧. હસ્તાદર્શો ‘શક્તિસ્તમ્ભતિ’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘...મન્તરેણૈવ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તદુક્તં- “પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તજ્ઞાનમ્” (યો.સૂ.૩-૧૯) ।

“ન ચ તત્સાલમ્બનં તસ્યાઽવિષયીભૂતત્વાદિતિ” (યો.સૂ. ૩-૨૦) । લિઙ્ગાચ્ચિત્તમાત્રમવગતમ્, ન તુ નીલવિષયં પીતવિષયં વા તદિતિ । અજ્ઞાતે આલમ્બને સંયમસ્ય ♦કર્તુમશક્યત્વાત્તદનવગતિઃ । સાલમ્બનચિત્તપ્રણિધાનોત્થસંયમે♦ તુ તદવગતિરપિ ભવત્યેવેતિ ભોજઃ ।

પરચિત્તજ્ઞાનસિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘પ્રત્યયસ્યે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્ઢવૃત્તિરેવં વર્તતે → પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તસ્ય કેનચિદ્ મુખરાગાદિના લિઙ્ગેન ગૃહીતસ્ય યદા સંયમં કરોતિ તદા પરકીયચિત્તસ્ય જ્ઞાન-મુત્પદ્યતે ‘સરાગમસ્ય ચિત્તં વિરાગં વા ?’ ઇતિ । પરચિત્તમતાનપિ ધર્માન્ જાનાતીત્યર્થઃ ← (રા.મા.૩/૧૯) ઇતિ ।

વાચસ્પતિમિશ્રસ્તુ → પ્રત્યયસ્ય = રાગાદિમત્યાઃ સ્વકીયચિત્તવૃત્તેઃ સંયમેનાઽઽશ્રયાદિરૂપૈરશોષવિશેષૈઃ સાક્ષાત્કરણાત્ તતઃ તસ્માત્ ચિત્તાત્ પરસ્ય ભિન્નસ્ય ચિત્તાઽન્તરસ્યાઽપિ અશોષવિશેષતો જ્ઞાનં સઙ્કલ્પ-માત્રેણૈવ ભવતીત્યર્થઃ ← (ત.વૈ.૩/૧૯) ઇત્યેવં તત્ત્વવૈશારદ્યાં વ્યાચષ્ટે ।

અસ્યૈવ પરચિત્તજ્ઞાનસ્ય વિશેષં યોગસૂત્રસંવાદેનોપદર્શયતિ- ‘ન ચૈતિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્ઢે → તસ્ય પરસ્ય યચ્ચિત્તં તત્ સાલમ્બનં = સ્વકીયેનાઽઽલમ્બનેન સહિતં ન શક્યતે જ્ઞાતુમ્, આલમ્બનસ્ય કેન-ચિલ્લિઙ્ગેનાઽવિષયીકૃતત્વાત્ । લિઙ્ગાત્ ચિત્તમાત્રં પરસ્યાઽવગતં ન તુ ‘નીલવિષયમસ્ય ચિત્તં પીતવિષ-યમિ’તિ વા । યચ્ચ ન ગૃહીતં તત્ર સંયમસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્ર ભવતિ પરચિત્તસ્ય યો વિષયઃ તત્ર જ્ઞાનમ્ । તસ્માત્ પરકીયચિત્તં નાઽઽલમ્બનસહિતં ગૃહ્યતે, તસ્યાઽઽલમ્બનસ્યાઽગૃહીતત્વાત્ । ચિત્તધર્માઃ પુનઃગૃહ્યન્ત એવ । યદા તુ કિમનેનાઽઽલમ્બિતમિતિ પ્રણિધાનં કરોતિ તદા તત્સંયમાત્ તદ્વિષયમપિ જ્ઞાનમુત્પદ્યત એવ ← (રા.મા.૩/૨૦) ઇતિ ભોજો વ્યાચષ્ટે ।

તેથી તો યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘પરચિત્ત ઉપર સંયમ કરવાથી બીજાના ચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે.’ ‘પરંતુ તે પરકીયચિત્તજ્ઞાન સાલંબન નથી. કારણ કે આલંબન તેનો વિષય નથી.’ ← યોગસૂત્રકારનો આશય એ છે કે બાહ્ય ચિદ્વસ્તુ માત્ર તેનું મન જાણેલ છે કે ‘તેનું મન ખુશ છે કે નાખુશ છે.’ પરંતુ તેના મનનો વિષય પ્રસ્તુત ઉપસ્થિત અનેક વિષયોમાંથી નીલ કમલ હતું કે પીળું ગુલાબ ? - આ કાંઈ પરકીય ચિત્તનું સંયમ કરવાથી જાણી શકાતું નથી. કેમ કે ચિત્તના વિષયને વિષે સંયમ કરેલ નથી. તથા ચિત્તનો વિષય = આલંબન અજ્ઞાત હોવાથી તેના ઉપર સંયમ કરવો શક્ય પણ નથી. (જે અજ્ઞાત હોય તેના ઉપર સંયમ કરી ન શકાય. તથા જેના વિશે સંયમ ન કરેલ હોય તેનું સંયમજન્ય સાક્ષાત્કારમાં અવગાહન થઈ ન શકે. ‘આવા પ્રકારના મોઢાના હાવ-ભાવ હોય ત્યારે તે ખુશ હોય છે અને અમુક પ્રકારની મુખાકૃતિ હોય ત્યારે તે નાખુશ હોય છે.’ આવું જાણીને તેના મનને વિષે સંયમ કેળવવાથી તેનું મન ખુશ છે કે નાખુશ ? આટલું જ જાણી શકાય છે.) પરંતુ જો વિષયયુક્ત મનનું પ્રણિધાન કરવાથી સંયમ કરે તો મનના વિષયનું પણ ભાન થાય જ છે. - એમ યોગસૂત્રની રાજમાર્તઙ્ઢ ટીકામાં ભોજ રાજર્ષિ કહે છે. (ધારાનરેશ ભોજ રાજર્ષિનો આશય એ છે કે ‘સામે નીલ કમલ હોય ત્યારે તેની મુખાકૃતિ અમુક પ્રકારની ખાસ પ્રસન્નતાને સૂચવનારી પ્રગટ

૧. મુદ્રિતપ્રતિષુ હસ્તાદર્શોષુ ચ ‘ન ચ સાલ...’ ઇતિ પાઠઃ । યોગસૂત્રાનુસારેણાઽપેક્ષિતઃ પાઠોઽત્ર યોજિતઃ ।

♦...♦ ચિદ્વસ્તુમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ ।

કાયઃ = શરીરં, તસ્ય રૂપં = ચક્ષુર્ગ્રાહ્યો ગુણઃ, તસ્ય (=કાયરૂપસ્ય) ^૧‘અસ્ત્યસ્મિન્ કાયે રૂપમિ’તિ સંયમાદ્ રૂપસ્ય ચક્ષુર્ગ્રાહ્યત્વરૂપાયાઃ શક્તેઃ સ્તમ્ભે = ભાવનાવશાત્પ્રતિબન્ધે (=શક્તિસ્તમ્ભે) સતિ તિરોધાનં ભવતિ ચક્ષુષઃ પ્રકાશરૂપસ્ય સાત્ત્વિકસ્ય ધર્મસ્ય તદ્ગ્રહણવ્યાપારાઽભાવાત્ । તથા સંયમવાન્ યોગી ન કેનચિદ્દૃશ્યત ઇત્યર્થઃ ।

एवं शब्दादितिरोधानमपि ज्ञेयम् । तदुक्तं- “कાયरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुषः(क्षुःप्र)प्रकाशा-

यथा संस्कारसाक्षात्कारः तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येवं परचित्तसाक्षात्कारोऽपि तदालम्ब-
नसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्ते आह- न च तत् सालम्बनं, तस्याऽविषयीभूतत्वात् । ‘सानुबन्धसंस्कार-
विषयोऽसौ संयमः । अयं तु परचित्तमात्रविषय इत्यभिप्रायः’ (त. वै.३/२०) इति तत्त्ववैशारद्यं
वाचस्यतिमिश्रः । एतेन → परचित्ते चित्तसंयमात् परचित्तज्ञानम् ← (शां.१/६९) इति शाण्डिल्योपनिषद्-
वचनमपि व्याख्यातम् ।

तस्य = कायरूपस्य ‘अस्ति अस्मिन् कાયે રૂપમિ’તિ સંયમાત્ । મુદ્રિતપ્રતિષુ હસ્તાદર્શણુ ચ સર્વત્ર ‘નાસ્ત્યસ્મિન્..’ ઇતિ પાઠઃ । સ ચ પ્રામાદિકઃ ।

પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘કાયે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્ઢવૃત્તિઃ → કાયઃ = શરીરઃ, તસ્ય રૂપં = ચક્ષુર્ગ્રાહ્યો ગુણઃ, તસ્મિન્ ‘અસ્ત્યસ્મિન્ કાયે રૂપમિ’તિ સંયમાત્ તસ્ય રૂપસ્ય ચક્ષુર્ગ્રાહ્યત્વરૂપા યા શક્તિઃ તસ્યાઃ સ્તમ્ભે = ભાવનાવશાત્ પ્રતિબન્ધે ચક્ષુષ્પ્રકાશાઽસંયોગે ચક્ષુષઃ પ્રકાશઃ = સત્ત્વધર્મઃ, તસ્યાઽસંયોગે તદ્ગ્રહણવ્યાપારાઽભાવે યોગિનોઽન્તર્ધાનં ભવતિ । ન કેનચિદસૌ દૃશ્યત ઇત્યર્થઃ (રા.

થતી હોય છે. પણ પીળું ગુલાબ જોવામાં આવે તો નફરતને સૂચવનારી અમુક ચોક્કસ પ્રકારની મુખરેખા તેનામાં જોવા મળે છે.’ આ પ્રમાણે આલંબન = વિષય પણ સાથે રાખીને પરકીય ચિત્તને ઓળખીને તેના વિશે સંયમ કરવામાં આવે તો વિષય સાથે મનોગત ભાવો ઓળખી શકાય છે. અર્થાત્ ‘પીળા ગુલાબના નિમિત્તે એના મનમાં અણગમો થયેલો છે.’ આવું પણ સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય છે.)

● રૂપસંયમથી યોગી અદૃશ્ય બને ●

શરીરનું રૂપ આંખથી જોઈ શકાય છે. ‘આ શરીરમાં રૂપ છે.’ એમ ભાવના કરીને શરીરરૂપને વિશે સંયમ કરવાથી શરીરના રૂપમાં ચક્ષુગ્રાહ્યતા સ્વરૂપ શક્તિ ઉપરોક્ત ભાવનાના બળથી સ્તંભિત થાય છે, પ્રતિબદ્ધ થાય છે. તેથી યોગીશરીરનું રૂપ તિરોહિત થાય છે. કારણ કે બીજાની આંખનો પ્રકાશરૂપ સાત્ત્વિક ગુણધર્મ તેના રૂપને ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. તેથી શરીરરૂપને વિશે સંયમ કરનાર યોગી કોઈ વડે દેખાતા નથી. એવો ભાવાર્થ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે રૂપને વિશે સંયમ કરવાથી રૂપની ચક્ષુગ્રાહ્યતા કુંઠિત થાય છે. બીજાની આંખ દ્વારા દેખાઈ શકવાની યોગ્યતા યોગીના શરીરના રૂપમાંથી રવાના થાય છે. માટે બીજા કોઈ તે યોગીને જોઈ શકતા નથી.) આ રીતે શબ્દાદિનું તિરોધાન પણ સમજી લેવું. યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં પતંજલિ મહર્ષિએ જણાવેલ છે કે → ‘શરીરના રૂપને વિશે સંયમ કરવાથી રૂપની ચક્ષુગ્રાહ્યતા શક્તિનું સ્તંભન થતાં આંખના પ્રકાશની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ ન થતાં યોગીનું રૂપ અદૃશ્ય = અંતર્ધાન થાય છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતિષુ હસ્તાદર્શણુ ચ ‘નાસ્ત્ય...’ ઇત્યેવ પાઠઃ । પરં સ પ્રામાદિકઃ । ‘અસ્ત્ય...’ ઇત્યેવ સમ્યક્ પાઠઃ ।

ડસં(પ્ર)યોગેડન્તર્ધાનમ્” (યો.સૂ.૩-૨૧) । “એતેન શબ્દાદ્યન્તર્ધાનમુક્તમ્” (યો.સૂ.૩-૨૨) ઇતિ ॥૬॥
સંયમાત્ કર્મભેદાનામરિષ્ટેભ્યોડપરાન્તધીઃ । મૈત્ર્યાદિષુ બલાન્યેષાં હસ્ત્યાદીનાં બલેષુ ચ ॥૭॥

સંયમાદિતિ । કર્મભેદાઃ સોપક્રમ-નિરુપક્રમાદયસ્તત્ર યત્ફલજનનાય સહોપક્રમેણ કાર્યકારણાડસિ-
મુખ્યેન વર્તતે, યથોષ્ણપ્રદેશે ધ્રુવસારિતમાર્દ્રં વસ્ત્રં શીઘ્રમેવ શુષ્યતિ । નિરુપક્રમં ચ વિપરીતં, યથા
તદેવાડડ્રં વાસઃ પિન્ડીકૃતમનુષ્ણે દેશે ચિરેણ શોષમેતીતિ ।

મા. ૩/૨૧) । એતૈનૈવ રૂપાદ્યન્તર્ધાનોપાયપ્રદર્શનેન શબ્દાદીનાં શ્રોત્રાદિગ્રાહ્યાણાં અન્તર્ધાનમુક્તં વેદિતવ્યમ્
← (રા.મા.૩/૨૨) ઇત્યેવં વર્તતે । તદુક્તં ભાવાગણેશોનાડપિ → સ્વશરીરસ્ય રૂપે સંયમાત્ કારણાદ્યશોષવિશોષૈઃ
સાક્ષાત્કૃતે સતિ સડ્કલ્પમાત્રેણ સ્વકીયરૂપસ્ય દૃશ્યતાશક્તિં = પરચક્ષુઃસંયોગયોગ્યતાં સ્તભ્નાતિ =
પ્રતિબદ્ધાતિ । તતઃ ચક્ષુઃકિરણૈઃ અસંયોગેડન્તર્ધાનં યોગિન ઉત્પદ્યતે । દિવાન્ધેનેવ કેનાડપ્યસૌ ન
દૃશ્યત ઇત્યર્થઃ । એતેન શબ્દાદ્યન્તર્ધાનમુક્તમ્ ← (ભા.ગ.૩/૨૧-૨૨) ઇત્યુક્તમ્ । એતેન → કાયરૂપે
ચિત્તસંયમાદન્યાડદૃશ્યરૂપમ્ ← (શાં.૧/૬૯) ઇતિ શાણ્ડિલ્યોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

એતેન = રૂપાન્તર્ધાનેન, શબ્દાદ્યન્તર્ધાનં ઉક્તમિતિ કાયસ્ય શબ્દ-સ્પર્શ-રસ-ગન્ધસંયમાત્ તેષાં ગ્રાહ્ય-
શક્તિસ્તમ્ભો ભવતિ તદા શ્રોત્રાદિસન્નિકર્ષપ્રતિબન્ધાદ્ યોગિનઃ શબ્દાદિકં બધિરેણેવ ન કેનાડપિ શ્રૂયતે,
સ્પર્શાદિશ્ચ ન કેનાડપિ બુદ્ધ્યત ઇતિ ભાવઃ ॥૨૬/૬॥

સિદ્ધ્યન્તરમાહ- ‘સંયમાદિ’તિ । ‘આયુર્વિપાકં ચ કર્મ દ્વિવિધં સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ ।
યત્સ્વલ્લેકભવિકં કર્મ જાત્યાયુર્ભોગહેતુઃ તદાયુર્વિપાકમ્ । તચ્ચ કિચ્ચિત્કાલાડનપેક્ષમેવ ભોગદાનાય પ્રસ્થિતં
દત્તબહુભોગમવશિષ્ટફલં પ્રવૃત્તવ્યાપારં કેવલં તત્ફલસ્ય સહસા ભોક્તુમેકેન શરીરેણાડશક્યત્વાદ્ વિલમ્બતે
તત્ સોપક્રમમ્ । ઉપક્રમઃ = વ્યાપારઃ, તત્સહિતમિત્યર્થઃ । તદેવ તુ દત્તસ્તોકફલં તત્કાલમપેક્ષ્ય ફલ-
દાનાય વ્યાપ્રિયમાણં કાદાચિત્કમન્દવ્યાપારં નિરુપક્રમમ્’ (ત.વૈ.૩/૨૨) ઇતિ તત્ચવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ ।
ઉદાહરણેન કર્મપ્રકારદ્વયં વિશદયતિ- ‘યથે’તિ । સુગમમ્ । ‘યથા વાડગ્નિઃ શુષ્કે કક્ષે મુક્તો

આના દ્વારા શબ્દ વગેરેનું અંતર્ધાન પણ કહેવાઈ ગયું તેમ સમજી લેવું.’ ← (૨૬/૬)

ગાથાર્થ :- કર્મના ભેદોને વિશે સંયમ કરવાથી અરિષ્ટ દ્વારા મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે. મૈત્રી વગેરે
ભાવનાઓ વિશે સંયમ કરવાથી મૈત્રી વગેરે ભાવનાનું બળ મળે છે. હાથી વગેરેના બળને વિશે સંયમ
કરવાથી તેઓનું બળ પોતાનામાં પ્રગટે છે. (૨૬/૭)

ટીકાર્થ :- કર્મના અનેક ભેદ છે. જેમ કે સોપક્રમ, નિરુપક્રમ, શુભ-અશુભ વગેરે. તેમાંથી જે કર્મ
પોતાનું ફળ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપક્રમયુક્ત હોય તે સોપક્રમ કર્મ કહેવાય. ઉપક્રમનો અર્થ છે કાર્યના કારણોની
અભિમુખતા. મતલબ કે કર્મ જે કાર્ય કરવા માગે છે તે કાર્યના અન્ય કારણોના સહકારને ઝીલવા કર્મ
તૈયાર હોય તો તે કર્મ સોપક્રમ કહેવાય. જેમ કે ગરમ સ્થળમાં પહોળું કરેલું ભીનું વસ્ત્ર તરત જ સૂકાઈ
જાય છે. અહીં પહોળું કરેલું વસ્ત્ર સૂકાવા માટે તૈયાર છે તથા ગરમ જગ્યા તેને સૂકાવામાં સહાય કરે
છે. તેથી વસ્ત્ર ઝડપથી સૂકાય છે. પહોળું કરેલું ભીનું વસ્ત્ર = કર્મ, ગરમ સ્થળ = ઉપક્રમ. નિરુપક્રમ
કર્મ આનાથી વિપરીત હોય છે. જેમ કે તે જ ભીનું વસ્ત્ર પહોળું કરવાના બદલે વાળીને ભેગું કરેલું હોય

एवमन्येऽपि । तेषां (=कर्मभेदानां) संयमाद् = 'इदं शीघ्रविपाकमिदं च मन्दविपाकमि'त्याद्यवधान'दाढ्यर्जनिताद् अरिष्टेभ्यः = आध्यात्मिकाधिऽऽभौतिकाऽऽधिदैविकभेदभिन्नेभ्यः कर्णपिधान-कालीनकोष्ठ्यवायुघोषाऽश्रवणाऽऽस्मिकविकृतपुरुषाऽशक्यदर्शनस्वर्गादिपदार्थदर्शनलक्षणैभ्यः (अपरान्तधीः=) अपरान्तस्य = करणशरीरवियोगस्य धीः = नियतदेशकालतया निश्चयः ।

वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमम् । यथा वा स एवाऽग्निः तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तः चिरेण दहेत् तथा निरुपक्रमम्' (यो.सू.भा.३/२२) इति योगसूत्रभाष्ये व्यासः ।

કર્મ યોગસૂત્ર આયુર્વિપાકમેવ જ્ઞેયમ્, આયુષ્કરકર્મજ્ઞાનાદેવ જ્ઞાતિત્યજ્ઞાતિરૂપાધ્યામપરાન્તસ્ય = મરણસ્ય જ્ઞાનં ભવતિ । અતઃ કર્મણો વિશેષણમાયુર્વિપાકમિતિ । તીવ્રવેગેન ફલદાતુ યથા કલિકાલીનપ્રજાસુ બાલ્ય-યૌવન-વાર્ધક્યાઘવસ્થાનાં જ્ઞાતિત્યેવાઽઽરમ્ભકમાયુષ્કરં કર્મેતિ । નિરુપક્રમઞ્ચ મન્દવેગેન ફલદાતુ, યથા સત્યાદિકાલીનપ્રજાસુ બાલ્ય-યૌવન-વાર્ધક્યાઘવસ્થાનાં વિલમ્બેનાઽઽરમ્ભકમાયુષ્કરં કર્મેતિ । તથા ચ સોપક્રમસ્ય સાક્ષાત્કરણાત્ શીઘ્રમરણસ્ય જ્ઞાનં નિરુપક્રમસ્ય સાક્ષાત્કરણાચ્ચ વિલમ્બેન મરણસ્ય જ્ઞાનં ભવતીતિ (યો.વા.૩/૨૨ પૃષ્ઠ-૩૩૫) વિભાગં યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ દર્શિતવાન્ । સોપક્રમ-નિરુપક્રમ-કર્મસ્વરૂપં તુ પૂર્વં અપિ દૈવ-પુરુષકારદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧૭/૨૬ ભાગ-૪ પૃ.૧૨૦૨) ક્લેશહાનોપાય-દ્વાત્રિંશિકાયાં ચ (દ્વા.દ્વા.૨૫/૩૨ પૃ.૧૭૭૮) નિરૂપિતમિત્યવધેયમ્ ।

एवं दर्शितरीत्या अन्येऽपि शुभाऽशुभादिकर्मभेदाः शास्त्रादवसेयाः । ग्रन्थकृत्प्रकृते योगसूत्रसंवादमाह-

अने गरमी वगरना ठंडकवाणा स्थानमां राभेल डोय तो तरत सूकातुं नथी. पश लांबा समये सूकाय छे. अडी वाणेलुं लीनुं वस्त्र = कर्म, ठंडकवाणी जग्या = अनुपकम (= सूकावा माटेना अन्यविध कारणानो अत्माव.) आ रीते कर्मना अन्य पश शुभ-अशुभ वगेरे प्रकारे समञ्ज लेवा.

કર્મના આવા ભેદ-પ્રભેદોને વિશે સંયમ કરવાથી અર્થાત્ 'આ કર્મ જલ્દી પોતાનું ફળ આપશે. પેલું કર્મ પોતાનું ફળ લાંબા સમયે મંદગતિએ આપશે' આ પ્રમાણે પ્રણિધાનની દૃઢતાથી ધારણા-ધ્યાન-સમાધિને કેન્દ્રિત કરવાથી ઈન્દ્રિય-શરીરનો વિયોગ થવા સ્વરૂપ લૌકિક મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ 'ક્યારે ક્યાં આ શરીર છૂટી જશે?' એનું સ્પષ્ટ નિશ્ચિત સાચું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન એમને એમ સીધે સીધું નથી થતું. પરંતુ અરિષ્ટના નિમિત્તે થાય છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ભેદથી ત્રણ પ્રકારે અરિષ્ટ સમજવા. બે કાનને હાથથી/આંગળીથી ઢાંકી દેવામાં આવે તે સમયે આપણને સામાન્યથી કાનની અંદર કૌષ્ઠ્ય વાયુનો અવાજ સંભળાય છે. પરંતુ જેનું મૃત્યુ નજીકમાં હોય તેને તે અવાજ સંભળાતો નથી. આ આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ કહેવાય છે. સ્વશરીર સાથે સંકળાયેલ હોવાથી આ અરિષ્ટ = અશુભ સૂચક તત્ત્વ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે.

તે જ રીતે એકાએક આકાશ વગેરેમાં વિકૃત આકારવાળા પુરુષનું દર્શન થાય અથવા કપાયેલ છાયાપુરુષનું આકાશમાં દર્શન થાય તો આનાથી પણ મૃત્યુ નજીક છે એવું સૂચિત થાય છે. આ આધિભૌતિક અરિષ્ટ કહેવાય છે. પૃથ્વી આદિ પંચ ભૂત તત્ત્વ આધારિત હોવાથી આ અનિષ્ટ સૂચક તત્ત્વ આધિભૌતિક અરિષ્ટ કહેવાય છે. તથા જેનું દર્શન વર્તમાનમાં અશક્ય છે એવા સ્વર્ગ વગેરે દિવ્ય પદાર્થોનું અચાનક દર્શન થાય તો તેનાથી પણ આસન્ન પરલોકગમન સૂચિત થાય છે. આ દિવ્ય તત્ત્વ આધારિત અનિષ્ટ સૂચક તત્ત્વ આધિદૈવિક અરિષ્ટ કહેવાય છે. યોગી પુરુષ હોય તેને જ ઉપરોક્ત ત્રિવિધ અરિષ્ટ દ્વારા

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...ધાનધાર્દ્યજ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

સામાન્યતઃ સંશયાઽઽવિલતદ્વિયોઽરિષ્ટેભ્યોઽયોગિનામપિ સમ્ભવાદિતિ ધ્યેયમ્ । તદુક્તં-
“સોપક્રમં ૧નિરુપક્રમં ચ કર્મ તત્સંયમાદપરાન્તજ્ઞાનમરિષ્ટેભ્યો વેતિ” । (યો.સૂ.૩-૨૨)

મૈત્ર્યાદિષુ મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યેષુ સંયમાત્ ઇષાં મૈત્ર્યાદીનાં બલାନિ ભવન્તિ, મૈત્ર્યાદ-
યસ્તથા પ્રકર્ષ ગચ્છન્તિ યથા સર્વસ્ય મિત્રત્વાદિકં પ્રતિપદ્યતે યોગીત્યર્થઃ । તદુક્તં- “મૈત્ર્યાદિષુ
બલોતિ” (યો.સૂ.૩-૨૩) ।

‘સોપક્રમમિ’તિ । અત્ર રાજમાર્તળ્ડવ્યાખ્યા → આયુર્વિપાકં યત્ પૂર્વકૃતં કર્મ તદ્ દ્વિપ્રકારં સોપક્રમં
નિરુપક્રમજ્ચ । તત્ર સોપક્રમં યત્ફલજનનાયોપક્રમેણ = કાર્યકારણાઽઽભિમુખ્યેન સહ વર્તતે । યથા
- ઉષ્ણપ્રદેશે પ્રસારિતમાર્દ્રવાસઃ શીઘ્રમેવ શુષ્યતિ । ઉક્તરૂપવિપરીતં = નિરુપક્રમમ્, યથા- તદેવાઽઽર્દ્રવાસઃ
સંવર્તિતમનુષ્ણદેશે ચિરેણ શુષ્યતિ । તસ્મિન્ દ્વિવિધે કર્મણિ યઃ સંયમં કરોતિ ‘કિં કર્મ શીઘ્રવિપાકં
ચિરવિપાકં વા ?’ એવં ધ્યાનદાહ્યાદ્ અપરાન્તજ્ઞાનમસ્યોત્પદ્યતે । અપરાન્તઃ = શરીરવિયોગઃ, તસ્મિન્
જ્ઞાનં ‘અમુષ્મિન્ કાલે અમુષ્મિન્ દેશે મમ શરીરવિયોગો ભવિષ્યતી’તિ નિઃસંશયં જ્ઞાનાતિ । અરિષ્ટેભ્યો
વા । અરિષ્ટાનિ ત્રિવિધાનિ આધ્યાત્મિકાઽઽધિભૌતિકાઽઽધિદૈવિકભેદેન । તત્રાઽઽધ્યાત્મિકાનિ- પિહિત-
કર્ણઃ કૌષ્ઠ્યસ્ય વાયોર્ઘોષં ન શૃણોતીત્યેવમાદીનિ । આધિભૌતિકાનિ અકસ્માદ્ વિકૃતપુરુષદર્શનાદીનિ ।
આધિદૈવિકાનિ અકાળે એવ દ્રષ્ટુમશક્યસ્વર્ગાદિપદાર્થદર્શનાદીનિ । તેભ્યઃ શરીરવિયોગકાલં જ્ઞાનાતિ ।
યદ્યપિ અયોગિનામપ્યરિષ્ટેભ્યઃ પ્રાયેણ તજ્ઞાનમુત્પદ્યતે તથાપિ તેષાં સામાન્યાઽઽકારેણ તત્સંશયરૂપં યોગિનાં
પુનર્નિયતદેશ-કાલતયા પ્રત્યક્ષવદવ્યભિચારિ ← (રા.મા.૩/૨૨) ઇતિ વર્તતે ।

પરિકર્મનિષ્પાદિતાઃ સિદ્ધીઃ પ્રતિપાદયિતુમાહ- ‘મૈત્ર્યાદિષુ’ ઇતિ । સંયમાત્ = તત્તત્ત્વસાક્ષાત્કાર-
પર્યન્તસંયમાત્ મૈત્ર્યાદીનાં બલોતિ = અવધ્યાનિ વીર્યાણિ ભવન્તિ । યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘મૈત્ર્યાદિષુ’
ઇતિ । અત્ર રાજમાર્તળ્ડવૃત્તિઃ → મૈત્રી-કરુણા-મુદિતોપેક્ષાસુ યો વિહિતસંયમઃ તસ્ય બલોતિ મૈત્ર્યાદિ-
સમ્બન્ધીનિ પ્રાદુર્ભવન્તિ । મૈત્રી-કરુણા-મુદિતોપેક્ષાઃ તથાઽસ્ય પ્રકર્ષ ગચ્છન્તિ યથા સર્વસ્ય મિત્રત્વાદિ-
કર્મપ્રકારવિષયક સંયમના પ્રભાવે નિયત દેશ-કાળમાં થવા રૂપે મૃત્યુનું અત્યંત નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે.
બાકી સામાન્યરૂપે-અટકળરૂપે સાંશયિક એવો મરણનો અંદાજ તો યોગી ન હોય તેને પણ ઉપરોક્ત
અરિષ્ટ દ્વારા આવી શકે છે. પણ ક્યારે ક્યાં કેવી રીતે મોત આવશે ? એનો સ્પષ્ટ સુનિશ્ચિત અંદાજ
સામાન્ય સંસારી જીવોને આવી ન શકે - આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે
કે → ‘કર્મ સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ છે. તેના વિશે સંયમ કરવાથી મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે અથવા
તો મૃત્યુનું જ્ઞાન અરિષ્ટોના નિમિત્તે થાય છે.’ ←

✿ મૈત્રી વગેરેના સંયમથી બળનો આવિર્ભાવ ✿

મૈ.૧ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓ વિશે સંયમ કરવાથી મૈત્રી વગેરેના બળો
પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓ એટલી બધી પ્રકૃષ્ટ બને છે કે તે યોગી સર્વ માટે
મિત્ર બને છે, પ્રમોદનું સ્થાન બને છે ઈત્યાદિ. તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘મૈત્રી વગેરે
ભાવનાઓને વિશે સંયમ કરવાથી મૈત્રી વગેરે ભાવના બળવાન બને છે.’ ←

૧. હસ્તાદર્શો ‘નિરુપક્રમં’ પદં નાસ્તિ ।

બલેષુ ચ = હસ્ત્યાદિસમ્બન્ધિષુ સંયમાત્ હસ્ત્યાદીનાં બલાન્યાવિર્ભવન્તિ સર્વસામર્થ્યયુક્તત્વાત્, નિયતબલસંયમેન નિયતબલપ્રાદુર્ભાવાત્ । એવં વિષયવત્યા' જ્યોતિષ્મત્યાશ્ચ પ્રવૃત્તે: સાત્ત્વિકપ્રકાશપ્રસરસ્ય વિષયેષુ સંન્યાસાત્ સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત-વિપ્રકૃષ્ટાઽર્થજ્ઞાનમપિ દ્રષ્ટવ્યમ્, સાન્ત:કરણેન્દ્રિયાણાં પ્રશક્તિ-કમયં પ્રતિપદ્યતે ← (રા.મા.૩/૨૩) इत्येवं वर्तते । शाण्डिल्योपनिषदि तु → सञ्चितकर्मणि चित्तसंयमात् पूर्वजातिज्ञानम् ← (शां.१/६९) इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસસ્તુ → મૈત્રી-કરુણા-મુદિતેતિ તિસ્ત્રો ભાવના: । તત્ર સુખિતેષુ મૈત્રીં ભાવયિત્વા મૈત્રીબલં લભતે । દુ:ખિતેષુ કરુણાં ભાવયિત્વા કરુણાબલં લભતે । પુણ્યશીલેષુ મુદિતાં ભાવયિત્વા મુદિતાબલં લભતે । ભાવનાત: સમાધિર્ય: સ સંયમ:, તતો બલાનિ અવન્ધ્યવીર્યાણિ જાયન્તે । પાપશીલેષુ ઉપેક્ષા, ન તુ ભાવના । તત: ચ તસ્યાં નાસ્તિ સમાધિ: इत्यतो न बलमुपेक्षात: तत्र संयमाऽभावाद् ← (यो.સૂ.ભા.૩/૨૩) इत्याह । भावागणेश-नागोजीभट्ट-रामानन्दादीनामप्ययमेवाऽभिप्राय: ।

સિદ્ધ્યન્તરમાહ- બલેષુ इति । યોગસૂત્રસંવાદમાહ- 'બલેષુ' इति । અત્ર રાજમાર્તણ્ડવ્યાખ્યા → હસ્ત્યાદિસમ્બન્ધિષુ બલેષુ કૃતસંયમસ્ય તદ્બલાનિ હસ્ત્યાદિબલાનિ આવિર્ભવન્તિ । તદયમર્થ:- યસ્મિન્ હસ્તિબલે વાયુવેગે સિંહવીર્યં વા તન્મયીભાવેનાઽયં સંયમં કરોતિ તત્તત્સામર્થ્યયુક્તં સત્ત્વમસ્ય પ્રાદુર્ભવતિ ← (રા.મા.૩/૨૪) इत्येवं वर्तते । एतेन → बले चित्तसंयमाद् हनुमदादिवलम् ← (शां.१/६९) इति शाण्डिल्योपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् ।

સિદ્ધ્યન્તરમાહ- એવમિતિ । અયમત્રાઽઽશય: સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધે: પૂર્વાઙ્ગં દ્વિવિધં વિષયવતી પ્રવૃત્તિ: જ્યોતિષ્મતી ચ । તત્ર વિષયા ગન્ધ-રસ-રૂપ-સ્પર્શ-શબ્દા: તે વિદ્યન્તે ફલત્વેન યસ્યા: સા વિષયવતી પ્રવૃત્તિ: મનસ: સ્થૈર્યં કરોતિ । તથાહિ - નાસાગ્રે ચિત્તં ધારયતો દિવ્યગન્ધસંવિદુપજાયતે । તાદૃશ્યેવ જિહ્વાઽગ્રે રસસંવિત્ । તાલ્વગ્રે રૂપસંવિત્ । જિહ્વામૂળે સ્પર્શસંવિત્ । જિહ્વામૂળે શબ્દસંવિત્ । તદેવં તત્તદિન્દ્રિયદ્વારેણ તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ દ્રવ્યવિષયે જાયમાના સંવિત્ ચિત્તસ્યૈકાપ્રતાયા હેતુર્ભવતિ । 'અસ્તિ યોગસ્ય ફલમિ'તિ યોગિન: સમાશ્વાસોત્પાદનાત્ । તદુક્તં યોગસૂત્રે → 'વિષયવતી વા પ્રવૃત્તિરુત્પન્ના સ્થિતિનિબન્ધિની' ← (યો.સૂ.૧/૩૫) इति । ज्योतिष्मती प्रवृत्ति: नाम बुद्धिपुरुषान्यतरसाक्षात्काररूपा मनस: प्रवृत्ति: । तदुक्तं योगसूत्रे → विशोका वा ज्योतिष्मती ← (यो.સૂ.૧/૩૬) इति । 'ज्योति:शब्देनात्र सात्त्विक: प्रकाश उच्यते । स प्रशस्तो भूयानतिशयवांश्च विद्यते यस्यां सा ज्योतिष्मती प्रवृत्ति: ।

તે રીતે હાથી વગેરેના બળને વિશે સંયમ કરવાથી હાથી વગેરેની તાકાત યોગીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે તે સર્વ સામર્થ્યથી યુક્ત હોય છે. નિયત બળના સંયમથી નિયત બળ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ હાથીના બળનું સંયમ કરવાથી હાથી જેવી તાકાત યોગીમાં પ્રગટે છે. સિંહના સામર્થ્યને વિશે સંયમ કરવાથી સિંહ જેવું સામર્થ્ય મળે છે. ઈત્યાદિરૂપે સમજવું. એ જ રીતે વિષયવતી પ્રવૃત્તિ અને જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિના કારણે સાત્ત્વિક પ્રકાશના ફેલાવાનો વિષયોમાં સંન્યાસ (=ત્યાગ) કરવાથી સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને દૂરવર્તી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. આ પણ જાતે સમજી લેવું. કારણ કે તેનાથી અંત:કરણસહિત ઈન્દ્રિયોમાં પ્રકૃષ્ટ શક્તિ આવે છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'વિષય વત્યા' इत्येवमस्थानच्छिन्न: पाठ: ।

તાઽપત્તેઃ । તદુક્તં “પ્રવૃત્ત્યાલોકસંન્યાસાત્સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટજ્ઞાનમિતિ” (યો.સૂ.૩-૨૫) ॥૭॥
સૂર્યે ચ ીભુવનજ્ઞાનં તારાવ્યૂહે ગતિર્વિધૌ । ધ્રુવે ચ તદ્ગતેર્નાભિચક્રે વ્યૂહસ્ય વર્ષ્મણઃ ॥૮॥

વિગતઃ સુખમયસત્ત્વાઽધ્યાસવશાચ્છોકો રજઃપરિણામો યસ્યાઃ સા વિશોકા ચેતસઃ સ્થિતિનિબન્ધિની ।
અયમર્થઃ હૃત્પદ્મસમ્પુટમધ્યે પ્રશાન્તકલ્લોલક્ષીરોદધિપ્રચ્ચં ચિત્તસત્ત્વં ભાવયતઃ પ્રજ્ઞાઽઽલોકાત્ સર્વવૃત્તિ-
પરિક્ષયે ચેતસઃ સ્થૈર્યમુત્પદ્યતે’ (રા.મા.૧/૩૬) ઇતિ રાજમાર્તળ્ડે ભોજઃ ।

સૂક્ષ્માદિગોચરજ્ઞાનસિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘પ્રવૃત્ત્યાલોકે’તિ । અત્ર રાજમાર્તળ્ડવ્યાખ્યા → પ્રવૃત્તિ-
વિષયવતી જ્યોતિષ્મતી ચ પ્રાગુક્તા તસ્યા યોઽસૌ આલોકઃ = સાત્ત્વિકપ્રકાશપ્રસરઃ તસ્ય નિખિલેષુ
વિષયેષુ ન્યાસાત્ તદ્વાસિતાનાં વિષયાણાં ભાવનાત્ સાન્તઃકરણેષુ ઈન્દ્રિયેષુ પ્રકૃષ્ટશક્તિમાપન્નેષુ સૂક્ષ્મસ્ય
પરમાણ્વાદેઃ વ્યવહિતસ્ય ભૂમ્યન્તર્ગતસ્ય નિધાનાદેઃ વિપ્રકૃષ્ટસ્ય મેર્વપરપાર્શ્વવર્તિનો રસાયનાદેઃ જ્ઞાનમુત્પદ્યતે
← (રા.મા.૩/૨૫) ઇત્યેવં વર્તતે ।

પ્રવૃત્તિપદેન કેવલા જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિરેવ વ્યાસ-વાચસ્યતિમિશ્ર-વિજ્ઞાનભિક્ષુ-ભાવાગણેશ-નાગોજીભટ્ટ-
રામાનન્દાઽનન્તદેવ-સદાશિવેન્દ્રપ્રભૃતીનામભિમતેતિ ધ્યેયમ્ । તત્રાઽપિ યોગવાર્તિકકૃદ્વિજ્ઞાનભિક્ષુમતે →
જ્યોતિષ્મતી બુદ્ધિપુરુષાઽન્યતાસાક્ષાત્કારરૂપિણી મનસઃ પ્રવૃત્તિઃ તત્કાલીનસત્ત્વપ્રકાશં સૂક્ષ્માદ્યર્થેષુ વિન્યસ્ય
તાન્ સાક્ષાત્કરોતિ યોગી । ન્યાસમાત્રવચનાત્ તેષુ સંયમાઽપેક્ષા નાઽસ્તિ । ચક્ષુર્ન્યાસમાત્રેણ ઘટદર્શનવદ્
વિશુદ્ધસત્ત્વપ્રતિસન્ધાનમાત્રેણૈવ સૂક્ષ્માદિસાક્ષાત્કારો ભવતિ । પરમ્પરયા બુદ્ધ્યાદિવિષયકસંયમસાધ્યત્વેનૈવ
ચાઽસ્યાઃ સિદ્ધેઃ સંયમસિદ્ધિમધ્યે નિર્વચનમિતિ તત્ત્વમ્ ← (યો.વા.૩/૨૫) ઇતિ ।

સમ્પ્રતિ મુદ્રિતાસુ યોગસૂત્રપ્રતિષ્ઠુ ‘પ્રવૃત્ત્યાલોકન્યાસાદિ’ત્યાદિરૂપેણૈવ પાઠઃ સમુપલભ્યત ઇતિ ધ્યેયમ્
॥૨૬/૭॥

તેથી યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં પતંજલિએ જણાવેલ છે કે → ‘પ્રવૃત્તિઆલોકના સંન્યાસથી સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત
અને દૂરવર્તી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.’ ← (૨૬/૭)

વિશેષાર્થ :- સંપ્રજ્ઞાતસમાધિના પ્રાથમિક બે કારણો છે. વિષયવતી પ્રવૃત્તિ અને જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ,
રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દો જેના ફળરૂપે હોય તે વિષયવતી પ્રવૃત્તિ કહેવાય. તેનાથી મનની
સ્થિરતા ઊભી થાય છે. તેના લીધે નાકના અગ્રભાગે મનને રાખે તો દિવ્ય ગંધનો અનુભવ થાય.
જીભના અગ્રભાગ ઉપર ચિત્તને સ્થાપિત કરવાથી દિવ્ય રસની અનુભૂતિ થાય છે. આ રીતે બીજી
ઈન્દ્રિયોમાં વિષયવતી પ્રવૃત્તિના ફળને સમજી લેવું. તેના લીધે ‘મને યોગસાધનાનું ફળ મળે છે.’ આવું
આશ્વાસન યોગીને મળે છે. તથા બુદ્ધિ અથવા પુરુષ બેમાંથી કોઈનો પણ સાક્ષાત્કાર કરવો તે જ્યોતિષ્મતી
પ્રવૃત્તિ કહેવાય. જ્યોતિઃ શબ્દનો અર્થ છે સાત્ત્વિક પ્રકાશ. જે પ્રવૃત્તિમાં પુષ્કળ સાત્ત્વિક પ્રકાશ હોય
તેને પાતંજલ વિદ્વાનો જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ કહે છે. (૨૬/૭)

ગાથાર્થ :- સૂર્યને વિશે સંયમ કરવાથી ભુવનનું જ્ઞાન થાય છે. ચંદ્રને વિશે સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહનું
જ્ઞાન થાય છે. ધ્રુવ નામના તારાને વિશે સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. નાભિચક્રમાં
સંયમ કરવાથી શરીરની નાડીઓના સ્થાનનું જ્ઞાન થાય છે. (૨૬/૮)

૧. હસ્તાદર્શ ‘ચ ન તા...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘ગતિર્વિધૌ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સૂર્યે ચેતિ । સૂર્યે ચ પ્રકાશમયે સંયમાદ્ ભુવનાનાં 'સપ્તાનાં લોકાનાં જ્ઞાનં (=ભુવનજ્ઞાનં) ભવતિ । તદુક્તં- “ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યે(ર્ય)સંયમાત્” (યો.સૂ.૩-૨૬) । તારાવ્યૂહે = જ્યોતિષાં વિશિષ્ટ-સંનિવેશે સંયમાદ્ વિદ્યૌ = ચન્દ્રે ગતિઃ = જ્ઞાનં ભવતિ, સૂર્યાઽઽહતતેજસ્કતયા તારાણાં સૂર્યસંયમાત્તજ્ઞાનં ન શક્નોતિ ભવિતુમિતિ પૃથગયમુપાયોઽભિહિતઃ । તદુક્તં- “ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્” (યો.સૂ.૩-૨૭) ।

ધ્રુવે ચ નિશ્ચલે જ્યોતિષાં પ્રધાને સંયમાત્તાસાં તારાણાં ગતેઃ (=તદ્ગતેઃ) નિયતદેશકાલગમનક્રિયાયા ગતિર્ભવતિ, ‘ઇયં તારા ઇયતા કાલેન અમું રાશિમિદં વા ક્ષેત્રં યાસ્યતી’તિ । તદુક્તં- “ધ્રુવે

એતત્સમાનવૃત્તાન્તં સિદ્ધ્યન્તરમાહ- ‘સૂર્ય’ ઇતિ । ભુવનજ્ઞાનસિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘ભુવને’તિ । અત્ર રાજમાર્તણ્ડવ્યાખ્યા → સૂર્યે પ્રકાશમયે યઃ સંયમં કરોતિ તસ્ય સપ્તસુ ભૂર્ભુવઃસ્વઃપ્રભૃતિષુ લોકેષુ યાનિ ભુવનાનિ તત્તત્સન્નિધાનભાજ્ઞિ પુરાણિ તેષુ યથાવદસ્ય જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । પૂર્વસ્મિન્ સૂત્રે સાત્ત્વિક-પ્રકાશ આલમ્બનતયોક્તઃ ઇહ તુ ભૌતિક ઇતિ વિશેષઃ ← (રા.મા.૩/૨૬) ઇત્યેવં વર્તતે । ‘સૂર્યમણ્ડલે સંયમાત્ તદ્ગતાઽશોષવિશેષસાક્ષાત્કારે અશોષવિશેષતઃ ચતુર્દશવિશેષભુવનજ્ઞાનં ભવતીત્યર્થઃ । એતત્સં-યમોપયોગો નાનાવિધલોકગતીર્દૃષ્ટ્વાઽત્યન્તવૈરાગ્યાયે’તિ (ના.ભ.૩/૨૬ વૃ.) નાગોજીભટ્ટઃ । ‘અયમેવ સકલભુવનસાક્ષાત્કારોઽસ્મિન્ શાસ્ત્રે મધુમતી સિદ્ધિરિત્યુચ્યતે’ (યો.સુધા.૩/૨૬) ઇતિ યોગસુધાકરે સદા-શિવેન્દ્રઃ । સપ્તપાતાલાદિસ્વરૂપં તુ વિસ્તરતો યોગસૂત્રભાષ્યતોઽવસેયમ્ ।

ભૌતિકપ્રકાશાઽઽલમ્બનદ્વારેણૈવ સિદ્ધ્યન્તરમાહ- ‘તારાવ્યૂહ’ ઇતિ । ચન્દ્રે = ચન્દ્રમણ્ડલે સંયમાત્ તદ્ગતાઽશોષવિશેષસાક્ષાત્કારપર્યન્તાત્ જ્યોતિષાં = નક્ષત્રાદીનાં વિશિષ્ટસંનિવેશે જ્ઞાનં ભવતિ । ન ચ સૂર્યસંયમાદ્ ભુવનજ્ઞાને કથં ન તારાવ્યૂહજ્ઞાનં સ્યાત્ ? ઇતિ શઙ્કનીયમ્, તારાણાં નક્ષત્રાદીનાઞ્ચ સૂર્યા-ઽઽહતતેજસ્કતયા = સૂર્યપ્રકાશેનાઽભિભૂતપ્રકાશતયા સૂર્યસંયમાત્ તજ્ઞાનં = તારાવ્યૂહજ્ઞાનં ન શક્નોતિ ભવિતુમિતિ પૃથગુપાયોઽભિહિતઃ (રા.મા.૩/૨૭) ઇતિ રાજમાર્તણ્ડે ભોજઃ ।

‘ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમિ’તિ યોગસૂત્રં તુ ભાવિતાર્થમેવ ।

તારાગતિજ્ઞાનસિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘ધ્રુવ’ ઇતિ । અત્ર રાજમાર્તણ્ડવૃત્તિરેવં → ધ્રુવે = નિશ્ચલે

ટીકાર્થ :- પ્રકાશમય સૂર્યને વિશે સંયમ કરવાથી સાત લોકનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘સૂર્યને વિશે સંયમ કરવાથી ભુવનજ્ઞાન થાય છે.’ ← ચંદ્ર ઉપર સંયમ કરવાથી જ્યોતિષયકની વિશિષ્ટ રચના સ્વરૂપ તારાઓના વ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે. તારાઓનું તેજ સૂર્યના પ્રકાશથી હણાઈ જાય છે. તેથી સૂર્યના વિશે સંયમ કરવાથી તેનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. માટે સૂર્યસંયમ કરતાં તારાસંયમસ્વરૂપ આ જુદો ઉપાય પતંજલિ મુનિએ બતાવેલ છે. તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘ચન્દ્ર ઉપર સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે.’ ←

જ્યોતિર્લોકના તારાઓમાં મુખ્ય અને નિશ્ચલ - સ્થિર એવા ધ્રુવ નામના તારાને વિશે સંયમ કરવાથી તારાઓની નિયત સ્થળમાં અને નિયત સમયે થનારી ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. ‘આ તારા (Star) આટલા સમયમાં આ રાશિને અથવા આ ક્ષેત્રને પસાર કરશે.’ આ પ્રમાણે તારાની ગતિનું જ્ઞાન ધ્રુવસંયમથી થાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘ધ્રુવને વિશે સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન

૧. હસ્તાદર્શ ‘સમાનાં’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તદ્ગતિજ્ઞાન” (યો.સૂ.૩-૨૮) । નાભિચક્રે = શરીરમધ્યવર્તિનિ સમગ્રાડ્ગસન્નિવેશમૂલભૂતે સંયમાત્ વર્ષ્મણઃ કાયસ્ય વ્યૂહસ્ય^૧ રસ-મલ-નાડ્યાદીનાં સ્થાનસ્ય ગતિર્ભવતિ । તદુક્ત- “નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાન” (યો.સૂ. ૩-૨૯) ॥૮॥

ધુત્તૃડ્વ્યયઃ^૨ ક્વઠકૂપે કૂર્મનાડ્યામચાપલમ્ । મૂર્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધાનાં દર્શનં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥૯॥

ક્ષુદિતિ । ક્વઠે = ગલે કૂપ ઇવ (=ક્વઠકૂપે) કૂપો ગર્તાકારઃ પ્રદેશસ્ત્ર સંયમાત્ ધુત્તૃ-જ્યોતિષાં પ્રધાને કૃતસંયમસ્ય તાસાં તારાણાં યા ગતિઃ પ્રત્યેકં નિયતકાલા નિયતદેશા ચ તસ્યા જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । ‘ઇયં તારા અયં ગ્રહ ઇયતા કાલેનાડમું રાશિં ઇદં નક્ષત્રં યાસ્યતી’તિ સર્વં જાનાતિ । ઇદં કાલજ્ઞાનમસ્ય ફલમિત્યુક્તં ભવતિ ← (રા.મા.૩/૨૮) ઇતિ । એતેન → સૂર્યે ચિત્તસંયમાદ્ ભુવનજ્ઞાનમ્ । ચન્દ્રે ચિત્તસંયમાત્ તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ । ધ્રુવે તદ્ગતિદર્શનમ્ ← (શાં.૧/૬૯) ઇતિ શાણ્ડિલ્યોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

બાહ્યાઃ સિદ્ધીઃ પ્રોક્તાઃ । અધુનાડ્ડન્ટરાઃ સિદ્ધીઃ પ્રતિપાદયિતુમુપક્રમતે- ‘નાભિચક્રે’ ઇતિ । → શરીરમધ્યવર્તિ નાભિસંજ્ઞકં યત્ ષોડશારં ચક્રં તસ્મિન્ કૃતસંયમસ્ય યોગિનઃ કાયગતો યોડસૌ વ્યૂહઃ = વિશિષ્ટરસ-મલ-ધાતુ-નાડ્યાદીનામવસ્થાનં તત્ર જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । ઇદમુક્તં ભવતિ - નાભિચક્રં શરીરમધ્યવર્તિ સર્વતઃ પ્રસૃતાનાં નાડ્યાદીનાં મૂલભૂતમ્ । અતઃ તત્ર કૃતાડ્વધાનસ્ય સમગ્રસન્નિવેશો યથાવદાભાતિ ← (રા.મા.૩/૨૯) ઇતિ રાજમાર્તઠ્ઠે ભોજઃ । યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ તુ → શરીરમધ્યવર્તિ નાભિકન્દરૂપં ચક્રં કદલીમૂલવદાદાવુત્પન્નં યતઃ શાખા-પલ્લવાદિવત્ શિરઃપાદાદિકમવયજાતમૂર્ધ્વમધઃશ્ચાડ્ડવિર્ભવતિ । તસ્મિન્નાભિચક્રે સંયમાત્ સાક્ષાત્કૃતે કાયસ્થપદાર્થવ્યૂહં વાત-પિત્ત-ત્વગ-ડ્ડુગાદિરૂપં સાક્ષાત્ક્રિયતે ← (યો.વા.૩/૨૯) ઇત્યાચષ્ટે । વરાહોપનિષદિ તુ → પરવત્ સંસ્થિતા નાડ્યો નાનાવર્ણાઃ સમીરિતાઃ । પરમધ્યં તુ યત્ સ્થાનં નાભિચક્રં તદુચ્યતે ॥ ← (વરા.૫/૨૮) ઇત્યેવં તલ્લક્ષણમુક્તમ્ । યોગશિખોપનિષદિ તુ → વિલમ્બિનીતિ યા નાડી વ્યક્તા નાભૌ પ્રતિષ્ઠિતા । તત્ર નાડ્યઃ સમુત્પન્નાઃ તિર્યગૂર્ધ્વમધોમુખાઃ ॥ તન્નાભિચક્રમિત્યુક્તં કુક્કુટાણ્ડમિવ સ્થિતમ્ । ← (યો.શિ.૫/૨૦-૨૧) ઇત્યુક્તમિત્યવધેયમ્ ।

યથોક્તં શાણ્ડિલ્યોપનિષદિ અપિ → નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ← (શાં.૧/૬૯) ઇતિ ॥૨૬/૮॥

સિદ્ધ્યન્તરમાહ- ‘ક્ષુદિ’તિ । ક્વઠે = ગલે = જિહ્વામૂલે જિહ્વાતન્તોઃ અધસ્તાત્ કૂપ ઇવ કૂપઃ થાય છે.’ ← તથા શરીરના તમામ અંગોની રચનાનું મૂળભૂત તત્ત્વ નાભિચક્ર કહેવાય છે. તે શરીરની મધ્યમાં રહેલ છે. તે નાભિચક્રને વિશે સંયમ કરવાના કારણે શરીરની રસવાહિની, મલવાહિની વગેરે નાડીઓના સ્થાનનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી યોગસૂત્ર ગ્રન્થમાં કહેલ છે કે → ‘નાભિચક્રને વિશે સંયમ કરવાથી કાયવ્યૂહનું = નાડીસ્થાનનું જ્ઞાન થાય છે.’ ← (૨૬/૮)

✽ યોગજ્ઞ : ભૂખાદિનો નાશ, મનની સ્થિરતા અને સિદ્ધદર્શન ✽

ગાથાર્થ :- કંઠકૂપનું સંયમ કરવાથી ભૂખ-તરસ રવાના થાય છે. કૂર્મનાડીનું સંયમ કરવાથી મનની ચંચળતા દૂર થાય છે. મૂર્ધજ્યોતિને વિશે સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન થાય તેમ કહેવાયેલ છે. (૨૬/૮)

ટીકાર્થ :- ગળામાં કૂવા જેવો ખાડાના આકારવાળો ભાગ હોય છે તે કંઠકૂપ = કંઠકૂવો કહેવાય

૧. હસ્તાદર્શો ‘વ્યૂહસ્ય રસ’ ઇતિ નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘કૂપક્વઠે’ ઇતિ પદવ્યત્યાસઃ ।

ષોર્વ્યયો (=ક્ષુત્તૃડ્વ્યય:) ભવતિ । ઘણ્ટિકાશ્રોત:પ્લાવનાત્તૃપ્તિસિદ્ધે: । તદુક્તં- ‘કળ્ઠકૂપે ક્ષુત્તિપાસા-નિવૃત્તિ:’ (યો.સૂ.૩-૩૦) । કૂર્મનાડ્યાં કળ્ઠકૂપસ્યાઽધસ્તાદ્વર્તમાનાયાં સંયમાત્ અચાપલં ભવતિ, મન:સ્થૈર્યસિદ્ધે: । તદુક્તં- “કૂર્મનાડ્યાં સ્થૈર્યમિતિ” (યો.સૂ.૩-૩૧) ।

મૂર્ધજ્યોતિર્નામ ગૃહાઽભ્યન્તરસ્ય મણે: પ્રસરન્તી પ્રભેવ કુમ્ભિકાદૌ પ્રદેશે, હૃદયસ્થ એવ સા-ત્ત્વિક: પ્રકાશો બ્રહ્મરન્ધ્રે સમ્પિન્ડિતત્વં ભજન્ તત્ર (= મૂર્ધજ્યોતિષિ) સંયમાચ્ચ સિદ્ધાનાં દર્શનં

= ગર્તાકાર: પ્રદેશ: યત્ર પ્રાણાદે: સઙ્ઘર્ષાત્ ક્ષુત્તિપાસાદય: પ્રાદુર્ભવન્તિ તત્ર સંયમાત્ સાક્ષાત્કૃતે કૃતસંયમસ્ય યોગિન: ક્ષુત્તૃષો: = બુભુક્ષા-પિપાસયો: વ્યય: = ઉપરમો ભવતિ, ઘણ્ટિકાશ્રોત:પ્લાવનાત્ = ઘણ્ટિકાઽધસ્તાત્ સ્રોતસા ધાર્યમાણાત્ ભાવિતાત્ તત: તૃપ્તિસિદ્ધે: । તદુક્તં યોગસૂત્રે પતજ્જલિના ‘કળ્ઠકૂપ’ ઇતિ । અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યં → જિહ્વાયા અધસ્તાત્ તન્તુ: । તતોઽધસ્તાત્ કળ્ઠ: । તતોઽધસ્તાત્ કૂપ: તત્ર સંયમાત્ ક્ષુત્તિપાસે ન બાધેતે ← (યો.સૂ.ભા.૩/૩૦) ઇત્યં વર્તેતે । જિહ્વા-ઽધ:સ્થસ્ય તન્તો: મૂલાદારમ્બ્ય ઉર:પર્યન્તં છિદ્રં = કળ્ઠકૂપ: = કૂપાઽઽકારશ્ચિદ્રમિતિ વિજ્ઞાનભિક્ષુ: ।

મન:સ્થૈર્યસિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘કૂર્મે’તિ । અત્ર રાજમાર્તન્ડવૃત્તિ: → કળ્ઠકૂપસ્યાઽધસ્તાદ્ યા કૂર્માખ્યા નાડી તસ્યાં કૃતસંયમસ્ય ચેતસ: સ્થૈર્યમુત્પદ્યતે । તત્સ્થાનમનુપ્રવિષ્ટસ્ય ચઙ્ચલતા ન ભવતીત્યર્થ: । યદિ વા કાયસ્ય સ્થૈર્યમુત્પદ્યતે ન કેનચિત્ સ્પન્દયિતું શક્યત ઇત્યર્થ: ← (રા.મા. ૩/૩૧) ઇત્યેવં વર્તેતે । ‘કુળ્ડલીસર્પવદવસ્થિતયા કૂર્માકારં હૃદયપુણ્ડરીકાખ્યં નાડીચક્રમ્’ (ભા.ગ.૩/૩૧ વૃ.) ઇતિ ભાવાગણેશ: । તદુક્તં શાણ્ડિલ્યોપનિષદિ અપિ → કળ્ઠકૂપે ક્ષુત્તિપાસાનિવૃત્તિ: । કૂર્મનાડ્યાં સ્થૈર્યમ્ ← (શાં.૧/૬૧) ઇતિ ।

સિદ્ધ્યન્તરમાહ- ‘મૂર્ધે’તિ । ‘મૂર્ધશબ્દેન સુષુમ્ના નાડી લક્ષ્યતે’ (ત.વૈ.૩/૩૨) ઇતિ વાચસ્પતિમિશ્ર: । ‘શિર:કપાલમધ્યે અન્તશ્ચિદ્રં = છિદ્રસ્યાઽન્ત: પ્રભાસ્વરં સ્વપ્રકાશકં જ્યોતિરસ્તી’તિ યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુ: (યો.વા.૩/૩૨) । ‘શિર:કપાલયો: છિદ્રં બ્રહ્મરન્ધ્રાઽઽખ્યં સુષુમ્નાયોગાદ્ ભાસ્વરં મૂર્ધજ્યોતિ:’ (યો.સુધા.૩/૩૨) ઇતિ યોગસુધાકરે સદાશિવેન્દ્ર: । ‘શિર:કપાલે યત્ છિદ્રં બ્રહ્મરન્ધ્રાખ્યં સુષુમ્નાયોગાત્ હૃદયસ્થાત્ ચિત્તમણિપ્રભાયોગાચ્ચ ભાસ્વરં મૂર્ધજ્યોતિ:’ (મ.પ્ર.૩/૩૨) ઇતિ મણિપ્રભાકૃત્ ।

છે. તેને વિશે સંયમ કરવાથી ભૂખ-તરસ રવાના થાય છે. કારણ કે કંઠકૂપસંયમથી ગળામાં રહેલી ઘંટિકા શ્રોતનું પ્લાવન/ઝરણ થવાથી તૃપ્તિ થઈ જાય છે. તેથી યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી ભૂખ-તરસ રવાના થાય છે.’ ← કંઠકૂપની નીચેના ભાગમાં કૂર્મ નાડી રહેલી છે. તેને વિશે સંયમ કરવાથી મનની ચપળતા દૂર થાય છે. કારણ કે કૂર્મનાડીસંયમથી મનની સ્થિરતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી મનમાં સ્થૈર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.’ ←

ધરની અંદર જ રહેલા મણિની પ્રભા જેમ કુંભિકા (= કુંભ રાખવાનું સ્થાન = પાણીયારા) વગેરે સ્થાનમાં ચોતરફ ફેલાય છે તેમ હૃદયના જ ભાગમાં રહેલો સાત્ત્વિક પ્રકાશ ફેલાતો-ફેલાતો બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ભેગો થાય તે મૂર્ધજ્યોતિ કહેવાય છે. બ્રહ્મજ્યોત, મસ્તકજ્યોત વગેરે નામથી પણ તે ઓળખાય છે. તેને વિશે સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન થાય છે - એમ કહેવાયેલ છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે રહેલા

ચ પ્રકીર્તિતમ્ । ઘાવાપૃથિવ્યોરન્તરાલવર્તિનો યે દિવ્યપુરુષાસ્તાનેતદ્વાન્ પશ્યતિ, તૈશ્વાડયં સમ્ભાષ્યત
ઇતિ ભાવઃ । તદુક્તં- “મૂર્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધદર્શનમ્” (યો.સૂ.૩-૩૨) ॥૯॥

પ્રાતિભાત્ સર્વતઃ સંવિચ્ચેતસોઃ હૃદયે તથા । સ્વાર્થે સંયમતઃ પુંસિ ભિન્ને ભોગાત્પરાર્થકાત્ ॥૧૦॥

પ્રાતિભાદિતિ । નિમિત્તાડનપેક્ષં મનોમાત્રજન્યં અવિસંવાદકં જ્ઞાનં પ્રાતિભા
(=પ્રાતિભમ્) । તત્ર સંયમે ક્રિયમાણે યદુત્પદ્યતે જ્ઞાનં વિવેકચ્ચાતેઃ પૂર્વભાવિ તારકમ્, ઉદેષ્યતિ
સવિતરીવ પૂર્વપ્રભા, તતઃ (=પ્રાતિભાત્) સર્વતઃ સંવિદ્ ભવતિ । સંયમાન્તરાડનપેક્ષઃ સર્વં જાના-
તીત્યર્થઃ । “પ્રાતિભાદ્વા સર્વમ્” (યો.સૂ. ૩-૩૩) इत्युक्तेः ।

સિદ્ધદર્શનસિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘મૂર્ધે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઠ્ઠવ્યાખ્યા → શિરઃકપાલે બ્રહ્મરન્ધ્રાડઠ્ઠચ્ચં
છિદ્રં પ્રકાશાડઠ્ઠધારત્વાજ્ઞ્યોતિઃ । યથા ગૃહાભ્યન્તરસ્થસ્ય મણેઃ પ્રસરન્તી પ્રભા કચ્ચિતાડઠ્ઠકારેવ સર્વપ્રદેશે
સઙ્ઘટતે તથા હૃદયસ્થઃ સાત્ત્વિકઃ પ્રકાશઃ પ્રસૃતઃ તત્ર સમ્પિન્ડિતત્વં ભજતે । તત્ર કૃતસંયમસ્ય યે
ઘાવાપૃથિવ્યોરન્તરાલવર્તિનઃ સિદ્ધા દિવ્યાઃ પુરુષાઃ તેષામિતરપ્રાણિભિરદૃશ્યાનાં તસ્ય દર્શનં ભવતિ । તાન્
પશ્યતિ તૈશ્ચ સ સમ્ભાષતે इत्यर्थः ← (રા.મા.૩/૩૨) इत्येवं वर्तते । एतेन → तारे सिद्धदर्शनम्
← (શાં.૧/૬૯) इति शाण्डिल्योपनिषद्ब्रह्मचनमपि व्याख्यातम् ॥૨૬/૧॥

સમ્પ્રતિ સર્વજ્ઞત્વ ઉપાયમાહ- ‘પ્રાતિભાદિ’તિ । રાજવાર્તિકાડપરાભિધાનરાજમાર્તઠ્ઠાડનુસારેણ ગ્રન્થકૃદ્
વ્યાખ્યાનયતિ - નિમિત્તાડનપેક્ષમિતિ । સંયમાન્તરાડનપેક્ષઃ = સંયમાન્તરાણિ વિનાડપિ સર્વં = પૂર્વોક્તમતીતા-
ડનાગતાદિ-સિદ્ધદર્શનપર્યન્તં અન્યદ્વા જિજ્ઞાસિતં યોગી જાનાતીત્યર્થઃ । પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાવેદયતિ-
‘પ્રાતિભાદ્ વે’તિ । અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યં → પ્રાતિભં નામ તારકમ્ । તદ્વિવેકજસ્ય જ્ઞાનસ્ય પૂર્વરૂપમ્,
યથોદયે પ્રભા ભાસ્કરસ્ય । તેન વા સર્વમેવ જાનાતિ યોગી પ્રાતિભસ્ય જ્ઞાનસ્યોત્પત્તૌ ← (યો.સૂ.ભા.૩/
૩૩) इत्थं वर्तते इति पूर्वोक्तं (पृ.१२८२) इहानुसन्धेयम् ।

દિવ્ય પુરુષો સિદ્ધ પુરુષ તરીકે ઓળખાય છે. તથા મૂર્ધજ્યોતિસંયમવાળો આ દિવ્યપુરુષોને જુએ છે અને
તેઓ વડે આ યોગી પુરુષ બોલાવાય છે. સિદ્ધ પુરુષો મૂર્ધજ્યોતસંયમવાળા યોગી સાથે વાતચીત કરે છે.
તેથી યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘મૂર્ધજ્યોતને વિશે સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન થાય છે.’ ← (૨૬/૮)

• પ્રાતિભ સંયમથી વિવેકખ્યાતિપૂર્વકાલીન તારકજ્ઞાન •

ગાથાર્થ :- પ્રાતિભ જ્ઞાનના સંયમથી સર્વતઃ જ્ઞાન થાય છે. તથા હૃદયમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તનું
જ્ઞાન થાય છે. પરાર્થ એવા ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષને વિશે જ્ઞાન થાય છે.
(૨૬/૧૦)

ટીકાર્થ :- નિમિત્તથી નિરપેક્ષ તથા માત્ર મનથી ઉત્પન્ન થનાર અવિસંવાદી એવો તાત્કાલિક ઉત્પન્ન થતો
બોધ પ્રાતિભા (=પ્રાતિભ) કહેવાય છે. તેને વિશે સંયમ કરવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે વિવેકખ્યાતિની
પૂર્વે થનાર તારકજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ સૂર્ય નજીકના સમયમાં ઉગવાનો હોય ત્યારે તેની પૂર્વે જે પ્રભા-
અરુણોદય થાય છે તેમ વિવેકખ્યાતિના ઉદયની પૂર્વે અરુણોદયતુલ્ય તારકજ્ઞાન પ્રાતિભસંયમથી પ્રગટે છે.
તે તારકજ્ઞાનથી ચારે બાજુનું જ્ઞાન થાય છે. મતલબ કે અન્યવિધ સંયમથી નિરપેક્ષ થઈને યોગી તારકજ્ઞાનથી

તથા હૃદયે શરીરપ્રદેશવિશેષેઽધોમુખસ્વલ્પપુણ્ડરીકાઽઽકારે (સંયમતઃ) સંયમાત્ ચેતસઃ સંવિત્ સ્વપરચિત્તગતવાસના-રાગાદિજ્ઞાનં ભવતિ । તદુક્તં- “હૃદયે ચિત્તસંવિત્” (યો.સૂ.૩-૩૪) ।

‘પ્રતિભા = ઝહઃ, તદ્ભવં = પ્રાતિભમ્ । પ્રસઙ્ખ્યાનહેતુસંયમવતો હિ તત્પ્રકર્ષે પ્રસઙ્ખ્યાનોદય-પૂર્વલિઙ્ગં યદ્વહજં તેન સર્વં વિજાનાતિ યોગી । તચ્ચ પ્રસઙ્ખ્યાનસંનિધાનેન સંસારાત્ તારયતીતિ તારકમ્’ (ત.વૈ.૩/૩૩) ઇતિ તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ । ‘પ્રાતિભં = સ્વપ્રતિભોત્થમનોપદેશિકં જ્ઞાનં સંસારતરણોપાયત્વાત્ તારકં’ (યો.વા.૩/૩૩) ઇતિ યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ ।

મતદ્વયમિદં મણિપ્રભાયાં → વિવેકખ્યાતિઃ હિ પ્રસઙ્ખ્યાનં = સંસારતારકમ્ । તદર્થં સંયમે ક્રિયમાણે પ્રસઙ્ખ્યાનોપસૂચકં પ્રતિભયા ઝહમાત્રેણ જાતં = પ્રાતિભં જ્ઞાનં ભવતિ । તેન વા યોગી સર્વં જાનાતિ । યથા સૂર્યોદયસૂચકાઽરુણપ્રભયા લોકઃ પશ્યતિ તદ્વત્ । રાજવાર્તિકે તુ ‘સર્વનિમિત્તાઽનપેક્ષમનોમાત્રજન્યં યથાર્થં ઙ્ઙટિત્યુત્પદ્યમાનં જ્ઞાનં = પ્રતિભા । તસ્યાઃ સંયમાત્ પ્રાતિભં વિવેકખ્યાતેઃ પૂર્વભાવિ તારકમુદેતિ । તેન સર્વં યોગી જાનાતી’તિ વ્યાખ્યાતમ્ ← (મ.પ્ર.૩/૩૩) ઇત્યમાવિષ્કૃતમ્ ।

સંયમસ્ય ક્ષુદ્રસિદ્ધય ઉક્તાઃ । ઇદાનીમાત્મસાક્ષાત્કારરૂપાં સંયમસ્ય મુખ્યસિદ્ધિં વક્તુમાદૌ તત્સંયમહેતોઃ ચિત્તસાક્ષાત્કારસ્ય કારણં સંયમમાહ- ‘તથે’તિ । સ્વ-પરચિત્તસંવિત્સિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘હૃદયે’ ઇતિ । અત્ર રાજમાર્તણ્ડવૃત્તિઃ → હૃદયં = શરીરસ્ય પ્રદેશવિશેષઃ, તસ્મિન્ અધોમુખસ્વલ્પપુણ્ડરીકાઽધ્યન્તરેઽન્તઃ-કરણસત્ત્વસ્ય સ્થાનં, તત્ર કૃતસંયમસ્ય સ્વ-પરચિત્તજ્ઞાનમુત્પદ્યતે । સ્વચિત્તગતાઃ સર્વા વાસનાઃ પરચિત્તગતાંશ્ચ રાગાદીન્ જાનાતીત્યર્થઃ ← (રા.મા.૩/૩૪) ઇત્યેવં વર્તતે । યદપિ શાણ્ડિલ્યોપનિષદિ → નાસાપ્રે ચિત્તસંયમાદિન્દ્રલોકજ્ઞાનમ્ । તદધશ્ચિત્તસંયમાદગ્નિલોકજ્ઞાનમ્ । ચક્ષુષિ ચિત્તસંયમાત્સર્વલોકજ્ઞાનમ્ । શ્રોત્રે ચિત્તસ્ય સંયમાદ્યમલોકજ્ઞાનમ્ । તત્પાર્શ્વે સંયમાત્રિઞ્ઙ્ઙિતિલોકજ્ઞાનમ્ । પૃષ્ઠભાગે સંયમાદ્ઝરુણલોકજ્ઞાનમ્ । વામકર્ણે સંયમાદ્યાયુલોકજ્ઞાનમ્ । કળ્ઠે સંયમાત્સોમલોકજ્ઞાનમ્ । પાદાધોભાગે સંયમાદતલલોકજ્ઞાનમ્ । પાદે સંયમાદ્વિતલલોકજ્ઞાનમ્ । પાદસન્ધૌ સંયમાન્નિતલલોકજ્ઞાનમ્ । જઙ્ઙે સંયમાત્સુતલલોકજ્ઞાનમ્ । જાનૌ સંયમાન્મહાતલલોકજ્ઞાનમ્ । ઝરૌ ચિત્તસંયમાદ્રસાતલલોકજ્ઞાનમ્ । કટૌ ચિત્તસંયમાત્તલાતલલોકજ્ઞાનમ્ । નાભૌ ચિત્તસંયમાદ્ ભૂલોકજ્ઞાનમ્ । કુક્ષૌ સંયમાદ્ ભુવલોકજ્ઞાનમ્ । હૃદિ ચિત્તસ્ય સંયમાત્સ્વલોકજ્ઞાનમ્ । હૃદયોર્ધ્વભાગે ચિત્તસંયમાન્મહલોકજ્ઞાનમ્ । કળ્ઠે ચિત્તસંયમાઙ્ઙનોલોકજ્ઞાનમ્ । ધ્રૂમધ્યે ચિત્તસંયમાત્તપોલોકજ્ઞાનમ્ । મૂર્ધ્ને ચિત્તસંયમાત્સત્યલોકજ્ઞાનમ્ । ← (શાં.૧/૬૧) ઇત્યુક્તં તદપિ યથાતન્ત્રમિહાઽનુયોજ્યમન્યતન્ત્રમર્મવેદિભિઃ ।

ચિત્તે જ્ઞાતે સતિ ચિત્તાદ્ વિવેકેનાઽઽત્મસાક્ષાત્કારો ભવતિ ઇતિ ઔત્સર્ગિકક્રમમનુસૃત્યાહ-

બધું જાણે છે. કારણ કે યોગસૂત્ર ગ્રન્થમાં પતંજલિ ઋષિએ કહેલ છે કે → ‘પ્રાતિભસંયમથી સર્વ જાણે છે. ←

✽ હૃદયસંયમથી સ્વ-પર ચિત્તજ્ઞાન ✽

તથા । શરીરમાં છાતીના ડાબા ભાગમાં ઊંધા મોઢાવાળા નાનકડા કમળના આકારવાળું હૃદય આવેલ છે. તેને વિશે સંયમ કરવાથી પોતાના અને બીજાના મનમાં રહેલા રાગ-દ્વેષ-સંસ્કાર વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘હૃદયમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે.’ ←

પરાર્થકાત્ = સત્ત્વસ્ય સ્વાર્થનૈરપેક્ષ્યેણ સ્વભિન્નપુરુષાર્થકાદ્ ભોગાત્ = સત્ત્વપુરુષાઽભેદા-
ધ્યવસાયલક્ષણાત્ સત્ત્વસ્યૈવ સુખ-દુઃખકર્તૃત્વાઽભિમાનાદ્ ભિન્ને સ્વાર્થે = સ્વરૂપમાત્રાઽલમ્બને
પરિત્યક્તાહઽહ્કારે સત્ત્વે ચિચ્છાયાસદ્ક્રાન્તૌ પુંસિ સંવિદ્ ભવતિ ।

એવમ્ભૂતં સ્વાઽલમ્બનજ્ઞાનં સત્ત્વનિષ્ઠં પુરુષો જાનાતિ, ન પુનઃ પુરુષો જ્ઞાતા જ્ઞાનસ્ય વિષયભાવમાપદ્યતે,
જ્ઞેયત્વાઽપત્તે: । જ્ઞાતૃજ્ઞેયોશ્ચાઽત્યન્તવિરોધાદિતિ ભાવઃ । તદુક્તં- “સત્ત્વ-પુરુષયોરત્યન્તાઽસદ્કીર્ણયોઃ
પરાર્થકાદિતિ । સત્ત્વં હિ પરાર્થમ્, સંહતત્વાત્ । તદ્ધર્મશ્ચ ભોગ ઇતિ સોઽપિ પરાર્થઃ । યસ્મૈ પરસ્મૈ
અસૌ તસ્ય ભોક્તુઃ ભોગઃ કથ્યતે ઇતિ સત્ત્વસ્ય = સત્ત્વપ્રધાનાઽન્તઃકરણસ્ય સ્વાર્થનૈરપેક્ષ્યેણ સ્વભિન્નપુરુ-
ષાર્થકાત્ સત્ત્વાઽન્યાઽઽત્મપ્રયોજનકાત્ સત્ત્વ-પુરુષાઽભેદાઽધ્યવસાયલક્ષણાત્ = બુદ્ધિ-પુરુષયોરત્યન્તવિધર્મિણોરપિ
અનાદ્યવિદ્યાવાસનાવશેન પ્રત્યયાઽવિવેકાઽધ્યવસાયરૂપાત્ જડાત્ સત્ત્વસ્યૈવ = પરમાર્થતઃ સત્ત્વપ્રધાનબુદ્ધિ-
તત્ત્વસ્યૈવ સુખ-દુઃખકર્તૃત્વાઽભિમાનાત્ ‘અહં સુખી દુઃખી વા’ ઇત્યેવં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽહ્કારાદ્ ભિન્ને
સ્વરૂપમાત્રાઽલમ્બને = પુરુષસ્વરૂપમાત્રાઽલમ્બનકે પરિત્યક્તાહઽહ્કારે = મુક્તકર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽભિમાને
અર્થવશાચ્છબ્દવિનિયોગન્યાયેન સત્ત્વે = સત્ત્વગુણપ્રધાનબુદ્ધિતત્ત્વે યા ચિચ્છાયાસદ્ક્રાન્તિઃ તત્ર ચિચ્છા-
યાસદ્ક્રાન્તૌ સંયમતઃ પુંસિ = પુરુષગોચરા સંવિદ્ ભવતિ । એતેન → સ્વાર્થસંયમાત્ પુરુષજ્ઞાનમ્ ←
(શાં.૧/૬૯) ઇતિ શાણ્ડિલ્યોપનિષદ્ધ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘સત્ત્વે’તિ । અત્ર રાજમાર્તઙ્હવૃત્તિરેવં → સત્ત્વં = પ્રકાશ-સુખાત્મકઃ
પ્રાધાનિકઃ પરિણામવિશેષઃ । પુરુષઃ = ભોક્તા અધિષ્ઠાતૃરૂપઃ । તયોઃ અત્યન્તાઽસદ્કીર્ણયોઃ ભોગ્ય-
ભોક્તૃરૂપત્વાત્ ચેતનાઽચેતનત્વાચ્ચ ભિન્નયોઃ યઃ પ્રત્યયસ્યાઽવિશેષો = ભેદેનાઽપ્રતિભાસનં તસ્માત્ સત્ત્વ-

❖ પરાર્થભોગભિન્ન સ્વાર્થસંયમથી પુરુષજ્ઞાન ❖

પરા. । પાતંજલ દર્શનમાં ભોગ હંમેશા બુદ્ધિ = સત્ત્વપ્રધાન અંતઃકરણ કરે છે. પરંતુ અંતઃકરણ પોતાના
માટે ભોગમાં પ્રવર્તતું નથી. પોતાના પ્રયોજનથી (= સ્વાર્થથી) નિરપેક્ષ બનીને પોતાનાથી ભિન્ન એવા
પુરુષના પ્રયોજનથી સત્ત્વપ્રધાન બુદ્ધિ પોતાનામાં પુરુષના અભેદનો અધ્યવસાય કરવા સ્વરૂપ ભોગમાં પ્રવર્તે
છે. આ ભોગમાં સત્ત્વપ્રધાન બુદ્ધિને જ સુખ-દુઃખના કર્તૃત્વનું અભિમાન થાય છે. આવા પરાર્થ =
પરપ્રયોજનપ્રવૃત્ત ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થને વિશે સંયમ કરવાથી પુરુષને વિશે જ્ઞાન થાય છે. કર્તૃત્વના
અહંકારને છોડીને માત્ર સ્વરૂપનું આલંબન લેનાર અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપને જ વિષય કરનાર એવી
સત્ત્વગુણપ્રધાન બુદ્ધિમાં ચિત્છાયાનો સંક્રમ = પુરુષપ્રતિબિંબસંક્રાન્તિ થાય છે. આ પ્રસ્તુતમાં સ્વાર્થ કહેવાય
છે. ઉપરોક્ત સ્વરૂપે સ્વાર્થને વિશે સંયમ કરવાથી પુરુષને વિશે જ્ઞાન થાય છે. આવા પ્રકારનું જે સ્વવિષયક
= પુરુષપ્રતિબિંબવિષયક જ્ઞાન છે તે સત્ત્વગુણપ્રધાન બુદ્ધિમાં રહે છે. એમ પુરુષ જાણે છે. પરંતુ આવું
જાણનાર પુરુષ = આત્મા પોતે જ્ઞાનનો વિષય કદાપિ બનતો નથી. કારણ કે આત્મા જો જ્ઞાનવિષય
બને તો જ્ઞેય થઈ જાય. પછી તે જ્ઞાતા બની ન શકે. કારણ કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય તત્ત્વનો અત્યન્ત વિરોધ
છે. તેથી તો યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘સત્ત્વગુણપ્રધાન બુદ્ધિ અને પુરુષ આ બન્ને એકબીજાથી અત્યંત
સંકીર્ણ બની જાય છે. તેથી તે બન્નેને વિશે જે એકતાની = અભેદની = અવિશેષસ્વરૂપની = સમાનસ્વરૂપની
પ્રતીતિ = અધ્યવસાય થાય છે તે જ ભોગ કહેવાય છે. કારણ કે તે પરાર્થ = બુદ્ધિભિન્ન એવા પુરુષના

प्रत्ययाऽविशेषो? भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानमिति” (यो.सू.३-३५) ॥१०॥
समाधिविघ्ना व्युत्थाने सिद्धयः प्रातिभं ततः । श्रावणं वेदनाऽऽदर्शाऽऽस्वाद-वार्ताश्च वित्तयः ॥११॥
 स्यैव कर्तृताप्रत्ययेन या सुख-दुःखसंवित् स भोगः । सत्त्वस्य स्वार्थनैरपेक्ष्येण परार्थः पुरुषार्थनिमित्तः
 तस्माद् अन्यो यः स्वार्थः पुरुषस्वरूपमात्राऽऽलम्बनः परित्यक्ताऽहङ्कारसत्त्वे या चिच्छायासङ्क्रान्तिः
 तत्र कृतसंयमस्य पुरुषविषयं ज्ञानमुत्पद्यते । तत्र तदेवंरूपं स्वाऽऽलम्बनं ज्ञानं सत्त्वनिष्ठं पुरुषो जानाति
 न पुनः पुरुषो ज्ञाता ज्ञानस्य विषयभावमापद्यते, ज्ञेयत्वाऽऽपत्तेः । ज्ञातृ-ज्ञेययोश्चाऽत्यन्तविरोधात्
 ← (रा.मा.३/३५) इति । प्रकृते बुद्धेः प्रत्ययः शब्दाद्याकारा सुखाद्यात्मिका वृत्तिः । पुरुषस्य प्रत्ययश्च
 तदवच्छिन्नचैतन्यम् । तप्तायःपिण्डवदविविक्तं तदुभयमेव भोग इति लोकव्यवहारेणाऽवसेयम् । लोकैर्हि
 शब्दादिग्रहीता ‘अहं सुखी’त्याद्यभिमानपूर्वकसुखाद्यनुभव एव भोगतया व्यवहियते ।

वस्तुतः बुद्धिपुरुषोभयप्रत्ययाऽविवेक एव भोगः पातञ्जलदर्शने इति ध्येयम् ॥२६/१०॥

प्रयोजनथी प्रवृत्त थयेल छे. परार्थ भोगथी त्मिन्न अेवा स्वार्थने विशे संयम करवाथी पुरुषने विशे ज्ञान
 थाय छे.’ ← (२६/१०)

विशेषार्थ :- सांख्य अने पातंजलदर्शनमां प्रकृति-बुद्धि-अंतःकरण वगेरे जड छे. पोताना माटे
 तेने कोઈ भोग करवानो नथी. पुरुषना भोग माटे ज ते प्रवृत्ति करे छे. माटे भोग परार्थ =
 परप्रयोजनप्रवृत्त ज होय छे. परंतु परार्थ भोग समाप्त थई जवाथी प्रकृति-बुद्धि-अंतःकरण वगेरे
 कृतार्थ थई जय त्यारे सुप्पादिना कर्तृत्वनुं अभिमान छोडीने ते पोताना स्वइपनुं ज केवण आलंभन
 ले छे. आवी अवस्थांमां अंतःकरणमां रजोगुण-तमोगुण तिरोभूत थाय छे. अने सत्त्वगुण अत्यंत
 भणवान अने छे. तेथी बुद्धितत्त्व = अंतःकरण तत्त्व अत्यंत निर्मण अने छे. तेथी तेमां पुरुषनुं
 प्रतिबिंब संकान्त थाय छे. आवा अत्यंत निर्मण-स्वच्छ अंतःकरणमां धारणा-ध्यान-समाधिने केन्द्रित
 करवाथी पुरुषने विशे ज्ञान थाय छे.

‘पुरुषने विशे ज्ञान थाय छे.’ अेनो मतलब अेवो नछि समजवानो के ‘पुरुष ज्ञाननो विषय
 अने छे.’ परंतु ‘पोताना प्रतिबिंबने आलंभन करनारुं ज्ञान निर्मण बुद्धि तत्त्वमां रહેलुं छे.’ - आम
 पुरुष ज्ञाणे छे. दर्पण तुल्य स्वच्छ बुद्धिमां पुरुषनुं प्रतिबिंब पडे छे. ते संकान्त चित्छायानुं =
 पुरुषप्रतिबिंबनुं ज्ञान सत्त्वगुणप्रधान बुद्धिने थाय छे - अेम पुरुष ज्ञाणे छे तो पण पुरुष कदि ज्ञानविषय
 अन्ततो ज नथी. कारण के ज्ञानविषय अने ते ज्ञेय कहेवाय. तथा ज्ञेय होय ते जड होय. ज्ञाता तो
 जेतन होय. ज्ञाता अने ज्ञेयनो तो शाश्वत विरोध छे. ज्ञाता कदापि ज्ञेय अनी न शके अने ज्ञेय
 कदापि ज्ञाता अनी न शके. ज्ञाता अने ज्ञेयनो परस्पर स्पर्श कदि पण थयो नथी. हा, ज्ञातृत्वनुं
 अभिमान ज्ञेय अेवी बुद्धि-अंतःकरण वगेरेने थई शके. पण ते कदि पण ज्ञाता तो न ज अनी शके.
 ते ज रीते ज्ञाता कदि ज्ञेय अनी न शके. सांख्य अने पातंजल योगदर्शननी आ विशेषता भास ध्यानमां
 राभवा जेवी छे. (२६/१०)

गाथार्थ :- स्वार्थ संयमथी प्रातिभ ज्ञान थाय छे. तेथी श्रावण, स्पर्शनवेदना, याक्षुष प्रत्यक्ष

१. योगसूत्रप्रतिषु बह्वीषु ‘...प्रत्ययाऽविशेषाद् भोगः परार्थान्यस्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्’ इति पाठः । प्रकृते च योगसूत्रभाष्यानुसारेण
 पाठो गृहीतः । द्वात्रिंशिकाहस्तप्रतिषु च ‘भोगः परार्थः स्वार्थः...’ इति पाठः । २. हस्तादर्श ‘व्युत्थानं’ इत्यशुद्धः पाठः ।

સમાધીતિ । તતઃ સ્વાર્થસંયમાઽઽહ્વયાત્ પુરુષસંયમાદભ્યસ્યમાનાત્ પ્રાતિભં = પૂર્વોક્તં જ્ઞાનમ્, યદનુભાવાત્ 'સૂક્ષ્માર્થાદિકમર્થ' પશ્યતિ । શ્રાવણં = શ્રોત્રેન્દ્રિયજં જ્ઞાનમ્, યસ્માત્પ્રકૃષ્ટાદિવ્યં શબ્દં જ્ઞાનાતિ । વેદના = સ્પર્શનેન્દ્રિયજં જ્ઞાનં, વેદ્યતેઽનયેતિ કૃત્વા, તાન્ત્રિક્યા સંજ્ઞયા વ્યવહિયતે, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યસ્પર્શવિષયં જ્ઞાનમુત્પદ્યતે આદર્શઃ = ચક્ષુરિન્દ્રિયજં જ્ઞાનમ્, આ = સમન્તાદ્ દૃશ્યતેઽનુભૂયતે રૂપમનેનેતિ કૃત્વા, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યરૂપજ્ઞાનમુત્પદ્યતે । ૨આસ્વાદો = રસનેન્દ્રિયજં જ્ઞાનં, આસ્વાદ્યતેઽનેનેતિ કૃત્વા, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યરસસંવિદુપજાયતે । વાર્તા = ગન્ધસંવિત્તિઃ, વૃત્તિશબ્દેન તાન્ત્રિક્યા પરિભાષયા ઘ્રાણેન્દ્રિયમુચ્યતે, વર્તમાને ગન્ધવિષયે પ્રવર્તતે ઇતિ કૃત્વા વૃત્તૌ ઘ્રાણેન્દ્રિયે ભવા વાર્તા, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યો ગન્ધોઽનુભૂયતે । એતાઃ ચ વિત્તયો = જ્ઞાનાનિ ભવન્તિ । તદુક્તં- “તતઃ પ્રાતિભ્રમશ્રાવણવેદનાદર્શા- (ર્શના)ઽઽસ્વાદવાર્તા જાયન્તે” (યો.સૂ.૩-૩૬) ।

એતેષાં ફલવિશેષાણાં સપ્રસન્નં વિષયવિશેષવિભાગમાવિષ્કર્તુમાહ- ‘સમાધી’તિ । પ્રાતિભં = પૂર્વોક્તં = દશમકારિકાયામિહૈવ નિરૂપિતં જ્ઞાનં યદનુભાવાત્ = યદીયપ્રભાવાત્ સૂક્ષ્માર્થાદિકં = સૂક્ષ્મ-વિપ્રકૃષ્ટ-વ્યવહિતાદિલક્ષણં અર્થ = વિષયં યોગી પશ્યતિ = સાક્ષાત્કરોતિ । રાજમાર્તણ્ડવૃત્ત્યનુસારેણ વ્યાખ્યાનયતિ- શ્રાવણં = શ્રોત્રેન્દ્રિયજં જ્ઞાનમિત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ । તત્ર યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘તત’ ઇતિ । અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યં → પ્રાતિભાત્ સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત-વિપ્રકૃષ્ટાઽતીતાઽનાગતજ્ઞાનમ્ । શ્રાવણાદ્ દિવ્યશબ્દશ્રવણમ્ । વેદનાદ્ દિવ્ય- = આદર્શ, આસ્વાદ અને ગન્ધસંવેદન = વાર્તા. આ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યુત્થાનદશામાં આ સિદ્ધિ કહેવાય છે. સમાધિમાં તો તે વિધ્ન જ છે. (૨૬/૧૧)

ટીકાર્થ :- સ્વાર્થસંયમનું બીજું નામ પુરુષસંયમ છે. તેનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં પૂર્વે (દ્વા.દ્વા.૨૬/ ૧૦) જણાવેલ પ્રાતિભજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે જેના અનુભાવથી-પ્રતાપથી યોગી સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત વગેરે પદાર્થોને સાક્ષાત્ જુએ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયનું જ્ઞાન પ્રકૃષ્ટ થવાથી યોગી દિવ્ય શબ્દને જાણે છે. સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન વેદના કહેવાય. કારણ કે તેનાથી સ્પર્શનું વેદન થાય છે. આ તાંત્રિકી = પારિભાષિકી સંજ્ઞા છે. મતલબ કે પાતંજલ યોગદર્શનની પારિભાષિકી સંજ્ઞા મુજબ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષમાં ‘વેદના’ શબ્દનો પ્રયોગ = વ્યવહાર થાય છે. વેદના પ્રકૃષ્ટ બનવાથી દિવ્યસ્પર્શને વિશે પણ જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ વેદના = સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી અપ્સરા-દેવી વગેરેના સ્પર્શનો પણ અહીં રહેલા યોગીને બોધ થાય છે. ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી થનારો બોધ આદર્શ કહેવાય છે. આ = ચારે બાજુથી, દર્શ = રૂપદર્શન થાય જેનાથી તે આદર્શ-આવી પરિભાષા છે. આદર્શના = ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષના પ્રકર્ષથી દેવતાઈ અપ્સરારૂપ વગેરેનું અહીં રહેલા યોગીને જ્ઞાન થાય છે. રસનેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન આસ્વાદ કહેવાય છે. કારણ કે તેનાથી રસનું આસ્વાદન થાય છે. આસ્વાદજ્ઞાનના પ્રકર્ષથી દિવ્ય રસની અનુભૂતિ થાય છે. ગન્ધનું સંવેદન વાર્તા કહેવાય છે. પાતંજલ- દર્શનની ખાસ પરિભાષા મુજબ ‘વૃત્તિ’ શબ્દનો અર્થ ઘ્રાણેન્દ્રિય = નાક થાય છે. વર્તમાન ગન્ધસ્વરૂપ વિષયમાં જે વર્તે તે વૃત્તિ = નાક. તથા વૃત્તિમાં = ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં જે ઉત્પન્ન થાય તે વાર્તા. તેથી વૃત્તિજન્ય અનુભૂતિ = વાર્તા. વાર્તાજ્ઞાનના પ્રકર્ષથી દિવ્ય ગન્ધની અનુભૂતિ થાય છે. આ બધા જ્ઞાનો સ્વાર્થસંયમથી થાય છે. તેથી તો યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘પુરુષવિષયક

૧. હસ્તાદર્શ ‘સૂક્ષ્માર્થદિ...’ इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ ‘स्वादो’ इति वृटितः पाठः ।

एताश्च समाधेः प्रकर्षं गच्छतः सतो विघ्नाः (= समाधिविघ्नाः), हर्ष-विस्मयादिकरणेन तच्छिथिलीकरणात् । व्युत्थाने = व्यवहारदशायां च समाध्युत्साहजननाद् विशिष्टफलदायकत्वाच्च सिद्धयः ।

स्पर्शाऽधिगमः । आदर्शाद् दिव्यरूपसंवित् । आस्वादाद् दिव्यरससंवित् । वार्तातो दिव्यगन्धविज्ञानमिति । एतानि नित्यं जायन्ते ← (यो.सू.भा.૩/૩૬) परं तत्त्वज्ञानी तत्र नोपलिप्यते । तदुक्तं शिवधर्मोत्तरे → पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वस्थैरपि न लिप्यते । शब्दादिविषयाम्भोभिस्तद्ब्रज्ज्ञानी न लिप्यते ॥ ← (शि.ध.) इति ।

કદાચિદાત્મવિષયસંયમે પ્રવૃત્તઃ તત્પ્રભાવાદમૂરર્થાન્તરસિદ્ધીરધિગમ્ય કૃતાર્થમ્મન્યઃ સંયમાદ્ વિરમેદત આહ- एताश्च अनन्तरोदिताः फलविशेषाः प्रकर्षं गच्छतः सतः समाधेः अपवर्गैकमुख्यफलस्याऽसम्प्रज्ञात- समाधेः विघ्नाः = उपद्रवाः, हर्ष-विस्मयादिकरणेन = प्रमोदाऽऽश्चर्यकुतूहलौत्सुक्य-मद-पराऽभिभव-कीर्त्ति- स्પૃહાદિવિધાનેન તच्छિથિલીકરણાત્ = સમાધિપ્રકર્ષવિઘટનાત્ । અત એવ નિરાલમ્બોપનિષદિ → અણિમાદષ્ટૈશ્વર્યાઽઽશાસિદ્ધસંકલ્પઃ = બન્ધઃ ← (નિરા.૬) इत्युक्तम् । તદુક્તં યોગતત્ત્વોપનિષદિ અપિ → એતે વિઘ્ના મહાસિદ્ધેર્ન રમેત્ તેષુ બુદ્ધિમાન્ ← (યો.ત.૭૬) इति । અણિમાદિસિદ્ધિરતિત્યાગેના- ઽવઘપરિહારાદ્ મુક્તિસુખોપલમ્ભે તાભિર્ન કિઞ્ચિદપિ પ્રયોજનં પરમાર્થતો વિદ્યતે । તદુક્તં મહાકાલસંહિ- તાયાં ગુહ્યકાલ્યુપનિષદિ → વિમુક્તઃ સર્વપાપેભ્યઃ કેવલ્યાયોપકલ્પતે । સર્વાભિઃ સિદ્ધિભિસ્તસ્ય કિં કાર્યં કમલાનને !? ॥ ← (ગુ.કા.૮૪) इति । પ્રત્યુતાઽણિમાદિસિદ્ધિતૃષ્ણાતો મોક્ષાઽવાપ્તો મહાવિઘ્નમુપ- તિષ્ઠતે । તદુક્તં રામગીતાયાં અપિ →

મોક્ષસ્ય बहवः शास्त्रे प्रोच्यन्ते प्रतिबन्धकाः । अणिमादीच्छया तुल्यः प्रतिबन्धो न कश्चन ॥ यस्याऽणिमादिसिद्धीच्छा लेशमात्राऽपि वर्तते । कल्पकोट्याऽपि तस्याऽऽत्मज्ञानसिद्धिर्न सेत्स्यति ॥ पापानां महतां ज्ञानप्रतिबन्धकता यथा । तथाऽणिमादिसिद्धीनामतः सिद्धिमतिं त्यजेत् ॥

← (રા.ગી.૧૬/૨૯,૩૦,૩૭) इति । યુક્તઞ્ચૈતત્ અભિસંહિતતાપત્રયાઽઽત્યન્તિકોપશમરૂપપરમપુરુષાર્થઃ યોગી ખલુ કથં તત્પ્રત્યનીકાસુ સિદ્ધિષુ રજ્યેત ? કેવલં વ્યવહારદશાયાં = વ્યુત્થાનદશાયાં સમાધ્યુત્સાહ- જનનાત્ = ‘અસ્તિ ખલુ મમ યોગાભ્યાસફલમદ્ભુતમિ’ત્યેવમષ્ટાઙ્ગિગકયોગમાર્ગગોચરવીર્યોલ્લાસાઽઽધાનાત્ વિશિષ્ટફલદાયકત્વાચ્ચ સિદ્ધયઃ = પુરુષાર્થા ઉચ્યન્તે । વ્યુત્થિતચિત્તો હિ તાઃ સિદ્ધીરભિમન્યતે, જન્મદુર્ગત ઇવ દ્રવિણકણિકામપિ દ્રવિણસમ્ભારમ્ । એતેન → અણિમાદિપદં પ્રાપ્ય રાજતે રાજયોગતઃ ← (યો.શિ.૧/૧૩૮) इति યોગશિખોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । પરં શીઘ્રમોક્ષકામિના શુકદેવમાર્ગગામિના યોગિના તુ સમાહિતચિત્તેન સ્વયમેવોપનતામ્યોઽપિ તામ્યો વિરન્તવ્યમ્ । ન હ્યાત્મસાક્ષાત્કારમન્તરેણ સિદ્ધિકોટ્યાઽપિ કૃતકૃત્યતા સમસ્તિ । તતશ્ચ જ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્યાઽનુવિદ્યયોગાઽભ્યાસપરતયા યોગિના ભાવ્યમ્ । તદુક્તં રામ-

સંયમથી પ્રાતિભજ્ઞાન, શ્રાવણજ્ઞાન, વેદનાજ્ઞાન, આદર્શજ્ઞાન, આસ્વાદજ્ઞાન, વાર્તાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.’ ← આ બધી લબ્ધિઓ પ્રકૃષ્ટ બનતી સમાધિમાં વિઘ્નરૂપ જ છે. કારણ કે દિવ્ય રૂપ-રસ-ગંધ વગેરેના અનુભવથી હર્ષ-વિસ્મય વગેરે થવાથી સમાધિ શિથિલ થઈ જાય છે. તેમ છતાં વ્યુત્થાન દશામાં - વ્યવહારમાં આ સિદ્ધિ કહેવાય છે. કારણ કે દિવ્ય રૂપ-રસ-સ્વાદ વગેરેનો અનુભવ થવાથી યોગીને સમાધિને મેળવવા માટે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તેનાથી વિશિષ્ટ ફળ પણ યોગીને મળે છે.

યત ઉક્તં- “તે સમાધાવુપસર્ગા વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ” (યો.સૂ.૩-૩૭) ॥૧૧॥

ગીતાયાં → યોગાભ્યાસરતો વિદ્વાન્ વૈરાગ્યેણ ચ સંયુતઃ । ન વિભેતિ કદાઽપ્યસ્માત્ સંસારાદ્ ડુસ્ત-
રાદપિ ॥ ← (રા.ગી.૩/૪૯) ઇતિ । પ્રકૃતે → રસૌષધિ-ક્રિયાજાલ-મન્ત્રાઽભ્યાસાદિસાધનાત્ । સિદ્ધ્યન્તિ
સિદ્ધયો યાસ્તુ કલ્પિતાસ્તાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ← (યો.શિ.૭/૧૫૨) ઇતિ યોગશિખોપનિષદ્વચનમપિ સ્મ-
ર્તવ્યમ્ । → સિદ્ધૌ ચિત્તં ન કુર્વીત ચ્ચલત્વેન ચેતસઃ ← (યો.શિ.૫/૬૨) ઇતિ યોગશિખોપનિષદ્વચનં
ન વિસ્મર્તવ્યમ્ । અવધેયજ્વ → દ્રવ્ય-મન્ત્ર-ક્રિયા-કાલયુક્તયઃ સાધુસિદ્ધિદાઃ । પરમાત્મપદપ્રાપ્તૌ
નોપકુર્વન્તિ કાશ્ચન ॥ સર્વેચ્છાજાલસંશાન્તાવાત્મલાભો ભવેદ્ મુને ॥ સ કથં સિદ્ધિજાલાનિ નૂનં
વાઙ્મત્યચિત્તકઃ ? ॥ ← (અન્ન.૪/૬,૮) ઇતિ અન્નપૂર્ણોપનિષદ્વચનમ્ । તદુક્તં વરાહોપનિષદિ અપિ →
અનાત્મવિદમુક્તોઽપિ સિદ્ધિજાલાનિ વાઙ્મતિ । દ્રવ્ય-મન્ત્ર-ક્રિયા-કાલયુક્ત્યાઽઽપ્નોતિ મુનીશ્વર ॥
સર્વેચ્છાકલનાશાન્તાવાત્મલાભોદયાભિધઃ । સ પુનઃ સિદ્ધિવાઙ્મત્યાં કથમર્હત્યચિત્તતઃ ॥ ← (વરા.૩/૨૬-
૨૯) ઇતિ । અયજ્વ યોગી વામદેવમાર્ગાઽનુયાયિતયા દીર્ઘકાલેનાઽપવર્ગમવાપ્નોતિ । તદુક્તં વરાહોપ-
નિષદિ એવ →

યમાઘાસનજાઽઽયાસ-હઠાભ્યાસાત્ પુનઃ પુનઃ । વિઘ્નબાહુલ્યસજ્જાતઃ અઘિમાદિવશાદિહ ॥
અલઙ્ઘ્વાઽપિ ફલં સમ્યક્ પુનર્ભૂત્વા મહાકુલે । પુનર્વાસનયૈવાઽયં યોગાઽભ્યાસં પુનશ્ચરન્ ॥
અનેકજન્માઽભ્યાસેન વામદેવેન વૈ પથા । સોઽપિ મુક્તિં સમાપ્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥
← (વરા.૪/૩૯-૪૧) ઇતિ । અઘિમાદિસિદ્ધાવનાસક્તાસ્તુ યોગિનો લઙ્ઘ્વાઽપિ તાઃ ભીમ-ભાસ-
દૃઢન્યાયેનાઽચિરેણાપવર્ગમવાપ્નુવન્તિ । ભીમ-ભાસ-દૃઢાઙ્ઘ્યાઃ ત્રયોઽસુરાઃ શમ્બરેણ સ્વમાયયા નિર્મિતાઃ તે
ચ તલપ્રહારાદિના મેર્વાદિચૂર્ણોંકરણે શક્તા જ્ઞાનપ્રભાવાત્ તત્રાઽનાસક્તાઃ ચિરં જીવન્મુક્તિસુખમનુભૂય
નિર્વાણપદં પ્રાપ્તા ઇતિ યોગવાશિષ્ઠે પ્રસિદ્ધમિતિ પ્રાગપિ(પૃ.૪૩૦)દર્શિતમ્ । પ્રકૃતે → દામ-વ્યાલ-કટન્યાયો
ન તવ સ્યાત્ કદાચન્ । ભીમભાસ-દૃઢન્યાયઃ સર્વદા તેઽસ્તુ રાઘવ ॥ ← (યો.વા.૨૫/૩૪) ઇતિ
યોગવાશિષ્ઠકારિકા સ્મર્તવ્યા । પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘ત’ ઇતિ । → તે પ્રાતિભાદયઃ સમાહિત-
ચિત્તસ્યોત્પદ્યમાના ઉપસર્ગાઃ તદ્દર્શનપ્રત્યનીકત્વાત્ । વ્યુત્થિતચિત્તસ્યોત્પદ્યમાનાઃ સિદ્ધયઃ ← (યો.સૂ.ભા.૩/
૩૭) ઇતિ યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસઃ । → ધ્યાનાદ્વૈશ્વર્યમતુલમૈશ્વર્યાત્સુખમુક્તમમ્ । જ્ઞાનેન તત્પરિત્યજ્ય વિદેહો
મુક્તિમાપ્નુયાત્ ॥ ← (શિ.ધર્મો.) ઇતિ શિવધર્મોત્તરવચનમપ્યત્ર યથાગમમનુયોજ્યમ્ ।

બૌદ્ધમતે ત્વઘિમાદયઃ સિદ્ધયઃ સાશ્રવાઃ સોપધિકા અનાર્યાશ્ચ । નિરાશ્રવા નિરુપધિકા આર્યાશ્ચ
ઋદ્ધયઃ પ્રતિકૂલાદાવપ્યનુકૂલત્વાદિપ્રતિસન્ધાનેન વિહરણાદયઃ । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય સૂત્રપિટકાન્તર્ગતે દીઘ-
નિકાયે પાથિકવર્ગે સમ્પ્રસાદનીયસૂત્રે → એકચ્ચો સમણો વા બ્રાહ્મણો વા આતપ્પમન્ચાય... પે૦.. તથારૂપં
ચેતોસમાધિં ફુસતિ, યથાસમાહિતે ચિત્તે અનેકવિહિતં ઇદ્ધિવિધં પચ્ચનુભોતિ । એકોપિ હુત્વા બહુધા
હોતિ, બહુધાપિ હુત્વા એકો હોતિ; આવિભાવં તિરોભાવં તિરોકુટ્ઠં તિરોપાકારં તિરોપલ્લં અસજ્જમાનો
ગચ્છતિ સેચ્ચથાપિ આકાસે । પથવિયાપિ ઉમ્મુજ્જ-નિમુજ્જં કરોતિ, સેચ્ચથાપિ ઉદકે । ઉદકેપિ અભિજ્જમાને
ગચ્છતિ, સેચ્ચથાપિ પથવિયં । આકાસેપિ પલ્લલ્કેન કમતિ, સેચ્ચથાપિ પક્ખી સકુણો । ઇમેપિ

તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘તે દિવ્ય જ્ઞાનો સમાધિમાં ઉપસર્ગ છે. વ્યુત્થાન દશામાં તે સિદ્ધિ કહેવાય છે.’ ← (૨૬/૧૧)

ચન્દિમસૂરિયે એવમહિદ્ધિકે એવમહાનુભાવે પાણિના પરામસતિ પરિમજ્જતિ । યાવ બ્રહ્મલોકાપિ કાયેન વસં વન્તેતિ । અયં, ભન્તે, ઇદ્ધિ સાસવા સપધિકા, નો અરિયાતિ વુચ્ચતિ ।.. ભિક્ષુ સ ચે આકઙ્ખતિ- 'પટિકૂલે અપ્પટિકૂલસઙ્ગી વિહરેય્ય'ન્તિ, અપ્પટિકૂલસઙ્ગી તત્થ વિહરતિ । સ ચે આકઙ્ખતિ- 'અપ્પટિકૂલે પટિકૂલસઙ્ગી વિહરેય્ય'ન્તિ, પટિકૂલસઙ્ગી તત્થ વિહરતિ । સ ચે આકઙ્ખતિ- 'પટિકૂલે ચ અપ્પટિકૂલે ચ અપ્પટિકૂલસઙ્ગી વિહરેય્ય'ન્તિ, અપ્પટિકૂલસઙ્ગી તત્થ વિહરતિ । સ ચે આકઙ્ખતિ- 'પટિકૂલે ચ અપ્પટિકૂલે ચ પટિકૂલસઙ્ગી વિહરેય્ય'ન્તિ, પટિકૂલસઙ્ગી તત્થ વિહરતિ । સ ચે અકઙ્ખતિ- 'પટિકૂલઙ્ચ અપ્પટિકૂલઙ્ચ તદુભયં અભિનિવજ્જેત્વા ઉપેક્ષકો વિહરેય્યં સતો સમ્પજાનો'તિ, ઉપેક્ષકો તત્થ વિહરતિ સતો સમ્પજાનો । અયં, ભન્તે ઇદ્ધિ અનાસવા અનુપધિકા અરિયાતિ વુચ્ચતિ ← (દી.નિ. સમ્પમાદનીયસુત્ત-૩/૫/૧૫૯ પૃ.૮૩) ઇત્યુક્તમ્ । પચ્ચનુભોતિ = પ્રત્યનુભવતિ, હુત્વા = ભૂત્વા, તિરોકુટ્ટં = તિર્યક્કુટ્ટયં, તિરોપાકારં = તિર્યક્પ્રાકારં, તિરોપબ્બતં = તિર્યક્પર્વતં, પથવિયાપિ = પૃથિવ્યા-મપિ, પલ્લઙ્કેન = પર્યઙ્કાઽસનેન, કમતિ = ગચ્છતિ, પરામસતિ = પરામૃશતિ, સ્પૃશતીતિ યાવત્ । પરિમજ્જતિ = પરિમાષ્ટિ, પટિકૂલે = પ્રતિકૂલે આહાર-વસ્ત્રાદૌ શત્રુપ્રભૃતૌ ચ અપ્પટિકૂલસઙ્ગી = 'ઇદં મે ન પ્રતિકૂલમિ'તિ સંજ્ઞાનવાન્, અભિનિવજ્જેત્વા = અભિનિવર્જ્ય, વિહરેય્યં = વિહરેયં, સતો = સ્મૃતિમાન્, સમ્પજાનો = સમ્પ્રજાનાનઃ, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । યથાઽઽગમઙ્ચૈતદપીઠાઽનુયોજ્યં વિદિતસ્વ-પરતન્ત્રપરમાર્થઃ ॥૨૬/૧૧॥

• સિદ્ધિ છતાં ઉપસર્ગ •

વિશેષાર્થ :- યોગ સાધના કરતાં કરતાં પુરુષસંયમના પ્રભાવે યોગીને દિવ્ય રૂપ-રસ-ગંધ વગેરેની અનુભૂતિ થતાં તેને 'હું સાચા માર્ગે ચાલી રહ્યો છું.' આ સાધના માર્ગે આગળ વધવાથી મને અવશ્ય સમાધિયોગ મળશે જ. હવે હું વધુ સારી રીતે નિયમિત અષ્ટાંગ યોગની સાધના કરું...' આ પ્રમાણે યોગીનો ઉત્સાહ સાધનામાર્ગે વધતો જાય છે. સમાધિપ્રાપ્તિ માટેનો ઉત્સાહ વધારવાના લીધે તે દિવ્યજ્ઞાનો સિદ્ધિ કહેવાય છે. પ્રાતિભજ્ઞાન, દિવ્યજ્ઞાન વગેરેના કારણે વિશિષ્ટ અનુભૂતિઓ - અભિમા-મહિમા વગેરે લાભિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તે વ્યવહારદશામાં રહેલા યોગી માટે સિદ્ધિ કહેવાય છે.

પરંતુ દિવ્ય અનુભૂતિઓ થવાથી 'હું બીજા કરતાં ઘણો આગળ છું. બીજાને ન મળે તેવી લાભિઓ મને પ્રગટી છે. મારું જીવન સફળ થઈ ગયું. હું કૃતકૃત્ય થઈ ગયો. બીજા મારા કરતાં ઘણા પાછળ છે. હું કેવો ભાગ્યશાળી અને મહાન છું ! અહો ! મારી અદ્ભુત યમત્કારશક્તિ !' આવો અહંકાર-આનંદનો અતિરેક-આશ્ચર્ય વગેરે ભાવોમાં યોગી અટવાય તો તે યોગી માટે તે તમામ સિદ્ધિઓ સમાધિને મેળવવામાં ઉપસર્ગરૂપ બની જાય. સમાધિમાર્ગે આગળ વધવાના બદલે તે દિવ્ય સુધારસ આસ્વાદ-અપ્સરાસ્પર્શ વગેરેમાં અટવાઈને અટકી જાય છે. સાધના માટેનો ઉત્સાહ ઓસરવા માટે છે. પ્રમાદ-અભિમાન-આસક્તિ વગેરે મિથ્યા ભાવોમાં યોગી ફસાઈ જાય છે. સાધનાનું સત્ત્વ, આત્માનું ઓજસ અને મનની પવિત્રતા રવાના થાય છે. તેવી દિવ્ય અનુભૂતિઓ ફરીથી થાય તેની રાહ જોવામાં તે અટકી પડે છે. તેવી અનુભૂતિ ન થાય તો તે વિષાદ પામે છે. દિવ્ય અનુભૂતિ ફરીથી થાય તો તેની આસક્તિ વધે છે. આમ અસંગ-અલિપ્ત-અતીન્દ્રિય આત્મતત્ત્વ પ્રત્યેથી તેની નજર ખસી જાય છે. અને ફરીથી તે સાંસારિક ભાવોમાં ફસાઈ જાય છે. આમ અપરિપકવ સાધક માટે તે જ સિદ્ધિઓ સમાધિની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ ઉપસર્ગસ્વરૂપ બની જાય છે. 'જે પોષતું તે મારતું' - આ ઉક્તિ અહીં સ્મર્તવ્ય છે. (૨૬/૧૧)

બન્ધકારણશૈથિલ્યાત્ પ્રચારસ્ય ચ વેદનાત્ । ચિત્તસ્ય સ્યાત્ પરપુરે પ્રવેશો^૧ યોગસેવિનઃ^૨ ॥૧૨॥

બન્ધેતિ । “વ્યાપકત્વાદાત્મ-ચિત્તયોર્નિયતકર્મવશાદેવ શરીરાડન્તર્ગતયોર્ભોગ્યભોક્તૃભાવેન યત્સં-વેદનમુપજાયતે સ શરીરબન્ધ इत्युच्यते । તતો બન્ધસ્ય = શરીરબન્ધસ્ય યત્કારણં ધર્માઽધર્માઽઽન્ધં કર્મ તસ્ય શૈથિલ્યાત્ = તાનવાત્^૩ (=બન્ધકારણશૈથિલ્યાત્) । પ્રચારસ્ય ચ = ચિત્તસ્ય ^૪હૃદયપ્રદેશાદિન્દ્રિ-યદ્વારેણ વિષયાઽઽભિમુખ્યેન પ્રસરસ્ય ચ વેદનાત્ = જ્ઞાનાત્ = “ઇયં ચિત્તવહા નાડી, અનયા ચિત્તં વહતિ, ઇયં રસ-પ્રાણાદિવહાભ્યો “વિલક્ષણેતિ” સ્વપરશરીર ♦ સજ્વારપરિચ્છેદાદિત્યર્થઃ, યોગસેવિનો = યોગાઽસરાધકસ્ય ચિત્તસ્ય પરપુરે = મૃતે જીવતિ વા પરકીયશરીરે પ્રવેશઃ સ્યાત્ । ચિત્તં ચ પરશરીરં પ્રવિશદિન્દ્રિયાણ્યનુવર્તન્તે, મધુકરરાજમિવ મક્ષિકાઃ । તતઃ પરશરીરં પ્રવિષ્ટો યોગી

અથ ક્રિયારૂપસિદ્ધ્યન્તરમાહ- ‘બન્ધે’તિ । રાજમાર્ત્તન્ડવૃત્ત્યનુસારેણ વ્યાખ્યાનયતિ- વ્યાપકત્વાદિતિ । સ એવ શરીરબન્ધઃ = વેદે બન્ધ इत्यુच्यते । ‘સર્વત્ર વ્યાપ્તિશીલસ્ય ચિત્તસ્ય સ્વશરીરમાત્રે સડ્કોચેન સ્થિતિઃ = બન્ધઃ’ (યો.સુધા.૩/૧૮) ઇતિ યોગસુધાકર-મણિપ્રભાકૃતૌ । ભાવાગ્નેશસ્તુ → ચઙ્ચલસ્વભાવ-સ્યાઽપિ મનસો ધર્માઽધર્મવશાદેવ શરીરે બન્ધઃ = જ્ઞાનહેતુસંયોગસ્થૈર્યમ્ ← (ભા.ગ.૩/૩૮) ઇત્યાહ । નાગોજીભટ્ટસ્યાપ્યયમેવાઽઽભિપ્રાયઃ । યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસોઽપિ → લોલીભૂતસ્ય મનસોઽપ્રતિષ્ઠસ્ય શરીરે કર્માઽઽશયવશાદ્ બન્ધઃ = પ્રતિષ્ઠા ← (યો.સૂ.ભા.૩/૧૮) ઇત્યાચષ્ટે । ‘ચઙ્ચલસ્વભાવસ્યાઽત એવા-ઽપ્રતિષ્ઠસ્યૈકત્રાઽનવસ્થિતસ્યાઽપિ મનસો ધર્માઽધર્મવશાદેવ શરીરે યા પ્રતિષ્ઠા = જ્ઞાનહેતુઃ સમ્બન્ધ-વિશેષઃ સ બન્ધઃ’ (યો.વા.૩/૧૮) ઇતિ યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ । તસ્ય = શરીરબન્ધકારણીભૂતધર્માદેઃ સમાધિબલેન તાનવાત્ દૃઢબન્ધનાઽક્ષમતારૂપાત્ । પ્રસરસ્ય ચ કાષ્ઠાપ્રાપ્તસંયમવિષયીકૃતસ્ય જ્ઞાનાત્ ।

❖ યોગક્ષ્ણ : પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિ ❖

ગાથાર્થ :- શરીરબંધના કારણોની શિથિલતાથી અને ચિત્તપ્રચારનું વેદન કરવાથી યોગીના ચિત્તનો પરકાયપ્રવેશ થાય છે. (૨૬/૧૨)

ટીકાર્થ :- આત્મા અને ચિત્ત પાતંજલયોગદર્શનના મત મુજબ વ્યાપક છે. ચોક્કસ પ્રકારના કર્મના લીધે જ આત્મા અને ચિત્ત શરીર અન્તર્ગત થાય છે. શરીરમાં રહેલ આત્મા અને અન્તઃકરણનું જે ભોગ્ય-ભોક્તૃભાવરૂપે સંવેદન થાય છે તે શરીરબંધ કહેવાય છે. ‘આત્મા ભોક્તા છે તથા ચિત્ત ભોગ્ય છે’ - આ રીતે સંવેદન થાય તે દેહબંધ. માટે દેહબંધનું કારણ પુણ્ય-પાપ નામના કર્મ છે. વિવક્ષિત શરીરમાં જ ઉપરોક્ત ભોગ્ય-ભોક્તૃભાવથી સંવેદન થવાનું કારણ બનનાર ધર્મ-અધર્મમાં ઘટાડો થવાથી તથા ચિત્તપ્રસારણના જ્ઞાનથી યોગીનું ચિત્ત પરકાયપ્રવેશ કરે છે. ચિત્ત દૃઢ્યના સ્થાનમાંથી ઈન્દ્રિય દ્વારા વિષયાભિમુખતાના કારણે અન્યત્ર ફેલાય છે. યોગના આરાધકને ચિત્તના ફેલાવાનો આ રીતે બોધ થાય છે કે ‘આ ચિત્તવાહિની નાડી છે. આના દ્વારા ચિત્ત દોડધામ કરે છે. આ ચિત્તવાહિની નાડી રસવાહિની-પ્રાણવાહિની વગેરે નાડીઓથી વિલક્ષણ છે.’ પોતાના શરીરમાં અને બીજાના શરીરમાં ચિત્ત ક્યાં ક્યાં કેવી રીતે કઈ નાડીથી ફરે છે ? તેનો નિર્ણય પણ પરકાયપ્રવેશ માટે જરૂરી છે. તેના કારણે યોગસાધના

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘પ્રદેશો’ इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શે ‘યોગસેવિન’ इति पदं नास्ति । ૩. હસ્તાદર્શે ‘તાનવતિ’ इत्यशुद्धः पाठः । હસ્તાદર્શાન્તરે ચ ‘તાનવાનતિ’ इत्यशुद्धः पाठः । ૪. હસ્તાદર્શે ‘હૃદયદ્વારેણ’ इति त्रुटितः पाठः । ૫. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘વિલક્ષેતિ’ इत्यशुद्धः पाठः । ♦.....♦ चिह्नद्वयवर्ती अग्रेतनपृष्ठव्यापी दीर्घः पाठो हस्तादर्शविशेषे नास्ति ।

ઈશ્વરવત્તેન વ્યવહરતિ, યતો વ્યાપકયોચ્ચિત્ત-પુરુષયોર્ભોગસડ્કોચકારણં કર્માડ્ભૂત્, તચ્ચેત્ સમાધિના ક્ષિપ્તં તદા સ્વાતન્વ્યાત્સર્વત્રૈવ ભોગનિષ્પત્તિરિતિ । તદુક્તં- “બન્ધકારણશૈથિલ્યાત્ પ્રચારસંવેદનાચ્ચ ચિત્તસ્ય♦ પરશરીરાડ્વેશઃ” ઇતિ (યો.સૂ.૩-૩૮)।।૧૨।।

સમાનસ્ય જયાદ્દામો^૧દાનસ્યાડ્બાદ્યસદ્ગતા । દિવ્યં શ્રોત્રં પુનઃ શ્રોત્ર-વ્યોમ્નોઃ^૨ સમ્બન્ધસંયમાત્ ।।૧૩।।

સમાનસ્યેતિ । સમાનસ્ય = અગ્નિમાવેષ્ટ્ય વ્યવસ્થિતસ્ય સમાનાડ્ડહ્યસ્ય વાયોઃ જયાત્ =
અનયા નાડ્યા ચિત્તં શરીરે એવંપ્રકારેણ વહતિ = પ્રવિશતિ નિર્ગચ્છતિ ચ । ઈશ્વરવત્ તેન =
પરકીયશરીરેણ વ્યવહરતિ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘બન્ધે’તિ । અત્ર ચન્દ્રિકાવૃત્તિઃ
→ વ્યાપકત્વાદાત્મચિત્તયોઃ નિયતકર્મણા શરીરાન્તર્યદ્વેદનં સ બન્ધઃ, તસ્ય કારણં ધર્માડ્ધર્માચ્ચં યદા શિથિલં ભવતિ તસ્માચ્ચિત્તસ્ય યઃ પ્રચારઃ = હૃદયાદ્ વિષયાડ્ધિમુખ્યેન પ્રસરઃ, તસ્ય જ્ઞાનાત્ ચિત્તવહનાડ્યાદિ યો જાનાતિ સ પરશરીરં સજીવં મૃતં વા પ્રવિશતિ તસ્મિંશ્ચ ચિત્તપ્રવેશે સર્વં સૂક્ષ્મિન્દ્રિયાદિ ઉપાવર્તત તદનુ મધુકરરાજમિવ મધુમક્ષિકાઃ, કર્મનાશાદ્ યોગી સર્વત્ર વ્યવહરતીત્યર્થઃ
← (ચંદ્રિ.૩/૩૮) ઇત્યેવં વર્તતે । પ્રકૃતે → પરકાયમનોયોગઃ પરકાયપ્રવેશકૃત્ ← (યો.શિ.૫/૪૮)
ઇતિ યોગશિખોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રં યથાનુભવજ્ઞાનુયોજ્યં તાદૃશાનુભવવિશારદૈઃ ।।૨૬/૧૨।।

સિદ્ધ્યન્તરમાહ- ‘સમાનસ્યે’તિ । રાજમાર્તંડાડ્નુસારેણ વ્યાખ્યાનયતિ- સમાનસ્ય = અગ્નિમાવેષ્ટ્ય કરનાર યોગીના ચિત્તનો મરેલા કે જીવતા પરદેહમાં પ્રવેશ થઈ શકે. જેમ મધમાખીની રાણીને (રાજાને) મધમાખીઓ અનુસરે છે. તેમ પરકીય શરીરમાં પ્રવેશ કરતા યોગીચિત્તને યોગીની ઈન્દ્રિયો અનુસરે છે. અર્થાત્ બીજાના શરીરમાં યોગીનું મન પ્રવેશ કરે તેની સાથે યોગીની આંખ વગેરે ઈન્દ્રિયો પણ પ્રવેશ કરે જ છે. તેથી બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરનાર યોગી ઈશ્વરની જેમ યથેચ્છપણે-સ્વતંત્રપણે પરકીય શરીરથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. કારણ કે વ્યાપક એવા આત્મા અને મનના ભોગવટામાં સંકોચનું કારણ તો કર્મ જ હતું. તે પ્રતિકૂળ કર્મ જ જો સમાધિથી ફેંકી દીધું હોય તો સ્વતંત્રતાના લીધે બધે જ ભોગવટાની પ્રવૃત્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. તેથી તો યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં કહેલ છે કે → ‘દેહબંધના કારણોની શિથિલતાથી અને ચિત્તપ્રસારના જ્ઞાનથી પરકીય શરીરમાં યોગીચિત્તનો પ્રવેશ થાય છે.’ ← (૨૬/૧૨)

વિશેષાર્થ :- પાતંજલ દર્શનમાં આત્મા અને મન બન્ને વિભુ-સર્વવ્યાપી છે. તેથી સર્વત્ર સર્વદા યથેચ્છપણે તમામ વસ્તુનો/સર્વ દેહાદિનો ભોગવટો કરી શકે છે. પણ કર્મ તેમાં નડતરભૂત થાય છે. યોગી જ્યારે યોગસાધનાથી તે કર્મને ઉખેડીને ફેંકી દે પછી તો કોઈના પણ શરીરમાં મન-ઈન્દ્રિયનો પ્રવેશ કરાવીને બીજાના શરીરનો ભોગવટો સ્વેચ્છા મુજબ કરી શકે. જીવતા કે મરેલા, પશુ-પંખી કે માણસ કોઈના પણ દેહમાં તે પ્રવેશ કરીને ઈચ્છાનુસાર તેના શરીરનો ભોગવટો કરી શકે છે. મનને બીજાના શરીરમાં કઈ રીતે લઈ જવું ? તેનું જ્ઞાન તેમાં સહકારી કારણ બને છે. આ પરકાયપ્રવેશ કહેવાય છે. આ યોગની એક પ્રકારની સિદ્ધિ છે. (૨૬/૧૨)

✿ વાયુજયની સિદ્ધિઓ ✿

ગાથાર્થ :- સમાન વાયુના જયથી તેજ પ્રગટે છે. ઉદાન વાયુના જયથી પાણી વગેરેથી અસંગપણું આવે છે. કાન અને આકાશના સંબંધને વિશે સંયમ કરવાથી કાન દિવ્ય થાય છે. (૨૬/૧૩)

ટીકાર્થ :- જઠરાગ્નિને વીંટળાઈને રહેલા સમાન નામના વાયુ ઉપર સંયમ કરીને કાબુ મેળવવાથી

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...ધામાદાન...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શૌ ‘વ્યોસે’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સંયમેન વશીકારાન્નિરાવરણસ્યાઽગ્નેરૂર્ધ્વગત્વાત્ ધામ તેજઃ તરણિપ્રતાપવદવભાસમાનમાવિર્ભવતિ, યેન યોગી જ્વલન્નિવ પ્રતિભાતિ । યદુક્તં- “સમાનજયાજ્વલનઃ(મ્)” (યો.સૂ.૩-૪૦) ।

ઉદાનસ્ય કૃકાટિકાદેશાદાશિરોવૃત્તેર્જયાદિતરેષાં વાયુનાં નિરોધાદૂર્ધ્વગતિત્વસિદ્ધેઃ અબાદિના
 વ્યવસ્થિતસ્યેતિ । ‘સમં સર્વનાડીષુ રસાનાં સજ્ચરણાત્સમાનઃ પ્રાણભેદઃ’ (ભા.ગ.૩/૪૦ વૃ.) ઇતિ ભાવાગ્નેશઃ । ‘આહ્વાદયાદ્ આનાભિસ્થિતઃ = સમાનઃ’ (યો.સુધા.૩/૪૦) ઇતિ યોગસુધાકરોક્તિઃ । યોગચૂડામણ્યુપનિષદિ તુ → સમાનો નાભિદેશે ← (યો.ચૂડા.૨૪) ઇત્યુક્તમ્ । → સર્વગાત્રેષુ સર્વવ્યાપી = સમાનઃ ← (શાં.૧/૧૫) ઇતિ તુ શાષ્ટિલ્યોપનિષદિ શ્રૂયતે । તદુક્તં ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદિ અપિ → સમાનઃ સર્વગાત્રેષુ સર્વવ્યાપી વ્યવસ્થિતઃ ← (ત્રિ.શિ.૮૦) ઇતિ । જાબાલદર્શનોપનિષદિ અપિ → સમાનઃ સર્વદેહેષુ વ્યાપ્ય તિષ્ઠત્યસંશયઃ ← (જા.દ.૪/૨૯) ઇત્યુક્તમ્ । યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘સમાને’તિ । ‘નાભિકટસ્થાઽનિવ્યાપિનઃ સમાનસ્ય વશીકારાદ્ અગ્નેઃ જ્વલનં ભવતિ યેન જ્વલન્નિવ દૃશ્યતે’ (મ.પ્ર. ૩/૪૦) ઇતિ મણિપ્રભાકૃત્ । → જિતસમાનઃ તેજસ ઉપધ્માનં કૃત્વા જ્વલતિ ← (યો.ભા.૩/૪૦) ઇતિ યોગસૂત્રભાષ્યકારઃ । ‘ઉપધ્માનં = ઉત્તેજનં કૃત્વા જ્વલતિ = સતીવત્ સ્વશરીરં દહતી’તિ (યો.વા. ૩/૪૦) યોગવાર્તિકકૃત્ । મૈત્રાચણ્યુપનિષદિ → યોઽયં સ્થવિષ્ઠો ધાતુરન્નસ્યાપાને પ્રાપયતિ અણિષ્ઠો વાઽઙ્ગોઽઙ્ગો સમાનયત્યેષ વાવ સ સમાનસંજ્ઞા ← (મૈત્રા.૨/૫) ઇત્યેવં સમાનાખ્યવાયુસ્વરૂપમાવેદિતમ્ । → સ્વયં પ્રાતિષ્ઠતે મધ્યે તુ સમાનઃ । एवं ह्येतद्धुतमन्त्रं समं नयति ← (પ્રશ્નો.૩ | ૫) ઇતિ પ્રશ્નોપનિષદુક્તિઃ ।
 તથા રસાદૂર્ધ્વનયનાદૂર્ધ્વગતિપ્રદત્વાચ્ચોર્ધ્વસજ્ચારી પ્રાણાઽવાન્તરભેદ ઉદાન ઉચ્યતે । તદુક્તં મૈત્રા-
 ચણ્યુપનિષદિ → યોઽયં પીતાઽશિતમુદ્ગિરતિ નિગિરતીતિ વૈષ વાવ ઉદાનઃ ← (મૈત્રા.૨/૬) ઇતિ । યોગચૂડામણ્યુપનિષદિ તુ → ઉદાનઃ કણ્ઠમધ્યગઃ ← (યો.ચૂ.૨૪) ઇત્યુક્તમ્ । શાષ્ટિલ્યોપનિષદિ તુ → સર્વસન્ધિસ્થ ઉદાનઃ પાદ-હસ્તયોઃ ← (શાં.૧/૧૫) ઇત્યેવં તલ્લક્ષણમુક્તિમિત્યવધેયમ્ । તદુક્તં ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદિ અપિ → ઉદાનઃ સર્વસન્ધિસ્થઃ પાદયોર્હસ્તયોરપિ ← (ત્રિ.શિ.૮૦) ઇતિ । જા-
 બાલદર્શનોપનિષદિ અપિ → ઉદાનસંજ્ઞો વિજ્ઞેયઃ પાદયોર્હસ્તયોરપિ ← (જા.દ.૪/૨૯) ઇત્યુક્તમ્ । → તેજો હ વા ઉદાનસ્તસ્માદુપશાન્તતેજાઃ । પુનર્ભવમિન્દ્રિયૈર્મનસિ સમ્પદ્યમાનૈઃ ← (પ્રશ્નો. ૩ | ૧૯) ઇત્યાદિકં પ્રશ્નોપનિષદો વિજ્ઞેયમ્ । → યા તુ તત્રૈકશતાનાં નાડીનાં મધ્ય ઋર્ધ્વાગા સુષુપ્ત્નાઽઽખ્યા નાડી, તયૈકયોર્ધ્વઃ સન્ ઉદાનો વાયુરાપાદતલમસ્તકવૃત્તિઃ ← (પ્ર.ઉપ.ભા.૩/૭) ઇતિ પ્રશ્નોપનિષદ્ભાષ્યે ઉદાનવાયુસ્વરૂપમ-
 વર્ણિ શઙ્કરાચાર્યેણ । → દેહસ્યોન્નયનાદિકમુદાનકર્મ ← (શાં.૧/૩) ઇતિ તુ શાષ્ટિલ્યોપનિષત્કારઃ । તસ્ય ઉદાનસ્ય કૃકાટિકાદેશાદ્ આશિરોવૃત્તેઃ સંયમવિશેષેણ જયાત્ । તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રસ્તુ →

અગ્નિ ઉપરનું વાયુનું આવરણ દૂર થાય છે. તેથી નિરાવરણ બનેલ અગ્નિ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. તેના કારણે યોગીના શરીરમાં સૂર્યપ્રકાશની જેમ ચમકતું તેજ પ્રગટે છે. તેના લીધે યોગી જાણે સળગતા હોય તેવા લાલચોળ લાગે છે. માટે જ યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘સમાન વાયુના જયથી અગ્નિ જેવા લાલચોળ થવાય છે.’ ←

ગળાની ઘંટી = ગલઘંટી સ્થળથી (=ડોક અને માથાની સંધિના પાછલા ભાગથી) માંડીને મસ્તક સુધી વ્યાપીને રહેલો વાયુ ઉદાન કહેવાય છે. ઉદાન વાયુના જયથી બીજા વાયુનો પ્રતિરોધ થવાથી

= जलादिना असङ्गता = अप्रतिरुद्धता (=अबाद्यसङ्गता) । जितोदानो हि योगी ♦जले महानद्यादौ महति वा कर्दमे तीक्ष्णेषु वा कण्टकेषु न सजति, किं तु लघुत्वात्तूलपिण्डवज्जलादावनिमज्जन्नुपरि तेन गच्छतीत्यर्थः। तदुक्तं- “उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उक्त्रान्तिश्च”(यो.सू.३-३९)।

श्रोत्रं = शब्दग्राहकमाहङ्कारिकमिन्द्रियं, व्योम = शब्दतन्मात्रजमाकाशं, तयोः (=श्रोत्र-व्योम्नोः) पुनः सम्बन्धसंयमाद् देश-देशिभावसम्बन्धसंयमाद् दिव्यं *युगपत्सूक्ष्म-व्यवहित-विप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थं श्रोत्रं भवति ।

उन्नयनाद् = ऊर्ध्वं नयनात् रसादीनामुदानः, आनासिकाऽग्राद् आ च शिरसो वृत्तिरस्य ← (त.वै. ३/३९) इत्याह । योगवार्तिककृन्मते तूदानस्य मुखनासिकादिकमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं वृत्तिः ।

उदानजयसिद्धौ योगसूत्रसंवादमाह- ‘उदाने’ति । अत्र राजमार्तण्डवृत्तिः → समस्तानामिन्द्रियाणां तुषज्वालावद् या युगपदुत्थिता वृत्तिः सा जीवनशब्दवाच्या । तस्याः क्रियाभेदात् प्राणापानादिसंज्ञाभिर्व्यपदेशः । तत्र हृदयान्मुखनासिकाद्वारेण वायोः प्रणयनात् प्राण इत्युच्यते । नाभिदेशात् पादाङ्गुष्ठपर्यन्तमपनयनादपानः । नाभिदेशं परिवेष्ट्य समन्तान्नयनात्समानः । कृकाटिकादेशादाशिरोवृत्तेः उन्नयनाद् उदानः । व्याप्य नयनात् सर्वशरीरव्यापी व्यानः । तत्रोदानस्य संयमद्वारेण जयाद् इतरेषां वायूनां निरोधात् ऊर्ध्वगतित्वेन जले महानद्यादौ महति वा कर्दमे तीक्ष्णेषु कण्टकेषु वा न सज्जते, अतिलघुत्वात् तूलपिण्डवत्, जलादौ मज्जितोऽप्युद्गच्छतीत्यर्थः ← (रा.मा.३/३९) इत्येवमवसेया ।

सिद्ध्यन्तरमावेदयितुमुपक्रमते- श्रोत्रमिति । श्रोत्रं = शब्दग्राहकं शब्द-शब्दत्व-तदभाव-तारत्व-मन्दत्वादिशब्दगुणधर्मपरिच्छेदकं आहङ्कारिकं = अहङ्कारजन्यं कर्णशक्कुल्यवच्छिन्नगगनाऽऽधारकं इन्द्रियं = ज्ञानेन्द्रियम् । शब्दतन्मात्रजं = शब्दगुणतन्मात्रादुत्पन्नं श्रोत्राऽधिष्ठानं शब्दगुणकं आकाशम् । तयोः = श्रोत्राकाशयोः देश-देशिभावसम्बन्धसंयमात् = अधिष्ठानाऽधिष्ठेयभावसम्बन्धे संयमात् तद्गताऽशेष-विशेषसाक्षात्कारपर्यन्ताद् युगपत् सूक्ष्म-व्यवहित-विप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थं श्रोत्रं भवति ।

ऊर्ध्वगति सिद्धं थायं छे. तेना कारणे पाणी वगेरेथी योगी असंगं बनी जय छे. जेम कमण पाणीथी देपातुं नथी तेम योगी पाणीथी देपाता नथी. तेथी उदान वायुने जितनारा योगी पाणीमां, मछानदीमां, मोटा कादवमां तीक्ष्ण कांटा वगेरेमां योटी जता नथी, इसाता नथी. परंतु इना पिंडनी जेम अत्यंत उणवाङ्गुल थवाना लीधे पाणीमां डुब्या विना पाणीनी उपर ज उदानसंयमना लीधे याले छे. तेथी योगसूत्रमां जशावेले छे डे → ‘उदान वायुना जयथी पाणी, कादव, कांटा वगेरेमां योगी असंग-अलिप्त रडे छे अने तेना उपर याले छे.’ ←

• .... तो कान परा दिव्य बने •

श्रोत्रं । पातंजल दर्शनमां कान अहंकारतत्त्वजन्य शब्दग्राहक इन्द्रिय छे. तथा शब्दतन्मात्रमांथी आकाश उत्पन्न थाय छे. आकाश देश छे तथा कान देशी = देशवर्ती छे. तेथी आकाश अने कान वर्ये देश-देशीत्वाव संबंध छे. आ संबंधने विशे संयम करवाथी योगीना कान दिव्य बने छे. दिव्य कान अकीसाथे सूक्ष्मशब्द, दीवाल वगेरेथी व्यवहित शब्द तथा दूरवर्ती शब्दने पकडवा माटे समर्थ

१. हस्तादर्शो ‘तन’ इत्यशुब्दः पाठः । २. हस्तादर्शो ‘तूदान’ इत्यशुब्दः पाठः । ३. हस्तादर्शो ‘शब्दग्राहक’ इत्यशुब्दः पाठः ।

४. हस्तादर्शो ‘युगपत्...’ इत्यशुब्दः पाठः । ♦...♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती अग्रेतनपृष्ठव्यापी दीर्घः पाठो हस्तादर्शविशेषे नास्ति

તદુક્ત- “શ્રોત્રાઽઽકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાદિવ્યં◆ શ્રોત્રમ્” (યો.સૂ.૩-૪૧) ॥૧૩॥

લઘુતૂલસમાપત્યા કાય-વ્યોમ્નોસ્તતોઽમ્બરે । ગતિર્મહાવિદેહાઽતઃ પ્રકાશાઽઽવરણક્ષયઃ ॥૧૪॥

લઘ્વિતિ । કાયઃ = પાઞ્ચભૌતિકં શરીરમ્, વ્યોમ ચ પ્રાગુક્તમ્, તયોઃ (=કાય-વ્યોમ્નોઃ) તતઃ = અવકાશદાનસમ્બન્ધસંયમાત્ (લઘુનૂલસમાપત્યા=) લઘુનિ તૂલે સમાપત્યા તન્મયીભાવલક્ષણયા

તદુક્તં યોગસૂત્રે ‘શ્રોત્રે’તિ । અત્ર ચન્દ્રિકાવ્યાખ્યા → શ્રોત્રેન્દ્રિયાઽઽકાશયોઃ સમ્બન્ધો દેશ-દેશિભાવઃ તસ્મિન્ કૃતસંયમસ્ય યોગિનો દિવ્યં શ્રોત્રં પ્રવર્તતે = યુગપત્ સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત-વિપ્રકૃષ્ટશબ્દગ્રહણસમર્થં ભવતીત્યર્થઃ ← (ચંદ્રિ. ૩/૪૧) इत्येवं वर्तते ॥૨૬/૧૩॥

આકાશગમનસિદ્ધિમાહ- ‘લઘ્વિતિ । રાજમાર્તઞ્ઞાઽનુસારેણ વ્યાખ્યાનયતિ- કાયઃ = પાઞ્ચભૌતિકં શરીરમિતિ । અવકાશદાનસમ્બન્ધસંયમાત્ = અવકાશદાનસમ્બન્ધે પૂર્ણસંયમાત્ તત્સમ્બન્ધં જિત્વા સાક્ષાત્કારેણ સ્વેચ્છાધીનં કૃત્વા લઘુનિ વા તૂલે તન્મયીભાવલક્ષણયા = તત્સ્થ-તદઞ્જનતાલાભસ્વરૂપતયા = સ્વાઽઽયત્કૃતકાયાઽઽકાશસમ્બન્ધરૂપયા સમાપત્યા = આર્થસમાપત્યા, ન કેવલં જ્ઞાનસમાપત્યા, પ્રાપ્તા-હોય છે. તેથી તે દિવ્ય શ્રોત્રવાળા યોગી એકીસાથે તમામ શબ્દોને સાંભળી શકે છે.

તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘કાન અને આકાશના સંબંધને વિશે સંયમ કરવાથી કાન દિવ્ય બને છે.’ ← (૨૬/૧૩)

વિશેષાર્થ :- પાતંજલમતાનુસાર, પ્રકૃતિમાંથી મહાન્ = બુદ્ધિતત્ત્વ પ્રગટે છે. તેમાંથી અહંકાર પ્રગટે છે. અહંકારમાંથી સોળ તત્ત્વ પ્રગટે છે. કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, હાથ-પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિય, શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્ર તથા મન- આ સોળ તત્ત્વો અહંકારજન્ય હોવાથી આહંકારિક કહેવાય છે. તથા શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રમાંથી આકાશ આદિ પંચ મહાભૂત પ્રગટે છે. ઈશ્વરથી પ્રેરિત થયેલ પ્રકૃતિ આ બધું પુરુષ માટે ઉત્પન્ન કરે છે. આમ કુલ ૨૬ તત્ત્વ પાતંજલમતમાં માન્ય છે. કાન આહંકારિક કેમ છે ? તથા આકાશ અનિત્ય કેમ છે ? આ બે પ્રશ્ન ટીકાર્થ વાંચતા ઉદ્ભવે તેવી શક્યતા હોવાથી તેના નિરાકરણ માટે ઉપરોક્ત પાતંજલ પ્રક્રિયા બતાવેલી છે. બાકીની ટીકાર્થગત બાબત સ્પષ્ટ છે. (૨૬/૧૩)

• .... તો આકાશગામિની લઘ્વિ પ્રગટે •

ગાથાર્થ :- કાયા અને આકાશના સંબંધને વિશે સંયમ કરવાથી રૂ જેવા હળવાફૂલ થવાથી આકાશમાં ગતિ થાય છે. મહાવિદેહા વૃત્તિથી પ્રકાશઆવરણનો ક્ષય થાય છે. (૨૬/૧૪)

ટીકાર્થ :- પૃથ્વી, જલ, તેજ વગેરે પાંચ ભૂતના સમૂહથી આપણું શરીર બનેલું છે. તેથી શરીર પાંચ ભૌતિક કહેવાય છે. આકાશ તો શબ્દતન્માત્રજન્ય છે. એમ આગલી ગાથામાં જણાવી જ ગયા છીએ. તે બન્ને વચ્ચે અવકાશદાન સંબંધ રહેલો છે. આકાશ શરીરને રહેવા માટે અવકાશ = ખાલી જગ્યા આપે છે. શરીર અવકાશમાં રહે છે. માટે તે બન્ને વચ્ચે અવકાશદાન-ગ્રહણ સંબંધ છે. આ સંબંધને વિશે સંયમ કરવાથી હળવા ફૂલ રૂની સાથે તન્મય થવા સ્વરૂપ સમાપત્તિ થાય છે. તેના લીધે યોગી પુરુષને શરીરની અંદર હળવાશ-લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે યોગી આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે દેહાકાશસંબંધને વિશે સંયમ કરનાર યોગી પુરુષ સૌપ્રથમ ઈચ્છા મુજબ પાણીની ઉપર વિચરે છે. પાણી ઉપર ચાલવાનો અભ્યાસ બરાબર થતાં ક્રમે કરીને

પ્રાપ્તાઽભ્યન્તરલઘુભાવતયા અમ્બરે = આકાશે ગતિઃ સ્યાત્ । ઉક્તસંયમવાન્ પ્રથમં યથારુચિ જલે સઙ્ચરન્ ક્રમેણોર્ણનાભતન્તુજાલેન સઙ્ચરમાણ આદિત્યરશ્મિભિશ્ચ^૧ વિહરન્ યથેષ્ટમાકાશે ગચ્છતીત્યર્થઃ । તદુક્તં- “કાયાઽઽકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાલ્લઘુ^૨તૂલસમાપત્તેરા(શ્ચ)કાશગમનમ્” (યો.સૂ.૩-૪૨) ।

શરીરાદ્ બહિર્યા^૩શરીરનૈરપેક્ષ્યેણ મનોવૃત્તિઃ સા મહાવિદેહા इत्युच्यते, શરીરાઽહઙ્કારવિગમાત્ ।

ઽભ્યન્તરલઘુભાવતયા = લઙ્ઘ્યાઽઽન્તરલાઘવપરિણામતયા આકાશે ગતિઃ = સ્વેચ્છયા ગમનં સ્યાત્ । ઉક્ત-સંયમવાન્ લઘુર્ભવતિ, તતો લઘુતયા પ્રથમં યથારુચિ જલે પૃથિવ્યામિવ પદ્ભ્યાં સઙ્ચરન્ ક્રમેણ = કાલક્રમેણ પ્રાપ્તાઽતિલઘુભાવતયા ઊર્ણનાભતન્તુજાલેન = કોલિકલાલામયતન્તુસન્તાનેન સઙ્ચરમાણઃ પ-શ્ચાત્ લઘિષ્ટતયા આદિત્યરશ્મિભિશ્ચ વિહરન્ તદુત્તરં યથેષ્ટં આકાશે ગચ્છતીત્યર્થઃ । તદુક્તં યોગસૂત્રે ‘કાયાઽઽકાશયો’રિતિ । અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યં → યત્ર કાયસ્તત્રાઽઽકાશં તસ્યાઽવકાશદાનાત્ કાયસ્ય તેન સમ્બન્ધઃ = પ્રાપ્તિઃ । તત્ર કૃતસંયમો જિત્વા તત્સમ્બન્ધં લઘુષુ વા તૂલાદિષુ આપરમાણુભ્યઃ સમાપત્તિં લઙ્ઘ્યા જિતસમ્બન્ધો લઘુર્ભવતિ । લઘુત્વાચ્ચ જલે પાદાભ્યાં વિહરતિ । તતઃ તૂર્ણનાભિતન્તુમાત્રે વિહૃત્ય રશ્મિષુ વિહરતિ । તતો યથેષ્ટમાકાશગતિરસ્ય ભવતિ ← (યો.સૂ.ભા.૩/૪૨) इत्थं वर्तते । एतेन → क़ाय़ाक़ाशसंयमादाक़ाशगमनम् ← (शां.१/६९) इति शाण्डिल्योपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् ।

જલે ગચ્છન્ તુ જૈનમતે જલચારણવિધયા વ્યવહરિયતે । તદુક્તં પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ → વાપી-સરિત્-સમુદ્રાદિષુ જલમુપેત્યાઽપ્કાયિકજીવાનવિરાધયન્તો જલે ભૂમાવિવ પાદોત્ક્ષેપ-નિક્ષેપકુશલા જલ-ચારણાઃ ← (પ્ર.સારો.૬૦૧ વૃત્તિ-પૃ.૪૯૦) इति । સૂર્યકિરણાવલમ્બનેનાઽઽકાશગમનં તુ સ્વમતે જઙ્ઘાચારણ-મુનીનાં ભવતિ । તદુક્તં પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિભિઃ → જઙ્ઘાચારણા યત્ર કુત્રાઽપિ ગન્તુમિચ્છવસ્તત્ર રવિકરાનપિ નિશ્રીકૃત્ય ગચ્છન્તિ ← (પ્ર.સારો.૫૯૭, વૃત્તિ) इति । જ્યોતીરશ્મિચારણા અપ્યેવંવિધા ભવન્તિ । તદુક્તં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિરપિ યોગશાસ્ત્રવૃત્તૌ → ચન્દ્રાર્કપ્રહનક્ષત્રાઘન્યતમજ્યો-તીરશ્મિસમ્બન્ધેન ભુવીવ પાદવિહારકુશલાઃ = જ્યોતીરશ્મિચારણાઃ ← (યો.શા.૧/૯-વૃત્તિ-પૃષ્ઠ ૨૮) ।

ક્લેશ-કર્મ-વિપાકક્ષયહેતુમાવેદયિતુમુપક્રમતે- ‘શરીરાદિ’તિ । ન ચ શરીરાદ્ બહિર્વર્તમાનતયા ‘વિદેહા’ इत्येवोच्यतां ‘महाविदेहा’ कथम् ? इति शङ्कनीयम्, अत एव = विगतदेहाऽहङ्कारदाढ्यादेव हेतोः કરોળીયાની જાળ વડે = કરોળીયાની જાળને પકડીને ચાલે છે. અને પછી સૂર્યના કિરણોને પકડીને ઈચ્છાનુસાર આકાશમાં દોડે છે, ઉડે છે. આવી આકાશગામિની સિદ્ધિને વિશે પાતંજલ યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘શરીર અને આકાશના સંબંધને ઉદ્દેશીને સંયમ (= ધારણા-ધ્યાન-સમાધિને કેન્દ્રિત) કરવાથી હળવા રૂની સમાપત્તિ થવાના લીધે યોગી પુરુષ આકાશમાં ગમન કરી શકે છે.’ ←

શરીરા. શરીરની બહાર શરીરથી નિરપેક્ષપણે જે મનોવૃત્તિ ઊભી થાય છે તે મહાવિદેહા વૃત્તિ કહેવાય છે. કારણ કે તેવી ચિત્તવૃત્તિમાં શરીર પ્રત્યેનો અહંકારભાવ = શરીરમાં અહંભાવ રવાના થયેલ હોય છે. માટે જ તે વૃત્તિ અકલ્પિત હોવાથી મહાન છે. જો દેહમાં અહંભાવ રહેલો હોય તો મનની બાહ્ય વૃત્તિ કલ્પિત વૃત્તિ કહેવાય છે. મહાવિદેહા વૃત્તિ ઉપર સંયમ કરવામાં આવે તો તેના કારણે શુદ્ધ સત્ત્વગુણસ્વરૂપ પ્રકાશનું જે ક્લેશ-કર્મીદિસ્વરૂપ આવરણ છે તેનો ક્ષય થાય છે. મતલબ

૧. હસ્તાદર્શ ‘રશ્મિનિશ્ચ’ इत्यशुद्धः पाठः। ૨. હસ્તાદર્શ ‘લઘુત્તલ’ इत्यशुद्धः पाठः। ૩. હસ્તાદર્શ ‘શરતેર...’ इत्यशुद्धः पाठः।

અત્ત ઇવાઽકલ્પિતત્વેન મહત્ત્વાત્, શરીરાઽહૃઙ્કારે સત્તિ? હિ બહિર્વૃત્તિર્મનસઃ કલ્પિતોચ્ચતે, તસ્યાઃ કૃતસંયમાયાઃ સકાશાત્ પ્રકાશસ્ય શુદ્ધસત્ત્વલક્ષણસ્ય યદાવરણં ક્લેશકર્માદિ તત્ક્ષયઃ (=પ્રકાશાઽઽવરણક્ષયઃ) ભવતિ, સર્વે ચિત્તમલાઃ ક્ષીયન્ત ઇતિ યાવત્ । તદુક્તં- “બહિરકલ્પિતા વૃત્તિર્મહાવિદેહા તતઃ પ્રકાશાઽઽવરણક્ષયઃ” (યો.સૂ.૩-૪૩) ઇતિ ॥૧૪॥

સ્થૂલાદિસંયમાદ્ ભૂતજયોઽસ્માદ્ગિમાદિકમ્ । કાયસમ્પચ્ચ તદ્ધર્માઽનભિઘાતશ્ચ^૨ જાયતે ॥૧૫॥

સ્થૂલાદીતિ । સ્થૂલાદીનિ સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માઽન્વયાઽર્થવત્ત્વાનિ પજ્વાનાં ભૂતાનામવસ્થાવિશેષરૂ-

અકલ્પિતત્વેન = વાસ્તવિકત્વેન મહત્ત્વાત્ ઇયં મહતી વિદેહા મનોવૃત્તિઃ । તર્હિ કા કલ્પિતા ? ઇત્યાહ- શરીરાઽહૃઙ્કારે = દેહતાદાત્મ્યાઽધ્યાસે સતીતિ સુગમમ્ । તદુક્તં યોગસૂત્રે ‘બહિ’રિતિ । અત્ર યોગસૂત્રભાષ્યમ્ → શરીરાદ્ બહિર્મનસો વૃત્તિલાભો વિદેહા નામ ધારણા । સા યદિ શરીરપ્રતિષ્ઠસ્ય મનસો બહિર્વૃત્તિમાત્રેણ ભવતિ સા કલ્પિતેત્યુચ્યતે । યા તુ શરીરનિરપેક્ષા બહિર્ભૂતસ્યૈવ મનસો બહિર્વૃત્તિઃ સા ખલ્વકલ્પિતા । તત્ર કલ્પિતયા સાધ્યન્ત્યકલ્પિતાં મહાવિદેહામિતિ, યથા પરશરીરાણ્યાવિશન્તિ યોગિનઃ । તતશ્ચ ધારણાતઃ પ્રકાશાત્મનો બુદ્ધિસત્ત્વસ્ય યદાવરણં ક્લેશ-કર્મ-વિપાકત્રયરજસ્તમોમૂલં તસ્ય ચ ક્ષયો ભવતિ ← (યો.સૂ.ભા. ૩/૪૩) ઇત્યમ્ ॥૨૬/૧૪॥

તદેવં પૂર્વાન્તવિષયાઃ પરાન્તવિષયા મધ્યમભવાશ્ચ સિદ્ધીઃ પ્રતિપાદ્ય અનન્તરં ભુવનજ્ઞાનાદિરૂપા બાહ્યાઃ, કાયવ્યૂહજ્ઞાનાદિરૂપા આશ્યન્તરાઃ પરિકર્મનિષ્પન્દરૂપાશ્ચ મૈત્ર્યાદિષુ બલાનીત્યેવમાઘાઃ સમાધ્યુપ-યોગિનીશ્ચાન્તઃકરણ-બહિઃકરણલક્ષણેન્દ્રિયભવાઃ પ્રાણાદિવાયુભવાશ્ચ સિદ્ધીઃ ચિત્તદાર્ઢ્યાત્ સમાધૌ સમા-શ્વાસોત્પત્તયે પ્રતિપાદેદાનીં સબીજ-નિર્બીજસમાધિસિદ્ધિકૃતે વિવિધોપાયપ્રદર્શનાયાઽઽહ- ‘સ્થૂલાદી’તિ । પૃથિ-કે મહાવિદેહા વૃત્તિનું સંયમ કરવાથી ચિત્તના તમામ મલો ક્ષીણ થાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘શરીરની બહાર અકલ્પિત એવી મનોવૃત્તિ મહાવિદેહા કહેવાય છે. તેનાથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.’ ← (૨૬/૧૪)

વિશેષાર્થ :- દેહમાં અહંકાર તૂટવાથી વિદેહા વૃત્તિ = શરીરનિરપેક્ષ મનોવૃત્તિ કહેવાય. તે અકલ્પિત છે. શરીરમાં અહંભાવની કલ્પનાથી તે ઊભી નથી થતી. માટે જ તે મહાન = મહાવિદેહા વૃત્તિ કહેવાય છે. ચિત્તમાં સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા આવે તે પ્રકાશ કહેવાય. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિ-નિવેશ સ્વરૂપ પાંચ ક્લેશ અને શુભાશુભાદિ કર્મ પ્રકાશને આવરે છે. માટે તે પ્રકાશનું આવરણ કહેવાય છે. મહાવિદેહા વૃત્તિ ઉપર સંયમ કરવાથી પ્રકાશાવરણ ક્ષીણ થાય છે. તેથી યોગીનું ચિત્ત નિરાવરણ બને છે. એ નિરાવરણ યોગીચિત્ત સ્વેચ્છા મુજબ વિચરે છે. અને સ્વેચ્છાનુસાર બધું જાણે છે. આ પ્રમાણે યોગસૂત્રની ટીકામાં ભાવાગણેશ જણાવે છે. (૨૬/૧૪)

* પંચભૂત વિજય *

ગાથાર્થ :- સ્થૂલ ભૂત આદિ ઉપર સંયમ કરવાથી ભૂતજય મળે છે. ભૂત ઉપર વિજય મેળવવાથી અણિમા વગેરે લબ્ધિઓ પ્રગટે છે અને કાયસંપત્તિ મળે છે. તથા કાયાના ગુણધર્મોને કશું નુકશાન થતું નથી. (૨૬/૧૫)

૧. હસ્તાદર્શ ‘સતિ ન હિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘...નભિનયાતશ્ચ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

पाणि । (१) तत्र भूतानां परिदृश्यमानं विशिष्टाऽऽकारवत्त्वं स्थूलं रूपम् । (२) स्वरूपं च पृथिव्यादीनां कार्कश्य-स्नेहोष्णता-प्रेरणाऽवकाशदानलक्षणम् । (३) सूक्ष्मं च यथाक्रमं भूतानां कारणत्वेन व्यवस्थितानि गन्धादितन्मात्राणि । (४) अन्वया गुणाः प्रकाश-प्रवृत्ति-स्थितिरूपतया सर्वत्रैवोपलभ्यमानाः । (५) अर्थवत्त्वं च तेष्वेव गुणेषु भोगापवर्गसम्पादनशक्तिरूपम् । तेषु क्रमेण प्रत्यवस्थं संयमात् (=स्थूलादिसंयमाद्) भूत♦जयो भवति । कृतैतत्संयमस्य सङ्कल्पाऽनुविधायिन्यो

व्यादीनां = पृथिवी-जल-तेजो-वायु-गगनानां यथाक्रमं कार्कश्य-स्नेहोष्णता-प्रेरणाऽवकाशदानलक्षणं स्थूलं स्वरूपम् । तत्र → आकाशे गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च । वृत्तिर्भेदः क्षमा काश्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥ ← ( ) इति पार्थिवा धर्माः । अपां धर्मास्तु → स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् । शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणाः ॥ ← ( ) इति । तैजसा धर्माः → ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धु पावकं लघु भास्वरम् । प्रध्वंस्यौजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम् ॥ ← ( ) इति । वायवीया धर्माः तु → तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् । चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥ ← ( ) इति । आकाशीया धर्मास्तु → सर्वतो गतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः । आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वधर्मविलक्षणाः ॥ ← ( ) इत्येवं विज्ञेयाः ।

गन्धादितन्मात्राणि = यथाक्रमं गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दतन्मात्राणि । अन्वयाः = अन्वयशब्द-वाच्याः गुणाः सत्त्व-रजस्तमोलक्षणा यथाक्रमं प्रकाश-प्रवृत्ति-स्थितिरूपतया = प्रख्या-क्रियाऽवस्थाना-त्मकतया कार्यस्वभावाऽनुपातिनः सर्वत्रैव सर्वदैव उपलभ्यमानाः । भोगापवर्गसम्पादनशक्तिरूपं = पुरु-षभोगमुक्तिज्ञानसामर्थ्यस्वरूपम् ।

प्रकृते योगसूत्रसंवादमाह- 'स्थूले'ति । अत्र योगसुधाकरवृत्तिः → स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वञ्च पञ्चैतानि पञ्चभूतानां रूपाणि । तत्र क्रमेणैकैकान्यूनैः शब्दादिगुणैः युक्तं परिदृश्यमानं स्थूलम् । क्रमेण काठिन्य-स्नेहोष्ण-प्रेरणा-सर्वगतत्वलक्षणं स्वरूपम् । पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्मम् ।

टीकार्थः :- पृथ्वी, जल वगेरे पंच महाभूतनी विशेष प्रकारनी अवस्था पांच छे - (१) स्थूल, (२) स्वरूप, (३) सूक्ष्म, (४) अन्वय, (५) अर्थवत्त्व. ते पांच अवस्थाभां (१) स्थूलभूत अने कहेवाय के जे पृथ्वी आदि पांच भूतनो विशिष्ट आकार देभाय. पंच भूतनुं देभातुं विशिष्ट आकारवत्त्व अटले स्थूल रूप. (२) पृथ्वीनुं स्वरूप कर्कशता छे. जलनुं स्वरूप स्नेह गुण छे. अग्निनुं स्वरूप उष्णता छे. वायुनुं स्वरूप प्रेरणा छे. आकाशनुं स्वरूप अवकाशदान = जग्या आपवी ते छे. आ पांच भूतना जुदा-जुदा स्वरूपो छे. (३) पृथ्वी आदि पांचेय भूतना कारणरूपे रहेला गन्ध तन्मात्र वगेरे तेनी सूक्ष्म अवस्था छे. पृथ्वीनी सूक्ष्म अवस्था अटले गन्धतन्मात्र. जलनी सूक्ष्म अवस्था = रसतन्मात्र. अग्निनी सूक्ष्म अवस्था अटले रूपतन्मात्र. वायुनी सूक्ष्मदशा अटले स्पर्शतन्मात्र. आकाशनी सूक्ष्म अवस्था = शब्दतन्मात्र. टूंकभां पंचभूतना कारण ते सूक्ष्म भूत. (४) अन्वय शब्दनो अर्थ छे गुणो. सत्त्वनो अन्वय प्रकाशरूपे, रजसूनो अन्वय प्रवृत्तिरूपे अने तमसूनो अन्वय स्थितिरूपे बधे जे जशाय छे. (५) तथा ते जे गुणोभां भोग अने भोक्षनुं संपादन करवानी शक्ति ते तेनुं अर्थवत्त्व छे. आ पांचेय तत्त्व उपर दरेक अवस्थाभां संयम करवाथी भूतजय थाय छे. आ रीते स्थूल आदि पांचेय अवस्थावाणा पृथ्वी वगेरे पांचेय भूतोने विशे संयम करवाथी, जेम गाय

♦....♦ चिह्नद्वयवर्ती अग्रतनपृष्ठव्यापी पाठो हस्तादर्शविशेषे नास्ति ।

વત્સાનુસારિણ્ય ઇવ ગાવો ભૂતપ્રકૃતયો ભવન્તીત્યર્થઃ । તદુક્તં- “સ્થૂલ-સ્વરૂપ-સૂક્ષ્માડન્વયાડર્થવત્ત્વ◊સંયમાદ્ ભૂતજયઃ” (યો.સૂ.૩-૪૪) ઇતિ ।

અસ્માદ્ ભૂતજયાદ્ અણિમાદિકં ભવતિ । (૧) અણિમા, (૨) ગરિમા, (૩) લઘિમા, (૪) મહિમા, (૫) પ્રાકામ્યમ્, (૬) †ઈશિત્વમ્, (૭) વશિત્વમ્, (૮) યત્રકામાવસાયિત્વં ચેત્યણિમાદિકમ્ । તત્રાડણિમા પરમાણુરૂપતાડપત્તિઃ । ગરિમા વજ્રવદ્ ગુરુત્વપ્રાપ્તિઃ ।

સ્વકાર્યં કારણત્વેનાન્વેતીત્યન્વયો ગુણત્રયમ્ । ભોગાડપવર્ગજ્ઞાનસામર્થ્યં ગુણનિષ્ઠમર્થવત્ત્વમ્ । તેષુ પચ્ચરૂપેષુ સ્થૂલાદિક્રમેણ સંયમાદ્ ભૂતાનિ યોગસિદ્ધકલ્પાડનુસારીણિ ભવન્તિ ધેનવો વત્સાનુસારિણ્ય ઇવ ◀ (યો. સુધા. ૩/૪૪) ઇત્યેવં વર્તતે ।

ભૂતજયાદ્ નિરુક્તરૂપાદ્ અણિમાદિકં ભવતિ । → તાલુમૂલોર્ધ્વભાગે મહાન્ જ્યોતિર્મયૂષ્કો વર્તતે । તદ્ યોગિભિર્ધ્યયમ્ । તસ્માદણિમાદિસિદ્ધિર્ભવતિ ◀ (અદ્વ.પૃ.૨) ઇતિ તુ અદ્વયતારકોપનિષત્કારઃ । દ્રવ્યાદિસાધ્યત્વમણિમાદેરિત્યપરે । તદુક્તં રામગીતાયાં → દ્રવ્યાદિસાધ્યા અષ્ટૌ યદણિમાદ્યાશ્ચ સિદ્ધયઃ ◀ (રા.ગી.૧૬/૪) ઇતિ । પ્રકૃતે → માતૃકાદિયુતં મન્ત્રં દ્વાદશાબ્દં તુ યો જપેત્ । ક્રમેણ લભતે જ્ઞાનમણિમાદિગુણાન્વિતમ્ ॥ અલ્પબુદ્ધિરિમં યોગં સેવતે સાધકાડધમઃ ॥ ◀ (યો.ત.૨૧-૨૨) ઇતિ યોગતત્ત્વોપનિષદ્ધવનમપિ યથાતાત્પર્યમનુયોજ્યમ્ । પ્રકૃતસિદ્ધિવ્યાખ્યાનાયાહ- તત્ર = અષ્ટસુ સિદ્ધિષુ મધ્યે અણિમા સિદ્ધિઃ = મહતોડપિ સતઃ પરમાણુરૂપતાડપત્તિઃ । સ્વેચ્છયા યદણુપરિમાણશરીરો ભવતિ, તદણિમા । સિદ્ધકલ્પમાત્રેણ તત્ક્ષણાદેવાડવયવાડપચયેન સૌક્યમ્ દેહસ્ય ભવતિ, ભૂતપ્રકૃતિવશિત્વાદિતિ (યો.વા.૩/૪૫) યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ । તદુક્તં દેવલસ્મૃતૌ અપિ → અણુશરીરત્વં = અણિમા ◀ (દે.સ્મૃ.૨૪૧૫) ઇતિ, → અણુભાવાત્ સૂક્ષ્માણ્યપ્યાવિશતિ ◀ (દે.સ્મૃ.૨૪૧૬) ઇતિ ચ । → અણિમા = અણુભાવઃ, યતઃ શિલામપિ પ્રવિશતિ ◀ (સાં.કા.૨૩ વૃ.) ઇતિ સાહચર્યતત્ત્વકૌમુદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ । ગરિમા સિદ્ધિસ્તુ વજ્રવદ્ ગુરુત્વપ્રાપ્તિઃ । ‘મેરુવદ્ ગુરુત્વં = ગરિમા’ (મ.પ્ર.૩/૪૫) ઇતિ મણિપ્રભાકૃત્ । → પરમાણુસમાડિગસ્ય સમુદ્ધરણકર્મણિ । ગૌરવે મેરુતુલ્યત્વં ગરિમાણં વિદુર્બુધાઃ ॥ ◀ (મા.૧૦/૧૨) ઇતિ માનસોલ્લાસકારઃ ।

લઘિમા = તૂલપિણ્ડવત્ લઘુત્વપ્રાપ્તિઃ । ‘મહાનપિ લઘુર્ભૂત્વેષીકાતૂલ ઇવાડકાશે વિહરતિ’ (ત.વૈ.૩/૪૫) ઇતિ વાચસ્પતિમિશ્રઃ તત્ત્વવૈશારદ્યામ્ । સાહચર્યતત્ત્વકૌમુદ્યાં તુ વાચસ્પતિમિશ્રેણૈવ → લઘિમા = લઘુભાવઃ, યતઃ સૂર્યમરીચીનાલમ્બ્ય સૂર્યલોકં યાતિ ◀ (સાં.કા.૨૩ વૃ.) ઇત્યુક્તમ્ । → વાઇશ્વકેને અનુસરે તેમ, પાંચેય ભૂતની પ્રકૃતિ યોગીના સંકલ્પને અનુસરે છે. તેથી જ યોગસૂત્ર ગ્રન્થમાં કહેલ છે કે → ‘સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્ત્વ- આ પાંચેય અવસ્થાવાળા પૃથ્વી આદિ પંચ ભૂતને વિશે ધારણા-ધ્યાન-સમાધિને કેન્દ્રિત કરવાથી પંચ ભૂત ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.’ ◀

✽ અણિમાદિ લબ્ધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ ✽

અસ્માદ્ । આ પંચભૂતવિજયના કારણે અણિમા વગેરે લબ્ધિઓ પ્રગટે છે. આ આઠ લબ્ધિઓના નામ આ મુજબ છે. - (૧) અણિમા, (૨) ગરિમા, (૩) લઘિમા, (૪) મહિમા, (૫) પ્રાકામ્ય, (૬) ઈશિત્વ, (૭) વશિત્વ, (૮) યત્રકામાવસાયિત્વ. તેમાં અણિમા લબ્ધિ એટલે યોગીનું શરીર પરમાણુ જેવું સૂક્ષ્મ બની જાય. ગરિમા એટલે વજ્રની જેમ યોગી શરીર ભારેખમ થઈ જાય.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ઈશત્વં’ ઇતિ પાઠઃ ।

लघिमा तूलपिण्डवल्लघुत्वप्राप्तिः । महिमा महत्त्वप्राप्तिः, अङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शनयोग्यता । प्राकाम्यमिच्छाऽनभिघातः । शरीराऽन्तःकरणयोः ईशित्वम् ।

महामेरुसमाऽङ्गस्य समुद्धरणकर्मणि । अत्यल्पत्वमतुल्यत्वं लघिमेति प्रकीर्त्यते ॥ ← (मा.१०/११) इति मानसोल्लासे तल्लक्षणम् । → शरीराऽऽशुगामित्वं = लघिमा । तेनाऽतिदूरस्थानपि क्षणेनाऽऽसादयति ← (दे.स्मृ.२४१९-२०) इति तु देवलस्मृतौ ।

‘महिमा = योजनादिव्याप्तित्वमिति’ (भा.ग.,ना.भ. ३/४५ वृ.) भावागणेश-नागोजीभट्टौ । → ब्रह्माण्डादिशिवान्तायाः षट्त्रिंशत् तत्त्वसंहतेः । भवाश्च व्याप्यवृत्तित्वमैश्वर्यं महिमाऽऽस्वयम् ॥ ← (मान. १०/१०) इति मानसोल्लासकृत् ।

‘विभुत्वं = महिमा’ (यो.सुधा.३/४५) इति योगसुधाकर-मणिप्रभाकृतौ । ‘महिमा = महान् भवती’ति (यो.सू.भा.३/४५) योगसूत्रभाष्यकृत् । ‘महिमा = महत्त्वं’ (चं.३/४५) इति चन्द्रिकाकृत् । ‘महिमा = अल्पोऽपि ग्राम-नगर-गगनपरिमाणो भवति’ (त.वै.३/४५) इति तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रः । राजमार्तण्डवृत्तिकृन्मते- महिमा = महत्त्वप्राप्तिः, ततश्च भूमिस्थस्यैव अङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शनयोग्यता, अवयवोपचयेनाऽङ्गुलिदैर्घ्यादिति योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः । वाचस्पतिमिश्रेण तु साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां → महिमा = महतो भावः, यतो महान् भवति । प्राप्तिः यतोऽङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् ← (सां.का.२३ वृ.) इत्येवं महिमा-प्राप्तयोः भेदो दर्शित इत्यवधेयम् । → शरीरमहत्त्वं = महिमा । महत्त्वात् सर्वशरीराण्यावृणोति ← (दे.स्मृ.२४१७-१८) इति तु देवलस्मृतौ ।

‘इमाः चतस्रः आद्याः सिद्धयः स्थूलसंयमजयाद् भवन्तीति’ (त.वै.३/४५) वाचस्पतिमिश्रः । स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमावेदयति- प्राकाम्यं = इच्छाऽनभिघातः । सत्यामिच्छायां नास्य रूपं भूतस्य रूपैः मूर्त्यादिभिः विहन्यते, भूतस्वरूपाणां जितत्वात् । ततश्च जलमिव भूमिमुद्भिधोत्तिष्ठति, जलवद् भूमौ प्रविशति चेत्येवमादिः प्राकाम्यमिति (यो.वा.३/४५) योगवार्तिककृन्मतम् । ‘प्राकाम्यं = श्रुत-दृष्टेऽपि चिच्छानभिघातः यथा भूमौ जलोऽपि निमज्जतीत्यादीति’ (ना.भ.३/४५ वृ.) नागोजीभट्टः । → आकाशगमनादीनामन्यासां सिद्धिसम्पदाम् । स्वेच्छामात्रेण संसिद्धिः प्राकाम्यमभिधीयते ॥ (मान. १०/१४) स्वशरीरप्रकाशेन सर्वार्थानां प्रकाशनम् । प्राकाश्यमिदमैश्वर्यमिति केचित् प्रचक्षते ॥ ← (मान.१०/१५) इति तु मानसोल्लासकारः । → यथेष्टचारित्वं = प्राकाम्यम् । प्राकाम्येन सर्वभोगवरा-नाप्नोति ← (दे.स्मृ.२४२३-२४) इति तु देवलस्मृतौ ।

अन्वयविषयसंयमविजयात् सिद्धिमाह- ‘शरीराऽन्तःकरणयोः ईश्वरत्वं = ईशित्वम् । ‘ईशित्वं = सर्वेषां भूतभौतिकानां शरीरवत् सङ्कल्पमात्रेण प्रेरणम्’ (भा.ग.३/४५ वृ.) इति तु भावागणेश-नागोजी-भट्टौ । ‘भूतस्रष्टृत्वं = ईशित्वमिति’ (यो.सुधा.३/४५) योगसुधाकर-मणिप्रभाकृतौ । योगसूत्रभाष्ये व्यासस्तु → ईशितृत्वं = तेषां प्रभवाऽऽप्ययव्यूहानामीष्टे ← (यो.भा.३/४५) इत्याह । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेणाऽपि साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां → ईशित्वं यतो भूत-भौतिकानां प्रभव-स्थितिमीष्टे ← (सां.का.

३-नो ढगलो जेम उणवो डोय तेम योगीनो देह उणवोडूल थर्छ ज्ञय ते लघिमा लब्धि. योगीशरीरमां महत्त्व-मोटापणुं आवे ते महिमा लब्धि कडेवाय. आ लब्धिना कारणे योगीनुं शरीर अटलुं बहु विशाण-उंयुं अने के जमीन उपर उल्ला रडेला योगी आंगणीना टेरवाथी यंद्र वगेरेनो स्पर्श करवानुं सामर्थ्य धरावे छे. प्राकाम्य अटले ईच्छानो विघात न थवो. शरीर अने अंतःकरणमां ईशित्व अटले नियंत्रण करवानुं अभोध

सर्वत्र प्रभविष्णुता वशित्वम्, यतः सर्वाण्येव भूतानि वचनं नाऽतिक्रामन्ति । यत्रकामाऽवसायित्वं स्वाऽभिलषितस्य समाप्तिपर्यन्तनयनम् ।

२३ वृ.) इति । 'तेषां = भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभवः = उत्पादो यश्चाऽऽप्ययः = विनाशो यश्च व्यूहः = यथावदवस्थापनं तेषामीष्टे' (त.वै.३/४५) इति तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रः । तेषां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्पत्ति-विनाशयोः व्यूहाऽऽख्यसंस्थानविशेषे च समर्थो भवति, भूतानां मूलप्रकृतिविजयादिति (यो.वा.३/४५) योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः । मानसोल्लासे तु → स्वेच्छामात्रेण लोकानां सृष्टि-स्थित्यन्तकर्तृता । सूर्यादिना नियोकृत्वमीशित्वमभिधीयते ॥ ← (मान.१०/१६) इत्येवं तल्लक्षणमुक्तम् । → अप्रतिहतैश्वर्यं = ईशित्वम् । ईशित्वेन दैवतानप्यतिशेते ← (दे.स्मृ.२४२५-२६) इति तु देवलस्मृतौ ।

सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह- सर्वत्र प्रभविष्णुता = वशित्वं, यतः = यद्वशात् सर्वाण्येव भूतानि वचनं नाऽतिक्रामन्ति । 'वशिता च गुणानां भूत-भौतिकानां वश्यत्वमिति' (भा.ग.,ना.भ.३/४५वृ.) भावागणेश-नागोजीभट्टौ । 'भूतनियन्तृत्वं = वशित्वमिति' (यो.सुधा.,म.प्र.३/४५) योगसुधाकर-मणिप्रभाकृतौ । 'सर्वतः प्रभविष्णुत्वं = वशित्वं, सर्वभूतानि तदुक्तं नातिक्रामन्तीति' (चं.३/४५) चन्द्रिकायां अनन्तदेवः । योगसूत्रभाष्ये तु → वशित्वं = भूत-भौतिकेषु वशी भवति, अवश्यश्चाऽन्येषाम् ← (यो.भा.३/४५) इति व्यास आह । 'भूतानि = पृथिव्यादीनि, भौतिकानि = गो-घटादीनि, तेषु वशी = स्वतन्त्रो भवति । तेषां त्ववश्यः, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात् तत्कार्यवशीकारः । तेन यानि यथाऽवस्थापयति तानि तथावतिष्ठन्ते' (त.वै.३/४५) इति तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रः । साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां तु तेनैव → वशित्वं यतो भूत-भौतिकं वशीभवति अवश्यम् ← (सां.का.२३ वृ.) इत्येवं सामान्यरूपेणोक्तम् । योगवार्तिककृत्तु → भूतेषु = व्यष्टिषु, भौतिकेषु = तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु ब्रह्माण्डादिषु चेति व्याख्येयम् ← (यो.वा.३/४५) इत्याह । → आत्मवश्यता = वशित्वम् । वशित्वेनाऽपरिमितायुर्वश्यजन्मा च भवति ← (दे.स्मृ.२४२७-२८) इति तु देवलस्मृतौ ।

अर्थवत्त्वसंयमस्य सिद्धिमाह- यत्रकामाऽवसायित्वमिति । 'सत्यसङ्कल्पत्वं = यत्कामः तदवस्यति = प्राप्नोति' (भा.ग.३/४५) इति भावागणेशमतम् । यत्रकामाऽवसायित्वमिति तान्त्रिकी परिभाषा, पुराणेष्वप्येवमवगमात् । ततश्च यत्रकामावसायित्वं = सत्यसङ्कल्पता, यथा सङ्कल्पः तथा गुण-तन्मात्रादीनां भूतप्रकृतीनामवस्थानम् । विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति तत् तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । विजितार्थसम्बन्धो हि योगी यद्यदर्थतया यद् वस्तु सङ्कल्पयति तत्तद्वस्तु तदर्थकमेव भवतीत्यर्थः । विषमप्यमृतकार्यं सङ्कल्प्य भोजयन् जीवलोकं जीवयति = सुखाकरोति । स्यादेतत्- यथा शक्तिविपर्यासं करोति एवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति ? तथा च योगी जलमपि तेजः कुर्याद् धर्ममप्यधर्मं कुर्यात्, चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात् कुहूँश्च सिनीवालमित्यव्यवस्थैव स्यादिति चेत् ? अत्रोच्यते पूर्व-पूर्वयोगिव्यवहाराऽनुसारेणैव योगी व्यवहरति । न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति, अन्यथा तुल्यबलविरोधेन व्यवहाराऽसम्भवात् । तथाहि अन्यस्य यत्रकामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथाभूतेषु यथा-

सामर्थ्यं. सर्वत्र नियंत्रणं करवानुं सामर्थ्यं अेटले वशित्वं. तेना लीपे तमाभ पृथ्वी आदि भूत तत्त्वो योगीना वचननुं उल्लंघन नथी करता. यत्रकामावसायित्व अेटले पोते ईश्टेला कार्यने योगी समाप्ति सुधी पछोंआये छे. योगीना ईश्टित कार्य आ लब्धिना प्रभावे अधूरा नथी रहेता. आ आठ लब्धिओ भूतविजय द्वारा प्रगटे छे.

कायसम्पच्च उत्तमरूपादिलक्षणा “रूप-लावण्य-बल-वज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्” (यो.सू. ३-४६) इत्युक्तेः । **तद्धर्मानभिघातश्च** तस्य कायस्य धर्माः = रूपादयस्तेषामभिघातो = नाशस्तदभावश्च दृष्टेष्वेव सङ्कल्पादिति । तथा च ऋग्वेदोक्तिः ‘धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ (ऋ.वे.१०/१९०/३) इति । स्वनियमपालनार्थमन्तर्यामिणा तथैव सिद्धः प्रेर्यते इति द्रष्टव्यम् । ततश्च न खल्वेते यत्रकामावसायिनः तत्रभवतः परमेश्वरस्याऽऽज्ञामतिक्रमितुमुत्सहन्ते । शक्तयस्तु पदार्थानां जाति-देश-कालावस्थाभेदेनाऽनियत-स्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति (यो.वा.३/४५) **योगसूत्रभाष्यवार्तिक-तत्त्ववैशारदीकृन्मतम्** ।

‘सत्यसङ्कल्पोऽपि चन्द्रमसमादित्यं न करोति, ईश्वरेच्छाऽनुविधानात् ईश्वरसङ्कल्पविरुद्धसङ्कल्पाऽकरणात् । तथा सति तत्प्रद्वेषेण सिद्धितः च्यवेरन्’ (ना.भ.३/४५ वृ.) इति **नागोजीभट्टः** ।

वयन्तु ब्रूमः - चन्द्रमसमादित्यत्वेनाऽमकुर्वन्नपि लोकानां तथा दर्शयितुं तु शक्नोत्येव प्रयोजनविशेषेण । इत्थमेव श्रीहेमचन्द्रसूरिवराणाममावास्यायां रात्रौ राकानिशाकरोपदर्शनमुपपद्यत इति ध्येयम् ।

→ यत्रकामावसायित्वं त्रिविधम् । छायावेशः, अवध्यानावेशः, अङ्गप्रवेश इति । यत् परस्य छायाप्रवेशमात्रेण चित्तं वशीकरोति, स छायावेशः । यद् दूरस्थानामप्यनुध्यानेन चित्ताधिष्ठानं, सोऽवध्यानावेशः । यत् सजीवस्योभिस्ते(त्क्रान्त)जीवस्य वा शरीरानुप्रवेशनं सोऽङ्गप्रवेशः । यत्र कामावसायित्वेन मूर्तद्रव्यं चाधितिष्ठतीति ऐश्वर्यावस्थानम् । तच्च प्रकृतिपुरुषोत्तरहेतोर्धर्मतेजोज्ञानविशेषात् । सातिशयेन सम्भूतं चैश्वर्याद् भवतीति ← (द.स्मृ.२४२९/...२४३६) इति तु **देवलस्मृतौ** ।

कायसम्पत्सिद्धौ **योगसूत्रसंवादमाह-** ‘रूपे’ति । ‘चक्षुःप्रियं रूपम्, सर्वाङ्गसौन्दर्यं = लावण्यम्, वीर्यं = बलम्, वज्रस्येव संहननं = अवयवव्यूहो यस्य तद्भावः = वज्रसंहननत्वम् । तच्च हनुमति प्रसिद्धमिति (यो.सुधा.३/४६) **योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रः** । ‘वज्रस्येव संहननं = प्रहारो यस्येति, वज्रवद् निबिडः = दृढः सङ्घातो यस्येति वा वज्रसंहननः’ (यो.वा.३/४६) इति **योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः** ।

अणिमादिसिद्धिप्रभृतौ **योगसूत्रसंवादमाह-** ‘तत’ इति । अत्र **राजमार्तण्डवृत्तिरेवम्** → अणिमा = परमाणुरूपताऽऽपत्तिः । महिमा = महत्त्वम् । लघिमा = तूलपिण्डवल्लघुत्वप्राप्तिः । गरिमा = गुरुत्वम् । प्राप्तिः = अङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शनशक्तिः । प्राकाम्यं = इच्छानभिघातः । शरीरान्तःकरणेश्वरत्वं = ईशित्वम् । सर्वत्रैव प्रभविष्णुता = वशित्वम्, सर्वाण्येव भूतानि अनुगामित्वात् तदुक्तं नाऽतिक्रामन्ति । यत्रकामावसायः = यस्मिन् विषये अस्य कामः = इच्छा भवति यस्मिन् विषये योगिनो व्यवसायो भवति तं विषयं स्वीकारद्वारेणाऽभिलाषसमाप्तिपर्यन्तं नयतीत्यर्थः । त एतेऽणिमाद्याः समाध्युपयोगिनो भूतजयाद् योगिनः प्रादुर्भवन्ति । यथा परमाणुत्वं प्राप्तो वज्रादीनामप्यन्तः प्रविशति । एवं सर्वत्र योज्यम् । त एतेऽणिमादयोऽष्टौ गुणा महासिद्धय उच्यन्ते । कायसम्पत् वक्ष्यमाणा तां प्राप्नोति । तद्धर्मानभिघातश्च तस्य कायस्य ये धर्मा रूपादयः तेषां अभिघातः = नाशो न कुतश्चिद् भवति । नाऽस्य रूपमग्निर्वहति, न वायुः शोषयति इत्यादि योज्यम् ← (रा.मा.३/४५) इति ।

‘अणिमादिप्रादुर्भाव’ इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवदेतत् सूत्रोपनिबद्ध-

काय.। पांय लूत उपर विजय भेणववाधी उत्तम ३प वगेरे स्व३प देडसंपत्ति पश प्रगटे छे. केम के योगसूत्रभां कहेल छे के ‘३प, लावण्य, अल, वज्र जेवुं संघयश देडसंपत्ति कहेवाय छे.’ तथा पृथ्वी वगेरे पांथेय लूत उपर विजय भेणववाना लीधे कायाना ३पादि गुणधर्मोनो नाश थतो नथी. ते योगीना ३पने अग्नि आणी शक्तो नथी. पाशी तेने लीजवी न शके. वायु तेना शरीरना वैभवनुं

જાયતે । ન હ્યસ્ય રૂપમગ્નિર્દહતિ, ન વાઽઽપઃ ક્લેદયન્તિ, ન વા વાયુઃ શોષયતીતિ । તદિદમુક્ત-
“તતોઽણિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ કાયસમ્પત્તદ્ધર્માઽનભિઘાતશ્ચેતિ” (યો.સૂ.૩-૪૫) ॥૧૫॥

સકલવિષયસંયમફલવત્ત્વજ્ઞાપનાયૈતિ (ત.વૈ.૩/૪૬) વાચસ્પતિમિશ્રઃ । મળ્ડલબ્રાહ્મણોપનિષદિ.તુ → તાલુ-
મૂલોર્ધ્વભાગે મહાજ્યોતિર્વિઘટે । તદ્દર્શનાદણિમાદિસિદ્ધિઃ ← (મં.બ્રા.૧/૩) इत्येवमणिमादिसिद्ध्युपायः प्र-
दर्शितः । યોગશિખોપનિષદિ યેચરીયોગમાહાત્મ્યનિરૂપણાઽવસરે → અણિમાદિકમૈશ્વર્યમચિરાદેવ જાયતે ←
(યો.શિ.૨/૭) इति यदुक्तं तदप्यत्र यथातन्त्रमनुयोज्यम् । રામગીતાયાં તુ → અણિમા મહિમા મૂર્ત્ગરિમા
લધિમા તથા । પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યમીશિત્વમિન્દ્રિયશ્રુતશક્તિભિઃ ॥ ગુણાઽસદ્ગો વશિત્વઞ્ચેત્યેવમષ્ટવિભૂતયઃ ।
← (રા.ગી.૧૬।૩૮-૩૯) इत्येवमणिमादिविभूतयो दर्शिता इत्यवधेयम् । → અણિમા મહિમા ચૈવ લધિમા
ગરિમા તથા । પ્રાપ્તિઃ પ્રાકાશ્યમીશિત્વં વશિત્વં યાઽષ્ટસિદ્ધયઃ ॥ ← (માન.૧૦/૮) इति मानसोल्लासे सुरेश्वराचार्यः ।

ભાગવતેઽપિ → અણિમા મહિમા ચૈવ લધિમા પ્રાપ્તિરિન્દ્રિયૈઃ । પ્રાકામ્યં શ્રુતિદૃષ્ટેષુ શક્તિપ્રેરણમીશિતા ॥
ગુણેષ્વસદ્ગો વશિતા યત્કામઃ તદવસ્યતિ ← (ભાગ.૧૧/૧૫-૪-૫) इत्येवं अणिमादिनिर्देशो लभ्यते ।

યોગસારસદ્ગ્રહે → સ્વેચ્છયાઽણુપરિમિતશરીરો ભવતીત્યણિમા । એવં મહિમા । લધિમા તુ
ગુરુતરશરીરોઽપિ તુલાદિવલ્લઘુર્ભવતિ યેનાઽઽકાશાદિષુ સજ્ચરતિ । ઈન્દ્રિયૈઃ પ્રાપ્તિસ્તુ ભૂમિષ્ઠ એવા-
ઽઙ્ગુલ્યા ચન્દ્રમસં સ્પૃશતીત્યાદિરૂપા । પ્રાકામ્યં ચ શ્રુતદૃષ્ટેષુ સ્વર્ગાદિષુ જલાદિષુ ચ ગત્યપ્રતિબન્ધઃ ।
ઈશિતા ચ શક્તીનાં ભૂત-ભૌતિકાનાં સ્વેચ્છયા પ્રેરણમ્ । વશિતા = ભૂત-ભૌતિકાનાં શક્તિપ્રતિબન્ધસામર્થ્ય
સ્વસ્ય ચ તદવશત્વમ્ । યત્રકામાઽવસાયિત્વસંજ્ઞા ત્વષ્ટમી સિદ્ધિઃ, વિષયાઽપિ સ્વેચ્છયાઽમૃતીકરણસામ-
ર્થ્યમમૃતસ્યાઽપિ વિષીકરણસામર્થ્યમિત્યાદિરૂપા ← (યો.સા.સં.૩/૫૮-૫૯) इत्येवमणिमाद्यष्टसिद्धयो व्या-
ख्याताः । → અણિમા, મહિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિઃ, પ્રાકામ્યં, ઈશિત્વં, વશિત્વં, યત્રકામાવસાયિત્વં
ચાષ્ટાવૈશ્વર્યગુણાઃ । તેષામણિમા-મહિમા-લધિમાનઃ ત્રયઃ શારીરાઃ । પ્રાપ્ત્યાદયઃ પઞ્ચ એન્દ્રિયાઃ ← (દે.સ્મૃ.
૨૪૧૨-૧૩-૧૪) इति तु देवलस्मृतौ ।

તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્યે ઉમાસ્વાતિવાચકાસ્તુ → સંયમાનુપાલનવિશુદ્ધિસ્થાનવિશેષાણામુત્તરોત્તરપ્રતિપત્યા
ઘટમાનોઽત્યન્તપ્રહીનાર્ત-રૌદ્રધ્યાનો ધર્મધ્યાનવિજયાદવાપ્તસમાધિબલઃ શુક્લધ્યાનયોશ્ચ પૃથક્ત્વૈકત્વવિતર્ક-
યોરન્યતરસ્મિન્ વર્તમાનો નાનાવિધાનૃદ્ધિવિશેષાન્ પ્રાપ્નોતિ । તદ્વથા- આમર્શોષધિત્વં વિપ્રુઙ્ઙોષધિત્વં
સર્વોષધિત્વં શાપાઽનુગ્રહસામર્થ્યજનનીમભિવ્યાહારસિદ્ધિમીશિત્વં વશિત્વં અવધિજ્ઞાનં શારીરવિકરણાઙ્ગપ્રાપ્તિ-
તામણિમાનં લધિમાનં મહિમાનં અણુત્વમ્ । અણિમા વિસચ્છિદ્રમપિ પ્રવિશ્યાઽઽસીત । લઘુત્વં નામ લધિમા
વાયોરપિ લઘુતરઃ સ્યાત્ । મહત્ત્વં મહિમા મેરોરપિ મહત્તરં શરીરં વિકુર્વીત । પ્રાપ્તિભૂમિષ્ઠોઽઙ્ગુલ્ય-
ગ્રેણ મેરુશિખર-ભાસ્કરાદીનપિ સ્પૃશેત્ । પ્રાકામ્યમપ્સુ ભૂમાવિવ ગચ્છેત્, ભૂમાવપ્તિવ નિમજ્જેદુન્મજ્જેચ્ચ
← (ત.સૂ.૧૦/૭ ભા.) इति निरूपयन्ति ।

યોગશાસ્ત્રવૃત્તૌ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરયઃ → અણુત્વં = અણુશરીરવિકરણમ્, યેન વિસચ્છિદ્રમપિ પ્રવિશતિ
તત્ર ચ ચક્રવર્તિભોગાનપિ ભુદ્ક્ટે । મહત્ત્વં = મેરોરપિ મહત્તરશરીરકરણસામર્થ્યમ્ । લઘુત્વં વાયોરપિ
શોષણ કરી શક્તો નથી. તેથી તો યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં કહેલ છે કે → ‘ભૂતવિજયથી અણિમાદિ લબ્ધિઓ
પ્રગટે છે. કાયસંપત્તિ મળે છે તથા કાયાના ગુણધર્મોનો નાશ થતો નથી.’ ← (૨૬/૧૫)

વિશેષાર્થઃ- અણિમાદિ આઠ લબ્ધિઓમાંથી પ્રારંભની ચાર લબ્ધિઓ સ્થૂલભૂત સંયમના કારણે મળે છે. સ્વરૂપસંયમના કારણે પ્રાકામ્ય
લબ્ધિ, અન્યસંયમના લીધે ઈશિત્વ લબ્ધિ, સૂક્ષ્મસંયમના લીધે વશિત્વલબ્ધિ, અર્થવત્ત્વસંયમના લીધે યત્રકામાવસાયિત્વ લબ્ધિ પ્રગટે છે. આવું

संयमाद् ग्रहणादीनामिन्द्रियाणां जयस्ततः । मनोजवो विकरणभावश्च प्रकृतेर्जयः ॥१६॥

संयमादिति । ग्रहणादयो ग्रहणस्वरूपाऽस्मिताऽन्वयाऽर्थवत्त्वानि । तत्र ग्रहणं = इन्द्रियाणां विषयाऽभिमुखी वृत्तिः । स्वरूपं = सामान्येन प्रकाशकत्वम् । अस्मिता = अहङ्कारानुगमः । लघुतरशरीरता । गुरुत्वं = वज्रादपि गुरुतरशरीरतया इन्द्रादिभिरपि प्रकृष्टबलैः दुःसहता । प्राप्तिः = भूमिस्थस्य अङ्गुल्यग्रेण मेरुपर्वताग्र-प्रभाकरादिस्पर्शसामर्थ्यम् । प्राकाम्यं = अप्सु भूमाविव प्रविशतो गमनशक्तिः तथा अप्सु इव भूमावुन्मज्जन-निमज्जने । ईशित्वं = त्रैलोक्यस्य प्रभुता तीर्थकरत्रिदशेश्वर-ऋद्धिविकरणम् । वशित्वं = सर्वजीववशीकरणलब्धिः । अप्रतिघातित्वं = अद्रिमध्येऽपि निःसङ्गगमनम् । अन्तर्धानं = अदृश्यरूपता । कामरूपित्वं = युगपदेव नानाकाररूपविकरणशक्तिः ← (यो.शा.१/८ वृ.) इत्येवमणिमादिस्वरूपमुपदर्शितवन्तः । इत्थमेव तदनुसारेण शब्दशः प्रवचनसारोद्धारवृत्तौ तत्त्वज्ञान-विकाशिन्यां (प्र.सारो.१४९५ वृ.) श्रीसिद्धसेनसूरिभिः तत्त्वरूपमवर्णि इत्यवधेयम् ।

बौद्धानामपि सम्मतमिदम् । मज्झिमनिकाये आकाङ्क्षसूत्रे → आकङ्खेय्यं चे, भिक्खवे, भिक्खु-अनेकविहितं इद्धिविधं पच्चनुभवेय्यं-एकोपि हुत्वा बहुधा अस्सं, बहुधापि हुत्वा एको अस्सं; आविभावं, तिरोभावं; तिरोकुट्टं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छेय्यं, सेय्यथापि आकासे; पथविद्यापि उम्मुज्ज-निमुज्जं करेय्यं, सेय्यथापि उदके; उदकेपि अभिज्जमाने गच्छेय्यं, सेय्यथापि पथविद्यं; आकासेपि पल्लङ्केन कमेय्यं, सेय्यथापि पक्खी सकुणो; इमेपि चन्दिम-सूरिये एवमहिद्धिके एवमहानुभावे पाणिना परामसेय्यं परिमज्जेय्यं; याव ब्रह्मलोकापि कायेन वसं वत्तेय्यन्ति ← (म.नि.१।१६।६८) इत्यादिकं यदुक्तं तदत्रा-ऽनुसन्धेयम् । साश्रव-सोपधिकानार्यसिद्धिगोचरः पूर्वोक्तः (द्वा.द्वा.२६/११/पृ.१८०४) दीघनिकायसंवादोऽप्यत्र स्मर्तव्यः । तत्त्वसङ्ग्रहपञ्जिकायां (त.सं.३२०५ पं.) कमलशीलेनापि अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यमवर्णीत्यव-धेयम् । चित्तस्य स्वाऽऽयत्तत्वमेतादृशीनामृद्धीनामुपाय इति सौगतमतम् । तदुक्तं संयुत्तनिकाये → चित्तस्मिं वसीभूतम्हि इद्धिपाद सुभाविता ← (सं.नि.१/५/५) इति ॥२६/१५॥

ग्राह्यसंयमस्य सिद्धय उक्ताः । सम्प्रति ग्रहणसंयमस्योच्यन्ते- 'संयमादि'ति । तत्र = ग्रहणादिषु पञ्चसु मध्ये ग्रहणं = गृहीतिः = इन्द्रियाणां विषयाऽभिमुखी वृत्तिः = आलोचनं विषयाऽऽकारपरिणाम-विशेषः चिन्ताऽवधारणाऽभिमान-संशयरूपाद् अन्तःकरणानामसाधारणवृत्तित्तुष्काद् विलक्षणो दर्शन-स्पर्शननामा । यद्यपि सोऽपि स्मरणाऽनुरोधेनाऽन्तःकरणस्यैव तथापि चक्षुराद्युपष्टम्भेनैव भवतीति कृत्वा दर्शनादिः चक्षुरादीनामुच्यते (यो.वा.३/४७ पृष्ठ-३७५) इति योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः । अन्वयार्थवत्त्वे द्वे प्रागुक्तलक्षणे पञ्चदशमकारिकाव्याख्यादर्शितरूपे ।

तत्त्ववैशारदी टीकाभां वायस्पतिमिश्र जशावेछे. (२६/१५)

गाथार्थ :- ग्रहणं वगेरेनुं संयमं करवाथी इन्द्रियो उपर विजय प्राप्त थाय छे. तथा तेनाथी मनोगति मणे छे. तथा विकरणाभाव अने प्रकृतिनो जय प्राप्त थाय छे. (२६/१६)

टीकार्थ :- ग्रहणं, स्वरूपं, अस्मिता, अन्वय अने अर्थवत्त्व-आ पांयनो संयमं करवाथी यथाक्रमं श्रोत्रादि पांयेय इन्द्रियो उपर विजय प्राप्त थाय छे. तेमां ग्रहणं अटले इन्द्रियोनी विषयाभिमुखी वृत्ति. स्वरूपं अटले सामान्यथी प्रकाशकता. अहङ्कारनो अनुगम अटले अस्मिता. अन्वय अने अर्थवत्त्व-आ बेनी व्याख्या पूर्वे १५ भी गाथानी टीकाभां करेल छे. तेथी योगसूत्रमां कहेल छे के → 'ग्रहणं, स्वरूपं, अस्मिता, अन्वय अने अर्थवत्त्वने विशेषे

१. हस्तादर्शो 'विकरणां...' इत्यशुद्धः पाठः ।

અન્વયાઽર્થવત્ત્વે પ્રાગુક્તલક્ષણે । તેષાં (=ગ્રહણાદીનાં) યથાક્રમં સંયમાદિન્દ્રિયાणां જયો ભવતિ । તદુક્તં- “ગ્રહણ-સ્વરૂપાઽસ્મિતાઽન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદિન્દ્રિયજયઃ” (યો.સૂ.૩-૪૭) इति ।

તત્ : = ઇન્દ્રિયજયાદ્ મનોજવઃ = શરીરસ્ય મનોવદનુત્તમગતિલાભઃ વિકરણભાવશ્ચ કાય-
નૈરપેક્ષ્યેનેન્દ્રિયાणां વૃત્તિલાભઃ । પ્રકૃતેઃ = પ્રધાનસ્ય જયઃ સર્વવશિત્વલક્ષણો ભવતિ । તદુક્તં-
“તતો મનોજવિત્ત્વં વિકરણભાવઃ પ્રધાનજયશ્ચ” (યો.સૂ.૩-૪૮) ॥૧૬॥

સ્થિતસ્ય સત્ત્વ-પુરુષાઽન્યતા^૧ખ્યાતૌ ચ કેવલમ્ । સાર્વજ્યં સર્વભાવાનામધિષ્ઠાતૃત્વમેવ ચ ॥૧૭॥

પ્રકૃતેન્દ્રિયજયે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘ગ્રહણે’તિ । અત્ર મણિપ્રભાવૃત્તિઃ → શબ્દઃ ષડ્જાદિઃ, સ્પર્શઃ
શીતાદિઃ, રૂપં પીતાદિઃ, રસઃ મધુરાદિઃ, ગન્ધઃ સુરભ્યાદિરિતિ । સામાન્યવિશેષાત્મકશબ્દાદિગોચરાઃ
પૃચ્ચ વૃત્તયઃ કાર્યાઃ । શ્રોત્રાદીન્દ્રિયાणां ગ્રહણાનિ પ્રથમં રૂપમ્ । પ્રકાશકત્ત્વં સ્વરૂપં તેષાં દ્વિતીયમ્ ।
અસ્મિતાલક્ષણસાત્ત્વિકાઽહઙ્કારઃ કારણં તેષાં તૃતીયમ્ । અન્વયાર્થવત્ત્વે ચતુર્થ-પૃચ્ચમે વ્યાખ્યાતે । તેષુ
પૃચ્ચસ્વિન્દ્રિયરૂપેષુ સંયમાદિન્દ્રિયજયો ભવતિ ← (યો. સૂ.૩/૪૭ મ.પ્ર.) इत्येवं वर्तते ।

પ્રકૃતે યોગસૂત્રભાષ્યં તુ → સામાન્યવિશેષાત્મા શબ્દાદિર્ગ્રાહ્યઃ । તેષુ ઇન્દ્રિયાणां વૃત્તિઃ = ગ્રહણમ્ ।
ન ચ તત્સામાન્યમાત્રગ્રહણાઽઽકારમ્, કથમનાલોચિતઃ સ વિષયવિશેષ ઇન્દ્રિયેણ મનસા વાઽનુબ્ધવસીયેત?
इति । સ્વરૂપં પુનઃ પ્રકાશાત્મનો બુદ્ધિસત્ત્વસ્ય સામાન્ય-વિશેષયોઃ અયુતસિદ્ધાઽવયવભેદાઽનુગતઃ સમૂહો
દ્રવ્યમિન્દ્રિયમ્ । તેષાં તૃતીયં રૂપમસ્મિતાલક્ષણોઽહઙ્કારઃ । તસ્ય સામાન્યસ્યેન્દ્રિયાणि વિશેષાઃ । ચતુર્થ
રૂપં વ્યવસાયાત્મકાઃ પ્રકાશ-ક્રિયા-સ્થિતિશીલા ગુણા યેષામિન્દ્રિયાणि સાહઙ્કારાणि પરિણામઃ । પૃચ્ચમં
રૂપં ગુણેષુ યદનુગતં પુરુષાર્થવત્ત્વમિતિ । પૃચ્ચસ્વેતેષ્વિન્દ્રિયરૂપેષુ યથાક્રમં સંયમઃ તત્ર તત્ર જયં કૃત્વા
પૃચ્ચમરૂપજયાદિન્દ્રિયજયઃ પ્રાદુર્ભવતિ યોગિનઃ ← (યો.ભા.૩/૪૭) इत्थं वर्तते ।

ઇન્દ્રિયજયાત્ કિં ભવતિ ? इत्याशङ्कायामाह- इन्द्रियजयात् मनोजव इति । सिद्धित्रितये
યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘તત’ इति । અત્ર રાજમાર્તઙ્કવૃત્તિઃ → શરીરસ્ય મનોવદનુત્તમગતિલાભઃ =
મનોજયિત્ત્વમ્ । કાયનિરપેક્ષાનામિન્દ્રિયાणां વૃત્તિલાભઃ = વિકરણભાવઃ સર્વવશિત્ત્વં = પ્રધાનજયઃ । ઇતાઃ
સિદ્ધયો જિતેન્દ્રિયસ્ય પ્રાદુર્ભવન્તિ । તાશ્ચાઽસ્મિન્ શાસ્ત્રે ‘મધુપ્રતીકા’ इत्युच्यन्ते । યથા મધુન એકદેશોઽપિ
સ્વદતે, એવં પ્રત્યેકમેતાઃ સિદ્ધયઃ સ્વદન્તે इति મધુપ્રતીકાઃ ← (યો.સૂ.૩/૪૮ રા.મા.) મધુપ્રતીકાઃ
= મધુતુલ્યા इत्यर्थः । યોગસુધાકરે તુ → અણિમાઘ્યાઃ પ્રધાનજયાઽન્તાઃ સિદ્ધયોઽસ્મિન્ શાસ્ત્રે મધુ-
પ્રતીકાઃ સઙ્ગીયન્તે ← (યો.સુધા.૩/૪૫) इत्युक्तम् ॥૨૬/૧૬॥

ત એતે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપૈશ્વર્યહેતવઃ સંયમાઃ સાક્ષાત્ પારમ્પર્યેણ ચ સ્વસિદ્ધ્યુપસંહારસમ્પાદિતશ્રદ્ધાદ્વારેણ
સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયવિજય પ્રાપ્ત થાય છે.’ ← ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મળવાથી મનની જેમ શરીરને સર્વશ્રેષ્ઠ ગતિનો
લાભ થાય છે. તથા કાયાથી નિરપેક્ષપણે ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ થવા સ્વરૂપ વિકરણભાવનો લાભ થાય છે. તથા પ્રધાનતત્ત્વ
= પ્રકૃતિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બધા પદાર્થો ઉપર ઈન્દ્રિયવિજયી યોગી કાબુ મેળવે છે. તેથી યોગસૂત્રમાં
પતંજલિ મહર્ષિએ કહેલ છે કે → ‘ઈન્દ્રિયવિજયથી દેહ મનોવેગયુક્ત થાય છે, ઈન્દ્રિયોને વિકરણભાવ = દેહ
નિરપેક્ષવૃત્તિ મળે છે. તથા પ્રધાન = પ્રકૃતિ તત્ત્વ ઉપર વિજય મળે છે.’ ← (૨૬/૧૬)

ગાથાર્થ :- માત્ર પ્રકૃતિ અને પુરુષની ભેદખ્યાતિમાં રહેલા યોગીને સર્વજ્ઞતા અને સર્વ ભાવોનું
અધિષ્ઠાતૃત્વ મળે છે. (૨૬/૧૭)

૧. હસ્તાદર્શ ‘પુરુષાઃ ન્યાતા...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

स्थितस्येति । केवलं (सत्त्व-पुरुषान्यताख्यातौ=) सत्त्व-पुरुषयोरन्यताख्यातौ गुणकर्तृत्वाभिमानशिथिलीभावलक्षणायां शुद्धसात्त्विकपरिणामरूपायां स्थितस्य च सार्वज्ञ्यं सर्वेषां शान्तोदिताऽव्यपदेश्यधर्मत्वेन स्थितानां यथावद्विवेकजं^१ ज्ञानलक्षणम्, सर्वेषां भावानां (सर्वभावानां=) = गुणपरिणामानां अधिष्ठातृत्वमेव च स्वामिवदाक्रमणलक्षणं^२ भवति । तदुक्तं- “सत्त्व-पुरुषाऽन्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाऽधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च” (यो.सू.३-४९) ॥१७॥

यदर्थः तस्याः सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातेरवान्तरविभूतीर्दर्शयन्नाह- ‘स्थितस्ये’ति । ग्रहीतृसंयमाऽभ्यासे प्रथमं हि निर्धूतरजस्तमोमलतया चित्तस्य परवैशारद्यं परमस्वच्छत्वमसिद्धिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बोद्ग्रहणसामर्थ्यलक्षणमुपजायते । ततः परा वशीकारसंज्ञाऽऽविर्भवति । प्राक् चित्तसत्त्वं स रजस्तमोभ्यामुपप्लुतं ह्यवश्यमासीत् । तदुपशमे तु तद्वश्यं योगिनो वशिनः । तस्मिन् वश्ये सति योगिनः केवलं सत्त्व-पुरुषयोः गुणकर्तृत्वाऽभिमानशिथिलीभावलक्षणायां = ‘नाहं कर्ता भोक्ता वा’ इत्येवं त्रिगुणसाम्याऽवस्थाऽऽपन्नप्रधानगतकर्तृत्व-भोक्तृत्वप्रतियोगिक-स्वनिष्ठाऽध्यारोपात्मकाऽहङ्कारशैथिल्यरूपायां अन्यताख्यातौ = विवेकख्यातौ = विवेकधारणा-ध्यान-समाधिसमभिव्याप्तौ शुद्धसात्त्विकपरिणामरूपायां = शुद्धसत्त्वगुणप्रधानचित्तपरिणामरूपायां स्थितस्य = तेन रूपेण वर्तमानस्य सर्वेषां गुणानां शान्तोदिताऽव्यपदेश्यधर्मत्वेन = अतीताऽध्वप्रविष्टवर्तमानाऽध्वनिष्ठाऽनागताऽध्वाऽवस्थितरूपतया स्थितानां वर्तमानानां अक्रमोपारूढं यथावद् = यथार्थं विवेकजं = विवेकेन जायमानं ज्ञानलक्षणं सार्वज्ञ्यं = सर्वज्ञातृत्वं भवति । अनेन ज्ञानैश्वर्यमुक्तम् ।

क्रियैश्वर्यमाह- सर्वेषां गुणपरिणामानां अयस्कान्तलोहवदुपस्थानलक्षणं यद्वा स्वामिवद् आक्रमणलक्षणं अधिष्ठातृत्वं भवति । ‘सर्वभावाऽधिष्ठातृत्वं = सर्वात्मानो गुणा व्यवसाय-व्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रति अशेषदृश्याऽऽत्मत्वेनोपस्थिता इत्यर्थः’ (यो.सू.भा. ३/४९) इति योगसूत्रभाष्ये व्यासः । ‘सङ्कल्पमात्रेण पुरुषैः संयुक्ता असंयुक्ताश्चाऽशेषभोग्यवस्त्वाकारेण परिणता भूत्वोपतिष्ठन्ते योगिनमिति’ (यो.वा.३/४५) योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः । ‘सर्वभावाऽधिष्ठातृत्वं = ईश्वरवत् प्रकृति-पुरुषविकाराणां स्वेच्छया प्रेरयितृत्वमिति’ (भा.ग.वृ.३/४९ ना.भ.वृ.) भावागणेश-नागोजीभट्टौ । ‘सर्वेषां भावानां प्रधानतत्परिणामानामधिष्ठातृत्वं = नियन्तृत्वमिति’ (म.प्र.वृ.३/४९) मणिप्रभाकृत ।

प्रकृते योगसूत्रसंवादमाह ‘सत्त्वे’ति । अत्र राजमार्तण्डव्याख्या → तस्मिन् शुद्धे सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य या सत्त्व-पुरुषयोरुत्पद्यते विवेकख्यातिर्गुणानां कर्तृत्वाऽभिमानशिथिलीभावरूपा तन्माहात्म्यात् तत्रैव स्थितस्य योगिनः सर्वभावाऽधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च समाधेर्भवति । सर्वेषां गुणपरिणामानां भा-

टीकार्थः :- ‘प्रकृति अने पुरुष आ भन्ने तद्दन भिन्न-भिन्न स्वतंत्र पदार्थ છે.’ આ પ્રમાણે ભેદજ્ઞાન થવાથી સત્વાદિ ગુણોમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન શિથિલ થાય છે. આ જ અન્યતાખ્યાતિ = અન્યતાજ્ઞાન તાત્વિક કહેવાય છે. તે અન્યતાખ્યાતિ શુદ્ધ સાત્ત્વિક પરિણામસ્વરૂપ છે. જે યોગી માત્ર આવી વિવેકખ્યાતિમાં રહે છે તેને સર્વજ્ઞતા મળે છે. અર્થાત્ તે યોગી શાન્ત, ઉદ્દિત અને અવ્યપદેશ્ય ગુણધર્મ તરીકે રહેલા તમામ ભાવોનું યથાર્થરૂપે જ્ઞાન વિવેકખ્યાતિના કારણે મેળવે છે. તથા સત્વાદિ ગુણોના તમામ પરિણામોને વિશે તે વિવેકખ્યાતિસંપન્ન યોગી માલિકની જેમ આધિપત્ય ધરાવે છે. તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં કેવળ ભેદખ્યાતિ ધરાવનાર યોગી સર્વ ભાવોના અધિષ્ઠાતા = સ્વામી બને છે તથા સર્વજ્ઞ બને છે.’ ← (૨૬/૧૭)

૧. હસ્તાદર્શ ‘...વિવેકજ્ઞાન...’ इति पाठात्तरः । २. हस्तादर्श ‘...क्रमणलक्षणलक्षण’ इति अधिकः पाठः ।

સ્મૃતા સિદ્ધિર્વિશોકેયં તદ્વૈરાગ્યાચ્ચ યોગિનઃ । દોષબીજક્ષયે નૂનં કૈવલ્યમુપદર્શિતમ્ ॥૧૮॥

સ્મૃતેતિ । इयं विशोका सिद्धिः स्मृता । तस्यां विशोकायां सिद्धौ वैराग्याच्च (=तद्वैराग्याच्च) योगिनो = योगभाजः दोषाणां = रागादीनां बीजस्य = अविद्यादेः क्षये = निर्मूलने (=दोषबीजक्षये) नूनं = निश्चितं कैवल्यं = पुरुषस्य गुणानामधिकारपरिसमाप्तेः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं उपदर्शितम् । यतः- ‘तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति” (यो.सू.૩-૫૦) ॥૧૮॥

વાનાં સ્વામિવદ્ આક્રમણં = સર્વભાવાઽધિષ્ઠાતૃત્વમ્ । તેષામેવ શાન્તોદિતાઽવ્યપદેશ્યધર્મિત્વેનાઽવસ્થિતાનાં યથાવદ્ વિવેકજ્ઞાનં = સર્વજ્ઞાતૃત્વમ્ । एषां चाऽस्मिन् शास्त्रे परस्यां वशीकारसंज्ञायां प्राप्तायां विशोका नाम सिद्धिरित्युच्यते ← (રા.મા.૩/૪૯) इत्येवं वर्तते ।

अत्र योगवार्तिकस्त्वेवम् → मात्रशब्देन संयमरूपा ख्यातिर्लब्धा । तथा सत्त्व-पुरुषाऽन्यतासंयमस्य धर्म-धर्म्यभेदात् तद्वतः चित्तस्य सर्वभावेषु प्रकृति-तत्कार्य-पुरुषेषु अधिष्ठातृत्वं = स्वेच्छया विनियोकृत्वं स्वदेह इव भवति । तथा प्रकृति-पुरुषादिज्ञातृत्वञ्च भवति ← (यो.વા.૩/૪૯) ॥૨૬/૧૭॥

સંયમાન્તરાણાં પુરુષાર્થાઽઽભાસફલત્વાદ્ વિવેકખ્યાતિસંયમસ્ય પુરુષાર્થતાં દર્શયિતું વિવેકખ્યાતેઃ પરવૈરાગ્યોપજનનદ્વારેણ કૈવલ્યં ફલમુપદર્શયિતુમુપક્રમતે- ‘સ્મૃતે’તિ । ક્ષીણક્લેશબન્ધનત્વેન શોકશૂન્યત્વાદ્ इयं विशोका सिद्धिः स्मृता योगविशारदैः यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो वशी विहरतीति (यो.સૂ.મા.૩/૪૯) યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસઃ । इयञ्च सिद्धिः सर्वकामाऽवाप्त्याऽखिलशोकरहितत्वाद् विशो- કેત્યુચ્યતે (યો.સં.૩/૫.૬૦) इति योगसारसङ्ग्रहे विज्ञानभिक्षुः ।

કૈવલ્યસિદ્ધૌ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘તદિ’તિ । अत्र नागोजीभट्टवृत्तिः → અપિશબ્દઃ કૈવલ્યમિત્યનેનાઽન્વેતિ । एवं विवेकख्यातितः क्लेशकर्मरूपाणां संसारबीजानामखिलवासनानामात्मज्ञानेन निःशेषतः क्षये दग्धबीजकल्पत्वे सति तत्राऽपि वैराग्यात् पुरुषस्य कैवल्यं = आत्यन्तिकः प्रकृतिवियोग इत्यर्थः । यस्याऽसम्प्रज्ञाताऽनिष्पत्त्या प्रारब्धकर्म नोच्छिद्यते तस्याऽपि प्रारब्धभोगाऽनन्तरमुत्पद्यमानमोक्ष एव संयम-सिद्धिरिति बोध्यम् ← (ના.ભ.૩/૫૦) इत्येवं वर्तते ।

વિશેષાર્થઃ :- शुद्ध सात्त्विक परिशामने विशेष संयम = धारणा-ध्यान-समाधिने केन्द्रित કરવાથી યોગીને પ્રકૃતિ-પુરુષવિષયક વિવેકખ્યાતિ પ્રગટે છે. તે વિવેકખ્યાતિ ફલોપધાયક હોય છે. તેથી ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિ-અંતઃકરણ વગેરે તત્ત્વોમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન ઢીલું પડી જાય છે. ‘હું આમ કરું છું, તેમ કરું છું’ ઈત્યાદિરૂપ કર્તૃત્વનો અહંભાવ શિથિલ પડી જાય છે. આવી વિવેકખ્યાતિથી સર્વજ્ઞતા અને સર્વસ્વામિત્વભાવ યોગીને મળે છે. (૨૬/૧૭)

ગાથાર્થ :- આ બન્ને સિદ્ધિ વિશોકા સિદ્ધિ કહેવાય છે. તેના ઉપર પણ વૈરાગ્ય આવવાના લીધે યોગીના દોષોના બીજનો ક્ષય થાય છે. તેથી અવશ્ય કૈવલ્ય થાય તેમ શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલ છે. (૨૬/૧૮)

ટીકાર્થ :- સર્વજ્ઞતા અને સર્વભાવસ્વામિત્વ આ બન્ને વિશોકા સિદ્ધિ કહેવાય છે. આ વિશોકા સિદ્ધિને વિશે પણ વૈરાગ્ય થવાથી યોગીના રાગાદિ દોષોના બીજરૂપ અવિદ્યાનો ક્ષય થાય છે. અવિદ્યા વગેરે મૂળમાંથી ઉખડી જાય તો અવશ્ય કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સત્ત્વાદિ ગુણોનો, પ્રકૃતિ વગેરે તત્ત્વોનો અધિકાર સમાપ્ત થવાથી પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. - આજુ યોગસૂત્રકારે બતાવેલ છે. કારણ કે યોગસૂત્ર ગ્રંથમાં કહેલ છે કે → ‘વિશોકા સિદ્ધિ ઉપર પણ વૈરાગ્ય થવાથી દોષના બીજ ક્ષય થતાં કૈવલ્ય પ્રગટે છે.’ ← (૨૬/૧૮)

असङ्गश्चाऽस्मयश्चैव स्थितावुपनिमन्त्रणे । बीजं पुनरनिष्टस्य प्रसङ्गः स्यात् किलाऽन्यथा ॥१९॥

असङ्गश्चेति । उपनिमन्त्रणे उक्तसमाधिस्थस्य^१ देवैर्दिव्यस्त्रीरसायनाद्युपढौकनेन भोगनिमन्त्रणे असङ्गश्चाऽस्मयश्चैव स्थितौ बीजम् । 'सङ्गकरणे पुनर्विषय'^२प्रवृत्तिप्रसङ्गात् स्मयकरणे च कृतकृत्य-मात्मानं मन्यमानस्य समाधावुत्साहभङ्गात् ।

अत्र योगसूत्रभाष्यं तु → यदाऽस्यैवं भवति 'क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्याऽयं विवेकप्रत्ययो धर्मः, सत्त्वञ्च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चाऽपरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्त्वादि'ति एवमस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेश-बीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति । तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते तदैतेषां गुणानां मनसि कर्म-क्लेश-विपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरितार्थानां अप्रतिप्रसवे पुरुषस्याऽऽत्यन्तिको गुणवियोगः = कैवल्यम् । तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चित्तिशक्तिरेव पुरुषः
← (यो.भा.३/५०) इत्थं वर्तते । इत्थञ्च सकलसिद्धिगोचरविकल्पस्याऽपि त्याज्यतैव । प्रकृते → त्यक्त्वा सर्वविकल्पांश्च स्वात्मस्थं निश्चलं मनः । कृत्वा शान्तो भवेद् योगी दग्धेन्धन इवाऽनलः ॥
← (का.गी.) इति कावषेयगीतावचनं, → त्यक्तसर्वविकल्पश्च स्वात्मस्थं निश्चलं मनः । कृत्वा शान्तो भवेद् योगी दग्धेन्धन इवाऽनलः ॥ ← (ब्र.पु.) इति ब्रह्मपुराणवचनं च स्मर्तव्यम् ॥२६/१८॥

सम्प्रति कैवल्यसाधने सम्प्रवृत्तस्य योगिनः प्रत्यहसम्भवे तन्निराकरणकारणं समाधौ च स्थित्युपाय-मुपदर्शयति- 'असङ्गे'ति । उक्तसमाधिस्थस्य = मधुमतीभूमिं साक्षात्कुर्वतः सत्त्वगुणविशुद्धिमनुपश्यद्भिः देवैः महेन्द्रादिभिः दिव्यस्त्री-रसायनाद्युपढौकनेन आदिशब्दात् यान-कल्पवृक्षादिग्रहः 'भो ! इहाऽऽस्यताम्, इह रम्यताम्, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कन्या, दिव्यरसायनमिदं जरा-मृत्यू बाधते, वैहायसमिदं यानम्, अमी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः, उत्तमा अनुकूलाश्च अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्र-चक्षुषी, वज्रोपमः कायः, स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यताम्, इदमक्षयमजरममरस्थानं देवानां प्रियमित्येवं भोगनिमन्त्रणे क्रियमाणे सति 'घोरेषु संसाराऽङ्गारेषु पच्यमानेन मया जन्म-मरणाऽन्धकारे विपरिवर्तमानेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः । तस्य चैते तृष्णा-योनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः । स खल्वहं लब्धाऽऽलोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वञ्चितः तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसारानेरात्मानमिन्धनीकुर्याम् । स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य' इत्येवं निश्चितमतेः समाधिं भावयतः असङ्गः, अस्मयश्च स्थितौ = समाधिस्थितौ स्वरूपा-ऽवस्थितौ वा बीजम् । सङ्गकरणे पुनःपुनर्विषयप्रवृत्तिप्रसङ्गात् 'एवमहं देवानामपि प्रार्थनीय' इति स्मयकरणे च कृतकृत्यं सुस्थितं च आत्मानं मन्यमानस्य समाधौ उत्साहभङ्गात् । तथा च मृत्युना

गाथार्थः :- उपनिमन्त्रणं यथा एतां असंगं अने अस्मय- आ अत्रे स्वऽपस्थिरताने विशे कारणं छे. आकी तो अरेअर इरीथी अनिष्टनो प्रसंग आवे. (२६/१८)

टीकार्थः :- उपरोक्त समाधिमां रहेला योगीने देवो वगरे दिव्य अप्सराओ, रसायणो वगरे आपीने भोगसुभनुं निमन्त्रणं आपे तो पण तेना प्रत्ये असंग-अनासक्तभाव अने विस्मयअभाव रहे तो ते अत्रे स्वऽपमां अवस्थान करवानुं कारण अने छे. जे तेमां संग = आसक्ति करे तो इरी इरी विषयोना भोगवटानी प्रवृत्ति थाय. तथा विस्मय करे - अत्भिमान करे तो पोतानी ज्ञतने कृतकृत्य

१. हस्तादर्श '...समाधिस्थदेवैः' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्श 'गकरणे' इति वृत्तिः पाठः । ३. हस्तादर्श '...षयवृत्ति...' इति पाठः ।

एतदेवाह- अन्यथा = असङ्गाऽस्मयाऽकरणे पुनः किल इति सत्ये अनिष्टस्य^१ प्रसङ्गः (स्यात्) इति ।

तदिदमुक्तं- “^२स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्ग-स्मयाऽकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति” (यो.सू.૩-૫૧) ॥૧૧॥

स्यात् क्षणक्रमसम्बन्धसंयमाद्यद्विवेकजम् । ^૩જ્ઞાનં જાત્યાદિભિસ્તચ્ચ તુલ્યયોઃ પ્રતિપત્તિકૃત્ ॥૨૦॥

કેશેષુ ગૃહીતમિવાઽઽત્માનમભાવયતઃ ચ્છિદ્રાન્તરાઽન્વેષી નિત્યં યત્નોપચર્યપ્રમાદો લબ્ધવિવરઃ ક્લેશાનુત્તમ્ભ-
યિષ્યતિ । તતો યોગમ્પ્રષ્ટસ્ય પુનઃ અનિષ્ટસ્ય સંસારસ્ય પ્રસંગઃ । એવમસ્ય સઙ્ગસ્મયાવકુર્વતો ભા-
વિતોઽર્થો દૃઢીભવિષ્યતિ ભાવનીયશ્ચાર્થોઽભિમુખીભવિષ્યતીતિ યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસઃ ।

પ્રકૃતાર્થે ગ્રન્થકૃદ્ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે’ ઇતિ । અત્ર → ચત્વારો યોગિનો ભવન્તિ । તત્રાઽભ્યાસવાન્ પ્રવૃત્તમાત્રજ્યોતિઃ પ્રથમઃ । ઋતમ્ભરપ્રજ્ઞો દ્વિતીયઃ । ભૂતેન્દ્રિયજયી તૃતીયઃ । અતિક્રાન્ત-
ભાવનીયઃ ચતુર્થઃ । તત્ર ચતુર્થસ્ય સમાધેઃ પ્રાપ્તસપ્તવિધપ્રાન્તભૂમિપ્રજ્ઞો ભવતિ । ઋતમ્ભરપ્રજ્ઞસ્ય દ્વિતીયાં મધુમતીસંજ્ઞાં ભૂમિકાં સાક્ષાત્કુર્વતઃ સ્વામિનો દેવા ઉપનિમન્ત્રયિતારો ભવન્તિ । દિવ્યસ્ત્રી-રસાયનાદિકં ઢૌકયન્તિ । તસ્મિન્ ઉપનિમન્ત્રણે નાઽનેન સઙ્ગઃ કર્તવ્યઃ, નાપિ સ્મયઃ । સઙ્ગકરણે પુનઃ વિષયભોગે પતતિ । સ્મયકરણે કૃતકૃત્યમાત્માનં મન્યમાનો ન સમાધાવુત્સહતે । અતઃ સઙ્ગ-સ્મયયોઃ તેન વર્જનં કર્તવ્યમ્ ← (રા.મા.૩/૫૧) ઇતિ રાજમાર્તળ્હે ભોજો વ્યાચષ્ટે ।

પ્રથમભૂમિકાયાં તાવન્મહેન્દ્રાદીનામેતાદૃશાઽનુગ્રહ એવ ન ભવતિ । તૃતીય-ચતુર્થભૂમિકયોસ્તુ દેવાદય ઉપેક્ષણીયા એવ ભવન્તિ । અતો મધુમતીભૂમિકાયાં દ્વિતીયાયામેવ નિમન્ત્રણં ભવતીતિ (યો.વા.૩/૫૧) યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ ।

પ્રકૃતે → અત્યાશ્ચર્યનિમિત્તાસ્વપ્યણિમાદ્યાસુ સિદ્ધિષુ । યસ્ય નાઽઽશ્ચર્યગન્ધોઽપિ સ એવ પુ-
રુષોત્તમઃ ॥ ← (રા.ગી. ૪/૪૫) ઇતિ રામગીતાવચનમપ્યનુયોજ્યં યથાતન્ત્રમ્ ॥૨૬/૧૧॥

માનતા યોગીને સમાધિમાં આગળ વધવાનો ઉત્સાહ ભાંગી જાય છે. આ જ બાબતને જણાવતાં આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલ છે કે જો અસંગપણું ન કરે અને વિસ્મયનો અભાવ ન રાખે તો ખરેખર ફરીથી અનિષ્ટનો પ્રસંગ આવે છે.

તેથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘સ્વર્ગાદિ લોકના અધિકારી દેવો વડે ભોગનું આમંત્રણ આપવામાં આવે ત્યારે તેમાં સંગ કે સ્મય ન કરવો. બાકી અનિષ્ટ સંસારની સમસ્યા ઊભી થાય.’ (૨૬/૧૯)

વિશેષાર્થ :- સ્વર્ગમાં આવવા માટે કે દિવ્ય ભોગસુખ ભોગવવા માટે દેવ-દેવીઓ દ્વારા આમંત્રણ મળે ત્યારે તેમાં આસક્તિ કરવાથી કે ‘હું બીજા કરતાં કેટલો મહાન છું ?’ આવો અહંકાર કરવાથી યોગીનું ફરીથી સંસારમાં પુનરાગમન થાય છે. માટે દિવ્યભોગ-સુખો પ્રત્યે અનાસક્ત દશા તથા નમ્રતા કેળવવી યોગી માટે અનિવાર્ય છે. (૨૬/૧૯)

ગાથાર્થ :- કાશીના કમના સંબંધને વિશે સંયમ કરવાથી વિવેકજન્ય જ્ઞાન મળે છે. તે જ્ઞાન જાતિ વગેરેથી સમાન પદાર્થોમાં ભેદપ્રતીતિને કરાવે છે. (૨૬/૨૦)

૧. હસ્તાદર્શ ‘અનિષ્ટસંગ’ इत्यशुद्धः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘સ્થિત્ય...’ इत्यशुद्धः पाठः । ૩. હસ્તાદર્શ ‘જ્ઞાન’ इत्यशुद्धः पाठः ।

स्यादिति । क्षणः = सर्वाऽन्त्यः कालाऽवयवस्तस्य क्रमः = पौर्वापर्यं तत्सं(बन्धसं)यमात् (=क्षणक्रमसम्बन्धसंयमात्) सूक्ष्मान्तरसाक्षात्करणसमर्थात् यद्विवेकजं ज्ञानं स्यात् । यदाह- “क्षण-क्रमयोः सम्बन्धसंयमाद्विवेकजं ज्ञानमिति” (यो.सू.३-५२) । तच्च जात्यादिभिस्तुल्ययोः पदार्थयोः प्रतिपत्तिकृत् = विवेचकम् । तदुक्तं- “जाति-लक्षण-देशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिरिति” (यो.सू.३-५३) । पदार्थानां भेदहेतवो हि जाति-लक्षण-देशा भवन्ति । जातिः पदार्थभेत्री, यथा गौरयं महिषोऽयमिति । जात्या तुल्ययोर्लक्षणं भेदकम्, यथा ‘इयं कर्बुरा इयं चाऽरुणे’ति ।

अस्यामेव फलभूतायां विवेकख्यातौ पूर्वोक्तसंयमव्यतिरिक्तमुपायान्तरमाह- ‘स्यादिति’ । यथाऽपकर्ष-पर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमाऽपकर्षपर्यन्तः सर्वाऽन्त्यः कालाऽवयवः = क्षणः । यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यादुत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालावयवः क्षण इत्युच्यते । तस्य दर्शितक्षणस्य प्रवाहाऽविच्छेदेन क्रमः = पौर्वापर्यं । न हि द्वौ क्षणौ युगपद् भवतः । क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोः, असम्भवात् । अतः पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदाऽऽनन्तर्यं क्षणस्य स क्रम इति भावः । तत्सम्बन्ध-संयमात् = क्षण-क्रमसम्बन्धगोचरधारणा-ध्यान-समाध्यैक्यात् सूक्ष्मान्तरसाक्षात्करणसमर्थात् = महदादि-साक्षात्करणशक्ताद् यद् विवेकजं ज्ञानं स्यात् ।

यदाह पतञ्जलिः योगसूत्रे ‘क्षणे’ति । अत्र राजमार्तण्डवृत्तिरेवम् → क्षणः = सर्वाऽन्त्यः कालाऽवयवो यस्य कलाः प्रभवितुं न शक्यन्ते । तथाविधानां कालक्षणानां यः क्रमः = पौर्वापर्येण परिणामः तत्र संयमात् प्रागुक्तं विवेकजज्ञानमुत्पद्यते । अयमर्थः- ‘अयं कालक्षणोऽमुष्मात्कालक्षणादुत्तरः, अयमस्मात् पूर्व’ इत्येवंविधे क्रमे कृतसंयमस्याऽत्यन्तसूक्ष्मेऽपि क्षणक्रमे यदा भवति साक्षात्कारस्तदा-ऽन्यदपि सूक्ष्मं महदादि साक्षात्करोतीति विवेकज्ञानोत्पत्तिः ← (रा.मा.३/५२) इति ।

तच्च क्षण-क्रमसम्बन्धसंयमसज्जातविवेकज्ञानं जात्यादिभिः त्रिभिः तुल्ययोः पदार्थयोः विवेचकं = भेदसाक्षात्काराऽऽधायकम् । तदुक्तं पतञ्जलिना योगसूत्रे ‘जाती’ति । स्पष्टार्थम् ।

टीकार्थः :- काणनो सौथी सूक्ष्म अेवो अंश क्षण कहेवाय छे. ते क्षणो नो आगण-पाछणनो जे कम होय तेना संबंधने विशे जे संयम करवाभां आवे छे ते सूक्ष्म भेदनो साक्षात्कार करवाभां समर्थ होय छे. तेना कारणे विवेकजन्य ज्ञान प्राप्त थाय छे. कारण के योगसूत्रभां ज्ञावेले छे के → ‘क्षण अने तेना कमभां संबंधने विशे संयम करवाथी विवेकजन्य ज्ञान प्राप्त थाय छे.’ ← ते ज्ञान जति वगेरेथी समान अेवा बे पदार्थभां रहेला सूक्ष्म भेदनी प्रतीति करावे छे. तेथी योगसूत्रभां कहेले छे के → ‘जति, लक्षण अने देशथी भेदनुं भान न थवाथी तुल्य देभाता अेवा बे विभिन्न पदार्थभां भेदनी प्रतीति ते विवेकजन्य ज्ञानथी थाय छे.’ ←

पदार्थोना भेदनुं कारण जति, लक्षण अने देशनो भेद छे. जति बे पदार्थभां भेदप्रतीति करावे छे. जेम के ‘आ गाय छे अने ते पाडो छे’ - गोत्व जति अने महिषत्व जति जुदी होवाथी तेना आश्रयभूत गाय अने पाडामां भेदनी प्रतीति थाय छे. जतिथी बे पदार्थ समान होय अर्थात् जे बे पदार्थभां रहेली जति अेक ज होय तो ते अने सजतीय पदार्थोभां भेदनी प्रतीति लक्षणना भेदथी थाय छे. जेम के ‘आ काबरथीतरी गाय छे. पेदी लाल गाय छे.’ अही अने गायभां गोत्वजति

१. हस्तादर्श ‘कर्तुरा’ इत्यशुद्धः पाठः ।

ઉભાભ્યામભિન્નયોર્દેશો ભેદહેતુઃ, યથા તુલ્યપ્રમાણયોરામલકયોર્ભિન્નદેશસ્થિતયોઃ । યત્ર ચ ત્રયમપિ ન ભેદકં, યથૈકદેશસ્થિતયોઃ શુક્લયોઃ પાર્થિવયોઃ પરણાખ્વોઃ, તત્ર સંયમજનિતાદ્વિવેકજ્ઞાનાદેવ ભવતિ ભેદધીરિતિ ॥૨૦॥

તારકં સર્વવિષયં 'સર્વથાવિષયાઽક્રમમ્ । શુદ્ધિસામ્યેન કૈવલ્યં તતઃ પુરુષ-સત્ત્વયોઃ ॥૨૧॥

તત્ર = એકદેશાઽવસ્થિતશુક્લપાર્થિવપરમાણુદ્વિતયે વિષયે ભેદાય કૃતસંયમસ્ય ભેદેન જ્ઞાનમુત્પદ્યતે તદા સંયમજનિતાદ્ વિવેકજ્ઞાનાદેવ ભવતિ ભેદધીઃ = ભેદેન પ્રતિપત્તિઃ । એતદુક્તં ભવતિ- યત્ર કેનચિદુપાયેન ભેદો નાઽવધારયિતું શક્યસ્તત્ર સંયમાદ્ ભવત્યેવ ભેદપ્રતિપત્તિરિતિ ।

સામ્પ્રતં 'જાતી'ત્યાદિયોગસૂત્રોપરિ ભાષ્યમુપદર્શયતે । તચ્ચેત્યમ્ - તુલ્યયોઃ દેશલક્ષણસારૂપ્યે જાતિ-ભેદોઽન્યતાયા હેતુઃ 'ગૌરિયં વડવેયમિ'તિ । તુલ્યદેશ-જાતીયત્વે લક્ષણમન્યત્વકરં 'કાલાક્ષી ગૌઃ સ્વ-સ્તિમતી ગૌઃ' ઇતિ । દ્વયોરામલકયોર્જાતિલક્ષણસારૂપ્યાદ્ દેશભેદોઽન્યત્વકરં 'ઈદં પૂર્વમિદમુત્તરમિ'તિ । યદા તુ પૂર્વમામલકમન્યવ્યગ્રસ્ય જ્ઞાતુરુત્તરદેશે ઉપાવર્તયતે તદા તુલ્યદેશત્વે 'પૂર્વમેતદ્ ઉત્તરમેતદ્' ઇતિ પ્રવિભાગાઽનુપપત્તિઃ । અસન્દિગ્ધેન ચ તત્ત્વજ્ઞાનેન ભવિતવ્યમિતિ અત ઇદમુક્તં 'તતઃ પ્રતિપત્તિઃ' વિવેકજ-જ્ઞાનાદિતિ । કથમ્ ? પૂર્વાઽઽમલકસહક્ષણો દેશ ઉત્તરાઽઽમલકસહક્ષણાદ્ દેશાદ્ ભિન્નઃ । તે ચાઽઽમલકે સ્વદેશક્ષણાઽનુભવભિન્ને । અન્યદેશક્ષણાઽનુભવસ્તુ તયોરન્યત્વે હેતુરિતિ । એતેન દૃષ્ટાન્તેન પરમાણોઃ તુલ્યજાતિલક્ષણદેશસ્ય પૂર્વપરમાણુ-દેશસહક્ષણસાક્ષાત્કરણાત્ ઉત્તરસ્ય પરમાણોસ્તદ્દેશાઽનુપપત્તાવુત્તરસ્ય તદ્દેશાનુભવો ભિન્નઃ સહક્ષણભેદાત્ તયોરીશ્વરસ્ય યોગિનોઽન્યત્વપ્રત્યયો ભવતીતિ ।

અપરે તુ વર્ણયન્તિ-યેઽન્ટ્યા વિશેષાસ્તેઽન્યતાપ્રત્યયં કુર્વન્તીતિ । તત્રાઽપિ દેશલક્ષણભેદો મૂર્તિવ્યવધિ-જાતિભેદશ્ચાઽન્યત્વે હેતુઃ । ક્ષણભેદસ્તુ યોગિબુદ્ધિગમ્ય એવેતિ । અત ઉક્તમ્- મૂર્તિવ્યવધિજાતિભેદા-ઽભાવાન્નાઽસ્તિ મૂલપૃથક્ત્વમિતિ વાર્ષગણ્યઃ ॥૨૬/૨૦॥

એક જ છે. છતાં તેના લક્ષણરૂપ કાબરચીતરો વર્ણ અને લાલ વર્ણ- આ બંનેમાં ભેદ હોવાથી તેના આશ્રયભૂત બંને ગાયમાં ભેદની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ જે પદાર્થ જાતિ અને લક્ષણથી સરખા જણાતા હોય તે પદાર્થના ભેદનું જ્ઞાન દેશભેદ દ્વારા થાય છે. જેમ કે સરખા આકાર-કદવાળા બે આંબળા વચ્ચે જાતિ અને લક્ષણથી અભેદ = સાદૃશ્ય હોવા છતાં તે બંને અલગ-અલગ સ્થાનમાં = જગ્યામાં રહેલ હોવાથી દેશભેદ તે બંને વચ્ચે ભેદનું જ્ઞાન કરાવે છે. એક આંબળો જે આકાશપ્રદેશમાં રહેલ છે તે જ આકાશપ્રદેશમાં બીજો આંબળો રહી શકતો નથી. આમ સ્થળભેદ-દેશભેદ જ તે બંને વચ્ચે ભેદજ્ઞાનને કરાવશે. પરંતુ જે પદાર્થોમાં જાતિભેદ, લક્ષણભેદ કે પ્રદેશભેદ પણ ન હોય ત્યાં તો ભેદની પ્રતીતિ સંયમજન્ય વિવેકખ્યાતિસંપાદિત જ્ઞાનના પ્રભાવે જ થઈ શકે છે. જેમ કે એક જ સ્થાનમાં બે શ્વેત પાર્થિવ પરમાણુઓ વચ્ચે જાતિ, લક્ષણ કે સ્થાનનો ભેદ નથી રહેતો. પૃથ્વીત્વ જાતિ, શ્વેતરૂપાત્મક લક્ષણ અને એક જ સ્થાનમાં રહેવાપણું - તે બંને પરમાણુમાં સમાન જ છે. આવા સ્થળમાં બે પરમાણુ વચ્ચે રહેલા ભેદની જાણકારી વિવેકખ્યાતિજન્ય જ્ઞાનના માધ્યમથી જ મળી શકે. (૨૬/૨૦)

ગાથાર્થ :- તારક જ્ઞાન સર્વવિષયક છે. તેમાં સર્વ પ્રકારે વિષયનો ક્રમ નથી હોતો. તે તારકજ્ઞાનથી પુરુષ અને પ્રકૃતિની શુદ્ધિ સમાન થતાં કૈવલ્ય થાય છે. (૨૬/૨૧)

૧. હસ્તાદર્શો 'સર્વથા' પદં નાસ્તિ ।

તારકમિતિ । તત્ત્વ વિવેકજં જ્ઞાનં તારયત્યગાઘાત્સંસારપયોધેર્યોગિનમિત્યાન્વર્થિક્યા સંજ્ઞયા તારકં ઉચ્યતે । તથા સર્વવિષયં સર્વાણિ તત્ત્વાનિ મહદાદીનિ વિષયો યસ્ય તત્તથા । તથા સર્વથા = સર્વેઃ પ્રકારૈઃ સૂક્ષ્માદિભેદૈર્વિષયો યસ્ય તત્ત્વ તદક્રમં ચ (=વિષયાક્રમં) નિઃશેષનાનાવસ્થાપરિણત્ર્યર્થિકભાવગ્રહણે ક્રમરહિતં ચેતિ કર્મધારયઃ । इत्थं चाऽस्य संज्ञा-विषय-स्वभावा व्याख्याताः ।

વિવેકજ્ઞાનસ્યૈકમુદાહરણં પ્રદર્શિતમ્ । इदानीं सहेतुकं विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगमाह- 'तारकमि'ति । तच्च उक्तसंयमबलादन्त्यायां भूमिकायामुत्पन्नं विवेकजं ज्ञानं सर्वविषयादिरूपमिति सर्वत्र दोषदर्शनमूलकवैराग्यद्वारा अगाधात् संसारपयोधेः योगिनं पुरुषतत्त्वावगाहिज्ञानोपेतं तारयति ।

કેચિત્તુ તારકફલતયાऽમનસ્કયોગમામનન્તિ । तदुक्तं अद्वयतारकोपनिषदि → तारक एव लक्ष्यममनस्कफलप्रदं भवति ← (अद्व.पृष्ठ.२) इति ।

નનુ સર્વવિષયમિત્યનેનૈવ સર્વથાવિષયત્વાવબોધાત્ 'સર્વથાવિષયે'તિ પૌનરુક્ત્યાપન્નમિતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, પ્રાક્ તત્તસંયમાત્ સર્વજ્ઞતોક્તા । સા ચ ન નિઃશેષજ્ઞતા કિન્તુ પ્રકારમાત્રવિષયા, યથા 'રસવત્યાં નિષ્પન્નૈઃ સર્વૈઃ વ્યજ્જનૈર્ભુક્તમિ'તિ । અત્ર હિ યાવન્તો વ્યજ્જનપ્રકારાઃ તૈર્ભુક્તમિતિ ગમ્યતે, ન તુ નિઃશેષૈરિતિ । અસ્તિ ચ નિઃશેષવચનઃ સર્વશબ્દઃ, યથા 'પાત્રસ્થૈઃ સર્વૈઃ વ્યજ્જનૈરુપનીતં સર્વમન્નં પ્રાશકેન ભુક્તમિ'તિ । અત્ર હિ સ્વરૂપતઃ પ્રકારતશ્ચ નિઃશેષં ભુક્તમિતિ ગમ્યતે । તદ્વદિદં ક્ષણક્રમસમ્બન્ધસંયમજં વિવેકજ્ઞાનં સર્વવસ્તુસ્વરૂપવિષયં સર્વપ્રકારવિષયજ્ઞ નિઃશેષાવગાહીતિ દ્યોતનાન્ન પૌનરુક્ત્યમ્ ।

સ્વભાવાન્તરમસ્યાऽऽહ- 'નિઃશેષનાનાવસ્થાપરિણત્ર્યર્થિકભાવગ્રહણે = કૃત્સ્ના અતીતાઽનાગતવર્તમાનાઽધ્વપરિણતાઃ શાન્તોદિતાઽવ્યપદેશ્યધર્મિરૂપા યે ભાવાઃ તેષાં સાક્ષાત્કારે ક્રમં નાપેક્ષત ઇતિ ક્રમરહિતમ્ । एकक्षणोपासूढं सर्वमेकदा कात्स्न्येन विषय इति भावः । यत्तु योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रेण → अक्रमं नाम भाव्यपि विद्यमानत्वेन पश्यति ← (यो.સુધા.૩/૫૪) इत्युक्तं तदसत्, एवं सति तस्य विपर्ययत्व-प्रसङ्गात्, अन्यथाऽवस्थितस्याऽन्यथा ग्रहणात् । सर्वसमूहालम्बनकं करतलगतामलकवद् युगपत् प्राति-स्विकरूपेण साक्षात्करोतीत्यर्थस्यैव सूत्रकृदभिमतत्वात् । इत्थं च दर्शितरीत्या अस्य विवेकजज्ञानस्य संज्ञा-विषय-स्वभावाः = तारकाऽभिधान-निःशेषाऽर्थविषयाऽक्रमग्रहणस्वभावा व्याख्याताः । तदुक्तं योगसूत्रे पतञ्जलिना 'तारकमि'ति । सम्पूर्णं सूत्रं त्वेवम् → तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं

ટીકાર્થ :- તે વિવેકજન્ય જ્ઞાન અગાધ સંસાર સાગરથી યોગીને તરાવે છે. માટે તે તારકજ્ઞાન કહેવાય છે. 'તારક' એવી સંજ્ઞા તે કારણસર સાર્થક સંજ્ઞા બને છે. તારક જ્ઞાનના વિષય તરીકે મહદ્ વગેરે તમામ તત્ત્વો છે. તથા તારક જ્ઞાન પોતાના વિષયને સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ-વ્યવહિત આદિ તમામ પ્રકારે જાણે છે. તેમ જ એકી સાથે તમામ વિષયોનો બોધ કરે છે. કારણ કે તમામ વિવિધ અવસ્થારૂપે પરિણત એવા આર્થિક ભાવોનો નિશ્ચય કરવામાં તારકજ્ઞાન કમશૂન્ય છે. અર્થાત્ એકીસાથે તમામ ભાવોની તે-તે અવસ્થારૂપે જાણકારી તારકજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે વિવેકજન્ય જ્ઞાનની સંજ્ઞા, વિષય અને સ્વભાવથી વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. વિવેકજન્ય જ્ઞાનની સંજ્ઞા છે તારકજ્ઞાન. તેનો વિષય છે ત્રણ કાળના તમામ અવસ્થારૂપે પરિણમેલા તમામ પદાર્થો. તથા તેનો સ્વભાવ છે કમ વિના તમામનો બોધ કરવો.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...નતત્વત આ(નતા)ર્થિક...' इत्यशुद्धः पाठः ।

તદુક્તં- “તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષયમક્રમં^૧ ચેતિ” (યો.સૂ.૩-૫૪) ।

♦તતઃ = તસ્માત્ જ્ઞાનાત્ પુરુષ-સત્ત્વયોઃ શુદ્ધિસામ્યેન કેવલ્યં ભવતિ । તત્ર પુરુષસ્ય શુદ્ધિરુપચરિત^૨ભોગાઽભાવઃ । સત્ત્વસ્ય તુ સર્વથા કર્તૃત્વા^૩ભિમાનનિવૃત્ત્યા સ્વકારણેઽનુપ્રવેશ इति । તદિદમુક્તં- “સત્ત્વ-પુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કેવલ્યમિતિ” (યો.સૂ.૩-૫૫) ॥૨૧॥

જ્ઞાનમ્ ← (યો.સૂ.૩/૫૪) इति । પ્રકૃતે યોગસૂત્રભાષ્યમિત્યમવસેયમ્ → તારકમિતિ સ્વપ્રતિભોત્થમનોપદેશિક-મિત્યર્થઃ । સર્વવિષયત્વાન્નાઽસ્ય કિઞ્ચિદવિષયીભૂતમિત્યર્થઃ । સર્વથાવિષયં = અતીતાઽનાગતપ્રત્યુત્પન્નં સર્વં પર્યાયૈઃ સર્વથા જ્ઞાનાતીત્યર્થઃ । અક્રમં इति એકક્ષણોપારૂઢં સર્વં સર્વથા ગૃહ્ણાતીત્યર્થઃ । એતદ્વિવેકજં જ્ઞાનં પરિપૂર્ણમ્ । અસ્યૈવાંઽશો યોગપ્રદીપઃ, મધુમતી ભૂમિમુપાદાય યાવદસ્ય પરિસમાપ્તિઃ ← (યો.ભા. ૩/૫૪) इति । ‘ઋતમ્ભરા પ્રજૈવ મધુ, મોદકારણત્વાદિ’તિ (ત.વૈ.૩/૫૪) તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ । સર્વેષામેવેતરજ્ઞાનાનાં પ્રદીપતુલ્યત્વવિવેકયા સત્ત્વ-પુરુષવિવેકજ્ઞાનસ્ય સૂર્યતુલ્યત્વં વિષ્ણુપુરાણે → અન્ધં તમ ઇવાઽજ્ઞાનં દીપવચ્ચેન્દ્રિયોદ્ભવમ્ । યથા સૂર્યસ્તથા જ્ઞાનં યદ્વિપ્રર્ષે ! વિવેકજમ્ ॥ ← (વિ.પુ.૬/૫/૬૨) इत्येवमावेदितमिति ध्येयम् ।

તસ્માત્ વિવેકજાત્ જ્ઞાનાત્ યોગસૂત્રભાષ્યકૃત્ત્વે વિવેકજ્ઞાનાઽપ્રાપ્તેર્વા સત્ત્વ-પુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યેન કેવલ્યં = આત્યન્તિકી દુઃખનિવૃત્તિઃ ભવતિ । ઉપચરિતભોગાઽભાવઃ = બુદ્ધિધર્મત્વાત્ પુરુષે ઉપચરિતમાત્રસ્ય પ્રત્યયવિશેષાઽઽસ્ય ભોગસ્યાઽયોગઃ પુરુષસ્ય શુદ્ધિઃ વિવેકસાક્ષાત્કારાજ્ઞાયમાનાઽવગન્તવ્યા । સત્ત્વસ્ય = બુદ્ધિસત્ત્વસ્ય શુદ્ધિઃ તુ સર્વથા = સર્વેરેવ પ્રકારૈઃ કર્તૃત્વાઽભિમાનનિવૃત્ત્યા = બુદ્ધિવિલક્ષણપુરુષસાક્ષાત્કાર-માત્રાદવિદ્યામૂલકકર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽહડ્કારનિવૃત્ત્યા કૃતાધિકારસ્ય ચિત્તસત્ત્વસ્ય સ્વકારણે પ્રધાને અનુપ્રવેશઃ = પ્રતિલોમશક્ત્યા સમાવેશ इति । તદિદમુક્તં પતઃજ્વલિના યોગસૂત્રે ‘સત્ત્વે’તિ ।

પ્રકૃતે યોગસૂત્રભાષ્યમિત્યં વર્તતે → યદા નિર્ધૂતરજસ્તમોમલં બુદ્ધિસત્ત્વં પુરુષસ્યાઽન્યતાપ્રતીતિમાત્રાઽધિકારં દગ્ધક્લેશબીજં ભવતિ તદા પુરુષસ્ય શુદ્ધિસારૂપ્યમિવાઽઽપન્નં ભવતિ, તદા પુરુષસ્યોપચરિતભોગાઽભાવઃ શુદ્ધિઃ । એતસ્યામવસ્થાયાં કેવલ્યં ભવતીશ્વરસ્યાઽનીશ્વરસ્ય વા વિવેકજ્ઞાનભાગિન इतरस्य व। न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति । सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तम् । परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्तते । तस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः । क्लेशाऽभावात्कर्मविपाकाऽभावः ।

તેથી તો યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘તારક જ્ઞાનનો વિષય સર્વ પ્રકારે સર્વ પદાર્થો છે. તથા તે જ્ઞાન ક્રમશુન્ય છે.’ ← આ તારક જ્ઞાનથી પુરુષ અને બુદ્ધિની શુદ્ધિ એકસરખી થાય ત્યારે કેવલ્ય પ્રગટે છે. તેમાં પુરુષની શુદ્ધિ એટલે ઉપચરિત = ઔપચારિક ભોગનો અભાવ. તથા બુદ્ધિની શુદ્ધિ તો સર્વ પ્રકારે કર્તૃત્વનો અહંકાર રવાના થવાથી પોતાના કારણભૂત પ્રધાનતત્ત્વમાં સત્ત્વગુણપ્રધાન બુદ્ધિતત્ત્વનું વિલીન થવું તે છે. તેથી તો યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘સત્ત્વગુણપ્રધાન બુદ્ધિ અને પુરુષની એકસરખી શુદ્ધિ થાય તો કેવલ્ય થાય.’ (૨૬/૨૧)

૧. હસ્તાદર્શ ‘...મત્રમ’ इत्यशुद्धिः पाठः । हस्तादर्शविशेषे च ‘विक्रमं’ इति त्रुटितः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ ‘...चरिता । भोगाभावः’ इत्यशुद्धिः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ ‘पुरुषसत्त्वयोः’ इति पदव्यत्यासः । ♦...♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शो मिति ।

ઇત્યમન્યૈરુપદર્શિતે યોગમાહાત્મ્યે ઉપપત્યનુપપત્યોર્દિશાં? ^૨પ્રદર્શયન્નાહ-
ઇહ સિદ્ધિષુ વૈચિત્ર્યે બીજં કર્મક્ષયાદિકમ્ । સંયમઃ^૩ચાડત્ર ^૩સદસત્પ્રવૃત્તિવિનિવૃત્તિ: ॥૨૨॥

इहेति । इह प्रागुक्तग्रन्थे सिद्धिषु वैचित्र्ये कर्मक्षयादिकं बीजं, तथाज्ञाने तथाज्ञानावरण-
क्षयोपशमादेर्वीर्यविशेषे च वीर्यान्तरायक्षयोपशमादेर्हेतुत्वात् । संयमः^३चान्नाडत्र = उक्तसिद्धिषु सत्प्र-
चरिताऽधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य दृश्यत्वेन पुनरुपतिष्ठन्ते । तत्पुरुषस्य कैवल्यम् ।
तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति ← (यो.सू.भा.३/५५) इति ॥२६/२१॥

तथाज्ञाने = अतीताऽनागत-सर्वभूतरुत-पूर्वजाति-परचित्त-मरण-सूक्ष्म-व्यवहित-विप्रकृष्ट-भुवन-ताराव्यूह-
तारागति-कायव्यूह-सिद्ध-चित्त-पुरुष-दिव्यशब्दादिगोचरविशदाऽवबोधे तथाज्ञानावरणक्षयोपशमादे: = अती-
ताऽनागतादिज्ञानाऽऽवरकर्मप्रतियोगिकहासविशेषादे: हेतुत्वात् वीर्यविशेषे = हस्तिबल-परशरीराऽऽवेश-
गगनगमनादिशक्तिविशेषे वीर्याऽन्तरायक्षयोपशमादे: = वीर्याऽन्तरायोपभोगाऽन्तरायादिकर्महासविशेषादे:
हेतुत्वात्, रूपलावण्य-वज्रसंहननत्वादिकायसम्पादि च नामकर्मादयविशेषादे: हेतुत्वात् । अणिमादिसिद्धयस्तु
जैनपरिभाषाऽनुसारेण वैक्रियलब्ध्य उच्यन्ते इति (यो.शा.१/८ वृ.) યોગશાસ્ત્રવૃત્તૌ વ્યક્તમ્ ।

સંયમઃચ ઉક્તસિદ્ધિષુ = અતીતાઽનાગતજ્ઞાનાદિ-કાયસમ્પદાઘ્નિમાદિસિદ્ધિષુ સત્પ્રવૃત્ત્યસન્નિવૃત્તિભ્યાં =

विशेषार्थ :- पुरुष अने प्रकृति-प्रकृतिजन्य पदार्थो वश्ये भेदं नुं ज्ञान थाय ते विवेकभ्याति कहेवाय. तेना
दीर्घ अल्पासथी तारकज्ञान योगीने प्राप्त थाय छे. संसारसागरथी योगीने तरावनार-भवपार करनार आ
तारकज्ञान तमाम पदार्थोनी त्रैकालिक तमाम अवस्थाओने ऐकी साथे ज्ञासे छे. आ तारक ज्ञानना प्रभावे प्रकृति
पुरुष माटे भोग संपादननुं कार्य नथी करती. पुरुषमां औपचारिक भोग पश थतो नथी. पोताने छाजर रहेवानुं
छे कोई प्रयोजन न रहेवाथी बुद्धि-अहंकार वगेरे प्राकृतिक कार्यो पोतपोताना कारणमां विलीन थाय छे. आम
पुरुष अने प्रकृति-प्राकृतिक पदार्थो ऐकसरभा विशुद्ध थाय छे. आथी पुरुष पोताना स्वरूपमां अवस्थान करे
छे. आ ज पुरुषनी कैवल्य दशा छे. प्रकृति के प्राकृतिक भावो विना केवल ऐकलो पुरुष ज रहे छे. आ अवस्था
भोक्षदशा पश कहेवाय छे. (२६/२१)

આ રીતે પાતંજલ વિદ્વાનોએ યોગનું માહાત્મ્ય દેખાડ્યું. તેમાં સંગતિ અને અસંગતિનું દિગ્દર્શન
કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે —

❁ પાતંજલદર્શન સમીક્ષા ❁

गाथार्थ :- अहीं सिद्धिओमां रहेला वैचित्र्य = वैविध्य प्रत्ये कर्मनो क्षय-क्षयोपशम वगेरे कारण
छे अने उपरोक्त सिद्धिओने विशेष संयम सत्प्रवृत्ति तथा असद्वृत्ति द्वारा कारण छे. (२६/२२)

टीकार्थ :- आ ग्रंथमां पातंजल विद्वानोએ પૂર્વે (પાંચથી એકવીશ શ્લોક સુધી) બતાવેલી સિદ્ધિઓમાં
જે વૈવિધ્ય છે તેના પ્રત્યે કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ વગેરે સાક્ષાત્ કારણ છે. (પાંચથી એકવીશ શ્લોક
સુધી જણાવેલી તમામ સિદ્ધિઓને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. જ્ઞાનસિદ્ધિ અને શક્તિસિદ્ધિ. તેમાંથી)
વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં તથાવિધ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ વગેરે કારણ છે. તથા હાથી
વગેરે જેવું બળ મળવા રૂપી વિશિષ્ટ શક્તિની સિદ્ધિ પ્રત્યે વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ આદિ કારણ
છે. ઉપરોક્ત સિદ્ધિઓ પ્રત્યે સંયમ તો સત્પ્રવૃત્તિ અને અસદ્ નિવૃત્તિના કારણે તથાવિધ જ્ઞાનાવરણ-

૧.હસ્તાદર્શ 'દિશપ્ર' इत्यशुब्दः पाठः । २.हस्तादर्श 'प्रयन्ना..' इति त्रुटितोऽशुब्दश्च पाठः । ३.हस्तादर्श 'दिवसत्त्र..' इत्यशुब्दः पाठः ।

વૃત્ત્યસન્નિવૃત્તિભ્યાં (=સદસત્પ્રવૃત્તિવિનિવૃત્તિ:) તથાવિધક્ષયોપશમાઘાધાનદ્વારૈવ બીજં ન તુ તત્ તદ્વિષયજ્ઞાનપ્રણિધાનાદિરૂપઃ, અનન્તવિષયકજ્ઞાનસ્ય પ્રતિવિષયં સંયમાઽસાધ્યત્વાદ્વિહિતાઽનુષ્ઠાનપ્રણિ-ધાનમાત્રસંયમેનૈવ મોહક્ષયાત્તદુપપત્તે: ।

કુશલપ્રવર્તનાઽકુશલનિવર્તનાભ્યાં તથાવિધક્ષયોપશમાઘાધાનદ્વારૈવ = દર્શિતસિદ્ધ્યુપધાયકક્ષયોપશમોદયાદિ-સમ્પાદનદ્વારેણૈવ બીજં = હેતું, ન તુ તત્તદ્વિષયજ્ઞાનપ્રણિધાનાદિરૂપઃ = અતીતાઽનાગતાદિગોચરજ્ઞાનોદેશ્યક-ધારણા-ધ્યાન-સમાધ્યૈક્યલક્ષણઃ, મરણાદિજ્ઞાનસ્ય કથञ્ચિત્ તત્તદ્વિષયજ્ઞાનપ્રણિધાનરૂપસંયમસાધ્યત્વેઽપિ અનન્તવિષયકજ્ઞાનસ્ય પ્રતિવિષયં સંયમાઽસાધ્યત્વાત્ । ન ચૌઘતઃ સર્વવિષયકજ્ઞાનપ્રણિધાનરૂપસંયમસાધ્ય-ત્વમનન્તવિષયકજ્ઞાનસ્ય સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, અપસિદ્ધાન્તાપાતાત્ ।

યદપિ 'ક્ષણ-તત્ક્રમયોઃ સંયમાદ્ વિવેકજં જ્ઞાનં' (યો.સૂ.૩/૫૨) 'તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનં' (યો.સૂ. ૩/૫૪) ઇતિ પતઞ્જલિનોક્તં તદપિ ન સમ્યક્, અન્યગોચરસંયમેનાઽપર-ગોચરજ્ઞાનોપધાનાઽસમ્ભવાત્, સમ્ભવે વા સૂર્યસંયમાત્ તારાવ્યૂહાદિગોચરમપિ જ્ઞાનં સ્યાદિતિ તદર્થ 'ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્' (યો.સૂ.૩/૨૭) ઇત્યાદિસૂત્રકદમ્બકમનર્થકં સ્યાત્ । एनेन → ક્ષણ-તત્ક્રમસાક્ષાત્કારા-દખિલપરિણામ-તત્ક્રમસાક્ષાત્કારદ્વારા સર્વવસ્તુનામન્યોઽન્યવ્યાવૃત્તતયા સ્વરૂપાઽવધારણં ભવતિ ← (યો.વા. ૩/૫૨) ઇતિ યોગવાર્તિકકૃદ્વિજ્ઞાનભિક્ષુવચનં નિરાકૃતમ્, ક્ષણસ્યાઽતીન્દ્રિયત્વેનાઽસર્વજ્ઞસ્ય ક્ષણ-તત્ક્રમસા-ક્ષાત્કારાઽસમ્ભવાત્ ।

યત્તુ પતઞ્જલિના → સત્ત્વપુરુષાઽન્યતાખ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાઽધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ' (યો.સૂ. ૩/૪૯) ઇત્યુક્તં તત્તુ સ્યાદપિ, કર્મપ્રકૃત્યાત્મગોચરકાષ્ટાપ્રાપ્તભેદવિજ્ઞાનસ્ય ભિન્નગ્રન્થ્યાદિગતસ્યાઽસઙ્ગસાક્ષિ-ભાવમાત્રવિશ્રાન્તસ્ય સાર્વજ્યબીજત્વસમ્ભવાત્ । સર્વભાવાઽધિષ્ઠાતૃત્વન્તુ સાર્વજ્યસિદ્ધ્યુત્તરમેવ, 'જહા જહા તં ભગવયા દિદ્વં તહા તહા તં વિપરિણમિસ્સતિ' (વ્યા.પ્ર.૧/૪/૪૧) ઇતિ પૂર્વોક્ત(પૃ.૨૪૫, ૨૫૬) વ્યા-ખ્યાપ્રજ્ઞાન્તિવચનાઽનુસારિનયાઽભિપ્રાયેનાઽવગન્તવ્યમ્ ।

વસ્તુતસ્તુ વિહિતાઽનુષ્ઠાનપ્રણિધાનમાત્રસંયમેનૈવ = સર્વજ્ઞવિહિતનિષિદ્ધ-પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિગોચરશ્રદ્ધાદિપરિ-પુષ્ટવિશુદ્ધપ્રણિધાનમાત્રલક્ષણસંયમેનૈવ પ્રાગુક્ત(દ્વા.દ્વા.૬/૫ ભાગ-૨ પૃ.૩૮૬)તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનપ્રસૂતેન મોહક્ષયાત્= કૃત્સ્નમોહસઙ્ક્ષયાત્ તદનન્તરભાવિસકલજ્ઞાનાવરણક્ષયેનૈવ તદુપપત્તે: = અનન્તગોચરસાક્ષાત્કારસ્ય સઙ્ગતે: ।

ઉક્તસિદ્ધિષુ પાતઞ્જલાઽભિમતસંયમસ્ય વ્યતિરેકવ્યભિચારોઽપિ સ્ફુટ એવ, તથાવિધરસાયનાદ્યુપભોગેન સામાન્યમનુષ્યસ્યાઽપ્યન્તર્ધાન-રૂપપરિવર્તનાદિકં સમ્ભવતિ, પાદલેપાદિનાઽપિ જલોપરિ ભૂમાવિવાઽસ્ખલિત-

વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ વગેરેને લાવવા દ્વારા જ કારણ બની શકે છે. તે તે વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાના પ્રણિધાનરૂપ સંયમ કાંઈ ઉપરોક્ત સિદ્ધિઓનું કારણ બનતું નથી. કારણ કે પાતંજલ સિદ્ધાન્ત મુજબ ત્રણ કાળના અનંત વિષયોનું જ્ઞાન ધારણા-ધ્યાન-સમાધિની એકાગ્રતાસ્વરૂપ સંયમથી સાધી શકાતું નથી. આનું પણ કારણ એ છે કે ત્રૈકાલિક-સર્વક્ષેત્રીય દરેકે દરેક વિષયો ઉપર ધારણા-ધ્યાન-સમાધિની એકાગ્રતારૂપ સંયમ અલ્પજીવી માણસ ક્યારેય પ્રણ કરી ન શકે. તથા અનંત કાળ સુધી કોઈ માણસ જીવી શકે નહિ. હા, માત્ર શાસ્ત્રવિહિત અનુષ્ઠાનોને વિશે પ્રણિધાન કરવા સ્વરૂપ સંયમથી જ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી અનન્ત વિષયોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે છે.

ચિત્તપ્રણિધાનાર્થ ત્વાલમ્બનમાત્રં ક્વાઽપિ ન વારયામઃ । કેવલમાત્મપ્રણિધાનપર્યવસાન એવં સર્વઃ સંયમઃ ફલવાનિત્યાત્મનો જ્ઞેયત્વં વિના સર્વં વિલૂનશીર્ણં ભવેદિત્યધિકં સ્વયમૂહનીયમ્ ॥૨૨॥

ગામિત્વં સમિતાચાર્યકાલીનતાપસાદીનાં આવશ્યકનિર્યુક્તિવૃત્ત્યાદૌ શ્રૂયતે ગગનગામિત્વમપિ તથાવિધપાદલેપાદિના શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ-નાગાર્જુનશ્રાવકાદીનાં શ્રૂયતે । પક્ષિરુતજ્ઞાનમપિ સંયમમન્તરેણૈવ તથાવિધગ્રહણશિક્ષાદિપાટવવશેન અષ્ટાઙ્ગમહાનિમિત્તવેદિનાં સમ્ભવતિ ।

તથાવિધપટપ્રાવરણેનાઽપિ સંયમમન્તરેણૈવ દેહાન્તર્ધાનં સમરાદિત્યકથાયાં પઞ્ચમભવે મનોરથદત્તનયનમોહનવસ્ત્ર સમેતસનત્કુમારકથાયાં (સ.ક.ભવ.૫/૫૫૮-૪૦૦) શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિરુપદર્શિતમ્ । તથાવિધાઙ્ગનાદ્યુપયોગેનાપિ દેહાન્તર્ધાન-વ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટાદિજ્ઞાનમુપજાયતે । ચન્દ્રગુપ્તભોજનભોક્તૃક્ષુલ્લકદ્વયાદિદૃષ્ટાન્તયોજનાઽત્ર કાર્યા । ‘અચિન્ત્યો હિ મણિમન્ત્રોષધીનાં પ્રભાવ’ ઇતિ પ્રસિદ્ધમેવ ।

ઈત્યમન્વય-વ્યતિરેકવ્યભિચારાભ્યાં ન પતઙ્ગલ્યુક્તસંયમસ્યોક્તસિદ્ધિહેતુતા સમ્ભવતિ । પરં ચિત્તપ્રણિધાનાર્થ = અન્તઃકરણૈકાપ્રતાકૃતે આલમ્બનમાત્રં તુ ક્વાઽપિ ન વારયામઃ । કેવલં આત્મપ્રણિધાનપર્યવસાનઃ = મુખ્યવૃત્ત્યા સકલોપાધિવિશુદ્ધસ્વકીયસચ્ચિદ્વાપાભિવ્યક્તિપર્યન્ત એવં સર્વઃ સંયમઃ ફલવાનિતિ આત્મનો જ્ઞેયત્વં = જ્ઞાનવિષયત્વં વિના સર્વં સંયમગતાઽતીતાઽનાગતાદિવિષયકત્વકલ્પનાદિકં વિલૂનશીર્ણં ભવેત્ । કાયવ્યૂહજ્ઞાનાઽઽક્ષેપકનાભિચક્રસંયમસ્તુ તથાવિધયોગિનાં વૈરાગ્યોત્કર્ષાઽઽધાયકતયોપયુજ્યતેઽપિ ઇત્યધિકં સ્વયમૂહનીયં અનયા દિશા ॥૨૬/૨૨॥

બાકી અંતઃકરણની એકાગ્રતા માટે જ જો અલગ-અલગ વિષયોનું આલંબન લેવામાં આવે તો તેમાં અમને કોઈ વાંધો નથી. ફક્ત છેવટે આત્માનું પ્રણિધાન આવે તો જ તમામ સંયમ સફળ બને. આત્માને જ્ઞાનનો વિષય બનાવ્યા વિના તો બધું જ ભાંગી પડે. આ બાબતમાં બહુશ્રુત પુરુષોએ સ્વયં જ અધિક વિચારણા કરવી. (૨૬/૨૨)

વિશેષાર્થ :- પાતંજલ યોગદર્શનમાં ‘સંયમ’ શબ્દનો અર્થ છે કોઈ પણ એક જ વિષયમાં ધારણા-ધ્યાન-સમાધિની એકાગ્રતા. તથા જૈનદર્શન મુજબ સંયમનો અર્થ છે, સાવધ = સદોષ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને નિરવધ શાસ્ત્રવિહિત પ્રવૃત્તિનો સમન્વય. પાતંજલ દર્શન માન્ય સંયમથી મનની એકાગ્રતા આવી શકે છે. પરંતુ મોહનીય કર્મ વગેરેનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ વગેરે થઈ ન શકે. કારણ કે તેમાં આત્મવિશુદ્ધિનું પ્રણિધાન જ ભળતું નથી. ‘જે વિષયમાં એકાગ્રતારૂપ સંયમ કરવામાં આવે તે જ વિષયનું કે તેની સાથે સંકળાયેલા વિષયનું જ્ઞાન થાય’ એવું પાતંજલ વિદ્વાનો માને છે. માટે જ તો પૂર્વે આઠમી ગાથામાં સૂર્યસંયમ કરતાં તારાવ્યૂહ સંયમને જુદું બતાવેલ છે. એક જ વિષયના પ્રણિધાનરૂપ સંયમથી જ જો અનંતા વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકતું હોય તો સૂર્યસંયમ, તારાવ્યૂહસંયમ, નાભિચક્ર સંયમ, કૂપકંઠ-સંયમ વગેરે જુદા-જુદા સંયમ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા જ ન રહે.

તથા ત્રણ કાળના સર્વ ક્ષેત્રના સર્વ અવસ્થાયુક્ત સ્વરૂપે તમામ વિષયોનું પ્રણિધાન-સંયમ તો અલ્પજીવી યોગીને કેવી રીતે સંભવી શકે? તથા અનંત કાળ સુધી તો કોઈ દેહધારી જીવવાના નથી. માટે સર્વથા સર્વદા સર્વત્ર સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રણિધાનરૂપ સંયમના કારણે થાય તેવી કોઈ જ શક્યતા નથી. હા, દોષયુક્ત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને શાસ્ત્રવિહિત પ્રવૃત્તિ - આ બે બાબત ઉપર પ્રણિધાન પ્રકૃષ્ટ રીતે કરવામાં આવે તો જ્ઞાનાવરણ-મોહનીય કર્મ વગેરેનો ક્ષય થવાથી સર્વજ્ઞતા આત્મામાં પ્રગટી શકે. પણ બધે જ આત્મા તો રુચિપૂર્વક જ્ઞાનનો વિષય બનવો જ જોઈએ. આત્માને જાણ્યા વિના તો બધું વ્યર્થ બને. તથા પાતંજલ

પ્રાયશ્ચિત્તં પુનર્યોગઃ પ્રાગ્જન્મકૃતકર્મણામ્ । અઘ્નીનાં નિશ્ચયાદન્તઃકોટાકોટિસ્થિતેઃ કિલ ॥૨૩॥

પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ । (પ્રાગ્જન્મકૃતકર્મણામ્=) પ્રાગ્જન્મકૃતપાપ્મનાં^૨ પુનઃ પ્રાયશ્ચિત્તં યોગઃ, તન્નાશકત્વાત્ તસ્ય । તથા કિલ્ ઇતિ સત્યે । અઘ્નીનાં સાગરોપમાણાં અન્તઃકોટાકોટિસ્થિતેઃ નિશ્ચયાત્ અપૂર્વકરણાઽઽરમ્ભેઽપિ તાવત્સ્થિતિકર્મસદ્ભાવાઽઽવશ્યકત્વસ્ય મહાભાષ્યાદિપ્રસિદ્ધત્વાત્

સામ્પ્રતં પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય યોગત્વમુપપાદયન્નાહ- ‘પ્રાયશ્ચિત્તમિ’તિ । પ્રાગ્જન્મકૃતપાપ્મનાં પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રવ્રજ્યાદિલક્ષણં યોગઃ । તદુક્તં પઞ્ચાશકે → સવ્વા વિ ય પવ્વજ્જા પાયચ્છિત્તં ભવંતરકડાણં પાવાણં કમ્માણં ← (પઞ્ચા. ૧૬/૪૮) ઇતિ । અન્ન હેતુમાહ- તસ્ય = પ્રવ્રજ્યાદિલક્ષણપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય તન્નાશકત્વાત્ = પૂર્વજન્મકૃતપાપ્મકર્મનાશકત્વાત્ । તતશ્ચ તન્નાશકૃતે કાયવ્યૂહકલ્પનં પાતઝ્જલ-નૈયાધિકાદીનામનતિ-પ્રયોજનમિતિ સ્થિતમ્ ।

નિશ્ચયાત્ = પરમાર્થતઃ અપૂર્વકરણાઽઽરમ્ભેઽપિ = અષ્ટમગુણસ્થાનકપ્રારમ્ભેઽપિ તાવત્સ્થિતિકર્મસદ્-ભાવાઽઽવશ્યકત્વસ્ય = અન્તઃકોટાકોટિસ્થિતિકર્મસત્તાઽઽવશ્યકતાયા મહાભાષ્યાદિપ્રસિદ્ધત્વાત્ = ‘સત્તણ્ઠં પયડીણં અઘ્નિંતરઓ ઉ કોડાકોડીએ । કાઠુણ સાગરાણં’ (વિ.આ.મા.૧૧૯૩) ઇત્યાદિના વિશેષાવશ્ય-કભાષ્યે પ્રસિદ્ધત્વાત્ । ન ચેદં શ્રુત-સમ્યક્ત્વ-દેશ-સર્વવિરતિસામાયિકલાભકાલીનકર્મસ્થિતિપ્રતિપાદકમિતિ ન દ્વિતીયાઽપૂર્વકરણકાલેઽન્તઃકોટાકોટિસ્થિતિકર્મસદ્ભાવસિદ્ધિરિતિ શઙ્કનીયમ્, ‘તદ્ભવસિદ્ધિકાનામપિ નિયમેન સત્તાયામન્તઃસાગરોપમકોટાકોટીસ્થિતિકર્મણઃ સદ્ભાવાદિ’તિ (વિ.આ.મા.ગા.૨૦૪૬) વિશેષા-વશ્યકભાષ્યવૃત્તિકૃદ્વચનાત્પષ્ટમેવ તત્સિદ્ધેઃ । યદિ પુનર્યથા બદ્ધં તથૈવાઽનુપક્રાન્તં સર્વમપિ કર્મ વેદ્યતે તદા મુક્તિગમનં કસ્યાઽપિ નૈવ સ્યાત્ । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે → જઈ તાઽનુભૂઈઽઽ ચ્ચિય યવિજ્જાઈ કમ્મમન્નહા ન મયં । તેણાઽસંખિજ્જાઈઽઽભવજ્જિયાનાનાગઈકારણત્તણઓ ॥ નાણાભવાણુભવણા-ભાવાદેક્કમ્મિ પઞ્જણં વા । અણુભવઓ બંધાઓ મોક્ષાઽભાવો સ ચાઽણિઠ્ઠો ॥ ← (વિ.આ.મા.૨૦૫૨/૫૩) ઇતિ । કાયવ્યૂહનિરાકરણાઽવસરે ક્લેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૨૫/૨૧ પૃ.૧૭૩૯) નિસ્પૃતતત્ત્વમે-વિદ્વાનો આત્માને જ્ઞેય = જ્ઞાનવિષય માનતા જ નથી. માટે મોહનીય કર્મનો ઉચ્છેદ તેઓને કેવી રીતે થઈ શકે? તથા મોહનીયનો ઉચ્છેદ ન થાય તો સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે મળી શકે? આત્માની જાણકારી વિના, આત્માનું જ્ઞાન કર્યા સિવાય તો અષ્ટાંગયોગસાધના પણ વ્યર્થ જ સાબિત થાય. આમ પાતંજલ દર્શનમાં આત્મા સર્વથા અપરિણામી, જ્ઞાનઅગોચર હોવાના કારણે ઉપરોક્ત સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે. (૨૬/૨૨)

• પ્રાયશ્ચિત્ત ઝને ધર્મસંન્યાસ પણ યોગ છે •

ગાથાર્થ :- પૂર્વ જન્મમાં કરેલા પાપાદિ કર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ યોગ છે. ખરેખર અંતઃકોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિનો નિશ્ચય નયથી સદ્ભાવ હોય છે. (૨૬/૨૩)

ટીકાર્થ :- પૂર્વજન્મમાં કરેલા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ યોગ છે. કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્ત તેનું નાશક છે. તેમ જ ખરેખર અંતઃકોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કર્મ તો નિશ્ચયથી અપૂર્વકરણના પ્રારંભ સમયે પણ હોય છે. કારણ કે ત્યારે તેટલી સ્થિતિવાળા કર્મની હાજરી અવશ્યપણે હોય છે. એવું વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરેમાં લખેલ છે. તથા તે અંતઃકોટાકોટીસાગરોપમની સ્થિતિવાળા કર્મ તો માત્ર ધર્મસંન્યાસથી નાશ પામી શકે છે. માટે ધર્મસંન્યાસ પણ યોગ છે. (૨૬/૨૩)

૧. હસ્તાદર્શ ‘નિશ્ચયાનન્તઃ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘...પાપાનાં’ ઇતિ પાઠાન્તરઃ ।

તસ્ય ચ ધર્મસંન્યાસૈકનાશ્યત્વાદિતિ ॥૨૩॥

નિકાચિતાનામપિ યઃ કર્મણાં તપસા^૧ ક્ષયઃ । સોઽભિપ્રેત્યોત્તમં^૨ યોગમપૂર્વકરણોદયમ્ ॥૨૪॥

નિકાચિતાનામિતિ । નિકાચિતાનામપિ ઉપશમનાદિકરણાન્તરાયોગ્યત્વેન^૩ વ્યવસ્થાપિતાનામપિ કર્મણાં યસ્તપસા ક્ષયો ભણિત ઇતિ શેષઃ । “તવસા ડ નિકાઙઆણં પિ” (વિ.આ. તદિતિ સિંહાવલોકનન્યાયેન દ્રષ્ટવ્યમ્ । કર્મપ્રકૃતૌ અપિ → અંતો કોઙાકોઙી સંતં અણિયઙ્ઙિણો ડ ઉદહીણં ← (ક.પ્ર.૬/૩૫) ઇત્યેવં નવમગુણસ્થાનકસ્યાઽઽઘસમયે આયુર્વર્જાનાં સપ્તાનાં કર્મણાં સત્તાયા અન્તઃકોઙાકોઙીપ્રમાણત્વમુપદર્શિતમ્ । ઇત્યં ચ તસ્ય = ચરમભવિકાઽન્તઃકોઙાકોઙીસ્થિતિકસ્ય કર્મણો ધર્મસંન્યાસૈકનાશ્યત્વાત્ = પ્રાગુક્ત(દ્વા.દ્વા.૧૯/૧૧ ભાગ-૫, પૃ.૧૨૮૫)ધર્મસંન્યાસાભિધાન-સામર્થ્યયોગૈકનિવર્તનીયત્વાત્ । તતશ્ચ ધર્મસંન્યાસસ્યાપિ યોગત્વમનાવિલમ્ । ન ચ ક્ષાયોપશમિકધર્મસંન્યાસે ગુણધ્રષ્ટત્વાઽઽપત્તિઃ શઙ્કનીયા, મત્યાદિજ્ઞાનચતુષ્કવિગમે કેવલજ્ઞાનોદયવત્ ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દર્શન-ક્ષમા-નપ્રતાદિવિગમે ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન-ક્ષમા-નપ્રતાદિલાભસ્ય ન્યાયપ્રાપ્તત્વાત્ । ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય વિશેષાવશ્યકભાષ્યે → સેસન્નાણાવગમે સુદ્ધયરં કેવલં જહા નાણં । તહ ક્ષાઙયસમ્મત્તં ક્ષઓવસમસમ્મવિગમમ્મિ ॥ ← (વિ.આ.ભા.૧૩૨૨) ઇત્યુક્તમ્ । અધ્યાત્મોપનિષદાદિસંવાદદ્વારેણ નિરૂપિતતત્ત્વમેતદ્ યોગવિવેકદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧૯/૧૨ ભાગ-૫ પૃ.૧૨૮૬) ઇતિ સિંહાવલોકનન્યાયેન દૃશ્યમિદમ્ ॥૨૬/૨૩॥

નનુ તથાપિ નિકાચિતકર્મણાં ક્ષયકૃતે કાયવ્યૂહસ્યાઽઽવશ્યકતાઽનાવિલૈવેતિ મુગ્ધાઽઽશઙ્કાયામાહ- ‘નિકાચિતાનામપી’તિ । ઉપશમનાદિકરણાન્તરાઽયોગ્યત્વેન = ઉપશમના-સઙ્ક્રમોદ્વર્તનાઽપવર્તનાદિકરણાન્તરાઽવિપયત્વેન વ્યવસ્થાપિતાનામપિ કર્મણાં તપસા શુદ્ધજ્ઞાનયોગલક્ષણેન ક્ષયો જિનાગમે ભણિતઃ ‘તવસા ડ’ ઇતિ । અત્ર ચ સમ્પૂર્ણા ગાથા વિશેષાવશ્યકભાષ્યે → સવ્વપગર્હ્ણમેવં પરિણામવસાદુવકકમો હોજ્જા । પાયમનિકાઙયાણં, તવસા ડ નિકાઙયાણં પિ ॥ ← (વિ.આ.ભા.૨૦૪૬) ઇત્યેવં વર્તતે । પ્રકૃતે →

વિશેષાર્થઃ :- કર્મનો નાશ શાસ્ત્રોક્ત રીતે કરે તે યોગ કહેવાય. જેમ ભોગવવાથી કર્મનો નાશ થાય છે તેમ જ્ઞાન, શાસ્ત્રવિહિત આચારના પાલન, પ્રાયશ્ચિત વહન, અપૂર્વકરણ, કેવલીસમુદ્ઘાત વગેરે દ્વારા પણ કર્મનો નાશ થાય છે. માટે જ્ઞાન, ક્રિયા, પ્રાયશ્ચિત વગેરે પણ યોગ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે પંચાશકમાં (૧૬/૨૪) જણાવેલ છે કે → ‘પ્રવજ્યા તો પૂર્વભવોમાં કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત છે.’ ← આથી અહીં પ્રવજ્યા સ્વરૂપ પ્રાયશ્ચિત યોગ તરીકે સમજવું ઊચિત છે. પૂર્વે (દ્વા.દ્વા.૧૮/૧૧ પૃ.૧૨૮૫) જણાવી ગયા તે ધર્મસંન્યાસ પણ યોગ છે. કારણ કે તેનાથી અંતઃકોઙાકોઙીસ્થિતિવાળા કર્મો ખતમ થાય છે. (૨૬/૨૩)

ગાથાર્થઃ :- નિકાચિત એવા પણ કર્મોનો તપથી જે ક્ષય થાય છે તે ઉત્તમ અપૂર્વકરણના ઉદયવાળા ધર્મસંન્યાસ યોગની અપેક્ષાએ કહેવાયેલ છે. (૨૬/૨૪)

ટીકાર્થઃ :- ઉપશમના કરણ વગેરેથી કોઈ પણ પ્રક્રિયા જેના ઉપર થઈ શકતી નથી તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવેલા ચીકણા કર્મો નિકાચિત કહેવાય છે. આવા નિબિડ નિકાચિત કર્મોનો પણ તપ દ્વારા ક્ષય શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલ છે. કારણ કે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહેલ છે કે → ‘તપથી નિકાચિત કર્મોનો પણ નાશ થાય છે.’ ← આ રીતે નિકાચિત કર્મોનો તપથી જે ક્ષય શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે

૧. હસ્તાદર્શ ‘વપસઃ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘...તંસયોગા..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...કરણાન્તસંયોગ્ય(જ્ય)ત્વેન’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

२०४६) इति वचनात् । सोऽपूर्वकरणोदयं उत्तमं योगं धर्मसंन्यासलक्षणं अभिप्रेत्य, न तु यत्किञ्चित्तप इति द्रष्टव्यम् । तत्त्वमत्रत्यं अध्यात्मपरीक्षादौ विपञ्चितम् ॥२४॥

अणियाणस्स विहिण्णं तवस्स तवियस्स किं पसंसामो ? । किज्जइ जेण विणासो निकाईयाणं पि कम्माणं ॥ ← (त.क.१०) इति तपःकुलकवचनमपि स्मर्तव्यम् ।

सः = निकाचितकर्मक्षयः अपूर्वकरणोदयं = अपूर्वकरणाऽभिधानाऽष्टमगुणस्थानकभाविनं धर्मसंन्यासलक्षणं उत्तमं योगं = सामर्थ्ययोगं अभिप्रेत्य ज्ञेयः; न तु यत्किञ्चित् तपः अभिप्रेत्य इति । एतेन → तीव्रेण तपसा पुनः निकाचितान्यपि कर्माण्युपक्रम्यन्त एव ← (वि.आ.भा.२०४६ वृ.) इति विशेषावश्यकभाष्यवृत्तिवचनमपि व्याख्यातम् ।

ननु निकाचितं नाम भोगं विना क्षपणाऽयोग्यम् । तस्य कथं तपसा क्षयः इति चेत् ? न, उपशमनादिकरणान्तराऽविषयस्यैव नितरां बद्धस्य निकाचिताऽर्थत्वात् । तादृशस्य च कर्मणो दृढतर-प्रायश्चित्तपरिशीलनोदिताध्यवसायातिरेकप्रसूतैकश्रेण्यारोहौपयिकाऽपूर्वकरणगुणस्थानजनिताऽपूर्वाध्यवसायैः स्थितिघातादिभिरेव परिक्षयसम्भव इत्येवं अध्यात्ममतपरीक्षावृत्तौ = अध्यात्मपरीक्षादौ (गा.१०९) ग्रन्थकृता अत्रत्यं तत्त्वं विपञ्चितं एकोत्तरशततमगाथाविवरणे । तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिरपि प्रायश्चित्तविधि-प्रतिपादके पञ्चाशके →

एएण पगारेणं संवेगाऽइसयजोगओ चेव । अहिगयविसिद्धभावो तहा तहा होइ नियमेण ॥ तत्तो तव्विगमो खलु अणुबंधावणयणं व होज्जाहि । जइय अपुव्वकरणं जायइ सेठीय विहियकला ॥ एवं निकाइआण वि कम्माणं भणियमेत्थ खवणांति । तंपि य जुज्जइ एयं तु भावियव्वं अओ एयं ॥

← (पञ्चा.१६/३३-३४-३५) । अत्र पञ्चाशकवृत्तौ → एवं = अनेनैव न्यायेनाऽपूर्वकरण-श्रेणिजननरूपेण निकाचितानामपि = उपशमनादिकरणान्तराऽविषयत्वेन नितरां बद्धानामपि, आस्ताम-निकाचितानां कर्मणां ज्ञानावरणादीनां भणितं = उक्तं आगमे 'तवसा उ निकाइआणं पि' (वि.आ.भा. २०४६) इति वचनात् । अत्र = प्रायश्चित्तरूपशुभभावे क्षपणं = सर्वथा क्षयो भवति, अनिकाचितक्षपणं तु निर्विचारमिति 'अपि च'शब्दार्थः, युज्यते = सङ्गच्छते । ततश्च एवं तु = एवमेव कर्मबन्धकर्मानुबन्धाऽपनयनहेतुत्वेनैव भावनीयं = पर्यालोचनीयं अतः = निकाचितकर्मबन्धक्षपणहेतुत्वा-च्छुभभावरूपं प्रायश्चित्तम् ← (पञ्चा.१६/३५ वृत्ति) इति व्याख्यानादुन्नीयते यत् तादृशाऽध्यवसायविशेषरूपस्य द्वितीयापूर्वकरणस्य शुक्लध्यानाख्यस्य वा तीव्रतपसो निकाचितकर्मक्षयहेतुत्वं । ततश्च निकाचितकर्मक्षयकृते कायव्यूहकल्पनं 'पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो नैव जानुभ्यां रंहितुमर्हती'ति न्यायेनाऽसङ्गतमेव । यथा चैतत् तथा भावितमेव पूर्वं क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.२५/३९ पृ.१७६८) इति नेह पुनः तन्यते ।

नन्वेवमिदानीन्तनप्रायश्चित्तानामपूर्वकरणमकुर्वतां कथं निकाचितकर्मक्षपकत्वम् इति चेत् ? इदानीन्तनचारित्रस्य मोक्षजनकत्वमिव साक्षात् कथञ्चित्, परम्परया तु तद्वदेव सम्भवीति सम्भावय ।

જાણાવેલ છે તે અપૂર્વકરણ વખતે આઠમા ગુણસ્થાનકે ઉદયમાં આવનાર ઉત્તમ ધર્મસંન્યાસયોગને આશ્રયીને સમજવું. પણ ગમે તે તપને આશ્રયીને ન સમજવું. -આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી. આ બાબતમાં વિસ્તારથી તાત્વિક વાતને જાણવી હોય તો ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ અધ્યાત્મમતપરીક્ષા વગેરે ગ્રંથની ટીકા જોવી. કારણ કે ત્યાં આ બાબતનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે. (૨૬/૨૪)

प्रवृत्तिस्तु तत्र कर्मबन्ध-कर्माऽनुबन्धाऽपनयनार्थितयैवेति नाऽनुपपत्तिः । एतेन तद्भवयोग्यनिकाचितकर्मणो भोगादेव क्षये किमर्थं तत्र प्रवृत्तिः ? इत्यपास्तम्, निकाचितानामपि बहुकालस्थितीनां ज्ञानावरणीयादीनां क्षयाय तत्र प्रवृत्तेरिति (अ.प.वृ.१०१/पृ.२८६) अध्यात्मपरीक्षावृत्तौ व्यक्तमुक्तं ग्रन्थकृता ।

तदुक्तं अध्यात्मसारेऽपि आत्मनिश्चयाऽधिकारे →

कर्मतापकरं ज्ञानं तपस्तत्रैव वेत्ति यः । प्राप्नोतु स हतस्वान्तो विपुलां निर्जरां कथम् ॥

अज्ञानी तपसा जन्मकोटिभिः कर्म यन्नयेत् । अन्तं ज्ञानतपोयुक्तः तत् क्षणेनैव संहरेत् ॥

ज्ञानयोगस्तपः शुद्धमित्याहुर्मुनिपुङ्गवाः । तस्मान्निकाचितस्याऽपि कर्मणो युज्यते क्षयः ॥

यदिहाऽपूर्वकरणं श्रेणिः शुद्धा च जायते । ध्रुवः स्थितिक्षयस्तत्र स्थितानां प्राच्यकर्मणाम् ॥

← (अ.सा.१८/१६१-१६४) इति । तत्रैव च योगाधिकारे ग्रन्थकृता →

ज्ञानयोगः तपः शुद्धमाऽऽत्परत्येकलक्षणम् । इन्द्रियाऽर्थोन्मनीभावात् स मोक्षसुखसाधकः ॥

न परप्रतिबन्धोऽस्मिन् अल्पोऽप्येकात्मवेदनात् । शुभं कर्माऽपि नैवाऽत्र व्याक्षेपायोपजायते ॥

← (अ.सा.१५/५-६) इत्येवं ज्ञानयोगस्वरूपमावेदितम् । प्रकृते → संज्ञानयोगघटितं शमिनां तपोऽपि, श्रेण्याश्रयादिह निकाचितकर्महन्तु । बाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरध्वमाध्यात्मिकस्य तपसः परिवृंहणार्थम् ॥ ← (न्या.खं.९८) इति न्यायखण्डखाद्यकारिकाऽपि स्मर्तव्या ।

प्रकृते द्वितीयाऽपूर्वकरणकालीनधर्मसंन्यासाऽभिधानसामर्थ्ययोग-प्रातिभज्ञानाभ्यां सम्भूय निकाचित-घातिकर्मनाशकत्वमवसेयम् । एतेन → ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते ← (भ.गी.४/३७) इति पूर्वोक्तं(पृ.१७६९) भगवद्गीतावचनमपि व्याख्यातम्, ज्ञानपदस्य विद्याऽपराऽभिधान-प्रातिभज्ञानपरत्वात् ।

एतेन → विद्या तु तत्त्वज्ञानम्, साऽऽगमविकल्परूपा न भवितुमर्हति, वाग्वोचराऽतिक्रान्तत्वात् तत्त्वज्ञानविषयाऽनन्तात्मकैकपरमार्थस्य ← (द्वा.न.च.भाग-१ पृष्ठ.३००) इति द्वादशारनयचक्रवचनमपि व्याख्यातम् । तद्वृत्तौ श्रीसिंहसूरिगणिकामाश्रमणाः → आगमाऽभ्यासात् तु सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र-तपोविशेषविशेषिताऽविद्यस्य सर्वभावविषया विद्या स्वयमेव सर्वात्मनैवोपावर्तते, नाऽविद्यमाना कुतश्चि-दानीयते । सा चाऽनागमविकल्पा ← (द्वा.न.च.वृ.पृष्ठ.३०१) इति व्याचक्षते ।

ततश्च घातिकर्मविगमेनाऽऽत्मा सर्वज्ञः सम्पद्यते । तदा तुरीयं चैतन्यमभिव्यज्यते । → तत् पुनः तुरीयं निरावरणमोहविघ्नं निद्रावियोग आत्यन्तिको निद्रासम्बन्धिजाग्रदाद्यवस्थाविलक्षणं आत्मस्व-तत्त्वम् । स एव परमात्मा विमुक्तः सर्वज्ञो व्याख्यातः ← (द्वा.न.च.भाग-१पृष्ठ.२१९) इति द्वादशार-नयचक्रे श्रीमल्लवादिस्वरयः । तुरीयावस्था पुनरेकस्वरूपैव, विशुद्धत्वात् । अथवा साऽपि स्वरूपसामर्थ्यात् सर्वात्मनैवाऽनेकधा विपरिवर्तते, तद्यथा → जं जं जे जे भावे परिणमइ पओग-वीससादव्यं । तं तह जाणाति जिणो अपज्जवे जाणणा नत्थि ॥ ← (आ.नि.७९४) इति आवश्यकनिर्युक्तिसंवादेन श्रीसिंहसूरिगणिकामाश्रमणैः द्वादशारनयचक्रवृत्तौ दर्शितमित्यवधेयम् ।

केवलज्ञानोत्तरमघातिकर्मणां क्षयः समुद्घात-चरमशुक्लध्यानद्वयरूपाऽवस्थाविशिष्टज्ञानरूपयोगादेवा-ऽवगन्तव्यः । इदमेवाऽभिप्रेत्य शास्त्रवार्तासमुच्चये →

અપિ ક્રૂરાણિ કર્માણિ ક્ષણાદ્યોગઃ ક્ષિણોતિ હિ । જ્વલનો જ્વાલયત્યેવ કુટિલાનપિ પાદપાન્ ॥૨૫॥

દૃઢપ્રહારિશરણં ચિલાતીપુત્રરક્ષકઃ । અપિ પાપકૃતાં યોગઃ પક્ષપાતાન્ શઙ્કતે ॥૨૬॥

તતઃ સ સર્વવિદ્ ભૂત્વા ભવોપગ્રાહિકર્મણઃ । જ્ઞાનયોગાત્ ક્ષયં કૃત્વા મોક્ષં પ્રાપ્નોતિ શાશ્વતમ્ ॥
'જ્ઞાનયોગઃ તપઃ શુદ્ધમિત્યાદિ યદુદીરિતમ્ । એદમ્પર્યેણ ભાવાર્થસ્તસ્યા ડયમભિધીયતે ॥
જ્ઞાનયોગસ્ય યોગીન્દ્રેઃ પરાકાષ્ટા પ્રકીર્તિતા । શૈલેશીસંજિતં સ્થૈર્યં તતો મુક્તિરસંશયમ્ ॥
ધર્મસ્તત્ત્વા ડડમ્ધર્મત્વાન્મુક્તિદઃ શુદ્ધિસાધનાત્ । અક્ષયો ડપ્રતિપાતિત્વાત્ સદા મુક્તૌ તથાસ્થિતેઃ ॥

← (શા.વા.૯/૨૧-૨૪) इत्युपवर्णनमकारि श्रीहरिभद्रसूरिभिरिति ध्येयम् ॥२६/२४॥

इदमेव समर्थयति- 'अपी'ति । योगः = क्षपकश्रेणिकालीनविशुद्धज्ञानयोगः क्रूराणि = निकाचितानि दारुणानि वा अपि कर्माणि ज्ञानावरणीयादीनि क्षणाद् हि = क्षणेनैव क्षिणोति = अपुनर्भावेनोन्मूलयति । प्रतिवस्तूपमयैतदेव द्योतयति-ज्वलन इति व्यक्तम् । तदुक्तं योगशास्त्रे श्रीहेमचन्द्रसूरिवरैरपि → क्षिणोति योगः पापानि चिरकालार्जितान्यपि । प्रचितानि यथैधासि क्षणादेवाऽऽशुशुक्षणिः ॥ ← (यो.शा.१/७) इति ॥२६/२५॥

अत्रैवाऽवशिष्टमाह- 'दृढे'ति । दृढप्रहारिशरणं = → स्त्री-भ्रूण-गो-ब्राह्मणघातजातपापादधःपात-कृताऽऽभिमुख्याः । दृढप्रहारिप्रमुखाः समाधिसाम्याऽवलम्बात् पदमुच्चमापुः ॥ ← (वै.क.ल.१ १२५८) इति वैराग्यकल्पलतावचनात् ब्रह्म-साधानस्त्री-भ्रूण-धेनुघातक-दृढप्रहारिनामकस्तेनस्य हस्ताऽवलम्बनं, चिलातीपुत्र-रक्षकः = धनदुहितृ-सुसुमावधशूरचिलातीपुत्राऽभिधानलुण्टाकसंरक्षकः, → चतुर्वर्गोऽग्रणीर्माक्षो योगस्तस्य च कारणम् । ज्ञान-श्रद्धान-चारित्ररूपं रत्नत्रयं च सः ॥ ← (यो.शा.१/१५) इति योगशास्त्रवचनाऽनुसारेण सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रलक्षणो योगः पक्षपातात् = स्वभावाऽनुसारिसदनुग्रहात् पापकृतां अपि न शङ्कते = 'इमे पापकृत इति न मया मोक्षमेते नेतव्या' इति नैव विमृशतीति भावः । इदमेवाऽभिप्रेत्य योगशास्त्रे → ब्रह्म-स्त्री-भ्रूण-गोघातपातकान्नरकाऽतिथेः । दृढप्रहारिप्रभृतेर्योगो हस्ताऽवलम्बनम् ॥ तत्कालकृतदुष्कर्मकर्मठस्य दुरात्मनः । गोप्त्रे चिलातीपुत्रस्य योगाय स्पृहयेन्न कः ? ॥ ← (यो.शा.१/१२-१३) इति प्रोक्तं श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः ॥२६/२६॥

ગાથાર્થ :- કૂર એવા કર્મોને પણ ક્ષણ વારમાં યોગ ખતમ કરે છે. ખરેખર કુટિલ એવા પણ વૃક્ષોને અગ્નિ સળગાવે જ છે. (૨૬/૨૫)

❁ પાપીઓને પણ યોગ તારે ❁

ગાથાર્થ :- યોગ દૃઢપ્રહારીનું શરણ હતો. યોગ જ ચિલાતીપુત્રનું રક્ષણ કરનાર હતો. ખરેખર પાપકરનાર જીવોને વિશે પણ 'આ પાપી જીવોને મારે મોક્ષે નથી લઈ જવા' આ પ્રમાણે પક્ષપાતથી શંકાશીલ વિચારસરણીને યોગ અપનાવતો નથી. (૨૬/૨૬)

વિશેષાર્થ :- વરસાદ જેમ પક્ષપાત વિના સર્વત્ર વરસે છે. સૂર્ય પક્ષપાત વિના જેમ બધે પ્રકાશ પાથરે છે. તેમ યોગ પણ પક્ષપાત વગર પાપી-ધર્મી સહુ જીવોને તારવાનું કામ કરે છે. બ્રહ્મ-સ્ત્રી-બાલ-ગોહત્યા કરનાર દૃઢપ્રહારી અને સુખમાનું ડોકું ધરથી જુદું કરનાર ચિલાતીપુત્રનું ઉદાહરણ યોગશાસ્ત્ર,

અહર્નિશમપિ ધ્યાતં યોગ ઇત્યક્ષરદ્વયમ્ । અપ્રવેશાય પાપાનાં ધ્રુવં વજ્રાઽર્ગલાયતે ॥૨૭॥
આજીવિકાદિનાઽર્થેન યોગસ્ય ચ વિડમ્બના । પવનાઽભિમુખસ્થસ્ય જ્વલનજ્વાલનોપમા ॥૨૮॥

પુનરપિ યોગમેવ સ્તૌતિ- 'અહર્નિશમિ'તિ । 'યોગ' ઇતિ અક્ષરદ્વયમપિ કિં પુનઃ પઞ્ચનમસ્કારાદીન્ય-
ક્ષરાણીત્યપિશબ્દાર્થઃ અહર્નિશં = દિવારાત્રં શ્રદ્ધાસંવેગાદિશુદ્ધભાવોલ્લાસ-કરકુડ્મલયોજનાદિવિધિના શ્રુતં
પઠિતં દૃષ્ટં મતં બહુમતં અનુપ્રેક્ષિતં ધ્યાતં સમ્યક્ પરિણતં ચ સત્ પાપાનાં = અકુશલકર્મણાં અપ્રવેશાય
ધ્રુવં વજ્રાઽર્ગલાયતે પૂર્વપ્રવિષ્ટાનાં ચ ભસ્મીકરણાય નિશ્ચિતં દહનાયતે । તદુક્તં યોગબિન્દૌ →

અક્ષરદ્વયમપ્યેતત્ શ્રૂયમાણં વિધાનતઃ । ગીતં પાપક્ષયાયોચ્ચૈર્યોગસિદ્ધૈર્મહાત્મભિઃ ॥

મલિનસ્ય યથા હેમ્નો વસ્નેઃ શુદ્ધિર્નિયોગતઃ । યોગાઽગ્નેશ્ચેતસસ્તદ્વદવિધામલિનાત્મનઃ ॥

← (યો.બિં.૪૦/૪૯) ઇતિ । ઇદમેવ તત્ત્વં વ્યતિરેકમુખેન યોગશાસ્ત્રે → તસ્યાઽજનનિરેવાઽસ્તુ
નૃપશોર્મોઽજનમનઃ । અવિદ્ધકર્ણો યો યોગ ઇત્યક્ષરશલાકયા ॥ ← (યો.શા. ૧/૧૪) ઇત્યેવમુપવર્ણિતમ્
॥૨૬/૨૭॥

યોગવિડમ્બનાઽપાયમાહ- 'આજીવિકે'તિ । આજીવિકાદિના આદિપદેન પારલૌકિકાઽઽશંસાદિના અર્થેન
= મુખ્યપ્રયોજનેન યોગસ્ય = શાસ્ત્રયોગસ્ય તપોયોગાદેર્વા વિડમ્બના ચ = અવમાનના હિ પવનાઽભિમુખ-
સ્થસ્ય = પ્રબલવેગોદ્ભૂતમરુદભિમુખસ્થસ્ય જ્વલનજ્વાલનોપમા સમ્પદ્યતે । અત એવ દશવૈકાલિકે →
(૧) નો ઇહલોગદ્વયાે તવમહિદ્વિજ્જા, (૨) નો પરલોગદ્વયાે તવમહિદ્વિજ્જા, (૩) નો કિત્તિ-વણ્ણ-
સદ્-સિલોગદ્વયાે તવમહિદ્વિજ્જા, (૪) નન્નત્ય નિજ્જરદ્વાે તવમહિદ્વિજ્જા ← (દ.વૈ.૧/૪/૪) ઇત્યુક્તમ્ ।
ઇત્યમેવ તસ્ય મુક્તિસાધકત્વોપપત્તેઃ । તદુક્તં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે અપિ → જ્ઞાનયોગઃ તપઃ શુદ્ધમાશંસા-
દોષવર્જિતમ્ । અભ્યાસાઽતિશયાદુક્તં તદ્ધિ મુક્તેઃ પ્રસાધકમ્ ॥ ← (શા.વા.૧/૨૧) ઇતિ । તતશ્ચ
મુમુક્ષુણાઽઽશંસા ત્યાજ્યેત્યુપદેશો ધ્વન્યતે । દશાવિશેષે જાયમાના મોક્ષૌપયિકાઽઽરાધનહેતુભૂતચિત્તસમાધિ-
સમ્પાદનપ્રયોજકેહલૌકિકેષ્ટફલવાઞ્છા તુ ન યોગપ્રતિકૂલા કિન્તુ તદનુકૂલૈવેચ્છાવિઘાતાભાવાદિતિ (પૃ.
૧૧૫) લલિતવિસ્તરાદ્યનુસારેણ ધ્યેયમ્ ॥૨૬/૨૮॥

આવશ્યકનિર્યુક્તિવૃત્તિ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અમે અહીં જણાવતા નથી. (૨૬/૨૬)

• 'યોગ' શબ્દ પણ તાર્ક •

ગાથાર્થ :- 'યોગ' આ પ્રમાણે બે અક્ષરનું પણ રાત-દિવસ ધ્યાન કરવામાં આવે તો આત્મામાં
પાપકર્મનો પ્રવેશ ન થવા માટે વજ્રના આગળીયાનું (=સ્ટોપરનું) કામ કરે છે. (૨૬/૨૭)

• યોગનો દુરુપયોગ ઉપદ્રવકારી •

ગાથાર્થ :- આજીવિકા વગેરે પ્રયોજનથી જે યોગની વિડંબના કરે છે તે તો ખરેખર પવનની
સન્મુખ રહેલા માણસની, અગ્નિને સળગાવવાની પ્રવૃત્તિ સમાન છે. (૨૬/૨૮)

વિશેષાર્થ :- જેમ અગ્નિ રસોઈનું સાધન છે તેમ યોગ સંસારને તરવાનું સાધન છે. પણ જે વ્યક્તિ
અગ્નિની સાથે રમત રમે, પોતાના તરફ વાવાઝોડું ફૂંકાતું હોય તેવા સંયોગમાં જે વ્યક્તિ અગ્નિનો ભડકો
કરે તો તે જ અગ્નિ તેને ભસ્મીભૂત કરી મૂકે છે, તેમ જે વ્યક્તિ માત્ર જીવનનિર્વાહ કરવા માટે, માત્ર

યોગસ્પૃહાઽપિ સંસારતાપવ્યયતપાત્યયઃ । મહોદયસરસ્તીરસમીરલહરીલવઃ ॥૨૯॥
યોગાઽનુગ્રાહકો યોઽન્યૈઃ^૧ પરમેશ્વર ઇષ્યતે । અચિન્ત્યપુણ્યપ્રાગ્ભારયોગાઽનુગ્રાહ્ય એવ સઃ ॥૩૦॥

યોગસ્પૃહામાહાત્યમાવેદયતિ- 'યોગે'તિ । યોગસ્પૃહાઽપિ = મોક્ષયોજકાઽત્મવ્યાપારગોચરા શ્રદ્ધા-
બહુમાનસંવેગાદિવિશુદ્ધા સ્પૃહાઽપિ, કિમુત યોગપ્રવૃત્તિ-પરિણત્યોઃ કથા ? इत्यपिशब्दार्थः, સંસારતાપ-
વ્યયતપાત્યયઃ = સાંસારિકભાવલક્ષણસન્તાપહારિમેઘાગમઃ, 'વર્ષાસ્તપાત્યયઃ પ્રાવૃઙ્ મેઘાત્ કાલાગમૌ ક્ષરી'
(અ.વિં.-૨/૧૫૭) इति अभिधानचिन्तामणिवचनात् । મહોદયસરસ્તીરસમીરલહરીલવઃ = સ્વર્ગાઽપવર્ગા-
દિલક્ષણમહોદયાત્મકમાનસરોવરતટવર્તિશીતલતરાઽનિલકલ્લોલલેશસ્પર્શઃ ।

ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય ભગવદ્ગીતાયામપિ → જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માઽતિવર્તતે ← (ભ.ગી.૬/
૪૪) इत्युक्तमिति पूर्वोक्तं(भा.३ पृ.७१२) स्मर्तव्यम् । અત્ર ચ જિજ્ઞાસા સ્પૃહાઽનુવિદ્વૈવાઽભિપ્રેતા,
ગ્રાહકભાવશૂન્યશુષ્કજિજ્ઞાસાયા આયાસમાત્રફલત્વાદિતિ । તદુક્તં વિંશિકાપ્રકરણે →
बीजाङ्कमेण पुणो जायइ एसुत्थ भव्सत्ताणं । नियमा, ण अन्नहा वि हु इट्ठफलो कप्परुक्खु व्व ॥
बीजं विमस्स पेयं दट्ठणं एयकारिणो जीवो । बहुमाणसंगयाए सुद्धपसंसाई करणिच्छा ॥
← (वि.५/१-२) इति प्रागुक्तं(पृ.८८३) स्मर्तव्यम् । एतेन → जिज्ञासाऽपि सतां न्याय्या ← (अ.सा.१५/
७६) इति अध्यात्मसारवचनमपि व्याख्यातम् । तादृशजिज्ञासाया अपि महाप्रज्ञाकारणत्वं तु योगलक्षण-
द्वાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧૦/૨૧,ભાગ-૩ પૃ.૭૧૨) दर्शितमिह सिंहावलोकनन्यायेन स्मर्तव्यम् ॥२६/२९॥

તાત્ત્વિકયોગં ચેતસિકૃત્યાઽઽહ- 'યોગે'તિ । અન્યૈઃ = નૈયાયિકાદિભિઃ યોગાઽનુગ્રાહકઃ = પરકીયયોગ-
ગોચરયોગ-ક્ષેમ-વૃદ્ધિ-શુદ્ધિ-સિદ્ધ્યાદિલક્ષણાઽનુગ્રહકારી इत्येवंरूपेण यः महेश्वराद्यभिधानः परमेश्वर इष्यते
स हि तत्त्वतः कामिनी-शस्त्राद्युपादानाऽभिव्यङ्ग्यराग-द्वेषादिप्रसूतकर्ममलाऽऽविलतया अचिन्त्यपुण्यप्राग्भार-
योगाऽनुग्राह्य एव = कल्पनाऽतिगविशुद्धसर्वोत्कृष्टकुशलानुबन्धिपुण्यजातोपेततीर्थकरोपदिष्टसम्यग्ज्ञानादि-
रत्नत्रयलक्षणयोगजनिताऽनुग्रहभाजनमेव । यथा च पराऽभिमतपरमेश्वरस्य रागादिविडम्बितत्वं तथोपदर्शित-
मष्टकप्रकरणवृत्त्यादाविति (अष्टक-१/२ वृत्ति) ततोऽवसेयम् ॥२६/३०॥

પેટ ભરવા માટે દીક્ષા લે છે, જે યોગની આશાતના-વિડંબના -અવમૂલ્યાંકન કરે છે તેને યોગ પણ
ભસ્મીભૂત કરે છે. સંસારમાં અનંત કાળ સુધી યોગસંબંધી લાયકાત તેનામાં પ્રગટતી નથી. માટે યોગ
સાધનાના પ્રત્યેક અંગો પ્રત્યે અહોભાવ-બહુમાન ટકાવી પરમાત્માએ જણાવેલ પાવન આશય અનુસાર
યોગસાધના કરવાનું લક્ષ રાખવું-આવી સૂચના પણ ગર્ભિત રીતે અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૬/૨૮)

ગાથાર્થ :- યોગની સ્પૃહા પણ સંસારના તાપને દૂર કરવા માટે ધનાધન વાદળાના આગમન
સમાન છે. સ્વર્ગાદિ લક્ષણ મહોદયસ્વરૂપ સરોવરના કિનારે વહી રહેલી શીતળ લહેરીનો આંશિક સ્પર્શ
એટલે યોગ સમજી લો. (૨૬/૨૯)

ગાથાર્થ :- જે નૈયાયિક વગેરે અન્યદર્શનીઓ યોગતત્ત્વના ઉપકારક તરીકે પરમેશ્વરની કલ્પના
કરે છે તે પરદર્શનીકલ્પિત પરમાત્મા જ અચિન્ત્ય પુણ્યના ઢગલાવાળા જિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલા
યોગતત્ત્વથી અનુગ્રહ મેળવવાની આવશ્યકતા ધરાવે છે. (૨૬/૩૦)

વિશેષાર્થ :- પરમાત્મા જગતકર્તા ઈશ્વર યોગસાધનામાં સહાયક છે - એવું જૈનતરદર્શન માને

૧. હસ્તાવર્ષે 'યોન્ય' इति पाठः ।

भरतो भरतक्षोणीं भुञ्जानोऽपि महामतिः । तत्कालं योगमाहात्म्याद् बुभुजे केवलश्रियम् ॥३१॥
पूर्वमप्राप्तधर्माऽपि परमानन्दनन्दिता । योगप्रभावतः प्राप मरुदेवा परं पदम् ॥३२॥

केवलज्ञानलक्षणफलोपदर्शनेन योगमेव स्तौति- 'भरत' इति । निगदसिद्धोऽयं श्लोकः । भरतचक्रिणः
केवलज्ञानोपलब्धिप्रक्रिया तु योगलक्षणद्वित्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.१०/२२ भाग-३ पृ.७१६) जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसंवाद-
द्वारा दर्शितैवेति न पुनरुच्यते । तदुक्तं वैराग्यकल्पलतायां अपि → षट्खण्डसाम्राज्यभुजोऽपि वश्या
यत्केवलश्रीर्भरतस्य जज्ञे । न याति पारं वचसोऽनुपाधिसमाधिसाम्यस्य विजृम्भितं तत् ॥ ← (वै.क.ल.
१।२५४) इति । → भारतस्य महासम्राट् भरतो राज्यभोग्यपि । आत्मोपयोगतो जातः केवली
गृहसंस्थितः ॥ ← (अध्या.गी.१.६९) इति अध्यात्मगीतावचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् । एवमेव →

आत्मयोगस्य सामर्थ्यमपूर्वं हि विलोक्यते । भरतर्षियेन संप्राप्तः, केवलज्ञानभास्करम् ॥

आत्मसामर्थ्ययोगेन, संप्राप्य केवलश्रियम् । प्रख्यातपूर्ण आषाढो, धन्यो धन्यतमेषु च ॥

कूर्मापूत्रो गृहे तिष्ठन्, केवलज्ञानमाप्तवान् । आत्मदृष्टिप्रभावोऽयं, केन वारयितुं क्षम ॥

← (आ.द.गी.२०-२२) इति आत्मदर्शनगीतावचनमप्यत्र न विस्मर्तव्यम् । नवरं भरतचरित्रं
→ अहो योगस्य माहात्म्यं प्राज्यं साम्राज्यमुद्बहन् । अवाप केवलज्ञानं भरतो भरताधिपः ॥ ←
(यो.शा.१/१०) इति योगशास्त्रश्लोकस्य वृत्तितो यद्वा आवश्यकनिर्युक्तिवृत्तितोऽवसेयम् ॥२६/३१॥

ननु युक्तं भरतस्य पूर्वजन्माऽर्जितयोगसमृद्धिबलक्षपिताऽशुभकर्मणः कर्मलेशक्षपणाय योगप्रभाववर्णनम् ।
यस्तु जन्मान्तरेषु अलब्धरत्नत्रयः, अत एवाऽक्षपितकर्मा मानुषत्वमात्रमप्यप्राप्तवान् स कथमनन्तकाल-
प्रचितशुभाऽशुभकर्मनिर्मूलनमनुभवेत् ? इत्याशङ्कायां योगशास्त्रकारिकामेवाऽऽवेदयति- 'पूर्वमिति ।
परमानन्दनन्दिता = शरीरेन्द्रियान्तःकरणाद्यगोचराऽवचनीयाऽग्रेसर-रमणीयाऽऽनन्दप्रमुदिता पूर्वं जातु
अप्राप्तधर्माऽपि मरुदेवा योगप्रभावतः = काल-भवितव्यतादिपरिपाकवशोपलब्धसामर्थ्ययोगमाहात्म्यतः परं
पदं प्राप । → मरुदेवा हि स्वामिनी आसंसारं त्रसत्वमात्रमपि नाऽनुभूतवती किं पुनर्मानुषत्वम् ? तथापि
योगबलसमृद्धेन शुक्लध्यानाऽग्निना चिरसञ्चितानि कर्मन्धनानि भस्मसात् कृतवती । यदाह 'जह एगा
छे. पश जैनदर्शन जे योगने भतावे छे, ते योग तो परदर्शनीना भगवान् उपर पश उपकार करवानी
क्षमता धरावे छे. आटलो जैनदर्शन अने जैनेतरदर्शनमां इरक छे. (२६/३०)

• ભરતચક્રીને યોગથી કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિ •

ગાથાર્થ :- ભરતક્ષેત્રને ચક્રવર્તીના અધિકારથી ભોગોને ભોગવનાર મહાપ્રાજ્ઞ એવા ભરત મહારાજાએ
પણ યોગના માહાત્મ્યથી તત્કાલ કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીને મેળવી-અનુભવી. (૨૬/૩૧)

વિશેષાર્થ :- ઋષભદેવ ભગવાનના પુત્ર અને આરિસા મહેલમાં અશુચિ ભાવનાથી કેવલી થનારા
ભરત ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર, યોગશાસ્ત્ર ટીકા, આવશ્યકનિર્યુક્તિ ચૂર્ણ વગેરેમાં
પ્રસિદ્ધ હોવાથી અમે અહીં જણાવતા નથી. (૨૬/૩૧)

• મરુદેવા માતાનો મોક્ષ યોગમૂલક •

ગાથાર્થ :- પૂર્વે કદાપિ ધર્મ ન પામવા છતાં પણ યોગના પ્રભાવથી પરમાનંદથી આનંદિત થયેલા
મરુદેવા માતાએ મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત કર્યું. (૨૬/૩૨)

• ૨૬- યોગમાહાત્મ્ય બ્રહ્મસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ અને બીજાનાં મનનું જ્ઞાન કઈ રીતે થાય ? તે સમજાવો.
૨. સોપકમ અને નિરુપકમ કર્મને દૃષ્ટાંત સહિત સમજાવો.
૩. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ભેદથી ૩ પ્રકારે અરિષ્ટ સમજાવો.
૪. મૈત્રી વગેરેના સંયમથી કોના કોના બળનો આવિર્ભાવ થાય છે ? અને સંપ્રજ્ઞાતસમાધિના પ્રથમ ૨ કારણો સમજાવો.
૫. યોગના ફળસ્વરૂપ મનની સ્થિરતા અને સિદ્ધદર્શન શું કરવાથી થાય છે ?
૬. ૫ મહાભૂતની વિશેષ પ્રકારની ૫ અવસ્થાઓ સમજાવો.
૭. ૮ લબ્ધિનાં નામ લખીને તેનું વર્ણન કરો.
૮. કોનો સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. જ્યોતિ:	સંયમ
૨. સ્વાર્થસંયમ	૫
૩. પાતંજલમત	સાત્ત્વિકપ્રકાશ
૪. ભૂત	પુરુષસંયમ
૫. અર્થવત્ત્વ	૨૬
૬. લબ્ધિ	યોગ
૭. અસ્મિતા	મહાભૂતની અવસ્થા
૮. ધર્મસંન્યાસ	૮

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. મોક્ષની કેડી ..... છે. (ઉપયોગ, યોગ, પ્રયોગ)
૨. મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓ વિષે સંયમ કરવાથી .....નું બળ મળે છે. (સમ્યક્ત્વ, ભાવના, ક્રિયા)
૩. કર્મના ભેદોને વિષે સંયમ કરવાથી અરિષ્ટ દ્વારા ..... નું જ્ઞાન થાય છે. (જીવન, મૃત્યુ, સ્વર્ગ)
૪. કાળનો સૌથી સૂક્ષ્મ એવો અંશ ..... કહેવાય છે. (ક્ષણ, મિનિટ, સેકન્ડ)
૫. ....બે પદાર્થમાં ભેદપ્રતીતિ કરાવે છે. (ગુણ, ક્રિયા, જાતિ)
૬. ૮મા ગુણસ્થાનકના પ્રથમ સમયે ૭ કર્મોની સત્તા ..... કોટાકોટીપ્રમાણ હોય છે.
(૧, અંતઃ, ૭૦)
૭. નિકાચિત કર્મોનો તપથી જે ક્ષય થાય છે તે ..... યોગને આશ્રયીને સમજવું.
(યોગસંન્યાસ, ધર્મસંન્યાસ, સંન્યાસ)
૮. .... ચિલાતીપુત્રનું રક્ષણ કરનાર હતો. (તપ, યોગ, સ્વાધ્યાય)

* ૨૬- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા *

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. પાતંજલ યોગદર્શનમાં પરિણામનાં ૩ પ્રકાર ક્યા છે તે જણાવીને યોગનાં ફળસ્વરૂપે પશુ-પક્ષીનાં અવાજનું જ્ઞાન કઈ રીતે થાય છે ? તે જણાવો.
૨. હૃદયમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તનું જ્ઞાન કઈ રીતે થાય ?
૩. સિદ્ધિ કોને કહેવાય ? અને તે સમાધિમાં ઉપસર્ગરૂપ કઈ રીતે બને ?
૪. શરીરબંધ કોને કહેવાય ? ને યોગફળરૂપ પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય ?
૫. સમાનવાયુ, ઉદાનવાયુ ક્યાં રહેલા છે ને તેના જયથી કઈ સિદ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે ?
૬. વિશોકા સિદ્ધિ કોને કહેવાય ? તેના ઉપર પણ વૈરાગ્ય આવવાથી શું થાય ?
૭. પાતંજલ યોગદર્શનમાં 'સંયમ' શબ્દનો અર્થ શું ? તથા જૈનદર્શનમાં 'સંયમ' શબ્દનો અર્થ શું ?
૮. પ્રાયશ્ચિત્ત અને ધર્મસંન્યાસ પણ કઈ રીતે યોગ છે ? તે સમજાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. યોગનું માહાત્મ્ય સમજાવો.
૨. યોગનું ફળ જણાવો.
૩. સૂર્ય અને ચંદ્રને વિષે સંયમ કરવાથી શાનું જ્ઞાન થાય છે ?
૪. ધ્રુવ નામના તારાને વિષે અને નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી શાનું જ્ઞાન થાય ?
૫. પ્રાતિભ કોને કહેવાય ?
૬. તારકજ્ઞાન કોને કહેવાય ?
૭. આદર્શ એટલે શું અને તે કઈ ઈન્દ્રિયથી થાય ?
૮. આસ્વાદન કઈ ઈન્દ્રિયથી થાય છે ? અને તેનાથી શાની અનુભૂતિ થાય છે ?
૯. મહાવિદેહા વૃત્તિ અને પ્રકાશ કોને કહેવાય ?
૧૦. અન્યતાજ્ઞાન તાત્ત્વિક કોને કહેવાય ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. ગંધનું સંવેદન ..... કહેવાય છે. (આદર્શ, આસ્વાદ, વાર્તા)
૨. .... પૂર્વભવોમાં કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. (તપ, પ્રવ્રજ્યા, જાપ)
૩. .... નું રાત-દિવસ ધ્યાન કરવામાં આવે તો પાપકર્મનો પ્રવેશ થતો નથી.
(અરિહંત, યોગ, તપ)

૪. યોગનો દુરુપયોગ ..... ને કરનાર છે. (ઉપદ્રવ, અજ્ઞાન, બંધન)
૫. ....ને યોગથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. (ભરત, સ્થૂલભદ્રજી, વજ્રસ્વામી)
૬. .... ના સંયમથી યોગી અદૃશ્ય બને છે. (રૂપ, મન, ચિત્ત)
૭. .... નો અર્થ છે કાર્યનાં કારણોની અભિમુખતા. (સોપક્રમ, નિરુપક્રમ, ઉપક્રમ)

ભત્રીસી ગ્રંથ ભાગ ૧ થી ૮ની પૃષ્ઠસૂચિ

ભાગ ↓	ભત્રીસી	પૃષ્ઠ ↓
૧	કુલ ૧ થી ૪	૧-૩૦૨

૧. દાન દ્વાત્રિશિકા ૧-૭૮
૨. દેશના દ્વાત્રિશિકા ૭૯-૧૩૬
૩. માર્ગ દ્વાત્રિશિકા ૧૩૭-૧૯૮
૪. જિનમહત્ત્વ દ્વાત્રિશિકા ૧૯૯-૩૦૨

૨	કુલ ૫ થી ૮	૩૦૩-૬૩૨
---	------------------	---------

૫. ભક્તિ દ્વાત્રિશિકા ૩૦૩-૩૭૪
૬. સાધુસામગ્ર દ્વાત્રિશિકા ૩૭૫-૪૪૬
૭. ધર્મવ્યવસ્થા દ્વાત્રિશિકા ૪૪૭-૫૪૦
૮. વાદ દ્વાત્રિશિકા ૫૪૧-૬૩૨

૩	કુલ ૯ થી ૧૩	૬૩૩-૯૩૪
---	-------------------	---------

૯. કથા દ્વાત્રિશિકા ૬૩૩-૬૮૨
૧૦. યોગલક્ષણ દ્વાત્રિશિકા ૬૮૩-૭૪૦
૧૧. પાતંજલયોગલક્ષણ દ્વાત્રિશિકા ૭૪૧-૮૩૪
૧૨. પૂર્વસેવા દ્વાત્રિશિકા ૮૩૫-૮૮૮
૧૩. મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્ય દ્વાત્રિશિકા ૮૮૯-૯૩૪

૪	કુલ ૧૪ થી ૧૮	૯૩૫-૧૨૬૬
---	--------------------	----------

૧૪. અપુનર્બન્ધક દ્વાત્રિશિકા ૯૩૫-૧૦૦૪
૧૫. સમ્યગ્દષ્ટિ દ્વાત્રિશિકા ૧૦૦૫-૧૦૮૬
૧૬. ઈશાનુગ્રહવિચાર દ્વાત્રિશિકા ૧૦૮૭-૧૧૫૦
૧૭. દૈવપુરુષકાર દ્વાત્રિશિકા ૧૧૫૧-૧૨૨૦
૧૮. યોગભેદ દ્વાત્રિશિકા ૧૨૨૧-૧૨૬૬

ભાગ ↓	બંત્રીસી..... ↓	પૃષ્ઠ ↓
૫	કુલ ૧૯ થી ૨૨	૧૨૬૭-૧૫૫૪
	૧૯. યોગવિવેક દ્વાત્રિશિકા	૧૨૬૭-૧૫૫૪
	૨૦. યોગાવતાર દ્વાત્રિશિકા	૧૨૩૫-૧૪૧૬
	૨૧. મિત્રા દ્વાત્રિશિકા	૧૪૧૭-૧૪૭૪
	૨૨. તારાદિત્રય દ્વાત્રિશિકા	૧૪૭૫-૧૫૫૪
૬	કુલ ૨૩ થી ૨૬	૧૫૫૫-૧૮૪૨
	૨૩. કુતર્કઞ્ઞહનિવૃત્તિ દ્વાત્રિશિકા	૧૫૫૫-૧૬૧૬
	૨૪. સદ્દૃષ્ટિ દ્વાત્રિશિકા	૧૬૧૭-૧૬૮૮
	૨૫. ક્લેશહાનોપાય દ્વાત્રિશિકા	૧૬૮૯-૧૭૮૦
	૨૬. યોગમાહાત્મ્ય દ્વાત્રિશિકા	૧૭૮૧-૧૮૪૨
૭	કુલ ૨૭ થી ૩૦	૧૮૪૩-૨૦૬૮
	૨૭. ભિક્ષુ દ્વાત્રિશિકા	૧૮૪૩-૧૯૦૦
	૨૮. દીક્ષા દ્વાત્રિશિકા	૧૯૦૧-૧૯૬૦
	૨૯. વિનય દ્વાત્રિશિકા	૧૯૬૧-૨૦૦૮
	૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપન દ્વાત્રિશિકા	૨૦૦૯-૨૦૬૮
૮	કુલ ૩૧ થી ૩૨	૨૦૬૯-૨૪૫૪
	૩૧. મુક્તિ દ્વાત્રિશિકા	૨૦૬૯-૨૧૬૬
	૩૨. સજ્જનસ્તુતિ દ્વાત્રિશિકા	૨૧૬૭-૨૧૮૧
	૧ થી ૧૩ પરિશિષ્ટ	૨૧૮૩-૨૪૫૪

શ્રેયસ્કરશ્રી અંદેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ પ્રકાશિત સાહિત્ય સૂચિ

૧૦૬, એસ.વી.રોડ, ઈર્લા, વિલે પારલે (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬. ફોન : ૨૬૭૧૨૬૩૧/૨૬૭૧૮૩૫૭

નં.	પુસ્તકનું નામ	મૂલ/ટીકા	સમ્પાદન/અનુવાદ ગુજરાતી/હિન્દી
૧.	નય રહસ્ય (સંસ્કૃત-હિન્દી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૨.	જ્ઞાન બિંદુ (પ્રા. +સં. +ગુજરાતી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૩.	ઉપદેશ રહસ્ય	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૪.	પ્રિયંકર નૃપ કથા (સંસ્કૃત)	પ. પૂ. શ્રી જિનસુર મુનિપતિ	-
૫.	સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપર્થ (ગુજ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૬.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૧) (સં. +ગુજ.)	પં. વિશ્વનાથ પંચાનન	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૭.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૨) * (સં. +ગુજ.)	પં. વિશ્વનાથ પંચાનન	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૮.	ધર્મપરીક્ષા (પ્રા. +સં. +ગુજ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૯.	પ્રતિમા શતક (પ્રા. +સં. +ગુજ.) *	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અજીતશેખર વિ. મ.સા.
૧૦.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૧) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૧.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૨) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૨.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૧) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૩.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૨) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૪.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૧) (ગુજ.) *	આનંદધન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ. આ. ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૫.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૨) (ગુજ.)	આનંદધન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ. આ. ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૬.	સુકૃત સાગર (પ્રતાકાર-સંસ્કૃત)	વિદ્વત્પ્રકાશ શ્રીરત્નમહાનગણી	પૂ. મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્ન વિ. મ.સા.
૧૭.	શતક નામા પંચમ કર્મગ્રન્થ (પ્રા. ગુજ.)	પ. પૂ. દેવેન્દ્રસૂરિ મ.સા.	પ. પૂ. આ. અભયશેખરસૂરિ મ.સા.
૧૮.	સામાચારી પ્રકરણ - કૃપદેશાન્ત *	પ. પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
	આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી (સં. +ગુજ.)		
૧૯.	દ્વાવિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા (ભાગ ૧ થી ૮) (સંસ્કૃત+ગુજરાતી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.

નોંધ :- *. સ્ટાર નિશાનીવાળા ગ્રન્થો હાલ ઉપલબ્ધ નથી.